

5 TOKAT

• S E M P O Z Y U M U

1 4 - 1 5 - 1 6 E K İ M 2 0 2 2

B İ L D İ R İ L E R
C İ L T I I I

USKUDAR
BELEDİYESİ

5. TOKAT SEMPOZYUMU

14-15-16 Ekim 2022

B İ L D İ R İ L E R

CİLT III

5. TOKAT SEMPOZYUMU

KOORDİNATÖR
COŞKUN YILMAZ

BİLİM KURULU

BAŞKAN

MEHMET ÂKİF AYDIN

AHMET İNANIR	İBRAHİM AYKUN
AHMET KARADAĞ	İBRAHİM ÖZBAY
AHMET ÖNAL	İSMET TÜRKMEN
ALİ AÇIKEL	M. A. YEKTA SARAÇ
ALİ SATAN	MAHMUT AK
ALPAY DOĞAN YILDIZ	MEHMET KARAKAŞ
AYLA AYDIN	MEHMET KARATAŞ
BİROL ÇETİN	MEHMET SERKAN UMUZDAŞ
BÜNYAMİN ŞAHİN	MUHİTTİN DEMİRAY
CEMALETTİN ŞAHİN	MURAT HANİLÇE
COŞKUN ÇAKIR	MUSTAFA SABRİ KÜÇÜKAŞCI
COŞKUN YILMAZ	NİHAT ÖZTOPRAK
EMEL ŞENER BOY	NURHAN ATASOY
EREN YÜRÜDÜR	ORHAN METE KILIÇ
ERHAN AFYONCU	ORHAN UZUN
FATİH SAVAŞAN	SEBAHATTİN BAYRAM
FİKRET SARICAOĞLU	TUNCAY DÖĞEROĞLU
HALİL İBRAHİM ZEYBEK	UĞUR DEMİR
HAMZA ÜSTÜN	YAVUZ ACUNGİL
HATİCE UYANIK	YUNUS EMRE TEKİNSOY
HÜSREV SUBAŞI	

YÜRÜTME KURULU

OSMAN SARI

MUSTAFA BANDIRMALI

İSMET TÜRKMEN

MURAT HANİLÇE

YUNUS EMRE TEKİNSOY

FATİH ERARSLAN

NAZİM BOY

HASAN ERDEM

COŞKUN ÜNSAL

ENGİN ÇETİN

HASAN YAPICI

SERKAN OSMANLIOĞLU

5. TOKAT SEMPOZYUMU

YAYIN KURULU
MEHMET ÂKİF AYDIN
COŞKUN YILMAZ
ERHAN AFYONCU
MAHMUT AK
UĞUR DEMİR

FOTOĞRAF
TOKAT VALİLİĞİ
TOKAT BELEDİYESİ
HASAN ERDEM ARŞİVİ
MÜELLİFLER

TASARIM VE UYGULAMA
BÜLENT AVNAMAK
SMEY

BASKI ve CİLT
FC REKLAM
Aydıntepe Mahallesi Coşkun Sokak No: 24
Tuzla / İstanbul

ISBN: 978-975-7328-90-2 (Tk)
978-975-7328-93-3 (3. Cilt)
İstanbul, Ekim 2023

Kitabın telif hakları Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi'ne aittir, tamamı veya bir kısmı izinsiz basılamaz, çoğaltılamaz, kaynak gösterilmeden iktibas yapılamaz.

TOKAT GAZİOSMANPAŞA ÜNİVERSİTESİ
Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Taşlıçiftlik Yerleşkesi, 60250
MERKEZ/TOKAT
Tel: 0356 252 16 16 • Faks: 0356 252 16 25

5. TOKAT SEMPOZYUMU

14-15-16 Ekim 2022

B İ L D İ R İ L E R

CİLT III

EDİTÖR
COŞKUN YILMAZ

5. TOKAT SEMPOZYUMU

OTURUM BAŐKANLARI

AHMET İNANIR
AHMET KARADAĞ
AHMET ÖNAL
AHMET ÖZKİRAZ
ALİ AÇIKEL
ALPAY DOĞAN YILDIZ
BAHATTİN ÇELİK
BEKİR SÜHA PARLAKTAŐ
BİROL ÇETİN
CEMALETTİN ŞAHİN
COŞKUN YILMAZ
EREN YÜRÜDÜR
ERHAN AFYONCU
ERKAN GÖKSU
GÜLTEKİN YILDIZ
HALİL İBRAHİM ZEYBEK
İBRAHİM AYKUN
İBRAHİM ÖZBAY
İSMET TÜRKMEN
KUBİLAY ÖZYER
M. A. YEKTA SARAÇ
M. CELAL VARIŐOĐLU
MAHMUT AK
MEHMET BEŞİRLİ
MEHMET HÜSREV SUBAŞI
MEHMET İPŞİRLİ
MEHMET KARAKAŞ
MEHMET KARATAŞ
MEHMET SERKAN UMUZDAŞ
MUHİTTİN DEMİRAY
MURAT HANİLÇE
MUSTAFA DAŞ
MUSTAFA SABRİ KÜÇÜKAŞCI
NİHAT ÖZTOPRAK
ORHAN UZUN
SERDAR SALMAN
TALAT CANBOLAT
TUNCAY DÖĞEROĞLU
YAŞAR TÜRKBEN
YUNUS EMRE TEKİNSOY
YUNUS KOÇ

İ Ç İ N D E K İ L E R

12-704

I. BÖLÜM

SOSYAL-İKTİSADİ-DİNİ HAYAT

14-43

1455 Tarihli Tahrir Defterine Göre Niksar Kırsalında Sosyal Hayat
M. HANEFİ BOSTAN

44-55

Zile Çeltek Köyün'de Doğan Emirci Zâviyesi'ne Ait Vakfiyenin Metin,
Tercüme ve Değerlendirmesi
AHMET İNANIR & SEFER KORKMAZ

56-73

Osmanlı Döneminde Tokat Kalesi Camii ve Vakıfları
ALİ AÇIKEL

74-107

Kırım'daki Tokat Mâmulleri ve Tokatlılar (17-18. Yüzyıllar)
UĞUR DEMİR

108-131

Osmanlı Maliyesinin Önemli Gelir Kalemlerinden İpek İmâlatının Taşradaki
Seyri: Tokat Mizân-ı Harîr Mukataası
SİBEL PEKDOĞAN

132-153

Sivas Ahkâm-ı Şikâyet Defterlerine Göre Tokat Halkının Sorunları (1742-1750)
BUKET ÇELİK

154-167

18. Yüzyılın İlk Yarısında Trabzon İle Tokat Arasındaki Bağın İzleri
TEMEL ÖZTÜRK

168-179

Tokat Hacı İvaz Paşa Vakıflarındaki Haremeyn Şartlarının Sonraki Dönemlerde
Tahakkukuna Dair
MUSTAFA GÜLER

180-209

Henry John Van Jennep'in Seyahatnamesinde
19. Yüzyılda Tokat ve Civarında Yollar, Seyahat ve Konaklama İmkânları
ALPEREN KARACA

210-227

Temettüat Defterlerine Göre Bizeri (Akbelen) Köyü:
Sosyo-Ekonomik Bir Değerlendirme
NESLİHAN BİLGE AYKUN

228-243

Anadolu Jurnal Defterleri'nde Tokat ve Çevresine Dair Bazı Tespitler (1835-1860)
BÜŞRA BEDİR & RUMEYSA TAŞCI

244-257

Maliye Nezareti Masârifat Defterlerine Göre Tokat'a Yapılan Harcamalar (1840-1856)
ARZU DOĞAN

258-277

Tokat Soğukpınar-ı Müslim ve Soğukpınar-ı Zimmî Mahallelerinin Müslüman
Sakinleri: H. 1260-1261 (1844-1845) Tarihli Temettüat Defterlerine Göre
EMİNE ÇELİKKUT

278-305

Osmanlı Mangırının İmal Edildiği, Tokat Kalhanesinde Ücretler (1453-1890)
MEHMET YAVUZ ERLER

306-329

1866-1881 Dönemi Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivindeki
Tokat Merkeze Ait Vakıf İlişkili Tapu Kayıtları
ADNAN TORUN & HAKKI ŞAHİN

330-345

Samsun-Sivas Demiryolunun Uzantısı Gerçekleştirilemeyen Proje:
Turhal-Tokat Demiryolu
ARİF KOLAY

346-365

Pazar Nahiyesine Hükümet Konağı'nın İnşa Sürecinde Yaşanan Mali Sorunlar
GÖKÇE YAVUZ

366-399

Tokat Sancağı Vukuat/Ceraim Cetvellerinin Değerlendirilmesi (1899-1905)
YASİN KOZAK

400-429

Evkâf-ı Ümem Tarihi'nde Osmanlı'dan Cumhuriyete Tokat ve Çevresi Vakıfları
RIFAT GÜNALAN

430-447

19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Tokat Gündelik Hayatında Bağcılık
AHMET ÇANDIR

448-469

Tokat Vilayetine Hicret Eden Muhacirler ve Tokat Halkının Yardımseverliği
(19.Yüzyıldan'dan Günümüze)
AHMET SEMİH TORUN

470-505

Tokat Fetvâ Defterinin İncelenmesi (1916-1935)
HALİS DEMİR & MURAT KAYA

506-523

Tokat'ta Mübadele İskân Uygulamaları (1923-1927)
ZEYNEP DEMİR UGUZ & HASAN YALVAÇ

524-539

Tokat İl Merkezinde Matbaacılık Faaliyetleri; 1950-2000 Yılları Arasına Bir
Bakış
BURAK DELİCAN

540-575

Gümenek Monografisi: Tarihsel Süreçte Gümenek'te Sosyal, Ekonomik ve
Kültürel Yaşam
YASİN TAŞKIN

576-603

Zile Müftüsü Arif Kılıç'ın Hayatı ve Tasavvuf Düşüncesine Yön Verenler
EBUBEKİR ULUÇAY

604-627

Tokatlı Âlim Mehmet Emin Saraç'ın Fıkıh Müktesebatı ve Fikhî Görüşleri
HÜSEYİN KARAYAKA

628-649

Çifte Kutsallık Kavramına Bir Örnek: Sebasteialı Kırk Şehit, Kırklar Cemi ve
Şeyh Nusrettin Türbesi
SETTAR TARMAN & ZEYNEP ÖZKAN TEKNECİ

650-677

Tokat'ta Hızır Kültüne Bağlı İnançlar, Hıdırellez Gelenekleri ve Hıdırlık
Mekânları
MUHAMMED AVŞAR

678-693

Almus Yöresinde Ziyaret Fenomeni İle İlgili İnanç ve Uygulamalar
HASAN COŞKUN & FEYYAZ OĞLAKÇI

694-704

Tokat'ın Kütahya Seramiklerinin İhracatı Konusunda Stratejik Önemi
ALTAN A. MARÇELLİ & SELÇUK EREZ & KAYHAN KALFAZADE

I. BÖLÜM

SOSYAL-İKTİSADİ- DİNİ HAYAT

M. Hanefi Bostan
Ahmet İnanır & Sefer Korkmaz
Ali Açikel
Uğur Demir
Sibel Pekdoğan
Buket Çelik
Temel Öztürk
Mustafa Güler
Alperen Karaca
Neslihan Bilge Aykun
Büşra Bedir & Rumeysa Taşçı
Arzu Doğan
Emine Çelikkut
Mehmet Yavuz Erler
Adnan Torun & Hakkı Şahin
Arif Kolay
Gökçe Yavuz
Yasin Kozak
Rıfat Günalan
Ahmet Çandır
Ahmet Semih Torun
Halis Demir & Murat Kaya
Zeynep Demir Uguz & Hasan Yalvaç
Burak Delican
Yasin Taşkın
Ebubekir Uluçay
Hüseyin Karayaka
Settar Tarman & Zeynep Özkan Tekneci
Muhammed Avşar
Hasan Coşkun & Feyyaz Oğlakçı
Altan A. Marçelli & Selçuk Erez & Kayhan Kalfazade

1455 Tarihli Tahrir Defterine Göre Niksar Kırsalında Sosyal Hayat

DOÇ. DR. M. HANEFİ BOSTAN
Marmara Üniversitesi

Giriş

15. ve 16. asırlarda Niksar Kazası, bugünkü Tokat ilinin sınırları içinde olmakla birlikte, çok az bir kısmı da Ordu ilinin Akkuş ilçesine bağlı Çayıralan beldesini içine almaktaydı. Diğer bir ifadeyle Niksar Kazası, bugünkü Niksar ve Başçiftlik ilçeleri ve Akkuş'a bağlı Çayıralan beldesinin bir bölümünü kapsayan coğrafi alanda bulunmaktaydı.

Niksar ve çevresi 1071'de gerçekleşen Malazgirt Savaşı'nın hemen ardından Danişmendli Türkleri tarafından Bizans'tan alınarak bu beyliğin başkenti oldu. Danişmendliler'in Niksar ve çevresindeki hâkimiyeti fazla sürmeyerek şehir ve çevresi 1175 yılında Türkiye Selçuklularının eline geçti. Niksar ve çevresi 1277-1308 yıllarında Moğolların baskısı altındaki Selçuklu idaresinde kalmaya devam etti. Anadolu'daki Moğol baskısı 1320 yılında kısmen azaldı ve 1336'da da İlhanlı Devleti'nin yıkılmasıyla bu baskı ortadan kalktı.

Niksar ve çevresi Anadolu'da Moğol baskısı kalktıktan sonra kısa bir müddet Taceddinoğulları Beyliği'nin hâkimiyetine girdi. Kadı Burhaneddin, Osmanlı Devleti'ne temayül eden Taceddinoğulları Beyliği'nin Niksar bölgesindeki hâkimiyetine 1394 yılında son verdiyse de bu durum kısa sürdü. Yeniden Niksar'ı ele geçiren Taceddinoğulları 1398'te Osmanlıların hâkimiyetini kabul etti. Ankara Savaşı'nın ardından Timur'un himayesine giren Niksar, Alparslanoğlu Hüsa-

meddin Hasan Bey'in idaresine geçti. II. Murad döneminde Amasya Beylerbeyi Yörgüç Paşa'nın faaliyetleri karşısında zor duruma düşen Hüsameddin Hasan Bey ülkesinin anahtarlarını 1427 yılında ona teslim etti, böylece Taceddinoğulları'nın Niksar ve çevresindeki hâkimiyeti sona erdi¹.

Orta ve Doğu Karadeniz'in Türk yerleşimine açılmasında Danişmendliler'in büyük etkisi oldu. Bu beyliğin ana unsurunu Çepniler meydana getiriyordu². Danişmendliler'in, bu boya mensup olduğu tahmin edilmektedir. Buna dayanak olarak da Danişmendliler'in ilk başkenti Sivas'ta ve çevresinde Çepnilere ait yer isimlerinin çokluğu gösterilmektedir³. Yine Danişmendliler'in uzun dönem başkentliğini yapan Niksar'da, Niksar Ulu Camii'nin 1145 yılında Çepnizâde Hasan Efendi tarafından yaptırılması bu ihtimali kuvvetlendiren bir başka delildir.

Çepniler'den olduğunu düşündüğümüz Taceddinoğulları Beyliği, Taceddin Bey'in babası Doğanşahbey (öl: 1347-1349) tarafından kurularak, Niksar ve Canit-i Göl (Çarşamba ve Terme) yöresinde hükümranlılığını sürdürmüşlerdir⁴. Böylece Çepniler, Orta Karadeniz⁵ ve Doğu Karadeniz'e yerleşmeye ve bölgede etkin nüfus gücü olmaya başlamışlardır⁶.

Niksar, idari yapı yönünden Türkiye Selçukluları döneminde olduğu gibi⁷, Osmanlı döneminde de kadı tarafından idare edilen kaza statüsünde bir idari ünite idi⁸. Bazı kayıtlarda Niksar için nahiye ıstılahı kullanılıyorsa da bunun daha ziyade askerî ve timar birimini ifade için kullanıldığı düşünülmektedir. Nitekim

1 M. Hanefi Bostan, "Niksar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXXIII, İstanbul 2007, s. 119-120.

2 Necati Demir, *Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi'nin Tarihi Altı Yapısı*, Ankara 2005, s. 66, 67.

3 Demir, *Dânişmend Gazi Destanı*, İstanbul 2018, s. 17.

4 Bostan, "XV. Asrın Ortalarında Niksar Şehrinin Sosyal ve İktisadî Yapısı", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 1/1, İstanbul 2000, 188; Bostan, "XV. ve XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Yönetiminde Niksar Şehri", *XIII. Türk Tarih Kongresi (Ankara, 4-8 Ekim 1999) Kongreye Sunulan Bildiriler*, Ankara 2002, s. 1486.

5 Bahattin Yediyıldız, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi*, Ankara 1985, s. 20, 41, 45, 50-51, 53, 168-192; Yediyıldız, *Ordu Tarihinden İzler*, Ordu 2019, s. 49-50, 52, 84-85, 99-101, 127, 131, 138; Mehmet Öz, *XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı*, Ankara 1999, s. 36, 67; Demir, *Hacıemiroğulları Beyliği*, Ankara 2018, s. 10, 15, 37, 38, 39, 40, 56, 63-69, 94, 96, 100, 114-116, 121, 125-129, 143-144, 155, 203, 207, 226-227, 252-253, 258.

6 Bostan, *XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadî Hayat*, İstanbul 2002, s. 300-311, 237-250, 352-371; Bostan, *Karadeniz'de Nüfus Hareketleri ve Nüfusun Etnik Yapısı*, İstanbul 2012, s. 27-28, 30-72, 101, 103, 124, 134-145, 182, 188, 271-309, 312, 337, 338-396, 401, 404, 413, 425-426, 434, 438, 461, 465, 466; Bostan, *Harşit Vadisinin İdari, Sosyal ve İktisadî Tarihi (XV-XVII. Yüzyıllar)*, İstanbul 2018, s.17, 18, 19, 21, 23, 24, 45, 46, 47, 48, 90, 163; Bostan, *Rize'nin Sosyal Tarihi (Fetihten 18. Yüzyıla)*, Ankara 2020, s. 25, 28, 40, 42, 45, 48-50, 54, 56, 61, 201, 215-216, 218, 229, 243-244; Bostan, "Trabzon'un Fethi ve Türkleşmesi", *Trabzon Tarihi I*, Trabzon 2022, s. 72-77, 93, 100, 101, 102.

7 Mahmud Aksarayi, *Müsameretü'l - Ahbar*, nşr. Osman Turan, Ankara 1944, s. 90.

8 Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri (BOA), *Tahrir Defteri (TD)*, nr. 98, s. 4, 179; BOA, *TD*, nr. 387, s. 547; Tapu Kadastro Kuyud-ı Kadime Arşivi (TK. KKA), *TD*, nr. 10, s. 7b; TK. KKA, *TD*, nr. 583, s. 51b; Tayyib Gökbilgin, "XV ve XVI. Asırlarda Eyâlet-i Rûm", *Vakıflar Dergisi*, VI, İstanbul 1965, s. 54.

nahiye ıstılahının geçtiği kayıtlar genelde timar tevcihi ile ilgili kayıtlardır⁹. 1455 tarihli tahrirde Niksar için “vilâyet” ıstılahı kullanılmaktadır¹⁰. Bu ıstılahın kaza anlamında kullanıldığı düşünülmektedir. Nitekim bu tarihte Niksar’a şehrin mahalleleri ve köyler dışında bağlı bir idari birim bulunmamaktadır. 15. ve 17. yüzyıllarda Niksar Kazası, Rum Eyaletine bağlı Sivas sancağına bağlı olduğu kaydedilmektedir¹¹. Kazada kadının dışında subaşı (zaim), ser-asker, dizdar ve kethüda gibi görevlilerin bulunduğu tespit edilmektedir¹².

1. Niksar Kazası'nın Kırsal Kesiminde İskân Birimleri, Nüfus ve Yerleşme

a. 1455'te Niksar Kırsalında İskân Birimleri ve Nüfus

1455 tarihli ve 92 (1083) numaralı *Tahrir Defteri*'nde yer alan kayıtlara göre Niksar Kazası kırsal kesiminde 74 köy ve 41 mezra olmak üzere toplam 115 iskân birimi bulunmaktaydı¹³. Köylerin tamamında ve mezraların 22'sinde nüfus iskân etmekteydi.

Kırsal kesimin tamamında yaklaşık 9773 (1874 hane ve 403 mücerreden) kişiden oluşan tahmini nüfusun¹⁴ 8055 kişisini (1552 hane + 295 mücerred) Müslüman Türkler, 1718 kişisini (322 hane + 108 mücerred) de gayr-i Müslimler teşkil etmekteydi. Nüfusun % 82.42'si Müslüman Türklerden, %17.57'si de Hıristiyanlardan oluşmaktaydı. Alan-ı Zünnav ve Beşirmi, Megdün ve Pigama köylerinde Müslüman ve Hıristiyan nüfus birlikte yaşamaktaydı. Ağrostı, Bideze, Ermenhoz, Eskidir, Harkünbedi ve Kışlak-ı Frenk Köyü köyleri ile Pertak/Perdek mezarında sadece gayr-i müslimler bulunmaktaydı. Diğer köy ve nüfusu bulunan mezralarda Müslüman Türkler ikamet etmekteydi.

Akşar, Bağat, Bal Hasan Yeri, Beylikan, Çardaklu, Erikli t. Beyhani, Gedavir(z), Gürşaini (?), Irak, Küçük, Kömürtaş, Kurtköy, Kuruköprü, Mekirtos, Müsis/Mi-

9 BOA, TD, nr. 41, s. 5, 28; BOA, TD, nr. 54, s. 96; BOA, TD, nr. 95, s. 66; BOA, *Maliyeden Müdevver Defterler Tasnifi (MAD)*, nr. 29, s. 10a-10b.

10 İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet Yazmaları (İBAK. MC), TD, nr. 92, s. 1.

11 BOA, TD, nr. 95, s. 66; BOA, TD, nr. 387, s. 495, 547, 551; BOA, TD, nr. 339, s. 1-2, 224; BOA, *MAD*, nr. 29, s. 10a-10b.

12 İBAK. MC, TD, nr. 92, s. 14, 21, 102; BOA, TD, nr. 41, s. 3, 28; BOA, TD, nr. 98, s. 4, 179.

13 İBAK. MC, TD, nr. 92, s. 14-102.

14 Nüfus hesaplanırken haneler beş, bîveler (hane sahibi dul kadınlar) dört, mücerredler de bir kişi olarak ele alınmıştır. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Ömer Lütfi Barkan, “Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi”, *Türkiyat Mecmuası*, X, İstanbul 1953, s. 11-12; Nejat Göyünç, “Hâne Deyimi Hakkında”, *Tarih Dergisi*, 32, İstanbul 1979, s. 331-348; Halil İnalçık, “XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar”, *Bellekten*, 24/93 (Ankara 1960), s. 45.

sis, Savul, Sivri Kilise, Tusi ve Yebkiç mezralarında nüfus bulunmamaktaydı. Alaaddinlü, Basrakıl, birlikte kaydedilen Başçiftlik, Uğrun, Elmacık, Kurucagöl ve Kızılyaka mezraları ile Bozcaarmut, Çakmaklı, Çalkara, Çiftlik, Çik, Erikli t. Kışlak-ı Frenk Köyü, Gözikse, Gürlü, Hocoğlanı, Karataş, Kışlak Çay t. Fatlı, Kovanî, birlikte yazılan Kömür ve Kemer, Kündür, Mudoy/Muday, Pertak/Pertek, Şidbe ve Tepealan mezralarında nüfus yaşadığı tespit edilmektedir¹⁵. Köylerin ve mezraların bir kısmının Türkçe adlar taşımadığı görülmektedir. Ancak bu köy ve mezraların çoğunluğunda Müslüman nüfusun yaşadığı tespit edilmektedir. Niksar Kazası kırsalında bulunan ve Türkçe ad taşımayan köy ve mezraların fetih öncesinden kalma olduğu ve buralara sonradan Müslüman nüfusun yerleştirildiği ya da kendiliğinden gelip iskân ettiği düşünülmektedir.

1455'te Niksar Kazası'nın kırsal kesiminde en çok nüfus Dönekse/Dönekse köyünde iskân etmekteydi. Bu köyde yaşayan toplam nüfus 401 kişi olup tamamı Müslümanlardan meydana gelmekteydi. İkinci sırayı 11 kişilik Müslüman ve 332 kişilik gayr-i müslim olmak üzere toplam 348 kişilik nüfusuyla Pigama köyü almaktaydı. Nüfus yoğunluğu yönünden toplam 296 kişilik Müslüman nüfusuyla Tenevri köyü üçüncü sırayı teşkil etmekteydi. En az nüfus ise sırasıyla Çiftlik mezrası (10 kişilik Müslüman nüfus) ile Basrakıl mezrasında (15 kişilik Müslüman nüfus) ikamet etmekteydi. Bu mezraları takiben 16 kişilik Hıristiyan nüfusuyla Pertak/Pertek mezrası, 20 kişilik Müslüman nüfuslarıyla Zaviye, Gözikse ve Hurvi köyleri sıralamada yer almaktaydı¹⁶.

15 Bk. Tablo: 1.

16 Bk. Tablo: 1.

1455 TARİHLİ TAHRİR DEFTERİNE GÖRE
NİKSAR KIRSALINDA SOSYAL HAYAT

Tablo 1: 1455'te Niksar Kazası'nın Kırsal Kesiminde İskân Yerleri ve Nüfus

Köy ve Mezra- ların Adları	Müslim			Gayr-i Müslim			İskân Birimlerinin Nefer Olarak Nüfusu	İskân Birimlerinin Toplam Tahmini Nüfusu
	Hane	Mücerred	Tahmini Nüfus	Hane	Mücerred	Tahmini Nüfus		
Ağrostı	0	0	0	39	4	199	43	199
Akbaş Deresi	10	3	53	0	0	0	13	53
Akpınar	5	0	25	0	0	0	5	25
Alan-ı Zünnav ve Beşirmi	4	1	21	28	11	151	44	172
Alp Oğuz	13	3	68	0	0	0	16	68
Avara	0	0	0	13	12	77	25	77
Ayraç	5	0	25	0	0	0	5	25
Beyhanı	12	2	62	0	0	0	14	62
Bideze	0	0	0	34	7	177	41	177
Boynueğri	41	4	209	0	0	0	45	209
Buzköy	13	3	68	0	0	0	16	68
Çayıralan	11	0	55	0	0	0	11	55
Çenderhor	4	3	23	0	0	0	7	23
Çır	3	0	15	0	0	0	3	15
Çiftlüca	22	0	110	0	0	0	22	110
Çirahor	20	3	103	0	0	0	23	103
Çor	30	5	155	0	0	0	35	155
Divaderesi	24	6	126	0	0	0	30	126
Döneksa/Dö- nekse	76	21	401	0	0	0	97	401
Dutan + Cema- at-ı Nökeran-ı Mustafa Bey v. Çepni Bey	29	3	148	0	0	0	32	148
Efgerid	63	15	330	0	0	0	78	330

5. TOKAT SEMPOZYUMU

Endüksü	20	3	103	0	0	0	23	103
Erdusini (?)	27	4	139	0	0	0	31	139
Ermenhoz	0	0	0	29	5	150	34	150
Eryaba	8	0	40	0	0	0	8	40
Eskidir	0	0	0	27	11	146	38	146
Evham t. Pi-gama	13	1	66	0	0	0	14	66
Fatlı	30	2	152	0	0	0	32	152
Gediyon ve Sakaryon	50	13	263	0	0	0	63	263
Gelyeme	23	4	119	0	0	0	27	119
Gümüştikin	14	3	73	0	0	0	17	73
Haldi	29	9	154	0	0	0	38	154
Harkâ (Harge)	18	5	95	0	0	0	23	95
Harkünbedi	0	0	0	49	23	268	72	268
Havya (Havba)	5	1	26	0	0	0	6	26
Hisarcık	18	5	95	0	0	0	21	95
Hürî/Horî	24	6	126	0	0	0	30	126
Hurvi	4	0	20	0	0	0	4	20
İbiski	7	1	36	0	0	0	8	36
İlkan (?)	13	3	68	0	0	0	16	68
İpsimara (Et-rakiye-i Yörük-an-ı Nıksar)	28	8	148	0	0	0	36	148
Kadı Mihmad	8	2	42	0	0	0	10	42
Kagün	22	0	110	0	0	0	22	110
Kayucak	6	1	31	0	0	0	7	31
Kışlak-ı Frenk Köyü	0	0	0	20	11	111	31	111
Kirenci	16	4	84	0	0	0	20	84
Kirtanos	40	9	209	0	0	0	49	209
Köprü	17	3	88	0	0	0	20	88
Kulavuzlu (Kulağuzlu)	12	1	61	0	0	0	13	61
Kuru	7	0	35	0	0	0	7	35

1455 TARİHLİ TAHRİR DEFTERİNE GÖRE
NİKSAR KIRSALINDA SOSYAL HAYAT

Kuyucak	10	0	50	0	0	0	10	50
Ladicak	27	4	139	0	0	0	31	139
Lis (Leyis)	28	3	143	0	0	0	31	143
Megdün	25	4	129	17	6	91	52	220
Mevaksa (?)	10	2	52	0	0	0	12	52
Mezraa-i Akşar t. Lis	0	0	0	0	0	0	0	0
Mezraa-i Ala- üddinlü (t. Fathı)	10	0	50	0	0	0	10	50
Mezraa-i Bağat	0	0	0	0	0	0	0	0
Mezraa-i Bal Hasan Yeri	0	0	0	0	0	0	0	0
Mezraa-i Bas- rakıl	3	0	15	0	0	0	3	15
Mezraa-i Baş- çiftlik, Uğrun, Elmacık, Kuru- cağöl ve Kızıl- yaka	30	8	158	0	0	0	38	158
Mezraa-i Bey- likan	0	0	0	0	0	0	0	0
Mezraa-i Boz- caarmut	5	0	25	0	0	0	5	25
Mezraa-i Çakmaklı	19	6	101	0	0	0	25	101
Mezraa-i Çal- kara	5	0	25	0	0	0	5	25
Mezraa-i Çardaklı	0	0	0	0	0	0	0	0
Mezraa-i Çiftlik	2	0	10	0	0	0	2	10
Mezraa-i Çik	54	14	284	0	0	0	68	284
Mezraa-i Erik- lü t. Beyhani	0	0	0	0	0	0	0	0
Mezraa-i Erik- lü t. Kışlak-ı Frenk Köyü	13	1	66	0	0	0	14	66
Mezraa-i Ge- davir	0	0	0	0	0	0	0	0

5. TOKAT SEMPOZYUMU

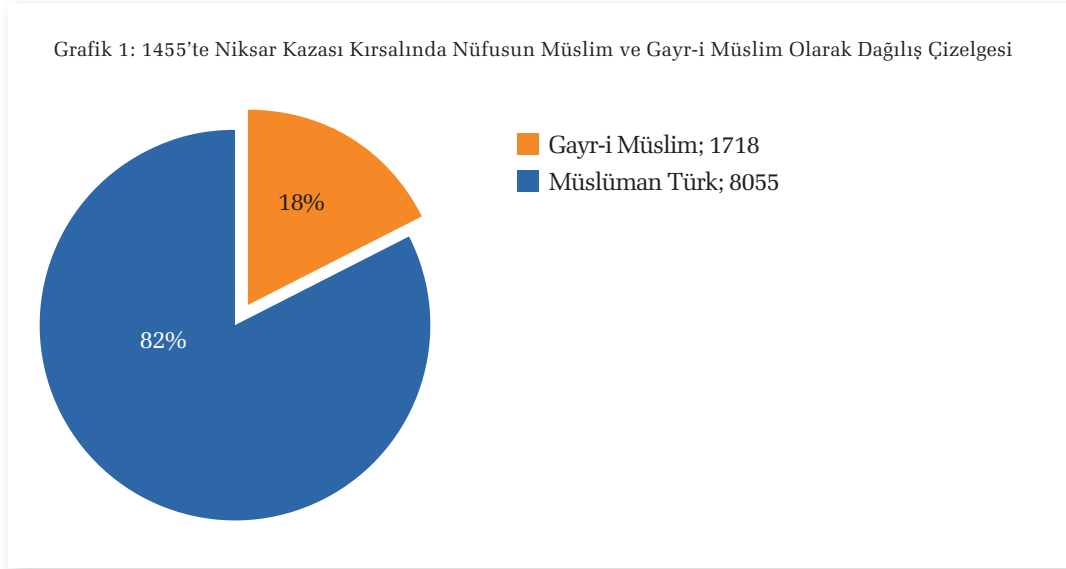
Mezraa-i Gözikse t. Lis (Leyis)	5	0	25	0	0	0	5	25
Mezraa-i Gürlü t. Dere Akbaş	9	1	46	0	0	0	10	46
Mezraa-i Gürşaini (?) t. Fatlı	0	0	0	0	0	0	0	0
Mezraa-i Hocaoğlanı	7	0	35	0	0	0	7	35
Mezraa-i İrak (İvak/İvek)	0	0	0	0	0	0	0	0
Mezraa-i Karataş	15	4	79	0	0	0	19	79
Mezraa-i Kilat	5	0	25	0	0	0	6	25
Mezraa-i Kirtanos-ı Küçük	0	0	0	0	0	0	0	0
Mezraa-i Kişlak Çay t. Fatlı	13	1	66	0	0	0	14	66
Mezraa-i Kovanı	19	4	99	0	0	0	23	99
Mezraa-i Kömür ve Kemer	8	2	42	0	0	0	10	42
Mezraa-i Kömürtaş t. Havya	0	0	0	0	0	0	0	0
Mezraa-i Kurtköy	0	0	0	0	0	0	0	0
Mezraa-i Kuru köprü	0	0	0	0	0	0	0	0
Mezraa-i Kündür	17	6	91	0	0	0	23	91
Mezraa-i Me-kirtos	0	0	0	0	0	0	0	0
Mezraa-i Mudoy	9	2	47	0	0	0	11	47
Mezraa-i Müsis/Misis der karye-i Özmiş	0	0	0	0	0	0	0	0

1455 TARİHLİ TAHRİR DEFTERİNE GÖRE
NİKSAR KIRSALINDA SOSYAL HAYAT

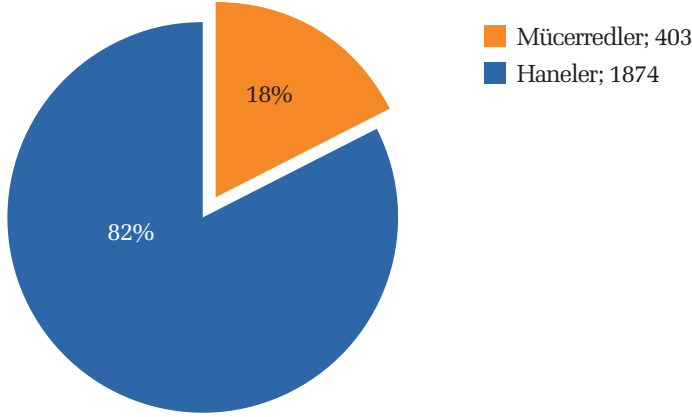
Mezraa-i Per-tak/Pertek	0	0	0	3	1	16	4	16
Mezraa-i Savul	0	0	0	0	0	0	0	0
Mezraa-i Sivri Kilise t. Alan-ı Zünav	0	0	0	0	0	0	0	0
Mezraa-i Şidbe (Şidibe)	7	1	36	0	0	0	8	36
Mezraa-i Tepe- alan	15	2	77	0	0	0	17	77
Mezraa-i Tusi	0	0	0	0	0	0	0	0
Mezraa-i Yeb- kiç (?)	0	0	0	0	0	0	0	0
Morlugan	10	1	51	0	0	0	11	51
Mülk n.d. Nar- dubanlu	12	4	64	0	0	0	16	64
Özmiş t. Felen- bel	34	10	180	0	0	0	44	180
Pigama	2	1	11	63	17	332	83	343
Pirnaz	31	8	163	0	0	0	39	163
Sarmugat	9	1	46	0	0	0	10	46
Sini	7	1	36	0	0	0	8	36
Talya	9	2	47	0	0	0	11	47
Tavri	7	0	35	0	0	0	7	35
Tenevri	57	11	296	0	0	0	68	296
Tıraz	7	3	38	0	0	0	10	38
Timurtaş	14	1	71	0	0	0	15	71
Tinyaba	25	7	132	0	0	0	32	132
Tis	58	5	295	0	0	0	63	295
Tutan	11	0	55	0	0	0	12	55
Üçgöl	9	5	50	0	0	0	14	50
Yaroba	16	5	85	0	0	0	21	85
Zarkâ (Zarga)	17	5	90	0	0	0	22	90
Zaviye	3	0	15	0	0	0	3	15
TOPLAM	1552	295	8055	322	108	1718	2277	9773

Toplam 9773 kişiden meydana gelen tahmini nüfusun 1874 neferi hanelerden 403 neferi de mücerredlerden (yetişkin bekâr erkeklerden) teşekkül etmekteydi. 2277 neferden (1874 hane + 403 mücerred) ibaret 9773 kişilik nüfusun % 95.87'sini haneler, % 4.12'sini yetişkin bekâr erkekler (mücerredler) meydana getirmekteydi. Müslüman Türk nüfusun % 96.33'ünü haneler, % 3.66'sını mücerredler, gayr-i müslim nüfusun ise % 93.71'ini haneler, % 6.28'ini de mücerredler teşkil etmekteydi.

Niksar Kazası'nın kırsal kesiminde yaşayan 2277 neferden teşekkül eden nüfusun nefer olarak %82.30'unu haneler ve %17.69'unu da mücerredler oluşturmaktaydı.

Grafik 2: 1455'te Niksar Kazası Kırsalında Nüfusun Nefer Olarak Dağılımı

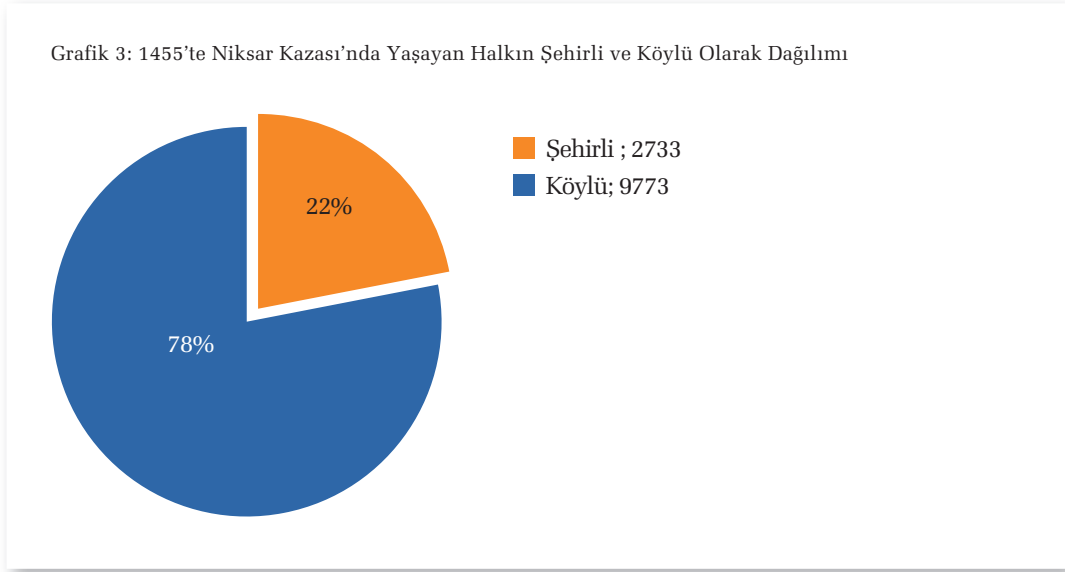

b. Niksar Kazasında Nüfus

1455 yılında Niksar Kazası'na bağlı Niksar şehrinde 19 mahalle mevcut olup bunların 17 mahallesi Müslüman Türkler'e biri Ermenilere, bir diğeri de Rumlara ait olduğu tahrir kayıtlarından ortaya çıkmaktadır. Şehir merkezinde 2088 kişilik bir Müslüman nüfusa karşılık 645 kişiden meydana gelen bir gayr-i müslim nüfus ikamet etmekteydi. Müslüman Türkler şehir merkezindeki toplam nüfusun %76.39'unu, gayr-i müslimler de % 23.60'ını teşkil ettiği görülmektedir¹⁷.

Bu tarihte kazanın şehir merkezinde ve kırsal kesiminde toplam 12.506 kişiden oluştuğu tahmin edilen bir nüfus yaşamaktaydı. Bu nüfusun 10.143 kişisi (% 81.10'u) Müslüman Türklerden, 2363 kişisi (%18.89'u) de gayr-i müslimlerden teşekkül etmekteydi. Kaza nüfusunun %21.85'i şehirli, %78.14'ü de köylü olduğu tespit edilmektedir.

¹⁷ Bostan, XV. Asrın Ortalarında Niksar Şehri, s. 191.

c. Niksar Kazası Kırsalına Yapılan Yerleşmeler ve Türkmen Grupları

c.a. Kırsal Kesime Yapılan İskân

Osmanlı Devleti'nde nüfusa ihtiyaç duyulan kaza veya sancaklara sürgün yoluyla veya kendiliğinden yerleşmelere izin verilerek iskân gerçekleştirilmekteydi¹⁸. Niksar Kazası'nın kırsal kesimine de böyle bir yerleşmenin olduğu gözlemlenmektedir.

Nitekim 1455 tarihli tahrir kayıtlarında yer alan bilgilerden Niksar Kazası'nın kırsalına başka kazalardan gelip ya da getirilip yeni yerleşmelerin gerçekleştiği tespit edilmektedir. Başka sancak ve kazalardan gelip Niksar Kazası kırsalına yerleştirilenlerin büyük çoğunluğu Karahisar (% 65.77) ve Canik (%13.16) sancaklarından gerçekleşmiştir. Ayrıca Erzincan, Koyulhisar, Akşehir ve Kazabad kazalarından da gelip iskân edenlerin olduğu kayıtlardan ortaya çıkmaktadır. Dışardan gelip Niksar kırsalına yerleşenlerin tamamına yakını hanelerden oluşmaktaydı. Bunlar toplam 99 hane olup kaza kırsalının 2274 neferlik nüfusunun % 4.35'ine tekabül etmekteydi. Başka sancak ve kazalardan gelip Niksar kırsalına iskân edenlerin büyük çoğunluğu Müslüman Türklerden meydana gelmekteydi. Nitekim yeni iskân edenlerin % 85.85'ini (85 hane) Müslüman Türkler, % 14.14'ünü

18 Geniş bilgi için bk. Ömer Lütfi Barkan, İstila Devirlerinin *Kolonizatör* Türk Dervişleri (Nüfus ve İskân Meselelerine Dair Toplu Çalışmalar), yay. haz. Yahya Kemal Taştan, İstanbul 2021.

(14 hane) de gayr-i müslimler teşkil etmekteydi. Erzincan'dan gelenlerin tamamı (2 hane) ile Karahisar'dan gelen 12 hane gayr-i Müslim idi.

1455'te yalnız Niksar Kazası'nın kırsal kesimine değil aynı zamanda şehir merkezine de Karahisar, Hilvan, Erzincan ve Canik'ten Müslüman ve gayr-i müslim nüfusun gelip iskân ettiği tespit edilmektedir. Bunların toplam şehir nüfusu içindeki nispetleri % 3 oranında olduğu görülmektedir¹⁹.

Tablo 2: 1455 Yılı Tahrir Kayıtlarına Göre Niksar Kazası Kırsalına Yapılan İskân ve Bölgedeki Türkmen Grupları

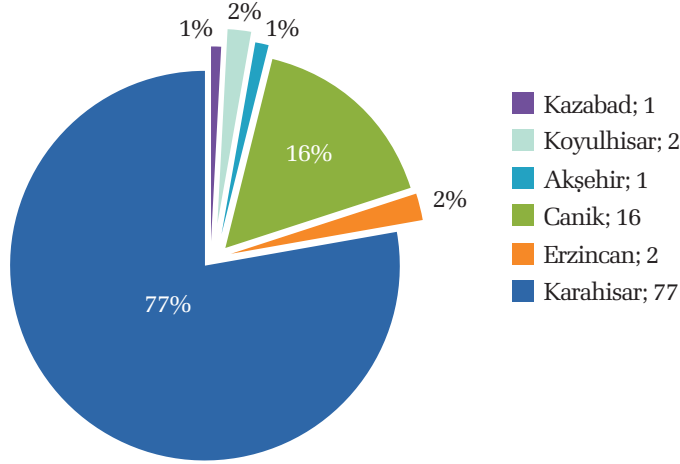
Köy ve Mezra Adları	Niksar Kırsalına Yerleştirilen Nüfusun Geldikleri İdari Birimler												Türkmen Grupları		
	Akşehir		Canik		Erzincan		Karahisar		Kazabad		Koyulhisar		Çağrgan	Çepni	Yörük
	M	Z	M	Z	M	Z	M	Z	M	Z	M	Z			
Ağrostı	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0
Akpınar	0	0	0	0	0	0	2	0	0	0	0	0	0	0	0
Ayraç	0	0	0	0	0	0	3	0	0	0	0	0	0	0	0
Bideze	0	0	0	0	0	0	0	3	0	0	0	0	0	0	0
Çenderhor	0	0	0	0	0	0	2	0	0	0	0	0	0	0	0
Çor	0	0	0	0	0	0	2	0	1	0	0	0	0	0	0
Döneksa	0	0	0	0	0	0	2	0	0	0	1	0	0	0	0
Dutan	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	5	0
Efgerid	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	2	0
Endüksü	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0
Erdusini (?)	0	0	0	0	0	0	2	0	0	0	0	0	0	0	0
Ermenhoz	0	0	0	0	0	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Eryaba	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Eskidir	0	0	0	0	0	0	0	4	0	0	0	0	0	0	0
Fatlı	0	0	0	0	0	0	3	0	0	0	0	0	0	0	0
Gediyon ve Sakaryon	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	1	0

19 Bostan, XV. Asrin Ortalarında Niksar Şehri, s. 193.

5. TOKAT SEMPOZYUMU

Gümüştikin	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0
Harkâ	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Harkünbedi	0	0	0	0	0	0	0	4	0	0	0	0	0	0	0
Hisarcık	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
İpsimara	0	0	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	36
Kagün	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Kilat	0	0	0	0	0	0	5	0	0	0	0	0	0	0	0
Kirtanos	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Köprü	0	0	0	0	0	0	3	0	0	0	0	0	0	1	0
Ladicak	0	0	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Lis	0	0	1	0	0	0	3	0	0	0	0	0	0	3	0
Megdün	0	0	0	0	0	0	5	0	0	0	1	0	0	0	0
Mevaksa (?)	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0
Mezraa-i Alaad- dinlü t. Fatlı	0	0	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Mezraa-i Çal- kara	0	0	0	0	0	0	5	0	0	0	0	0	0	0	0
Mezraa-i Eriklü t. Kışlak-ı Frenk Köyü	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Mezraa-i Gö- zükse t. Lis	0	0	0	0	0	0	2	0	0	0	0	0	0	0	0
Mezraa-i Hoca- oğlanı	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Mezraa-i Kö- mür ve Kemer	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Mezraa-i Kün- dür	0	0	0	0	0	0	5	0	0	0	0	0	0	0	0
Mezraa-i Mu- doy/Muday	0	0	0	0	0	0	3	0	0	0	0	0	0	0	0
Mezraa-i Per- tak/Pertek	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0
Morluğan	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0
Özmiş t. Felen- bel	0	0	1	0	0	0	4	0	0	0	0	0	0	0	0
Sini	0	0	0	0	0	0	3	0	0	0	0	0	0	0	0
Tis	0	0	0	0	0	0	4	0	0	0	0	0	0	0	0
Tutan	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Zarkâ	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
TOPLAM	1	0	16	0	0	2	65	12	1	0	2	0	1	12	36

Grafik 4: Niksar Kazası'nın Kırsalına Başka Kazalardan Yapılan Göçler

c.b. Niksar Kazası'nın Kırsal Kesiminde Türkmen Grupları

Niksar Kazası'nın kırsal ve şehir merkezinde yaşayan Müslüman Türk halkı çeşitli Türkmen boy oymak ve aşiretlerine mensuptur. Ancak bunların hangi boy ve oymaklar olduğunu tespit etmek bir hayli zordur. Nitekim Niksar Kazası'ndaki Türkmen gruplarının önemli bir bölümünün boy ve oymak adlarıyla arşiv kayıtlarına yazılmadığı görülmektedir. Bu kazada tahrir kayıtlarına Çepni, Yörük ve Çağıranlı adlı Türkmen gruplarının çok az bir kısmının yansıdığı tespit edilmiştir.

Niksar ve çevresinde hükümrân olan Danişmendli Beyliği'nin ana unsurunu Çepniler meydana getirdiği bilinmektedir²⁰. Yine Niksar şehrindeki Niksar Ulu Camii'nin 1145 yılında Çepnizâde Hasan Efendi tarafından yaptırılması, bu şahsın Çepni beylerinden biri olması ve türbesinin şehir merkezinde bulunması²¹ bunların bölgede etkin olduğunu göstermektedir. Çepnilerin Niksar Kazası'nın kırsal kesiminde de varlıklarına rastlanmaktadır. Nitekim tahrir kayıtlarında yedi ayrı şahsın Çepni olduğu ve beş neferin de Çepni oğlu Mustafa Bey'in nökerleri olarak kaydedilmektedir: Lis köyünde Sevindik Çepni, Mahmud fakih Çepni,

20 Demir, *Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi'nin Tarihi Alt Yapısı*, s. 66, 67.

21 Kamil Şahin, *Danişmendliler Döneminde Niksar (1071-1178)*, Niksar 1999, s. 97, 103; Hasan Akar-M. Necati Güneş, *Niksar'da Vakıflar ve Tarihi Eserler*, Niksar 2002, s. 224-225.

Mahmud Çepni²², birlikte bir köy olarak yazılan Gediyon ve Sakaryan'da Sevin-dik Çepni²³, Köprü köyünde Hüseyin Çepni²⁴, Efgerid köyünde Ali Çepni, Veli v. Ali Çepni²⁵ kayıtları yer almaktadır. Dutan köyünde Çepni Bey oğlu Mustafa Bey'in nökerleri²⁶ olarak kaydedilen Mihmad oğlu Ali, Bestami oğlu Yar Bey, Abdullah oğlu Hasan, Mehmed oğlu Yusuf ve Hasan'ın biraderi Mehmed'in²⁷ Çepni olduğu düşünülmektedir. Bu bilgiler Niksar ve çevresinde Çepni Bey yanında oğlu Mustafa Bey'in de 1455'te Niksar kırsalında nökerlerinin bulunması²⁸ bölge-de önemli bir güç olduklarını ve nüfuzlarının küçümsenmeyecek seviyede oldu-ğunu göstermektedir.

Mevaksa köyünde Çağırğanlı cemaatinden Şeyh Halil'in oğlu Şeyh Hasan için "*Pâdişâh başın sadakası üzre kılmışlar kimse mani' olmaya, hüküm var*"²⁹.

İpsimara köyünde 36 haneden teşekkür eden Türkmen yörükleri ikamet etmekteydi. Bunların raiyyet olduğu kaydedilmektedir. Bu Yörük grubunun içinde "Ça-niki" olarak nitelendirilen iki hane bulunmaktaydı³⁰.

Mugdün köyünden üç çiftliğin Çakrazlı ve Kotanî cemaatleri tarafından kullanılması karşılığında her birinden 450'şer akça çift resmi alınması gerektiği belirtilmektedir³¹. Zikredilen cemaatlerin yerleşik hayata geçtiklerine dair bir kayda rastlanmamıştır. Muhtemelen bu cemaatler konar-göçer gruplardandı.

2. Niksar Kazası'nın Kırsalında Sosyal Zümreler ve Şahıs ve Baba Adları

a. Sosyal Zümreler

Bu bölümde Niksar Kazası'nın kırsal kesiminde yaşayan halkın büyük çoğunlu-ğu çiftçilik ve hayvancılıkla geçimini sağlamaktaydı. Dolayısıyla halkın bü-

22 BOA, TD, nr. 92 (1083), s. 18.

23 BOA, TD, nr. 92 (1083), s. 52.

24 BOA, TD, nr. 92 (1083), s. 69.

25 BOA, TD, nr. 92 (1083), s. 72, 73.

26 Zerrin Günel, "Nöker", *DİA*, XXXIII, İstanbul 2007, s. 216-217.

27 BOA, TD, nr. 92 (1083), s. 83-84.

28 1486'da Trabzon Sancağı'nda Çepni Beylerinden Kürtünlü Mehmed Bey'in 20 hane ve 11 nefer mücerredten teşekkür eden bir nökerler cemaati bulunmaktaydı (bk. Bostan, *Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat*, s. 306, 313, 359, 455).

29 BOA, TD, nr. 92 (1083), s. 46.

30 BOA, TD, nr. 92 (1083), s. 50-51.

31 BOA, TD, nr. 92 (1083), s. 59-60.

yük kesiminin çiftçi olduğunu söylemek mümkündür. Bununla beraber tahrir kayıtlarında köy ve mezra iskân birimlerinde yaşayan halkın çiftçilik yanında bir kısmının haddâd (demirci), hayyat (terzi), cüllâh (dokumacı), hallaç (yünü, pamuğu yay veya tokmak gibi bir araçla kabartma, ditme işini yapan kimse, atımcı), saraç (koşum ve eyer takımları yapan ya da satan kimse), çoban ve eskici gibi meslekleri icra ettikleri tespit edilmektedir. Halkın bir kısmının imam, müderris, fakih, hatip ve şeyh gibi din görevlisi olduğu, bir bölümünün Hac Farızasını yerine getirecek kadar zengin olduğu, bir kısmının hizmetkâr olarak kaydedildiği, bir kısmının Bey ve Emir gibi unvanlar taşıdığı ve bir bölümünün de düşkünler zümresi içinde yer aldığı değerlendirilmektedir. Bütün bunlar sosyal zümreler olarak ele alınmaktadır.

Sosyal zümreler olarak değerlendirilen gruba nüfus içinde görev ve unvanları belirtilen babalar da dâhil edilmiştir. Şahısların babaları ile ilgili görev ve unvanlar 1455 yılından önceki sosyal duruma ışık tutması açısından önem taşımaktadır.

1455 tarihli *Tahrir Defteri*'nde yer alan kayıtlara göre Niksar Kazası kırsalında yaşayan halkın çiftçiler dışında 543 neferi sosyal zümreler içinde değerlendirilmiştir. Bunlar 2277 neferden meydana gelen nüfusun % 23.84'üne tekabül etmekteydi.

Sosyal zümreler içinde en kalabalık grubu 244 neferle din görevlileri oluşturmaktaydı. Bu zümre toplam nüfus içinde % 10.7 1, sosyal zümreler içinde de % 44.93'lük bir orana sahipti. Din görevlilerinin 90 neferini fakihler, 80 neferini şeyhler, 31 neferini imamlar, 11'er neferini papazlar ve sofiler, 9 neferini hocalar, ikişer neferini müderris, derviş, mevlana ve zaviyedarlar, birer neferini de hatip ve halife unvanlarıyla kaydedilen zümreler teşkil etmekteydi. Niksar Kazası'nın kırsalında görev yapan imamların tamamına yakını fakihlerden oluşmaktaydı. 90 neferlik fakihler zümresinin 28 neferini, 80 nefer şeyhin 35 neferini, 11 nefer sofinin dört neferini, 9 nefer hocanın üç neferini, 11 nefer papazdan bir neferi ve 2 nefer müderrisin ikisi de babalardan teşekkül etmekteydi. Bu da 1455 öncesi ve sonrasında Niksar kırsalındaki din görevlilerinin küçümsenmeyecek bir sayıda olduğunu göstermektedir.

Meslekler ve iktisadi durum ile ilgili zümreler içinde değerlendirdiğimiz ahi, çoban, cüllâh, eskici, haddâd, hallaç, hayyât, hizmetkâr ve saraç gibi meslek sahipleri ile esnafın temsilcileri ve maddi varlığın seviyesini ortaya koymasına bakımin-

dan Hac Farizasını yerine getirenler toplam Müslüman nüfus içinde %3.57'lik, sosyal zümreler içinde de % 31.67'lik bir nispete sahip bulunuyorlardı. Hac görevini yerine getiren toplam 66 neferden 33 neferi babalardan oluşmaktaydı. 18 neferden ibaret demircilerden biri demirci çırağı olup gayr-i müslim idi³². Demirci zümresinin 5 neferi babalardan teşekkül etmekteydi. 11'er neferlik hallaç grubunun 7 neferi, terzilerin 3 neferi de baba olarak kaydedilenler arasındaydı. Meslek grupları ile ilgili bu kayıtlar çiftçilik ve hayvancılıkla uğraşanların ihtiyaç duydukları meslek gruplarının kırsal kesimde de az-çok bulunduğunu göstermektedir. Hizmetkâr olarak kaydedilen 44 neferden oluşan nüfusun 32 neferi Ağrosti köyünde ikamet eden gayr-i müslimler olup bunlar padişah emriyle suyollarının tamir ve bakımıyla görevlendirilmişlerdi³³. Gümüştikin köyünde ikamet eden Yakup adındaki şahıs Yusuf Bey'in hizmetkârı idi³⁴.

Geri hizmet kıtalarında görev yapan müsellemler, nökerler, sipahiler, tatarlar, yamaklar ve muaf olarak kaydedilen zümreler 47 nefer olup, bunlar toplam nüfus içinde % 2.06, sosyal zümreler içinde de % 8.28'lik bir orana sahipti. 14 nefer sipahiden iki neferi, 5 nefer tatardan ikisi babalar içinde kaydedildi. 10 neferden oluşan muafklar zümresinin iki neferi Dönekse/Dönekse köyü kayıtları içinde yer almakta ve Ebu'l-Feth zaviyesinin şeyhleri idi³⁵. Endüksü köyünde ikamet eden Şeyh Ömer ve Şeyh Hasan zaviyedâr olarak kaydedilirken, bunlarla beraber Şeh Hasan'ın üç oğlu da muafklar zümresi içinde yer almaktaydı³⁶. Karataş mezrası kayıtları içinde yer alan Fakih Ahmed oğlu İbrahim muaf kaydedilmiş, ancak muafiyet nedeni belirtilmedi³⁷. Yine Lis köyünde Fakih Mustafa oğlu Mahmud Fakih ve Mahmud Fakih'in oğlu Mustafa sebebi belirtilmeden muaf yazılmışlardır³⁸. Megdun köyü kayıtları içinde 9 nefer Müslüman, müsellemler olarak kaydedilmişlerdir. Bunlardan beş neferinin eşkinci olduğu ve eşkincilerden birinin yamak olduğu belirtilmektedir. Diğer dört nefer müsellemden Şeyh Mahmud'un kethüda, üç oğlundan birinin de şeyh olduğu kayıtlarda yer almaktadır³⁹.

32 BOA, *TD*, nr. 92 (1083), s. 49.

33 BOA, *TD*, nr. 92 (1083), s. 97-98.

34 BOA, *TD*, nr. 92 (1083), s. 99.

35 BOA, *TD*, nr. 92 (1083), s. 27.

36 BOA, *TD*, nr. 92 (1083), s. 38.

37 BOA, *TD*, nr. 92 (1083), s. 60.

38 BOA, *TD*, nr. 92 (1083), s. 18.

39 BOA, *TD*, nr. 92 (1083), s. 60.

Sosyal zümreler içerisinde idareci ve yönetici sınıfı oluşturan grup içinde bey (47 nefer), emir (17 nefer) ve kethüda (6 nefer) olarak kaydedilenlerin sayısı 70 neferden ibaretti. Beylerin 20, emirlerin beş, kethüdaların bir neferi baba kayıtları içinde bulunmaktaydı. Emir olarak kaydedilenlerin bir kısmı unvan ve sıfattan ziyade şahıs adı olma ihtimali de vardır.

Düşkünler zümresi içine, kayıtlarda biçare (1 nefer), divane (1 nefer), garip (3 nefer), köse (3 nefer), kızıl (1 nefer) ve bive (dul kadın) olarak kaydedilenler değerlendirildi. Köse, kızıl saçlı ve dul (bive) olanlar düşkünler grubu içinde değerlendirmekle beraber bunların açiz veya kusurlu kişiler olarak değerlendirmek mümkün değildir. 10 neferden ibaret düşkünler zümresi toplam kırsal nüfus içinde % 0.43, sosyal zümreler içinde ise % 1.84'lük bir nüfus oranına sahiptir.

b. Şahıs ve Baba Adları

Niksar Kazası'nın kırsal kesiminde şahıs adı olarak en çok Mehmed, Ali, Hüseyin, Hasan, Ahmed, Halil, İbrahim, İsmail, Mahmud, Hamza, Süleyman, Yusuf, Mustafa, Musa, Menteşe, Bayram, Bayram Bey, Süleyman Şah, Emir Yusuf, Yusuf Şah Bey, Aykut, Ebu'l-Feth, Pir, Durmuş, Aydın, Şeyh, Ali Bey, Turali gibi isimler kullanılmıştır. Bu isimlerin yanında Veli, Burhan, Mürsel, Salih, Ramazan, Zeyneddin, Seydi, Rüstem, Mesud, Hacı, Bekir, Ebu Bekir, Ömer, Osman, İshak, Beşir, Muhiddin, İlyas, İskender, Şadi, Seydi Ali, Kasım, Ümmet, İhsan, Ahi, Hızır, Recep, Abdülhalim, Abdullah, Turak, İsfendiyar, Yakup, Kutlu, Selimşah, Tursun Sevindik, Bünyad, Armağan, Bahşayış, Bostan, Dede, Yeni Bey, Eyne Bey, Turşah, İne Hoca, Durdu Yahşi Bey, Emir Salih, Budak, Tengrivermiş, Bayezid, Orhan, Aziz, Muhsin, Evliya, Arif, Murad, Davud, Emin, Abdurrahman, Seydi, Seydi Ahmed, Sadaka, Taşoğlu, Çırak, Oruç Gazi, Güvenç, Emir Ali, Abdülkerim, Şehabeddin gibi isimlerin de şahıs adı olarak kayıtlarda yer aldığı görülmektedir.

Baba adı olarak ise en çok Hasan, Mehmed, Mahmud, Mustafa, Ali, Ahmed, Hüseyin, Hamza, Ebu Bekir, İbrahim, Bayram Bey, Süleyman Şah isimleri kullanılmaktaydı. Bunların dışında Yusuf, İshak, Eyne Bey, Danişmend, Turali, Tursun, Sevindik, Bayşayış, Alparslan, Güvenç, Kuşdoğan, Tura Bey, Melikşah, Emir Yusuf, Eyne Gazi, Menteşe, Oruç Bey, Ebu Yusuf, Yahya Bey, Murad Şah, Kutlu Bey, Piri Bey, İbrahim Şah, Bayram Gazi ve Baba Ali gibi isimlerin baba adı olarak kullanıldığı tahrir kayıtlarından ortaya çıkmaktadır.

Tablo 3: 1455'te Niksar Kazası Kırsalında Sosyal Zümreler

	Ahi	Bey	Bive	Bıçare	Cüllah	Çoban	Derviş	Divane	Emir	Eskici	Fakih	Garip	Hacı	Haddâd	Halife	Hallaç	Hatip	
Ağrostı	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Akbaş Deresi	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0
Akpınar	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0
Alan-1 Zün- nav ve Be- şirmi	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0
Alp Oğuz	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	1	0	0	0	0	0
Avara	0	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Ayraç	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Beyhanı	0	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Bideze	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Boynueğri	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	5	0	0	0	0	1	0	0
Buzköy	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	2	0	0	0	0	0
Çayralan	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0
Çenderhor	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0
Çır	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Çiftlüca	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	2	0	0	1	0	0	0	0
Çirahor	0	4	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	1	1	0	0	0	0
Çor	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	2
Divaderesi	0	0	0	0	1	0	0	0	1	0	0	0	1	0	0	0	0	0
Döneksa	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	6	0	7	0	0	0	0	2
Dutan + Cemaat-1 Nökeran-1 Mustafa Bey v. Çepni Bey	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Efgerid	0	2	0	0	0	0	0	0	0	0	5	0	4	0	0	2	1	0
Endüksü	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	6	0	0	0	0	0

1455 TARİHLİ TAHRİR DEFTERİNE GÖRE
NİKSAR KIRSALINDA SOSYAL HAYAT

Hayat	Hizmet- kar	Hoca	İmam	Kethüda	Kızıl	Köse	Mevlana	Muafan	Müdürris	Müsellem	Nökeran	Papa	Sarraç	Sipah	Sofi	Şeyh	Tatar	Yamak	Zaviye- dar
	32	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0	0	0	0	0	0	0
	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	1	0	0	0
	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1	0	0	0
	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0
	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0
	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0
	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	3	0	0	0
	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0
	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0
	1	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	2	0	0	0
	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0
	2	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0		0	0	0
	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	4	0	0	0
	0	0	0	0	0	0	0	2	0	0	0	0	0	0	3	3	0	0	0
0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	5	0	0	0	0	0	0	0	0
	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	2	0	2	0	0	0
	0	1	0	0	0	0	0	5	0	0	0	0	0	0	0	2	0	0	1

5. TOKAT SEMPOZYUMU

Erdusini (?)	0	2	0	0	0	0	0	0	0	0	3	0	1	2	0	0	0	0
Ermenhoz	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Eryaba	0	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Evham t. Pigama	1		0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	3	1	0	0	0	0
Fatlı	0	0	1	0	1	0	0	0	0	0	2	0	1	2	0	0	0	1
Gediyon ve Sakaryon	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	1	0	2	0	0	0	0	0
Gelyeme	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0
Gümüştikin	0	1	0		0	0	0	0	0	0	2	0	1	0	0	0	0	0
Haldi	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	3	0	0	0	0	0
Harkâ	0	1	0		1	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0
Harkünbedi	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Havya	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	2	0	0	0	0	0
Hisarcık	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	1	0	1	0	0	0	0	0
Hûrî/Horî	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	3	0	0	0	0	0
Hurvi	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
İbiski	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
İlkan (?)	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
İpsimara (Etrakiye-i Yörükân-ı Niksar)	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0
İskender	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Kadı Mihmad	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0
Kagün	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	4	0	1	0	0	0	0	0
Kayucak/Kuyucak	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0
Kışlak-1 Frenk Köyü	0	1	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Kirenci	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	3	0	0	0	0
Kirtanos	0	0	0	1	0	0	0	0	1	0	3	0	2	0	0	1	0	2

1455 TARİHLİ TAHRİR DEFTERİNE GÖRE
NİKSAR KIRSALINDA SOSYAL HAYAT

0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0
0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
0	0	1	0	0	1		0	0	0	0	0	0	0	0	2	0	0	0
0	2	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0	0	0
0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0
1	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
1	0		0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0
0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	4	0	0	0	0	0	0	0
0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0
0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0
0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	3	0	0	0
0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0	0	0
0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0
0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0
0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
0	0	0	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0	1	2	4	0	0	0

5. TOKAT SEMPOZYUMU

Köprü	0	3	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0
Kulavuzlu	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0
Kuru	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	1	0	0	0	0	0
Kuyucak	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Ladicak	0	2	0	0	0	0	0	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Lis	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	3	0	4		0	0	0	0
Megdün	0	3	0	0	1	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0
Mevaksa (?)	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Mezraa-i Alaaddinlü	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0
Mezraa-i Basrakıl	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	1	0	0	0
Mezraa-i Başçiftlik, Uğrun, Elmacı, Kurucagöl ve Kızıyaka	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	6	0	0	0	0	3	0	0
Mezraa-i Bozcaarmut	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0
Mezraa-i Çakmaklı	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	2	0	0	2	0	0
Mezraa-i Çiftlik	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0		0		0	0	0	0	0
Mezraa-i Çik	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0	3	0	1	2	0	0	0	0
Mezraa-i Depealan	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0	2	0	0	0	0	0	0	0
Mezraa-i Erikli t. Kışlak-ı Frenk Köyü	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Mezraa-i Gözükse t. Lis	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Mezraa-i Gürlü t. Dere Akbaş	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Mezraa-i Karataş	0	0	0	0	0	0	0	0		0	1	0	0	0	0	0	0	0

1455 TARİHLİ TAHRİR DEFTERİNE GÖRE
NİKSAR KIRSALINDA SOSYAL HAYAT

0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
0	0	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0	0	0
0	0	0	0	0	0	0	2	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0
0	3	1	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	1	2	0	0
0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0
0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0
0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
0	0	0	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0	1	0
0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	3	0	0	0
0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0	8	0	0	0
0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0	0	0
0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0
1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
0	1	0	0	0	0	0	1	0	4	0	0	0	0	0	3	0	0	0

5. TOKAT SEMPOZYUMU

Mezraa-i Kışlak-ı Çay t. Fatlı	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0
Mezraa-i Kovanî	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	2	0	0	0	0
Mezraa-i Kömür ve Kemer	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0
Mezraa-i Kündür	0	2	0	0	0	0	0	0	1	0	1	3	0	0	0	0	0	0
Mezraa-i Mudoy/Muday	0	0	0	0	0	0	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Morluğan	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Mülk n.d. Nardubanlu	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0
Özmiş t. Felenbel	0	2	0	0	0	0	0	0	1	0	1	0	0	0	0	0	0	3
Pigama	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Pirnaz	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	3	0	0	0	0	0	0	0
Sarmoğat	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0
Sini	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0
Talya	0	3	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0
Tavri	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	1	0	0	0	0	0
Tenevri	0	0	0	0	1	0	0	0	2	0	2	0	0	1	0	0	0	1
Timurtaş	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0
Tinyaba	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0
Tis	0	3	0	0	0	0	0	0	2	0	4	0	3	0	0	0	0	0
Tutan	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	5	0	0	0	0	0	0	0
Üçgöl	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	1	0	0	0	0	0
Yaroba	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	4	0	0	1	0	0
Zarkâ	0	2	0	0	0	1	0	0	0	0	1	0	2	0	0	0	0	0
Zaviye	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
TOPLAM	2	47	1	1	16	2	2	1	17	1	94	3	66	18	1	11	1	1

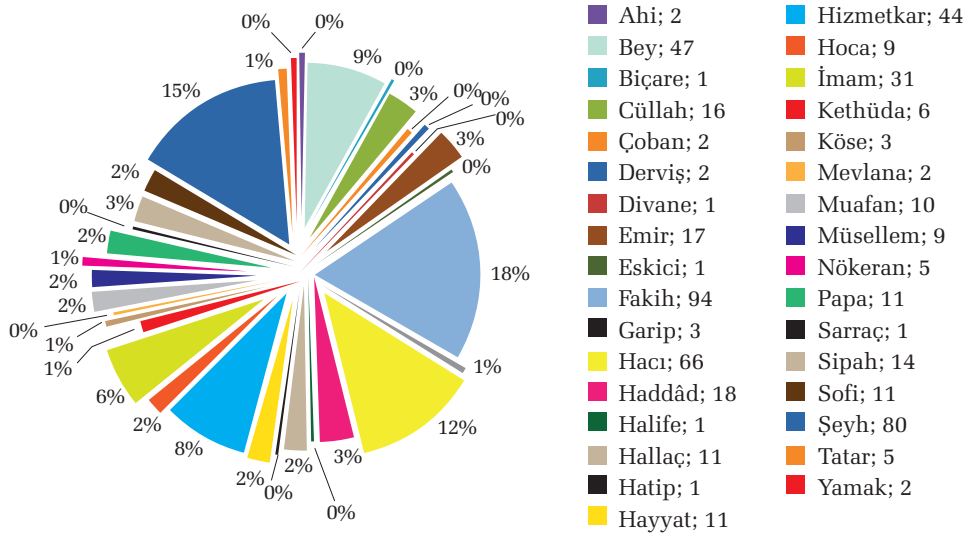
1455 TARİHLİ TAHRİR DEFTERİNE GÖRE
NİKSAR KIRSALINDA SOSYAL HAYAT

0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	
0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	5	0	0	0	0	0	0	1	0	
0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	
0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	3	0	0	0	
0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0	0	0	
0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	2	0	0	0	
0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	
0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0	0	0	
0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	
0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	
2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	
1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	
0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	
0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	
0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	3	2	0	3	0	0	
0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	
1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	
0	0	1	0	1	0	0	0	2	0	0	0	0	0	1	2	0	0	0	
0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1	0	0	0	0	0	
0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0	0	0	
0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	
0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	
0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0	0	0	
1	44	9	31	6	1	3	2	10	2	9	5	11	1	14	11	80	5	2	2

Niksar Kalesi
Sosyal Tesisi

Grafik 5: Niksar Kazası'nın Kırsal Kesiminde Sosyal Zümrelerin Dağılışı

Sonuç

15. yüzyılın ortalarında Niksar Kazası'nın kırsal kesimindeki köy ve mezra yerleşim alanlarında yaklaşık 10 bin kişiden teşekkül eden bir nüfus yaşamaktaydı. Mezraların önemli bir kısmında nüfusun ikamet etmesi nüfus yoğunluğunun önemli bir düzeyde olduğunu göstermektedir. Kaza nüfusunun %21.87'sinin şehirli, %78.12'sinin de köylü olduğu tespit edilmektedir.

Niksar Kazası kırsalına, çevredeki sancak ve kazalardan Müslim ve gayr-i müslim nüfusun gelip yerleştirildiği tespit edilmektedir. Nüfusun geldiği yerler arasında Akşehir ve Erzincan kazalarının yanı sıra Çepnilerin yoğunlukta bulunduğu Canik, Karahisar, Kazabad ve Koyulhisar sancak ve kazalarının bulunması dikkat çekmektedir. Niksar kırsalına Müslim ve gayr-i müslim nüfusun iskânı bölgenin güvenli ve gelenlerin geçimini sağlayacak düzeyde ekonomik potansiyele sahip olduğunu göstermektedir. Kırsal yerleşim yerlerinde Çepni, Yörük ve Çağırğanlı adlı Türkmen gruplarının varlığı bunların bölgede etkin olduğunun bir göstergesi olarak değerlendirilmektedir. Sosyal zümreler içinde din görevlilerinin önemli bir sayıya sahip olması ve imam olarak görev yapanların tamamına yakınının fakih olması, bölgede din eğitiminin önemli bir seviyede olduğunu ortaya koymaktadır.

Zile Çelttek Köyün’de Doğan Emirci Zâviyesi’ne Ait Vakfiyenin Metin, Tercüme ve Değerlendirmesi

PROF. DR. AHMET İNANIR • ARŞ. GÖR. SEFER KORKMAZ
Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi

Giriş

Zile tarihte birçok medeniyete ev sahipliği yapmış kadim yerleşim yerlerinden biridir. Nahiyeye ilk Müslüman akınları Emeviler döneminde yapılmış, ancak 1074 tarihinde Danişmend Gazi (1072-1085) tarafından fethedilmiştir. Danişmendliler 1080–1178 yılları arasında burada hüküm sürmüştür; ardından da Selçuklular, İlhanlılar, Eretnalılar ve Kadı Burhaneddin gibi hanedanların hâkimiyeti altında kalmıştır. Zile, 1398 yılında Yıldırım Bâyezid döneminde Osmanlı Devleti hâkimiyetine geçmiştir.¹ Danişmendlilerin fethinden itibaren neredeyse her dönemde Zile’de birçok câmi, mescid, zâviye ve imarethane açılmıştır. Selçuklu ve Osmanlılar zamanında bu yapılar faaliyetlerini artırarak devam ettirmiştir. Zile’de kurulan zaviyelerden ancak sınırlı sayıda zaviye geriye kalmıştır. Araştırmaya konu olan Doğan Emirci Zaviyesi 12. yüzyıllarda kurulmuş 20. yüzyılın başlarına kadar faaliyet göstermiş bir zaviyedir. Halen türbe, hamam ve çeşmesi ayaktadır.

Zaviyeler; din ve ahlak öğretimi yapan yaygın eğitim müesseselerinden biridir. Yapısı ve işleyişi açısından vakıf sistemi içinde yer alan zaviyeler, verdikleri yaygın eğitim hizmetlerini devletin denetiminde sürdürmüşlerdir. Zaten ilk dönemlerden itibaren zaviye kurucuları (vâkıf), padişah ailesi ve askerî sınıfa mensup kişiler

¹ Ali Açık, “Tokat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (=DİA)*, XLI, 219-223.

veya ileri gelen zenginler ve şeyh ya da onların halifelerinden oluşmaktadır. Dolayısıyla zaviyeler, vakfedenlerin şartlarına riayet etmeleri sebebiyle ilk dönemlerden itibaren dolaylı olarak devletin kurucu ve denetleyici etkisine açıktır. Zaviyelere başta görevliler olmak üzere orada çalışan fukara ve misafirlerin iâşe ve ibâtelere gibi masrafların karşılanması için başta akar (gayrimenkul) olmak üzere çeşitli gelir kaynakları vakfedilmektedir. Buna göre vakıf gelirlerinin toplanması ve gerekli yerlere harcanması için vakıf kurucuları tarafından mütevellî tayin edilir. Genellikle bu yöneticiler vakıf kurucularının belirlediği şeyhler ve onların çocuklarından oluşur. Araştırma konusu Doğan Emirci Zaviyesi de kurucuları ve işletilmesi bakımından benzer özellikler taşımaktadır.

Türklerin Anadolu'yu fethiyle beraber tesis edilen vakıflar, adeta toplumsal bir ruh hâline gelmiş; reâyâdan devlet adamına kadar pek çok kişi tarafından imkânlarına göre bu vakıflar kendilerini Allah'a yaklaştıracak, öldükten sonra da amel defterlerinin açık kalmasını sağlayacak bir "sadaka-yı câriye" olarak görülmüştür.² Nitekim vakıf kayıtlarında yer alan âyet³ ve hadisler⁴ bu değerlerin bir yansımasıdır. Bu sayede vakıflar, toplumun yararına olan eğitim, sağlık, sosyal ve iktisadi her sahada büyük gelişme kaydetmiştir.⁵

Zile'de bulunan ve günümüze kadar varlığını devam ettiren cami, tekke, hankâh ve zâviyeler, çeşme ve sebiller, hamam ve türbeler tarih boyunca Zile'ye damga vuran "vakıf" kavramının birer tezahürleridir. Doğan Emirci Zaviyesi vakfının herkesin yararlandığı hayrî bir vakıf mı yoksa sırf Şeyh Mahmud ve neslinin yararlanabileceği bir zürri/evladiyelik bir vakıf olup olmadığı hususunda kesin bir bilgi yoktur. Fakat vakfiyesinde "Şayet bahsi geçen zaviye geri döndürülemeyecek şekilde yıkılırsa, zaviyenin inşa edildiği nahiyede ikamet eden fakir Müslümanlara şer'i, sarîh ve tüm kurallarına riayet edildiği şekilde *vakfolsun*" ibaresi zürri vakıf olduğunu göstermektedir. Şimdi, vakıf müessesinin bir unsuru olarak sekiz asır, Çeltek köyüne ve civarına yaygın eğitim hizmeti sunan Doğan Emirci Zaviyesi'nin hukukî durumunun anlaşılmasına yardımcı olacağı düşüncesiyle zürri vakıflar ve işlevleri konusuna kısaca yer verilecektir.

2 Ahmed b. Süleyman İbn Kemal, *Mecmüatü'l-Fetâvâ*, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, nr. 2868, vr. 150a.

3 "Sevdiğiniz şeylerden Allah yolunda harcamadıkça gerçek iyiliğe ulaşamazsınız" (Âl-i İmrân 3/92).

4 "İnsanoğlu öldüğü zaman, bütün amellerinin sevabı da sona erer. Şu üç şey bundan müstesnadır: Sadaka-i câriye, istifade edilen ilim, kendisine dua eden hayırlı evlat" (Müslim, Vasiyyet; Ebû Dâvûd, Vesâya 14; Tirmizi, Ahkâm 36; Nesâî, Vesâyâ 8).

5 Ahmet İnanır, *İbn Kemal'in Fetvaları Işığında Osmanlı'da İslam Hukuku*, Ankara 2015, s. 311-312; Muhammet Okudan, *Osmanlı Dönemi Samsun Vakıfları*, Samsun 2017, s. 1-8.

1. Zürrî Vakıflar ve İşlevleri⁶

“Vakıf” kelime olarak, durma, durdurma, hareketten alıkoyma, hapsedme, tasarruftan alıkoyma ve sebil kılma gibi anlamlara gelmektedir.⁷ Istılahta ise mezheplere göre ve hatta aynı mezhep içinde dahi farklı şekilde tanımlanmaktadır. Hanefî mezhebinde Ebu Yusuf (ö. 182/798) ve İmam Muhammed’in (ö. 189/805) vakıf tanımı fetvaya esas teşkil eder. Buna göre vakıf, “*Kendisi ile intifâ (yararlanma) mümkün olan bir malın rakabesinde (‘aynında), vakfedenin de başkasının da tasarruflarına son verip ‘aynı bâki kaldığı halde Allah’a yakınlık maksadıyla gelirini mübah ve var olan bir harcama yerine hapsedmektir*”. Bu tanıma göre mal, vakfedenin mülkiyetinden çıkar ve Allah’a mülk olmak üzere hapsedilmiş olur. İmam Muhammed’e göre vakfın bağlayıcı olabilmesi için vakıf konusu malın mütevellîye teslim edilmesi gerekir. Ebu Yusuf’a göre ise “*vakfettim*” şeklindeki beyan ile vakıf bağlayıcı hale gelmekte ve vakfedenin mülkiyetinden çıkmaktadır.⁸

Hanefî hukukçulara göre bir vakıf; vakfeden (vâkıf), vakfedilen mal (mevkûf/ asl-ı vakf/akar), vakıftan yararlanan (mevkûfun aleyh) ve irade beyanından (vakıf sığası) oluşur. Bunların ilk üçü vakfın sıhhat şartlarıdır ve vakıf ancak hür, âkil ve bâliğ kimseler tarafından kurabilir.⁹

Vakıflar mülkiyetleri bakımından; sahih-gayr-i sahih, gelirleri bakımından; menkul-gayr-i menkul, kendisinden yararlanma bakımından; müessesat-ı hayriye-akar-avârız, kiralanmaları bakımından; icareteynli-mukataalı, idareleri bakımından; mülhak-mazbût, yararlananları bakımından; hayrî-evlatlık gibi çeşitli açılardan tasnife tabi tutulmaktadır. Tekke ve zaviye vakıfları çoğunlukla hukuken yararlananlar bakımından evlatlık yani zürrî vakıf olarak kurulur. Çalışmanın konusu Doğan Emirci Zaviyesi de vakfiyesinde yer alan ifadelerden evlatlık vakıf olduğu düşünüldüğünden burada zürrî vakıflara kısaca yer verilecektir.

6 Vakıflarla ilgili bölüm bu makaleden ihtisar edilerek alınmıştır. Ahmet İnanır, “İbn Kemal’in ‘Risâle Fî Duhûli Veleği’l-Bint Fi’l-Mevkûf Ala Evlâdi’l-Evlâd’ Adlı Risalesi Bağlamında Osmanlı Zürrî (Evlatlık-Evladiye) Vakıf Uygulamasında ‘Evlâd’ül-Evlâd’ Meselesi”, *Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 7/2 (2012), s. 44-62.

7 İbn Manzûr, *Lisanü’l-Arab* (Beyrut: Dâr-u Sadr, ts.), 969; Bahaeddin Yediyıldız, “Vakıf”, *Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi (=İA)*, XIII, 153; Vehbe Zuhaylî, *İslâm Fıkıh Ansiklopedisi*, İstanbul 1994, s. 243.

8 İbn Kemal, *İzâhu’l-İslâh*, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, nr. 1485, vr. 120a; Serahsî, *Mebisüt*, 12/28; İbn Hümâm, *Şerhu Fethi’l-Kadir*, 5/40; Bahaeddin Yediyıldız, “Vakıf”, s. 154; Ahmet İnanır, *İbn Kemal’in Fetvaları Işığında Osmanlı’da İslam Hukuku*, s. 303.

9 Burhaneddin İbrâhîm b. Mûsâ Tarablûsî, *Kitâbu’l-Is’âfî Ahkâmî’l-Evkâf*, Mısır 1292, s. 9; Zuhaylî, *İslâm Fıkıh Ansiklopedisi*, 10/260; Hacı Mehmet Günay, “Vakıf”, *DİA*, XLII, 475-479.

Yararlananları bakımından vakıflar hayrî ve zürri/evlatlık olmak üzere ikiye ayrılır. Hayri vakıflar, doğrudan doğruya hayır amacı güden, vâkıfın ailesi de dahil tüm insanlığa veya sınırlı bir kesime, örneğin yalnız yoksullara ve kimsesizlere yardım için kurulan vakıflardır.¹⁰ Tarihi süreçte toplum ve devlet için hayati öneme haiz olan eğitim, sağlık, sosyal güvenlik ve sosyal yardımlaşma gibi birçok hizmet hayrî vakıflar yoluyla yerine getirilmiştir.¹¹ Sûfîler için barınma ve toplanma yerleri olan tekke, zâviye, hankah ve ribâtlar, fakirlere yemek dağıtan imaretler, önemli kişilerin gömülü olduğu türbeler, bîmârîstan ve dârüşşifâ gibi sağlık kuruluşları, şehirler ve kırsal kesimlerdeki yollar, köprüler, kervansaraylar, sulama şebekeleri, kaleler, deniz fenerleri, kanalizasyonlar, suyolları, çeşmeler gibi günümüzde bakanlık ve belediyelerin yaptığı birçok iş vakıfların hizmet alanına girmektedir.¹²

Evlatlık vakıflar, vakfedenin zengin ya da fakir akrabalarının yararlanması amacıyla kurulan vakıflardır. Bu vakıflara “zürri” veya “ehlî vakıflar” da denilir.¹³ Zaviye türü vakıflar genellikle hizmet alanı bakımından hayrî olmakla birlikte, yönetim ve işletme bakımından evlatlık vakıflar şeklinde tezahür etmiştir. Osmanlı Devleti’nde evlatlık vakıf uygulaması büyük ölçüde Ebu Yusuf’un görüşüne göre şekillenmiştir.¹⁴

Doğan Emirci Zaviyesi vakfiyesine göre, vâkıf şayet Doğan Emirci Zaviyesi’nin geri döndürülemez şekilde yıkılması durumunda, Meşhedabâd’da ikamet eden fakir Müslümanların yararlanmasını şart koşmaktadır.

Zaviyelerin idarecileri durumunda bulunan mütevelliler, vâkıfın vakfiyesinde belirlediği şartlara göre işletmekle görevlidirler. Müstakil akar ve gelirleri sayesinde her zaviye idarî ve malî muhtariyete sahip birer müessesese halindedir. Zaman içinde evlatlık vakıf müessesesinin birer vasıta gibi kullanılarak zaviyedeki şeyhlik ve diğer hizmetlerin babadan oğula geçen birer meslek ve ailenin geçim kaynağı haline dönüştüğü görülmektedir. Zaviyeler ayrı yerlerde tek başına

10 Nazif Öztürk, *Elmalı M. Hamdi Yazır Gözüyle Vakıflar*, Ankara 1995, s. 153-163; Ziya Kazıcı, *İslamî ve Sosyal Açıdan Vakıflar*, İstanbul 1985, s. 82-97; Serhat Yener, *Hayrat Vakıf Mallarının Hukuki Durumu Üzerine Bir İnceleme*, Sivas 1992, s.92 vd.; Ahmet Akgündüz, *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, Ankara 1988, s. 200.

11 İ. Erol Kozak, *Bir Sosyal Siyaset Müessesesi Olarak Vakıf*, İstanbul 1985, s. 20-27; Ahmet İnanır, *İbn Kemal’in Fetvaları Işığında Osmanlı’da İslam Hukuku*, s. 311.

12 Bahaeddin Yediyıldız, “Vakıf”, s. 479-486.

13 Muhammed Ebu Zehra, *Muhadarât fi'l-Vakf*, Mısır 1971, s. 188; Ahmet Akgündüz, *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, s. 200-201.

14 Fuat Köprülü, “Vakıf Müessesesinin Hukuki Mahiyeti ve Tarihi Tekâmülü”, *Vakıflar Dergisi*, 2 (1942), s. 12-13; Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuku İslâmîyye ve İstılahatı Fıkhiyye Kamusu*, 4/359.

müstakil bir binada bulunabildiği gibi kurucusunun nüfuz ve zenginliğine göre büyük bir külliye bir parçası da olabilmektedir. Bazen bu yapılar vâkıfın adıyla anılan bir mahallede de bulunabilir. Bu yolla yapılan zaviye başka bir dış yardıma muhtaç olmadan asırlarca hizmet verebilmektedir. Söz konusu hayrat sayesinde zaviyenin şeyh ve müridleri, zaviyenin diğer görevlileri, mahallenin sakinleri, fakirleri ve misafirleri namaz ve yemek saatlerinde zaviyede bir araya gelmektedir.

2. Doğan Emirci Zaviyesi'nin Tarihçesi

Zaviyenin tarihçesiyle ilgili kaynaklarda fazla bilgi yoktur.¹⁵ Doğan Emirci'nin, Çeltek Köyü'ne zaviyesini kurarak halkı irşad etmeye çalıştığı anlaşılmaktadır. Evliya Çelebi, *Seyahatnâmesi*'nde civardaki on yedi köyün öşrünün bu zaviyeye bağlandığını, burada hizmet sunan fukaranın ve zaviyeye misafir olarak gelen yolcuların ihtiyaçlarının karşılandığını nakletmektedir. Zaviyeye hangi köylerin vakfedildiğine dair kesin bir bilgi yoktur.¹⁶

Tespit edilen vakfiyede bu zaviyeye Meşhedabâd nahiyesinde yer alan Hunari Deresi'nde bir hanede bulunan iki un değirmeninin yarı hissesinin vakfedildiği görülmektedir. Bu değirmenlerin Hâc Muhammed b. el-Hâc Kaya Zilevî tarafından 980/1573 yılında Çeltek köyünde yer alan Doğan Emirci Zaviye'sinin maslahat ve faydasına vakfedildiği belirtilmektedir. Vakfiyede şahit olarak yemin eden kimseler büyük şeyhlerden (meşâyih-i izâm); Seyyid Muhammed b. Seyyid İbrahim, Ali Dede b. el-Hâc Hayreddin, Muhammed b. İbrahim, Endiz b. Ali, Mustafa b. Musa, Mahmud b. Rıza, Hâc Ahmed b. el-Hâc Fena ve Dursun b. el-Hâc Ahmed oluşmaktadır.

2.1. Zaviyenin Bânisi Doğan Emirci'nin Kimliği

Doğan Emirci Zaviyesi'nin kurucusunun asıl adı Şeyh Mahmud'dur. Unvanı "Emirci", lakabı "Doğan" ve ocağı da Çeltek'tir. Bu köye nispetle Çeltek Baba diye de meşhurdur. Doğan adı, doğan türü yırtıcı kuşların iklim şartlarına

15 Kadir Özköse, "Tokat'ta Tasavvuf Kültürü", *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Tokat Tarihi ve Kültürü Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Tokat, 2015, s. 86.

16 https://celtekkoyum.tr.gg/%C7eltek-Baba-Kimdir-f-%3Cimg-alt%3D-g--g--src%3D-g-http-d--s--img--webme--com-s-pic-s-a-s-aktu-el_fan-s-d6be7d209d-.gif-g---s-%3E.htm (Erişim tarihi: 28.10.2022).

dayanıklılığı, güçlü ve çevik olmasına telmih olmalıdır. Emirci adı ise onun büyük bir sûfi ailesinden geldiğini göstermektedir. Doğan Emirci de Horasan'dan Zile'ye iskân edilen erenlerden biridir. Yetiştığı ekol, Yeseviyye adıyla bilinen Ahmed Yesevî'nin (ö. 562/1166) kurucusu olduğu tarikattır. Zira Zile'ye yakın Alaca civarında Emirci Sultan Zaviyesi diye meşhur bir zaviye vardır. Her ikisi de aynı tarikatın zaviyesi olmalıdır.¹⁷

Doğan Emirci'nin Danişmendliler döneminde ilk fetihlerden itibaren Anadolu'ya gelen Türkmenlerden biri olduğu söylenebilir. Danişmendliler Beyliği'nin (1080–1178) iskân siyasetleri, bir taraftan Anadolu'ya iskân edilen Türkmenler diğer taraftan Gajgaj Dede, Emirci Doğan Şeyh Mahmud, Şeyh Ethem Çelebi ve Şeyh Nusret Efendi gibi Yeseviyye dervişleri yoluyla Gayri Müslim tebaaya yönelik tebliğ faaliyetleriyle Sivas, Tokat, Amasya ve Çorum yörelerinin İslâmlaşma sürecini hızlandırdığı anlaşılmaktadır.¹⁸ Doğan Emirci'nin tarihi kişiliğiyle ilgili bunlar dışında kaynaklarda yeterli bilgi yoktur.

2.2. Zaviyenin Tesisi

Doğan Emirci Zaviyesi'nin bulunduğu Çeltek köyü, günümüzde Zile ilçesine bağlı bir yerleşim yeridir. Bu köy, 1485 tarihli *Tahrir Defteri*'ne göre Tokat vilayetini oluşturan dokuz nahiyeden biri olan Meşhedabâd nahiyesine bağlıdır.¹⁹ Haliyle zaviye tesisinin, Çeltek köyündeki zaviye, hamam ve çilehaneden oluştuğu anlaşılmaktadır.

Sonuç

Doğan Emirci Zaviyesi, Zile'de inşa edilmiş sekiz yüzyılı aşkın hizmet vermiş küçük bir zaviyedir. 16. asra ait bu zaviye lehine yapılan iki değirmenin yarım hissesinin yer aldığı bu vakfiye üzerinden zaviyenin Danişmendliler döneminden Osmanlı Devleti'ne kadar toplumunun dini ve sosyal hizmetlerinin devam ettiği, hayır sahipleri tarafından desteklendiği, günümüzde ise yatırı ve ziyaret yeri olarak varlığını devam ettirdiği görülmektedir. Kısa bir vakfiye

17 Ahmet Yaşar Ocak, "Emirci Sultan", *DİA*, XI, 153-155.

18 Seyfullah Kara, *Selçuklular'ın Dini Serüveni Türkiye'nin Dini Yapısının Tarihsel Arka Plân*, İstanbul 2006, s. 199, 575; Kadir Özköse, "Tokat'ta Tasavvuf Kültürü", s. 79 vd.; Evkaf Defterleri, nr. 583, vr. 48b.

19 Mehmet Ülkü vd., *Şehrimiz Tokat*, Tokat 2020, s. 53.

üzerinden yapılan bu çalışmada zaviyenin zürrî bir vakıf olduğu, o dönemde Çeltek köyü civarında birçok ileri gelen tasavvuf önderi meşâyih bulunduğu dolayısıyla tasavvufi hayatın son derece canlı olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bir belge üzerinden yapılan çalışmaların tabii olarak bazı sınırlılıklar taşıdığı, bu sebeple arşiv belgelerinden hareketle bu zaviyenin uzun yıllar içinde geçirdiği değişimler, şeyhleri, mütevellileri ve diğer görevlileriyle ilgili bilgilerin bir araya getirilip değerlendirilmesi yöre ve kültür tarihimiz açısından gerekli olduğu düşünülmektedir.

Doğan Emirci Vakfiye Sûretinin Tercümesi

Allah bize yeter O ne güzel vekildir.

Zile'de Çeltek Karyesi'nde Doğan Emirci Vakfiyesi'nin Sûretidir.

Bütün hamdler, kuluna Kur'an'ı indiren, günahları bağışlayan, tövbeleri kabul eden, hak edeni hakkıyla cezalandıran Allah'a mahsustur. Tek ve üstün olan Allah dışında hiçbir ilah yoktur. Allah dilediğini yok eder ve de dilediğini kaydeder. Levh-i mahfuz onun katındadır. Göklerin ve yeryüzünün rabbi O'dur. Rabbinden bağışlanma talep edip secdede kendisine yalvaran kimseyi çokça bağışlayan yine odur. Akıl sahipleri onun ayetlerini derinlemesine tefekkür etsin diye yeri ve gökyüzünü en mükemmel düzenle inşa eden de O'dur. Kendisine tam anlamıyla dönen kimselerin salih amellerini yükselten ve samimi kullarının en doğru yola ileten de odur. Âgâh olunuz ki bütün yaratılış ve idare sadece alemlerin rabbi olan Allah'ındır. Göklerin ve yerin bilinmezlikleri ona aittir. Nihai dönüş sadece O'nadır. Şimşeklerin hamd ile kendisini tespih ettiği, meleklerin kendisine karşı her an korku içerisinde oldukları ve kulların kendisine karşı ve kötü hesapla karşılaşmaktan kaçındıkları Allah, tüm eksikliklerden münezzehtir. Allah'tan başka ilah ve ortağın olmadığına kıyamet günü bizi kötü azaptan kurtaracak bir surette şahadet ederim. İnsanların ve cinlerin efendisi Hz. Muhammed'in (s.a.v.) onun kulu, habibi, en güvendiği kişi, Arap ve Acem olmak üzere tüm halklara gönderilen seçilmiş kişi olduğuna da şahadet ederim ve salât hesap gününe kadar kesintisiz bir şekilde onun ve ona tabi olanların üzerine olsun! Ey rabbimiz! Bizi hidayete sevk ettikten sonra ayağımızı kaydırma ve bize katından bir rahmet bahşet! Şüphesiz ki sen kullarına karşılıksız veren tek varlıksın! Ey hesabı çok hızlı gören ve cezası çok çetin olan rabbimiz! Ondan başka ilah yoktur, dayanılacak tek kişi odur ve tövbe sadece onadır.

Bu şer'i belgenin düzenlenip yayımlanmasını gerektiren sebep, Hâc Muhammed b. el-Hâc Kaya Zilevî'nin elinde ve tasarrufunda bulunan mülkleri hakkındaki tasarruf ve teberrularını vakfettikten sonra bu mülkler üzerinde tashih hakkının bulunmasından ibarettir. İlgili mülkler şu şekildedir: Zile bölgesindeki (tüm tuzaklardan korunsun) Meşhedabâd isimli nahiyeye bağlı Hunari Deresi'nde bir hanede bulunan iki un değirmeninden her birinin yarı hissesi, hepsinin sınırları, hakları, yolu, irtifak hakları, bitişik yerleri, iç ve dış ilave kısımları, yukarıda zikredilen. Şayet bahsi geçen zaviye geri döndürülemeyecek şekilde yıkılırsa, zaviyenin inşa edildiği nahiyede ikamet eden fakir Müslümanlara şer'i, sarih ve tüm kurallarına riayet edildiği şekilde vakfolsun.

Vâkıf, değişim ve tahriften korunmuş olan bu şeriat meclisinde hazır bulundu. Tescil ve ebedilik kastı ile bu vakfın kendisinden sadır olduğu tespit edildi. Bu vakfa büyük üstatların: Seyyid Muhammed b. Seyyid İbrahim, Dursun b. el-Hâc Ahmed, Ali Dede b. el-Hâc Hayreddin ve Muhammed b. İbrahim gibi davet edilen adalet sahibi Müslüman bir grup şahitlik etti. Bu zatlar, şer'i şahitlik ve usule uygun davet neticesinde mezkûr vakfın vakfiyede zikredildiği şekliyle vâkıfın akli olgunluk ve şer'i uygunluk üzere Allah Teala'nın rızasını kazanmak ve cehennem azabından kaçınmak amacıyla mezkûr hissenin vakfedildiğine şahitlik ettiler. Bu şahitlik tüm eleştiri noktalarından beri olacak şekilde işitmeye ve kabule dayalı olarak şeriata uygun olarak gerçekleşti. Bunun üzerine hâkim şahitlerin vakfiyede zikredildiği şekildeki şahitliklerinin bir gereği olarak vâkıfın vakfının sahih, şer'i, ebedi ve tescilli olarak geçerli olduğuna hükmetti. Bu vakfiyeye adalet sahibi kişiler şahitlik etti ve 980 yılının Cemâziyelâhir ayının başlarında kaleme alındı.

(Aşağıda isimleri yazılı) Meşâyih-i izâm yemin ettiler:

Seyyid Muhammed b. Seyyid İbrahim

Ali Dede b. el-Hâc Hayreddin

Muhammed b. İbrahim

Endiz b. Ali

Mustafa b. Musa

Mahmud b. Rıza

Hâc Ahmed b. el-Hâc Fena

Dursun b. el-Hâc Ahmed

Ve diğer hazirûn

Doğan Emirci Vakfiye Sûretinin Arapçası

حسبنا الله ونعم الوكيل

زيله ده جلتك قرية سنده طوغان أميرجي و قفیه صور تیدر
الحمد لله الذي انزل على عبده الكتاب، غافر الذنب وقابل التوب شديد العقاب، ما من إله
إلا الله الواحد القهار، يمحو الله ما يشاء ويثبت وعنده أم الكتاب، رب السموات والأرض
وما بينهما العزيز الغفار، لمن استغفر ربه وخر راكعا وأناب، منشى العالم العلوي والسفلي
بأحسن النظام، ليدبر آياته وليتذكر أولو الألباب، رافع العمل الصالح للمنيب الأواب، هادي
عباده الخالص الى صوب الصواب، ألا له الخلق والأمر تبارك الله رب العالمين، وله غيب
السموات والأرض وإليه المرجع والمآب، فسبحان الذي يسبح الرعد بحمده والملائكة من
خيفته، والذين يخشون ربهم ويخافون سوء الحساب، وأشهد أن لا إله إلا الله وحده لا شريك
له شهادة تنجينا يوم القيامة من سوء العذاب، وأشهد أن سيدنا ونبينا ومولانا ومولى الثقلين
محمد عبده ورسوله وحببيه وأمينه وصفيه المبعوث الى كافة البرايا من الاعاجم والأعراب
صلى الله عليه وسلم وعلى آله واصحابه خير الألباب، والتابعين لهم بالسنة
والكتاب، صلاة دائمة الى يوم السؤال والجواب، ربنا لا تزغ قلوبنا بعد اذ هديتنا وهب لنا من
لدنك رحمة إنك أنت الوهاب، يا سريع الحساب ويا شديد العقاب، لا اله الا الله عليه توكلت
وإليه متاب.

والسبب الموجب لتحرير هذه السفر الشرعي وإنشائه هو أنه بعد ما وقف وحبس
الصدر الأعز الحاج محمد بن الحاج قيا الزيلوي حال جوار تصرفاته وتبرعاته طابع
ا دغب ا ما هو حق الصحيح وملكة الصريح وبيده وتحت تصرفه الى حين صدور هذا
الوقف منه، وذلك جميع نصف شايح من كل واحدة من الطاحونتين في بيت واحد، الكاينتين
بحوناري دره سي من توابع ناحية مشهد اباد في أعمال مح ر وسة زيله حميت عن المكر
والحيله، الجملة حدود الكل وحقوقه وطريقه ومرافقه وتوابعه ولواحقه الداخلة فيه والخارجة
عنه على مصالح زاوية طوغان أم يرجي المبنية في قرية جيلتك من ناحية يكي مسلمان
من أعمال المحروسة المذكورة فإن هدمت الزاوية المزبورة لم يمكن إعادتها يكون وقفا
على فقراء المسلمين الساكنين في القرية المذكور المبنية فيها هذه الزاوية وقفا صحيحا
شرعيا وحبسا صريحا مرعيا، حضر الواقف المذكور مجلس الشرع الشريف المصون
عن التغيير والتحريف، وأنكر بصدور هذا الوقف منه قصدا للتسجيل والتأيد، فشهد عليه
جمع من عدول المسلمين المدعوون خلف المشايخ العظام سيدي محمد بن سيدي إبراهيم،
ومولانا طورسون بن الحاج أحمد وعلى دده بن الحاج خير الدين ومحمد بن إبراهيم غب
الإشهاد الشرعي والتداعي المرعي بأن الوقف المنكر المذكور قد وقف وحبس جميع ملكه
النصف الشايح المذكور على الوجه المبين المسطور فيه حال كمال عقله وجواز فعله شرعا
تقربا إلى الله تعالى وابتغاء لمرضاته، وهربا من سوء السقر ودركاته يوم يفر المرء في ظل

صدقته شهادة شرعية عن المطاعن بأسرها عرية، مقرونة بالسماع والقبول، بعد التعديل والتخليف فحكم الحاكم المواقع أعلاه دام علاه على وجه المنكر المذكور بموجب شهادتهم بصحة الواقف المسطور على الوجه المعين المسفور حكما صحيحا شرعيا مابدا مسجلا. مسؤولا شهد عليه عدولا وجرى ذلك وحرر في أوائل جمادى الآخر سنة ثمان وتسعمائة شهود : حلف المشايخ العظام

سيدي محمد بن سيدي إبراهيم	وعلي دده بن الحاج خير الدين
ومحمد بن إبراهيم	وانديز بن علي
ومصطفى بن موسى	ومحمود بن رضا
والحاج أحمد بن الحج فنا	ومولانا طورسون بن الحاج أحمد
وغيرهم من الحاضرين.	

Doğan Emirci Vakfiyesinin Arşiv Belgesi

Osmanlı Döneminde Tokat Kalesi Camii ve Vakıfları

PROF. DR. ALİ AÇIKEL
Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi

Giriş

Kale kelimesi “kökünden koparmak, kazımak” anlamındaki Arapça kal’ kökünden türeyen kalaadan gelmektedir. Kalaa sözlükte “tırmanılması zor, çıkılamayan bir dağdan kopan büyük kaya parçası veya dağ gibi büyük bulut” demektir. Kal’a ise dağ başlarına inşa edilen muhkem yapıyı ifade etmektedir. Başka bir ifade ile stratejik bir yeri, bir geçidi korumak amacıyla inşa edilen askerî yapıya kale denilmektedir¹.

Askerî mimarî çerçevesinde değerlendirildiğinde, Türkçede bugün tahkim edilmiş hisar, sur ve tabya gibi her türlü yapıya kale denilmektedir. Kalenin hisar, sur ve tabyadan farklı özellikleri bulunmaktadır. Bunlardan hisar, bir mesken olması düşünülerek tahkim edilmiş tek bir kitle halindeki yapıyı ifade eder. Anadolu-hisarı ile Rumelihisarı buna örnek olarak verilebilir. Bir şehir veya bir kasabayı, hatta bazan bütün bir eyaleti korumak üzere bu yerin etrafını çeviren kuleli tahkimat duvarlarına sur denir. Koruma amaçlı askerî yapı ve tesislere genel olarak “tahkimat” veya “istihkâm”, ileri taşan istihkâm çıkıntılarında “tabya” adı verilir. Toprağı kazmak suretiyle acele yapılan siperlerden ibaret geçici yapılar ise “metris” olarak isimlendirilir².

1 Semavi Eyice, “Kale”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (=DİA)*, XXIV, 234. Ali Boran, *Anadolu’daki İçkale Cami ve Mescitleri*, Ankara 2001, s. 7.

2 Semavi Eyice, “Kale”, s. 234.

Kale, burç (kule), sur, hendek ve sair pek çok yapıyı içeren bir yapı topluluğudur. Genellikle kaleler yol kavşağı, ana yol, geçit yeri, dağlar arasında boğaz, denize uzanan burun, kıyıda az uzaktaki adacıklar, köprü başları gibi stratejik yerlerde inşa edilmiştir. Yer seçilirken ayrıca kolay ve az sayıda bir kuvvetle savunulabilmesi, gerektiğinde içeridekilerin dışarı çıkabilmesi, uzun süreli kuşatmalarda su ihtiyacını sağlayacak imkânlarla sahip olması, kuşatmalarda uzun süre dayanabilmesi, imkân nispetinde bir veya birkaç tarafında tabii engeller bulunması gibi şartlar göz önünde bulundurulmuştur. Kaleler bir veya iki kademe halinde (iç kale ve dış kale) inşa edilir, en fazla tehlikeye maruz kısımlarında ayrıca duvarların dışına bir de hendek kazılırdı. Duvarlar ateş prensipleri hesaplanarak aralıkları düzenlenen kulelerle takviye edilirdi³.

Kaleler, genel olarak iç kale, şehristan ve dış kale gibi bölümlerden oluşmaktadır. Bazı kalelerde dış kale bulunmamakta, sadece iç kale olarak tesis edilmektedir. İç kale (ahmedek), surlarla çevrilmüş bir kentin en yüksek yerinde hükümdarın, beyin ya da komutanın ikametine ayrılmış, şehrin en son savunma yeridir. Surlarla çevrili iç kalede yönetici sarayı, beylerin konutları, muhafız koğuşları, darphane, hapisane, ibadethane (mescit/cami), su yolu (tünel), sarnıç ve depolar gibi yapılar yer almaktadır⁴. Şehristan (şehir), kentin asıl bölümü olup mahalleleri, ticaret alanlarını, dinî, sosyal, kültürel vakıf yapılarını ve diğer kamu binalarını içermektedir. Şehrin etrafını çevreleyen dış surlarına da dış kale adı verilmektedir⁵.

Anadolu'da geçmişten günümüze kadar gelen pek çok kale yapıları bulunmaktadır. Bu yapıların içinde ibadethane olarak kullanılan cami ve mescitler de yer almaktadır. Özellikle günümüze ulaşan kale cami ve mescitleri bazı araştırmalara konu olmuştur⁶. Günümüze dek hayatta kalamayan kale cami ve mescitleri ise araştırmacılar tarafından göz ardı edilmiştir.

Anadolu'nun kadim şehirlerinden birisi olan Tokat'ta da bir kale inşa edilmiş, içerisinde bazı yapılara ilaveten bir de mescit yer almıştır. Ancak Kale Mescidi günümüze ulaşamamıştır. Tokat Kalesi hakkında bazı incelemeler⁷ kaleme alın-

3 Semavi Eyice, "Kale", s. 234-235.

4 Ali Boran, *Anadolu'daki İçkale Cami ve Mescidleri*, s. 8; Semavi Eyice, "Kale", s. 235.

5 Ali Boran, *Anadolu'daki İçkale Cami ve Mescidleri*, s. 9.

6 Örnek olarak bk. Ali Boran, *Anadolu'daki İçkale Cami ve Mescidleri*; Ahmet Vefa Çobanoğlu, "[Erzurum] Kale Mescidi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDVİA)*, C.24, İstanbul 2001, s. 243; Abdülhamit Tüfekçioğlu ve Ali Boran, "Kitabelerin Diliyle Samsun Kalesi ve İç Kale Mescidi", s. 283-289, bk. <http://acikerisim.fsm.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/11352/617/T%C3%BCfek%C3%A7io%C4%9Flu%26Boran.pdf?sequence=1> (26.10.2022)

7 Tokat Kalesi üzerine yapılan birkaç önemli çalışma için bk. Albert Gabriel, *Monuments Turcs D'Anatolie*, II, Paris 1934, s. 85; Nazmi

masına rağmen mescide dair müstakil bir çalışma yapılmamıştır. Bu mescidin vakfı hakkında Ahmet Şimşirgil, Tokat üzerine hazırladığı doktora tezinde bazı bilgiler vermekle birlikte bu malumat başlangıcından günümüze mescidin bütün vakıf akarlarını kapsamamaktadır⁸. Tespitlerimize göre, Osmanlı döneminde 1655 yılında camiye çevrilen Kale Mescidi 12-20. asırlar arasında Tokat şehir merkezinde inşa edilen 17 camiden birisidir.

Bu çalışmada Osmanlı döneminde Tokat'ta mevcut olan zengin vakıf eserleri arasından Tokat Kale Camii ve vakıfları ele alınacaktır. Önce Tokat Kalesi hakkında genel bilgiler verilecek ardından kaledeki mescit/caminin tarihçesi ve vakıfları ayrıntılı bir şekilde incelenecektir. Çalışmanın kaynakları, Osmanlı'dan günümüze intikal eden arşiv malzemesi, seyahatnameler, Tokat Şer'iyeye Sicilleri ve araştırma eserlerdir. İncelemenin amacı, Kale Camii ve vakıflarını bütün yönleriyle ele alarak Tokat'ın dinî ve sosyo-kültürel tarihine katkı sağlamaktır.

1. Tokat Kalesi

Tokat Kalesi, şehrin kuzeybatısında yer alan hakim tepenin zirvesinde sarp kayalar üzerinde kesme ve moloz taşlarla iç kale olarak inşa edilmiştir. Kalenin tam olarak ne zaman ve kimler tarafından yapıldığı bilinmemektedir. Mevcut bazı incelemelere göre, antik çağlardan kalma ya da muhtemelen MS 6. asırda Bizans döneminde bugünkü Tokat şehrinin 9 km doğusunda bulunan Komana'daki Enyo-Ma Tapınağı ayınlarından nefret ederek kaçan Hristiyanlar tarafından inşa edilmiştir⁹. Evliya Çelebi, Tokat Kalesi'ni Amelika kavminden Dok-ad adlı bir kahramanın bina ettiğini söyler¹⁰. Seyyah Saint Martin ve Tayyip Gökbilgin ise, kalenin adını MS 4. asırda İmparator Théodore'in annesi İmparatoriçe Evdokia'nın isminin bozulmuş bir telaffuzu olan Eudocia'dan aldığını ifade etmektedir¹¹. Bu bilgi dikkate alındığında, Tokat Kalesi'nin 4. asırda yapıldığı düşünülebilir.

Sevgen, *Anadolu Kaleleri*, Ankara 1959, s. 314-316; Ahmet Şimşirgil, *Osmanlı Taşra Teşkilatında Tokat (1455-1574)*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1990, s. 45-48; Adnan Gürbüz, "16-17. Yüzyıllarda Tokat Kalesi", *Tokat Sempozyumu (01-03 Kasım 2012 Tokat) Bildiriler*, Cilt 1, Ankara 2012, s. 141-150; Ahmet Önal, "Tokat'ın Zoraki Misafirleri", *Tokat Sempozyumu (01-03 Kasım 2012 Tokat) Bildiriler*, Cilt 1, Ankara 2012, s. 243-250.

8 Ahmet Şimşirgil, *Osmanlı Taşra Teşkilatında Tokat (1455-1574)*, s. 116.

9 Strabon, *Coğrafya (Geographika)*, çev. Adnan Pekman, İstanbul 1969, s. 5; Albert Gabriel, *Monuments Turcs D'Anatolie*, Paris 1934, II, s. 85; Nazmi Sevgen, *Anadolu Kaleleri*, s. 314-316; Ahmet Şimşirgil, *Osmanlı Taşra Teşkilatında Tokat (1455-1574)*, s. 45.

10 Evliyâ Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatname*, haz. Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman-İbrahim Sezgin, V. Kitap, İstanbul 2001, s. 31

11 Sainte Martin, *Mémoires Historiques et Géographiques Sur l'Arménie*, C. 1, Paris 1818, s. 188; Tayyip Gökbilgin, "Tokat", *Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi (=İA)*, XII/I, s. 401-402. Burada adı geçen İmparator Théodore, 408-450 yılları arasında Doğu Roma imparatoru olan II. Theodosius, annesi ise İmparatoriçe Aelia Eudoksia (ö. 404)'dır. Bk. https://tr.wikipedia.org/wiki/II._Theodosius.

1071 Malazgirt Savaşı sonrasında Anadolu'nun kapılarının Türklere açılması üzerine Tokat Kalesi, 1073 yılında Danişmendli Beyliği'nin kurucusu Danişmend Ahmed Gazi tarafından fethedildi¹². 1178 yılına kadar süren Danişmendli hâkimiyeti döneminde kale askerî garnizon olarak kullanıldı. *Danişmendnâme*'ye göre, kalede 400 kadar Müslüman halk ile 500 civarında asker ikamet etmekteydi¹³. Kaynağın destan olduğu düşünüldüğünde, o devir için bu rakamın abartılı olduğu değerlendirilebilir.

Tokat Kalesi Anadolu Selçukluları (1178-1308), Eratna Devleti (1327-1381) ve Kadı Burhaneddin Devleti (1381-1398) devirlerinde de askerî garnizon olarak kullanılmaya devam etmiştir¹⁴. Bu devirlere ait kaynaklarda kalenin yapısı hakkında herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Dışarıdan yapılan saldırılar sebebiyle zarar gören kalenin zaman zaman tamir edildiği düşünülebilir.

1398'de Tokat'ın Osmanlı idaresine girmesiyle, kaleye gereken önem verilmiş ve içine tımar tasarruf eden muhafızlar yerleştirilmiştir. 1455-1574 döneminde kale dizdarının emrinde yaklaşık 50 muhafız ile 1 imam ve 1 kethüda görev yapmaktadır¹⁵. 1574 sonrası dönemde de kalede muhafızlar görev yapmaya devam etmiştir¹⁶. Ayrıca 1572 yılından itibaren kapı kulları da Tokat'ta görev yapmaya başlamışlardır ki bunların sayısı 1642 yılında 289'a ulaşmıştır¹⁷. Muhtemelen bunların bir kısmı ya da tamamı kalede ikamet etmekteydiler.

1656 yılında Tokat'a gelen Evliya Çelebi, seyahatnamesinde kale hakkında önemli bilgiler vermektedir. Buna göre, kale yüksek bir tepe üzerinde kesme taş ile yapılmış olup o kadar büyük değildir. 1.060 adım uzunluğundaki surları etrafı kulelerle süslenmiş olup hendeği yoktur. Yüksek bir surdur ki samanyolu gibi semaya baş çekmiştir. Kalenin batı tarafından bir kapısı vardır. Kalenin içinde dizdar evi, kethüda, imam, müezzin ve kale mehterleri hanesi, cebehâne odaları, zahire ambarları, su sarnıçları, 362 basamak kesme taş merdivenle nehre inilen

12 Abdülkerim Özaydın, "Dânişmendliler", *DİA*, VIII, 469.

13 Necati Demir, *Danişmendname*, Niksar 1999, s. 99, 136, 221-22, 226.

14 Aziz B. Erdeşir-i Esterâbâdi, *Bezm u Rezm*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara 1990, s. 224, 239; İsmail Turan, *Türkiye Selçuklu Devleti Sonrası Osmanlı Devleti Hakimiyetine Kadar Tokat*, Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2022, s. 62, 95, 137-139, 144-145, 148, 150-151.

15 Ahmet Şimşirgil, *Osmanlı Taşra Teşkilatında Tokat (1455-1574)*, s. 46-47; Ali Açık, *Changes in Settlement Patterns, Population and Society in North Central Anatolia: A Case Study of The District (Kazâ) of Tokat (1574-1643)*, Doktora Tezi, University of Manchester, İngiltere 1999, s. 97; Adnan Gürbüz, "16-17. Yüzyıllarda Tokat Kalesi", s. 146.

16 Ali Açık, *Changes in Settlement Patterns, Population and Society in North Central Anatolia*, s. 188-189.

17 Ali Açık, *Changes in Settlement Patterns, Population and Society in North Central Anatolia*, s. 192-194.

ceylan yolu adlı bir su yolu bulunmaktadır. Kalenin batısında yer alan ve Ayar kayası denilen müstahkem çıkıntı kayalık da zaman içinde kaleye eklenmiştir. Kalede Yıldırım Han Camii mevcuttur. Şehir halkının kıymetli eşyaları kalede muhafaza edilmektedir¹⁸.

1747 tarihinde, Macaristan üzerine düzenlenen bir sefer dolayısıyla Tokat Kalesi'ndeki 58 neferden 8'inin kalede kalması, 50'sinin sefere katılması istenilmiştir¹⁹. 18. asrın sonlarında Tokat'a gelen P. Gugios İnciciyan²⁰, kalenin harabeye yüz tutmuş vaziyette olduğunu ve surlarının bir kısmının yıkık halde bulunduğunu bildirmektedir²¹.

1828'de Osmanlı kalelerindeki askerlerden bir kısmının Asakir-i Mansure Ordusu'na süvari olarak alınmaya başlanması üzerine, Tokat Kalesi'nde 6 asker (dizdar, bevvap, zindancı, topçu, surnazen ve tablzen) bırakılarak gerisinin sevki emredilmiştir²². 1835 tarihli bir kayda göre, Tokat Kalesi'nde bulunan 9 hurda top, 2 hurda havan topu, 18 parça mayalık top hurdaları, 2 köhne süngü ve bir miktar köhne zırh hurdaları yazılarak defteri merkeze gönderilmiştir²³. 1837 tarihli bir başka buyurulduya göre ise, kalede bulunan demir top, eski top araba ve dingillerin çürümekten korunması için kırdırılıp uygun bir yerde saklanması bildirilmiş, yekûnu 66 okka tutan hurdalar, Ali Paşa Camii'nde odalara konulmuş, kalede bayram ve donanmalarda kullanılmak üzere birer endaze boyunda üç kırık top bırakılmıştır²⁴.

1840 sonrası arşiv kaynaklarında ve seyahatnamelerde kalenin askerî fonksiyonu ile alakalı herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır. Fransız Seyyah Charles

18 “Kal’ası bir püšte-i bülend üzre şekl-i (...) bir şeddadî ve seng-i tıraş ile mebni bir kal’a-ı kavîdir, ammâ ol kadar büyük değildir. Dâiren-medâr cirmi, bin altmış adımdır. Cânib [u] etrafında ve cânibinde burc [u] barularıyla ârâste ve musanna’, dendân-ı bedenler ile pirâste etrafında aslâ hendeki yok bî-bâk u bî-pervâ bir sūr-ı bâlâdır kim keheşân âsâ âsumâna ser çekmiştir. Ve cânib-i erba’ası derk-i esfelden nişân verdiğiinden aslâ handak olacak yeri yoktur. Cümle etrafı şâhin ve kartal ve zağnoş âşiyânlı gûna-gûn, elvân renk kayalardır. Cântib-i garba nâzır bir kapısı var. Derûn-ı hisarâda dizdâr hânesi ve kethüdâ ve imam ve mü’ezzin ve kal’a mehterleri hânesi var ve cebehâne hücreleri ve gülâl anbarları ve su sarnıçları ve Ceylân yolu nâm su yolları vardır {Kâmil üç yüz altmış iki ayak kesme kaya taş nerdübân ile nehr-i (...) inilir ve garb tarafında Ayar kayası bu kal’aya sehel havaledir}. Ve Yıldırım Han Camii’i var. Gayrı hân ve hammâm ve çarşu-yı bâzârdan bir âşâr yoktur, zirâ evc-i âsumâna kad-keşân olmuş bir kal’a-i bâlâ olmağîle değme âdem bir saatte uruc edemediğinden şeb u rûz kapusu mesdüddür. Dîde-bânlar dâimâ nîgehânlık edip pür-silâh bevvâbları vardır, zirâ aşağı şehir ahâlisinin cemî’i zi-kıymet metâ’ları kal’a da mahfûzdur...” bk. Evliya Çelebi, *Seyahatname*, 5, s. 32-33.

19 Adnan Gürbüz, “16-17. Yüzyıllarda Tokat Kalesi”, s. 147.

20 Seyyah hakkında özet bilgi için bk. https://tr.wikipedia.org/wiki/%C4%9Eugas_%C4%B0nciciyan.

21 Hrant D. Andreasyan, *Polonyalı Şimeon’un Seyahatnamesi 1608-1619*, İstanbul 1964, s. 176.

22 Halis Turgut Asarkaya (Cinlioğlu), *Osmanlılar Zamanında Tokat*, Tokat 2019, s. 237.

23 Halis Turgut Asarkaya (Cinlioğlu), *a.g.e.*, s. 252.

24 Halis Turgut Asarkaya (Cinlioğlu), *a.g.e.*, s. 255.

Texier²⁵ de 1843 yılında Tokat Kalesi'nin tamamen terk edilmiş olduğu söylemektedir²⁶.

2. Kale Camii ve Vakıfları

2.1. Kale Camii

Osmanlı döneminde Tokat Kalesi içinde yer alan mescidin²⁷ kim tarafından hangi tarihte yapıldığı konusunda yeterli bilgi bulunmamaktadır. Mescit ile ilgili ilk kayıt, 1574 tarihli Rum Eyaleti Evkaf Defteri'nde yer almaktadır. Bu kayıta ayrıntılı bir şekilde mescidin vakıf akarları listelenmiştir²⁸. 1655 yılına ait bir maliye ahkâm kaydında, Kale Mescidi'nin bir minber ilavesiyle camiye çevrildiği ifade edilmiştir²⁹.

1656'da Tokat'a gelen Evliya Çelebi, kalede imam ve müezzini bulunan Yıldırım Bayezid Han Camii olduğunu söylemektedir³⁰. A. Gabriel ise, kalede bulunan imam ve müezzinin Danişmendli hükümdarı Melik Gazi'nin inşa ettirdiği ve Yıldırım Bayezid tarafından onarılan camide görev yaptıklarını ifade etmektedir³¹. Danişmendliler zamanında kalede 500 civarında asker bulduğu dikkate alırsa, bunlar için bir mescidin yapılmış olması gayet tabiidir. Bu Kale Mescidi Osmanlılara intikal ettiğinde Yıldırım Bayezid'in onu tamir ettirerek tekrar ibate açmış olması kuvvetle muhtemeldir.

Caminin mimarî yapısı hakkında kaynak eksikliğinden ayrıntılı bilgiye sahip değiliz. 1855 yılında Tokat'ta bulunan eğitimci misyoner Henry John Van Lennep'in³² kale kapısı çiziminde kapı girişinden görülebilen tek kubbeli bir cami de yer almaktadır (Çizim 1). Bu bilgiden hareketle, 1850'li yıllarda Kale Camii'nin ayakta olduğu, daha sonraki yıllarda yıkıldığı söylenebilir.

25 Seyyah hakkında özet bilgi için bk. https://tr.wikipedia.org/wiki/Charles_Texier.

26 Charles Texier, *Asia Mineur; Description Géographique, Historique et Archéologique des Provinces et des Villes de la Chersonnèse d'Asie*. Paris 1862/*Küçük Asya: Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*, çev. Ali Suat, Transkrip: Kazım Yaşar Koprıman, Sadeleştiren: Musa Yıldız, Ankara 2002, III, 166.

27 Vakit namazların yanında "Cuma" ve "bayram" namazlarının da kılındığı ve hatibin hutbe okuması için minberi olan büyük yapılara cami denilmektedir. Minberi bulunmayan yani Cuma namazı kılınmayan mabetlere mescid denilmektedir. Bk. Ahmet Önkal ve Nebi Bozkurt, "Cami: Dini ve Sosyokültürel Tarihi", *DİA*, VII 46-56.

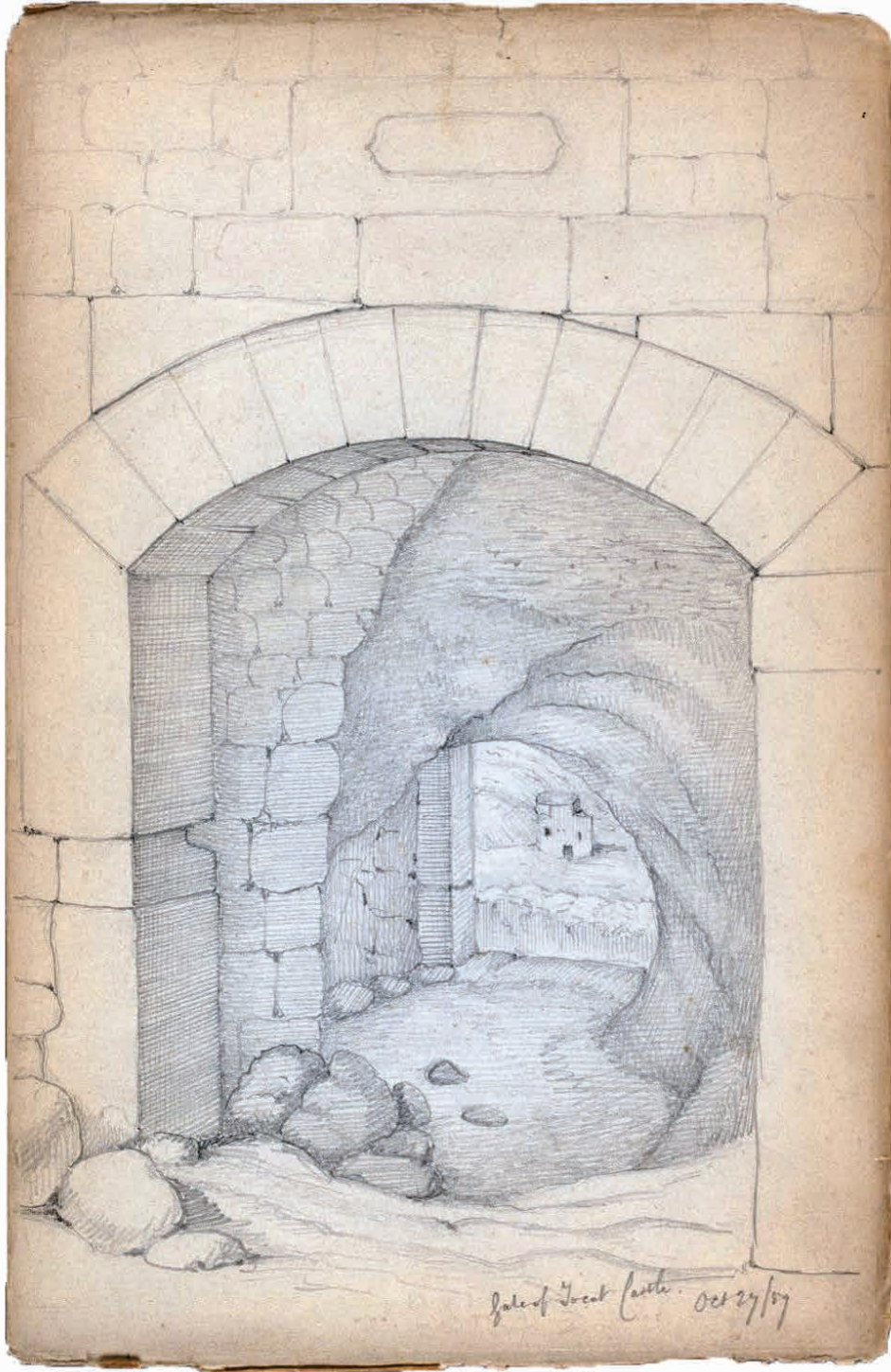
28 TK. KKA. TD 583, vr. 29a.

29 BOA, MAD, nr. 9841, s. 147/2.

30 Evliya Çelebi, *Seyahatname*, 5, s. 33.

31 Albert Gabriel, *Monuments Turcs D'Anatolie*, s. 86.

32 Henry John Van Lennep'in biyografisi için bk. https://tr.wikipedia.org/wiki/Henry_John_van_Lennep.

Çizim 1: Henry John Van Lennep'in Tokat Kale Kapısı ve Kale Camii çizimi¹

¹ Amherst College Digital Collections (<https://acdc.amherst.edu/browse/shelfLocator/Box+1+Folder+17>). Bu koleksiyonundan beni haberdar eden Tokat Şehir Müzesi küratörü ve yerel tarihçi Hasan Erdem Bey'e teşekkür ederim.

2.2. Kale Camii Vakıfları

Kale Mescidi/Camii için Osmanlı döneminde bir akar vakfı, üç para vakfı ve iki adet de şamdan vakfı tesis edilmiştir.

2.2.1. Akar ve Para Vakıfları

Mescidin vakıfları ilk olarak “*Mescid-i Kal’a-yı Tokat*” başlığı altında 1574 tarihli Rum Eyaleti Evkaf Defteri’nde verilmiştir. Buna göre, mescidin vakıf akarları aşağıda Tablo 1’de listelenmiştir.

Tablo 1: Kale Mescidi Vakfı’nın 1574 yılı gelir ve giderleri³³

Gelirler	Akçe
Bahçe (Cağagölü mevkiinde, dizdar Ali türbesi türbedarlığı, hisar imamına şart olunmuş)	
Bahçe (Cağagölü mevkiinde, Yayakayası köprüsü yakınında Kızılbahçe adıyla bilinirmiş)	
Bahçe (Cağagölü mevkiinde)	
Kuşakçı Hüseyin’in vakfettiği 600 akçenin murabahası; yarısı müezzine, diğer yarısı mescidin aydınlatmasına (çerağ yağına)	60
Hacı ve Kadı’nın vakfettiği 1000 akçenin murabahası, imama şart edilmiş ki çocuklara Kur’an talim edeler, dizdarlar müteveli olalar.	100
1 kıt’a zemin, Kadı Ömer üzerinde, senelik maktu icarı; hisarın çâhkânına vakıftır.	0
3 kıt’a bahçe (Cağagölü mevkiinde, hisar kapısında konulan küplere su için harç olunmuş)	40
3 adet dükkan (penbeduzan=pamukçular çarşısında, hisar çeşmesinin çâhkânına şart olunmuş)	420
Rüstem Çelebi’nin vakfettiği 480 akçenin murabahası, hisar kapısındaki küpler masarifine şart	48
Toplam	668
Giderler/Yıllar	
İmam ücreti	
Müezzın ücreti	
Çâhkân (kuyucu) ücreti	
Su küpü masrafı	
Toplam	

33 TK. KKA. TD 583, s. 29a.

Tablo 1'deki verilere bakıldığında, Kale Mescidi vakfının gelirlerinin Cağagölü civarında 4 adet bahçe, 1 parça arazi ve 3 adet dükkânın yıllık icarı ile 3 adet para vakfının murabahasından oluştuğu görülmektedir. Para vakıflarından kredi alanlara % 10 riba (yasal faiz) uygulanmıştır. Bu vakıfların bir kısmı cami görevlilerine, kısmı ise kale kapısındaki su küpleri ve bunlara bakan sucuya şart koşulmuştur. Görevli olarak da imam, müezzin ve çâhkândan (sucu) oluşan 3 adet görevlisi bulunmaktadır. Hacı ve Kadı'nın para vakfının tevliyeti (idaresi) ise kale dizdarına verilmiştir. Ancak bu görevlilerin gündelikleri ya da senelik ücretleri adı geçen evkaf defterinde yazılmamıştır.

1574 tarihli Rum Eyaleti Evkaf Defteri'nde yer alan Kale Mescidi vakıf kayıtları Evahir-i Zilkade 1140/29 Haziran-8 Temmuz 1728 tarihinde tekrar kayıt altına alınmıştır³⁴. Her iki defterdeki kayıtlar incelendiğinde hiçbir farklılık olmadığı tespit edilmiştir.

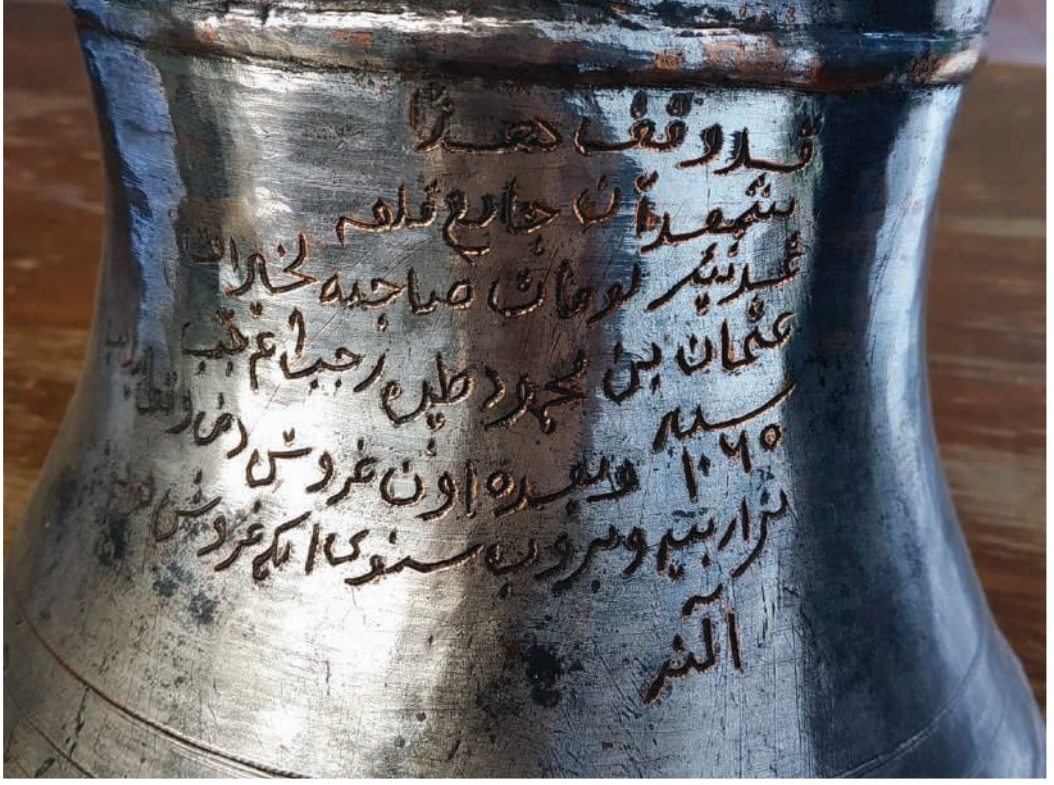
1655 yılında Kale Mescidi'nin önce bir minber ilavesiyle camiye dönüştürüldüğü, ardından camide hatiplik görevinin ihdas edildiği tespit edilmiştir. Bir maliye ahkâm kaydına göre, Rum Hazinesi Defterdarı Ali'nin arzı ile Tokat Kalesi'nde bulunan mescitte Divan-ı Hümayun kâtiplerinden Kethüdazâde Mustafa kendi malı ile minber yaptırmak için izin talep etmiştir. İzin verildikten sonra Kazabad Mukata'ası'na tabi Bozatalanı köyü niyabet maktu'undan ifraz ve hatibine vazife tayin olunması uygun görülmüştür. Caminin hitabet ciheti sulehadan Mevlana Ehlullah için arz edilmesi üzerine kendisine 1 Recep 1065/7 Mayıs 1655 tarihinde berat verilmiştir. Ayrıca Hatib Ehlullah'ın Bozatalanı köyü niyabetinden ayrılan gelirine müdahale edilmemesi için maliye beratı yazılması talebi üzerine 2 Ramazan 1065/6 Temmuz 1655 tarihinde tezkere yazılmıştır³⁵.

18. yüzyıla ait Hurufat Defterlerinde Kale Camii'nde vazife alanlarla alakalı birçok atama kayıtları yer almaktadır. Bu kayıtlara göre, camiide cüzhân, devirhân, ferraş (temizlikçi), imam, hatip, müezzin, müteveli, nâzır ve suyolcu (çahken) adını taşıyan görevliler vazife almışlardır. Örneğin, Rebiülevvel 1224/Nisan 1809 tarihli atama kaydına göre, Kale Camii'nde cüzhânlık yapan Seyyid İbrahim'in vefatıyla Dizdar Seyyid Halil'in arzı üzerine bir akçe gündelikle merhumun oğulları Seyyid Hasan ve Seyyid Sunullah müşterek olarak cüzhân tayin edilmiştir³⁶. 6 Safer 1171/20 Ekim 1757 tarih-

34 BOA. EV. HMH.d. nr. 3117.

35 BOA. MAD, nr. 9841, s. 147/2.

36 VGMA. HD. nr. 541, s. 134.

Görsel 1:
60.00543
Envanter
Numaralı
Şamdan

li beratla Devirhân Seyyid Sunullah'ın beş senedir vazifeyi terk etmesi üzerine Dizdar Mehmed'in arzıyla Seyyid Mehmed Halife'ye devirhânlık verilmiştir³⁷. Rebiülahir 1108/Ekim 1696 tarihli diğer bir atama beratıyla ilk kez Muhammed isimli şahsa yarım akçe gündelikte ferraşlık vazifesi takdir olunmuştur³⁸. Zilkade 1143/Mayıs 1731 tarihli bir başka beratla Hacı İbrahim'in feragatinden Mustafa Halife'ye daha önce tayin edilen ücretle verilen hatiplik vazifesi yenilenmiştir³⁹. Zilkade 1110/Mayıs 1699 tarihli bir başka atama beratıyla günlük bir akçe ile müezzin olan Musa'nın vefatıyla vazifesi Naib Salih Efendi'nin arzı üzerine oğlu Osman'a aktarılmıştır⁴⁰.

Kale Camii için tesis edilen vakıflarının her birinin tevliyet vazifesi için ayrı mütevelliler tayin edilmiştir. Örneğin, Kale Camii akar vakfının Cemaziyelevvel 1172/

37 VGMA. HD. nr. 1092, s. 2.

38 VGMA. HD. nr. 1140, s. 225.

39 VGMA. HD. nr. 1094, s. 12.

40 VGMA. HD. nr. 1140, s. 233.

Aralık 1758'den beri mütevellliğini yürüten İmam Mustafa'nın tevliyet görevi Zilkade 1188/Ocak 1775 tarihli beratla yenilenmiştir⁴¹. Evahir-i Şevval 1227/1-10 Haziran 1793 tarihli bir hükümde, günlük bir akçe ile akar vakfı mütevellisi olan Mustafa Halife'nin vazifesine dizdar tarafından müdahale edildiği belirtilerek bu müdahalenin kaldırılması talep edilmiştir⁴². Kale Camii nukûd vakıflarından birisinin mütevellliğini yürüten Muhammed'in tevliyet görevinin sona ermesi üzerine aynı göreve Rebiülahir 1104/Aralık 1692 tarihli beratla tekrar getirilmiştir⁴³. Bir süredir Kale çeşmesi vakfının mütevellisi olan Mehmed'in feragatiyle görevi Zilkade 1141/Mayıs 1729 tarihli beratla günlük bir akçe ile Mahmud Efendi'ye verilmiştir⁴⁴.

Kale Camii vakfının nezaret vazifesi ile ilgili sadece bir atama kaydına rastlanmıştır. Rebiülahir 1104/Aralık 1692 tarihli atama beratına göre, bir süredir nâzır olarak görev yapan Mehmed Efendi'nin görev süresi dolduğundan yeniden tayin edilmiştir⁴⁵. Kale Camii'nde görev yapan son görevli su yolculuk (çâhkenlik) için de sadece bir atama kaydı tespit edilmiştir. Zilkade 1113/Mart 1702 tarihli atama beratına göre, bir akçe gündelikle su yolculuğu yapan Osman'ın beratını zayi etmesi nedeniyle görev belgesi yenilenmiştir⁴⁶.

19. asrın ilk yarısına ait Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bulunan 17 Şaban 1237/9 Mayıs 1822 tarihli bir cihet kaydından Dizdar Hüseyin'in Tokat Kalesi Camii için bir para vakfı olduğu anlaşılmaktadır⁴⁷. 53 numaralı Tokat Şer'îye Sicilinde ise Kale Camii vakfının 1837-1838 yılları arası üç senelik muhasebe dökümü yer almaktadır (Tablo 2). Tablo 2'de yer alan verilere göre, cami vakfının gelirleri bağ, bahçe ve sair arazinin maktu icarından oluşmaktadır. Vakfın 1574 yılı muhasebesinde bulunan para vakıfları, 1837-1838 dönemi muhasebesinde yazılmamıştır. Mevcut gelirleri ise muhasebe harcı ile şem'-i asel (bal mumu) giderine sarf edilmiştir. Vakıf görevlilerinin ücretleri masraflar arasında yer almamaktadır. Bu durum, vakfın gelirleri içinde olan ve görevlilere şart koşulan bazı kalemlerin muhasebe dışında bırakılmasından kaynaklanmaktadır. Örneğin, Kale Camii vakfının 1574 yılı muhasebesinde, Kuşakçı Hüseyin'in vakfettiği

41 VGMA. HD. nr. 1158, s. 130.

42 BOA, Sivas Ahkam Defteri (SAD), nr. 18, s. 299/2.

43 VGMA. HD. nr. 1121, s. 40.

44 VGMA. HD. nr. 1144, s. 228.

45 VGMA. HD. nr. 1121, s. 40.

46 VGMA. HD. nr. 1121, s. 34.

47 VGMA. Mf. nr. 481, s. 430/266.

600 akçenin murabahasının yarısı müezzine tahsis edilmişti. Vakfın 1837-1838 dönemi muhasebesinde bu akar kalemi yer almamıştır.

Tablo 2: Kale Camii Vakfının 1836-1838 yılları arası gelir ve giderleri⁴⁸

Gelirler/Yıllar	1836, 1837, 1838
	Guruş
Bağ, bahçe ve sair arazinin maktu icarı (Kumluk mevkisinde)	60
Toplam	60
Giderler/Yıllar	1836, 1837, 1838
	Guruş
Muhasebe harcı	15
Şem'-i asel gideri	45
Toplam	60

19. asrın ilk yarısında Tokat Kalesi Camii vakfında vazife alanlarla alakalı hem Tokat Şer'iyeye Sicilleri'nde hem de Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde az sayıda atama kaydına rastlanmaktadır. Örneğin, 23 numaralı sicilde kayıtlı 14 Muharrem 1234/13 Kasım 1818 tarihli berata göre, Tokat Kalesi imamlığını 2.000 akçe ile gedik tımar olarak tasarruf eden Hüseyin v. Mustafa'nın hizmetini aksatması sebebiyle yerine Dizdar Seyyid Mehmed'in arzıyla Seyyid Ömer atanmıştır⁴⁹. Ancak bir süre sonra, eski imam Hüseyin v. Mustafa'nın dizdarın garezine mebni görevden alındığı anlaşıldığından Seyyid Ömer imamlıktan alınarak 16 Şevval 1238/26 Haziran 1823 tarihli beratla Hüseyin Efendi yeniden imamlığa getirilmiştir⁵⁰.

Kale Camii ile alakalı tespit edilen en son tarihli atama kaydı, 16 Recep 1262/10 Temmuz 1846 tarihli hitabet cihet kaydıdır⁵¹. Bu tarihten sonra, Kale Camii akar ve para vakıfları hakkında arşivlerimizde herhangi bir belgeye rastlanmamıştır. 15. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar olan süreçte Tokat Kalesi'nin gerek mühimmat gerekse mühimmatın çeşitliliği bakımından bir gerileme yaşadığı bilinmektedir⁵². Bu durum, kalenin fonksiyonun giderek ortadan kalkmasına, Kale Camii'nin harap olmasına ve vakıf akarının Evkaf Nezareti'ne aktarılmasına yol açmış olmalıdır.

48 TŞS 53, s. 141/3.

49 TŞS 23, s. 75/1.

50 TŞS 28, s. 85/1.

51 VGMA. Mf. nr. 420, s. 284/781.

52 Adnan Gürbüz, "16-17. Yüzyıllarda Tokat Kalesi", s. 148.

Görsel 2:
60.00543
Envanter
Numaralı
Şamdan'ın
Vakfiye Kaydı

2.2.2. Şamdan Vakıfları

2006 yılında kurulan Tokat Mevlevi Kültürü ve Vakıf Eserleri Müzesi'nde⁵³ Kale Camii'ne vakfedilen iki şamdan tespit edilmiştir⁵⁴. İlk şamdanın envanter numarası 60.00739'dur.

Şamdanın üzerinde “*Kad vakafe hâze's-şem'dân Câmî'-yi Kal'a bi-medîne-i Tokat sâhibü'l-hayrât Osman bin Mahmud Tayyar Recebü'l-mürecceb sene 1065 [Mayıs 1655] ve ba'dehu on kuruş dahi vakıf idüb murabahaya verüb senevî iki kuruş mum alınâ*” şeklinde bir vakfiye kaydı bulunmaktadır (Görsel 1). Vakfiye kaydına göre, şamdan Mahmut Tayyar oğlu Osman tarafından Recep 1065/Mayıs 1655 tarihinde vakfedilmiştir. Ayrıca bu vakfiye kaydında daha sonra Kale Camii için vakfedilen 10 kuruşun işletme gelirinden yılda 2 kuruşluk mum alınması şartı

⁵³ https://www.tutap.com.tr/detay_tanimim/mevlevihane-vakif-muzesi/772 (Erişim Tarihi: 30.10.2022).

⁵⁴ Bu şamdanlar hakkında beni bilgilendiren eski Tokat Mevlevi Kültürü ve Vakıf Eserleri Müzesi Müdürü ve halen Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Kütüphanesi Daire Başkanı Ekrem Anaç Bey'e, şamdanları incelememe müsaade eden Tokat Vakıflar Bölge Müdürü Yılmaz Kılınç Bey'e ve Tokat Mevlevi Kültürü ve Vakıf Eserleri Müzesi yetkilisi Filiz Hanım'a yardımları için çok teşekkür ederim.

Tokat Kalesi
(Hasan Erdem
Arşivi)

yer almaktadır. Bu bilgidan para vakıflarında kredi olarak alınan paralara %20 riba (yasal faiz) uygulandığı anlaşılmaktadır.

İkinci şamdanın envanter numarası 60.00543'tür. Şamdanın üzerinde "*Kad va-kafe haze-ş-şam'dan Kal'alı İbrahim Çelebi yani Küçük Kubad li-câmi-i Kal'a-yı Tokat tababbelallahu Te'âlâ nısf rıtıl şem'a beher sene erba'a ve erba'ın ve mi'e ve elf fi Cemâziyelâhir [21-29 Aralık 1731]*" şeklinde bir vakfiye kaydı bulunmaktadır (Görsel 2). Bu vakfiye kaydına göre, şamdan yarım rıtıl⁵⁵ mumla birlikte Kal'alı İbrahim (Küçük Kubat) tarafından Cemaziyelahir 1144/21-29 Aralık 1731 tarihinde vakfedilmiştir. Ancak vakfiyede yarım rıtıl mumun nereden ve nasıl karşılanacağı belirtilmemiştir.

Bu şamdan vakıfları hakkında sonraki devir kaynaklarında herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır.

⁵⁵ Rıtıl, yaklaşık olarak bir okkannın üçte birine tekabül eden sıvı ölçüsü, litre demektir. Bk. Şemseddin Sami, *Kamûs-ı Türkî*, Dersa'adet 1317, s. 666.

3. Sonuç ve Değerlendirme

Kale, burç (kule), sur, hendek ve sair pek çok yapıyı içeren bir yapı topluluğudur. Geçmişten günümüze kadar gelen Anadolu'daki pek çok kale yapıları içinde ibadethane olarak kullanılan cami ve mescitler de yer almaktadır. Anadolu'nun kadim şehirlerinden birisi olan Tokat'ta da bir kale inşa edilmiş, içerisinde bazı yapılara ilaveten bir mescit de yer almıştır. Tokat kalesi hakkında bazı incelemeler kaleme alınmasına rağmen mescide dair müstakil bir çalışma yapılmamıştır.

Tokat Kalesi'nin ne zaman ve kimler tarafından yapıldığı tam olarak bilinmemektedir. Mevcut çalışmalara göre, antik çağlardan kalma ya da MS 4 veya MS 6. asırda Doğu Roma (Bizans) İmparatorluğu zamanında kesme ve moloz taşlardan inşa edilmiştir.

Danışmendliler devrinde 1073'te Türk idaresine girdikten sonra Tokat Kalesi bazı ilaveler ve onarımlarla askeri garnizon olarak kullanılmaya başlanmıştır. Selçuklular ve beylikler zamanında kale askerî garnizon olarak kullanılmaya devam edilmiştir.

1398'de Tokat'ın Osmanlı idaresine girmesiyle, kaleye gereken önem verilmiş ve içine tımar tasarruf eden muhafızlar yerleştirilmiştir. Kale, 19. asrın ortalarına kadar, askerî amaçlı kullanılmıştır.

Osmanlı döneminde Tokat Kalesi içinde yer alan mescidin kim tarafından hangi tarihte yapıldığı konusunda yeterli bilgi bulunmamaktadır. Mescit ile ilgili ilk kayıt, 1574 tarihli Rum Eyaleti Evkaf Defteri'nde verilmiştir. Bu kayıta ayrıntılı bir şekilde mescidin vakıf akarları yazılmıştır. 1655 yılına ait bir maliye ahkâm kaydında, Kale Mescidi'nin bir minber ilavesiyle camiye çevrildiği ifade edilmiştir.

1656'da Tokat'a gelen Evliya Çelebi, kalede imam ve müezzini bulunan Yıldırım Bayezid Han Camii olduğunu söylemektedir. Albert Gabriel ise, kalede bulunan imam ve müezzinin Danişmendli hükümdarı Melik Gazi'nin inşa ettirdiği ve Yıldırım Bayezid tarafından onarılan camide görev yaptıklarını ifade etmektedir⁵⁶. Danişmendliler zamanında kalede 500 civarında askerin bulunduğu dikkate alınırsa, bunlar için bir mescid yapılmış olması gayet tabiidir. Bu Kale Mescidi Osmanlılara intikal ettiğinde Yıldırım Bayezid'in onu tamir ettirerek tekrar ibate açmış olması kuvvetle muhtemeldir.

Kale Camii'nin mimarî yapısı hakkında da mevcut kaynaklarda yeterli bilgi bulunmamaktadır. 1855 yılında Tokat'ta bulunan eğitimci misyoner Henry John Van Lennep'in kale kapısı çiziminde kapı girişinden görülebilen tek kubbeli bir cami de yer almaktadır. Bu bilgiden hareketle, 1850'li yıllarda Kale Camii'nin ayakta olduğu, daha sonraki yıllarda yıkıldığı söylenebilir.

Osmanlı döneminde Tokat şehir merkezinde bulunan 17 camiden birisi olan Kale Mescidi/Camii için bir akar vakfı, üç para vakfı ve iki adet de şamdan vakfı tesis edilmiştir. 1574 tarihli Rum Eyaleti Evkaf Defteri'nde, Kale Mescidi Evkafı'nın gelirlerinin Cağagölü civarında 4 adet bahçe, 1 parça arazi ve 3 adet dükânın yıllık icarı ile 3 adet para vakfının faiz gelirinden oluştuğu görülmektedir. Bu vakıfların bir kısmı cami görevlilerine, kısmı ise kale kapısındaki su küpleri ve bunlara bakan sucuya şart koşulmuştur. 1574'te müteveli, imam, müezzin ve çâhkân (kuyucu)dan oluşan 4 adet görevlisi bulunmaktadır. Mescidin 1655'te camiye çevrilmesiyle hatiplik vazifesi ihdas edilmiştir.

⁵⁶ Albert Gabriel, *Monuments Turcs D'Anatolie*, s. 86.

18. yüzyıla ait Hurufat Defterlerinde kayıtlı atama beratlarına göre, Kale Camii'nde cüzhân, devirhân, ferraş (temizlikçi), imam, hatip, müezzin, müteveli, nâzır ve suyolcu (çahken) adını taşıyan görevliler vazife almışlardır. Bu görevliler içinde, Kale Camii için tesis edilen vakıflarının her birinin tevliyet vazifesi için ayrı müteveli tayin edildiğinden, mütevellilerin daha fazla olduğu görülmektedir.

Kale Cami akar vakıfları ile alakalı son muhasebe kaydı 1836-1838 yıllarına ait muhasebe defteridir. Bu defterde sadece akar kayıtları yer aldığından bu yıllarda para vakıflarının durumu hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

Tokat Mevlevi Kültürü ve Vakıf Eserleri Müzesi'nde Kale Camii'ne vakfedilen iki şamdan tespit edilmiştir. Bu şamdanların Kale Camii'nin ibadete açık olduğu devirlerde aydınlatma amacıyla kullanıldığı, caminin kapatılmasıyla muhafaza altına alındığı, nihayet 2006 yılında kurulan Tokat Mevlevi Kültürü ve Vakıf Eserleri Müzesi'ne nakledildiği anlaşılmaktadır.

Son olarak, muhtemelen kale erlerinin Asakir-i Mansure Ordusu'na ilhakıyla kalenin askeri fonksiyonunun azaltılması, bir süre sonra da kalenin tamamen işlevsiz bırakılmasıyla burada bulunan cami de kullanılmaz hale gelmiştir. Muhtemelen caminin akarları ise Evkaf-ı Hümayun Nezareti'ne aktarılmıştır. Günümüzde camiden herhangi bir kalıntı mevcut değildir.

Kırım'daki Tokat Mâmulleri ve Tokatlılar (17-18. Yüzyıllar)

PROF. DR. UĞUR DEMİR
Marmara Üniversitesi

Giriş

Türkler'in Anadolu'yu fethinin ardından önemli bir şehir merkezine dönüşen Tokat, Osmanlı devrinde de bu önemini muhafaza etmiştir. 16. yüzyılda nüfus artışına bağlı büyüme, 17. yüzyıldan itibaren farklı sektörlerdeki üretim ve ticaretle devam etmiş; nihayet 18. yüzyılda Anadolu'nun en önemli imalat ve ticaret merkezlerinden biri hâline gelmiştir. İki önemli ticaret yolunun kavşağında yer alması, hinterlandını genişletirken; kendine has ürünleri, dünya pazarında birer marka halini almıştır. Bu değişimin çeşitli yönleri bugüne kadar farklı araştırmalarda ele alınmasına rağmen, üretim ve ticarete bağlı büyümenin izleri genellikle yalnızca bölgeye ait kaynaklar üzerinden incelenmiştir. Bu tebliğde, söz konusu eksikten hareketle diğer bölge kaynaklarının Tokat'ın üretim ve ticaretine dair ne gibi veriler sunabileceği konu edilmiş; bunun için önemli bir ticaret merkezi olan Kırım tercih edilmiştir. Çalışmanın temel kaynağını Kırım Hanlığı kadı sicilleri teşkil etmektedir.

Kırım Hanlığı kadı sicillerinden şimdiye kadar 122 adet tespit edilebilmiştir. Bunların 121 adeti St. Petersburg Rusya Milli Kütüphanesi Elyazmaları Bölümü'nde biri de Yalta Tarih ve Edebiyat Müzesi'nde muhafaza edilmektedir¹. Sicillerin yalnızca 61 adetinin dijitaleri İslam Araştırmaları Merkezi'nde araştırmacıların hizmetine sunulmuştur². 1608-1750 tarihleri arasındaki kayıtları ihtiva

1 122 cildin tanıtımı ve özetleri için bk. *Kırım Hanlığı Kadı Sicilleri*, haz. Fehmi Yılmaz, Ahmet Cihan ve Özlem Deniz Yılmaz, Ankara 2021.

2 <http://ktp.isam.org.tr/?url=kaynaksicil/> (Erişim tarihi: 15 Eylül 2022).

eden siciller büyük oranda Bahçesaray Kazası ile ilgili olmakla birlikte çok azı da Karasu, Gözleve ve Dib Tarhan kazalarının kayıtlarını muhtevîdir. Bu tebliğde İSAM'daki sicillerin 37 adetini taramak suretiyle Tokatlılara ve Tokat menşeli ürünlere dair elde ettiğimiz verileri paylaşacağız.

Verileri paylaşmadan evvel birkaç hususu ihsas ettirmek gerekir. Öncelikle 122 defterin tamamı tarandığında verilen sayıların değişeceği dikkate alınmalıdır. İkinci olarak taranan defterlerde şayet “Tokatlı, Tokatî, Tokadî” aidiyet nisbesi kullanıldı ise veya mâmullerle ilgili olarak “Tokat işi, Tokat” ibaresine yer verildiği surette kişilerin veya ürünlerin Tokatlı oldukları tespit edilebilmiştir. Buna mukabil defterlerin tamamının aynı dikkatle hazırlanmadığı veya kişilerin memleketlerine dair bilgiler verilmediği durumlarda bunların Tokat ile irtibatını tespit etmek mümkün olmamıştır. Bu sebeple Tokatlıların ve Tokat mâmullerinin tespitlerimizden çok daha fazla olduğu kesindir. Sicillerde, Osmanlı Arşivi'ndeki diğer kaynaklarda olduğu gibi, Tokat kelimesinin yazımında birlik yoktur. Aynı defterde hatta aynı sayfada dahi yazımlarda farklılıklar görülmektedir.

Tokat Dokumaları

Tokat, Irak'tan başlayıp güney-kuzey istikametinde devam ederek Samsun, Sinop limanlarından Anadolu'yu Kırım'a bağlayan kervan yolu üzerinde bulunmaktaydı. Haliyle bu yol sayesinde Tokat'ın Kırım ile bağları Osmanlı döneminden önce başlamıştı. Bu bağlar Kırım, Osmanlı hâkimiyetine girdikten ve Karadeniz bir Türk gölüne dönüştükten sonra daha da artmıştır³. 16. yüzyılın ikinci yarısında Tokat hem nüfusunun artması hem de önemli bir ticaret nakil ve imal bölgesi hâline geldi⁴. Bu gelişmeler sayesinde Tokat ürünleri ve Tokatlı tüccarlar, Kırım'da daha fazla görülmeye başlamıştır. Bunda Tokat'ın 16. yüzyıldan itibaren önemli bir pamuklu ve basma imalat merkezi hâline gelmesinin büyük etkisi olmuştur⁵.

3 Bu hususta genel ve öncü bir çalışma için bk. Şerafettin Turan, “Karadeniz Ticaretinde Anadolu Şehirlerinin Yeri”, *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri 13-17 Ekim 1986*, yay. haz. Mehmet Sağlam, Bayram Kodaman, Ahmet Nişancı ve Celâl Tarakcı, Samsun 1988, s. 147-158.

4 Tokat'ın daha önce Kırım'a tahıl ürünleri gönderdiği tespit edilmiştir. Mesela 1487-1490 tarihli Kefe gümrük defterinden anlaşıldığına göre bu bölgeye Tokat kuru üzümü gelmekteydi (Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1300-1600*, I, çev. Halil Berktaş, İstanbul 2000, s. 341).

5 Mehmet Genç, “17.-19. Yüzyıllarda Sanayi ve Ticaret Merkezi Olarak Tokat”, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul 2000, s. 272-292. 1690 tarihli cizye defterine göre şehir merkezinde 2.541 vergi mükellefinin 661'i dokumacı, basmacı ve boyacı olarak hizmet

Artık bir dünya markası olan Tokat⁶ pamuklu ve basmaları ile ilgili Evliyâ Çelebi şunları yazar: “*Evvelâ beyâz pembe bezi ve câm tasları diyâr-ı Lahor’da yapılmaz. Gûyâ altun gibi mücellâdır. Ve kalemkârî basma yorgan yüzleri ve münakkaş perdeleri ve kazancı kârından suhûn ve tancereleri Kastamonu ve Belgrad ve Bosna’da işlemek ihtimâli yokdur, zîrâ cümle âvânîsi kalemkâr işi savatlıdır*” (V. Cilt).

Bahçesaray,
Kırım

İlki 1632 ikincisi de 1657 yılında olmak üzere iki defa Tokat’a gelen Fransız tüccar ve seyyah Tavernier de bölgenin ekonomik canlılığı ve Karadeniz ile olan bağlantısını şöyle anlatır: “*Tokat’ın en ilginç yanı, bu kentin Doğu’nun en büyük kavşak noktalarından biri olması ve buraya sürekli olarak İran’dan, Diyarbakır’dan, Bağdat’tan, İstanbul’dan, İzmir’den, Sinop’tan ve başka yerlerden kervanlar gelmesi*”⁷.

vermekteydi. Yani “her dört kişiden biri dokumacılık” sektöründe çalışmaktaydı (Genç, “Sanayi ve Ticaret Merkezi Olarak Tokat”, s. 280).

6 “Tokat’ta rastladığımız sanayi dalları içinde, şöhretini Türkiye’nin sınırları dışına kadar yaymış olan asıl önemlisi şüphesiz pamuklu ve basma imalatıdır” “Macarca’da ‘Tokat’ kelimesinin basma anlamında yerleşmesi, Tokat şehrinde imal edilen basmaların dünyaca ünlü olmasından kaynaklanmıştır” (Genç, “Sanayi ve Ticaret Merkezi Olarak Tokat”, s. 277 ve dipnot nr. 20). 17. Yüzyılda Tokat dokumaları Venedik’te temsilciler vasıtasıyla satılmaktaydı. Bu manada 15 Temmuz 1632 tarihli bir belge ilginçtir (M. Tayyib Gökbilgin, “Venedik Devlet Arşivindeki Türkçe Belgeler Koleksiyonu ve Bizimle İlgili Diğer Belgeler”, *Belgeler Dergisi*, V-VIII/9-12 (Ankara 1968-1971), s. 139).

7 Jean-Baptiste Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi, Stefanos Yerasimos’un Anısına*, çev. Teoman Tunçdoğan, İstanbul 2006, s. 53.

1701 yılında Tokat'a gelen Tournefort da Tokat dokumaları ve bunların Kırım'da nasıl rağbet gördüğüne dair şunları anlatır: “Yörenin oldukça bol miktardaki ipek üretimine ek olarak, her yıl sekiz-on yük İran ipeği tüketiliyor. Bütün bu ipekler hafif kumaşların, dikiş ipliklerinin ya da düğmelerin yapımında kullanılıyor. İpek ticareti oldukça iyi durumda... Tokat'ta bol miktarda sarı maroken deri de üretilir ve bunlar karayoluyla Karadeniz kıyısındaki Samsun'a ve buradan da Eflak'ın limanı olan Kalas'a [bugün Galati] gönderilir. Tokatlı tüccarların Diyarbakır ve Karaman'dan bol miktarda getirttikleri kırmızı boya da gönderilir. Sarı deriler fustet, kırmızılar kızılkökle boyanıyordu. Tokat'ın boyalı kumaşları İran'inkiler kadar güzel değilse de Moskovalılar ve Kırım Tatarları bunlarla yetiniyorlar. Bunlar Fransa'ya bile getirilerek Levant kumaşları adıyla satılıyor. Tokat ve Amasya, ülkenin bütün geri kalan bölümünden çok daha fazla kumaş üretiyor. Tokat'ı Küçük Asya'nın ticaret merkezi olarak görmek gerekir...”⁸.

Tokat ürünlerinin Kırım'daki durumuna dair en ayrıntılı bilgileri 1753 yılında Fransa'nın Kırım konsolosu olarak tayin edilen ve burada 1758 yılına kadar görev yapmış olan M.de Peyssonel verir⁹. Peyssonel, Tokat'tan ilk olarak “Tokat yoluyla veya bazen Halep üzerinden İstanbul'a gelen” çarşaflardan bahsederken bir cümleyle bahseder¹⁰. “Manisa, Tokat, Kastamonu ve Amasya pazarlarından gelen düşük fiyatlı ürünler olmasa” Fransa ürünlerinin daha fazla satacağını “çünkü sıradan insanların bu [ucuz] ürünleri tercih ettiğini”¹¹ belirtir. Hint dokumalarından bahsederken de şunları kaydeder: “Her yıl, Kırım'a 'Türk basması' olarak adlandırılan Tokat veya Kastamonu'da boyanmış Hint dokumalarından büyük miktarda getirilir. Bu ürünü kadınlar iç çamaşırı yaparlar, bunlardan ayrıca yatak örtüsü ve yastık kılıfları yapılır. Farklı kalitededir ve en kalitelisi [arşını] 6 ila 15 paraya satılır. Toptan satımı arşını 8 ila 9 [paradır]. Bu son derece büyük bir ticaret dalıdır... Kırım, Çerkezler ve Nogaylar arasında çok kullanılır. Yıllık 200.000 kuruştan fazla satılır”¹².

Peyssonel, bogasilere ayırdığı müstakil başlıkta ise şunları rapor eder: “Tokat, Kastamonu ve Amasya'dan gelen bogasilerin ticareti Kırım'da çok büyüktür ve her

8 Joseph de Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi*, çev. Ali Berktaş, İstanbul 2013, s. 222-223.

9 *Traité sur le commerce de la Mer Noire*, I, Paris 1787, s. 27, 32,47-51. Buradaki bilgileri İnalçık ayrıntılı bir şekilde özetlemiştir (“Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü”, *ODTÜ Gelişme Dergisi*, (Ankara 1979-1980), s. 29-40).

10 *Traité sur le commerce de la Mer Noire*, I, 27.

11 *Traité sur le commerce de la Mer Noire*, I, 32-33.

12 *Traité sur le commerce de la Mer Noire*, I, 47-48. Özet tercümesi için bk. İnalçık, “Osmanlı Pamuklu Pazarı”, s. 39.

yıl 400.000 kuruşdan fazla [satılır]. Bunlar genelde Keefe'ye, oradan da Kırım'ın her yerine Çerkezler ve Nogaylar'a dağıtılır. Başlıca erkek ve kadın kaftanları yapmada kullanılır, genel kullanımı oldukça yaygındır ve burada ülkemizin ürünlerinin satılmasına en büyük darbeyi bu ürün vurur. Bogasiler kısım kısım ve bütün renklerde bulunur. 10 arşınlık parçası en iyisi 4-5 kuruş, ortası 3-3,5 kuruş ve aşağısı 1,5-2 kuruş arasında satılır... Tokat boyamalarının hem kumaşı daha kaliteli hem de daha mükemmeldir, renkleri daha uzun süre bozulmadan kalır. Kahve, siyah, koyu mavi ve koyu kırmızı renkler en rağbet edilen renklerdir; açık renkler ise çabuk solar. Bu ticaret, hassaten bogasileri doğrudan yerinden alan tüccarlar için çok kârlıdır. Bu sebeple Keefe tüccarları, bogasilerin imal edildiği yerlere adamlarını göndermek suretiyle satın alırlar"¹³.

Dokuma
tezgahı, Tokat
(Hasan Erdem
Arşivi)

Kırım Şer'iyeye sicilleri de Tokat dokumalarının daha 17. yüzyılın başlarından itibaren rağbet gördüğüne dair veriler ihtiva eder¹⁴. Sicil kayıtlarında tespit ettiği-

¹³ *Traité sur le commerce de la Mer Noire*, I, 49-50. Bu kısmın özet tercümesi için bk. İnalçık, "Osmanlı Pamuklu Pazarı", s. 39.

¹⁴ Gümrük defterleri de Tokat ürünlerinin yayıldığı hinterlandı ve Tokatlı tüccarların gittikleri bölgeleri tespit açısından önemli bilgiler içerir. Doğrudan olmasa da bu kaynakları kullanmak suretiyle kaleme alınan çalışmalarda Tokat ürünleri ve Tokatlı tüccarlar tespit edilmiştir. Mesela

miz ilk kayıt “bir Tokat çiti”dir. El-Hâc Hanife’nin muhallefatında¹⁵ yer alan bu ürüne 80 sim paha biçilmiştir¹⁶. Bu dönemde 1640 tarihli narha göre İstanbul’da 11,5 zira Bursa âlâ çiti 110 akçe, ednâsı 90 akçe, 12 değirmi “çit-i ser-Hindî”nin âlâsı 240 akçe, ednâsı ise 180 akçe idi¹⁷. Yüzyılın sonlarına ait bezzaz Mustafa Beşe’nin terekesinde ise 11 adet Tokat çiti tespit edilmiş ve bunların toplamına 770 kıymet değer biçilmiştir¹⁸. Yine aynı dönemde Heleke Makdisî Markar veled-i Maksamacı’nın terekesinde 12 adet Tokat çiti mevcuttur ve toplam 900 kıymet olarak ücretlendirilmiştir. Tokatlı Yahudi tüccar Nikofos da Cüce adlı bir Yahudi’ye Karasubazar’da dokuz esedilik Tokat çiti satmıştır¹⁹. Bu veriler Tokat çitinin Kırım’da 17. yüzyıl boyunca kullanıldığına delalet etmektedir. Sicillerde tespit ettiğimiz Tokat dokumaları şu şekildedir:

Tablo: Kırım Kadı Sicillerinde Tokat Tekstil Ürünleri						
Ürün Adı	Adedi	Türü	Değeri/ Fiyatı	Sahibi	Tarih	Kayıt
Tokat çiti	1	Tekstil	80 sim	el-Hâc Hanife’nin terekesinden	1017-1022/1608-1614	KŞS, nr. 1, vr. 34b ²⁰
Kırmızı Tokat basma töşek	1	Tekstil	120 sim	Sefer Gazi Efendi	Evâil-i Şaban 1071/1-10 Nisan 1661	KŞS, nr. 8, vr. 61a ²¹
Basma yasdık Tokat kırmızı	2	Tekstil	80 sim	Sefer Gazi Efendi	Evâil-i Şaban 1071/1-10 Nisan 1661	KŞS, nr. 8, vr. 61a
Tokat banma	1	Tekstil	80 sim	Kâtib Efendi’nin terekesinden	1072/1662	KŞS, nr. 8, vr. 53b

1794-1795 tarihli Samsun Gümrük Defteri’ndeki veriler Tokat pamuklularının Kırım’a gittiğine dair veriler ihtiva eder (bk. Bayram Kodaman, “XVIII. Yüzyıl Sonunda Samsun Gümrüğü”, İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri: Uluslararası I: 1-3 Haziran 1988, s. 92-97).

15 Sinop sicillerindeki tereke kayıtlarında da bu şehre farklı bölgelerden gelen mâmuller tespit edilmiştir (bk. İbrahim Güler, *XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Sinop: İdari ve Ekonomik Tarihi*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul 1992, s. 204-219).

16 KŞS, nr. 1, vr. 34b.

17 Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*, İstanbul 1983, s. 171.

18 KŞS, nr. 25, vr. 77a.

19 KŞS, nr. 25, vr. 76a.

20 Bu kayıt, Dilek Çelik’in yüksek lisans tezinde sehven “bir tokat çeyiz 80” şeklinde okunmuştur (s. 167). Bazı çalışmalarda ise “çiti” kelimesi sehven “çini” şeklinde okunmuş ve bu yüzden yanlış yorumlar yapılmıştır.

21 Aynı sayfada “kırmızı Hindî basma töşek 240 sim” olarak bedel biçilmiştir.

Tokat basma yasdık	4	Tekstil	1 hasene 40 sim		1087-1095/1676-1684	KŞS, nr. 23a, vr. 101b
Tokat basma yasdık	2	Tekstil	40 sim		1087-1095/1676-1684	KŞS, nr. 23a, vr. 102b
Tokat kırmızılı basma yorgan çarşafıyla	1	Tekstil	150 sim		1087-1095/1676-1684	KŞS, nr. 23a, vr. 20a ²²
Tokat basma yorgan	1	Tekstil	140 sim		1087-1095/1676-1684	KŞS, nr. 23a, vr. 20a ²³
Tokat basma yorgan	1	Tekstil	80 sim		1087-1095/1676-1684	KŞS, nr. 23a, vr. 22b ²⁴
Tokat basması yorganlık	1	Tekstil	1 hasene		Evâhir-i Şaban 1093	KŞS, nr. 23a, vr. 58b ²⁵
Bir top Tokat basma, bir zezemî ak	1	Tekstil	475 sim	Heleke Makdisî Markar veled-i Maksamacı	1094-1095/1682-1684	KŞS, nr. 25, vr. 1001a ²⁶
Tokat çiti	12	Tekstil	900 kıymet	Heleke Makdisî Markar veled-i Maksamacı	1094-1095/1682-1684	KŞS, nr. 25, vr. 101a
Tokat çiti	11	Tekstil	770 sim	Cami-i Kebir yanında Bezzaz Mustafa Beşe'nin terekesinden	Rebiülevvel 1095/Şubat-Mart 1684	KŞS, nr. 25, vr. 77a
Tokat basması köhne yorgan	1	Tekstil	80 sim	Hüseyin Ağa'nın terekesinden	1096-1099/1685-1688	KŞS, nr. 27, vr. 19b ²⁷
Köhne Tokatî basma yasdık	1	Tekstil	60 sim		1096-1099/1685-1688	KŞS, nr. 27, vr. 42b
Köhne Tokatî basma minder	1	Tekstil	60 sim		1096-1099/1685-1688	KŞS, nr. 27, vr. 42b
Köhne Tokadî basma yasdık	1	Tekstil	30 sim		1096-1099/1685-1688	KŞS, nr. 27, vr. 42b

22 Aynı sayfada "Hindî perde yorgan çarşafıyla 300 sim" ve "köhne kırmızılı basma yorgan 150 sim" olarak bedel biçilmiştir.

23 Aynı sayfada "beyaz Hindî basma yorgan 300 sim", "mor Hindî basma yorgan 280 sim" olarak bedel biçilmiştir.

24 Aynı sayfada "Acem basma yorgan 120 sim" olarak bedel biçilmiştir.

25 Aynı defterde "Acem basması yorganlık 100 sim" olarak bedel biçilmiştir.

26 Anı defterde "iki Hindî basma yasdık 1 hasene" olarak bedel biçilmiştir.

27 Aynı defterde "Hindî basma yorgan 2,5 esedi; Acemî basma yorgan 1,5 esedi; İstanbul basması yorgan esedi 1" olarak bedel biçilmiştir.

Diger Tokadı basma yasdık	1	Tekstil	25 sim	Mübarek Sultan terekesinden	1096-1099/1685-1688	KŞS, nr. 27, vr. 96a ²⁸
Tokat basma yorgan	1	Tekstil	200 sim		1108-1111/1697-1700	KŞS, nr. 32, vr. 60a ²⁹
def'a Tokadı basma yorgan	1	Tekstil	120 sim		1110-1112/1698-1701	KŞS, nr. 34, vr. 60a ³⁰
Tokat basma top adet 12	12	Tekstil	2600 sim	Uğurlu Acem terekesinden	1113-1115/1701-1704	KŞS, nr. 36, vr. 31b ³¹
Tokat basması yorgan	1	Tekstil	160 sim	İnayet Şah Mirza'nın terekesinden	1115/1703-1704	KŞS, nr. 37, vr. 19a ³²
Tokat basması top adet 10	10	Tekstil	1000 kıymet	el-Hâc Yusuf'un terekesinden	Evâhir-i Ramazan 1117/ 5-15 Ocak 1706	KŞS, nr. 38, vr. 48a ³³
Köhne Tokat kilim	1	Tekstil	60 sim	Ermeni Aslan'ın terekesinden	Muharrem [1118]/Nisan-Mayıs 1706	KŞS, nr. 40, vr. 26b ³⁴
Tokat perde	1	Tekstil	80 meblag	el-Hâc Salih'in terekesinden	1128-1129/1715-1717	KŞS, nr. 47, vr. 54a
İki Tokat kilim	2	Tekstil	300 meblag	Saadet Sultan'ın terekesinden	1128-1129/1715-1717	KŞS, nr. 47, vr. 68b ³⁵
Beyaz üzerine küçük nakışlı Tokat basması yorgan	1	Tekstil	300 kıymet	Murad Şah terekesinden	Evâhir-i Cemâziyelahir 1130/21-30 Mayıs 1718	KŞS, nr. 48, vr. 55b
köseklı(?) kırmızı Tokat basması yorgan	1	Tekstil	225 kıymet	Murad Şah terekesinden	Evâhir-i Cemâziyelahir 1130/21-30 Mayıs 1718	KŞS, nr. 48, vr. 55b

28 Aynı defterde "Acem basma yasdık 50 sim" olarak bedel biçilmiştir.

29 Aynı sayfada "Acem basma yorgan 250 sim"; "basma yorgan 300 sim"; "İstanbul yorgan 220 sim" olarak bedel biçilmiştir.

30 Aynı sayfada "cedid Acem basma yorgan 150 sim" olarak bedel biçilmiştir.

31 Aynı sayfada "bir top İstanbul basma 250 sim" olarak bedel biçilmiştir.

32 Aynı sayfada "def'a basma yorgan 200 sim"; "diger köhne yorgan 150,5 sim"; "def'a basma yorgan 150 sim" olarak bedel biçilmiştir.

33 Aynı sayfada "İstanbul basması top 32, 700 kıymet(?)" olarak bedel biçilmiştir.

34 Aynı sayfada "Pervazlı Türkmen kilim, 200 sim; "Türkmen alaca kilim, 70 sim" olarak bedel biçilmiştir.

35 Aynı sayfada "köhne kilim 50 meblag" olarak bedel biçilmiştir.

alaa Tokat kilimi	1	Tekstil	100 kıymet	Bahçesaray'da Cami-i Kebir Mahallesi sakinlerinden eş-Şeyh Ali Efendi'nin terekesinden	evâsıt-ı Şaban 1128	KŞS, nr. 48, vr. 81a
Tokat basması yorgan	1	Tekstil	25 kıymet	Halil Ağa terekesinden	Evâhir-i Rebiülâhir 1128	KŞS, nr. 48, vr. 82b
İki Tokat basma	2	Tekstil		Derviş Ahmed Efendi'nin oğlu Mustafa'nın eşi Canbare adlı kadının evinden çalınan eşyaları arasında	tarikh 1133 Ramazan/Mayıs-Haziran 1721 olmalı	KŞS, nr. 49, vr. 9a
İki arşun Tokat basma	1	Tekstil	80 sim	Hacı Hüseyin'in terekesinden	Selh-i Şaban 1145/14 Şubat 1733	KŞS, nr. 57, vr. 39a
Tokat kilim çift	2	Tekstil	2000 kıymet	Aveş'in terekesinden	Zilhicce 1153/Şubat-Mart 1741	KŞS, nr. 62, vr. 41b
Tokat basması yorgan	1	Tekstil	16000 kıymet	Nureddin Selim Giray'ın terekesinden	Evâhir-i Zilhicce 1158/13-23 Ocak 1646	KŞS, nr. 68, vr. 35a
Tokat basması baş yasdık	1	Tekstil	1000 kıymet	Nureddin Selim Giray'ın terekesinden	Evâhir-i Zilhicce 1158/13-23 Ocak 1646	KŞS, nr. 68, vr. 35a
Tokat basması sofra bezi	1	Tekstil	300 kıymet	Sefer Gazi terekesinden	Evâil-i Rebiülâhir 1159/23 Nisan-2 Mayıs 1746	KŞS, nr. 68, vr. 28b
Yolaklı Tokat basması	1	Tekstil	500 kıymet	Sefer Gazi terekesinden	Evâil-i Rebiülâhir 1159/23 Nisan-2 Mayıs 1746	KŞS, nr. 68, vr. 29b
Tokat basması yorgan	1	Tekstil	1000 kıymet	Sefer Gazi terekesinden	Evail-i Rebiülâhir 1159/23 Nisan-2 Mayıs 1746	KŞS, nr. 68, vr. 30b ³⁶

36 Aynı terekede "Leh basması cedid yorgan 3000 kıymet; Leh basması yorgan, 800 kıymet; Leh basması yorgan, 1000 kıymet" olarak bedel biçilmiştir.

Kumaş
boyama, Tokat
(Hasan Erdem
Arşivi)

1749 ve 1750 tarihli narh listelerine göre Bahçesaray'da esnaf gruplarına göre satılan Tokat mâmulleri şunlardır³⁷:

Esnaf Grubu	Mâmul	Fiyat	Benzeri Ürün Fiyatları
Kazzaz Esnafı	Tokat kaytanı	1 arşunu 10 sim	İstanbul kaytanının 1 arşunu 18 sim
Bezzaz Esnafı	Tokat hassaburnu basması	1 arşunu 90 sim	
	Tokat'ın kalınca büyük basması	Topu 1200 sim; 1 arşunu 90 sim	
	Tokat mumisi	bir degirmi 300 sim	
	Yazma-i Tokat	Degirmisi 100 sim	

37 KŞS, nr. 70, vr. 16b, 22a, 23a-b. Fehmi Yılmaz da bu defterdeki verileri tablolar halinde sıralamış ve bunlara ilk defa dikkatleri çekmiştir. Buna mukabil mâmullerin ne kadarının, nerelerde kaçta satılacağına dair bilgiler maalesef listelere alınmamıştır ("18. Yüzyılda Kırım Hanlığı'nın Başkenti: Bahçesaray", *Selçukludan Cumhuriyete Şehir Yönetimi*, İstanbul 2008, s. 237-266). St. Petersburg'daki bu sicile ulaşmadaki mahir yardımları için Eray Akçay'a teşekkür ederim.

Attar Esnafı	Elvan Tokat kolan	Dirhemi 10 kıymet	
	Tokat boyalı Hasköprü bezi	Alınması 825 sim Satması 750 sim	
	Tokat boyası has keşiş bezi, eni bir endaze	Alınması 725 sim Dükkâncı satması 750 sim	
	Bağdad bezi Tokat boyası ıslâh keşiş	Alınması 950 sim Satması 975 sim	
	Tokat'ın Bafra büyük boy gözü(?)	Alınması 350 sim Arşunu dükkânda satması 30 sim	

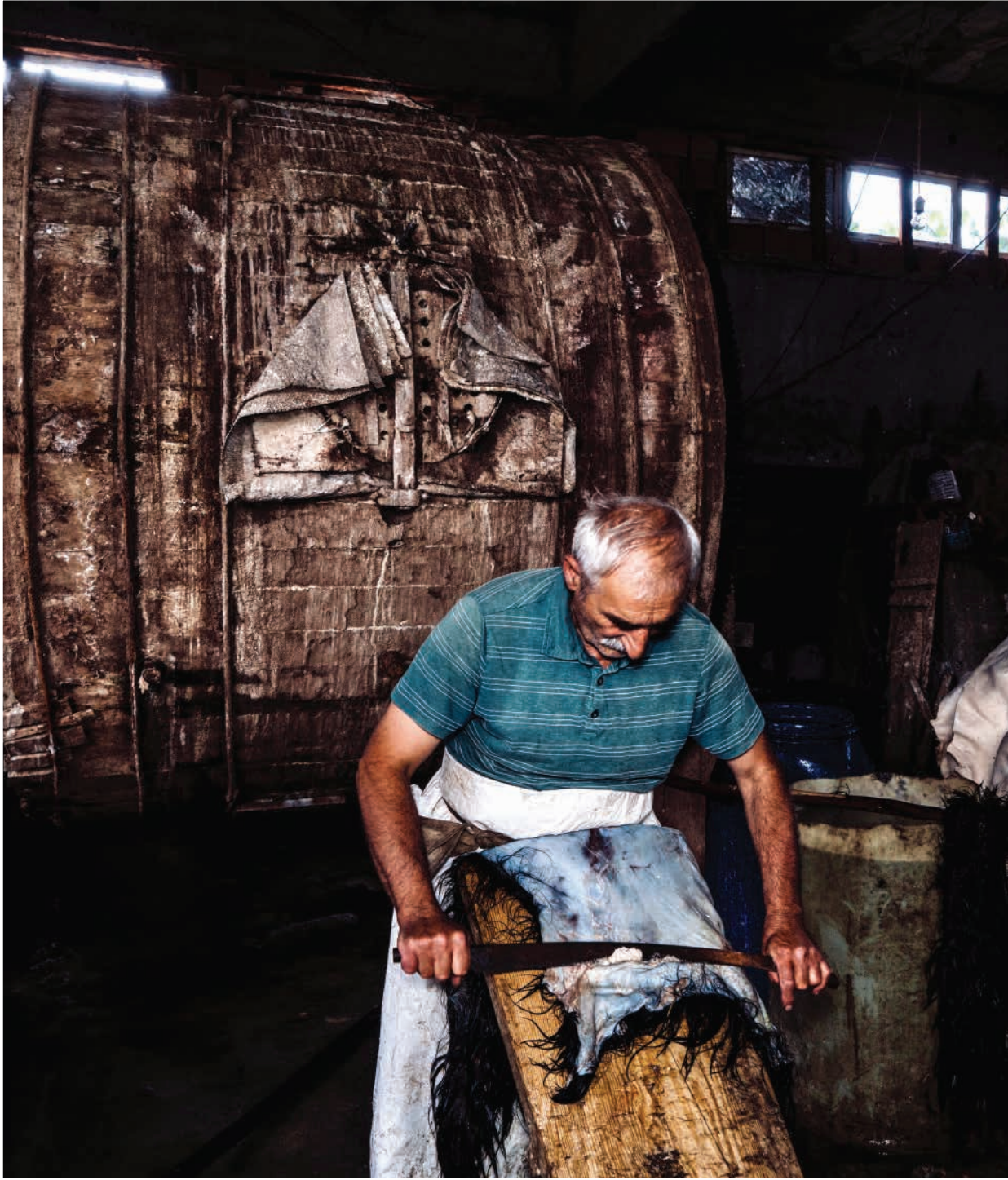
Sicillerdeki kayıtlardan Kırım'da Tokat basmalarından özellikle ev eşyası olarak kullanılan yorgan ve yastığa rağbet edildiği anlaşılmaktadır. Bunların yanında Tokat işi minder, kilim, perdenin de kullanıldığı görülmektedir. Tokat işi basmalara hem erkeklerin hem de kadınların terekelerinde rastlanmaktadır.

Tokat işi dokumaların fiyatları, muadilleri ile mukayese edildiğinde Acem, Hind ve Türkmen basma ve dokumalarına göre daha ucuz oldukları anlaşılmaktadır. Aynı tür Tokat işi mâmullerin yıllara göre farklı fiyatlandırıldıkları görülmektedir. Bu sonuçlar, İnalıcık'ın Peyssonel'in verdiği bilgilerden hareketle ulaştığı sonuçları da büyük oranda desteklemektedir³⁸.

Tokat'ta 15. yüzyıldan itibaren dericilik sektörü de önemli bir sanayi dalı olarak gelişme göstermiştir³⁹. Tavernier, “Tokat ve çevresinde üretilen güzel mavi marokenlerin büyük bölümünü üretirler. Marokenlerin bu denli güzel olmasında suyun da etkili olduğuna inanılır; gerçekten de, nasıl Diyarbakır ve Bağdat kırmı-

38 İnalıcık: “M. Peyssonel'in, bu rakamları, pazarı tanyan tüccardan sorarak dikkatle topladığını biliyoruz. Böylece, sadece Keefe yolu ile Kırım Hanlığına (yani Kırım yarımadası, Deşt denilen Kuzey Karadeniz step bölgesi ve Çerkezistan) güneyden gönderilen pamuklular, 1750'lerde yaklaşık birbuçuk milyon guruş bir toplam değer tutmaktadır. Anadolu, bu bölgelerin çeşitli giyim ve döşemelik ihtiyaçlarında kullandığı tekstil mallarının büyük bir bölümünü sağlamaktadır. Bu bölgede yünlülük ve keten dokumalara bakarak pamuklu ithalatı çok daha önemli bir düzeydedir. Peyssonel, büyük miktarda kullanılan bogasinin, bu pazarda Fransız yünlülük tüketimini kasıtlı olarak başlıca faktör olduğunu kabul etmektedir. Dış giyimini en ucuzlaştırmaya çalışan halk kitlesi, Anadolu bogasini seçiyordu. Açıkça Hollanda ve Hint pamukluları bu pazarda ucuz Anadolu pamukluları ile fiyat bakımından rekabet edemiyordu. Bununla beraber, İstanbul pazarında olduğu gibi ince pamuklularda (dülbend ve mermerler) Keefe'de de Hint malları hakimdir. Genellikle 15. Yüzyıl sonlarında Keefe gümrük defterlerinde gördüğümüz durum pek değişmemiştir. Ucuz pamuklular, kuzey-güney ticaretinin temel maddesi olmaktan devam etmiştir. Orta-kuzey Anadolu, Kastamonu'dan Tokat'a kadar uzayan bölge, 15. Yüzyılda olduğu gibi 18. Yüzyılda da kuzey bölgesinin pamuklu gereksinimini karşılayan temel üretim bölgesidir. Özellikle, çok harcanan kaba pamuklularda yalnız şehir-kasabaların değil kırsal bölgelerin de bu sınai üretime katıldığı anlaşılmaktadır. Bölgede, Kastamonu, Amasya, Merzifon, Tokat, Çorum gibi dokuma ve boyacılık el-sanayi merkezlerinin, Sinop, Samsun, İnebolu gibi ihraç limanlarının ekonomik yaşantısı ve refahı bu ekonomik bağlantıya, özellikle pamuklu ihracatına dayanıyordu. Kuzey Karadeniz bölgesinde Rus işgalinden (1783) sonra da, bütün güçlüklerle rağmen, bu bağlantı bir süre devam etmiştir. Fakat daha 18. Yüzyıl sonlarından beri İstanbul'dan geçen İngiliz pamuk ipliği ve pamukluları bu pazarda Anadolu mâmulleri yerini almaya başlayacaktır. İşte bölge için asıl çöküntü dönemi o zaman başlayacaktır” (“Osmanlı Pamuklu Pazarı”, s. 41-42).

39 Genç, “Sanayi ve Ticaret Merkezi Olarak Tokat”, s. 150-151.

Tokat derici
ustası
(debbâğ),
Tokat (Hasan
Erdem Arşivi)

zı, Musul ve eski Ninova sarı, Urfa siyah marokenleriyle ünlüyse Tokat da mavi marokenleriyle ünlüdür”⁴⁰ diye yazar. Tournefort da Tokat deri mâmullerinin Eflak’a kadar yayılan şöhretlerine dair “Tokat’ta bol miktarda sarı maroken deri de üretilir ve bunlar karayoluyla Karadeniz kıyısındaki Samsun’a ve buradan da Eflak’ın limanı olan Kalas’a [bugün Galati] gönderilir. Tokatlı tüccarların Diyarbakır ve Karaman’dan bol miktarda getirttikleri kırmızı boya da gönderilir. Sarı deriler fustet, kırmızılar kızılkökle boyanıyordu” der.

Tokat’ta deri sanayiindeki canlılık bu bölgenin Osmanlı İmparatorluğu’nun önemli bir deri temin bölgesi olan Kırım ile de irtibatlı olmasını da sağlamıştır. Nitekim 12 Mart 1740 tarihli bir sicil kaydından anlaşıldığına göre Tokatlı Ayranos, Kırımlı Avenesoğlu Arslan’dan her biri ellişer guruş olmak üzere 73 tilki derisi satın almıştır⁴¹.

Tokat dokumaları ve diğer mâmulleri Kırım’da rağbet gördüğü için hanlar ve Karasubazar’da sakin olan kalgaylar zaman zaman bu ürünlerin ticaretiyle ilgili fermânlar çıkarmışlardır. Özellikle 1684 yılında Acemler eliyle yürütülen ve Anadolu ile Tokat’tan getirilen mâmullere dair düzenlemeler önemlidir. Düzenlemenin sebebi Sefer Gazi Ağazâde Meh-

40 Tavernier, s. 54.

41 KŞS, nr. 62, vr. 68b.

med Mirza'nın Karasu'da bulunan hanındaki zimmî Acemlerin, burada "banma, bükme ve kirpas" satmasına mani olunduğu, bu yüzden tüccarların ürünlerini başka yerlerde satmak zorunda kaldıklarına dair şikâyette bulunmasıdır. Bu şikâyet üzerine Kalgay Devlet Giray Sultan, Karasu kadısına gönderdiği fermânda bu durumun engellenmesini, tüccarların mallarını sakın oldukları yerde satıp mahalleye çıkmamalarını bildirmiştir⁴². 1684 Mayıs'ı tarihli başka bir fermân ise daha önemlidir. Çünkü Karasu kadısına ve zabitlerine ayrı ayrı gönderilen ikinci fermânda "Karasu şehrinde mütemekkin olan tüccar Acemilerin, Anadolu ve Tokat yakasından getirdiği heft renk bogâsî, kirbas, banma(?) ve getirdikleri her türlü diğer şeyler iskeleye geldiğinde emin-i gümrüğünü verip bu eşyaları Karasu'ya getirip gerek dükkân sahiplerine gerekse birbiri arasında satıp aldıklarında veya Tatar arşın tutup satmaları bâbında daha önceden fermân verildiği; buna mukabil Acemilerin Karasu'da bezirgân elinden esvâb almalarının bundan sonra kesinlikle yasak olduğu; Acemilerin daha önce öte yakadan getirdikleri tiftik bogâsî, kirpas, banma(?) ve bükmeleri satamadıklarından bu ürünleri ise kendi aralarında alıp satabilecekleri" bildirilmiştir⁴³.

1684 Mayıs'ı tarihli bu fermân Acem tüccarların Anadolu ve Tokat ürünlerini de sattıklarını göstermektedir. Ayrıca fermân, 1683 yılında başlayan ve 1699 yılına kadar devam eden Viyana bozgun yıllarının ticareti de olumsuz etkilediğini ve tüccarların ürünlerini satamadığını ortaya koymaktadır.

Kalgay Devlet Giray Sultan'ın fermânından sonra işler beklenildiği gibi gitmemiştir. Acem tüccarlar arasında ciddi tartışmalara konu olmuş ve bu gerginlik mahkemeye intikal etmiştir. Bazı tüccar Acemiler, fermânın hükümlerini kendi çıkarlarına göre kullanmak istemiş ve kalgayın ağalarından bazılarını rüşvet vermek suretiyle usulsüz yollarla çıkar elde etmeye çalışmışlardır. Konu mahkemeye intikal ettiğinde mesele şahitlerin dinlenmesiyle açığa kavuşmuş ve tüccar Acemilerin, Hint, Acem ve Tokat dokumalarından başka ürün satmalarına dair yasak devam etmiştir⁴⁴.

42 KŞS, nr. 25, vr. 7a. Ayrıca bk. Aysel Çelebi, *25 ve 26 Numaralı Kırım Şer'iyye Sicillerine Göre II. Hacı Giray Han Döneminde Sosyal ve Ekonomik Hayat*, Yüksek Lisans Tezi, Düzce Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Düzce 2020, s. 125. Aynı fermânın bir sureti için bk. *25 ve 26 Numaralı Kırım Şer'iyye Sicillerine Göre*, s. 128.

43 KŞS, nr. 25, vr. 7a. Ayrıca bk. Çelebi, *25 ve 26 Numaralı Kırım Şer'iyye Sicillerine Göre*, s. 125.

44 KŞS, nr. 25, vr. 51b.

Tokat Bakır İşleri

Tokat'ın bir dünya markası olmasını sağlayan bir diğer sanayi kolu da bakır ürünleridir⁴⁵. Evliyâ Çelebi'nin anlatımıyla: "... câm tasları diyâr-ı Lahorida yapılmaz. Gûyâ *altun gibi mücellâdır...kazancı kârından suhûn ve tancereleri Kastamonu ve Belgrad ve Bosna'da işlemek ihtimâli yokdur, zîrâ cümle âvânîsi kalemkâr işi savatlıdır*" (V. Cilt). İncicyan da, yaklaşık bir buçuk asır sonra Tokat'taki bakır sanayii ve burada imal edilen ürünlerin dağıtıldığı bölgelere dair şu bilgileri verir: "*Sanayi bakımından Tokat'ı bakırcı veya kazancılar şehri addetmek yerinde olacaktır, çünkü orada yapılan bu imalat, nefaseti ile bütün Osmanlı ülkelerinde şöhret kazanmış olup Tokat'ın bakır kapları, sinileri, mangalları, kazanları vs. Erzurum'a, İstanbul'a, Amasya'ya, Samsun'a ve diğer vilayetlere sevk edilir....*"⁴⁶.

"Bakırcılar veya kazancılar şehri" denilecek kakak bakır sanayiinin geliştiği Tokat mâmullerine Kırım'da rağbet edilmekteydi. Sicillerde tespit ettiğimiz Kırım'daki Tokat bakır ürünleri ve fiyatları şu şekildedir:

Tablo: Kırım Kadı Sicillerinde Tespit Edilen Tokat Bakır İşleri						
Ürün Adı	Ade-di	Türü	Değeri/Fiyatı	Sahibi	Tarih	Kayıt
Küçük Tokat legen	1	Kap-kacak	225 sim	el-Hâc Mustafa Efendi'nin terekesinden	1087-1095/1676-1684	KŞS, nr. 23a, vr. 34b ⁴⁷
Tokat legen	1	Kap-kacak	300 sim	el-Hâc Mustafa Efendi'nin terekesinden	1087-1095/1676-1684	KŞS, nr. 23a, vr. 34b
Bakır Tokat ibrik	1	Kap-kacak	120 sim	Şeyh Ali Beg terekesinden	1087-1095/1676-1684	KŞS, nr. 23a, vr. 3b
Küçük sini Tokat işi	1	Kap-kacak	300 sim	Şeyh Ali Beg terekesinden	1087-1095/1676-1684	KŞS, nr. 23a, vr. 3b ⁴⁸
Tokat kazanı ma'a kapağı, bir çift	1	Kap-kacak	350 sim	Cami-i Kebir yanında Bezaz Mustafa Beşe'nin terekesinden	Rebiülevvel 1095/Şubat-Mart 1684	KŞS, nr. 25, vr. 77a

45 Genç, "Sanayi ve Ticaret Merkezi Olarak Tokat", s. 162 vd.

46 *Polonyalı Simeon'un Seyahatnâmesi (1608-1619)*, haz. Hrand der Andreasyan, İstanbul 2013, s. 212.

47 Aynı defterde başka bir kayıta "diğer legen 160 sim" olarak değer biçilmiştir (nr. 27, vr. 19b).

48 Aynı sayfada "küçük sini 260 sim" olarak değer biçilmiştir.

5. TOKAT SEMPOZYUMU

Tokat legeni	1	Kap-kacak	vukiy-ye 2, dirhem 100, 270 sim	el-Hâc Mehmed'in terekesinden	1094-1095/1682-1684	KŞS, nr. 25, vr. 84a
Tokat ibrigi	1	Kap-kacak	150 sim	Bahadır Şah Mirza'nın terekesinden	1096-1099/1685-1688	KŞS, nr. 27, vr. 25b
Sevâdlı Tokat ibrigi	1	Kap-kacak	kısmet-i esedî 2	Mübarek Sultan terekesinden	1096-1099/1685-1688	KŞS, nr. 27, vr. 96a
Tokat el taba kapagiyla	1	Kap-kacak	163 sim	Saliha'nın terekesinden	1113-1115/1701-1704	KŞS, nr. 36, vr. 21b
Sevâdlı Tokat legen...	1	Kap-kacak	300 kıymet	Abdülğaffar Efendi'nin terekesinden	evâhir-i Cemâziyelevvel 1125/14-24 Haziran 1713	KŞS, nr. 44, vr. 48a
iki top Tokat mumu	2	Kap-kacak	90000 meblag	İskender'in terekesinden	1128-1129/1715-1717	KŞS, nr. 47, vr. 48b
Tokat kahve ibrigi	1	Kap-kacak	120 kıymet	Osman Efendi'nin terekesinden	Evâhir-i Rebiülevvel 1131/10-20 Şubat 1711	KŞS, nr. 48, vr. 31b ⁴⁹
Tokat su tası	1	Kap-kacak	30 kıymet	Osman Efendi'nin terekesinden	Evâhir-i Rebiülevvel 1131/10-20 Şubat 1711	KŞS, nr. 48, vr. 31b
Tokat legen	1	Kap-kacak	3 hasene, 400 kıymet	Murad Şah terekesinden	Evâhir-i Cemâziyelahir 1130/21-30 Mayıs 1718	KŞS, nr. 48, vr. 54a ⁵⁰
Tokat ibrigi	1	Kap-kacak	300 kıymet	Murad Şah terekesinden	Evâhir-i Cemâziyelahir 1130/21-30 Mayıs 1718	KŞS, nr. 48, vr. 54a
Tokat gügüm	1	Kap-kacak	2 hasene, 500 sim	Mikail'in terekesinden	1146/1733	KŞS, nr. 57, vr. 14b

49 Aynı defterde "def" a kahve ibrigi, 100 kıymet"; "büyük kahve ibrigi 100 kıymet" olarak değer biçilmiştir.

50 Aynı sayfada "abdest legeni, 4 hasene, 500 kıymet" olarak değer biçilmiştir.

Def'a Tokat tenceresi	1	Kap-kacak	2,5 kıymet, dirhem hasene 50, 500 sim	Mikail'in terekesinden	1146/1733	KŞS, nr. 57, vr. 14b
Dört kıyye Tokat işi kazan	1	Kap-kacak	900 sim	Minatasin(?) terekesinden	27 Şevval [1144]/23 Nisan 1732	KŞS, nr. 57, vr. 71b
Def'a Tokat kazanı	1	Kap-kacak	450 sim	Minatasin(?) terekesinden	27 Şevval [1144]/23 Nisan 1732	KŞS, nr. 57, vr. 71b
Def'a Tokat işi kazan	1	Kap-kacak	450 sim	Minatasin(?) terekesinden	27 Şevval [1144]/23 Nisan 1732	KŞS, nr. 57, vr. 71b
Tokat işi tencere	1	Kap-kacak	250 sim	İlyas'ın terekesinden	22 Zilhicce 1145/5 Haziran 1733	KŞS, nr. 57, vr. 24b ⁵¹
Tencere Tokat işi	1	Kap-kacak	3 hasene, 600 sim	Hancı Kâtib Mehmed Efendi'nin terekesinden	Evâil-i Şaban 1145/17-27 Ocak 1733	KŞS, nr. 57, vr. 43a
Def'a Tokat işi tencere	1	Kap-kacak	dirhem 100, 2 hasene, 450 sim	Hancı Kâtib Mehmed Efendi'nin terekesinden	Evâil-i Şaban 1145/17-27 Ocak 1733	KŞS, nr. 57, vr. 43a
Def'a Tokat işi tencere	1	Kap-kacak	2 hasene, 425 sim	Hancı Kâtib Mehmed Efendi'nin terekesinden	Evâil-i Şaban 1145/17-27 Ocak 1733	KŞS, nr. 57, vr. 43a
Tokat sini	1	Kap-kacak	700 sim	Hatice Sultan terekesinden	19 Ramazan 1151/31 Aralık 1738	KŞS, nr. 61, vr. 77a
Tokat işi tencere kazan, 2 adet	2	Kap-kacak	2500 kıymet	Mehmed Efendi terekesinden	Evâhir-i Zilkade 1152/18-28 Şubat 1740	KŞS, nr. 61, vr. 38a
Cedid Tokat işi tencere	1	Kap-kacak	3800 kıymet, 7,5 hasene	Sefer Gazi terekesinden	Evâil-i Rebiülâhir 1159/24 Mart-2 Nisan 1746	KŞS, nr. 68, vr. 30b

51 Aynı sayfada "Tencere, 250 sim" olarak değer biçilmiştir.

Bakır ustası,
Tokat (Hasan
Erdem Arşivi)

Tokat işi tencere kazan	1	Kap-kacak	1600 kıymet, 4 hasene	Sefer Gazi terekkesinden	Evâil-i Rebiülâhir 1159/24 Mart-2 Nisan 1746	KŞS, nr. 68, vr. 30b
Tokat işi legence	1	Kap-kacak	1200 kıymet	Zeyneb Sultan Hanzâde ibn Sefer Gazi terekkesinden	Şaban 1160/ Ağustos-Eylül 1747	KŞS, nr. 68, vr. 16b

Listeye bakıldığında Tokat bakır ürünlerinin daha çok 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Kırım'da rağbet görmeye başladığı ve bunun giderek arttığı anlaşılmaktadır. Tokat işi bakır mâmullerin fiyatları da yıllara göre değişkenlik arz etmekte; muadil ürünlerin fiyatlarıyla mukayese edildiğinde Tokat işi bakır mâmullerin fiyatlarının daha yüksek olduğu görülmektedir.

Kırım'daki Tokatlılar

Tokat, 16. Yüzyıldan itibaren önemli bir ticaret merkezi ve nakil üssü hâline gel-

diği için Tokatlı tüccarlar da başta Osmanlı İmparatorluğu'nun muhtelif bölgeleri olmak üzere dünyanın farklı yerlerine gitmişlerdir. Tokatlı tüccarların gittikleri yerlerden biri de Kırım olmuştur. Tokatlı bir tüccarın tarihsiz bir arzuhalinde tarif edildiği üzere “*medine-i Tokat'da bulunan tüccar fukaraları Tokat'ta yükleyip Karadeniz sahilindeki Samsun ve Ünye gibi iskelelere gönderdikleri ve bu limanlarda gemilere yükledikleri mâmullerini Rumeli ve Kırım'a sevk etmekte, buralardan da ürünler satın alıp*” gelmekteydiler⁵².

Bir çalışmaya göre Kırım'a Trabzon, Rize, Kastamonu, Tosya, Bolu gibi Karadeniz bölgesinden gelen tüccarların oranı %27,5 olarak tespit edilmiştir. İstanbullu tüccarın oranı ise %10'dur. Diyarbakır, Erzurum, Kayseri, Tokat gibi Anadolu'nun farklı yerlerinden gelenler ise %26'lık bir oranla ikinci sıradadır. İran ve Nahçıvan'dan gelenler %6, Rumeli'den gelenler %5, Rodos ve Sakız adalarından gelenler %5, Akkerman ve Boğdan'dan gelenler ise %3'lük bir orana sahipti. Kırım'a gelen tüccarların %50'si Bahçesaray'da, %22'si Karasu'da %14'ü de Gözleve'de ticaret yapıyordu⁵³. Tüccarlar için geçerli olan bu oranın farklı amaçlarla Kırım'a gelenlerin tamamı dikkate alındığında daha da arttığı görülmektedir.

Tokatlı tacirlerin Kırım'a geldiklerine dair tespit edebildiğim en eski kayıt şimdilik 1498 tarihli bir nâmede Moskova'da Tokatlı tacir Kortemir'e burun ve kulakları kesilmek ve malının da hazineye alınması suretiyle haksızlık yapıldığından bahsedilmektedir. Nâmede Mengli Giray'ın bu durumdan endişeli olduğu belirtilmekte ve gerekçesi de şöyle izah edilmektedir: “*Sultan Bayezid'in oğlu ve Amasya, Samsun ve Tokat şehirlerinin şehzadesi Sultan Ahmed, kendi adamını istemektedir ve bunun için fermân göndermişti*”. Nâmede Şehzade Ahmed'in şöyle bildirdiği de nakledilmektedir: “*Grandük İvanov, Tokat'ımızda birçok misafir bulunmaktadır ve bizim bu misafirlere şiddet uyguladığımız söyleniyor. Biz, adımıza leke getirecek böyle işler yapmayız*”⁵⁴.

Mengli Giray'ın nâmesi Tokatlı tacirlerin daha 16. yüzyılın başlarından itibaren Rusya'ya kadar gittiklerini, Rusyalı tüccarların da Tokat'a geldiklerini, Tokat'ın uluslararası bir ticaret merkezine dönüştüğünü göstermektedir.

52 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (=BOA), Bâb-ı Âsafî Divan-ı Hümayun Kalemî Dosya Tasnifi (=A.DVN), nr. 1021/17.

53 Ömer Bıyık, *Kırım'ın İdarî ve Sosyo-Ekonomik Tarihi (1600-1774)*, İstanbul 2014, s. 224-225.

54 V.D. Smirnov, *Osmanlı Dönemi Kırım Hanlığı*, çev. Ahsen Batur, İstanbul 2016, s. 231.

Tokatlı tüccarların Kırım'daki varlıklarına dair en zengin verileri Hanlık Sicilleri sağlar. Sicillerde tespit ettiğimiz ilk kişi Tokatlı Yusuf'tur. Bahçesaray'da duhancı esnafı olan Yusuf, 1665 yılında şahitler huzurunda Bölükbaşı Hasan'a verilmek üzere Muhzır Polat'a, taahhüt ettiği üzere 95 vukiyye duhan teslim etmiştir⁵⁵.

Sicillerde tespit edebildiğimiz Bahçesaray'daki bir diğer Tokatlı Tomas veled-i Papas'dır. Ermeni olan Tomas, Yahudi İlya veled-i Baroh'dan seksen aynî arslanlı gurus borç almıştır. Tomas, bu parayı Tokat'a gitmek üzere almış ve borcunu Tokat'tan döndükten sonra on beş gün içinde teslim edeceğini şahitler huzurunda mahkemede taahhüt etmiştir⁵⁶.

Kırım'la irtibat hâlinde olan bir diğer Tokatlı Manas ve Kirkor veled-i İhramet(?)'tir. Karasubazar'dan zimmi Arslan veled-i Yuri, Manas ve Kirkor'dan her külçesi 13 esedî olmak üzere toplam 18 külçelik Antep bogâsî satın alır. Arslan, 18 külçelik Antep bogâsîsini Tokat'tan alır ve Karasubazar'a gelir. Bogâsîlerin bir miktarını satar ama müşteriler satılan bogâsîlerin boyutlarının kısa olduğundan 1683 yılında mahkemede şikâyetçi olur. Arslan, yaptığı incelemede sonunda iddiaların doğru olduğunu görür ve Manas ile Kirkor'dan davacı olur. Sonunda Arslan haklı bulunur ve ürünlerin iadesine karar verilir. Bu davada şahitler arasında Kastamonulu Abdullah Beşe ve Edirneli Ali Çelebi gibi Osmanlı topraklarının farklı bölgelerinden isimler bulunmaktadır.⁵⁷

1683 yılında Karasubazar'da olduğunu tespit ettiğimiz bir diğer Tokatlı ise Hasan Çelebi'dir. 1683 Ekim'inde vefat eden Hasan Çelebi'nin eşi Müslime Hatun, vekili Molla Mahmud vasıtasıyla kocasının terekesinin tespit edilmesini talep etmiştir. Bunun üzerine Hasan'ın metrukâtı mahkemece kayıt altına alınmıştır (EK 1)⁵⁸.

Karasubazar'da olan bir diğer Tokatlı da Aleksan veled-i Haçador'dur. Meyhaneçi olma ihtimali kuvvetli olan Aleksan, Mehmed adlı bir mühtediği 1684 Haziran'ında dava etmesi münasebetiyle sicile kaydedilmiştir. Mehmed her gün gelip Aleksan'ın şarabını içtiği gibi kadehlerle saldırarak onu yaralamıştır. Davada Mehmed suçunu kabul etmiş ve tâzir cezasına çarptırılmıştır⁵⁹.

55 KŞS, nr. 9, vr. 88a. Emine Yıldırım, *67A 90 Numaralı Kırım Kadıasker Defterine Göre Kırım'da Sosyal ve Ekonomik Hayat (1075-1076/1665)*, s. 231-232.

56 KŞS, nr. 9, vr. 92b. Ayrıca bk. Yıldırım, *Kırım'da Sosyal ve Ekonomik Hayat*, s. 239-240.

57 KŞS, nr. 25, vr. 29a.

58 KŞS, nr. 25, vr. 105a.

59 KŞS, nr. 25, vr. 49a. Ayrıca bk. Zeynep Özdem, *Kırım Karasubazar'da Sosyo-Ekonomik Hayat (17. Yüzyıl Sonlarından 18. Yüzyıl Ortalarına Kadar)*, Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006, s. 128-129.

Tokatlı Yahudi Nikofos da Karasubazar'da ticaret yapan bir tüccardır. Nikofos, Karasubazar'daki Yahudi Cüce'ye dokuz esedî karşılığında Tokat çiti sattığını iddia etmiştir. Cüce, savunmasında "Tokat çiti" satışına dair ayrıntılar vererek şunları ifade etmiştir: "büyük boy doksan akçeye ve küçük boyu yetmiş akçeye iştirâ eyledim cem'an bende dokuz yüz akçesi vardır esedî ile iştirâ eylememişimdir". Cüce'nin savunmasından çitin büyük ve küçük boy olmak üzere satıldığı, alış-verişin de esedî veya akçe ile yapıldığını göstermektedir. Cüce, iddialarını ispatlayacak belgeyi mahkemeye sunmadığı için davayı Tokatlı Nikofos kazanmıştır⁶⁰. Tokatlı Nikofos, bir müddet sonra başka bir alacak-verecek anlaşmazlığı yüzünden, bu sefer davalı olarak mahkeme karşısına çıkmıştır⁶¹.

Bahçesaray'da yaşayan ve "Tokadî" olarak anılanlardan biri de Hasan Beşe'dir. Hasan Beşe, Murad Mehmed ile zevcesi Saliha bint-i Hasan'a mahkeme huzurunda 1712 Kasım'ında "cedid zolotadan yüz kuruş ile bin akçe" borç vermiştir. Bunun karşılığında Murad Mehmed ile eşi Saliha, Bahçesaray'ın Ömerşah Efendi Mahallesi'ndeki "iki bâb çatma hane, firun ve kenefi" olan evlerini rehin olarak göstermişlerdir. Yapılan anlaşmaya göre şayet doksan bir gün sonra belirtilen parayı öderlerse evlerini geri alacaklar, aksi halde ev Tokadî Hasan Beşe'nin olacaktır. Sicil kaydında Hasan Beşe'nin ne işle meşgul olduğu ve ne zamandır Bahçesaray'da yaşadığına dair bir bilgi verilmez⁶².

Tokatlılar yalnızca ticaret amacıyla değil resmî görevleri gereği de Kırım'a gitmekteydiler. Bunlardan biri Yeniçeri Halil Beşe ibn-i Menzilcioğlu Cebeci'dir. Halil Beşe, 1686 Kasım'ında Bahçesaray'da vefat etmiştir. Aynı zamanda kahvehâne işleten Halil'in vefatı üzerine geride bıraktığı eşyası "sûk-ı sultânî"de satılmıştır. Açık artırma ile satılan eşyalarının toplam bedeli 9.137 akçe tutmuş ve satılanlar aralarında Tokatlı İsmail b. Bekir'in de bulunduğu şahitler huzurunda deftere kaydedilmiştir. Halil'in Mehmed Can Çelebi'ye 110 akçe, kahvehanedeki işçisi Hüseyin'e 200 akçe borcu olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca teçhiz-tekfını için 476 akçe, dellâliye 140 akçe, resm-i kadı 229 akçe, hâfız-ı beytü'l-mâlın öşriyyesi 920 akçe ödenmiştir. Böylece 9.137 akçelik terekesinin 2.075 akçesi borçlarına ve diğer ödemelere tahsil edildikten sonra geriye kalan 7.080⁶³ akçe padişah tarafından hâfız-ı beytü'l-mâl tayin edilen Mataracıbaşı Hasan Beşe'ye teslim edilmiştir.

60 KŞS, nr. 25, vr. 76a.

61 KŞS, nr. 25, vr. 99b.

62 KŞS, nr. 44, vr. 61b.

63 Aslında 7.062 akçe kalmasına rağmen defterde 7.080 akçe yazılmıştır.

Tokatlı Halil Beşe'nin "sûk-ı sultânî"de satılan eşyaları şunlardır:

Sandal, 5 sim	Dört de'âr?, 9sim	Ocak, 13 sim	Eski çul, 7 sim	Hikâye kitapları, 300 sim
Kömür ve bir miktar kürk, 280 sim	Ketan/Kefen ak- çesinden baki, 1750 sim	Def'a bir miktar kürk, 49 sim	On beş fincan, 375 sim	TOPLAM: 2788 sim

Tokatlı Apranos da Bahçesaray'da yaşayan Tokatlı tüccarlardan biriydi. Apranos, Avanis veled-i Arslan'dan tanesi 6 kuruşa toplamda 73 tilki derisi satın almıştır. Apranos, borcunu ödemeyi geciktirdiği için Avanis, 12 Mart 1740'ta mahkeme yoluyla alacağını tahsil etmiştir⁶⁴.

Kıyımlı tüccarların da ürün almak için sık sık Tokat'a gittikleri anlaşılmaktadır⁶⁵. Mesela bunlardan Karasubazar'ın Çorum Mahallesi'nde yaşayan tüccarlardan Görek (?) adlı zimmî, yanına aldığı 375 kuruş ile birlikte Tokat'a gelmiş ve burada 1732 yılında ölmüştür. Ailesinin talebi üzerine Çorum Mahallesi'ndeki dükkânında bulunan eşyalar ve diğer malvarlığı mahkemece kayıt altına alınmıştır. Görek'in terekesinde "Tokat" mâmullerinin mevcudiyetine dair bir kayıt bulunmaz fakat menşei belirtilmeyen ürünler arasında kuvvetle muhtemel Tokat mâmulleri de vardı. Tokat ile ticarî bağlarının bulunması bu ihtimali güçlendirmektedir⁶⁶.

Cihan Sultan bint-i Ahmed Mirza da, Bahçesaray'a bağlı Harami Köy'de sakin iken "sâ'ik-i takdir" ile Tokat Alaca Mescid Mahallesi'ne göç etmiş ve burada kuvvetle muhtemel 1705 yılında vefat etmiştir. Sicilde yalnızca "sâ'ik-i takdir" ile Tokat'a yerleştiği kayıtlıdır, ne zaman buraya geldiği ve mesleğinin ne olduğuna dair bir bilgi verilmez⁶⁷.

Bahçesaray'da yaşayan fakat Tokat ile bağıını koparmayanlardan biri de Kılboz veled-i Dalet ile Martoros veled-i Vartal adlı Acem tüccarlardır. Kılboz ve Martolos, 1705 yılında "Anadolu'da medine-i Tokat'da" bulunmaktaydılar. Burada iken Kılboz, Martolos'a "yüz on kuruş bahasında yüz altmış beş cedid zolota"lık mal satmıştır. Aradan üç buçuk sene geçmesine rağmen Martolos, Kılboz'a olan borcunu ödemediği için mesele mahkemeye intikal etmiş ve mahkeme, 1709 Ka-

64 KŞS, nr. 62, vr. 68b.

65 KŞS, nr. 25, vr. 31b. Zeynep Özdem, *Kırım Karasubazar'da Sosyo-Ekonomik Hayat*, s. 144-145.

66 KŞS, nr. 57, vr. 59b-60a. 1702 yılındaki bir mahkeme kaydından Kıyımlılar'ın uzun süre Tokat'a gelip burada ikâmet ettikleri anlaşılmaktadır (KŞS, nr. 36, vr. 48b).

67 KŞS, nr. 38, vr. 24a.

sım'ında Kılboz'u haklı bulmuştur⁶⁸. Bu dava, Acem tüccarların Tokat'a geldiklerini, buradan mal satın aldıklarını ve bunları Kırım'a getirdiklerini teyit eder.

Tokatlılar, yalnızca ticaret amacıyla ya da resmî görevleri icabı Kırım'a gelmemişlerdir. Bir sicildeki ifadeyle "sâ'ik-i takdir"le de Kırım'a gelenler azımsanmayacak orandadır. "Sâ'ik-i takdir"lerden biri Celâli İsyancı'dır. Celâli İsyancı, Tokat'ı da olumsuz etkilemiş⁶⁹ ve buranın nüfusunun birkısmı farklı bölgelere göç etmek zorunda kalmıştır. Bu duruma ilk dikkat çekenlerden Polonyalı Simeon, 1613'de Tokat'a geldiğinde buradaki "çeşitli zanaat erbabı olan Ermeni nüfusu beş yüz hane idi, fakat Celalilerden evvel bin hane olduğu söyleniyordu"⁷⁰ diye kaydetmiştir.

Tokatlılar'ın Celâli İsyancı yüzünden Kırım'a, özellikle de Karasubazar'a gittiklerine dair en ayrıntılı bilgileri Evliyâ Çelebi verir. Evliyâ, konuyla ilgili Karasu-

Kumaş
boyama, Tokat
(Hasan Erdem
Arşivi)

68 KŞS, nr. 44, vr. 63b.

69 Celali İsyancı'nın Tokat'a tesiri için bk. M. Tayyib Gökbilgin, "Tokat", İA, XII, 407-408. Halis Turgut Asarkaya (Cinlioğlu), *Osmanlılar Zamanında Tokat*, Tokat 2019, s. 48-vd.

70 *Polonyalı Simeon'un Seyahatnâmesi (1608-1619)*, s. 104.

bazar'da bizzat şahit olduğu şu gözlemini kaydeder: “*Bu şehir içre nehr-i Karasu ceryân edüp iki tarafı ma'mûr u âbâdân şehri-i azîmdir. Kible tarafı sâfi bayırlar üzre ekseriyyâ Ermenî re'âyâsı evleridir. Batı tarafı düz sahrâya vâki' olmuş bâğlı ve bâğçeli ve cümle kiremit örtülü beş bin beş yüz iki kat evlerdir. Câ-be-câ toprak örtülü evleri vardır. Ve dahi hâlâ bu şehrin cânib-i erba'asında tahtânî ve fevkânî sarây-ı âlîler binâ olup bu şehir ma'mûr olmadadır. Ekseriyyâ halkı Anadolu zulmünden Tokad ve Sivas [ve] Amasiyye şehrinde göçüp bu cezîre-i Kırım'a gelüp adl-ı adâlet görüyorlar. Anıñın Kırım şehirleri ma'mûr u müzeyyen olunur*”⁷¹.

Celâli İsyancıları yüzünden Tokat'ı terk ederek Kırım'a yerleşmek zorunda kalanların birkısımının Tokat ve Kırım arasındaki ticaretin de canlanmasına vesile olduklarını tahmin etmek mümkündür. Karasubazar sicillerinde Tokatlılara sık sık rastlanması Evliyâ'nın yukarıdaki tespitlerini destekler mahiyettedir. Bu zoraki göçün zamanla Tokat ve Kırım arasındaki ticarî ve kültürel bağları kuvvetlendirdiği, önce dokuma sonra da bakır sanayiinde canlanma yaşayan Tokat mâmullelerinin yeni pazarlara ulaşmasını kolaylaştırdığı söylenebilir.

Kırım'a giden Tokatlı tüccarlar iki bölge arasında yalnızca kültürel ve ticarî bağları güçlendirmemiş, bunun yanında zaman zaman devletin ihtiyaç duyduğu istihbaratı da sağlamışlardır. İlişki ağlarının geniş olması, gittikleri bölgelerin dilini biliyor olmaları ve kendilerinden fazla şüphelenilmemesi tüccarları iyi birer haber kaynağı yapmıştır.

Bunlardan biri de ticaret için uzun zamandır Kefe taraflarında bulunan Tokatlı bir Ermeni tüccardır. Tokatlı tüccar, Kırım'ın Küçük Kaynarca Antlaşması ile müstakil bir hanlık hâline geldiği, Şahin Giray'ın ülkeye hâkim olmasından sonra bölgede kaosun eksik olmadığı ve Rusya'nın Kırım'ı işgale hazırlandığı bu kritik dönemde Kefe'de bulunmaktaydı. Tüccar olması sayesinde farklı bağlantılara da sahipti. Bu bağlantılardan biri de aslen Kefeli olan ve uzun süredir Kırım ileri gelenlerine hizmet eden Babi adlı başka bir tüccardı. Babi'nin bağlantıları güçlü olduğu için Tokatlı Ermeni de ona yaklaşmış ve bir müddet hizmet etmiştir. Bu sayede hem Rusya hem de Kırım ileri gelenlerine dair çok değerli bilgiler toplama

71 Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi, VII. Kitap*, haz. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman ve Robert Dankoff, İstanbul 2003, s. 255. Evliyâ, Tekfurdağı'nı anlatırken de Tokatlıların emniyet bulmak için göçtüklerini anlatır: “*Ammâ ahâli-i vilâyetin nakilleri üzre “Şehrimiz ibtidâ sefer-i Girid cezîresine açılalı ma'mûr [u] âbâdân olmağa başlayup emn ü emân vilâyet olmağın Anadolu'dan ve Tokad ve Sivas ve Kayseriyye ve Karaman ve Kâfiryat ve Ermenak şehirlerinden yigirmi bin âdem ol diyârlardan geçüp bu diyâra göçüp tavattun etdiklerinden şehrimiz amâr oldu” deyü nakl etdiler*” (Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi, VIII. Kitap*, haz. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı ve Robert Dankoff, İstanbul 2003, s. 347).

imkânı da bulmuştur. Bir yolunu bulup daha sonra Canikli Ali Paşa'nın yanına gelmiştir. Paşa, Tokatlı Ermeni'yi Kırım ve Rusya'daki gelişmelere dair sorguya çekmiş ve verdiği bilgileri önemli gördüğü için bunları bir takrir ile İstanbul'daki kethüdasına da bildirmiş fakat bu bilgilerin, kendi aleyhine kullanılacağından endişe ettiği için, resmî makamlara iletilmesini istememiştir⁷².

Tokatlı tüccar, Şahin Giray'ın nerede olduğu, maiyetinde ne kadar Rus askeri bulunduğunu, Bahadır Giray ve taraftarlarının durumlarının nasıl olduğu ve Rus donanmasının gücü hakkında önemli bilgiler vermiştir. Bu bilgilerin birkismini bizzat gözlemlerine dayanarak birkismini de Bani'den duyduklarına istinaden aktarmıştır.

Sonuç

Hanlık kadı sicillerindeki veriler Tokat mâmullerinin 17. yüzyılın başından itibaren Kırım'da rağbet görmeye başladığını, bu ürünlerin kalitesi ve fiyatının muadillerine göre daha ucuz olması sayesinde özellikle Avrupa ürünlerinin bölgede müşteri bulmasına ciddi bir sekte vurduğunu göstermektedir. Bu durum Kırım'ın Osmanlı hâkimiyetinden çıkışına kadar da devam etmiştir. Tokat mâmullerinin, bazı araştırmalarda iddia edilen aksine, bütün sosyal tabakalar tarafından tercih edildiği anlaşılmaktadır. Tokat dokumaları benzer dokumalara göre daha ucuz olmasına rağmen Tokat bakır işlerinin muadillerine nazaran daha pahalı olduğu, buna mukabil kalitesi sayesinde Kırım'da talep edildiği müşahede edilmiştir.

Tokatlıların da 15. yüzyıldan itibaren başta Bahçesaray ve Karasubazar olmak üzere Kırım'ın muhtelif bölgelerinde buldukları, bunların büyük bir kısmının ticaretle uğraşmasına rağmen içlerinde farklı meslekten olanların da bulunduğu tespit edilmiştir.

72 BOA, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrak Tasnifi (=TSMA.E), nr. 426/2 (eski nr. 1097/1).

EKLER**EK 1**

Kırım'da vefat eden Tokatlı Hasan Çelebi'nin terekesi (KŞS, nr. 25, vr. 105a).

Kırım'da Vefat Eden Tokatlı Hasan Çelebi'nin Terekesi (KŞS, nr. 25, vr. 105a).	
Mal Adı	Değeri (Sim)
Tüfenk ma'a Pusat	400
Dımışkî Seyf	600
Mâi Şalvar	130
Yeşil serhindî	500
Kalemî kilim köhne	120
Neftî basma zarfiyla beyaz beden	350
Köhne küçük beden kürk neftî çuha	100
Köhne yeşil setan çuha	50
Neftî basma kaftan	120
Kırmızı çuha diz çakşır ma'a mest	80
Köhne diz Çakşır ma'a mest	40
Zeytûnî kaftan	60
Köhne mâi velense	80
Mâi velense	240
Köhne alaca Rus kebe	40
Siyah yağmurluk	100
Beyaz şal makreme	60
Nim sarık ma'a köhne kavuk	80
Mor hilalî kuşak	140
Alaca peşkir	15
Köhne basma yorgan s	50
Mor sahtiyan köhne	40
Köhne miskî sahtiyan	15
Mâi zebun	40
Beyaz ihram	90
Papuş	25
Köhne kırmızı kilim	20

KIRIM'DAKİ TOKAT MÂMULLERİ VE TOKATLILAR (17-18. YÜZYILLAR)

Kırmızı (...)	10
Köhne peştamal	10
Küçük basma minder	15
Ağaç terazu	4
Balta	15
Alaca siyah keçe	20
Mühr kulu? yorgan	240
Beş hasır	25
şŞişe	5
Küçük şişe	2
(...)	10
Sakal tarak ma'a çakmak ve ma'a cüzdan	15
Sini vukiyye: 32	350
Debe?	10
Kaşık maa kaşık	30
Sarmısak döğeci	35
İki lengeri	100
Büyük tencere- maa kapak vukiyye: 1 / dirhem: 300	175
Küçük tencere vukiyye: 3	100
Pul tapası	120
/ kahve ibriği	60
El ibrik	130
Kefkir ma'a kebçe	61
Meze tebsi	25
Bakır tabak	30
Sacyak	70
Cam tarak	40
Bakır penir? ma'a muşamma	60
Çehâr köşe mum	20
Paraş?	15
Dört bağ basal	12
Köhne kürk	5

5. TOKAT SEMPOZYUMU

Mum	20
Maşa	15
Sacayak	20
El leğen vukiyye: 22	300
Kamçı	10
Çuval ma'a un	20
Bir miktar yağ ma'a çanak	10
Hatab	50
İki bıçak	5
Münakkaş gömlek	80
Duhan vukiyye / aded: 33	500
Kettan vukiyye aded: 297	5336
Akçe tahta	10
Altı kalıp sabun	12
Bıçak	5
Bakır terazu	40
Küçük bakır terazu	30
Ağaç terazu	10
Alaca heğbe	10
Hurdavat	30
Küçük kilid	15
Büyük kilid	50
Toplam	11.982

EK 2 Kırım Sicillerindeki Tokatlılar ve Kırım-Tokat Ticaretine Dair Bazı Kayıtlar⁷³**1-KŞS, nr. 22, vr. 30a, kayıt nr. 5**

Oldur ki Karasulu Serdaroğlu el-Hâc Ali mahfel-i kazâda emîn-i sâbık Tokatlı Mustafa Beşe muvâcehesinde takrîr-i kelâm idüp işbu Mustafa Beşe zimmetinde altı yüz yirmi beş mu'âmele guruş deynim olup meblağ-ı merkumdan dört yüz elli bir guruş ahz ve istifa eyledim zimmetinde bâki yüz yetmiş dört kuruş hakkım kaldı bi-hasebi'ş-şer'îl-kavîm su'âl olunup ihkâk-ı hak olunması murâdımdır dedikde gibbe's-su'âl Mustafa Beşe el-mezbûr senin benden altı yüz yirmi beş kuruşun olduğu gerçek ve ben de bi't-tamâm edâ vü ifâ eylemişimdir dedikde eserü'l-inkâr ve akübü'l-istişhâd ve'l-acz an ikametü'l-beniyye dâyin-i mezbûr Hâcî Ali bi't-tamâm adem-i istifâsına tahlîf olundukda half billahî'l-aliyyi'l-azîm idicek Mustafa el-mezbûr zimmetinde yüz yetmiş dört kuruş sübûtu me'at-taleb ketb ve kayd şud.

Şuhûdü'l-hâl:

Şehbaz Efendi

Hüseyin Efendi en-nâyibü's-sâbık

Âbid Efendi Halim Efendi

Mevlûd Ali Efendi ibn-i Hüseyin Hoca

Devletgazi Ağa

Ve gayrihim.

2-KŞS, nr. 25, vr. 32a, kayıt nr. 3

Oldur ki Şebti Yahudi veled-i Yasef nâm Yahudi meclis-i şer'de Çorum Mahallesi sâkinlerinden Manas veled-i Mıgırdıç Makdisî muvâcehesinde takrîr-i da'vâ idüp merkum Manas ile faydada müttefikan şirket olmak üzere merkumun liebevyeen karındaşı Pedros nâm zımmîye bin esedilik meta' ben verdim ve altı yüz esedilik meta' merkum Manas verdi cem'an ikimiz bin altı yüz esedilik meta' verüp Arzırum'da bey' idüp semenini faydada munsîfen şerîk olmak üzere ikimiz mudârebeye bin altı yüz esedi vermişdik. Merkum Pedros, Arzırum'a varp birkaç akçe fayda eyledi ba'de merkum Pedros, Haleb'e ve Tokat'a gidüp esbâb alup mâl-ı mudârebeden gayrı bin esedilik meta' dahi gayri kimesneden iştirâ edüp semenini Kırım'da vermek üzere iştirâ etmiş deyü araya geldikde meta' sâhibi semen deyü sıklet etmekle değeri değmez bahâsına verüp metâ' sâhibine bin esedi edâ eylediler evvelden eyledim yüz elli mu-

⁷³ Buraya, metinde atf yapılmayan kayıtlar alınmıştır.

amele gurus̄ faydayı dahi halt edüp yol borcu verdiler ba'de merkur Manas bir miktar akçe mâl-ı mudârebeden mesfûra gönderüp mesfûrdan iki dolum As kürk ile ve birkaç kürk göktin? ve çemirgân? getürttüler ba'de yine merkur Pedros, Akkirman'a varup Gergah oğlu Avanis ile şerîk olup altmış re's davar getürdiler târîh-i kitâbdan yirmi ve yirmi beş gün mukaddem üçümüz muhâsebe gördüğümüzde merkur Manas karındaşı Pedros ile bana altmış esedi zararımız vardır dedi hâlbuki evvelden (olan faydada) bırakınız faydayı cem'an yüz doksan beş kuruş fayda var iken bana bu kadar zarar gösterdiler beynlerimizde muhasamât-ı vâfire ve münâza'ât-ı kesîre geçip olan faydayı merkur Pedros fedâ-i yemin için altmış esedi zarar mukabilinde altmış esedilik meta' verip beynlerinizde kısmet ediniz deyü bin altı yüz esedi re's-i mâlümüz için bin altı yüz esedi kıymetinde metâ' ve nakd verdi üç yüz yirmi dört buçuk esedi ben ahz eyledim ve yüz kırk bir esedi merkûm Manas ahz eyledi ve mesfûrdan gelen emti'adan yetmiş beş esedi esbâb ve yirmi beş esedi kıymetinde bir yaprak as kürkü ben ahz eyledim ve yine merkûm Manas yetmiş beş esedi esbab ve yirmi beş esedi kıymetinde bir yaprak as ahz eyledi ve altı esedi kıymetinde beş yüz otuz vukiyye bal ben ahz eyledim ve elli esedi kıymetinde bal merkûm Manas ahz eyledi ve on dokuz esedi altmış akçe kıymetinde on dört top aba ben ahz eyledim ve on dört esedi altmış akçe kıymetinde on dört aba merkûm Manas ahz eyledi ve yüz yetmiş yedi buçuk esedi kıymetinde yüz kırk sekiz tilki ben dahi ahz eyledim ve on iki esedi kıymetinde iki re's davar ve bağa ve at ben dahi ahz eyledim ve seksen iki buçuk esedi kıymetinde otuz aded çemirgan? kürk ben ahz eyledim ve elli beş esedi kıymetinde yirmi çemirgan? merkûm Manas ahz eyledi ve on üç esedi kıymetinde beş ağaç üç rub' yeşil çuha ben ahz eyledim dokuz esedi kıymetinde üç buçuk ağaç kahve rengi çuha merkûm Manas ahz eyledi ve tüfenk bahası on nakid esedi ben ahz eyledim ve on beş esedi kıymetinde bir çuhadar tüfenk merkûm Manas ahz eyledi ve on buçuk esedi kıymetinde üç buçuk ağaç kırmızı çuha dahi ahz eyledim ve on esedi kıymetinde üç dermim? kunduz ben ahz eyledim ve on esedi kıymetinde üç dermim/dümem kunduz merkûm Manas ahz eyledi ve beynimizde müşterek iki yüz on akçe kıymetinde bir eğer levazımıyla var idi yüz beş akçe kıymet edip eğeri ben ahz eyledim ve çerkesin yüz beş akçe kıymet edip merkûm Manas ahz eyledi Gazikirman'da il üzerinde dört yüz esedi nakd dahi vardır nısfını iki yüz esedi benim ve iki yüz esedi merkûm Manasındır gibbe's-su'âl ve inde't-tasdîki's-şer'î yine Şebti el-merkûm da'vâya sülük edip baldan yetmiş vukiyye bal eksiktir deyü da'vâ eyledikde merkûm Manas elli esedilik balı tamamen teslim eyledim dedikde tamamen teslimine isbata beyyineden âciz olup Şebti Merkûm istihlâf olundukda half

bi'llahi'llezi enzele't-Tevrâte alâ Musa adem idüp yedi esedi kusuru Manas merkûm Şebt'e teslîm edüp merkumeyn kabul ve kabzından sonra yine Şebti merkûm tasaddî bi'd-da'va edüp mâl-ı mudârabe için yirmi vukiyye mâi pamuk ipliği vardır (sol taraf) beş esedi kıymetinde bir re's bargir merkûm Manas yedindedir on vukiyye iplik ve yedi buçuk (kesik) kuruş benim hisseme düşer talep ederim dedikde gıbbe's-su'âl merkûm Manas ısrâr-ı kelâm edip merkûm bargir hîn-i (kesik) bende mahsûbdur ve on vukiyye iplikdir ziyâde değildir ol dahi mahsûbdur dedikde on vukiyyeden ziyâde isbâta Şebtin? adem-i kudretiyle ondan ziyâde olmadığına Manas merkuma istihlâf olundukda half bi'llahillezî enzele'l-İncile alâ [İsa] adem edüp iplik on vukiyye olduğu sâbit olduktan sonra Şebti merkum iplik ile bargir hesâba mahsûb (kesik) inkar ile cevâb vermekte hesâba mansûb olduğu müsbite beyyine talep olundukda el-Hâc Ahmed er-Reis ve Lusik (kesik) İskender ve Sargiz veled-i Yokci Murat nâm kimeseneler le-ecli's-şehâde meclis-i şer'a hâzirûn olup on vukiyye mâi pamuk [i] pliği ve on beş esedi kıymetinde bir re's bargir hesâba mahsûb olup taşrada olan maldan gayri ve birer yaprak as kürkden mâ'adâ Şebti merkûm yedi yüz seksen beş esedi altmış beş akçe ahz edüp ve Manas merkûm taşrada olan maldan gayri birer yaprak as kürkden mâ'adâ üç yüz yetmiş beş esedi altmış beş akçe edüp her birleri re's-i mâldan taşrada ve hâzırda bin on esedi altmış beş akçe Şebtinin ahzına ve altı yüz on esedi altmış beş akçe Manas'ın ahzına lillahi Te'âlâ şâhidleriz şehâdet dahi ederiz deyü her biri edâ-i şehâdet-i şer'iyye edip gıbbe't-ta'dîl [le]de't-tezkiye şehâdetleri hayra kabulde vakı' olduktan sonra sıhhat-i kısmet mukarrer olup mâ-vaka'a alâ vukû' bi't-taleb kayd şud.

Şuhudü'l-hâl:

El-Hâc Ali Ağa Serdarzade

Abdülbaki Ağa

Can Ağa-yı Monla an karye-i Baron

Ahmed b. Mehmed

Esseyyid Abbas Çelebi en-nakib

Ömer Efendi el-hatib

İsmail Efendi el-vaiz

Hacı Ahmed Çelebi Efendi an-karye-i Osman Nekar?

Murtaza Han b. Mustafa Beşe

Monla Hasan Efendi el-imam

El-Hâc Abdünnebi (...)

Es-Seyyid Mahmud Çelebi [b.] Es-seyyid Ahmed
 İstemir? el-muhzır
 Ali Çelebi (silik) el-muhzır
 Ve gayrihim fi hâzır

3-KŞS, nr. 25, vr. 100a, kayıt nr. 2

Oldur ki Avanis veled-i Kirkor nâm zimmî meclis-i şer‘de Tokatî Nikofos veled-i Haçador nâm zimmî muvacehesinde takrîr-i da‘vâ edüp merkûme yirmi beş esedilik beşliği yirmi beş aynî esediye bey‘ etmiş idim hâlâ esedî-i merkûmı talep ederim dedikde gıbbe’s-su‘âl ve’t-tasdîk eser-i bey‘inin fesadıyla zulm birle merkûm Nikofos’a ahz eylediği beşliği yek aynı reddiyle emir şod.

Şuhûdü’l-hal:

Abdülgaffâr Efendi
 Abdülbâki Efendi an-karye-i Kaya
 Abdülbâki Efendi an-karye-i Ahi
 Katibü’l-hurûf Abdülbaki en-nâib
 Ahmed el-muhzır
 İstemir el-muhzır
 Ve gayrihim min hâzır

4-KŞS, nr. 25, vr. 104b, kayıt nr. 6

Oldur ki Arslan veled-i Korpori/Komer Yuri nâm zimmî meclis-i şer‘de Vartan veled-i Karaz nâm Acem muvâcehesinde takrîr-i kelâm edip Mortaz nâm Tokatlı zimmîye bin iki sim kâse vereceğim var idi merkûm Vartan’ı havale edip gittikten sonra târîh-i kitâbdan dört gün mukaddem merkum Vartan’a bin iki yüz sim kasei def‘ eylemişdim hâlâ merkum Vartan’a meblâğ-ı merkumun beşi dört oldu kusûrunu talep ediyor dedikde gıbbe’s-su‘âl ve eseri’t-tasdik ahzı şer‘î olmağla mucibiyle hüküm şod.

Şuhûdülhal:

Kâtib-i hurûf Abdülbaki en-naib
 Mehmed el-hayyat
 Monla Bayram Ali Kethüda
 Ahmed el-muhzır
 Ve gayrihim min hazır.

5-KŞS, nr. 36, vr. 48a, kayıt nr. 3

Oldur ki kal'a sükkânından Sülük veled-i Berha nâm Yahudi meclis-i şer'de mürd-i merkur evlâdından Semha ve İbrahim ve Morathar ve Yeko nâm Yahudiler mahzarlarında takrîr-i dava edüp mûrisiniz mürd-i merkur yirmi beş buçuk kuruş ücretle Tokat'a götürüp hizmet ettirmiş idi geldikten sonra bugün yarın te'hir ettirüp bu güne gelince bir akçe ve bir habbe vermedi haliye terekesinden talep ederim su'al olunup ihkâk-ı hak murâdımdır dedikde gibbe's-su'âl verese-i mezbûrdan cevâba tesaddi edüp müdde'î-i merkûm Tokat'a varalı otuz seneye karibdir on beş seneden mütecâviz da'vâ mesmû' olur mu deyü her birileri mu'â-raza edicek Sülük el-merkûm yirmi seneden mütecâviz olduğuna kendisi ikrâr u i'tirâf eyledikde da'vâsının adem-i istimâ'ıyla hüküm olundu kayd şod.

Şuhûdü'l-hâl:

El-mezbûrûn.

6-KŞS, nr. 46, vr. 83b, kayıt nr. 4

Oldur ki Tokatlı Hasan Beşe meclis-i şer'de Tataroğlu Hüseyin'den altmış kuruş hak talep eylediğinde gibbe's-su'âl akîbü'l-akrar edâ ile olduğu kayd şod.

Fî şehr-i şevvali'l-mükerrem sene seb'a ve işrîn ve miete ve elf.

Şuhûdü'l-hâl:

Mehmed Han Efendi

Seyyid Ahmed Efendi

Esseyyid Abdülhay Efendi

Râkımü'l-hurûf Mehmed

Ve gayrihim min hâzır

7-KŞS, nr. 57, vr. 65b, kayıt nr. 3

Muhallefât-ı Mağrasi Manok heleke fi mahalle-i Ali Efendi ve tereket zevceten Delüt ve veledayn Sarkiz ve Mugırdıç ve mevlûdetü Hürrem Sima ve li-verâsetü münhasıra fihim vaka'a't-tahrîr fi gur-re-i Saferü'l-hayr sene 1145.

Oğlu Sarkiz ile Tokat'a giden akçe kuruş: 500.

Osmanlı Maliyesinin Önemli Gelir Kalemlerinden İpek İmalâtının Taşradaki Seyri: Tokat Mizân-ı Harîr Mukataası

SİBEL PEKDOĞAN
Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi

Giriş

Uluslararası ticaret yollarının, bölgesel ulaşım şebekesinin önemli bir kavşak noktası olan Tokat, sahne olduğu sınaî imalâtın çeşitliliği ve onun etrafında örgütlenen ticaret hayatının zenginliği ile büyük bir merkez olmuştur. Şehirde bakkırcılık, yazmacılık, dericilik, dokumacılık gibi gelişen sınaî dalların yanı sıra, transit ticaretin temel konusunu teşkil eden ipekçiliğin de oldukça geliştiği görülmektedir.¹ Tokat'ta ipek üretimi, imalâtı ve Tokat mizân-ı harîr mukataası ile ilgili bilgi vermeden önce, Tokat'ın bölgelerarası ticaret yolları üzerinde icra ettiği fonksiyonu ve bu yollar üzerinde sağlanan kervan ticaretiyle ilgili bazı hususlara değinmek faydalı olacaktır.

14. yüzyılın büyük düşünürlerinden ve tarihçilerinden İbn-i Haldun'un "Coğrafya kaderdir"² sözünün, belki de karşılığını bulduğu ender şehirlerden biridir Tokat. Doğu-batı arasındaki yol güzergâhının üzerinde bulunmasından başka, iç bölgeleri güney Karadeniz'e bağlayan yollar üzerinde bulunmasıyla oluşan jeopolitik fonksiyonu, insanlık tarihi boyunca bu yörenin önemli yerleşim alanlarından olmasını sağlamıştır.³ Şehri, zengin gelir vakıflarıyla ilk imar ve ihya eden Danişmentliler döneminden itibaren Tokat, gerek Selçuklu ve gerekse Osmanlı

1 Mehmet Genç, "17. ve 19. Yüzyıllarda Sanayi ve Ticaret Merkezi Olarak Tokat", *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu*, Tokat 1986, s. 145-169.

2 Mesud Topal, *İbn-i Haldun, "Coğrafya Kaderdir (İlme Dayalı Bir Tarih Felsefesi)"*, İstanbul 2021, s. 17.

3 Ahmet Şimşirgil, "XV.-XVI. Asırlarda Tokat Şehrinde İktisadi Hayat", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 10/1 (Haziran 1995), s. 187.

dönemi ulaşım sisteminde, önemli bir kavşak noktası ve ticaret merkezi olma vasfını uzun süre korumuştur. 13. yüzyılda Anadolu'yu doğu-batı, kuzey-güney istikâmetinde kateden iki milletlerarası ticaret yolu üzerinde, doğu-batı istikâmetinde yer alan ve Avrupa'dan başlayarak denizyolu ile Antalya'ya çıkan; oradan Konya, Aksaray, Kayseri, Sivas, Tokat, Erzincan ve Erzurum üzerinden İran ve Doğu Türkistan'a ulaşan kervan yolu, Tokat'tan geçmektedir.⁴ Kuzey'den giden kol ise Erzurum, Erzincan, Tokat, Amasya, Sinop ve Kastamonu yönünden Karadeniz limanlarına ulaşmaktadır.⁵

15. yüzyılın sonuna doğru Anadolu'yu boylu boyunca geçen en önemli kervan yolu Bursa ile Tebriz arasındadır. Bu yol üzerindeki Amasya ve Tokat 15. yüzyılda ekonomi ve kültür bakımından Bursa'dan sonra Anadolu'nun önemli kentleri olmuştur.⁶ Orta Asya'nın içlerinden geçerek Tebriz'e ulaşan yol, buradan Erzurum-Erzincan yoluyla Tokat'a bağlanmış, Tokat'ta da ikiye ayrılarak biri kuzeyden Kastamonu-Bolu-İzmit güzergâhını takip eden kol ile Çorum-Ankara-Eskişehir-Bursa güzergâhını izleyen ve ipek yolu olarak adlandırılan diğer kol, İstanbul'a ulaşmıştır. Doğudan batıya doğru gelen bu transit yol, Tokat'ta ikiye ayrıldığı gibi, batıdan doğuya doğru da Tokat'ta ikiye ayrılmıştır.⁷ Nitekim birazdan da ifade edeceğimiz üzere Tokat'ın mizân-ı harîr hasılatının 1520 ve 1554'te 266.666 akçe olması bu yol üzerinde icra ettiği fonksiyonu göstermesi bakımından önemlidir.⁸

Doğuya yaptığı gezilerle bilinen Fransız seyyah Tavernier de Tokat'ın transit ticaret yolları üzerindeki stratejik konumuna temas eder. Türkiye'nin en güzel kentlerinden biri olarak tanımladığı Tokat'ı, doğunun en büyük transit ticaret merkezlerinden biri olarak belirtir. Sürekli olarak İran'dan, Diyarbakır'dan, Bağdat'tan, İstanbul'dan, İzmir'den, Sinop'tan ve diğer yerlerden kervanların Tokat'tan geçtiğini, aynı zamanda Tokat'ı, İran'dan gelen kervanların, İstanbul ve İzmir'e gidecek kollarının da birbirinden ayrıldığı yer olarak ifade eder.⁹

Doğudan batıya, batıdan doğuya Anadolu'yu kat eden bu transit ticaret yolları üzerinde yapılan ticaret, kervanlarla sağlanmıştır. Bölgenin coğrafi özelliklerine

4 Nazif Öztürk, "Selçuklu- Osmanlı Dönemi Ulaşım Sisteminde ve Ticaretinde Tokat'ın Yeri", *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu*, Tokat 1986, 71-80, s.72-73.

5 Gökçe Günel, "Anadolu Selçuklu Döneminde Anadolu'da İpek Yolu- Kervansaraylar-Köprüler", *Kebikeç Dergisi*, 29 (2010), s. 135.

6 Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*, çev. Ruşen Sezer, İstanbul 1995, s. 130.

7 İlhan Şahin-Feridun Emecen, "XV. Asrın İkinci Yarısında Tokat Esnafı", *Osmanlı Araştırmaları*, VII/VIII, (İstanbul 1988), 287-308, s. 287.

8 Ahmet Şimşirgil, *a.g.m.*, s.188.

9 Jean-Baptiste Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, çev. Teoman Tunçdoğan, İstanbul 2006, s. 53.

göre; düz arazilerde deve, dağlık bölgelerde at ve katır kullanılmıştır¹⁰. Bununla birlikte, bir deve ortalama 250 kg civarında, yani bir at veya katırın en az iki katı bir yükü, daha düşük bir maliyetle taşıyabildiğinden, her zaman ve zor koşullarda yük taşıyabilen develer, kervanlar için ideal olmuştur.¹¹ Taşıma vasıtası olarak kullanılan bu hayvanların her iki tarafın sarkıtılan eşya, yük¹² tabir olunur. Her deveye yüklenecek yükün ağırlığı da gümrük memurlarınca tespit edilmiştir. Meselâ 18. yüzyılda Tokat gümrüğüne getirilen her katır ve ata yüklenmiş mallar 120 vukıyyeyi, deveye yüklenmiş mallar ise 180 vukıyyeyi aşamazdı.¹³ Ancak bu yasaklamalara rağmen tüccar taifesinden bazı kimselerin belirtilen şartlara uymadıkları, hayvanlara belirtilen standardın üzerinde mal yükledikleri de olmuştur. Meselâ 1745 tarihli Tokat kadısına gönderilen emirde, tüccarların deve ve katırlara standardın üzerinde mal yükleyerek Hassa Çakırcıbaşı Ahmed'in uhdesinde olan Tokat Amediye mukataasını zarara uğrattıkları belirtilir. Tüccarlar, katır yükünün 120 (150 kg) vukıyye ve deve yükünün 180 (230 kg) vukıyye olması gerekirken, katıra 150 (190 kg) vukıyye ve deveye 200 (260 kg) vukıyye yük yüklemişlerdir.¹⁴

Kervan ticareti için bir diğer önemli husus, belirlenen güzergâhların devlet tarafından tespit edilmiş olmasıdır. Kervanların da belirlenen bu rotaların dışına çıkmalarına müsaade edilmemiştir. Tabi bunun bazı sebepleri vardır. Öncelikle, özellikle uzun mesafe yolculuklarında önemli olan, en kısa sürede gidilecek yere varmak değil, en güvenli, maddi ve manevi kayba uğramadan yolculuk etmektir. Bu husus, İran kervanlarının diğer yollara nazaran uzun ve ulaştırma maliyeti daha yüksek olmasına rağmen, 17. yüzyıldan itibaren daha emniyetli olduğu için

10 Cengiz Orhonlu, "Kervan ve Kervan Yolları", *Osmanlı İmparatorluğunda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar*, der. Salih Özbaran, İzmir 1984, s. 140.

11 Nilüfer Alkan, "15. ve 16. Yüzyıllarda İran İpek Yolu'nda Kervanlar", *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7/11 (Bursa 2006), 141-157, s.146-148.

12 Himl olarak da bilinen yük, at, katır, deve gibi bir yük hayvanının taşıdığı miktarı ifade eder. Bununla beraber belli bir miktar parayı da karşılamaktadır. Para miktarı olarak, bir yük 100.000 akçe te kabul etmektedir. Taşıma vasıtası olarak kullanılacak hayvan ağırlığında ise değişik değerlere sahiptir. Meselâ Anadolu'nun özellikle doğu kısımlarında yük, her biri 4 batman olan 8 boğça kadardır ki, bu at ve katır yükü için geçerlidir (152,011 kg-162,144 kg). Deve yükü ise yaklaşık 243 kg gelmektedir. Ünal Taşkın, *Osmanlı Devleti'nde Kullanılan Ölçü ve Tartı Birimleri*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2005, s. 119.

13 Vukıyye, okka ve kırye gibi adlarla da anılan Osmanlı ağırlık ölçüsü birimidir. 19. yüzyılda 1 vukıyye 1,28 kg'dır. Buna göre bir at ya da katır yükü resmi gümrük tarifesine göre 156,6 kg, deve yükü ise 234,9 kg'dır. Erol Özvar, *XVII. Yüzyılda Osmanlı Taşra Maliyesinde Değişim: Rum Hazine Defterdarlığından Tokat Voyvodahlığına Geçiş*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 1998, s.118-119/dipnot 15.

14 "Rikâb-ı Hümâyün'umda Hassa Çakırcıbaşı Ahmed zîde mecduhı Dîvân-ı Hümâyünüm'a 'arz-ı hâl edüb mâlikâne uhdesinde olan rûsüm-ı Âmediye-i Tokad mukâta'asının îrâdı taşradan deve ve katır ile gelen ahmâlin rûsümundan hâsıl olub tüccâr tâ'ifesi tama'-ı hâmindan nâşî mekkârî develerine tahammülünden ziyâde iki yüz yirmi vukıyye ve mekkârî katırlarına yüz seksen vukıyye tahmil edüb ol vechile mal-ı mukâta'anın kesrine bâ'is olmalarıyla ma'rifet-i şer'le görölüb ber-mu'tâd-ı kadim deve yükü yüz seksen vukıyye ve katır yükü yüz yirmi vukıyye olmak üzere vezn ve izdiyâdı hesab olunub haml hesabı üzere rûsüm-ı âmediyesi şurût-ı berât-ı âlişânım mücebince tahsil olunmak üzere emr-i şerifim verilmek bâbında..." (BOA. AE. SMHD.I, nr. 42/2524/1 H. 9.12.1158).

tercih etmeye başladıkları Erzurum-İzmir yolu üzerinde bulunan Tokat'ın, transit ticaret ağındaki önemini daha da artırmıştır.¹⁵ Bir diğer sebebi ise devletin, gümrük vergilerinin azalacağından dolayı buna müsaade etmemesidir. Çünkü belirlenen güzergâhlar, kervanları eninde sonunda bir gümrük merkezinden geçirecek şekilde tespit edilmiştir. Ne var ki kaçakçılık, hile ve sahtekârlık özellikle ipek gibi değerli mallarda çok yaygın olmuştur. Kervanlar, vergi vermemek için kendilerine belirlenen güzergâhtan ayrılıp, gümrük vergisi alınmayan muhtelif köy ve kasabalara dağılarak, mallarını o bölgelerde satmışlardır.¹⁶ Aslında bu gibi durumları önlemek için “mizân dîdebânları” adı verilen mukataa çalışanları vardır. Bunlar gözcülük ederek, dışarıdan gelen ipeklerin mizân haricinde bir yere indirilmemesini temin eder, kanun-dışı ipek alışverişini önlemeye çalışırlar.¹⁷ Alınan tedbirlere rağmen, Osmanlı yönetimi, tacirler tarafından kuralların çiğnenmesi olaylarıyla daha 15. yüzyılda karşı karşıya kalmış ve hazırladığı ibrişim yasaknâmelerinde bu hususa yer vermiştir. Meselâ II. Mehmed (1451-1481) dönemine ait bir ibrişim yasaknâmesinde bu husus dile getirilmiştir: “*Ve bazı kimesneler dahi ibrişimlerin yolda götürürken bel' edüb mizâna az getirürler imiş, anun gibileri kâdî teftiş ede, bulub ibrişim bel' ettiği sabit olursa bel' ettiği ibrişimini alub beğlik ede.*” Benzer husus Bursa İbrişim Yasaknâmesi'nde, “*Ve dahi Tokat'da bazı kimesneler haylı ibrişim alub yolda ekserüni bel'ederler, mizâna az nesne getirürlermiş, anı dahi buyurdum ki, anun gibi yukarı taraflarda ibrişim alub yolda ba'zısını bel'edüb mizâna getürenleri kadı ve kethüda ma'rifetile tefahhus ede, pek kavlen tehdîd ve and edeler, yolda ibrişim bel'edenlerün bel' etdükleri ibrişimi beğlik ede.*”¹⁸ şeklinde Tokat için de dile getirilmiştir.

Tokat'ta İpek Üretimi ve İmalâtına Dair Bilgiler

İpek üretimi ve dokumacılığı insanlığın en önemli buluşlarından biridir. Arkeolojik kazılar M.Ö. 12. yüzyıla ait ipek kozası olduğunu ve bu dönemde ipeğin kullanıldığını göstermektedir.¹⁹ İpek, yerli yünlü dokuma sanayilerinin yanı sıra, 13.

15 Mehmet Genç, *a.g.m.*, s. 146-147.

16 Halil İnalıcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi (1300-1600)*, ed. Halil İnalıcık- Donald Quataert, İstanbul 1997, I, s. 252-253.

17 Arif Bilgin, *Osmanlı Taşrasında Bir Maliye Kurumu: Bursa Hassa Harç Eminliği*, İstanbul 2006, s. 80-81.

18 Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, İstanbul 2006, I, s. 450-451, 596.

19 Özkan Karaca, “Tarihin İz Dokunduğu Güzergâh: İpek Yolu”, *Tarih Araştırmaları Dergisi (TAD)*, 41/71 (Ankara 2022), 154-173, s.155-156.

yüzyıldan 18. yüzyıla değin Batı ülkelerinin uluslararası değişim ve zenginliklerinin başlıca kaynağı haline gelmiş, ham ipek ve ipekli kumaşlar, ticarete hatırı sayılır bir yer almasının yanı sıra,²⁰ servetin, siyasal ve sosyal prestij, egemenliğin sembolü, uluslararası iletişim ve ticaretin konusu olmuştur.²¹

Dokuma endüstrisinde pamuktan sonra ikinci büyük tekstil hammadde olan ipeğin üretimi, ilk defa Çin'de gerçekleştirilmiştir.²² Çin, kendisine büyük bir zenginlik ve üstünlük kazandıran ipeğin üretimini ve ipek dokuma tekniklerini çok gizli tutmuş, titiz bir uğraş gerektiren, büyük teknik bilgi ve beceri isteyen bu bilgileri dışarıya çıkaranlara ölüm cezası vermiştir.²³ Çin, bu teknikleri her ne kadar saklasa da, zamanla Çin'den komşu bölgelere; ilk önce Orta Asya'ya ve İran'a yayılmıştır.²⁴ İranlı tüccarların Çin ipeği alışverişi yaptıkları bilinse de, İran'da ipek üretiminin başlangıcı tam olarak bilinmemektedir. Yaygın görüş, İranlıların ipekle, Orta Asya vasıtasıyla tanıştıkları yönündedir. Bu görüşe göre ipek, Orta Asya'dan Hazar Denizi kıyılarına, oradan da tarihi Ermenistan'a yayılmıştır.²⁵ Bununla birlikte 13. yüzyılın sonlarına doğru Çin ipeğinin yerini, Moğol İmparatorluğu'nda baş gösteren karışıklıklar nedeniyle tamamen İran'ın ham ipeği almış²⁶ ve neticede İran, Anadolu ve Güney Akdeniz ipekböcekçiliği, ipekli kumaş üretimi ve ticaretinin başlıca merkezi haline gelmiştir.²⁷ 1300'lerde, Osmanlı Devleti için de ana ipek kaynağı haline gelen İran ham ipeği, Hazar Denizi'nin güneyinde yer alan Cürcan, Âmul, Mâzenderan, Gilân ve Şirvan bölgelerinden sağlanmışır.²⁸

Anadolu'da ipek üretiminin ve imalâtının başlıca merkezi olan Bursa,²⁹ 14. yüzyıldan itibaren, ipekçilikte dünyanın sayılı ipek sanayi ve ticaret merkezlerinden biri haline gelmiştir. İncalcık, şeriyeye sicillerinden hareketle Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinde Aydın, Tokat, Amasya gibi merkezlerde ipekçilik yapıldığına

20 Halil İncalcık, *a.g.e.*, s. 269.

21 Halil İncalcık, *Türkiye Tekstil Tarihi Üzerine Araştırmalar*, İstanbul 2008, s. 185.

22 Şenay Yanar, *Uluslararası Ham İpek Ticaretinde İran'ın Avrupa Bağlantıları Ve Culfâ Ermenileri (Şah I. Abbas Dönemi 1587-1629)*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Sakarya 2014, s. 8.

23 Özkan Karaca, *a.g.m.*, s. 155-156.

24 Şenay Yanar, *a.g.t.*, s. 8.

25 Avrupa'nın ipekle tanışması da Orta Asya vasıtasıyla olmuştur. Meselâ, Orta Asya'dan seyahat eden bir Nesturi papazı ipekböceğini, yolculuk sırasında baston olarak kullandığı kamaşın içinde Çin'den Bizans'a getirmiş, böylece Bizans ipekle tanışmıştır (Şenay Yanar, *a.g.t.*, s. 9, 11).

26 Halil İncalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi I*, s. 270.

27 Şenay Yanar, *a.g.t.*, s.12-13.

28 Özer Ergenç, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Sanayi ve Ticaret Hayatına İlişkin Bazı Bilgiler", *Belleten*, LII/203 (Ankara 1998), s. 504.

29 Surayya Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, İstanbul 2000, s. 179.

dair kayıtlar bulunduğunu, ancak 15. yüzyıla ait Bursa kadı sicillerinde Anadolu'da yerel üretime dair kayıtların yer olmadığını belirtir.³⁰

Bursa dışında Anadolu'nun bazı bölgelerinde olduğu gibi Tokat'ta da ipekçilik faaliyetleri ilk dönemlerde İran'dan kervanlarla gelen ham ipekle başlamıştır. Araştırmalar, Tokat'ta ipekçilik faaliyetlerinin daha ziyade 18. yüzyılın ilk yarısından 19. yüzyılın ilk yarısına kadarki süreçte oldukça ileri bir durumda olduğunu göstermektedir. Eserinde, Tokat'ın sosyal, kültürel ve iktisadi dokusuyla ilgili önemli bilgiler veren Halis Cinlioğlu, Tokat'ın bir tartısı; mizânül-harîrin olduğunu, burada tartılan ipeklerden bir miktar ipek alınarak işlendiğini, ayrıca şehirde hâsıl olan ipeğin öşrünün alındığını belirtir.³¹ Yine muhtelif tarihlerde Tokat'ı ziyaret eden Avrupalı seyyahların raporları da Tokat'ta ipekçilik yapıldığına dair bilgi vermektedir. Meselâ, Tokat'ı Küçük Asya'nın ticaret merkezi olarak gören ve 1701'de Erzurum'dan Tokat'a gelen bir kervana katılıp şehre gelen Fransız seyyah Tournefort, Tokat'ta ipek ve bakır imalâtının önemli bir yer tuttuğunu ifade eder. Tokat'ta ipek imalâtının önemini, *“yörenin oldukça bol miktardaki ipek üretimine ek olarak, her yıl 8, 10 yük İran ipeği tüketiliyor. Tokat'ta ipek ticareti oldukça iyi durumda, bütün bu ipekler hafif kumaşların, dikiş ipliklerinin ya da düğmelerinin yapımında kullanılıyor. Tokat'ın boyalı kumaşları İran'ınkiler kadar güzel değilse de Moskovalılar ve Kırım Tatarları bunlarla yetiniyorlar. Bunlar Fransa'ya bile getirilerek Levant kumaşları adıyla satılıyor. Tokat ve Amasya, ülkenin bütün geri kalan bölümünden daha fazla kumaş üretiyor.”*³² sözleriyle ifade eder. 1820'li yıllarda Anadolu'ya gelen, ancak Erzurum'daki veba salgını ve bölgedeki gerginliklerden dolayı seyahatini keserek İstanbul'a dönmek zorunda kalan Fransız seyyah ve yazar Fontanier, İstanbul'a dönüş yolunda geçtiği bölgelerden biri de Tokat'tır. Tokat'a geldiği sırada halkın ipek hasadı yaptığından bahseder. Tokat'ta ipek hasat edildiğini, ancak miktarının az olduğunu ifade eder.³³ Diğer bir seyyah Viquesnel, Anadolu'nun Türkiye'nin toplam ipek üretiminde önemli bir paya sahip olduğunu belirtir. 1840'larda geldiği Tokat'ta, ipekçilik ile ilgili bilgi vermezken, Amasya'nın bölgeye 28.000 kg'dan fazla malzeme sağladığını belirtir.³⁴

30 Halil İnalıcık, “İpek”, *DİA*, İstanbul 2000, C.XXII, s. 362.

31 Halis Turgut Cinlioğlu, *Osmanlılar Zamanında Tokat*, Tokat 1950, III, s. 201.

32 Joseph de Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi*, çev. Teoman Tunçdoğan, İstanbul 2013, II, s. 222-223.

33 Victor Fontanier, *Voyages En Orient*, Paris 1829, s. 184,197.

34 Auguste Viquesnel, *Voyage dans la Turquie Europe Descriptionphysique et geologique de la Thrace*, ed. Arthus Bertrand, Paris 1868, s. 277.

Tokat Mizân-ı Harîr Mukataası

Mizân-ı harîr, ipek tartısı/kapanı demektir. Burada mizân, terazi, tartı anlamındadır.³⁵ Arapça ipek anlamına gelen “harîr”, Osmanlı kanunnâmelerinde “Bursa İbrişim Yasaknâmesi/Kanunnâmesi, İstanbul İbrişim Yasaknâmesi” şeklinde daha çok Farsça “ibrişim” olarak geçmektedir. Bu nedenle mizân-ı harîre “*ibrişim terâzisi*” de denilmektedir.³⁶ Mizân-ı harîr mukataası³⁷ ise satılmak üzere getirilen ipeğin ve kumaşların tartılıp yük veya batman hesabı ile vergilerinin alındığı yerdir. Mizân-ı harîr mukataaları hazineye doğrudan nakit para getiren ve en fazla gelir elde edilen mukataalardır.³⁸ Şunu belirtmek gerekir ki, mizân-ı harîr mukataaları, ipek ve ipekli üretim bölgelerinin öncelikli merkezleri olan İstanbul, Bursa, İzmir ve Edirne’yi içine alan tek unsurlu büyük mukataalardır. Bunun yanı sıra Amasya, Konya, Tokat, gibi yerlerde mukataa olarak örgütlenen mizân-ı harîr mukataaları daha sınırlı bölgelere indirgenmiş birimler olduğu için bac, damga, mumhane, boyahane gibi başka unsurların eklenmesinden oluşmuştur.³⁹ Bu hususla ilgili olarak Faroqhi, Tokat’taki mizân mukataasının, diğer ticari vergilerle bir arada ele alındığından seri haline getirilemediklerini belirtir.⁴⁰

Tokat ipekçiliği ile ilgili arşiv kayıtlarında 16. yüzyıla ait veriler olsa da; Tokat mizân-ı harîrinden söz eden belgeler daha ziyade 17. yüzyılın sonlarından 19. yüzyılın ilk yarısına kadar olan dönemde (1698-1861) yoğunlaşmaktadır. Tokat mizân-ı harîr gelirlerinden istihkaklarını almak üzere tekaüde sevk edilenlerin isimleri, birikmiş maaşların tahsili, mukataadan sorumlu kişilerin isimleri, yine bu mukataadan karşılanmak üzere verilen vazifeler ve tekâüdlük maaşlarının tahsili ile ilgili belgeler çoğunluktadır. Tabi bu belgelerin hepsini bildiri kapsamında zikretmek mümkün olmamakla birlikte, bazı kayıtlar üzerinde durmak da gerekmektedir. 1691 tarihli belge, Tokat Ali Paşa Camii hatibi Mehmed Efendi’nin

35 Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1993, II, s. 548.

36 Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, Fey Vakfı Yayınları, İstanbul 1990, II, s. 240.

37 Mukataa, yaygın anlamıyla devlete ait bir kısım vergi ve resimlerin, belirli bir meblağ karşılığında iltizama verilmesidir. Mehmet Genç, “Mukataa”, *DİA*, İstanbul 2006, Cilt: XXXI, s. 129. İltizam usulünde, bahsi geçen mukataa müzayedeye çıkarılır, en fazla fiyatı veren ve en fazla peşin ödemeyi kabul eden iltizamı alır. Hazineye direkt gelir sağlayan mirî mukataalar, iltizam ya da emanet usulüyle işletilmiştir. Hazine defterdarlığının kaldırılarak, iltizam yoluyla Rum eyaletine ait hazine gelirlerinin tümünün bir şahsa (voyvodaya) devredilmesi, devlete Rum eyaletinde kendisine ait vergi gelirlerinin bir kısmını peşin olarak tahsil etmesine fırsat vermiştir. En yüksek yıllık vergi miktarını taahhüt ederek müzayedeyi kazanmış olan mültezim, devlete bir kefil göstererek iltizam bedelinin bir kısmını peşin olarak öder. Bu nedenle devlet, Rum hazinesine tabi mukataayı iltizam yoluyla voyvodalara satar, taşrada kendisine ait vergi gelirlerinin tahsilinden önce nakden gelir elde etmiş olur (Erol Özvar, *a.g.t.*, s. 40-41).

38 Hakan Doğan, *Osmanlı Devleti’nde Divani Sistemden Malikâne Sistemine Geçiş Süreci Ve Uygulamaları (1695 - 1730) -Ankara ve Bursa Örneği-*, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Kırıkkale 2017, s. 263, 368.

39 Mehmet Genç, *a.g.m.*, s. 130.

40 Suraya Faroqhi, *a.g.e.*, s.180

hitabet vazifesinin Tokat mizân-ı harîr mukataasından karşılandığını bildirmektedir.⁴¹ 24 Mayıs 1758 tarihli diğer bir belge, Tokat'ta bulunan Sultan Murad Han Cami'nin temcîdhânlık vazifesinin yine Tokat mizân-ı harîr mukataasından karşılandığını göstermektedir.⁴² 1845 tarihinde, Tokat'ta bulunan Sultan Murad Cami hitabeti senede iki bin sağ akçe ile Tokat mizân-ı harîr mukataası malından karşılanmak üzere tevcih edilmiştir.⁴³ Osmanlı Devleti'nde hil'at giyecek kadar yüksek rütbeli memuriyette bulunmayan kişileri taltif amacıyla, elbise yaptırmak üzere hediye olarak "hil'ât baha" isminde para verilmektedir.⁴⁴ 1686 tarihli belgede Tokat'ta Sultan Murad Cami hatibi olanlara her sene hil'at bahalarının Tokat mizân-ı harîr mukataasından verildiğini bildirmektedir.⁴⁵ Bazı mütekaid maaşlarının Tokat mizânından karşılandığını belirtmiştik. 1692 tarihli belge, silahdaran zümresinden olan Mahmud Ali adlı kişinin Tokat mizân-ı harîr mukataasından yevmi 13 akçe ile emekli olduğunu bildirmektedir. Aynı belgede bahsi geçen kişi, gözlerinin görmediğinden Tokat'a gelemediğini, ulûfesinin İstanbul gümrüğüne nakledilmesini istemektedir.⁴⁶ Bilindiği üzere bu dönemde, Tokat'ta henüz iç gümrük merkezi kurulmamıştır. 1708 yılında Tokat'ın bir iç gümrük merkezi haline getirilmesine kadar, olası vergi kaçaklarını önlemek için Tokat'ı da içine alan bazı bölgelere (Gelmugad, Artukabad, Kazabad, Zile, Merzifon, Turhal, Konya, Çankırı, Ankara gibi) İstanbul gümrüğüne bağlı mübaşir ve vekiller tayin edilmiştir.⁴⁷ Belgede adı geçen kişi bundan dolayı, ulûfesinin İstanbul gümrüğüne nakledilmesini istemiştir. Yine belgeler mizân-ı harîr mukataası gelirlerinin Tersâne-i Âmire hazinesine yardım için gönderildiğini göstermektedir. Meselâ 1809 tarihli belge, Amasya, Tokat, Sivas ve bağlı kazalarda hâsıl olan ipekten alınan mizâniye vergisinin Tersâne-i Âmire harcamalarına yardım için gönderildiğini bildirilmektedir. Belgeye göre hâsıl olan ipeğin her kıyyesinden 60'ar para Tersâne-i Âmire masrafları için gönderilmiştir. "*Tersâne-i Âmirem masârifine avn ve medâr için memâlik-i mahrûse-i şâhânedan Amasya ve Tokad ve Sivas ve tevâbi'i*

41 BOA, AE, SSÜL, II, nr. 12-1196, H. 26.09.1102

42 "Der-devlet-mekîne arz-ı kemîne budur ki; Tokad'da vâki' merhûm Sultan Murad Hân tâbe-serâhû Câmî' -i Şerifinde bâ-berât-ı 'âlişân temcîd-hân olan Seyyid Osman veled-i Kebîr zikrolunan temcîd-hânlığını hüsn ve ihtiyârıyla erbâb-ı istihkâkdan bâ'isi arz-ı 'ubûdiyet Es-Seyyid Mustafa ve Es-Seyyid İbrahim Halîfe'ye ber-vech-i iştirâk ferâğ ve kasr-ı yed ve inde'ş-şer' teslim-i berât etmekle mârru'z-zikr temcîd-hânlık-ı merkûmun kasr-ı yedinden vazîfe-i mersûmesiyle mezbûrân Es-Seyyid Mustafa ve Es-Seyyid İbrahim Halîfe'ye ber-vech-i iştirâk tevcih ve yedlerine berât-ı 'âlişân sadaka ve ihsân buyrulmak ricasıyla..." (BOA, C.EV, nr. 313/15912/29.08.117)

43 BOA, C.EV, nr. 430-217/67, H.29.01.1261

44 Filiz Karaca, "Hil'at (Osmanlılar'da Hil'at)", *DİA*, İstanbul 1998, C.XVIII, s. 25.

45 BOA, C.EV, nr. 430-339/17223, H.22.07.1098.

46 BOA, TSMA.e, nr. 951/49, H.09.09.1103

47 Erol Özvar, *a.g.t.*, s. 120-121.

kazalarında hâsıl olan harîrin beher kıyyesinden altmışar para mîzâniyesi bâ-yi'inden tahsîl ve Tersâne-i Âmire sergisine irsâl ve tesyîl olunmak husûsuna..."⁴⁸

Osmanlı Devleti'nin yerel üretime geçene kadar İran ipeğini kullandığını ifade etmiştik. 1700'lerde Osmanlı yönetimi Anadolu'da yerel üretimi teşvik etmiştir. Bunun en önemli nedeni İran'la yaşanan siyasi ilişkilerdir. Bilindiği üzere ipek önemli bir ticari emtia olmasının yanı sıra, savaş zamanlarının en büyük ekonomik silahı olmuştur. Dolayısıyla ipek ticareti, İran'la Osmanlı Devleti arasında en yoğun ekonomik faaliyeti oluşturmuştur. Osmanlı-İran ilişkilerinin de çoğunlukla dostluktan uzak bir seyir izlediği göz önüne alındığında, Osmanlı Devleti ve İran arasında yaşanan savaşlar ipek ticaretini büyük ölçüde etkilemiştir.⁴⁹ Bundan dolayıdır ki, Tebriz ile Bursa arasındaki ipek yolunun kontrolünü elde tutma çabaları, iki devlet arasında verilen mücadelenin önemli bir ayağını oluşturmuştur. Bu mücadele 15. ve 16. yüzyıllar boyunca sürüp gitmiştir. İran'ı ekonomik yönden çökertmek isteyen I. Selim, İrandan gelen her türlü ipek ithaline ambargo koymuş ve Osmanlı topraklarında ham ipek ticaretini tümüyle yasaklamıştır.⁵⁰ Ambargonun ekonomik sonuçları yalnız İranlılar için değil, Osmanlılar içinde felâket olmuştur.⁵¹ Meselâ Bursa'da mizân vergisinden sağlanan toplam gelir (üç yıllık iltizamlar itibariyle) 1487'de 6,00 milyon akçe iken I. Selim'in ipek ambargosuna rastlayan dönemde (1521'de) 2.10'a düşmüştür. Yine 1578'de İran'la savaşlar döneminde; 1577'de 2.38, 1598'de 4.55'e yükselmiş, 1606'da 5.20 iken, 1638'de 3.20'ye düşmüştür.⁵² I. Selim'in uyguladığı bu ambargo, Kanuni Sultan Süleyman döneminde kaldırılmış, hatta bu yasağın kaldırılmasına mukabil "yasakıyye" ismi verilen bir vergi ihdas edilmiştir. İşte belirttiğimiz hususlardan dolayı, İran'dan gelecek olası ipek ambargolarına karşı Osmanlı yönetimi, 18. yüzyılın ilk çeyreğiyle birlikte Anadolu'da ham ipek üretimini teşvik etmiştir. Bundan dolayıdır ki, Amasya, Tokat, Sivas, Trabzon ve Suriye gibi şehir ve bölgelerde 19. yüzyıla doğru yoğun biçimde ham ipek imali yapıldığı düşünülmektedir. Bununla, İran ipeğine olan bağımlılığın azalması ve yerel üretimin büyük ölçüde ithalatın yerini alması amaçlanmıştır.⁵³

48 BOA, AE. SMHD.II, nr. 35/2242, H. 26.06.1224.

49 Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri 1578-1590*, İstanbul 1962, s. 17-18.

50 Halil İnalçık, *Türkiye Tekstil Tarihi Üzerine Araştırmalar*, s. 233

51 Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi I*, s. 281.

52 Halil İnalçık, *Türkiye Tekstil Tarihi Üzerine Araştırmalar*, s. 216.

53 Hüsnü Yücekaya, *Şer'iyye Sicillerine Göre: 19. Yüzyılda Amasya, Kayseri, Tokat ve Trabzon Şehirlerinde Dokumacılık*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara 2011, s. 12-13.

Bu çerçevede yerel üretimin yapıldığı bölgelerden biri de Tokat'tır. 1807/1808 tarihli belge, mizân-ı harîr mukataası mülhâkatından Amasya, Canik, Sivas ve Tokat sancaklarında ve bağlı kazalarda hâsıl olan ve hariçten tezkiresiz gelen ipeklerden mizân-ı harîr resmi alınmasıyla ilgilidir. Yerel üretimden bahseden belgede, harîrlerin her kıyyesinden ikişer kuruş mizân resmi tahsil edilmesi istenmiştir. “*mizân-ı harîr mukataası mülhâkatından Amasya, Canik ve Sivas ve Tokad sancaklarında vaki kazalarda hâsıl olan ve bilâ tezkire haricden tevarüd iden harîrlerin her kıyyesinden ikişer kuruş resm-i mizân-ı harîrleri cem'u tahsîl etmek üzere iki yüz yigirmi iki senesi martı ibtidâsından gâyetine değin bir nesne-i kemâle zabt u rabt eylemek üzere ma'lûmü'l-mikdâr bedel-i iltizam ile hassa silahşorlarından Kâmili Hüseyin Ağa'ya deruhte ve iltizam olunub...*”⁵⁴ Yukarıda Tokat mizân-ı harîr mukataası gelirlerinin bir kısmının Tersâne-i Âmire harcamaları için tahsis edildiğini belirtmiştik. Bu belgede de tahsil edilen paranın Tokat ve kazalarında hâsıl olan ipekten sağlandığını tekrar belirtmek gerekir.⁵⁵ Anadolu'da ham ipek üretiminin yapıldığı merkezlerden biri de Amasya'dır. Çalışmalar yerel üretimle ilgili olarak, Amasya'nın, ilk dönemlerde İran ipeğinin antreposu niteliğinde olduğunu 18. yüzyılın son çeyreğinden itibaren ise ipekçilikte, yerel ipek üretimine dayalı rolünün önemli boyutlara ulaştığını işaret etmektedir.⁵⁶ Amasya'nın bu durumundan en çok faydalanan şüphesiz Tokat olmuştur. Çünkü ipek üretimi ve imalâtında Tokat ve Amasya aynı üretim bölgesi içinde yer alsa da,⁵⁷ ipekböcekçiliği ve koza yetiştiriciliğinde Amasya, bölgenin en önemli üretim merkezi olmuştur.⁵⁸ Dolayısıyla, İran'dan gelen ham ipek azaldıkça Tokat bu azalmayı, Amasya'da üretilen ipekle telafi etmiş, ayrıca ithal edilen ipeğin artan bölümünü de çekmeye çalışmıştır. Bundan dolayıdır ki, 18. yüzyıl boyunca Erzurum'dan getirilen İran ipeği içinde %20 ilâ %40 arasında değişen bölümü ile ithalatta en büyük pay, Tokatlı tüccarlara ait olmuştur.⁵⁹ Bununla birlikte, ithal ipek azaldıkça Tokat'ın da içinde yer aldığı geniş bir bölgede ham ipek üretimini de yapılması, bu sanayiye olan talep baskısının oldukça büyük olduğunu göstermektedir. Tokat ve çevresinde 18. yüzyılın ilk yarısında tekstil sektöründe büyük bir talep ve atılımın yaşandığı göz önüne alındığında, Tokat'taki mizân-ı

54 BOA, C.ML, nr. 674./27614/3 H. 25.04.1222.

55 Bk. s. 8.

56 Hüsnü Yücekaya, “Amasya ipekçiliği Üzerine (1750-1900)”, *Gazi Akademik Bakış*, 7/13 (Ankara 2013), s. 269.

57 Hüsnü Yücekaya, *a.g.t.*, s. 68.

58 Hüsnü Yücekaya, *a.g.t.*, s. 61.

59 Mehmet Genç, “17. -19. Yüzyıllarda Sanayi ve Ticaret Merkezi Olarak Tokat” s. 149/dipnot:14.

harîr mukataasının en azından bu dönem için voyvodalara iyi bir kazanç sağladığı düşünülmektedir.⁶⁰

Osmanlı Devleti'nde tüm ticari emtiaların alım satımında olduğu gibi, ipek kuşaşının önemi nedeniyle; malzemesi, deseni, rengin kalitesi, vergilendirme oranı ve ticareti kuruluşundan itibaren saray tarafından kontrol altında tutulmuştur. Bu hususlar düzenlenen kanunnamelerde ve gönderilen emirnâmelerde ayrıntısıyla belirtilmiştir. 1502 tarihli İstanbul, Edirne ve Bursa (Bursa biraz daha geniş tutulmuştur) ihtisap kanunlarında harîr olarak tanımlanan ipeğin, tellerinin işlenmesi yani bükülmesi ve boyanmasının ipek kuruduktan sonra yapılması, uzunluklarının 120 zirâ (90 m) olması, 80 telden meydana gelen çilelerin 20 adedinin meşdûd olup, ağırlıklarının 600 dirhem (1920 gr) olması bildirilmiştir. Kanunla tespit edilen bu rakamların dışına çıkmak, çözgü tellerinin sayısını azaltmak veya ipek yerine başka iplik (pamuk) kullanılması en büyük hilekârlık sayılmıştır. 1599 tarihli bir sicil kaydında ipek atkı yerine gügül yani delik koza ipeği ve pamuk ipliği kullandığı tespit edilen 6 davalıya bunların çözgü teli olarak kullanılmasının yasak olduğu ihtar edilmiştir.⁶¹

İpeğin üretilmesi ve vergilendirilmesiyle ilgili olarak benzer hususlar, 1808 tarihinde Tokat voyvodasına, 1835'te Tokat ve Amasya kadılarına gönderilen emirlerde de belirtilmiştir. 1808 tarihinde Tokat voyvodasına gönderilen emirde, Tokat ve tevâbi'i kazalarında hâsıl olan haririn her kıyyesinden 60 kuruş resm-i mizân alınması istenmiştir.⁶² Eylül 1835'te Tokat ve Amasya kadılarına gönderilen emirde⁶³;

• Ham ipeğin⁶⁴ her kıyyesinden 5 er kuruş resm-i mizân ve hâsıl olan ipekten yüzde on hesabıyla öşrünün tamamen tahsil edilmesi istenmiştir.

60 Erol Özvar, *a.g.t.*, s.49.

61 Hülya Tezcan, "Osmanlı Dokumacılığı", *Türkler*, C.12, Ankara 2002, 654-665, s. 656.

62 Hasan Demirtaş, *12 Numaralı Tokat Şer'iyye Sicil Defterinin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi*, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Tokat 2007, s. 335-336.

63 Emel Yazıcı, *47 Numaralı Tokat Şer'iyye Sicili'nin Transkripsiyonlu Metni ve Değerlendirilmesi*, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Tokat 2011, s. 281-283; Hacer Yıldız, *50 Nolu (H.1254/M. 1838-1839) Tokat Şer'iyye Sicili'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2007, s. 116-117.

64 Ham ipek, ipek böceğinden elde edilen bir protein lifinden ibarettir. Bu lif filament adı verilen ve metrelerce uzayabilen iki iplikten oluşur. Araştırmalar, bir kozadan kopmaksızın 1000 metreye kadar filament çekilebildiğini göstermektedir. İpek filamentinin dış yüzeyi serisin adı verilen yapışkan bir madde ile kaplıdır. Dış yüzeyindeki bu serisin tabaka katı ve donuktur. Birtakım işlemler uygulanarak serisin tabaka ayrıştırılır ve bunun sonucunda ipek parlak ve yumuşak olur. Bu şekilde serisini alınmış ipeğe "ham ipek" adı verilir. Kozanın ilk örülen dış kısmı, iç kısmına oranla daha düzensiz bir yapıda olduğundan iç kısımdan elde edilen lifler daha kalitelidir. Ham ipeğin dış görünümü uzun çileler (yumaklar) şeklindedir ve dışarıya da genellikle bu şekilde pazarlanır, daha sonra dokuma atölyelerinde kumaş haline getirilir (Şenay Yanar, *a.g.t.*, s. 20).

- Mizân ve öşür vergisi alınan ipekten tekrar resm-i mizân ve öşür talebiyle kimseye zulm edilmemesi belirtilmiştir.

Mizâna getirilen ham ipek, “vezzân” (kantarcı) adı verilen mizân çalışanı tarafından tartılmış⁶⁵ ve tartılan ham ipekten “mizân-ı harîr resmî” yani ipek vergisi adı altında bir vergi tahsis edilmiştir. Bu vergi mizân-ı harîr mukataalarının en büyük gelir kalemidir. Belirlenen oranda vergi alındıktan sonra, yükün sahibine ödenen verginin ve tartılan ipeğin miktarını bildiren bir belge, yani tezkire verilerek ipeğin ve ödenen verginin miktarı belirtilmiştir.⁶⁶ Bu belge taciri, yeni yeni vergilerin talep edilmesi ihtimaline karşı korumaktadır.⁶⁷ Mizân resmini ödeme-yen tüccarın, kervansaraydan ayrılmasına müsaade edilmemiş, bu husus kanun-nâmelerde de belirtilmiştir. “*Ve bazı bazirgânlar resmin vermedin çıkup giderler imiş, kârbansaraycıya yasak oluna ki, ibrişim satan bâzirganlar gitmelü oldukları vakit simsara meşveret edeler, andan sonra destur vereler, ta ki resmin bitürmedin gidübresmi noksan yetişmeye, amma resmin bitürdükden sonra bâzirgânı gitmekden men’edüb destur yokdur deyü eğlemeye.*”⁶⁸ Bununla birlikte tüccarların vergilerini ödemelerine ve ellerinde tezkireleri olmasına rağmen, mizân eminleri tarafından tezkirelerine itibar edilmeyip tekrar vergi talep edildiği olmuştur. Bundan dolayı Osmanlı yönetimi 15. yüzyılda düzenlediği ibrişim yasaknâmelerinde bu hususa yer vermiştir. Meselâ II. Mehmed döneminde hazırlanan İstanbul İbrişim Yasaknâmesi’nde, Bursa’dan, Tokat’tan ve Trabzon’dan gelen ipekten, vergi alınması, vergiyi ödediğine dair elinde hüccet var ise vergi talep edilmemesi istenmiştir.⁶⁹ Ancak, 1742 tarihli belge Tokat’ta mizan resmini ödeyip, tezkirelerini alan ipek tüccarlarına, İstanbul mizân-ı harîr eminleri tarafından, tekrar mizân resmi talebiyle müdahale edildiğini bildirmektedir. “*Tokad’da resm-i mîzânını edâ ve yedlerine edâ tezkeresi alub İstanbul’a bükülmüş deste harîr getüren ipek tüccarlarından İstanbul mîzân-ı harîr emîni tarafından bir dürlü dahl ve resm-i mîzân mütâlebesiyle tüccâr tâ’ifesi rencîde olunmamalarıçün emr-i şerîf-i ‘âlişânım sâdır olmuş iken mesfûrun bu def’a Âsîtâne-i sa’âdetime gelen bükülmüş deste harîrin resm-i mîzânı Tokad’da edâ olunub yedinde memhûr edâ tezkeresi*

65 İlk dönemlerde ipek kapanında görevli kapancı tarafından ipek resminin haricinde “resm-i vezzân” adıyla bir vergi daha alınmıştır. Ancak bu vergi 1489 tarihinde tanzim olunan yasaknâme ile kaldırılmıştır. Ahmet Akgündüz, *a.g.e.*, s.240.

66 Hakan Doğan, *a.g.t.*, s.369-370.

67 Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi I*, s. 245.

68 Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, I, s. 596.

69 Ahmet Akgündüz, *a.g.e.*, s. 450.

var iken İstanbul mîzân-ı harîr emîni tezkeresine amel ve i'tibâr etmeyüb mugâyir-i emr-i 'âlîşân cebren resm-i mîzân mütâlebesiyle te'addi ve rencîde eylediğin bildirüb resm-i mîzânını Tokad'da edâ ve yedinde tezkeresi ve sâdır olan emr-i 'âlîşânım mücebince İstanbul mîzân-ı harîri emîninin fuzûli müdâhale ve te'addisi men' ve def' olunmak için emr-i şerîf-i 'âlîşânım verilmek bâbında."⁷⁰

Osmanlı Devleti'nin 1835 tarihinde Tokat kadısına gönderdiği emirde bu hususa tekrar yer vermesi bu gibi haksız müdahalelerin devam ettiğini ve devletin bu konuda oldukça hassas davrandığını göstermesi bakımından önemlidir.

- Gönderilen emirnameye vurgulanan diğer husus, mîzân bulunmayan mahallerde, bazı kişilerin, harîri öşrünü vermemek için sakladıkları yönündedir. Bu kişilerin de tespit edilerek ipeklerin satılmasına müsaade edilmemesi, buna rağmen bu faaliyete yeltenenlerin ise hakkından gelinmesi istenmektedir.

- Bir diğer maddede, harîrin mengene işlemleri için mengenerin, (boyama ve basma atölyelerinin) munasip mahallere ve su kenarlarına kurularak yapılmasına, ipeklerin temiz çıkarılmasına ve harîr kozalarının telef olmamasına itina gösterilmesi istenmiştir.⁷¹

Bu madde önemlidir. Çünkü ipeğin üretimi ve dokuma işlemleri, daha öncede ifade ettiğimiz gibi, büyük teknik bilgi ve beceri isteyen, titiz bir uğraş gerektiren işlemlerdir. Harîr kozalarının telef olmamasındaki mana, koza içindeki ipek böceğinin belli bir olgunluğa eriştikten sonra, dışarı çıkarken kozayı delmesidir.⁷² Bu durum delik koza olarak tanımlanan kozadan uzun lif flatürü çekmeyi imkânsız kılmakta, dolayısıyla ipeğin kalitesini büyük oranda düşürmektedir. Kozanın ilk örülen dış kısmı, iç kısmına oranla daha düzensiz bir yapıda olduğundan iç kısımdan elde edilen lifler daha kalitelidir.⁷³ Delik kozadan "kamçıbaşı" tabir olunan hurda ipek elde edilmektedir ki; Osmanlı Devleti'nde hurda ipeğin de her vukıyyesinden 3 akçe resim alınmıştır.⁷⁴ Ticarete sağlıklı telleri olan, tok görünümlü ipekler makbuldür. Osmanlı yönetimi kaliteli ipeğin nasıl

70 BOA, MAD, nr. 9944. H. 17.12.1155.

71 Hacer Yıldız, *50 Nolu (H.1254/M.1838-1839) Tokat Şer'iyye Sicili'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2007, s.116-117.

72 Bu durum koza içindeki ipek böceğini etkisizleştirme tekniğinin iyi bilinmemesinden kaynaklanmaktadır. İlk dönemlerde kozanın içindeki böceğin öldürülmesi 3 yöntemle gerçekleştirilmiştir. Bunlar; güneş ışığı ile kurutma, kozaları buharda haşlama ve tuz ile ıslatma teknikleridir. Hüsnü Yücekaya, "Osmanlı Öncesi İpekçiliğe Dair İzler ve Osmanlı Dönemi Edirne İpekçiliği", *Gazi Akademik Bakış*, 15/29 (Ankara 2021), s. 159, dipnot 11.

73 Şenay Yanar, *a.g.t.*, s. 20.

74 Özer Ergenç, *a.g.m.*, s. 507.

olması gerektiğini 1502 tarihinde hazırladığı Bursa İhtisap Kanunnâmesi'nde, "*harîrîn bahalusı be-gayet ince olur, tiz bişer, rengi tiz kabul eder ve ednâsı yoğun olur geç bişer, rengi ince kadar kabul etmez. Renkde ihtilâf olıcak tarâvet mün'adim olur, deyicek, bu ma'na men' olundu ki, minba'd halt olunmayub cinslü cinsiyle ola denildi*" şeklinde belirtmiştir.⁷⁵

Dokuma enstitüsünde pamuktan sonra ikinci büyük tekstil hammadde olan ipeğin imalâtının ve ticaretinin Tokat'ta daha ziyade 18. yüzyılın ilk yarısından 19. yüzyılın ilk yarısına kadarki süreçte oldukça ileri bir durumda görülmektedir. Bununla birlikte 16. yüzyılda da Tokat'ta ipekçilik faaliyetlerinin iyi olduğu Tokat mizân-ı harîr hasılatlarından anlaşılmaktadır. Meselâ 16. yüzyıl başlarında Tokat'ın ticari hayatı ve gelirleri hakkında bilgi veren aşağıdaki tabloya baktığımızda; görüldüğü üzere Tokat'ın mizân-ı harîr geliri, diğer mukataa gelirleri birlikte yazılmıştır. 1523-1524 tarihleri arasında Tokat mizân-ı harîr, bozahâne, boyahâne ve damga mukataası ve diğer mukataalarla birlikte bir yıllık geliri 736.639 akçedir. Bu gelirler içerisinde Tokat mizân-ı harîr mukataası gelirleri, %36,19'luk bir oranla ilk sırada yer almaktadır. Bu oran Tokat mizanının, gerek Tokat'ın ticari hayatında ve gerekse devlete sağladığı diğer gelirler içerisinde, önemli bir payı olduğunu göstermektedir.

75 Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, II, s. 20.

Tablo I: 1523 Tarihinde Tokat Mizân-ı Harîr Mukataası Gelirlerinin Diğer Mukataalar İçindeki Payı⁷⁶

Gelirler	Yıllık Gelir (akçe)	Yüzdellik (%)
Meyhâne, bozahâne ve şemhane mukataası	230.767	31,32
Boyahâne mukataası	83.334	11,31
Resm-i ganem ve Pazar-ı rişte (iplik pazarı)	58.334	7,9
Damga ve Kapan mukataası	38.334	5,2
Mukataa-i cerâyih	59.234	8,01
Mizân-ı harîr mukataası	266.636	36,19
TOPLAM	736.639	100

Suraya Faroqhi 16. yüzyılın ilk yarısında (1553-1554) Tokat mizânının yaklaşık 3 aylık mukataa bedelinin 77.000 akçe dolayında olduğunu, daha sonraki 10 ay 6 günlük dönemde 136.929 akçe, bir yıl için ise yaklaşık 161.039 akçe olduğunu belirtir.⁷⁷ Bu ikinci rakam mizânın ne derece canlı olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Bu tarihten 8 yıl sonra 1561-1562 tarihlerinde Tokat mizân-ı harîr ve bazar-ı galle ve boyahâne mukataasının bir yıllık mahsulatının 689.405 akçe olduğu görülmektedir.⁷⁸ İpçioğlu, 17. yüzyılın ilk yarısına ait 1622 tarihli rûznameçe defteri kayıtlarından hareketle, Osmanlı Devleti'nin önemli ticaret merkezlerinden olan Bursa'nın, belirtilen yıla ait bölgedeki ipek ticareti canlılığını gösteren verilere rastlanmadığını ifade eder. Ancak ipek ticaretinde Bursa kadar canlılığı olmayan Tokat'ta, Defterdar Osman Paşa'nın tahvili olarak mukataa-i baha-i harîr-i sim adıyla yapılmış 240.000 akçe bir gelir kaydı bulunduğunu belirtmektedir.⁷⁹ Bu tarihten yaklaşık 13 yıl sonra 1635 tarihinde Tokat mizânı harîr hasılatı artarak, "*mukataa-ı mizân-ı harîr ve boyahâne-i Tokad*" başlığında 530.450 olarak kaydedilmiştir.⁸⁰ 1649-1650 tarihlerinde "*mukataa-ı mizân-ı harîr vilâyet-i Tokad ve tevâbi'iha vacîb an gurre-i Muharrem 1059 (15 Ocak 1649)*" olarak kaydedilen belgede mizân-ı harîr gelirleri 590.000 akçe olarak belirtilmiştir.⁸¹ Bunun 500.000 akçesi "*berây-ı irsaliye*" kaydıyla hazineye gönderilmiştir. Aynı

76 Mehmet Tayyib Gökbilgin, "Tokat", *İslam Ansiklopedisi (İA)*, İstanbul 1979, C. XII, s. 410-411.

77 Suraya Faroqhi, *a.g.e.*, s. 180.

78 BOA, *T SMA.d*, nr. 2026, 2, H.29.012.969.

79 Mehmet İpçioğlu, *Bir Osmanlı Bütçesi Örneği: 1622 Tarihli Ruznameçe Defteri (XVII. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Kamu Ekonomisinin Tahlihi Denemesi)*, Doktora Tezi, Ankara 1996, s. 48-49/Tablo:7

80 BOA, *MAD*, nr. 229, H.29.12.1044.

81 BOA. *T SMA.e*, nr. 167/48 H. 12-12-1058.

belgede yer alan “*mukata’a-i mezbûrun beş yük akçe irsâliyesi olub bin elli dokuz senesinde henüz kimseye verilmemiştir. Mukaddem bir def’a dahî der-kenâr olunmuştur. Fî 22 Şa’bân 1058 (21 Ağustos 1648)*” kaydından bu tarihte mukataanın hiç kimsenin üzerinde olmadığı görülüyor. Ancak bu kaydın hemen altında yer alan “*Arz-ı hâl-i bendeleri budur ki; Rum hazînesi aklâmından mîzân-ı harîr-i Tokad mukâta’asının bin elli dokuz senesi bin guruş peşîn ile bu kullarına tevcih olunub berât-ı âlîşân sadaka ve inâyet buyrulmak bâbında buyruldu-ı şerîflerini ricâ ederim. Bâkî fermân sa’âdetlü Sultan hazretlerindir. Bende Derviş Ali Hû*” ve “*Berâtı geldikde görüle bin guruş peşîn ile verile*” kayıtlarından H. 1059 (1649) tarihinde Tokat mizân-ı harir mukataasının 1000 kuruş peşinat ile Derviş Ali’ye ilzam olunduğu anlaşılmaktadır.

Yine bu dönemde Tokat’ta imalâtın canlılık derecesi hakkında bilgi vermek için, 1690 yılında yapılmış cizye sayımından çıkan veriler içerisinde, tespit edilen 2541 cizye mükellefi gayrimüslim zümre içinde dokuma sektöründe çalışanların sayısına baktığımızda; pamuklu dokumacı 255 (%10), boyacı 110 (%4,3), iplikçi, pamukçu ve peştemalcı 74 (%2,9) terzi 239 (%9,4) ve bükücü⁸² yani ipek ipliği imâl edenlerin sayısı 91, zümre içindeki oranının ise %3,6 olduğu görülmektedir.⁸³ Aslına bakılırsa bu rakamlar, Faroqhi’nin 16. yüzyılda ipek ticaretinde önemli merkez olarak gösterdiği Tokat’ın⁸⁴ 17. yüzyılda da mevcut konumunu koruduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

18. yüzyılın başlarında bölgede üretilen ipeğin tamamını kullanan Tokat, İran’dan gelen ham ipeği de işleyip iplik haline getirdikten sonra yıllık 4000 kg. kadarını dikiş ipliği, kazzaziye, düğme ve dokuma imalatında kullanmış, kalanını ihraç etmiştir. Zamanla İran’dan gelen ham ipek azaldıkça, Tokat bu azalmayı telafi etmek için ithal edilen ipeğin artan bölümünü çekmeye çalışmıştır. Ayrıca ithal ipek azaldıkça Tokat’ın da içinde yer aldığı geniş bir bölgede ham ipek üretiminin de artmaya başlaması, bu sanayiye olan talep baskısının oldukça büyük olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.⁸⁵ 1710 yılında voyvoda Ali Ağa’nın uhdesinde olan⁸⁶ Tokat voyvodalığı kalemlerinden bakırcılık, yazmacılık, derici-

82 Bükücüler, ipek imalatında önemli esnaf gruplarındandır. İpek bükücülerin ipek tellerini iyi bükmeleri ya da bükmemeleri ipeğin kalitesi açısından önemlidir. İpek telleri iyi bükülmediği takdirde tellerin kalınlığı her yerde aynı olmadığından ipek, boyayı her yerde aynı ölçüde kabul etmemekte, dokunulduğunda ise pürüz kalmakta, bu da kumaşın kalitesini büyük oranda etkilemektedir. Hülya Tezcan, *a.g.m.*, s. 659.

83 Mehmet Genç, *a.g.m.*, s. 154.

84 Suraya Faroqhi, *a.g.e.*, s. 179.

85 Mehmet Genç, *a.g.m.*, s. 144.

86 Erol Özvar, *a.g.t.*, s. 51/Tablo:6.

lik, dokumacılık hariç mizân-ı harîr mukataasının geliri yılda 2863,5 kuruştur.⁸⁷ Yine 1767 yılında Tokat şehrinden talep edilen verginin % 15 gibi büyük bir bölümünü ipek imalâtı sektöründe çalışan esnaf ödemiştir.⁸⁸

1805-1807 tarihleri arasında Tokat ve tevâbi-i mizân-ı hârîr mukataasının idaresi ber vech-i emanet⁸⁹ üzere Ömer Bey'in üzerinde olduğu görülmektedir.⁹⁰ Yine bu tarihlerde (1808-1810) Tokat voyvodasına gönderilen bir emirde Tokat ve tevâbi'i kazalarında hâsıl olan haririn her kıyyesinden 60 kuruş resm-i mizân alınmıştır.⁹¹ 1815 tarihine baktığımızda Tokat voyvodalığı mukataasının gelirleri arasında sadece mizân hasılatının Mart ve Nisan ayları için toplam 103 kuruş, 12 para olduğu görülmektedir.⁹²

1827 yılında Tokat'ta ihtisap vergisi ödeyen 62 iş kolu bulunmaktadır. Bu iş kolları günde 4524 para vergi ödemiştir. Bu tarihte Tokat'ta bulunan ticaret ve sanat erbabının verecekleri ihtisap vergileri içerisinde mizân-ı harîr çalışanlarının sayısı ve ödeyecekleri vergi miktarı ile ilgili olarak, aşağıdaki tabloya baktığımızda; Tokat'ta 62 iş kolunda ipek imalâtıyla uğraşan 115 esnaf bulunmakta ve bu esnafın günlük 286 para, vergi ödediği görülmektedir. Belirtilen dönemde tekstil sanayide oldukça canlı olan Bursa esnafının günde 22052 para ihtisap rüsumu ödediği, Ankara esnafının 11234 para, Tokat esnafının ise 4524 para vergi ödediği⁹³ göz önüne alınırsa hem Tokat'taki esnaf kollarının, hem de 62 iş kolu içerisinde yer alan ipekçilerin ödediği verginin, azımsanacak bir oranda olmadığı görülmektedir.

87 Nazif Öztürk, *a.g.m.*, s. 79; Halis Turgut Cinlioğlu, *a.g.e.*, s. 27.

88 Mehmet Genç, *a.g.m.*, s. 276-277/dipnot: 15.

89 Mukataa bilindiği üzere bir işletme birimidir. Bu işletme iki yolla olmaktadır. Mukataa ya iltizama verilir ya da bir devlet memuru tarafından işletilir. İltizama verme müzayede ile olur. Devlet hazinesine en yüksek parayı vermeyi teklif ve taahhüd eden kişi iltizamı alır. En yüksek parayı teklif etmenin yanında hazineye bir an önce nakit para girişini sağlamak için, yatırılacak peşin miktarı da müzayede işleminde önemli rol oynamaktadır (Mehmet Ali Ünal, "Mukataa Defterlerine Göre XVII. Yüzyıl Başlarında Halep'in İktisadî Vaziyeti", *XVIII. Türk Tarih Kongresi*, C.5, s. 436).

90 Şaban Demir, *10 Numaralı Tokat Şer'iyeye Sicili'nin Transkripsiyonlu Metni ve Değerlendirilmesi*, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Tokat 2010, s. 134-135.

91 Hasan Demirtaş, *a.g.t.*, s. 335-336, 348-349.

92 Mehmet Beşirli, *Orta Karadeniz Kentleri Tarihi I-Tokat (1771-1853)*, Tokat 2005, s. 40.

93 Musa Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Ankara 1991, s. 133.

Tablo 2: 1827 Yılında Tokat Mizân-ı Harîr Çalışanlarının Ödedikleri Vergi⁹⁴

Esnaf Grubu	Sayısı	Her birinin Günlük Ödediği Vergi (para)	Toplam
İpek Boyacısı	6	2	12
İpek bükücü kârhanesi	6	6	36
Kazzaz ve İpekçi	87	2	174
Mizanda İpekçi	16	4	64
TOPLAM	115	14	286

Tokat İpek İmalâtında Çalışan Esnaf Grupları ve İpekli Dokuma Ürünleri

İktisadî hayatın faaliyetlerden biri olan ipek üretiminde ve imalâtında birbirini tamamlayan çok sayıda hîrfet ve esnaf grubu bulunmaktadır. İpek dokumacılığına dayalı geniş bir örgütlenme bir yandan imalâtçı kesimin geçim kaynağı olurken, diğer yandan da devletin en büyük gelir kaynaklarından birini oluşturmuştur.⁹⁵ İpek imalâtında, hamcı ve dokumacı olarak iki gruptan oluşan müteşebbislerden hamcı tüccarlar, bezzâzistandan (ipek ürünlerinin satıldığı yer) ham ipeği satın alır ve dolapçılara vererek bunu iplik haline getirtir. İplikler burada büküm çeşidine göre meşdûd ve pot olmak üzere ikiye ayrılmıştır.⁹⁶ Hamcı için çalışan dolapçı ya da bükücüler de ayrı bir hîrfet oluşturmuşlardır. İpek hânına dışarıdan gelen ham ipek, iplik yapılması için bükücülere, boyanması için de boyacılara verilmiş, en sonunda da hazır çileler şeklinde dokumacılara satılmıştır.⁹⁷ Dokumacılar ise kendi içinde kadifeciler, kemhâcılar, vâleciler futacılar vb. olmak üzere sınıflara ayrılmışlardır. Dokunacak kumaşın cinsine göre değişik tezgâh kullanılmıştır.⁹⁸

Tokat'ın önemli bir kavşak noktasında bulunması, bu sahadaki ham madde temini ve imalâtın ticari imkânlarını oldukça kolaylaştırmakta, geniş bir üretim ve mübadele merkezi durumuna getirmektedir. Tokat'ta özellikle tekstil sanayi ve

94 Musa Çadırcı, *a.g.e.*, s. 134-135.

95 Özer Ergenç, *a.g.m.*, s. 512.

96 Pot/pod, üç dört tel ipekten bükülmüş ipliklerdir. Kıрма yani dikişte iki taraftan birinin fazlaca gerilip, diğerinin gevşek olmasıyla meydana gelen şişliğe pot ismi verilir. Meşdûd ise kumaşın bükülmüş iplik kalıbıdır. Sıkı çevrilen meşdûd ipliklerdeki lif sayısı dokunacak kumaşın cinsine göre 1800'den, 8150'ye kadar değişebilmektedir (Ahmet Akgündüz, *a.g.e.*, s.202; Halil İnalçık, "İpek", (Osmanlı Devleti)" s. 364).

97 Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*, s. 165.

98 Halil İnalçık, "İpek", (Osmanlı Devleti), s. 364.

dericilikle uğraşanlar, diğer esnaf zümrelerine kıyasla oldukça fazladır. Bu esnaf zümreleri Tokat'ta iktisadî hayatın temelini teşkil etmişlerdir. Şehirde en yaygın esnaf kolu şüphesiz dokumacılıktır. Dokumacılık sanayi içinde yer alan ipekçilik ise büyük bir gelişme göstermiştir. Şunu ifade etmek gerekir; tekstil sanayi ile alakalı iş kollarının Tokat'ta oldukça gelişmesi, bunların imâl ettikleri ürünlerin oldukça müsait ticari imkânlarla sahip bulunduğunu ve ürünlerin pazarda karşılık bulacak kalitede iyi olduğunu göstermektedir.⁹⁹

Tokat'ta ipek imalâtıyla ilgili olarak esnaf örgütlenmesine baktığımızda, 1455 ve 1485 tarihli tahrir verileri Tokat'ta ipekçiliğin yapıldığını göstermektedir. Buna göre 1455 yılında Tokat'ta 16'sı müslim ve 3'ü gayri müslim olmak üzere toplam 19, 1485 tarihinde ise 8 müslim, 2 gayri müslim olmak üzere toplam 10 adet ipekçi esnafı bulunmaktadır.¹⁰⁰ Bu kayıtlar ve daha önce ifade ettiğimiz mizân-ı harîr hasılatına dair veriler, daha 15. yüzyılda Tokat'ta ipekçiliğin yapıldığını göstermesi bakımından önemlidir.¹⁰¹ Bununla birlikte Tokat'ta ipekçilik faaliyetini sürdüren esnaf sayılarının sicillere yansımış görüntülerinden, 18. yüzyılın ilk yarısından 19. yüzyılın ilk yarısına kadar oldukça iyi olduğu görülmektedir. 1710 ila 1828 yılları arasında Tokat'ta ipekçilik oldukça canlıdır. 1772, 1800, 1809, 1818, 1828 yıllarına ait sicillerde ipekçilikle ilgili olarak mizânda ipekçi, kazzâz ve iplikçi, ipek boyacısı, ipek bükücü gibi esnaf örgütleri sayılmaktadır.

1812-1813 yıllarına ait Tokat sicil defterinde 44 meslek grubu içinde 15 esnaf, dokuma iş kolunda faaliyet göstermiştir. 1827 yılında toplam 56 iş kolunda 1.435 esnaf çalışmakta; bunlar arasında 16 esnaf, mizânda ipekçiyan, 6 kişi harîr boyacı, 87 kişi kazzâz ve iplikçi olmak üzere 109 esnaf tarafından ipekler dokuma tezgâhlarında işlenmiştir.¹⁰² 1828 yılında ipekçilikle ilgilenen esnaf sayısına baktığımızda, mizânda ipekçi 16, kazzâz ve ipekçi 87, ipek boyacısı 6, 6 adet de ipek bükücüsü olmak üzere ipekçi esnafı toplam 115'tir.¹⁰³ Yaklaşık 10 yıl sonra 1838 yılında ise kazzâzların yani ipek işleyenlerin sayısının 87'den 103'e çıktığı görülmektedir.¹⁰⁴

Pek çok yerde refah ve kıdemin simgesi olan ve çok geniş bir kullanım alanına sahip bulunan ipek, Osmanlı Devleti'nde çok fazla tüketilen bir mamûl olmuştur.

99 İlhan Şahin-Feridun M. Emecen, *a.g.m.*, s. 297.

100 Ahmet Şimşirgil, *a.g.m.*, s.191-192.

101 İlhan Şahin-Feridun Emecen, *a.g.m.*, s. 300-301, 304; Ahmet Şimşirgil, *a.g.m.*, s. 191.

102 Hüsnü Yücekaya, *a.g.t.*, s. 227-228.

103 Halis Turgut Cinlioğlu, *a.g.e.*, s. 201. Ahmet Şimşirgil, *a.g.m.*, s. 191-192.

104 Hacer Yıldız, *a.g.t.*, s.76.

Meselâ 1682 ve 1750 yılları arasında sarayın kumaş tüketimi konusunda bulunabilen verilerin hepsinde ipekli daha yüksek bir yer tutmuştur.¹⁰⁵ İpek genellikle, kumaş olarak döşemelerde, iç ve dış giyimde ve ev eşyası (perde, duvar halısı) olarak kullanılmıştır. Bununla birlikte, Çin’de ilk dönemlerde ipekli kumaşlar, bronz ve silah gibi toprağa gömülen eşyaları korumak için paketleme malzemesi olarak da kullanılmıştır.¹⁰⁶ Bu ürünlerin yapımında atlas, diba, kemha,¹⁰⁷ bürümcek ve futa gibi ipekli dokumalar büyük oranda tercih edilirken; kutnu,¹⁰⁸ alaca, çiçekli, meydanîye gibi, pamuk-ipek karışımı kumaşlar ise daha fazla kullanılmıştır. Tabii ipek kıymetli ve pahalı bir kumaş olduğundan kullanacak kişinin alım gücüyle ve ekonomik refahıyla doğrudan ilişkilidir. Meselâ, altın ve gümüş tellerle dokunan, kumaşların en göz alanı ve aynı zamanda çok pahalı olan “seraser” adı verilen ipekli kumaşa, 1502 tarihli Bursa İhtisap Kanunnamesi’nde bile rastlanmamıştır. En erken 16. yüzyıl ortalarına doğru ortaya çıkmıştır. Ağır, masraflı ve pahalı olduğu için halkın satın alabileceği bir kumaş değildir. Sarayda daha çok hil’at (üst kaftanı) olarak, taht döşemesinde ve şehzade yorganlarında kullanılmıştır.¹⁰⁹

Tokat şeriyeye sicillerinde ipek ve ipek-pamuk karışımı bir hayli ürün bulunmaktadır. Tokat sicillerine yansıyan ipek ve ipek karışımı kumaş çeşitlerine baktığımızda, futa, alaca, atlas, göz ipek, kutnu, ipekli bürük, gügül (delik ipek kozası) ipeğinden dokunan kumaşlar yer almaktadır.¹¹⁰ Tespit edilen kumaş çeşitleri arasında ise en fazla alaca ve atlas kumaş yer almıştır. Alaca kumaşların da Maraş alacası, Bor alacası, Manisa alacası, iplik alacası ve Şam alacası olmak üzere alt çeşitleri bulunmaktadır. Sicillerde tespit edilen bir diğer kumaş türü, kutnu kumaştır. Bu kumaşında, Cavizi, Halep, Bursa ve Sarı olmak üzere dört türü tespit edilmiştir.¹¹¹ Diğer kumaş türlerine kıyasla daha kıymetli olan kutnu kumaş özellikle entari yapımında kullanılmıştır. 1864-1866 tarihli sicilde tespit edilen kumaş türleri arasında gezi kumaşın bir türü olarak meydâni kumaş yer almıştır.

105 Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul 2009, s. 245.

106 Şenay Yanar, *a.g.t.*, s. 17.

107 Kemha; ipekli dokumalar arasında sarayın ve halkın beğenisine en uygun, ağır, gösterişli, tok bir kumaştır. Atkısı ve çözücü ipektir. Kalın ve sık dokulu bir kumaş olduğu için daha ziyade kaftan yapımında kullanılmıştır (Hülya Tezcan, *a.g.m.*, s. 657).

108 Kutnu (kutnî); çözücü ipek, atkısı pamuk ve ipek karışık atılmış, yumuşak, çoğunlukla uzun, eni dar bir kumaştır. Kadın kaftanı yapımında ve döşemelikte kullanılır (Hülya Tezcan, *a.g.m.*, s. 658).

109 Hülya Tezcan, *a.g.m.*, s. 658.

110 Hüsni Yücekaya, *a.g.t.*, s. 156, 158, 167, 168, 177, 186, 191, 199.

111 Hasan Demirtaş, *a.g.t.*, s. 63, 67, 160, 258, 260, 359.

Bunların dışında futa ve harir seyrek tespit edilen kumaşlar olmuştur.¹¹² Sicillere göre Tokat'ta ipek, giyim eşyasında çoğunlukla gömleklilik olarak kullanılırken, daha seyrek olarak, cübbe ve entari, şal ve döşeme (ham ipekten yapılmış renkli başörtüsü)¹¹³ olarak kullanılmıştır. Bunların haricinde ev eşyası olarak, harir yöruk (ipek halı), ipekli bohça¹¹⁴ atlas kise, atlas yüzlü minder, atlas yastık, atlas ve çiçekli yorgan, çiçekli minder, ipek yatak çarşafı, ipek gezi kebir hurç, ipek masa örtüğü, ipek akçe kesesi¹¹⁵ yer almaktadır. Bizim burada belirttiğimiz kumaş türleri, ipek ve ipek-pamuk karışımı kumaşlardır. Keza 19. yüzyılın erken dönemlerinden 20. yüzyılın başlarına kadar Tokat şerriye sicillerinde 96 çeşit kumaş ve bunların da 72 farklı alt türleriyle beraber toplamda 169 çeşit kumaş¹¹⁶ Tokat esnafının tezgâhlarında dokunmuştur.

Sonuç

Tokat, İran'dan gelen kervanların güzergâhında önemli bir şehirdir. Kayıtlar, Tokat ve bağlı kazalarda hâsıl olan ipekten bahsetse de, şehre Osmanlı ipekçiliği açısından bakıldığında, şehrin yerel üretimden ziyade, ipek imalâtı ve ticaretiyle ön plana çıktığı görülmektedir. Şehirde ipekçilik faaliyetleri ilk başlarda İran ham ipeği ile başlamıştır. İran'la yaşanan siyasi ilişkilerden dolayı, İran'dan gelen ham ipek azaldıkça, Tokat bu azalmayı gerek şehirde ve gerekse Amasya'da üretilen ipekle telafi etmiş, ayrıca ithal edilen ipeğin artan bölümünü de çekmeye çalışmıştır.

Tokat mizân-ı harîrinde tartılan ipek miktarları ve bu ipeklerin ne kadarının şehirde işlendiği, ne kadarının tekrar sevk edildiği hakkındaki veriler net değildir. Tokat mizân-ı harîr hasılatları; birikmiş maaşların, ulûfelerin tahsili, vazifelerin ve Tersane-i Âmire masraflarının karşılanması gibi önemli kalemlerin harcamalarına tahsis edildiği görülmektedir. Osmanlı yönetiminin, gerek azalan gümrük gelirlerinin önüne geçmek ve gerekse Tokat'ta artan ticaret ve üretim hacminden yeni vergiler elde etmek amacıyla Kasım 1708'de Tokat'ta gümrük kurulmasına

112 Hüsnü Yücekaya, *a.g.t.*, s. 157, 177, 186, 195, 204, 240.

113 Bekir Subaşı, *60 Numaralı (H.1265-1266/M.1848-1850) Tokat Şer'iyye Sicili'nin Metni ve Değerlendirilmesi*, Nevşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir 2010, s. 102, 127, 363.

114 Hüsnü Yücekaya, *a.g.t.*, s. 156, 158, 167, 168, 177, 186, 191, 199.

115 Hasan Demirtaş, *a.g.t.*, s. 63, 67, 160, 258, 260, 359.

116 Hüsnü Yücekaya, *a.g.t.*, s. 157, 186, 202.

karar vermesinde, doğudan ve güneyden gelen ticaret kervanlarının önemli rolü vardır. Tokat halkı, Tokat'a gelen tüccar kabilelerinin İstanbul gümrüğüne bağlı mübaşirler tarafından kayıt altına alınmasını istememişler, Tokat'a gelen tüccar mallarına kendilerinin de talip olduğunu bildirmişler ve bu taleplerini dönemin voyvodasına arz etmişlerdir. Bu talepleriyle doğudan ve güneyden tüccarlarla getirilen malların en azından bir kısmının şehirde satılmasını garanti altına almayı amaçlamışlardır. Tokat'ın bu şekilde iç gümrük merkezlerinden biri haline getirilmesi, önemli bir ticari kavşak ve bütün Anadolu ile bağlantısı bulunan bir mübadele merkezi seviyesine yükselmiş bulunduğunu teyit eder önemli bir gelişme olarak kaydedilmiştir.

Uzun yıllar Tokat üzerinden sağlanan ulaşım, Tokat ve çevresinde birçok han, kervansaray, hamam inşa edilmesine sebep olmuştur. 16. yüzyılın sonlarında başlayan İran savaşları, Celâli isyanları ve benzeri olumsuz dış etkilere rağmen 17. yüzyıl ortalarında bile Tokat, bedestenleri, esnaf çarşıları ve kervansarayları ile büyük bir ticaret merkezi olma özelliğini devam ettirmiştir.¹¹⁷ 1656 yılında Tokat'a gelen Evliya Çelebi Tokat'ın içtimaî, iktisadî ve kültür durumunu bizlere aktarırken ticari ve iktisadi hayatla ilgili verdiği bilgiler Tokat'ın 17. yüzyıl ortalarında ne kadar gelişmiş olduğunu göstermesi bakımından oldukça önemlidir.¹¹⁸ Gerek ticari gerekse sosyal hayatın merkezi olan ve günümüzde de varlığını sürdüren Taş Han, uzun yıllar yazmacılar tarafından kullanılan ve günümüzde butik otel ve restoran olarak faaliyet veren Yazmacılar Hanı, Sulu Han, yine Evliya Çelebi'nin Tahtakale olarak belirttiği çarşısı olan Sulu Sokak ve etrafındaki dükânlarda, nalbant, haffafan ve mizân-ı harîr esnafının bulunduğu Hacı İvaz Paşa Bedesteni bunlardan birkaçıdır.¹¹⁹ Günümüzde Sulu Sokak Kent Meydanında yer alan deve heykelleri, ipek yolunu kullanan kervanları temsil ettiği gibi, karayolu ulaşımının hayvanlarla yapıldığı dönemlerin bir hatırası olarak sergilenmektedir.

117 Nazif Öztürk, *a.g.m.*, s. 74-75.

118 Mehmet Tayyib Gökbilgin, *a.g.m.*, s. 408.

119 *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 5/1, haz. Seyit Ali Kahraman, s. 96-97.

Sivas Ahkâm-ı Şikâyet Defterlerine Göre Tokat Halkının Sorunları (1742-1750)

DR. ÖĞR. ÜYESİ BUKET ÇELİK
Sivas Cumhuriyet Üniversitesi

Giriş

Osmanlı'nın ilk zamanlarında Divân'dan çıkan bütün kararlar Mühimme Defterleri'ne kaydedilirdi. 1649 yılından itibaren kişiler arası anlaşmazlıkları içeren şahsî davalar Şikâyet Defterleri'ne kaydedilmeye başlandı. Bu defterlere, konu ya da mekân ayrımı yapılmadan, memleketin çeşitli bölgelerinden gelen şikâyetler, şikâyetin geliş tarihine göre kaydediliyordu. 1742 senesinden itibaren şikâyetler eyaletlere göre ayrılarak kaydedilmeye başlandı. Böylece Ahkâm-ı Şikâyet Defterleri ismi verilen yeni bir defter grubu oluşmuş oldu. Önceki şikâyet defterlerine de Atik Şikâyet Defterleri ismi verildi¹.

Sivas Ahkâm-ı Şikâyet Defterleri, eyalete bağlı sancaklardan gelen şikâyetlerin kaydedildiği 36 ciltten oluşan bir defter serisidir. İlki 1742 tarihli olan defterler, 1908 yılına kadar aralıksız olarak tutulmaya devam edilmiştir. Sivas, Amasya, Bozok (Yozgat), Canik (Samsun), Çorum, Arapgir ve Divriği sancaklarından ve bu sancaklara bağlı kaza, nahiye ve köylerden gelen on binlerce şikâyet bu defterlerde kayıt altına alınmıştır².

Tokat, bu çalışmanın kapsadığı dönemde Sivas'a bağlı bir kaza durumundadır. Şikâyetler şikâyetçi olan kişinin ismi ve nerede ikamet ettiği bilgisiyle başladığı

1 Necati Aktaş, "Atik Şikâyet Defterleri", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (=DİA)*, IV, 68.

2 Defterlerin tarihleri ve şikâyet sayıları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Buket Çelik, "Özellik ve İçerik Bakımından Sivas Ahkâm Defterleri (1742-1908)", *Uluslararası Tarih ve Kültür Kongresi, Kongre Tam Metin Kitabı*, ed. Kaldygül Adilbekova, Mustafa Latif Emek, Gaziantep 2017, s. 116.

için Tokat'a bağlı kazalar, köyler ve mahallelerin isimlerine ulaşmak mümkün olmuştur. Şikâyetlerin %98'i (293 şikâyet) Tokat merkez kazasından ve merkeze bağlı köylerden; %2'si (13 şikâyet) Tokat'a bağlı nahiyelerden gelmiştir. İncelenen defterlerde Tokat'a bağlı nahiyelerden Tozanlı³, Kafirni⁴, Komanat (Gümenek)⁵ ve Venk'in⁶ isimleri geçmektedir⁷. Tokat merkez kazasında bulunan Çay, Soğukpınar-ı Müslim, İvaz Paşa, Hoca Cedit, Mihmâd Hacib, Alaca Mescid, Kabe Mescid, Suiçmez, Keçeciler mahalle isimleri tespit edilmiştir.

Tokat'la ilgili hükümler voyvodaya, mollaya, kadıya ve naibe hitaben yazılmıştır. Bu durum Tokat'ta bu görevlilerin adlî/idarî meselelerde muhatap alınan kişiler olduğunu göstermektedir⁸. Divân-ı Hümâyûn'a iletilmiş bazı davalar halledilmesi için Tokat voyvodasına havale edilmiştir. Turhal nahiyesinde malikane-divânî sistemiyle toplanan vergilerin tahsilinde yaşanan bir sorunun Tokat voyvodası tarafından tetkik edilmesi ve sonucun Divân-ı Hümâyûn'a bildirilmesi istenmiştir⁹.

Çalışmada kullanılan 1 Numaralı Sivas Ahkâm-ı Şikâyet Defteri, Ağustos 1742-Ağustos 1744 tarihleri arasındaki şikâyetleri içermektedir. 289 sayfa olan defterde 1329 hüküm kayıtlıdır¹⁰. 2 Numaralı Sivas Ahkâm-ı Şikâyet Defteri, Ağustos 1744-Ocak 1747 tarihlidir. 276 sayfa olan defterde sayfa numaralandırmasında hata mevcuttur. 209. sayfadan sonra 300 ile devam edilmiştir. Defterde toplamda 1330 hüküm kayıtlıdır¹¹. 3 Numaralı Sivas Ahkâm-ı Şikâyet Defteri'ne, Ocak 1747-

3 1 Numaralı Sivas Ahkâm-ı Şikâyet Defteri (=SAD), nr. 59-5; SAD, nr. 2/209-3.

4 SAD, nr. 2/195-1; SAD, nr. 3/100-2, 104-2, 224-4.

5 SAD, nr. 2/41-4, 384-2; SAD, nr. 3/85-3, 205-4, 328-1.

6 SAD, nr. 3/241-4, 327-2.

7 Sivas Ahkâm-ı Şikâyet defterlerinde Venk nahiyesi Tokat'a bağlı olarak geçmektedir. Ancak yapılmış bazı çalışmalarda Venk'in 1600 yılında Komanat ile birleştirildiği ve Tokat'ın, 1840 yılına kadar Tokat, Kafirni, Komanat, Tozanlı, Yıldız ve Dönkeseabad nahiyelerinden oluştuğu belirtilmiştir. Ali Açıknel, "Tanzimat Döneminde Tokat Kazasının İdari ve Nüfus Yapısındaki Değişiklikler (1839-1880)", *C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, 27/2 (2003), s. 255. Aynı yazar, "Tokat", *DİA*, XLI, 222.

8 1659 tarihinden itibaren Tokat Voyvodalığı oluşturulmuş, böylece Tokat'ın malî işleri voyvoda atanmış kişi tarafından yürütülmeye başlanmıştır. Voyvodalar ayrıca yönetim ve güvenlik meseleleriyle de yükümlüdür. Mehmet Beşirli, "Tokat Voyvodalığı (1774-1842)", *Belleten*, 69/254 (2005), s. 162-163.

9 SAD, nr. 2/385-1.

10 Bu defterle ilgili daha önce yapılmış çalışmalar mevcuttur. Kübra Dursun, *1 Numaralı Sivas Ahkâm Defterinde Yer Alan Vakıf Davalarının Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi*, Yüksek Lisans Tezi, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tokat 2015; Fulya Özdemir, *Eyalet-i Sivas'ta Ekonomik ve Sosyal Hayat (1 No'lu Sivas Ahkâm Defterine Göre)*, Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas 2018; Nuriye Kılıçkaya, *Bab-ı Asaflı Divân-ı Hümâyûn Sicilleri 1 Numaralı Sivas Ahkâm Defteri (H. 1155-1157/M. 1742-1744) Transkripsiyon ve Değerlendirme*, Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2019; Yılmaz Kılıç, *1 ve 11 Numaralı Sivas Ahkâm Defterlerindeki Tımar Sistemi ile İlgili Hükümlerin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (s. 1-60)*, Yüksek Lisans Tezi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tokat 2019.

11 2 Numaralı defterden yapılmış bazı çalışmalar mevcuttur. Murat Özyay, *2 Numaralı Sivas Ahkâm Defteri'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (s. 1-50)*, Yüksek Lisans Tezi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tokat 2019; Fadime Şeker, *2 Numaralı Sivas Ahkâm Defteri'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (s. 51-100)*, Yüksek Lisans Tezi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tokat 2019.

Ocak 1750 tarihleri arasındaki şikâyetler kaydedilmiştir. 376 sayfadan oluşan defterde 1531 hüküm vardır¹². Bu çalışmada 1742-1750 yılları arasındaki kayıtları içeren üç defterden Tokat'tan ve Tokat'a bağlı yerleşim yerlerinden gelen şikâyetler tespit edilerek, belirtilen tarih aralığında Tokat'ın sosyo-ekonomik durumu ve sorunları hakkında bir tablo çizilmeye çalışılmıştır. Şikâyetlerin defter/sayfa bilgisine ve konularına göre dağılımına çalışmanın ekler kısmında yer verilmiştir.

Tablo 1: Defterlerdeki Toplam Şikâyet Sayıları ve Tokat'a Ait Şikâyetlerin Oranı

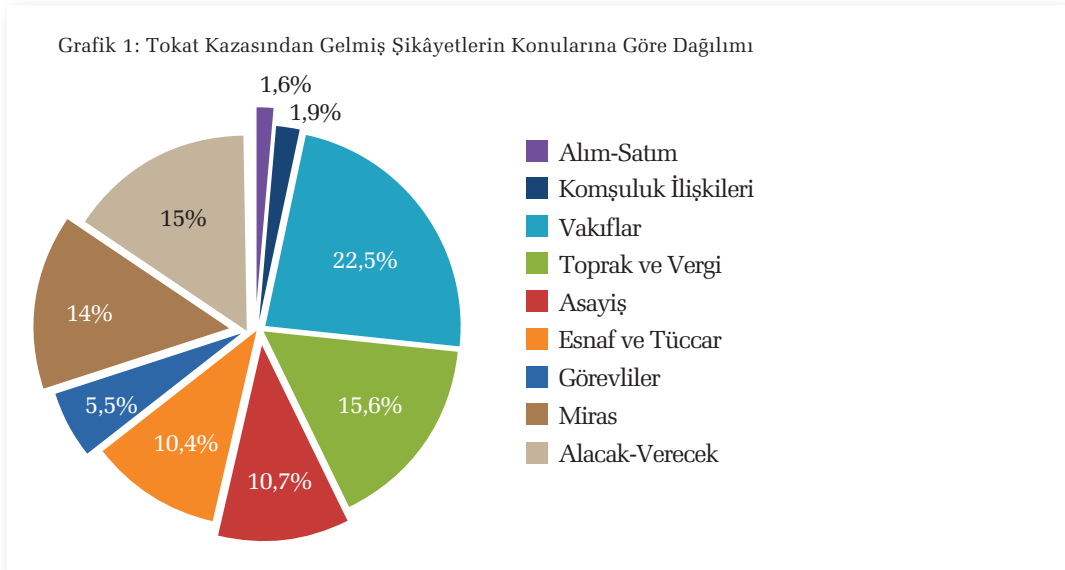
Defter	Tarih Aralığı	Toplam Şikâyet	Tokat'la İlgili Şikâyetler	Yüzde (%)
1 Nolu Sivas Ahkâm-ı Şikâyet Defteri	Ağustos 1742-Ağustos 1744	1329	128	9,6
2 Nolu Sivas Ahkâm-ı Şikâyet Defteri	Ağustos 1744- Ocak 1747	1330	115	8,6
3 Nolu Sivas Ahkâm-ı Şikâyet Defteri	Ocak 1747- Ocak 1750	1531	61	3,9
Toplam		4190	304	7,25

Şikâyet Defterleri'ndeki hükümlerin sonuç kısımlarında “*mahallinde şer'le görülme için yazılmıştır*” ifadesine sıklıkla rastlanmaktadır. İncelenen Sivas Şikâyet Defterleri'nde, hükümlerin yarıdan fazlasında şikâyet konusu davanın mahallinde görülmesine dair karara varılmıştır. Bu durumun sebebi şahit ve delil yetersizliği olarak yorumlanabilir. Divân, gerekli kanıtları toplamadan bir dava hakkında hüküm vermekten kaçınmıştır. Bu nedenle de Şikâyet Defterleri'ndeki hükümlerin çoğunda davayla ilgili kesin sonuca ulaşmak zordur. Fakat burada da şöyle bir husus vardır ki, mahalline nakledilen bir dava, şayet mahallinde çözülememişse, davacılar şikâyetleriyle ilgili tekrardan Divân'a başvurmuşlardır. Şikâyetleri, yinelenen şikâyetler açısından değerlendirdiğimizde ise aynı sorunla gelenlerin sayısının az olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu durumu, mahalline sevk edilen şikâyetlerin çoğunun yerel görevliler tarafından sonuca ulaştırıldığı şeklinde yorumlayabiliriz. Şikâyet Defterleri'ndeki hükümlerin karar kısımlarında “*kânûn üzere amel olunmak için yazılmıştır*” ifadesine de sıklıkla rastlanmaktadır. Davanın kanuna göre görülmesinin emredildiği bu hükümlerde, kime ne ceza verildiğine dair ayrıntılı bilgi verilmemiş, sadece suçlunun kanunların gerektirdiği şekilde

12 3 Numaralı defterden yapılmış bir çalışma mevcuttur. Ömer Topcu, *3 Numaralı Sivas Ahkâm Defterine Göre 18. Yüzyıl Ortalarında Eyalet-i Sivas'ta İlimiye Zümresi*, Yüksek Lisans Tezi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas 2021.

cezalandırılmasına vurgu yapılmıştır. Aslında bu durum davayla ilgili bir sonuca varıldığını gösterir. Suçlunun kanunların emrettiği şekilde cezalandırılması istenmiştir. Bir başka deyişle dava sonuçlandırılmıştır. Dolayısıyla Şikâyet Defterleri'ndeki hükümler, sonuçları belli olmayan davalar gibi algılansa da aslında Divân'ın şikâyetlerle yakından ilgilendiği anlaşılmaktadır.

Ahkâm-ı Şikâyet Defterleri oldukça zengin bir içeriğe sahiptir. Müslim ve gayrimüslim tebaa her türlü sorunu için Divân-ı Hümâyûn'a başvurabilmiştir. Bugün olduğu gibi o dönemde de herkesin sorunu kendine özgü özelliklere sahiptir. Bu nedenle bilhassa şahsî şikâyetleri ortak bir paydada toplamak zorlaşmaktadır. Bazı davalar birden fazla konuya örnek olabilecek niteliktedir. Bu durumda, çalışmamızda, belge en genel haliyle hangi konuyla ilgiliyse o başlık altında değerlendirilmiştir. Tokat'tan ve Tokat'a bağlı nahiyelerden gelen 304 şikâyet, konularına göre yedi ana başlığa ayrılarak ele alınmıştır. Ayrıca şahsî davalar kendi içerisinde miras, borç, alım-satım, komşuluk alt başlıklarına ayrılmıştır. Görevlilerle ilgili konular da iki alt başlıkta işlenmiştir. Böylece 1742-1750 yılları arasında Tokat kazası ve sorunları toplamda 10 başlıkta anlatılmaya çalışılmıştır.

1. Şahsî Davalar

1.1. Borç Davaları

Borç davaları 1742-1744 tarihli 1 numaralı defterde Tokat'tan gelen şikâyetler arasında ilk sıradadır. Birinci defterde 25, ikinci defterde 18, üçüncü defterde 3 şikâyet olmak üzere toplam 46 şikâyet borç ilişkileriyle ilgilidir. Toplamda 304 şikâyet içinde davaların %15'i borç davasıdır. Tokat'ta alacak verecek davaları başlıca üç başlık altında yoğunlaşmaktadır. Bunlar, kişiler arası borç ilişkileri, ticarî faaliyetlerden kaynaklanan davalar ve alacak iddiasıyla rahatsız edilenlerin şikâyetleridir.

Kişilerin borç olarak verdikleri paraları tahsil edememeleri şikâyet konusu olmuştur. Geri alınamayan borçlar arasında Dergâh-ı mualla gediklilerinden Ahmed'in Tokat'ın Gürcü köyündeki Mustafa'ya verdiği 1000 kuruş¹³, Rukiye hatunun eşi Sivasî Bostancıbaşı-zâde Seyyid Ahmed Bey'e verdiği 1525 kuruş¹⁴, Hacı Süleyman'ın Erkilet köyünden Hacı Ahmed'e verdiği 800 adet zincirli altın¹⁵, Süleyman'ın Tüccar Hacı Ahmed'e verdiği 1100 kuruş¹⁶, Asak isimli zimminin Tokat voyvodalarından Darendeli Hasan Ağa'ya verdiği 1040 kuruş¹⁷, İbrahim Ağa'nın Mehmed'e verdiği 16 kese akçe¹⁸, Müderris Abdulahad'ın halktan bazılarına verdiği 3500 kuruş¹⁹, Avanis'in şehir kethüdasının oğlu Ebubekir Ağa'ya verdiği 3434 kuruş ile Mehmed'e verdiği 1400 kuruş²⁰, Yahudi Abraham'ın İbrahim'e verdiği 2000 kuruş²¹ meblağ itibariyle kayda değer borçlar arasındadır. Şikâyetler müslim-gayrimüslim ve kadın-erkek arasında borç alışverişi yapıldığını da göstermektedir.

Tokat'ta tüccarların ve ticarî ilişkilerin çokluğu dikkat çekmektedir. Mudarebe, şirket-i inan, poliçe, kefalet gibi çeşitli işlemlere rastlanmaktadır²². Tokatlı esnaf ve tüccarlar incelenen dönemde İstanbul, Diyarbakır, Erzurum şehirlerinde ve Mısır'da ticaret yapmışlardır²³.

13 SAD, nr. 1/49-2.

14 SAD, nr. 1/194-3, 197-3.

15 SAD, nr. 1/196-3.

16 SAD, nr. 1/223-1.

17 SAD, nr. 1/242-2.

18 SAD, nr. 2/37-3.

19 SAD, nr. 2/333-1, 345-1.

20 SAD, nr. 2/361-2.

21 SAD, nr. 2/397-2.

22 Bu konuyla ilgili yapılmış bir çalışma için bkz. Zafer Karademir, "Tokat'ta Yapılan İş Ortaklıkları ve Kredi Anlaşmalarına Dair XVIII. Yüzyılın Ortalarından Bazı Örnekler", *Tokat Sempozyumu 1-3 Kasım 2012, Bildiriler*, II, 409-423. Tokat kazasındaki ticari alışverişler için ayrıca bkz. Mudarebe (SAD, nr. 1/257-4, SAD, nr. 2/63-5), şirket-i inan (1/44-4, 1/261-1), poliçe (1/260-4), kefalet (SAD, nr. 2/70-1).

23 İstanbul (1/30-7, 1/124-2, 1/260-4), Diyarbakır (1/103-6), Erzurum (1/98-2), Mısır (3/214-3).

1930'lu
yıllarda Tokat
(Hasan Erdem
Arşivi)

Borç davalarında bazı kanunlara rastlamak mümkündür. Tokat'ın Gülkılık köyünden Ömer, aynı köyden Murtaza'dan 30 kuruş borç almış ve borcuna karşılık da mutasarrıfı olduğu tarlayı rehin göstermek istemiştir. Fakat kanuna göre mirî arazinin rehin bırakılması yasak olduğu için buna izin verilmemiştir²⁴.

Alacak iddiaları da Tokat halkının Divân'a sunduğu şikâyetler arasındadır. Gayrimüslimler arasında yaşanan bir davada, Andre'nin kardeşleri, on yıl önce ölen Andre'nin Tokat sakinlerinden Ağya ve Tekur'da alacağı olduğunu iddia etmişlerdir. Ağya ve Tekur davayı birkaç kere mahkemeye taşıdıkları ve suçsuz oldukları ispatlandığı halde rahatsız edilmeye devam edildiklerini belirtmişlerdir²⁵. Bir başka olayda da Tokat'tan Avakil, borcunu ödemen ölen Ali Efendi'ye kefil olduğu iddiasıyla sürekli kendisinden para almak isteyen Çukadar Hacı Ahmed'ten şikâyetçi olmuştur²⁶.

Hanife Hatun'un, Rus asıllı cariyesini kendisinden habersiz başkasına satan eşi ve kayınvalidesi hakkındaki şikâyeti de bu başlık altına dahil edilmiştir. Hanife hatun cariyesini geri alabilmek için divana başvurmuştur²⁷.

24 SAD, nr. 3/277-2.

25 SAD, nr. 1/25-1

26 SAD, nr. 2/405-2.

27 SAD, nr. 1/163-3.

Bir başka davada da Tokatlı Hacı Hasan, eşya bahasından 845,5 kuruşluk alacağını tahsil edemediği için Sivashlı-zâde Ahmed Bey'den şikâyetçi olmuştur²⁸.

1.2. Miras Davaları

Miras davaları, Şikâyet Defterleri'nde yer bulan, Tokat'ta kişiler arasında yaşanan başlıca anlaşmazlık konularındandır. Birinci defterde 21, ikinci defterde 15, üçüncü defterde 7 olmak üzere 43 şikâyet miras meseleleriyle ilgilidir. İncelenen üç defterdeki toplam 304 şikâyet arasında bu sayı %14'lük bir orana sahiptir.

Her bir miras davası kendine has kişileri ve konuları barındırmaktadır. Kiminde ebeveyn ile evlatlar arasında, kiminde amca ile yeğenler arasında, kiminde kardeşler arasında anlaşmazlık yaşanmıştır. Miras davaları genellikle aile bireyleri arasındaki paylaşım sorunlarıyla ilgilidir. Mirasçılardan birinin hakkından fazlasını alması, mirasın bir kısmını saklayan mirasçının olması, mirasın tamamını bir kişinin almaya çalışması gibi durumlara sıkça rastlanmaktadır²⁹.

Bir annenin şikâyet edildiği Mart 1743 tarihli davada, Tokat'tan Fatma Hatun eşi Mehmed Çavuş öldükten sonra Cin Ali'yle evlenmiş ve eşinden kalan mirasın tamamını alarak gitmiştir. Bunun üzerine Fatma'nın küçük yaştaki çocuklarının vâsisi Hamide Hatun şikâyetçi olmuştur³⁰. Ölenin ilk eşinden vârisleriyle ikinci eşinden vârisleri arasında da anlaşmazlıkların yaşandığı davalara rastlanmıştır. Tokatlı Mehmed, vefat eden babasından kalan bütün mirasın üvey annesi ve üvey kardeşleri tarafından alındığını ve kendine pay verilmediğini belirterek şikâyetçi olmuştur³¹.

Mirastan kendisine pay düşmeyen uzak akrabaların hak talebinde bulunmaları da şikâyet konusu olmuştur. Tokat'ın Yaş mahallesinde yaşayan Rahime Hatun ilk eşinden kendisine kalan evini ikinci eşine hibe etmiştir. Rahime Hatun vefat edince Rahime'nin erkek kardeşinin kızı miras talebinde bulunmuştur³².

Mirasla hiçbir alakası olmayan bazı kişiler ölen kişinin mirasını zapt ettikleri için şikâyet edilmişlerdir. Bu kişiler mütegalibe olarak tanıtılmışlardır³³.

28 SAD, nr. 1/268-3.

29 Bkz. SAD, nr. 1/35-4, 37-2, 55-4, 86-3, 97-3, 101-2, 107-5, 133-3, 145-1, 162-3, 163-2, 243-2, 267-4, 274-2, 276-2; SAD, nr. 2/53-3, 348-2, 349-2, 429-2; SAD, nr. 3/49-5, 79-2, 102-5, 232-2.

30 SAD, nr. 1/95-3, 97-3, 104-4, 145-1.

31 SAD, nr. 2/345-3.

32 SAD, nr. 2/90-5. Benzer davalar için bkz. SAD, nr. 1/86-3, 103-3, 107-5; SAD, nr. 2/158-3, 160-1.

33 Bkz. SAD, nr. 1/26-4, 45-1, 137-1, 164-4; SAD, nr. 2/360-2; SAD, nr. 3/328-1.

Tokat'ta yaşayan gayrimüslimler de miras davaları için Divân'a başvurmuşlardır. Miras davalarından altı tanesi gayrimüslimlere aittir³⁴. Bunlar da gerek aile içi anlaşmazlıklarını gerekse miras meselelerine hariçten müdahale eden kişilerle ilgili sorunlarını dile getirmişlerdir.

Tokat'taki bazı miras davaları miras hukuku hakkında bilgiler sunmaktadır. Tokat'tan Terzi Mehmed'in kızı buluğa ermeden nikahlanmış ve düğünü yapılmadan vefat etmiştir. Kızın mirasından nikahlı eşine hak düşüp düşmeyeceği konusunda yaşanan anlaşmazlık üzerine açılan dava, henüz düğün yapılmamış olsa bile nikah akdedilmiş olduğu için eşine de pay düştüğü şeklinde sonuçlanmıştır³⁵. Miras hukukuyla ilgili kayıtlarda rastlanan bir diğer bilgi de üzerinden 15 sene geçen davanın tekrar görülemeyeceğidir. Tokatlı Hacı Ömer ve Hacı Ümmühan, Hac farızasını yerine getirmek için gittikleri Mekke'de 1699 senesinde vefat etmişler ve mirasları çocukları arasında paylaşmışlardır. Fakat ölenlerin kızlarından biri, miras paylaşımında haksızlık yapıldığı iddiasıyla 1720'de davacı olmuş ve kardeşler arasında sulh yapılmıştır. Yine de aldığı razı olmayan ve sürekli rahatsızlık veren kadından 1753 senesinde kardeşleri şikâyetçi olmuş ve üzerinden 15 sene geçmiş miras davasının görülmesinin yasak olduğunu belirterek kız kardeşlerinin müdahale etmesinin engellenmesi için hüküm istemişlerdir³⁶.

Tokat'ta vârisiz ölen bir yeniçeri hakkındaki hüküm de önemlidir. Yeniçeri ocağı Haseki tekâüdlerinden Tokatlı Seyfi Ağa'nın vârisi olmadığı için bütün malları ve paraları Beytül-mâl'e intikal etmiştir. Seyfi Ağa'nın miras işlemleriyle ilgilenmek üzere Beytül-mâl emini görevlendirilmiştir³⁷.

Ahkâm defterlerindeki miras davalarında kişilerin bütün terekesine yer verilmemektedir. Taşınmaz mülklerden, değerli eşyalardan ya da toplam mirastan bahsedilmektedir. Bazı davalarda mehir miktarlarına da rastlanmaktadır³⁸.

1.3. Alım-Satım

Şikâyet Defterleri'nden takip edebildiğimiz kadarıyla Tokat'tan alım-satım konusunda Divân-ı Hümâyûn'a yansıyan sorunların oranı oldukça düşüktür. Birinci

34 Bkz. SAD, nr. 1/26-4, 144-1, 150-3; SAD, nr. 2/156-3; SAD, nr. 3/194-3, 328-1.

35 SAD, nr. 2/53-3.

36 SAD, nr. 1/133-3.

37 SAD, nr. 2/394-2.

38 Örnek bir davada, Hatice'nin dört yüz kuruş mehr-i mu'accel ve dört yüz kuruş mehr-i mü'eccele Salih ile nikâhlandığından bahsedilmektedir. Salih vefat edince miras paylaşımında Hatice'nin mehrinden de bahsedilmiştir. SAD, nr. 2/158-3.

defterde bu konuda hiç şikâyet yoktur. İkinci defterde 3 tane, üçüncü defterde 2 tane şikâyet vardır. Toplam şikâyetler arasındaki oranı %1,6'dır.

Alım-satım davalarında mülkün menzil, değirmen, bahçe gibi cinsi belirtilmiş, ancak ayrıntılı özelliklerine değinilmemiştir. Çünkü davalar satıştan sonra gerçekleşen sorunlarla ilgilidir ve sorunun üzerinde durulmuştur.

Tokat'taki davalarda alım-satımdan sonra satışı iptal etmeye çalışanlar olmuştur. Mülklerin takas edildiği bir davada, Abdüllatif bağını Hacı Mehmed'in Soğukpınar mahallesindeki eviyle takas yapmıştır. Daha sonra Hacı Mehmet ölünce oğulları evi geri almak istemişlerdir³⁹.

Yakınlarının ölmeden önce sattıkları mülkün satışını iptal etmek isteyenlere dair şikâyetler de vardır. Tokat'tan bir kadın evini 200 kuruşa eşine satmış ve bir süre geçtikten sonra da vefat etmiştir. Kadının eski eşinden olan kızları evin annelerine ait olduğunu iddia ederek sürekli rahatsızlık çıkarmışlardır⁴⁰. Bir başka davada da Tokatlı Saliha Hatun üç bağını ve evini gelini Raziye'ye 150 kuruşa satmıştır. Saliha Hatun vefat ettikten sonra vârislerinden bazıları satışı tanımadıklarını ve haklarını istediklerini ifade etmişlerdir⁴¹.

Köle satışıyla ilgili yaşanmış bir olay da bu başlık altında ele alınmıştır. Tokat'ta yaşayan Acem asıllı ve Müslüman olan Ali, Divân-ı Hümâyûn'a başvurarak, Tokat'tan Yusuf'un kendisini köle olarak satmak istediğinden şikâyetçi olmuştur. Hükümde sahih Müslim Acem olanların Osmanlı ülkesinde satılmasının yasak olduğu belirtilmiş ve Yusuf'un müdahalesinin engellenmesi hususunda hüküm yazılmıştır⁴².

1.4. Komşuluk İlişkileri

İncelenen Şikâyet Defterleri'nde Tokat'ta komşuluk sorunlarını ortaya koyacak kayıtlar yok denecek kadar azdır. Birinci defterde iki ve üçüncü defterde dört tane şikâyet vardır. Bu davalar, bütün şikâyetler arasında, toplamda %1,9 oranına ulaşmaktadır. Komşunun yaptığı yeni bina nedeniyle diğer evin güneşinin kesilmesi, komşunun evinin içini görecek bir yere pencere açılması, herkesin

39 SAD, nr. 2/384-2

40 SAD, nr. 2/198-2.

41 SAD, nr. 3/298-3

42 SAD, nr. 2/464-1.

geçtiği yolun kapatılması, ortak kullanılan suyun kesilmesi gibi konular Tokat'ta komşuluk ilişkilerini zarara uğratmıştır.

Tokat'ta yaşayan Kirkor isimli gayrimüslim, evinin bazı bölümlerine tadilat yaptıktan sonra, Müslüman komşusu Rabia tarafından şikâyet edilmiştir. Rabia Hatun mutfağının güneşini engellediğini belirterek komşusu Kirkor'la davalık olmuştur⁴³. Benzer bir şikâyette de Kabe Mescid mahallesinde yaşayanlar, kazancı esnafından bir zimmiden evini herkesin evinden yüksek yaptığı ve mahallenin düzenini bozduğu için şikâyetçi olmuşlardır⁴⁴.

Alaca Mescid sâkinleri, mahallelinin yıllardır kullandıkları yolu satın aldığını iddia ederek ulaşıma kapatan aynı mahalleden Hacı Ahmet'ten şikâyetçi olmuşlardır⁴⁵.

Ortak kullanım nedeniyle, komşuluk ilişkisi olarak değerlendirilebilecek su sorunlarına da bu başlık altında kısaca değinmekte fayda vardır. Nehir sularını bağ ve bahçelerini sulamak için kullanan Tokat halkı, sularının kesilmesi ya da suyun yatağının değiştirilmesi gibi nedenlerden dolayı birkaç sorun yaşamıştır. Sulayamadıkları ürünleri zayi olma tehlikesiyle karşı karşıya kalanlar, zarara sebep olanlardan şikâyetçi olmuşlardır. Bir davada, Tokat'ta çiftliği ve değirmeni olan Zeynep Hatun, değirmenin yanındaki üzüm bağlarının sahibi olan komşularının ortak kullandıkları nehri kendi bağlarına katıp araya duvar örmelerinden dolayı kendi değirmenin çalışamaz duruma geldiğinden şikâyet etmiştir⁴⁶. 3 numaralı defterde de bu nitelikte su sorunuyla ilgili iki tane şikâyet mevcuttur⁴⁷.

2. Vakıfların Sorunları

Vakıflarla ilgili meseleler, çalışmaya konu üç defterde Tokat'tan gelen şikâyetler arasında ilk sıralarda yer almaktadır. 1 numaralı defterde 24; 2 numaralı defterde 33; 3 numaralı defterde 12 olmak üzere toplam 69 şikâyet vakıflarla ilgilidir. 304 şikâyet içerisinde bu sayı %22,5 oranındadır.

43 SAD, nr. 1/164-2.

44 SAD, nr. 3/91-1

45 SAD, nr. 3/324-1.

46 SAD, nr. 1/213-3

47 SAD, nr. 3/24-3, 241-1.

Vakıfların sorunlarını tek çatıda toplamak mümkün değildir. Vakfın yönetimi⁴⁸, vakfın gelirleri⁴⁹, vakıf görevlilerinin atama, maaş ve görevleriyle ilgili sorunlar⁵⁰, vâkıfın evlatları arasındaki sorunlar⁵¹, vâkıfın neslinden olmayanların evladiyet iddiaları⁵², vakfın tamiri⁵³, vakıf şartlarının yerine getirilmemesi, vakfa ait yerleri başkasının zapt etmesi ve vakfa hariçten müdahale⁵⁴ gibi durumlar vakıfların sorunlarından bazılarıdır.

Vakıflarla ilgili şikâyetler, Tokat'taki vakıfların isimleri, yöneticileri, gelir kaynakları, yönetim şekilleri gibi ayrıntılı bilgileri de içermektedir. İncelenen defterlerde geçen vakıfların isimleri Tura Sinan Vakfı, Genç Mehmed Paşa Vakfı, Ahmed Paşa Vakfı, Karasu Çeşmeleri Vakfı, Ayas Ağa Vakfı, İlyas Ağa Vakfı, Fağfur Paşa Vakfı, Pir Ahmed ve Ahmed Bey Vakfı, Misafir Bey Zaviyesi Vakfı, Asiye Hatun Vakfı, Hatuniye (Gülbahar) Hatun Vakfı, Acem Hanı Vakfı, Yağbasan Medresesi Vakfı, Hamza Bey Zaviyesi Vakfı, Kadı Hasan Vakfı, Ahi Evran Vakfı, Mir Ebulfeth, Mir Mahmud, Mir Mesud vakfı, Hacı Havva Hatun Mescidi, Kemankeş Kara Mustafa Vakfı olmak üzere 19 adettir⁵⁵. Ayrıca evini, dükkanını, parasını, hanını vakfetmiş kişilerin isimlerini de tespit etmek mümkündür⁵⁶. Tokat'ta Kazancılar çarşısındaki ve Taşhan'daki vakıf dükkanlarıyla ilgili bilgiler de mevcuttur⁵⁷.

3. Toprak ve Vergi Sorunları

Toprak ve vergi konusu Tokat halkının Şikâyet Defterleri'ne akseden başlıca sorunlarından biri olmuştur. 1 numaralı defterde 11; 2 numaralı defterde 23; 3 numaralı defterde 14 olmak üzere toplam 48 şikâyet toprak ve vergi sorunlarıyla ilgilidir. 304 şikâyet içerisinde bu sayı %15,6 oranındadır.

48 Vakıf yönetimiyle ilgili davalar için bkz. SAD, nr. 1/281-1; SAD, nr. 2/35-2, 122-3, 128-1, 172-3, 173-4, 432-2; SAD, nr. 3/205-4, 240-4.

49 Vakıf gelirleri hakkındaki sorunlar için bkz. SAD, nr. 1/83-4, 115-1, 130-4, 141-3, 148-4, 247-1, 278-3. SAD, nr. 2/30-1, 55-3, 145-3, 146-1, 192-3, 198-1, 355-2, 360-1, 432-2, 443-3; SAD, nr. 3/158-1.

50 Vakıf çalışanlarının sorunlarıyla ilgili davalar için bkz. SAD, nr. 1/83-6, 84-1, 84-5, 104-3, 144-2, 214-1; SAD, nr. 2/374-3, 383-2.

51 SAD, nr. 1/277-2; SAD, nr. 2/454-1.

52 SAD, nr. 1/12-2, 132-2, 153-4, 156-3, 188-4; SAD, nr. 2/32-3

53 SAD, nr. 2/131-3

54 SAD, nr. 2/70-2, 117-1, 203-3, 349-3.

55 Defterlerdeki yerleri için bkz.; Tura Sinan Vakfı (1/83-4), Genç Mehmed Paşa Vakfı (1/83-6, 1/84-1, 1/84-5, 2/122-3, 2/128-1), Ahmed Paşa Vakfı (1/104-3, 2/383-2), Karasu Çeşmeleri Vakfı (1/130-4), Ayas Ağa Vakfı (1/148-4, 1/156-3, 2/35-2, 2/198-1, 3/205-4), İlyas Ağa Vakfı (1/188-4), Fağfur Paşa Vakfı (1/225-4, 3/10-2), Pir Ahmed ve Ahmed Bey evladı Vakfı (2/30-1), Misafir Bey Zaviyesi (2/145-3, 2/146-1), Asiye Hatun Vakfı (2/360-1), Hatuniye (Gülbahar) Hatun Vakfı (2/173-4, 2/432-2; 3/83-3), Acem hanı Vakfı (2/24-2), Yağbasan Medresesi Vakfı (2/192-3, 2/355-2, 3/112-3, 3/312-4), Hamza Bey Zaviyesi Vakfı (2/203-3, 2/374-3; 3/32-1, 80-3), Kadı Hasan Vakfı (2/443-3), Ahi Evran Vakfı (2/454-1, 3/46-1), Mir Ebulfeth, Mir Mahmud, Mir Mesud Vakfı (2/32-3), Hacı Havva Hatun Mescidi Vakfı (2/131-3), Kemankeş Kara Mustafa Vakfı (3/55-2).

56 Vakıf menzil ve han; SAD, nr. 2/24-2, 117-1. Vakıf dükkân; SAD, nr. 2/70-2, Vakfedilmiş para; SAD, nr. 3/90-2.

57 Kazancılar çarşısındaki vakıf dükkânlar; SAD, nr. 2/349-3, 365-5, 350-1. Taşhan'daki vakıf dükkânlar; SAD, nr. 2/158-1.

Tokat'ta toprak ve vergi anlaşmazlığı konuları kendi arasında çok sayıda alt başlığa ayrılabilir. Bunlar, malikâne-divânî sisteminde yaşanan vergi ve arazi sorunları⁵⁸, şahıslar ya da köyler arasındaki arazi anlaşmazlığı⁵⁹, üzüm bağlarına müdahale⁶⁰, mutasarrıfın toprağı işletmesine hariçten müdahale⁶¹, tapu sahibinin ölümünden ya da toprağı terk etmesinden sonra tapu hakkının kime geçeceği konusundaki sorunlar⁶², mutasarrıf değişimi sırasında mahsulleri ve vergileri hangisinin toplayacağı sorunu⁶³, muaf olanlardan vergi talebi⁶⁴ olarak sıralanabilir.

Tokat'ta vergi konusundaki şikâyetler başlıca üç başlık altında toplanabilir. Bunlardan ilki fazladan vergi talep eden görevliler hakkındadır⁶⁵. İkincisi vergisini ödemeyen reaya hakkında görevlilerin yaptıkları şikâyetlerdir⁶⁶. Üçüncüsü de vergi yükümlülüğü olmadığı halde üzerine vergi yüklenmeye çalışıldığını söyleyen reayanın şikâyetleridir. Üçüncü maddeyle ilgili özellikle avarız vergisi istenildiği için Divân'a başvuranların şikâyetleri çoğunluktadır⁶⁷.

Toprak ve vergi hususunda en önemli konu iskânla ilgilidir. 2 numaralı defterin başlarında 1744 tarihli bir hükümde Tokat'ın bazı köylerinin eşkıya saldırılarından dolayı dağıldığından bahsedilmektedir⁶⁸. Aynı defterde 1746 yılında Tokat voyvodalığına bağlı Çepni mukataası halkının bölgedeki eşkıyalardan rahatsız olarak Bozok tarafına göçtükleri yazılıdır⁶⁹. Fakat bu olumsuz örneklerin dışında, çalışmanın kapsadığı dönemde Tokat'ın merkez kazasının güvenliği yüksek bir bölge olarak görülmesi nedeniyle göç aldığı anlaşılmaktadır. 1745 yılında Darende'ye bağlı Yenice köyünün ahalileri Tokat'a göçmüşler ve Tokat'ta bağlı çeşitli bölgelere yerleşmişlerdir⁷⁰. 1746'da Han-ı Cedid kazasından ve Niksar'a bağlı Fazlı köyünden Tokat'a göçler olmuştur⁷¹. Osmanlı iskân siyasetinde reayanın

58 Malikane-divânî sistemindeki vergi ve toprak davaları için bkz. SAD, nr. 1/278-3; SAD, nr. 2/373-1.

59 SAD, nr. 1/261-3, 1/63-2

60 SAD, nr. 1/32-5,

61 SAD, nr. 3/19-4, 202-3, 241-4, 327-2.

62 SAD, nr. 2/430-4 ; SAD, nr. 3/143-3.

63 SAD, nr. 1/193-1

64 SAD, nr. 2/421-1

65 SAD, nr. 1/122-5, SAD, nr. 2/111-1, 187-2, 195-1, 471-3.

66 SAD, nr. 1/159-1, SAD, nr. 3/53-3.

67 SAD, nr. 1/37-1, SAD, nr. 2/147-3, 409-2, 416-3, 433-3, 440-1; SAD, nr. 3/7-1, 53-3, 376-4.

68 SAD, nr. 2/33-2.

69 SAD, nr. 2/373-2.

70 SAD, nr. 2/117-3.

71 SAD, nr. 2/412-1, 428-1, 430-3, 451-3.

toprağını terk etmesi hoş karşılanan bir durum değildir. Çünkü toprak ekilmediğinde vergiler toplanamamaktadır. Bu nedenle çeşitli bölgelerden Tokat'a göçenler, geldikleri bölgelerin vergi toplayıcıları tarafından şikâyet edilmişlerdir. Bu şikâyetler o dönemde Tokat'ın göç aldığını anlamamızı sağlamaktadır.

4. Asayiş Sorunları

Ev basıp eşyaları, yiyecekleri veya hayvanları gasp etme, mülküne el koyma, hırsızlık, cinayet, darp, yaralama gibi durumlar asayiş sorunları başlığı altında ele alınmıştır. Bu fiilleri gerçekleştirenler şaki, mütegalibe, eşkıya, ashab-ı ağraz gibi sıfatlarla anılmışlardır.

Tokat'ta asayiş sorunları birinci defterde 13, ikinci defterde 12, üçüncü defterde 8 adet, toplamda 33 adet şikâyet ile Sivas Ahkâm-ı Şikâyet Defterleri'ne yansımıştır. 304 şikâyetten %10,7'si asayiş konularıyla ilgilidir.

1743 yılında sabık Şehir Kethüdası oğlu Salih, Ebubekir, Ünyeli oğlu Hacı Ali, Hafız Seyyid Ömer, Hamr emini Seyyid Emin, Börekçi Hacı Mustafa, Emir Ali oğlu Hacı Mustafa, Terzi Hacı Mehmed, Tacir Hacı Ömer, Bakkal Hacı Ali, Kılıççı oğlu Hacı İbrahim ve Hacı Süleyman isimli kişiler yanlarına aldıkları eşkıyalarla birlikte Tokatlıların evlerini basmış, halkın mallarını ve paralarını yağmalamışlardır⁷². Tokat ahalisinden bir kesim, topluca Divân'a gitmiş ve bu kişilerin asılsız iddialarla halktan şikâyetçi olup para cezası ödemelerine sebep olduklarını bildirmişlerdir⁷³. Bu kişilerden Şehir kethüdası oğlu Salih, Bekir, Seyyid Emin, Hafız Seyyid Ömer, Ünyeli Hacı Ali, Torun Hacı Mehmed Tokat halkının vergi ve sair çeşitli işlerini halletmeleri için seçilmişler, ancak masraf defterlerini hazırlarken fazladan borç çıkararak halktan haksız para toplamışlardır⁷⁴. Sonraki defterlerde bu kişilerle ilgili şikâyete rastlanmamaktadır. Bu da adı geçen kişilerin sebep olduğu sorunların çözüldüğünü göstermektedir.

Tokat'tan gelen şikâyetlerde darp ve yaralama hadiselerine nadiren rastlanmıştır. 1744 tarihli bir şikâyette dişlerini kırdığı ve mallarını gasp ettiği için Mustafa hakkında Seyyid Salih'in şikâyeti vardır⁷⁵. İmam Mustafa 1745 yılında Komanat'a bağ-

72 SAD, nr. 1/112-5, 122-1, 122-4.

73 SAD, nr. 1/116-1.

74 SAD, nr. 1/118-1.

75 SAD, nr. 1/246-1.

lı Ermiş köyünde yoldan geçerken kavga ettiği kişilerin kendini darp edip kolunu ve dişini kırdıklarından şikâyetçi olmuştur⁷⁶. Cinayetle ilgili bir davada Tokat'ta üzüm bağları arasında gezerken bel isimli aletle başına vurularak öldürülen kişinin kız kardeşi ve bazı yakınlarının katille ilgili şikâyetleri mevcuttur⁷⁷.

Tokat'taki asayiş sorunlarından biri de mütegalibe denilen zorbarların, Tokatlıların evlerine, arsalarına, bağlarına vs. mülklerine yaptıkları müdahalelerdir⁷⁸. Birkaç şikâyette kadınlara yapılmış saldırılara ve tecavüzlere de rastlanmaktadır⁷⁹.

Asayiş bozan bir başka olay da konargöçerlerin göçleri esnasında yaşananlardır. “*Komanat ma‘a Dönekse*” nahiyesi ahali, kazalarından gelip geçerken tarlalarının içerisinden geçip ürünlerini zayi eden konargöçer Ekrâd Yörükanlı ve Milli cemaatlerinden şikâyetçi olmuşlardır. Bu cemaatlerin eşkıya saldırılarını aratmayan tavırları bölge halkının perişan olmasına ve dağılmasına sebep olmuştur⁸⁰.

Tokat'taki halkı rahatsız eden ve hakkında birden fazla şikâyet bulunan isimlerden biri de Delioğlan Abraham isimli zimmidir. Delioğlan Abraham Kayserili'dir fakat Tokat'ta yaşamaktadır. Maddi gücü yerinde olan ve bu gücü sayesinde de çevresine eşkıyaları toplamış bir şahsiyettir. “*Zi-kudret mütegalibe*” olarak tanıtılmaktadır. Kendisinden en fazla çeken grupların başında asılsız iddialarla sürekli rahatsızlık verdiği esnaf ve tüccarlar gelmektedir. Vergilerin toplanması hususuna da müdahale etmiş ve bazı bölgelerin mukataa gelirlerine el koymuştur⁸¹. Ayrıca 1744 tarihli bir şikâyette, sabık Tokat voyvodası Seyyid Hasan'ın Delioğlan Abraham'dan yardım alarak halktan zorla para tahsil ettiğinden bahsedilmektedir⁸². Delioğlan Abraham ile ilgili şikâyetler 3 numaralı Sivas Ahkâm-ı Şikâyet Defteri'nde de devam etmektedir. Dolayısıyla çalışmamızın kapsadığı yıllar içerisinde Delioğlan'la ilgili sorun çözüme kavuşturulamamıştır.

5. Esnafın ve Tüccarların Sorunları

Sivas Ahkâm-ı Şikâyet defterlerinde Tokat'taki bakırcı esnafıyla ve tüccarların Taşhan'daki ticarî faaliyetleriyle ilgili bilgilere sıkça rastlanmaktadır.

76 SAD, nr. 2/41-4.

77 SAD, nr. 1/103-1.

78 Mülklere yapılmış müdahaleler için bkz. SAD, nr. 1/4-3, 182-2, 212-2, 233-3, 282-3; SAD, nr. 2/55-4; SAD, nr. 3/98-2, 224-4.

79 SAD, nr. 2/161-3, 199-4, 424-2, 444-5; SAD, nr. 3/100-2.

80 SAD, nr. 3/89-3.

81 SAD, nr. 1/90-3.

82 SAD, nr. 1/225-1.

Defterlerden anlaşıldığı kadarıyla incelenen dönemde Tokat'taki bakırcı esnafı maddi olarak kötü durumdadır. 1 numaralı defterin ilk sayfalarından itibaren bakırcı esnafının sorunlarıyla alakalı şikâyetler başlamaktadır. 1742 yılındaki ilk şikâyet bakırcı esnafından bazılarının evlerinin basılarak eşyalarının yağmalandığıyla ilgilidir⁸³. Sonraki şikâyetler de bakırcı esnafının gerek halkla gerekse kendi içlerinde yaşadıkları sorunları ortaya koymaktadır. Yaşanan sorunların esnaf arasındaki ilişkileri de bozduğu anlaşılmaktadır. Mesela, bakırcı esnafından Asvador sattığı bakırların parasını ödemedi kaçan kişilerdeki alacaklarını, “*Bizim bundan akdem firar eden (-) nam kimesne zimmetindeki alacağımıza siz kefilsiz*” diyerek Kazgancı Ohan ve Mıgırđıç'tan zorla tahsil etmeye çalışmıştır⁸⁴.

Bakır alıp işleme konusunda da sorunlar yaşamışlardır. Bir şikâyet kaydında, o döneme kadar şehir dışından getirdikleri bakır kendi aralarında herkese yetecek şekilde bölüşerek ticaretlerini yaptıklarından, fakat 1742'de içlerinden bazılarının mezat (ucuz) mal alıp yüksek fiyata satarak daha fazla kâr elde etme sevdasına düştüklerinden bahsedilmektedir⁸⁵. Yine aynı senede bazı bakırcılar başka mahallerden gizlice bakır almış ve gizlice açtıkları dükkanlarda bakır üretilip satmışlardır. Bu hareketleri mirî malının azalmasına sebep olduğu ve esnaflık şartlarına uymadığı için şikâyet edilmiştir⁸⁶. 1743 senesinde bakırcı esnafından bazıları iflas etmiş, bazıları da borçlarını ödeyemedikleri için Tokat'ı terk ederek başka kazalara kaçmışlardır⁸⁷. İşleri iyi giden esnaf, iflas edenler tarafından rahatsız edilmiştir. İflas eden veya borçlu olan esnaftan bazıları, maddî durumunu korumayı başarmış Bakırcı Yasefi “*Senin kâr û kisbin bizden ziyâdedir bizim fakirü'l-hal olanlarımıza akçe ver*” diyerek sürekli rahatsız etmişler ve Yasefi'nin başka yere göçmesine sebep olmuşlardır⁸⁸.

Esnafa bakırları satan Ali Efendi de kendisinden bakır aldıktan sonra borcunu ödemedi ölen, iflas eden veya kaçan esnafın borçlarını diğerlerinden almaya çalışmıştır⁸⁹. 1747'de esnaf üyeleri eşyalarını satıp Ali Efendi'ye borçlarını ödemişlerdir. Ancak Ali Efendi, ödenen meblağın eksik olduğunu söyleyerek esnafı

83 SAD, nr. 1/4-1.

84 SAD, nr. 1/5-2.

85 SAD, nr. 1/17-2.

86 SAD, nr. 1/44-3.

87 SAD, nr. 1/151-1, 152-2, 160-4.

88 SAD, nr. 1/168-3.

89 SAD, nr. 1/202-1.

rahatsız etmeye devam etmiştir⁹⁰. Bakırcı Haçador, Ali Efendi'den 800 kuruşluk bakır almış ve borcunu ödemiştir. Fakat Ali Efendi zimmetinde alacağı kaldığı iddiasıyla Haçador'dan sürekli para istemiştir⁹¹.

Bakır temininde rüşvet ve iltimasa başvurulduğu, bu suretle haksız kazanç elde edildiği iddiaları da Divân'a intikal etmiştir. Mesela bir kayda göre Sarraf Asfador rüşvet verdiği bir kişi sayesinde hurda bakır çok ucuza almış ve bunu işleyerek bakırcılara zorla satmıştır. Bakırcı esnafı kâr edemediklerinden ve işlerini yapamadıklarından şikâyet etmektedir⁹².

O dönemde bakırcı esnafı ile yöneticiler yahut halef-selef yöneticiler arasında bazı anlaşmazlıkların yaşandığı görülmektedir. Bakırcı esnafının şeyhlik görevi 1742 yılında Hacı Ahmed'in üzerindedir. Hacı Ahmed görevini yapmasına engel olduğundan şikâyetçi olurken⁹³, esnaf ise Hacı Ahmed'in kendilerinden topladığı parayı zimmetine geçirdiğini söylemektedir⁹⁴. Yapılan tahkikat neticesinde esnafın 13.420 kuruş 30 pare toplayıp Hacı Ahmed'e teslim ettikleri ve borçlarını kapattıkları kanıtlanmıştır⁹⁵. Esnaf kethüdası olan Mehmed, esnaf arasında çeşitli fesatlar çıkardığı için azledilmiş fakat azledildikten sonra yeni kethüdanın görevini yapmasına engel olmuştur⁹⁶. 1746'da sorunların devam ettiği görülmektedir. Ustabaşı olduklarını iddia eden bazı kişiler 60 adet dükkânın işletmesini durdurmuş, dükkanlardaki mallara el koymuş ve bakırcıları dokuz ay hapsedmişlerdir⁹⁷. 1747'de iflas etmiş esnafın borçları, devletin atadığı mübaşir vasıtasıyla tahsil edilmiş ve alacaklılara verilmiştir. Buna rağmen bazı alacaklılar tekrar tekrar para talep ederek bakırcıları rahatsız etmeye devam etmişlerdir⁹⁸.

Ele alınan defterlerde, Tokat'ta bakırcılar haricindeki esnaf grupları arasında büyük sorunlar görülmemektedir. Diğer meslek sahipleri arasında yaşanan sorunlarla ilgili birkaç şikâyet gelmiştir. Bakkal esnafından Hasan ile Seyyid Hasan arasında mum yağın kimin satacağı konusunda anlaşmazlık yaşanmıştır. Seyyid

90 SAD, nr. 3/4-4.

91 SAD, nr. 3/7-5.

92 SAD, nr. 1/153-2, 155-2.

93 SAD, nr. 1/15-1.

94 SAD, nr. 2/156-2.

95 SAD, nr. 2/436-2.

96 SAD, nr. 1/158-3.

97 SAD, nr. 2/187-1.

98 SAD, nr. 3/89-4.

Hasan “*Mum yağını sadece ben satacağım, sana sattırmam*” diyerek Hasan’ı engellemeye çalışmıştır⁹⁹. İpekçi esnafından gelen bir şikâyet, kendilerinden fazladan mizân-ı harîr resmi talep eden mültezimle ilgilidir¹⁰⁰. Hallaç ve basmacı esnafından bazıları da havlu, yemeni gibi çeşitli ürünlerin taklidini üretip satan kişiler hakkında şikâyette bulunmuşlardır¹⁰¹.

Şikâyet Defterleri’nde tâcirlerin Taşhan’da ikâmet ettiklerine ve yaptıkları alım-satımlara dair bilgiler mevcuttur. Tokat’a çeşitli bölgelerden tüccarlar gelmiştir. Tüccar Frankol ticaret için geldiği Tokat’ta vefat edince yanında bulunan mallarının bozulmadan ve kaybolmadan İstanbul’a nakledilmesi için emir yazılmıştır¹⁰². Şikâyet Defterleri’nde Tokat’taki tüccarlarla ilgili çok fazla soruna rastlanmamıştır. Bir şikâyette 1743’te Ohan isimli bir tüccar mütegalibeden bazı kişilerin kendilerinden para alabilmek için çeşitli iftiralarla sürekli mahkemeye başvurduklarını ve 5.000 kuruşluk davası olduğunu bildirerek haline merhamet edilmesini talep etmiştir¹⁰³.

6. Görevliler

6. 1. Görevlilerle İlgili Şikâyetler

Tokat ahalisinin şikâyetçi olduğu konuların biri de kendilerinden fazladan ya da gereksiz yere vergi toplayan görevlilerdir. Bu görevliler, Tokat voyvodaları, âyânlar, tımarlı sipahiler, kethüdalar, zabıtlar, kadı ve naipler gibi çeşitlilik göstermektedir. 1742’de Tokat’ta âyânlık iddiasında olan Abdurrahman Efendi, Arap Mahmud, Kasım oğlu İbrahim, Şeyhi oğlu Seyyid Abdullah, Sarı Müftü oğlu Seyyid Ahmed, Müftü oğlu Seyyid Mustafa ve Hüseyin isimli kişiler halkın vergi işlerine karışarak fazladan vergi toplayıp zimmetlerine geçirmişlerdir. Tokat halkı, bu kişilerin ehl-i örften destek aldıklarını belirtmiştir¹⁰⁴. 1743’te Tokat voyvodalığına bağlı İlbeyli aşiretinin kethüdaları olan Hasan ve İbrahim yanlarına topladıkları adamlarıyla halktan fazladan öşür toplamış, ayrıca direnenleri zincirleyip hapsedmişlerdir. Halkın deve vs. hayvanlarını da almışlardır¹⁰⁵.

99 SAD, nr. 1/236-2.

100 SAD, nr. 1/285-1.

101 SAD, nr. 3/75-2.

102 SAD, nr. 1/70-1.

103 SAD, nr. 1/169-3.

104 SAD, nr. 1/7-2, 16-1, 20-3.

105 SAD, nr. 1/109-4, 157-2.

Tokat voyvodaları da fazla vergi topladıkları için şikâyet edilmişlerdir. Ahalinin seferiye masrafları için pazarda sattıkları mahsullerden vergi alınmaması gerekirken ürünlerden *bac-ı pazar* talep eden Tokat voyvodası şikâyet edilmiştir¹⁰⁶. Tokat voyvodası Hasan Ağa, görevinden azledildikten sonra Tokat hassına bağlı Ayranlı kasabası reayasının zimmetinde mukataa parası kaldığı bahanesiyle halktan para toplamış, daha sonra yanına eşkiyadan Delioğlan Abraham'ı alarak bir kere daha vergi tahsil etmiştir. Bununla da yetinmeyerek bölge halkını 40-50 gün hapsederek tekrar faiziyle vergi tahsili yapmış, ayrıca voyvoda resmi (vergi-si) ismiyle başka cezalar da toplamıştır¹⁰⁷. Tokat voyvodası Hasan'ın hapsedtiği kişilere eziyet ettiği hakkında şikâyetler de mevcuttur. Şikâyetlere göre hapisteki bazı kişileri zincire vurdurmuş, geceleri de bazen koltuklarından, bazen perçemlerinden, bazen ayak parmaklarından asarak eziyet etmiştir¹⁰⁸.

Tokat halkı, zaman zaman mahkemede görev yapan kadı, naip ve kâtiplerden de taraf tuttıkları ya da rüşvet aldıkları gerekçesiyle şikâyetçi olmuşlardır. Beratı olmamasına rağmen Tokat mahkemesinde görev yapan Süleyman ve Hüseyin isimli kâtipler de çeşitli iftiralarla halkın paralarını aldıkları iddiasıyla suçlanmışlardır¹⁰⁹. Bir hükümde Tokat'ta kadı olan Mahmud Efendi'nin Kıbrıs adasına sürüldüğünden bahsedilmektedir. Kıbrıs'a gönderilirken yolda firar etme ihtimali olmasından dolayı, geçtiği yollarda firarına mâni olunması hakkında yol üzerindeki bütün görevlilere emir gönderilmiştir¹¹⁰.

6.2. Görevlilerin Şikâyetleri

Görevliler de görevleriyle ilgili sorunları için Divân'a başvurmuşlardır. Tokat'ın Çay mahallesindeki caminin imamı İsmail, nikah ve cenaze işlemlerini yıllardır kendisinin yaptığını, ancak başka bir caminin imamı olan Mehmed'in görevlerini yapmasına engel olduğunu belirtmiştir¹¹¹. 1743'te Tokat naibi Mehmed, bazı kişilerin çeşitli iftiralarla halktan şikâyetçi olduklarını ve halkın mallarını yağmalama amacıyla davaya teşebbüs ettiklerini belirterek, bu tür kişilerin davalarının

106 SAD, nr. 1/78-1, SAD, nr. 2/375-1.

107 SAD, nr. 1/225-1.

108 SAD, nr. 3/194-3, 195-1, 220-6.

109 SAD, nr. 1/167-3.

110 SAD, nr. 2/90-3.

111 SAD, nr. 1/41-2

İstanbul'da görülmesini talep etmiştir¹¹². 1744 senesinde İlbeyli aşiretinin kethüdasının ve subaşısının işlerine müdahale eden eşkıya Selim, İbrahim ve Hasan hakkında şikâyet yapılmıştır¹¹³.

Sonuç

Sivas Ahkâm-ı Şikâyet defterlerinden 1, 2 ve 3 numaralı defterlerin incelenmesiyle hazırlanan bu çalışmada 1742-1750 yılları arasında Tokat halkının sorunları ve sosyo-ekonomik yaşantısı hakkında çeşitli bilgilere ve verilere ulaşılmıştır. Sayısal olarak Tokat'tan Divân-ı Hümâyûn'a iletilen en fazla şikâyet konusu, vakıf sorunlarıyla alakalıdır. Bu şikâyetlerle o dönemde Tokat'ta ve Tokat'a bağlı yerleşim yerlerinde faaliyet gösteren 19 farklı vakıf hakkında çeşitli bilgiler elde edilmektedir. İkinci sırada toprak ve vergi sorunları bulunmaktadır. 3 numaralı defterde Tokat kazasından gelen şikâyetler önceki defterlere nazaran yarı yarıya azalmıştır. Fakat sonraki yıllarda Tokat'la ilgili şikâyet sayıları ilk iki defterle benzer oranlardadır.

Tokat voyvodaları hakkında önemli bilgiler sunan şikâyetlerde Tokat voyvodasının askerî ve adlî konulardaki önemine dikkat çeken kayıtlara rastlanmıştır. Bununla birlikte Tokat voyvodaları fazla vergi topladıkları ve halka işkence ettikleri için sürekli şikâyet edilmişlerdir. Tokat halkı âyânlık iddiasında olan kişilerden ve mütegalibe denilen zorba kişilerden de çeşitli baskı ve zulümler görmüşlerdir. Fakat genel itibarıyla bakıldığında çalışma döneminde Tokat'ın güvenli bir bölge olduğu ve göç aldığı da anlaşılmıştır.

Tokat kazasında yaşayan halkın şahsî davaları da Tokat sakinlerinin yaşantısı ve sosyo-ekonomik düzeyi hakkında önemli bilgiler vermektedir. Özellikle miras ve alacak verecek davaları kişilerin maddi durumu hakkında önemli veriler sunmaktadır. Müslim ve gayrimüslimlerin aynı mahallelerde yaşadıklarına dair örneklerle değinilmiştir. Ayrıca Tokat'ta ikamet eden Ermeni ve Yahudilerin davalarına da çalışmada yer verilmiştir.

Çalışmada öne çıkan konulardan biri de Tokat'ta bakırcı esnafı hakkında elde edilen önemli bilgilerdir. Bakırcıların yaşadıkları sorunlar, iflas etmeleri, Tokat'ı

112 SAD, nr. 1/148-3.

113 SAD, nr. 1/275-4.

terk etmeleri gibi içinde buldukları zor dönemlere ait ayrıntılı bilgilere yer verilmiştir. Bakırcıların yaşadıkları sorunlar haricinde Voyvoda hanında (Taşhan) önemli ticarî faaliyetlere giriştikleri de tespit edilmiştir. Tokat pek çok şehirden ve ülkeden tüccarları ağırlamış ve Tokatlı tüccarlar da çeşitli bölgelere ticarî faaliyetlerini gerçekleştirmişlerdir.

EKLER:

Ek 1: 1 Numaralı Sivas Ahkâm-ı Şikâyet Defterindeki Tokat Kazasından Gelen Şikâyetler

Konu	Sayfa No/Hüküm Sırası	Toplam
Alacak-verecek	19/2, 25/1, 30/7, 44/4, 49/1, 49/2, 74/4, 98/2, 103/6, 111/5, 113/5, 124/2, 163/3, 194/3, 196/3, 197/3, 214/4, 223/1, 233/1, 242/2, 257/4, 260/4, 261/1, 268/3, 288/2	25
Vakıf sorunları	12/2, 66/1, 83/4, 83/6, 84/1, 84/5, 103/3, 104/3, 115/1, 130/4, 132/2, 141/3, 144/2, 148/4, 153/4, 156/3, 188/4, 214/1, 215/5, 247/1, 247/6, 277/2, 278/3, 281/1	24
Miras	26/4, 35/4, 37/2, 45/1, 55/4, 86/3, 97/3, 101/2, 107/5, 133/3, 137/1, 144/1, 145/1, 150/3, 162/3, 163/2, 164/4, 243/2, 267/4, 274/2, 276/2	21
Esnaf ve Tüccarların sorunları	4/3, 5/2, 15/4, 17/2, 44/3, 70/1, 85/4, 90/3, 92/1, 151/1, 152/2, 153/2, 155/2, 158/3, 160/4, 168/3, 169/3, 202/1, 236/2, 285/1	20
Asayiş sorunları	103/1, 112/5, 115/3, 116/1, 117/2, 118/1, 122/1, 122/4, 182/2, 212/2, 233/3, 246/1, 282/3	13
Toprak ve Vergi sorunları	32/5, 37/1, 63/2, 90/2, 122/5, 159/1, 179/2, 193/1, 259/4, 261/3, 278/3	11
Görevliler hakkındaki şikâyetler	7/2, 16/1, 20/3, 78/1, 109/4, 128/6, 157/2, 167/3, 225/1	9
Görevlilerin şikâyetleri	41/2, 148/3, 275/4	3
Komşuluk sorunları	164/2, 213/3	2
Toplam		128

Ek 2: 2 Numaralı Sivas Ahkâm-ı Şikâyet Defterindeki Tokat Kazasından Gelen Şikâyetler

Konu	Sayfa No/Hüküm Sırası	Toplam
Vakıf sorunları	24/2, 30/1, 32/3, 35/2, 55/3, 70/2, 85/4, 117/1, 122/3, 128/1, 131/3, 145/3, 146/1, 172/3, 173/4, 192/3, 198/1, 203/3, 349/3, 350/1, 355/2, 360/1, 365/5, 374/3, 383/2, 412/1, 412/3, 428/1, 430/3, 432/2, 443/3, 451/3, 454/1	33
Toprak ve vergi sorunları	33/2, 68/1, 111/1, 117/3, 147/3, 173/2, 174/1, 182/3, 187/2, 194/4, 195/1, 200/5, 373/1, 373/2, 399/2, 409/2, 416/3, 421/1 ¹¹⁴ , 430/4, 433/3, 440/1, 450/1, 471/3	23
Alacak-verecek	15/4, 28/5, 29/4, 33/4, 37/3, 40/3, 63/5, 70/1, 156/1, 179/1, 198/3, 333/1, 345/1, 361/2, 397/2, 398/4, 405/2, 427/1	18
Miras	53/3, 90/5, 156/3, 158/3, 160/1, 190/4, 191/3, 345/3, 348/2, 349/2, 360/2, 365/1, 365/3, 394/2, 429/2	15
Asayiş Sorunları	15/5, 15/6, 37/2, 41/4, 55/4, 161/3, 197/4, 199/4, 205/3, 424/2, 444/5, 464/1	12
Esnaf ve Tüccarların sorunları	5/3, 156/2, 183/2, 184/3, 184/4, 187/1, 386/1, 436/2	8
Alım-satım	198/2, 384/2, 464-1	3
Görevliler hakkındaki şikâyetler	90/3, 352/1, 375/1	3
Toplam		115

Ek 3: 3 Numaralı Sivas Ahkâm-ı Şikâyet Defterindeki Tokat Kazasından Gelen Şikâyetler

Konu	Sayfa No/Hüküm Sırası	Toplam
Toprak ve vergi sorunları	7/1, 19/4, 31/5, 46/1, 53/3, 68/1, 104/2, 115/3, 115/5, 143/3, 202/3, 241/4, 327/2, 376/4	14
Vakıf sorunları	10/2, 32/1, 55/2, 80/3, 83/3, 90/2, 112/3, 158/1, 205/4, 240/4, 312/4, 369/1	12
Asayiş sorunları	89/3, 98/2, 100/2, 120/5, 179/2, 207/1, 221/1, 224/4	8
Miras	49/5, 79/2, 102/5, 214/3, 220/5, 232/2, 328/1	7
Görevliler hakkındaki şikâyetler	53/5, 194/3, 195/1, 219/2, 220/6, 283/3	6
Esnaf ve Tüccarların sorunları	4/4, 7/5, 75/2, 89/4, 228/3	5
Alacak-verecek	251/3, 277/2, 289/2	3
Alım-satım	99/1, 298/3	2
Komşuluk sorunları	24/3, 91/1, 241/1, 324/1	4
Toplam		61

114 Defterde hatayla 441 yazılmıştır.

18. Yüzyılın İlk Yarısında Trabzon İle Tokat Arasındaki Bağın İzleri

PROF. DR. TEMEL ÖZTÜRK
Karadeniz Teknik Üniversitesi

Giriş

Anadolu'nun, İpekyolu güzergâhında bulunan iki antik şehri. Biri Karadeniz'in kıyısında bir inci, diğeri Anadolu'nun bağrında. Trabzon, liman şehri özelliğiyle Anadolu'nun içlerindeki diğer şehirlerde olduğu gibi Tokat'ın da denize açılan kapısı konumundadır.¹ Bu husus tarihte ticari şehir yapısıyla ön plana çıkmış Tokat için oldukça önem arz etmekteydi.² Bilindiği üzere Trabzon Limanında en önemli faaliyet Tebriz'den Karadeniz'e Trabzon üzerinden gelen ürünlerin sevkiyatı idi. Tüccarlar İran ipeğini İstanbul'a ulaştırırken Trabzon-İstanbul deniz yolu yerine Erzurum-Tokat-Bursa yolunu tercih etmeleri akabinde Bursa'nın gelişerek ipek ticaretinin merkezi olması gittikçe bu yolun daha fazla kullanılmasına da vesile oldu.³ Böylece kara ticaretinde kilit noktada bulunan Tokat, deniz ticareti yönünde de Trabzon başta olmak üzere kuzey şehirleriyle sıkı bir irtibat halindeydi. Gerçi bu sıkı ilişki sadece ticari yönde gelişmedi. Zira konuya Trabzon tarafından baktığımızda şehrin öz kaynakları olan kadı sicilleri yanında diğer arşiv malzemesi ve literatürdeki çalışmalar iki şehir arasındaki bağın siyasi,

1 Trabzon'un, Anadolu'nun iç kesimlerindeki şehirlerle bağlantısıyla ilişkili stratejik konumu açısından geniş bilgi için bkz. Temel Öztürk (ed.), *Trabzon'da Fetih ve Şehir*, Trabzon 2021, s. 15-28; Temel Öztürk, "Osmanlı Döneminde Lojistik Üs ve Jeopolitik Merkezi Olarak Trabzon", *Trabzon Tarihi*, ed. Hikmet Öksüz-Veyssel Usta-Kenan İnan, Trabzon 2022, I, 223-245.

2 Tokat'ın ticari durumu hakkında geniş bilgi için bkz. Mehmet Genç, "17.-19. Yüzyıllarda Sanayi ve Ticaret Merkezi Olarak Tokat", *Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türklük Araştırmaları Dergisi*, 3, İstanbul 1987, 35-56.

3 Halil İnalçık, "İpek (Osmanlı Devleti)", *DİA*, 22, Ankara 2020, 362-365.

askeri ve sosyal alanda da izlerini ortaya koyar.⁴ İşte bu çalışmada, bu ilişki ağının 18. yüzyılın ilk yarısından tarihi kesitler halinde arşiv kaynaklarına dayalı çarpıcı örneklerle üzerinde durulmuştur.

Her ne kadar Osmanlılar zamanında bu iki kent arasındaki bağ erken dönemlere, ta Trabzon'un fethinin hemen sonrasına kadar götürülse de⁵ 18. yüzyılın imparatorlukta her alanda gerçekleşen ıslahat ve değişimi içerdiği bir zaman dilimi olması da dikkat çekicidir. Bu zaman diliminde bahsi geçen kaynaklar üzerinden Trabzon ve Tokat arasındaki bağın siyasi ve askeri yönünden ziyade buradaki Tokatlılar ve onların durumlarına yönelik izlenimlerin ortaya konulması hedeflenmektedir.

18. yüzyılda bazı Tokatlılar gerek seyahat gerek ticaret gerekse de burada yerleşip kalma amacıyla Trabzon'a gelmişlerdir. Kadı sicilleri, Trabzon'daki Tokatlılar hakkında incelemeye değer taşıyan bazı bilgiler sunmaktadır.

Bilindiği üzere kadı sicilleri özelde herhangi bir bölgenin genelde ise Osmanlı Devleti'nin dolayısıyla da Türk tarihinin sosyal, kültürel, ekonomik ve hukuki hayatının araştırılmasında vazgeçilmez kaynaklardır. Bunun bir nevi tescili olan dava kayıtları sadece hukuki açıdan değil içerdikleri konu çeşitliliğine bağlı olarak sosyo-kültürel ve sosyo-ekonomik yönden de çok değerli verileri ihtiva ederler. 16. yüzyıl ortalarından 20. yüzyılın ilk çeyreğine kadar çeşitli vilayetler nezdinde günümüze kadar gelen bu siciller Trabzon için de oldukça büyük bir yekûnu kapsamaktadır. Haliyle çok kıymetli olan bu arşiv birikimi konunun araştırılmasında bize kesintisiz bir kaynak silsilesi sunar. Ayrıca Tokat kadı sicillerinin araştırma döneminden çok daha sonraki tarihleri içermesi yanında Trabzon'daki Tokatlılara vurgu yapmak amacıyla Trabzon kadı sicillerinin ana kaynaklarımız arasında olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.⁶

Bu çalışmada Trabzon'a ait 40 sicil defterinden Trabzon'daki Tokatlılara dair veriler tespit edilmeye çalışılmıştır. Zira yarım asırlık dönemden kesitleri kap-

4 İstanbul'dan gönderilen emirlerde askeri amaçlı olmak üzere kuzeye yapılan sevkiyatlarda Trabzon yolunun daha güvenli olduğu vurgulanıyordu. Mesela kuzeydeki Sohum, Soğucak, Batum, Açu vs. bazı kalelerin Erzurum, Tokat ve Sinop taraflarından tahsil olunan yeniçeri mevaciclerinin Trabzon yolu ile nakledilmesi için 1732'de hüküm verilmişti (bkz. *Trabzon Şer'iyye/Kadı Sicili (bundan sonra TŞS)*, No: 1895, s. 42).

5 Trabzon'un fethi sonrasında 1486 tarihli Mufassal Timar Defterine göre II. Mehmed'in iskân emriyle aralarında Niksar ve Tokat'ın da yer aldığı Anadolu'nun şehir ve kasabalarından 202 Müslüman Türk hane Trabzon'a yerleştirildi. Bu konuda geniş bilgi için bkz. M. Hanefi Bostan, "Trabzon Şehrine Yönelik İskân Uygulamaları ve Şehrin Nüfusu (Fetihten 20. Yüzyıla)", *Trabzon'da Fetih ve Şehir*, ed. Temel Öztürk, Trabzon 2021, s. 139-173 özellikle 144.

6 Kadı sicilleri hakkında geniş bilgi için bkz. Ahmet Akgündüz, *Şer'iye Sicilleri*, İstanbul 1989, I-II.

sayan bu çalışmanın önemli kaynakları arasında ticaret, çeşitli dava süreçleri ve şahitlikler ile kefil uygulamaları gibi ilginç konular yer almaktadır. Mevcut siciller içerisinde Tokat ve kazaları da göz önüne alınarak hızlı bir tarama ile ilgili kayıtlara ulaşma ve bunların analizini gerçekleştirme çalışmanın yöntemini oluşturmaktadır.

Sicillerde Trabzon ve Tokatlılar

18. yüzyılın ilk yarısında Trabzon kadı sicillerinde Tokat ve ilçelerine ait olmak üzere 30'un üzerinde kayıt tespit ettik. Bunlar arasında askerî mühimmat sevkiyatı, nikâh, miras, tellal tayini, eşkıyalık ve yöneticilerin zulmü, yaralama ve cinayet ile borç-alacak-verecek konulu birçok sosyal ve ekonomik dava kaydını görmekteyiz. Aslında iki şehrin coğrafi yakınlıkları, kader ortaklıklarını da hukuki bir zemin olan kadı sicillerine yansıtıyordu.⁷ Bu yönde sicillerde tespit edilen kayıtların Niksar ve Zile dışında tümü Tokat'ın merkezi ile alakalıdır. Yeterli sayıda görünen bu kayıtların birbirinden bağımsız değişik konuları içermesi yapılan değerlendirmelerde farklı bakış açısı sunmaktadır. Bilhassa dava kayıtları Tokatluların şehir içerisindeki oryantasyonlarında sosyo-kültürel kaynaşmanın becerilerini de gösterme derecesini gözler önüne sermekteydi. Öte yandan davalarda yer alan şuhûdü'l-hâl⁸ kısmında her ne kadar Tokatluların isimlerine rastlamazsak da nikâh şahidi ve kefil uygulamalarında yer almaları bu süreçlerin mantığındaki Osmanlı meritokrasisinin güzel örneklerini de dikkatlere sunmaktadır.⁹ İşte bu husus Trabzon'daki Tokatluları bahsi geçen farklı bakış açılarıyla

7 Bu yönde Trabzon Valisi iken Aydın muhassıllığı kendine verilen Vezir Veli Paşa, Aydın'a giderken Kayseri yakınlarındaki Gemerek Köyü civarında öldüğü zaman yanındaki eşya ve malı kethüdası yardımı ile Tokat'a gönderildi ve hayvanları da muhafazalı yerlere yerleştirildi. Veli Paşa'nın devlete çokça borcu olduğundan tüm malının zapt edilerek İstanbul'a nakledilmesi için hüküm buyruldu. Bkz. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (bundan sonra BA), *Maliyeden Müdevver Defterleri*, No: 9962, s. 100. Her iki şehrin coğrafi yakınlığı yanında sürecin güvenliğine de bağlı olarak paşanın mallarının zaptı ve İstanbul'a gönderilmesi 1748 tarihinde Trabzon'un kadısı, gümrük ve ambar eminine emrediliyordu (TSŞ, No: 1916, s. 87).

8 Şuhûdü'l-hâl hakkında yapılan çalışmalar farklı tanımlamalar ve görevler tespit etse de (İsmail E. Erünsal, "Osmanlı Mahkemelerinde Şahitler: Şuhûdü'l-'udûlden Şuhûdü'l-hâle Geçiş", *Osmanlı Araştırmaları*, LIV, İstanbul 2018, 303-352; Hülya Taş, "Osmanlı Kadı Mahkemesindeki 'Şuhûdü'l-Hâl' Nasıl Değerlendirilebilir?", *bilig*, 44, Ankara 2008, 25-44; Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, İstanbul 1974, I, 403-406; Rıfat Özdemir, "Ankara Esnaf Teşkilatı (1785-1840)", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 1, Samsun 1986, 165; Bogaç Ergene, *Local Court, Provincial Society and Justice in the Ottoman Empire*, Brill-Leiden-Boston 2003, s. 25) bu uygulama mahkemenin dileyen herkese açık olduğunu ve isteyenin yargılamayı izleyebileceğini göstermesi yanında bu kişilerin sadece yargılamanın şahitleri olduğu ve ilgili dava kararına dair zaman aşımı noktasında sahte belgelerin ortaya çıkması açısından şuhûdü'l-hâl'in görüşüne başvurulabileceği yönünde yargılama esnasında deneyimli ve eski uygulamaları iyi bilen kişilerin varlığını göstermektedir. Şuhûdü'l-hâl terimi için bkz. Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Tarih ve Hukuk İstihlaları Kamusu*, İstanbul 2018, s. 158. Osmanlılardaki bu uygulama hakkında bkz. İsmail E. Erünsal, a.g.m., s. 319-343; Hülya Taş, a.g.m., s. 25-44. Uygulamanın hukuki yönü için bkz. Yılmaz Yurtseven ve Gürcan Kayar, "Osmanlı Mahkeme Hukukunda Şuhûdü'l-Hâl", *Akdeniz Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 8/1, Antalya 2018, 57-77.

9 Osmanlı İmparatorluğunda gerek kurum gerekse toplumsal açıdan meritokrasi uygulamaları için bkz. Halil İnalçık, *Devlet-i 'Aliyye: Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I*, İstanbul 2012; Feridun M. Emecen, *Osmanlı Klasik Çağında Hanedan, Devlet ve Toplum*, İstanbul 2018; Hasan Gürkan, "The Meritocracy Paradigm during the Emergence of the Modern State in the Ottoman Empire", *History Studies Interna-*

yani devletin emirleri yönünde siyasi ve sosyo-ekonomik ilişkiler yanında bil-hassa davalar üzerinden incelenmesini anlamlı kılmaktadır.

İçerisinde güvenlikle ilgili kayıtların da bulunduğu olayların başında gasp ve hırsızlık gelmektedir. 1711’de Trabzon’da misafir olan Çorumlu Yusuf, daha önce Belgrat’a giderken Çorum’daki çiftliğine götürmesi için 200 altın ve pek çok kıymetli eşyasını teslim ettiği hizmetkârı Hasan bunları yerine ulaştırmakla beraber malların vergisini ödemek için Niksar’a giderken bu civardaki Ali Ağa tarafından çeşitli eşyalara el konuldu. Bunun üzerine Çorumlu Yusuf kendisi gibi Trabzon’da misafir bulunan Ali Ağa’dan şikâyetçi olduğunda mahkeme eşyaların Yusuf’a teslim edilmesine karar verdi.¹⁰

Bir başka olayda da bir mütesellimin adının gasp olayına karıştığını görmekteyiz. 1704 tarihli kayda göre daha önce mütesellim olup Trabzon’da misafir olarak bulunan Zile ahalisinden Salih Ağa Trabzon’da ikame eden Mehmed Ağa’nın bir atını almakla suçlanması üzerine yapılan araştırma ve soruşturma sonucu şahitlerle durumun gerçekliği ispat edilince mahkeme tarafından Salih Ağa’nın Mehmed Ağa’ya atı vermesine karar verildi. Bu süreçte Mehmed Ağa’nın atını aldığı da kayıtlara geçirilmiş oldu.¹¹

Tokat’ta güvenliğin sağlanması için merkezden gönderilen hükümlerin kadı sicillerinde de yer aldığını görmekteyiz. 1759 tarihinde Mardin, Adana, Malatya vs. yerlerdeki yöneticiler gibi Tokat’taki voyvodaların da tasarruflarında bulunan mukataalarla kendileri değil de görevlendirdikleri kişilerin ilgilenmesi sırasında reayadan haksız yere tohum vs. ihtiyaçları olan malzemeler için akçe talep etmelerinin uygunsuz olduğunu bildiren bir hüküm gönderilmiştir.¹² Yöneticilerin bu tarz usulsüz hareketlerine ilginç bir kaydı da gayrimüslim din adamları ile ilgili görmekteyiz. Bu kayıt bize; Tokat’taki ehl-i örf tarafından “Sümela Manastırı ruhbanlarından” diye buraya sürgüne gönderilen gayrimüslim din adamlarından Tokatlı Papa Krilos’un durumunun anlaşılması üzerine affedilerek Tokat’a dönmesine izin verildiği bilgisini aktarmaktadır.¹³

Biri Karadeniz’in kıyısında diğeri Anadolu’nun bağrında yer alan Trabzon ile

tional Journal of History, XIV/3, Samsun 2022, 565-583.

10 TŞS, No: 1874, s. 34.

11 TŞS, No: 1868, s. 36.

12 TŞS, No: 1924, s. 26.

13 BA, *Kamil Kepeci Tasnifi*, No: 2542-6, s. 16, 22.

Tokat arasında ticari bağların bulunması kaçınılmazdı. Sicillerden 18. yüzyıl ortalarına doğru birçok Tokatlının Trabzon'a geldiğini aynı şekilde Trabzon'dan Tokat'a gidişlerin yaşandığını anlamaktayız. 1747 tarihli hükme göre Tokat'tan bazı ahali ve reaya ticaret için Trabzon'a göç edip burada dükkân açıp avarız alınacak derecede kazanç elde ettiklerinden tespitlerinin yapılması ve vergilerinin tahsiline yönelik Trabzon kadısının divana gönderdiği arzuhal gereğince işlem yapılması bildirilmekteydi.¹⁴

Ticaret için Trabzon'a gelenler çeşitli Tokat mallarını da buraya taşıyordu. Tereke listelerinde rastladığımız bu ürünler arasında Tokat bogasi yorgan, Tokat ipi ve Tokat taşı başta gelmekteydi.¹⁵

Sicillere yansıyan ticari ve ekonomik içerikli sorunlar, bahsi geçen kadim ticari dostluğun izlerini takip ederken gelenlerin şehirle kaynaşma becerilerini de ortaya koymaktadır. 18. yüzyılın başlarına doğru 1691'de aslen Tokat'ın Soğuksu Mahallesinden olup Trabzon'da Aşağı Hisar'daki boyahane bulunan boyacı zimmi Mardoros, Trabzon'un Pazar Kapı Mahallesi ahalisinden vefat eden Mustafa'nın oğlu Es-Seyyid Ömer Ağa'nın kendisine 95 esedi kuruş borcu olduğunu ve varislerinden bunu alamadığını mahkemeye bildirdi. Bunun üzerine kendisinden istenen şahitlerin borcu tasdik etmeleriyle Es-Seyyid Ömer Ağa'nın varislerine gerekli ödemenin yapılması için tembihte bulunulmuştur.¹⁶ Mardoros'un, yaşadığı mahallede güvenilir şahitler bulabilmesi bize onun şehirle ne derece kaynaştığını ve karşılıklı güven duygusunu geliştirdiğini de göstermektedir.

Aslında Tokatlıların Trabzon'daki ticari izlerinin en önemli kanıtlarından biri de onların terekeleridir. Yani ticaret amacıyla Trabzon'a gelip burada vefat eden Tokatlıların geride bıraktıkları mal ve eşyaları yanında şehrin yönetimi tarafından terekelerine müdahale edilmesi aşamasında ne maksatla burada buldukları da gözler önüne serilmekteydi.¹⁷ Bu yönde yüzyılın ilk yarısında gayrimüslim bir Tokatlının terekesi sicil kayıtlarına yansımıştır. 1741'de, Tokat'ın Kızılca Mahallesi ahalisinden iken ticaret amacıyla bulunduğu Trabzon'daki bir handa veba hastalığından ölen Iranos veled-i Tradoz isimli Ermeni'nin terekesi gündeme gel-

14 TŞS, No: 1916, s. 86.

15 TŞS, No: 1916, s. 24, 39.

16 TŞS, No: 1858, s. 20-21.

17 Bkz. Ek 1.

di.¹⁸ Varisleri arasında sadece Hovanet isimli Tokat'taki büyük kardeşi olduğundan terekesinin Trabzon'da satılarak parasının kardeşine verilmesi kararlaştırıldı. Bunun için Mütesellim Osman Bey ile şehrin önde gelenlerinden Osman Ağa, İranos'un kaldığı handaki odasına gidip tüm para ve eşyasını tespit ve satışını yaparak elde edilen gelir Ovadenk veled-i Martoros aracılığıyla Tokat'taki kardeşine gönderildi. Terekenin satışından ilk etapta 253,5 kuruş gelir elde edildi. Ancak bu miktardan bazı masraflar için 106 kuruş çıkarılarak geriye kalan 147,5 kuruş kardeşine gönderildi.¹⁹

Sadece Tokat'tan Trabzon'a değil Trabzon'dan da Tokat'a ticaret yapma isteğiyle Müslim veya gayrimüslimlerden gidenler vardı. Mesela 1714 tarihli kayıttaki bilgiye göre Trabzon'un Ayavasıl Mahallesi'nden Simon veled-i Yori ticaret amacıyla Tokat'a gidip Hacı Ahmed Ağa'nın konağında kalırken burada Konstantin veled-i Penayot Keşiş tarafından bıçakla yaralanması üzerine Trabzon'a dönerken yolda hayatını kaybeder. Maktulün oğlu olarak kendini tanıtip mahkemeye başvuran Suvasto, Konstantin'den şikâyetçi olur. Ancak Konstantin, Suvasto'nun maktulün varisi olmayıp davanın salahiyetinin olmadığını belirtmesi üzerine kadı tarafından yapılan soruşturma sonucu Suvasto davadan men edilir.²⁰ Bundan bir sene sonra bu konuyla alakalı olarak bu kez Yomra'nın Hoc Köyündeki maktulün kardeşinin Konstantin'i dava etmesi sonucu 300 kuruş üzerine antlaşmaya varılır.²¹

Yine 1699'da Trabzon'un İmaret-i Hatuniye Mahallesi sakinlerinden Ahmed oğlu Hacı Mustafa, Pazar Kapı Mahallesi sakinlerinden Murad oğlu Hacı İbrahim'e dava açıp daha önce Tokat'ta ticaret üzere aralarında anlaştıkları şekilde üç esiri Mısır'da satıp paralarını kendine teslim edeceğini belirtti. Ancak ödemeyi yapmadığını ifade edince yapılan incelemede İbrahim'in borcunu ödediği ve bunun karşılığında Mustafa'nın bu hususta davadan men edildiği karara bağlanmıştır.²²

Tokatlıların taraf olduğu dava türlerinin çok farklı örneklerini Trabzon mahkemesinde görebiliriz. Farklı bir örnek olması açısından iki eş arasındaki antlaşmanın sicile nasıl kaydedildiğini zikredebiliriz. Bu yönde 1691'de aslen İstanbul'da

18 TŞS, No: 1906, s. 47.

19 TŞS, No: 1906, s. 47.

20 TŞS, No: 1873, s. 45.

21 TŞS, No: 1874, s. 39.

22 TŞS, No: 1863, s. 25.

Halıcıoğlu Mahallesi sakinlerinden olup Trabzon'da Şirin Hatun Mahallesinde misafir olan Hüseyin kızı Ayşe, mahkemede Tokatlı eşi Osman oğlu Mustafa huzurunda kendisinden uzun zaman boş olduğunu ve buna ilişkin 1000 akçe mihri müeccelini alıp birbirlerinde zimmetleri olmadığını sicile kaydettirmiştir.²³

Tokat ile Trabzon'un mali finans araçları devletin bilinen yerinden ödeme modeline bağlı iktisadi dengesi çerçevesinde bazen birbiri yerine kullanılmıştır.²⁴ Mesela daha önce Tokat mukataası malından günlük 20 akçe ulufe alan Mehmed İsmail Sivasî'nin isteği üzerine 1746'da dört akçesi tebdil ile geriye kalan 16 akçesinin Trabzon Gümrüğü malından almasına karar verildi.²⁵ Nitekim 1724 yılının ortalarına doğru cebecilerin mevacic, et ve buğday ücretleri 1720 senesine ait Tokat voyvodalığı gelirinden karşılanmıştı.²⁶

Trabzon ile Tokat arasındaki tarihi bağların izlerinden biri de askeri alanda gerçekleşti. Osmanlıların bilhassa doğu yönündekiler ön planda olmak üzere seferlerde lojistik üs merkezi konumunda olan Trabzon'a zaman zaman destekler yapılmıştır.²⁷ 1724-25'te yaklaşık 1500 adet katır, davar ve beygir Tokat'tan Trabzon'a gelmişti.²⁸ 1725 tarihli kayıta doğu seferleri için Trabzon'a gelen mühimmatın naklinde Tokat'tan istenen 28 beygirden 7 tanesinin Bayburt'ta çalındığı, 16 tanesinin telef olduğu geri kalan 5 tanesinin yerine ulaştığı bilgisi yer alır.²⁹ Aynı yıl Zile Kazasından temin edilip Erzurum'a gidecek olan 72 beygirden ikisinin yolda helak olması, 10 tanesinin de cebeci ortalarının gelişi ile bunlara tahsis edilmesi üzerine ancak 60 beygir Erzurum'a ulaşmıştı.³⁰ Yine 1743 ve 1745'te ise 2416 beygir ve davar Tokat'tan Trabzon'a gelmişti.³¹ Yüzyılın ortalarına doğru 1744'te aralarında Müslim ve gayrimüslimlerin de bulunduğu Tokatlılardan 1056 beygir kiralananarak Trabzon ambarından Bayburt'a 1090 kile un, 2780 kile arpa ve 1160 kile buğday taşındı.³² Aynı yıl Trabzon'a gelen kiralık beygirler arasında bu

23 TŞS, No: 1858, s. 21.

24 Bu uygulama için bkz. Halil İnalcık ve Donald Quataert (ed.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300-1914*, Cambridge 1994. Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul 2000, s. 43-87.

25 TŞS, No: 1916, s. 94.

26 BA, Bâb-ı Defteri, Başmuhasebe Kalemi, Dosya No: 2340, Vesika No: 31.

27 Trabzon'un Osmanlı seferlerindeki askeri lojistik önemi için bkz. Temel Öztürk, *Osmanlıların Kuzey ve Doğu Seferlerinde Savaş ve Trabzon*, Trabzon 2011.

28 Temel Öztürk, a.g.e., s. 135, 326.

29 TŞS, No: 1888, s. 16.

30 TŞS, No: 1886, s. 139.

31 Temel Öztürk, a.g.e., s. 327.

32 TŞS, No: 1909, s. 5.

kez Tokat'tan 121 beygir bulunuyordu.³³ Görüldüğü üzere Tokat bilhassa savaş zamanları olmak üzere askeri lojistik merkezi olan Trabzon için nakliye unsurlarının temininde ön plan çıkmaktaydı. Bu yöndeki son bir örneği çadır malzemelerinin sevkiyatı açısından dile getirebiliriz. 1746'da yapılacak sevkiyatta Tokatlı Osman Beşe bin Mustafa'nın öncülüğünde çeşitli miktarlarda çerge,³⁴ çalpare,³⁵ ip, kazma, tulumba, çelik, sepet, semer, ağaç kürek vs. malzeme için 21 beygir temin edilmiştir.³⁶

Sicillerde hem sosyal hem de iktisadi alanda değerlendirilebilecek ilginç bir olay 1726'da gerçekleşti. Zira bu olay Trabzon'a gelip Tokat'ta ailesini bırakanlar arasındaki bağa miras yönüyle de olsa bir vurgu yapıyordu. Trabzon'da Ayavasıl Mahallesinden Anton hakkında Penayot asaleten olmak üzere, kardeşleri Todor, Andrey, Alasandre ve Andose de vekâleten dava açtılar. Daha önceden Penayot ve kardeşleri, Tokat'taki ebeveynlerinin ölümü üzerine buradaki eşyalarını Trabzon'a getirmek için 300 kuruşa Anton'un babası ile anlaştılar. Bu süreçte Anton'un babasının ölümü üzerine Anton, babasının bahsi geçen 300 kuruş karşılığında Penayot ve kardeşlerine kalan Trabzon'a bağlı Akçaabat'ın Kiserna Köyündeki ağaçlı ve ağaçsız bahçeyi aldığını, babasının ölümü ile buranın da kendisine kaldığını ifade etti. Ancak Penayot ve kardeşleri şahitler aracılığıyla Anton'un babasına 300 kuruşu verdiklerini ispat etmeleri üzerine yerin tescili sağlanarak Anton'un da iddiasının geçersizliğine karar verildi.³⁷

Trabzon'un hem coğrafi konumu hem de güvenli bir bölge olması seyahat amacıyla Tokatlılar için burayı cazibe merkezi olarak öne çıkarıyordu. Belki liman şehri olması hasebiyle buradan rahatlıkla başka yerlere gidebilme imkânı da bunu tetikliyordu. Zira 1744'te tek başına buraya gelen ancak ömrü başka yerlere gitmeye vefa etmeyen bir Tokatlı'nın başından geçenler bunu desteklemektedir. Aslen Tokatlı olan Molla Ali ibn Abdullah muhtemelen seyahat veya buradan başka bir bölgeye gidebilmek amacıyla Trabzon'a geldi. Nitekim Trabzon'da Ekiz-zade Hacı Osman Ağa'nın hanında kalması bunu göstermektedir. Molla Ali'nin Trab-

33 TŞS, No: 1912, s. 2.

34 Farsça çadır demektir. Çergeler geçici olarak kurulum ve iki kapılı olurlar. Sadece padişaha ait alaylarda bir tür çadır içinde kullanılan isim olarak da bilinirler. Geniş bilgi için bkz. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1993, I, 353; Nurhan Atasoy, *Otağ-ı Hümayun: Osmanlı Çadırları*, İstanbul 2000, s. 290.

35 Tulumba haznesi içinde aşağı-yukarı hareket eden pistondur (Lütfi Gürçay, *Gemici Dili*, İstanbul 1962, s. 97); ayrıca zincir pompasında dalga görevi gören bir disk olarak da bilinir (J. W. Redhouse, *Turkish and English Lexicon*, İstanbul 1978, s. 708).

36 TŞS, No: 1913, s. 2.

37 TŞS, No: 1888, s. 32.

zon'a ne zaman geldiğini bilemediğimizden burada ne kadar kaldığını da bilemiyoruz. Fakat net olan bir şey var ki o da kaldığı hanın odalarından birinde 10 Mayıs 1744'te vefat ettiği'dir.³⁸ Trabzon kadı siciline yansıyan terekesindeki eşya ve mallarını göz önüne alacak olursak onun burada geçici bir amaçla bulunduğunu söyleyebiliriz.³⁹ Yapılan araştırma sonucu bilinen bir varisi olmadığından terekesi de beytülmale kaldı. Trabzon'da yeniçeriler ağası vekili olup beytülmal emini olan Mustafa Çavuş Ağa aracılığıyla tereke Trabzon'da satılıp geliri hazineye gönderildi. Buna göre 740 para tutan tereke gelirinden 705 para harcamalara tahsis edilerek toplamda sadece 35 para hazineye gönderilmiştir.⁴⁰

Araştırma döneminde kadı sicillerindeki şahitlik ve kefillikle ilgili kayıtlar iki şehir arasındaki güven duygusunu perçinleştirmekteydi. Trabzon'da Mustafa'nın dul kızı Belkıs ile Ahmed arasında yapılan 1700 tarihli nikâhta şahitler arasında bulunan Abdülkerim oğlu Tokatlı Ali Beşe, mahalle içerisindeki güvenilirliği ile de ön plana çıkmaktaydı.⁴¹ Yine tellal tayinindeki kefil uygulaması güven ve meritokrasi esasına dayanan bu sürecin en üst derecesini gözler önüne sermekteydi. Zira Tokat'ta tellal tayini, taşradan kefil olma yoluyla gerçekleşmişti. Buna göre Tokat'ta Melca Mahallesi'nden Ali oğlu Mehmed Beşe tellal tayin olunmakla Trabzon'dan Mahmud Halil oğlu Seyyid Ahmed Salih de kefil olarak belirlenmişti.⁴²

Sonuç

Trabzon'un coğrafi konumu ve liman şehri olması, tarihi süreçte belki başka vilayetlerdeki insanlar gibi bazı Tokatlıların da buraya gelmesini sağladı. Trabzon kadı sicillerinin teyit ettiği bu süreç bize gösterdi ki; aslında sadece Tokatlılar değil Trabzonlulardan da ticaret amacıyla Tokat'a gidenler olmuştur. Birçok şehirler arasındaki gidiş gelişlerde Tokatlı için birden fazla sebep geçerli iken Trabzonlular açısından sadece ticaret etkili olmuştur. Haliyle Tokatlıların daha yoğun olarak Trabzon'a gelme sebepleri arasında maruz kaldıkları askerî emirlerden ziyade şehre göç ve seyahat etme istekleri altında barındırdıkları ticaret, daha

38 TŞS, No: 1910, s. 23.

39 Bkz. Ek 2.

40 TŞS, No: 1910, s. 23.

41 TŞS, No: 1826, s. 12.

42 TŞS, No: 1888, s. 160.

güvenilir ve rahat yaşam düşüncesine bağlı birçok sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel sonuçlar gerçekleşti. Özellikle dava kayıtları ortaya koydu ki; Trabzon'a gelen Müslim ve gayrimüslim Tokatlılar bu yeni şehirle kaynaşma noktasında yaşadıkları sorunları hukuki yoldan şahitler aracılığıyla rahatlıkla çözüme kavuşturdular. Şehrin yeni misafirlerine bir güven duygusunun yansıması olan şahitlikler, buldukları mahallede iç içe yaşamanın doğal bir oryantasyonunu da sergilemiş oldu.

Devletin siyasi ve ekonomik emirleri doğrultusunda, ta Trabzon'un fethi ile başlayan Tokat arasındaki bağ, savaş zamanları Trabzon'un askeri lojistik üstünlüğüne bağlı olarak sevkiyat unsurlarının buraya gönderilmesi ile devam etti. Hatta her iki şehrin bazı harcamalarının birbirlerinin gelir kalemleri üzerinden sağlandığı zamanlar da oldu. Bu siyasi ve ekonomik emirler Trabzon ile Tokat'ı mecburi yönde birbirine bağlarken 18. yüzyılın ilk yarısında şehre gelen Tokatlıları da halkla birbirine kaynaştırıyordu. Öyle ki nikâh şahitliğinden kefil uygulamalarına kadar her iki şehrin insanının güvenilirliği, tecrübe ve bilgileriyle şehrin sosyal yapısıyla bütünleştiklerini sicil kayıtları gözler önüne serdi. Nitekim denilebilir ki; bir örneklem çerçevesinde tespit edilen kayıtlardaki iktisadi, askeri ve kültürel etkinliklere ilişkin veriler Trabzon-Tokat hattında tarihi coğrafyanın ortaya koyduğu idari bağların güçlü bir sürecini de göstermiş oldu.

Ek 1: 1741'de Trabzon'da Vefat Eden Tokatlı İranos veled-i Tradoz'un Tereke Listesi

Eşyanın Adı	Miktarı	Değeri
Ham inek gönü	100 adet	135 kuruş
Elvan dora ipek	-	30 kuruş
Çatma bez	1 top	6 kuruş
Mai cedit bez parçası	2 adet	1,5 kuruş
Gazganlı çuka örtüsü	2 adet	4,5 kuruş
Havlu ile işleme peşkir	Birer adet	1 kuruş
Sağır kutu ile ayna ve mikras	-	20 para
Sim saat zinciri	3 adet	9 kuruş
Sim çengel kuşak başı	1 adet	1 kuruş

18. YÜZYILIN İLK YARISINDA
TRABZON İLE TOKAT ARASINDAKİ BAĞIN İZLERİ

İğne	3 deste	20 para
Çit yorgan yüzü	1 adet	2 kuruş
Beyaz Moskov şalı	1 adet	3 kuruş
Bıçak ile çatal	Birer adet	3 kuruş
Maden saat zinciri	4 adet	2 kuruş
Köhne gömlek, don, uçkur-ı keten parça	3, 3, 1 adet	5 kuruş
Pembe kenarlı gömlek	1 adet	1,5 kuruş
Mai çuka parça	1 adet	1 kuruş
Sim dökme	7 adet	20 para
Mai çuka şalvar	1 adet	3 kuruş
Köhne çakşır	1 adet	2 kuruş
Köhne zıbın	4 adet	5 kuruş
Tüfek ile palaska ve vezne	Birer adet	5 kuruş
Hırdavat ile toz	-	3 kuruş
Tavşan kürk	2 adet	5 kuruş
Çalkafa/çalkafa sırt kürk	1 adet	6 kuruş
Yorgan ile çarşaf	Birer adet	2,5 kuruş
Minder ile yastık	Birer adet	1 kuruş
Sefer taşı ile kapağı	Birer adet	1 kuruş
Pirinç divit	1 adet	20 para
Köhne çuval	4 adet	1 kuruş
Köhne ibrik, şamdan, hasır	Birer adet	1,5 kuruş
Köhne kuşak ile sade	Birer adet	1 kuruş
Yağlık vane	2 adet	1 kuruş
Frengi sandık	1 adet	3 kuruş
Meşin sofa	1 adet	20 para
Köhne ala kadın cebe kürk	1 adet	4 kuruş
Nakit para	-	12,5 kuruş
Toplam	253,5 kuruş	
Masraflar	Değeri	
Ölenin hastalığı halinde vasi tayini için gönderilen naibin gündeliği ve müteferrika masrafı	8,5 kuruş	
Ölünün mezarı için açılan çukura gömülme masrafı	3 kuruş	

Resm-i kısmet	25 kuruş
Hidamiyye emniyye	6 kuruş
Çukadariyye	3 kuruş
İhzariyye	1 kuruş
İrsaliyye kalemiyye katibiyye	4 kuruş
Kaydiyye	0,5 kuruş
Vesayet hüccet harcı vs. müteferrika masrafı	15 kuruş
Beytülmal için mütesellime vergi	25 kuruş
Mütesellim tarafından tayin olunan çukadariyye ve kapı harcı	15 kuruş
Masrafların Toplamı	106 kuruş
Kalan Ana Toplam	147,5 kuruş

Ek 2: 10 Mayıs 1744'te Vefat Eden Tokatlı Molla Ali ibn Abdullah'ın Tereke Listesi

Eşyanın Adı	Miktarı	Değeri
Köhne kilim	1 adet	15 para
Müstamel keşan	1 adet	80 para
Köhne fes, sarık	Birer adet	50 para
Don, gömlek, peşkir, uçkur	Birer adet	50 para
Zembil ile don	Birer adet	40 para
Köhne nebş	1 adet	50 para
Köhne aba şalvar	1 adet	40 para
Torba, sepet, kaşık, iğ?	1, 1, 10, 50 adet	40 para
Köhne çuval	2 adet	10 para
Gökne?	1 adet	15 para
Kilim	1 adet	45 para
Sağır yastık	1 adet	5 para
Hırdavat parçaları	-	10 para
Sağır kazan	1 adet 2,5 kıyye	59 para
Sahan	2 adet 1,5 kıyye	46 para
Tencere ile kapak	Birer adet 1,5 kıyye	35 para

18. YÜZYILIN İLK YARISINDA
TRABZON İLE TOKAT ARASINDAKİ BAĞIN İZLERİ

Nakit parası	-	3,5 kuruş
Toplam	740 para	
Masraflar	Değeri	
Vasiyet gereği teçhiz ve tekfin	5 kuruş	
Resm-i adi	2 kuruş	
Kassamiyye	20 para	
Emniyye	20 para	
Hıdamiyye	20 para	
Çukadariyye	40 para	
İrsaliyye katibiyye	40 para	
Mahzariyye	10 para	
Kaydiyye	10 para	
Beytülmal emini vergisi	70 para	
Kapı harcı	20 para	
Çukadariyye	40 para	
Han kirası	80 para	
Bekçiye verilen	15 para	
Dellaliyye tellal başiyye	20 para	
Hammaliyye dükkân kirası	20 para	
Masraflar sonrası geriye kalan	35 para	

Tokat Hacı İvaz Paşa Vakıflarındaki Haremeyn Şartlarının Sonraki Dönemlerde Tahakkukuna Dair

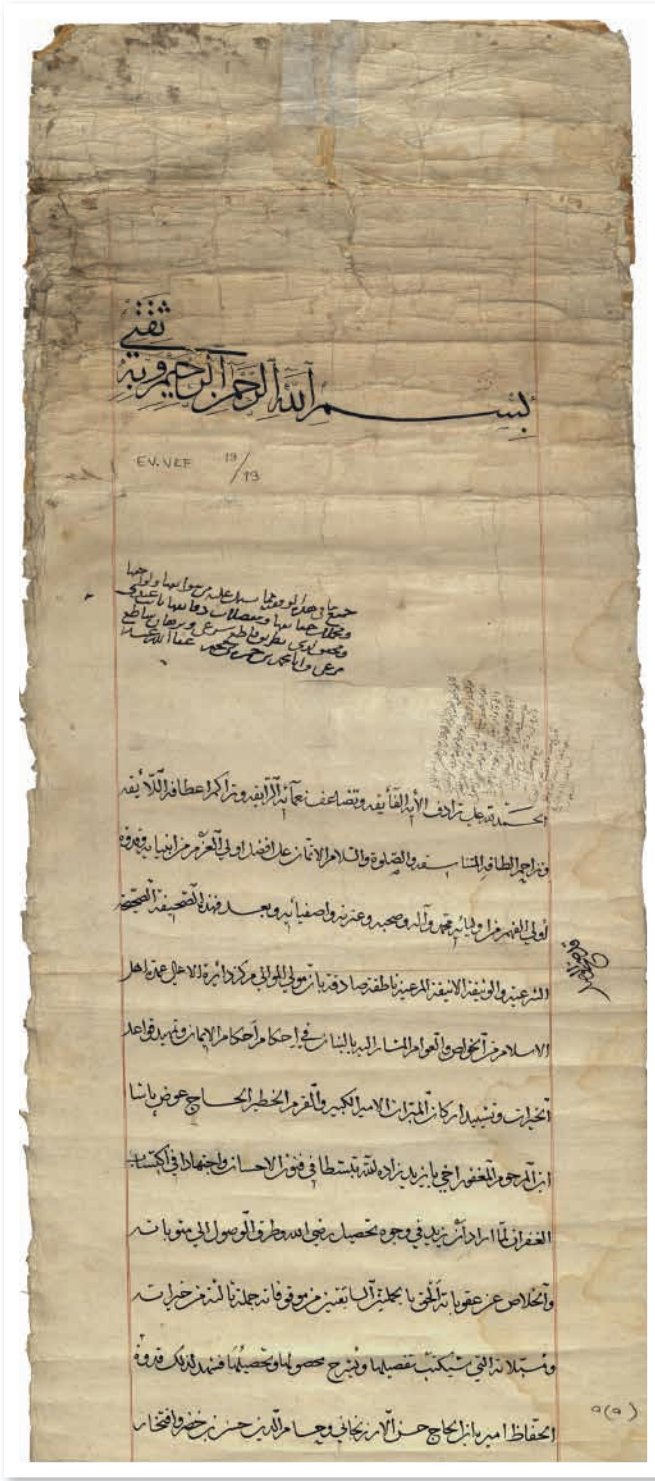
PROF. DR. MUSTAFA GÜLER
Afyon Kocatepe Üniversitesi

1-XV. Asırda Osmanlının Haremeyn Vakıfları

İslam ve Osmanlı vakıf hukuku gereğince Müslüman coğrafyada kurulmuş olan bir vakfın akarları ve hayır şartları devam ediyorsa o tasarruflar baki kabul edilerek devam ettirilir. Yani tesis yaparak hayır kurumu kuran veya hayır kurumuna gelir bağlayan vakıflar siyasi olarak arazi ve diğer gayr-i menkullerini bulunduğu yerlerin Müslümanlar arasında el değiştirmesi ile Kadim Vakıf olarak kabul edilip aynen ibka edilmiştir. Bu temel gerçek üzerine Anadolu'daki büyük Selçuklu hâkimiyeti, Anadolu Selçuklu dönemi ve beylikler döneminde kurulmuş olan vakıfların neredeyse tamamı Osmanlı döneminde tespit edilip ibka edilmişlerdir.

Hatta tarihi, manevi veya stratejik önemi olan ancak ortadan kalkmış kimi vakıflar sonraki yönetimler tarafından ihya edilerek yaşatılmış ve akar olarak yeni gayr-i menkuller tahsis edilmiştir. Bu hassasiyete paralel olarak Anadolu coğrafyası özelinde konuya bakıldığında Anadolu Selçukluları, beylikler ve Osmanlı Devleti döneminde şehirlerden başlayarak yollar, köyler, mezralar ve geçiş noktalarına çok sayıda vakıf tesisi kurulmuştur.

Tüm İslam dünyasında var olan bu uygulamanın yanı sıra kimi vakıf kurucuları uzak coğrafyalarda bulunan kutsal mekânlar için de vakıflarından akar tahsisi yapmışlardır. Anadolu coğrafyası söz konusu olduğunda Anadolu Selçuklu Devleti döneminde Niğde, Ereğli, Diyarbakır gibi bölgelerden Mekke, Medine ve

Hacı
İvaz Paşa
Vakfiyesinin
ilk kısmı ve
derkenarı
(BOA,
E.V.VKE,
19/19)

Kudüs'e çok sayıda vakıf yapıldığı bilinmektedir.

Bu çalışmada konu edilecek olan Hacı İvaz Paşa'nın Tokat merkez kazası İyibaba (Beyobası) köyü çevresinde kurduğu tesisleri için tanzim ettirdiği vakfiyesi içinde geçen Haremeyn şartlarıdır. Hemen belirtelim ki aynı dönemde Sultan II. Murad başta olmak üzere kimi Osmanlı ricali de Haremeyn tahsisatında bulunmuşlardır¹. Keza Bayezid Paşa'nın (825/1421) oğlu İsa Bey bugünkü Beypazarı'nda bir köyün gelirlerinin yarısını Medine-i Münevvere fukarası için vakfetmiştir². Yine aynı tarihlerde İsfahanşah Hatun, Kudüs'te bir medrese yaptırıp, İznik, Bolu, Hayrabolu ve Amasya'dan akar tahsis etmiştir³.

Kanaatimizce anılan dönemde bu akımın temelinde bir kaç saik akla gelmektedir: Birin-

1 Örnek olarak bkz. İsfahanşah Hatun'un Kudüs Medresesi Vakfı (Vakıf için bkz. Mustafa Güler, "Osmanlı Devletinin Kudüs Müslümanlarını Himaye Anlayışı", *Geçmişten Günümüze Kudüs*, İstanbul 2019, 107-108), II. Murad'ın Ergene ve Manisa vakfından yaptığı tahsisat (Detay için bkz. Midhat Sertoğlu, "II. Murad'ın Vasiyetnamesi", *Vakıflar Dergisi (VD)*, sayı VIII (Ankara 1961), 67-71.

2 Osmanlı Arşivi Maliyeden Müdevver Defterler (MAD), nr. 1806, vr. 7b.

3 Mustafa Güler, "Osmanlı Devletinin", s. 107.

cisi bizzat Sultan II. Murad'ın kurmuş olduğu vakıflardan Haremeyn tahsisatı yapması ve bunu yakın çevresinde teşvik etmesi sonucu devlet erkânının bu ameliyeye yönelmesidir. İkincisi ise bu dönemde Osmanlı topraklarında hacca ve umreye giden ve muhtemelen devlet ricalinden olan bir şahsın, Mekke ve Medine hatta Kudüs'teki ihtiyacı görüp bunun bizzat Sultan'a veya çevresindekilere anlatmış olmasıdır. Bir diğer etken de anılan dönemde Memlûkluların her iki haremde girişmiş oldukları kapsamlı tamirat döneminde ihtiyacın ortaya çıkmış olmasıdır⁴.

Her ne saikle olursa olsun 15. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde sultanlardan başlayarak kimi devlet adamları Mekke, Medine ve Kudüs'te bir takım hizmetlerinin görülmesi için vakıf tahsisatında bulunmuşlardır.

2-Hacı İvaz Paşa ve Haremeyn Vakfı

XV. yüzyılda Çelebi Sultan Mehmed ve II. Murat devrinin önde gelen paşalarından olup, Tokat'ta doğmuş olan Hacı İvaz Paşa⁵ Çelebi Mehmed'in tahta uzanan mücadelesi esnasında yanında bulunmuş ve 1412 yılında Tokat, 1417 yılında ise Bursa subaşılığı görevini deruhte etmiştir⁶. Bursa subaşısı iken Karaman seferi esnasındaki tedbirleri sonucunda Çelebi Mehmed tarafından taltif edilerek vezirliğe yükselmiştir. Vezir olmasının getirdiği avantaj ve devlet tecrübesi sayesinde II. Murad'ın olaysız ve mücadelesiz bir şekilde tahta çıkmasında da önemli rol üstlenmiştir⁷.

Ancak hızlı yükselişi ve başarıları o sırada devlet kademelerinde önemli roller üstlenen Çandarlı ailesi ve vezir-i azam Çandarlı İbrahim Paşa tarafından tehdit olarak değerlendirilmiştir. Bu karşıtlığa Molla Fenari de eklenince Hacı İvaz Paşa gözden düşmüş ve etkinliğini yitirmeye başlamıştır⁸. Neticede Osmanlı devlet nizamının en hassas olduğu konulardan olan saltanat darbesi yapacağı söylenti-

4 Hüseyin Fevziye Matar *Târîhi 'İmâreti'l-Mescidi'l-Haram min 'Asri'l-'Abbâsiyyi's-Sâni Hattâ 'Asri'l-'Osmâni*, Mekke 1406/1986, 157-162.

5 Hacı İvaz Paşa'ya dair bkz. Mustafa Beyazıt, *Hacı İvaz Paşa'nın Vakıf Eserleri ve Mimari Faaliyetleri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2009, s. 8-12.

6 Mustafa Beyazıt, *agt.*, 8.

7 Aşık Paşazâde, *Aşık Paşaoğlu Tarihi*, haz. Atsız, İstanbul 1992, s. 80; Mustafa Beyazıt, *agt.*, s. 8.

8 M. Tayyib Gökbilgin, *Osmanlı Müesseseleri Teşkilâtı ve Medeniyeti Tarihine Genel Bakış*, İstanbul 1977, s. 80-81; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani Yahud Tezkire-i Meşahir-i Osmaniyye*, haz. A. Aktan-A Yuvalı vd., Cilt II, İstanbul 1996, s. 84.

si sonucunda önce gözlerine mil çekilerek Edirne'ye sürgün edilmiş, ardından burada iken 9 Ağustos 1428 tarihinde salgın hastalıktan vefat etmiş ve Bursa'da defnedilmiştir⁹.

Bu çalışmanın başlığı Hacı İvaz Paşa'nın tanzim ettirdiği ve çoğunluğu Osmanlı Devletinin son dönemine kadar varlığı devam ettiren vakfiyeleri içindeki Haremeyn şartları olduğundan hayati ve siyasi faaliyetleri ile alakalı daha fazla teferruata girmiyoruz¹⁰.

Hacı İvaz Paşa'nın konumuzu ilgilendiren vakfiyesi 22 Cemaziyelahir 827/15 Kasım 1424 tarihli olup, tebliğin konusunu oluşturan şartname bu vakfiyede bulunmaktadır. Vakfiye tamamı Tokat ve çevresindeki akarların gelirleri ile ilk olarak yine Tokat'ta inşa edilen medrese ve zaviye masraflarını ihtiva etmektedir¹¹. Hacı İvaz Paşa, vakfiyesinin şartlar kısmında elde edilen gelirler ile medrese ve diğer tesislerin personel, tamir gibi masrafların karşılanmasını istemiştir. Yapılacak zaruri harcamalardan fazla kalacak meblağın yarısının mütevelliyeye verilmesini, kalan yarısından 1/5'lik kısmının Medine'de Ravza-i Muahhara ve Mekke'de Harem-i Şerif hademelerine tahsis edilmesini istemiştir¹². Konunun detayına geçmeden belirtmek istiyoruz ki İvaz Paşa'nın Haremeyn'e dair bir diğer tahsisi ise Bursa vakıflarındandır. 28 Şubat 1427 tarihini taşıyan bu vakfiyeye göre Paşa, Bursa'daki hayrat için tanzim ettirdiği akarlarından Fidyeye Kızık Köyü'nün mahsulâtının 1/10'luk kısmının mütevellî tarafından her sene hacca gidecek iki kişiye teslim edilmesini bu meblağın yarısının Medine'de, yarısının da Mekke'de kadı, imam ve harem hizmetçilerine dağıtılmasını istemiştir¹³. Paşanın bu vakıflardaki tahsisatı sonraki dönemlerde devam etmiş olup, örneğin 1046/1637 tarihli Bursa Vakıfları Muhasebe Defteri'nde mezkûr vakıfların öşür gelirlerinden şart-ı vâkif icabı 6652 akçe Haremeyn hissesi olarak ayrılmıştır¹⁴.

Bu tespiti yaptıktan sonra ilk cevaplandırılacak soru 1424 yılından itibaren bu vakıflardan elde edilen meblağın ne kadar olduğudur. Bu hususa dair İsmail Hak-

9 Abdülkadir Özcan, "Hacı İvaz Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XIV, İstanbul 1996, 485.

10 Vakfiye ile alakalı değerlendirme için ayrıca bkz. Hasan Yüksel, "Hacı İvaz Paşa'nın Vakıfları" *XIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, Cilt III. Kısım III, Ankara 2002, s. 1848-1850.

11 Vakfiyenin detayı için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Hacı İvaz Paşa'ya Dair", *İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi*, cilt 14, sayı X (İstanbul 1959), 25-58; Ali Açıklık, "XIV-XVI. Yüzyıllarda Tokat Zaviyeleri," *Pax Ottomana: Studies in Memoriam Prof. Dr. Nejat Göyünç*. Ankara 2001, 241-242; Mustafa Bayezit, *agt*, 11-14.

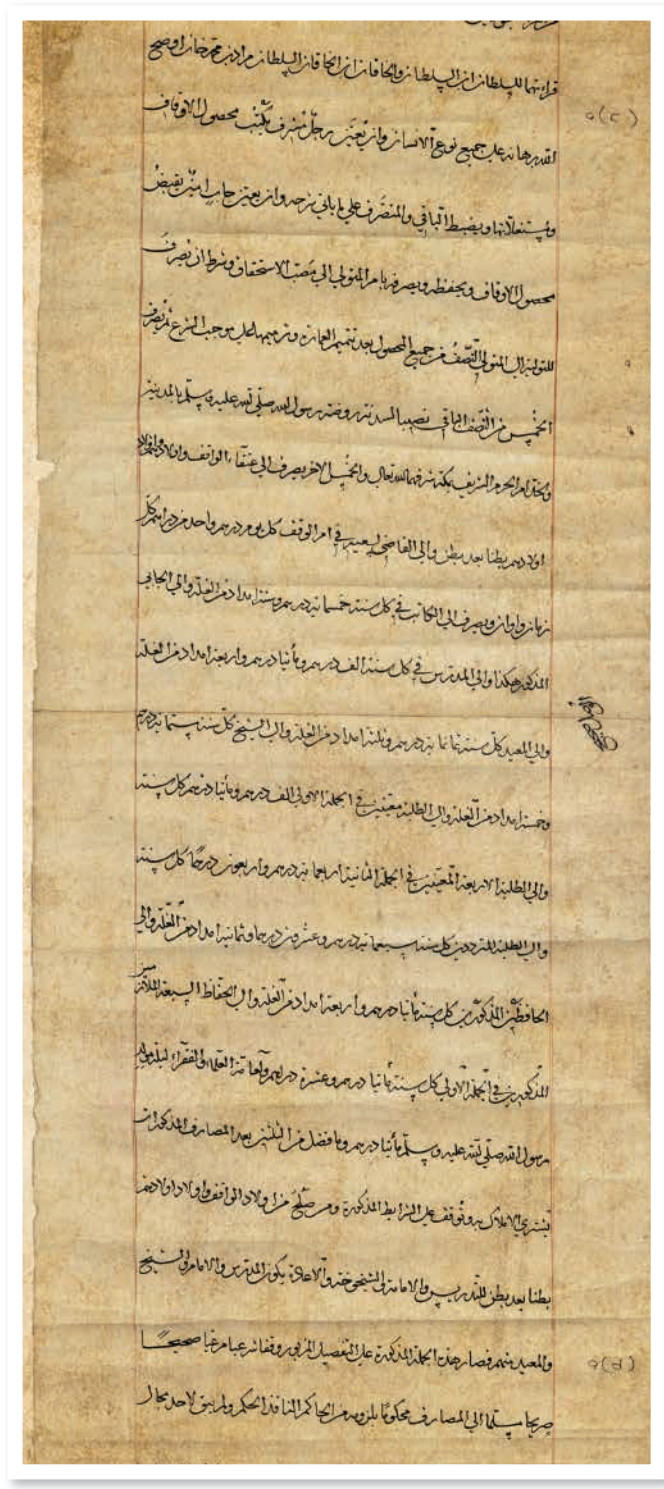
12 Osmanlı Arşivi Vakfiyeler Kataloğu (EV VKF)19/19.poz noz:4.

13 Mustafa Bayezit, *agt*, 21.

14 Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defterleri (TSMA.D), nr. 3636, 1b.

ki Uzunçarşılı, makalesinde vakfiyede geçen itibari rakam olan 100.000 dirhemden Haremeyn şartının 10.000 dirhem olduğunu belirtmektedir¹⁵. Ancak bu rakam haliyle itibari olup elimizde 15. ve 16. asrın ilk dönemlerine ait bir muhasebe defteri olmadığından konuya dair en erken kayıtların 16. yüzyılın ikinci yarısındaki mufassal evkaf tahrirlerinde olduğu vâkidir. Bu çerçevede 1574 yılında Paşa'nın Tokat'taki vakıflarının icmali verilmiş olup, muhasebede Haremeyn tahsisi bulunmamaktadır. Burada elde edilen toplam gelir 13.434 akçe nakit para, 2.514 akçe kira geliri, 2.960 akçe mukataa geliri, 93 müdd ve 182 kile ürün olarak kaydedilmiştir¹⁶.

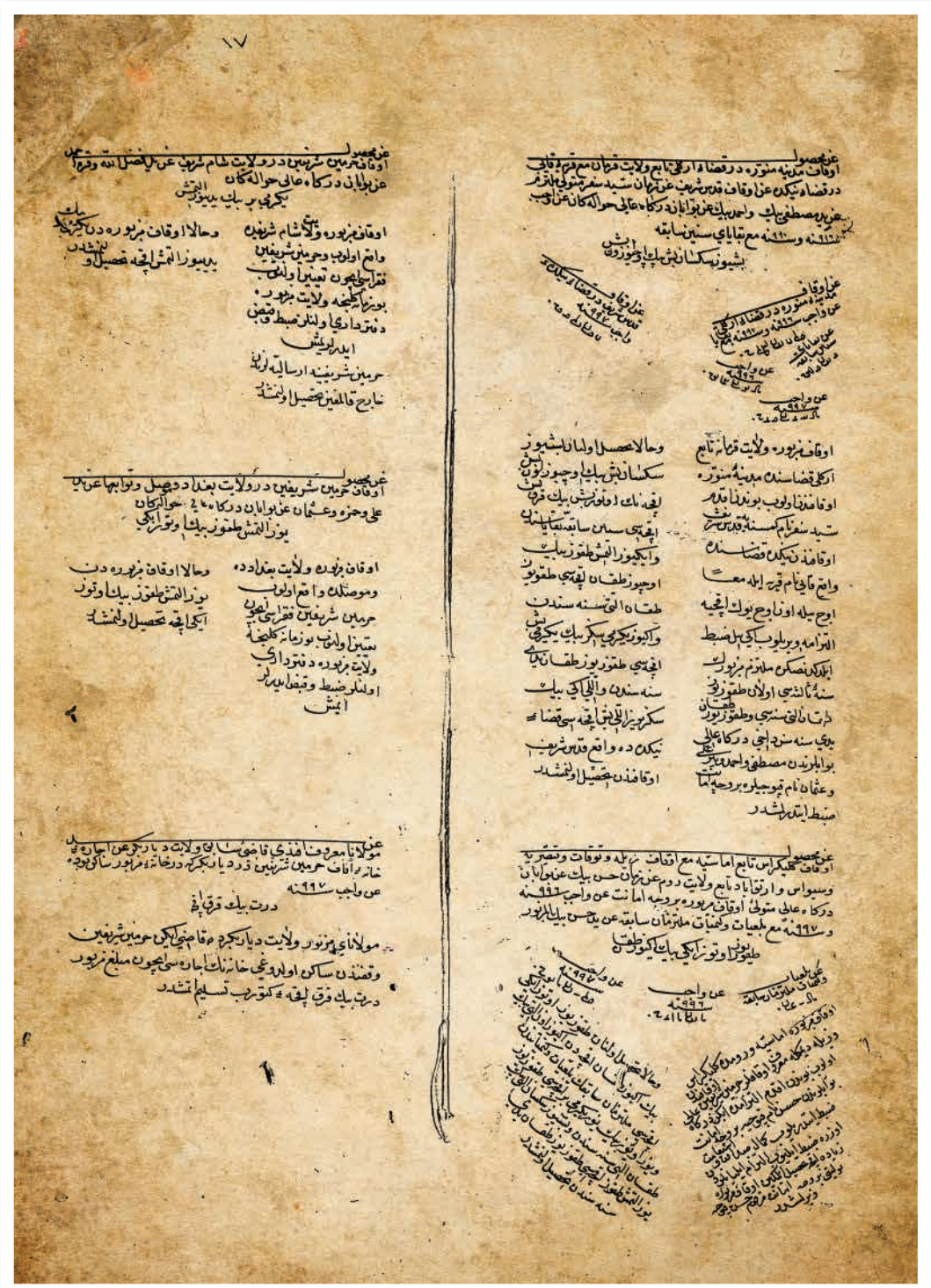
16. asrın sonlarında tutulan ve bu dönemde Haremeyn vakıfları ile alakalı oldukça kıymetli malumat içeren MAD 1806 numaralı defterde Tokat Haremeyn Evkafı Kayseri, Amasya

Hacı İvaz Paşa Vakfiyesi'nin Haremeyn şartlarına ait bölümü (BOA, EVVKF, 19/19)

15 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Hacı İvaz Paşa'ya Dair", 48.

16 Fatma Üstek, *Hicri 984 Tarihli Defteri Evkâf-i Rûm'a Göre Tokat Merkez Kazası Vakıf Kayıtları*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1985, 30-40

16. Yüzyıl sonunda Tokat vakıflarının Haremeyn tahsisatı (BOA, MAD, nr. 1806, s.16)

ve Zile ile birlikte kaydedilmiş olup 997/1589 yılı toplamı 586169 akçedir¹⁷. Aynı sistemde 1077/1667 senesinde Amasya, Tokat, Kayseri ve Zile Haremeyn vakıflarının geliri 3550 altın para olarak tahakkuk etmiştir¹⁸. 1214/1799 yılında ise Tokat'ın içinde olduğu Haremeyn vakıflarının gelir kaydı yine Amasya Gelinkiras, Zile, Tokat, Kayseri ile birlikte girmiş ve miktara bu yılda Erzurum Haremeyn evkafının gelirleri de ilave edilmiştir. Toplam gönderilen miktar 2500 kuruş olarak kaydedilmiştir¹⁹.

Bu bilgilerden hareketle Hacı İvaz Paşa'nın Tokat vakıflarından Haremeyn için aktarılan meblağın miktarını gösteren hiçbir kayıt olmadığından net veya tahmini bir rakam zikretmek oldukça zordur.

Konuya dair bir tahminde bulunmak üzere yayınlanmış veya arşivde bulunan defterleri incelediğimizde Hacı İvaz Paşa'nın doğrudan Haremeyn tahsisine dair bir detay bulunmadığından konunun detaylandırılmasının oldukça zor olduğunu belirtmek istiyoruz²⁰. Ancak yukarıda bahsettiğimiz üzere bu dönemde surre kayıtlarında Tokat vakıflarının tahsisinden hareketle Hacı İvaz Paşa vakıflarının da bu meblağa katkı yapmış olduğu düşünülebilir. Eğer durum söylediğimiz gibi ise 1254/1838 yılı Tokat Evkafı Muhasebe Defteri'ndeki tevliyet hissesinden yola çıkarak Hacı İvaz Paşa'nın Haremeyn tahsisatı hakkında aşağıdaki gibi bir tahminde bulunulabilir:

1254/1838 yılına ait deftere göre anılan yılda evkaf akarlarının geliri 9.225, 5 kuruş olarak gerçekleşmiştir. Bu gelirden 2301 kuruş vakfın masraflarına harcanmış kalan 6924 kuruş vakıf şartnamesinde geçtiği üzere fazla-i vakıf olarak kayda geçmiştir. Bu rakamın defterdeki ifade ile 1/4'ü mütevelliyeye verilmiştir²¹. Kanaatimizce 1/4'lük kısım ise ya vâkıfın evladı arasında pay edilmiş ya da vakıf şartı gereği diğer mahallere tasarruf edilmiştir. Geriye kalan %50'lik paranın 1/5'i ise vakfiyedeki şart gereği Haremeyn'e aktarılmış ise bu rakam 692 kuruş olmalıdır. Ancak aynı yılda Kabilizade Mehmed Paşa'nın Haremeyn tahsisatı defterde yer almış olup bu vakıftan 828,5 kuruş 30 para Haremeyn'e ulaştırılmak üzere surre-

17 MAD, nr. 1806, 16.

18 Osmanlı Arşivi Evkaf-i Hümayun Surre Defterleri (EV.HMK.SR), nr. 130, vr. 10a.

19 EV.HMK.SR, nr. 3092, vr. 11b.

20 Tarih olarak incelediğimiz son defterde de detaylı muhasebe yer almasına rağmen Haremeyn tahsisatı bulunmamaktadır (VGMA, nr. 3052/25, s 44, 3 Haziran 1307/15 Haziran 1891 tarihli muhasebe kaydı).

21 Osmanlı Arşivi Evkaf Defterleri (EV), nr. 41049, vr 4b.

ye ilhak edilmiştir²². 1224/1813 tarihli başka bir muhasebe defterinde Kabilizade Mehmed Paşa Vakfı'ndaki Haremeyn tahsisatı defterde yer almıştır²³.

Burada belirtmemiz gereken öncelikli husus vakıf muhasebelerinde Hacı İvaz Paşa vakıflarının akar ve hayrat olarak mevcut olduğunu, mütevellilerinin vakfın gelir ve giderlerini takip ettiğini, tanzim edilen belgelerin Haremeyn Evkaf nezaretine ulaştırıldığını belge seyrinden anlayabiliyoruz. Bu durumda vakıf şartnamesinde açık olarak var olan ancak başlangıçtan beri Hacı İvaz Paşa adıyla tahsisatına rastlamadığımız Haremeyn şartının işlediği düşünülebilir. Defterlerde bunun belirtilmemesinin sebebi vakıf mütevelliliğinin kadınlar tarafından yürütülmesi ve tahsisatın gelmesinden itibaren Haremeyn tahsisatı olarak ayrılmasından dolayı muhasebeye bireysel olarak yansımadığı ihtimal olarak akılda tutulabilir.

Eğer Haremeyn şartı 15. asırda veya sonraki dönemlerde bir şekilde iptal oldu ise buna dair Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde, Osmanlı Arşivi'nde ve Tokat şehriye sicillerinde bir delil bulamadık. Aslında kullandığımız vakfiyede tahsisatın gerçekleşmediğinin karinesine dair bir derkenar kayıt bulunmaktadır. Derkenara göre Hacı İvaz Paşa'nın oğullarından Mahmud, mütevelliliği döneminde babası tarafından tanzim edilen vakfiyenin bazı yerlerini silmiş ve tahrif etmiştir²⁴. Haremeyn şartının olmaması noktasında ilk akla gelen hususun bu olabileceği düşünülebilir. Ancak bu tahrif II. Bayezid zamanında yani vakfiyenin kurulmasından 70 yıl sonra fark edilmiş ve o dönemdeki mütevelliyeye orijinal vakfiyenin bir sureti yeniden tanzim edilerek teslim edilmiştir²⁵. Elimizdeki orijinal vakfiye kaydından hareketle Haremeyn şartının muhasebelerde bulunmaması üzerine şu ihtimalleri zikredebiliriz:

Müteveli Mahmud'un tahrif ettiği şartlardan birinin de Haremeyn tahsisatı olduğu ve bu yolla tahsisatın 1429 yılından 1489 yılına kadar gerçekleşmediği vakidir. Bu vakıdan hareketle sonraki dönem muhasebe kayıtlarında 1489 öncesi defterlere itibarla Haremeyn tahsisatı aktarılmamış olabilir. Ancak 1489 yılında yapılan müdahale sonrası bu durum zor görünmektedir.

22 EV, nr. 41049, vr. 3a.

23 Osmanlı Arşivi Evkaf-i Haremeyn Muhasebe Defterleri (EV.HMH), nr. 8120, vr.1b.

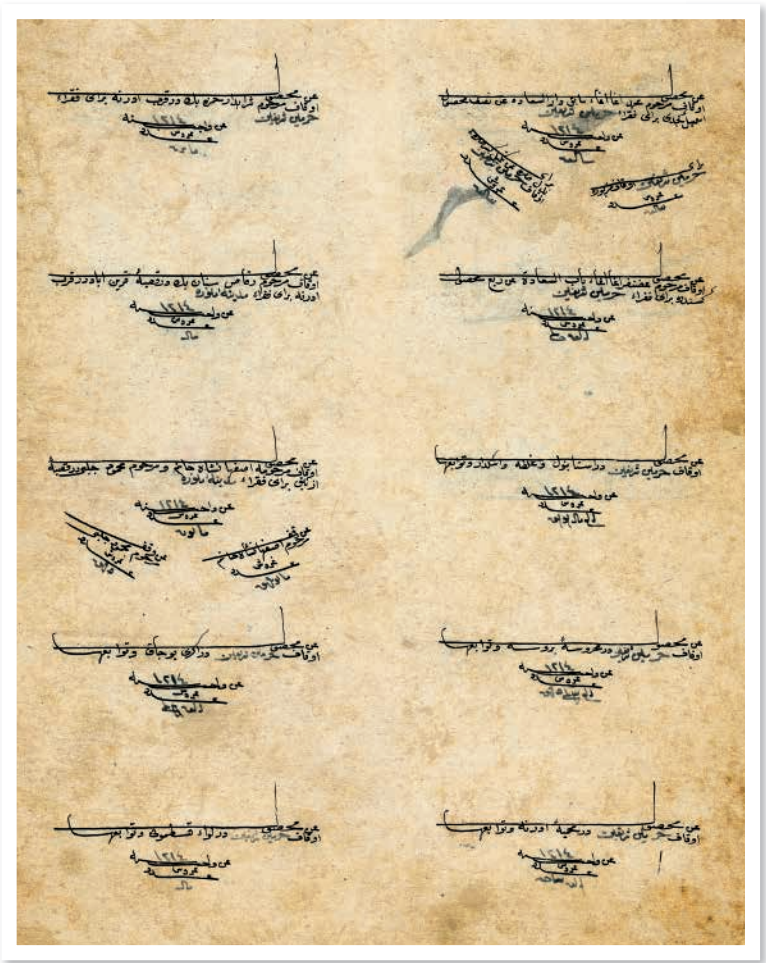
24 Uzunçarşılı, s. 43.

25 EV.VKF, nr. 19/19 poz no:1.

Bir başka ihtimal ise vakfın başlangıç yıllarından itibaren bir süre veya tamamen fazla veremediğinden bu şarta bağlı olan Haremeyn tahsisatın gerçekleşmediği ve sonraki yıllarda mütevellinin müracaatı ile kadı veya Haremeyn Evkaf nazırı tarafından bu şartın iptal edilmiş olmasıdır. Ancak 19. yüzyıla ait 41049 numaralı defterde mütevellilikle alakalı olarak fazla-i mevcuttan bahsedilmesi²⁶ bu ihtimali de büyük oranda şıklar arasından çıkarmaktadır.

Bir diğer ihtimal ise bizzat Hacı İvaz Paşa'nın hayatında mevcut şartı iptal eden bir zeyl vakfiye düzenlemesi olabilir. Aslında böyle bir ahvalde ilk akla gelen husus zeyl vakfiye olsa da 1489 yılındaki uygulama bu ihtimali de ortadan kaldırmaktadır.

Diğer bir ihtimal belgelere sıkça yansıyan mütevellilik ve diğer cihetlerde vakıf şartlarına uygun olmayan atamaların yapılması ya da evladiyet üzere olması gereken cihetlerin Kadılar tarafından başkalarına verilmesi olabilir. Bu durumda mahallinde çözülemeyen bir müteveli ataması konunun Divan-ı Hümayuna kadar taşınmış ve konuya Sultan'ın ferman vermesi istenmiştir²⁷. Böyle bir halde özellikle mütevellilerin muhasebeyi takip etmemeleri ya da usulsüz göreve gelen müteveli veya nâzırın Haremeyn tahsisatını göz ardı etmesi düşünülebilir.

17. Yüzyıl sonunda Tokat vakıflarının Haremeyn tahsisatı (BOA, EV:HMK.SR, nr. 3092, vr. 11b)

26 EV, nr. 41049, vr.4b.

27 Osmanlı Arşivi Divan-i Hümayun Mühime Defterleri (A.DVN.SMHM.d), nr. 41/54.

Son ihtimal ise 15. veya 16. asında bu şartın mütevellinin müracaatı kadının onayı ile vakfiyeden çıkarılması ve bir daha muhasebeye dâhil edilmemesi olabilir. Hemen belirtelim ki bu ihtimallerin tümü şu an elimizde olan vakfiyeden hareketle gerçekleşmesi mümkün olmayan hususlar olarak karşımızda durmaktadır.

Sonuç

Bu çalışma sonucunda erken dönem Osmanlı vakıflarından olan Hacı İvaz Paşa'nın Tokat'ta kurduğu tesisleri için tanzim ettirdiği vakfiyesinde geçen Haremeyn şartnamesi üzerinde duruldu. Bu minvalde 16. asrın ikinci yarısından başlayarak tahrir ve muhasebe kayıtları ele alındı. Ancak 982/1574 yılından başlayarak 1254/1838 yılına kadar yapılan takipte Hacı İvaz Paşa'nın vakıf fazlasından tahsis ettiği dikkat değer meblağın hiçbir dönemde Haremeyn'e aktarıldığına dair bir kayda ulaşılamadı.

Vakfiyesine ulaşılabilen ve diğer akar ile hayratı anılan dönemlerde devam eden vakfın bu durumu Vakıf sistematüğinde ender rastlanan bir durum olsa da bu çalışma sürecinde taradığımız belge ve defterlerden vardığımız netice şu an için rahat sonuca ulaşabileceğimiz bir hüküm veya belge sunmamaktadır.

Hal böyle olunca biz de ifade ettiğimiz durumun sebepleri üzerinde değişik ihtimaller üzerinde durduk. Netice olarak ileride ortaya çıkabilecek erken dönem Tokat Şeriye Sicillerinde konuya dair bir hüküm bulunabilir. Ya da vakıflar arşivinde Sadece Hacı İvaz Paşa'nın vakıflarına dair bir defter ortaya çıkabilir. Bu gelişme sonucunda çalışmada ortaya koyduğumuz mesele belgesel ve vakıf hukuku noktasında vuzuha kavuşabilir.

Henry John Van Jennep'in Seyahatnamesinde 19. Yüzyılda Tokat ve Civarında Yollar, Seyahat Ve Konaklama İmkânları

ALPEREN KARACA
Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi

Giriş

Seyahatnameler bir devletin veya toplumun siyasi, sosyal, kültürel, iktisadi yapısı hakkında vermiş olduğu bilgilerle tarihi kaynaklar içinde mühim bir yer tutmaktadır. Bazı seyahat notları vardır ki, bunlar, belli bir amaç için görevlendirilen devlet adamlarının, elçi, tacir, tüccar, asker veya din adamı sıfatıyla yapmış oldukları gezilerde, başta siyasi, askeri ve coğrafi olmak üzere, pek çok konudaki gözlemlerini aktarmaktadır.¹

Batılı seyyahların, ilgilerinin Doğu'ya yönelmesinin tarihi oldukça eskiye dayanmaktadır. Bu ilgiye rağmen Avrupa'dan Doğu ülkelerine ve Osmanlı topraklarına gerçekleştirilen seyahatlerin sayısı 19. yüzyıla kadar sınırlı kalmıştır². Dünyanın Avrupalılar tarafından keşfi, aşamalar halinde gerçekleşmiştir. Daha önceki yüzyıllarda deniz seyahatleri ön planda iken, 19. yüzyıl kara parçalarının iç kısımlarının keşfedildiği bir yüzyıl olmuştur. Dünyanın her tarafını gezen batılı seyyahlar, keşiflerine ait seyahat notlarını seyahatnamelerde toplamışlardır. 19. yüzyıl boyunca seyyahların gözlemlerinin etkileriyle haritaların boş kalan yerleri doldurulmuştur.³

1 Selim Serkan Ükten, "16-18. Asırlarda Buhara Hanlığı'na Gelen Batılı Seyyahlar ve Seyahatnameleri", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18/2 (2017), s. 137-138.

2 C. Kartın, "XIX ve XX. Yüzyıl'da İngiliz Seyyahların Gözüyle Doğu", *Yabancı Seyahatnamelerde Türkiye*, ed. Çağatay Özdemir ve Yunus Emre Tekinsoy, Ankara 2016, s. 83-84.

3 Jelle Verheij, "Doğu Anadolu'da Batılı Seyyahlar 1800-1914 Açıklamalı Bibliyografya Denemesi", *Kebikec: İnsan Bilimleri İçin Kaynak*

Ulaşım imkânlarının zayıflığı, dil sorunu, yolculukların maliyeti, yollardaki çeşitli tehlikeler gerek Doğulu gerek Batılı insanların karşılıklı ön yargıları seyahatlerin sıklığını ya da sayısını sınırlayan nedenler arasındadır. Bu bakımdan, Batı'dan Doğu'ya zorlu yolculukları gerçekleştirenlerin kayda değer bir kısmı, geniş toprak sahibi soylular ya da servet sahibi tüccarlardır⁴. Varlıklı topluluklar dışında istihbarat elemanı, resmi görevli elçi, dini görevli misyoner ve bilimsel görevli oryantalistler olarak Şark ülkelerinde dolaşan, hatta uzun müddet ikamet eden seyyahlar da bulunmaktadır. Resmi bir unvan ile Doğu ülkelerinde seyahat eden bu kişilerin önemli bir bölümü, yerine getirdikleri görevlerden başka kişisel öğrenme merakı ve ilgilerini de tatmin etmekten geri durmamıştır⁵. Seyyahların bu nitelikleri Batı'dan Osmanlı ülkesine ve diğer Asya ülkelerine 19. yüzyıla kadar gerçekleştirilen seyahatlerin, doğa ve kültür turizminden çok daha farklı amaçlar barındırdığını ortaya koymaktadır. Bu süreçte gerçekleşen seyahatler için gezginler, kendilerini görev yerlerine ya da varış noktalarına güvenle taşıyacak kılavuzların ihtiyacını her zaman hissetmişlerdir.

Türkiye'nin kadim yollarının anlatılmış birçok hikâyesi vardır. Ancak yeni elde edilen bulgular, yeni araştırmalar, dikkate alınmayan kaynaklar bu yolların anlatılacak daha birçok hikâyesinin bir yerlerde bulunmayı beklediğini kanıtlamaktadır. Anlatılmayı bekleyen bu hikâyelerin bir kısmı da bu ülkeyi asırlar öncesinde ziyaret eden yabancı seyyahların notları arasında gizlidir. Seyyahlar, kendi ülkelerinden yola çıkıp binlerce kilometre uzaktaki bu topraklara gelirken bir rota izlemiştir. Bu topraklardayken de kendilerine özgü amaçlarla sürekli notlar tutmuştur. Bu notların önemli bir kısmı dönemlerinde basılmıştır.⁶

Anadolu toprakları, kara ve deniz ticareti konusunda oldukça elverişli bir konuma sahiptir. Doğu ile Batı arasındaki köprü Anadolu topraklarından sağlanmaktadır. Bu durumu avantaja çevirmek isteyen Selçuklu Devleti ticaret yolları üzerinde yeni köprüler kurarak yol ağını genişletmekte ve bu yollar üzerine han, kervansaraylar inşa etmektedir.⁷ Han ve kervansaraylar, kervanların yol güvenliği

Araştırmaları Dergisi, Sayı 44 (2017), s. 379.

4 Suavi Ahipaşaoğlu, *Turizmde Rehberlik*. Ankara 2001, s. 12

5 Hadi Belge, "İsveçli Gezgin Jean Otter'in Şark Seyahati: Tokat ve Amasya İzlenimleri (1734-1744)", *Turkish Studies-Historical Analysis*, 16/3 (2021), s. 252.

6 Murat Haniççe, "1826 Sonbaharında Erzurum'dan İstanbul'a Seyahat-Britanyalı Asker James Edward Alexander: Hayatı ve Erzurum'dan İstanbul'a Yolculuğu", *Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 6 (2019), s. 69.

7 Nuri Seçgin, *Tokat ve İlçeleri Mimari Eserleri*, Doktora Tezi, Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1997, s. 45.

için önem arz etmekte ve bu yapıların içinde tüccarların temel ve sosyal ihtiyaçları karşılanmaktadır. Hanlar ve kervansarayların Anadolu ticaretinin gelişmesinde büyük etkileri görülmektedir. Anadolu Selçuklu Devleti sadece han ve kervansaray inşa ettirmemiş, bu yapıların ve yolcuların güvenliğine dair sigorta sistemini de hizmete sunmuştur.

Tokat ticaret yollarının kavşak noktası olması sebebi ile uzun yıllar boyunca ulaşım buradan sağlanmıştır. Bu canlılık Tokat için bazı alt yapı ihtiyaçları doğurmuştur. Bunun neticesinde Tokat ve eşrafında birçok han, kervansaray, hamam vakıf sisteminin yardımı ile inşa edilmiştir.⁸ Bu sebeple birçok seyyah Tokat'a uğramış ve buradaki yapılar hakkında bilgiler aktarmıştır.

Bölgeden en erken geçen seyyahlardan olan Kont Serristori, İran'a giderken geçtiği yol üzerinde bulunan yapılardan bahsetmiş; Pazar'a uğramış; fakat han hakkında bilgi vermemiştir.⁹

Çiftlik Hanı isminden bahseden seyyah Gabriel, hanın yapısından ve 13. yüzyıla tarihlendiğinden bahsetmektedir. Hanın kim tarafından yapıldığı bilinmemektedir.¹⁰

1743 yılında şehirde bulunan Seyyah Jean Otter'in izlenimlerine göre;

“Tokat, Sivas ilinin bir parçasını teşkil etmekteydi. Arka planını, etrafını çevreleyen birkaç kıvıll toprak dağının oluşturduğu bir ovada yer alan şehir, oldukça kalabalık nüfusuyla son derece güzel ve büyük bir kent görünümündeydi. İçerisinde camiler, medreseler, kervansaraylar, hamamlar, çok sayıda bahçe ve üzüm bağları vardı. Şehrin hiç duvarı yoktu, ancak pek yüksek ve dik bir kaya üzerine inşa edilmiş bir kaleye sahipti. Tokat'ın iklimi de gayet makul ve makbuldü, aşırı sıcak ya da soğuk burada görülmemekteydi”,

Kentin ekonomisiyle ilgili de gözlemlerde bulunan Seyyah Otter, Tokat'ın ticaret hacminin genişliğine değinmektedir. Seyyah'ın tespitleri, buradaki ticaret potansiyelinin büyüklüğünün nedenlerine dair önemli ipuçları barındırmaktadır. Nitekim Otter'e göre; *“Hint kumaşlarının trafiği, bunları Basra'dan satın alıp İstanbul*

8 Nazif Öztürk, “Selçuklu-Osmanlı Dönemi Ulaşım Sisteminde ve Ticaretinde Tokat'ın Yeri”, *Türk Tarihinde ve Türk Kültüründe Tokat Sempozyumu (2-6 Temmuz 1986)*, Ankara 1987, s. 71-80).

9 Osman Eravşar, “Yolların Tanıkları Anadolu Selçuklu Hanlar”, *Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Ba-ANTALYA KİTABI, 1*, Eskişehir 2017, s. 339.

10 Erkan Atak, “Tokat Çamlıbel'deki Türk Dönemi Yapıları”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5/54 (2017), s. 233-259.

ve başka yerlere satacak olan tüccarları zengin etmektedir. Ayrıca burada, önemli ölçüde bakır da işlenmektedir.”¹¹

Tokat'ta gerçekleşen ticari olayların tanıkları arasında buradan geçen seyyahlar da bulunmaktadır. Tokat'ı ziyaret eden seyyahlar gözlemledikleri ekonomik ve sosyal durumları aktarmışlardır. Örneğin, Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde 17. yüzyılın ikinci yarısında, canlı bir ticaret şehri olan Tokat'ta yaşayan insanların büyük çoğunluğu ticaret ile uğraşmakta olduğundan bahsetmektedir.

Selçukluların uluslararası ticarete büyük önem vermesi ve ardından oluşturdukları uluslararası ticaret yollarının işleyiş kazanması ile birlikte Tokat, Selçuklular ve Osmanlılar döneminde ticari faaliyetlerin gerçekleştiği bir kavşak noktası görevi üstlenmiştir. Seyyah Baptiste Tavernier, “Tokat'ın en dikkate değer yanı, doğunun büyük transit merkezlerinden olmasıdır. İran'dan ve Diyarbakır, Bağdat, İstanbul, İzmir, Sinop vs. yerlerden hiç ardı arkası kesilmeden akan kervanlar buradan geçerler. İran'dan gelen kervanın, İstanbul ile İzmir yönüne gidecek kollarının birbirinden ayrıldığı yer burasıdır” sözleriyle Tokat'tan bahsetmektedir.¹²

1701 yılında Tokat'a uğrayan seyyah Tournefort Tokat hakkında “Küçük Asya'nın Ticaret Merkezi” olarak bahsetmiştir. Tournefort Tokat'ta yapılan bakırcılık hakkında “Tokat'ın asıl büyük ticareti bakır kap kaçaklar alanında: tencereler, taslar, fenerler, şamdanlar. Çok iyi işlenen bu eşyalar İstanbul'a ve Mısır'a gönderilir. Tokatlı işçiler bakırlarını Trabzon'a üç günlük yoldaki Gümüşhane'den ve Ankara yönünde Tokat'a on günlük yoldaki bakır madeni bakımından daha zengin olan Kastamonu'dan sağlıyorlar” demektedir.¹³

18. yüzyılda Tokat şehrinin ticari faaliyetlerinin yoğunluk gösterdiği nokta Tokat Kalesi'nin alt bölümünde, kuzey-batı kesimidir. Bu bölgede kapalıçarşılar, sokaklarda bulunan dükkânlar ve şehrin ana iş kolunu oluşturan bakır eşyaların yapıldığı imalathaneler bulunmaktadır¹⁴. Tokat Bakır Kalhanesi ve Tokat'ta bakır ürün üretiminde yaşanan büyük gelişme de 18. Yüzyılda meydana gelmektedir. Teknik elaman, tecrüben ve Samsun İskelesi'ne yakınlığı sebebi ile Tokat kalhanesinin önemi 14. yüzyılın ilk yarısına kadar artarak devam etmektedir. Seyyah

11 Hadi Belge, “İsveçli Gezgin Jean Otter'in Şark Seyahati: Tokat ve Amasya İzlenimleri (1734-1744)”, s. 251-266.

12 Jean Baptiste Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, çev. Ali Berktaş, Teoman Tuğdoğan, İstanbul 2006, s. 14

13 Joseph de Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi*, çev. Ali Berktaş, Teoman Tuğdoğan, İstanbul 2013, s. 222-223.

14 A. Kuş, “XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Amerikalı Misyoner HJ Van Lennep'in Tokat İzlenimleri”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 52 (2014), s. 130.

James Morier ise 1808 yılında kalhanenin yıllık üretiminin 4250-4850 kg olduğunun bilgisini vermektedir. Şehirde faaliyette bulunan 300 üretim merkezinin Osmanlı şehirlerine ihraç edilen bakır eşyaları sağladığını ve bakırcılığın şehir için önemli olan yegâne sanayi dalı olduğunu vurgulamaktadır.

Henry John van Lennep 19. yüzyılda Anadolu ve diğer Osmanlı topraklarında gerçekleştirdiği yolculuklarda tarihi yollarda ilerlemiştir. Onun *Travels in Little-known Parts of Asia Minor (Anadolu'nun Az Bilinen Bölümlerinde Seyahatler)* adlı iki ciltlik eseri Tokat'a geliş-gidişini, Tokat ve çevresindeki gözlemlerini içermektedir. Bu çalışma Amerikalı misyoner Lennep'in Tokat'a gelirken, Tokat'ta bulunduğu sırada izlediği rotalardaki yolların durumları ve konaklama yapılarını belirleyip bunları ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır. Diğer birçok seyyahında bahsettiği ulaşım ağlarının ve konaklama yapılarının durumunun tespitinde seyyah Henry John van Lennep'in seyahatnamesinin konuya yeni bir aydınlık getirmesi beklenmektedir. Bu doğrultuda seyahatname incelenmiştir.

1. Henry John van Lennep'in Biyografisi (1815-1889)

1815 yılında İzmir'de doğmuştur. Annesi Adele Marie (1792-1867), babası Richard van Lennep'tir (1779-1827). Aile, 1731 senesinde ticaret yapmak üzere İzmir'e yerleşmiştir. Babası İzmir'de İsveç Konsolosluğu da yapmıştır. Ailesinin kararı üzerine 15 yaşında eğitim almak üzere Amerika Birleşik Devletleri'ne gönderilmiştir. 1837'de Amherst Koleji'nden mezun olduktan sonra, bir yıllığına Andover İlahiyat Okulu'na devam etmiştir. Ardından Connecticut Eyaleti'nde bulunan Hartford'da Dr. Joel Hawes'un yönetiminde dini eğitimini tamamlamıştır. Amherst'te 27 Ağustos 1839'da Kongregasyon Deleğeliği'ne atanmıştır. Aynı yıl içerisinde ilk evliliğini bir misyoner babanın kızı olan Emma Luceba Bliss (1820-1840) ile gerçekleştirmiştir. Kısa adıyla ABCFM ya da BOARD olarak tanınan Amerikan Board of Commissioners for Foreign Missions'ın (Yabancı Misyonlar için Amerikan Yardım Heyeti) bir misyoneri olarak Türkiye'ye dönmüştür. Göreve doğum yeri İzmir'de 13 Nisan 1840'ta başlamıştır. Bu arada 12 Eylül 1840'ta eşi Emma'yı kaybetmiştir. Sırasıyla İzmir (1840-1844; 1863-1869), İstanbul (1844-1854) ve Tokat (1854-1863) gibi şehirlerde Amerikan Board için misyonerlik görevini tam 29 yıl boyunca sürdürmüştür. Van Lennep birçok dilde uzmanlaştı. Türkçe, Fransızca, Almanca, İngilizce, Ermenice, Yunanca, Arapça,

İbranice ve Farsça dillerine hâkimdi. Orta Doğu'da konuşulan beş dilde, en az 10 lehçede vaazlar verebiliyordu. Aynı zamanda yetenekli bir sanatçıydı, kapsamlı seyahatlerinden eskiz (kalem veya kalem ve mürekkep) sahneleri çizdi. Müzik, arkeoloji, botanik ve zooloji alanlarında yetenek ve bilgi sahibiydi.¹⁵

Van Lennep 1862'de New York'ta basılan ve Yakınoğu tip ve giysilerini renkli resimlerle sunan Oriental Album (Doğu Albümü), Küçük Asya'nın Az Bilinen Kısımlarında Seyahatler (1870) ve Bible Lands (Kutsal Kitap Toprakları) (1875) kitaplarında da çok sayıda çizime yer verdi. Aynı zamanda Profesör Edward Hitchcock için Massachussets Jeolojisi (1841) ve Yüzey Jeolojisi (1860) dâhil olmak üzere birçok çizim yaptı Le Roy'da (New York) kadınların gittiği Ingham Üniversitesi'nde 1876-1878 arasında üç yıl süreyle doğa bilimleri, klasik ve çağdaş Yunanca ve modern diller dersleri verdi. Van Lennep, buradan emekli olduktan sonra, Great Barrington'a çekildi. Burada oğlu E. J. Van Lennep'le birlikte Sedgwick Enstitüsü'nde idarecilik yaptı.¹⁶

1. Henry John Van Lennep' in Seyahatleri

Lennep, Batı Asya ve Mısır bölgelerinde yoğun bir şekilde seyahat etti. İzmir'deki ilk misyonerlik deneyimi Batı Anadolu (Ege Bölgesi ve Trakya) ile Yunanistan'ı kapsayan vaaz gösterilerine sahne oldu. 1844'te Lennep İstanbul'da görevlendirildi. İstanbul'da bulunduğu süre içerisinde misyonerlik görevinin yanı sıra, bir ara İlahiyat Okulu'nda, daha sonra Robert Kolej'de dersler verdi. Bir yandan da diğer misyon merkezlerinde aksayan çalışmaları hızlandırdı. 1847'de BOARD'un ABD'deki genel merkezindeki Ermenilerin tavsiyesi üzerine Antep Misyonu'nu teşkilatlandırılmakla görevlendirildi. Denizyolu ile İstanbul'dan Beyrut'a geçti. 1847'de Suriye ve Filistin'e yaptığı seyahat, 1875'te Bible Lands, Their Modern Customs and Manners Illustrative of Scripture (Açıklayıcı Metinlerle Kutsal Kitap Ülkeleri, Modern Örf ve Adetleri) başlığıyla yayımlandı. 1854 yılında görev yeri değiştirilen Lennep Tokat'a seyahat etti 1861 yılına kadar burada kalan Lennep buradan ayrılarak ABD'ye dönmüştür.¹⁷

15 Gürsoy Şahin, "Amerikalı Bir Misyonerin XIX. Yüzyılın Ortalarında Türk-Ermeni Kültürel İlişkileri İle İlgili İzlenimleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7/1(2005), s. 208-239

16 Murat Hanılçe, "Van Lennep Henry John", *Türkiye Turizm Ansiklopedisi*, C. 16, s. 11-13.

17 Gürsoy Şahin, "Amerikalı Bir Misyonerin XIX. Yüzyılın Ortalarında Türk-Ermeni Kültürel İlişkileri İle İlgili İzlenimleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7/1 (2005), s. 208-239

2. Henry John Van Lennep'in Tokat'a Geliş Nedeni

1854 yılında Lennep BOARD tarafından Tokat'a gönderildi. Tokat'a gönderilme nedeni Merzifon'un doğusunda yeni açılan 60 kadar Ermeni Protestan Kilisesi'nin hak ve özgürlüklerini savunmaktı. Şehirde daha önce George Krugg tarafından satın alınan ve ticaret merkezi olarak kullanılan dört katlı bir konak onun emrine verildi. Çalışmalarında Merzifon'daki teşkilatın yardımlarını aldı. Tokat'taki ilk işi, emrindeki dört katlı konağı yapacağı işler için organize etmek oldu. Konağın en üst katına içerisine 150 kişinin sığabildiği bir Protestan Kilisesi açtı. Üçüncü katı kendisi ve diğer misyoner aileler için lojmana dönüştürdü. İkinci katta Gregoryen, Ortodoks, Katolik, Ermeni ve Rum çocukların eğitimi için derslikler kurdu. Bu katta, aynı zamanda adı geçen cemaatlerin yetişkinlerinin Protestan Mezhabi'ne kazandırılması için bir de danışma merkezi açtı. Konağın zemin katına misyoner, öğretmen ve diğer misafirlerin kalabileceği bir misafirhane yaptı. Böylece Tokat'ta bir misyon merkezi ile bir ilahiyat okulunu 1855'te çalışabilir hale getirdi. Tokat Protestan Okulu'na öğrenci alımında çok titiz davrandı. Tokat'taki okulun başarılı öğrencilerinden bazıları misyoner vekili olarak seçildiler. Elleri-ndeki Türkçe, Ermenice ve Rumca İncilleri satmak için Kazova, Artova, Amasya, Niksar, Çarşamba, Divriği ve Arapgir'de Müslüman-Hristiyan ayrımı yapmadan ev-ev dükkân dükkân dolaştılar. Bir taraftan Tokat'ta misyon teşkilatlanmasını sürdüren van Lennep, bir taraftan da başta Tokat, Sivas ve Amasya şehirleri ve bu merkezlere bağlı en küçük yerleşim birimlerine uzanan yolculuklar gerçekleştirdi. İzmir'de doğması, çocukluğunun Türkler arasında geçmesi, ileri derecede Türkçe bilmesi bu gezilerde kendisi için büyük avantaj oluşturdu. Görev aldığı ve dolaştığı şehirlerin sosyal ve ekonomik durumlarını, doğal yapılarını, coğrafi özelliklerini, bitki ve hayvan türlerini ayrıntılarıyla inceledi ve tüm özelliklerini yansıtarak resimlerini yaptı, haritalarını çizdi.¹⁸

3. Lennep'in Tokat'a Gelişi ve Dönüşünde Seyahat Güzergâhları

Amerikan Board misyoner teşkilatının Merzifon'daki istasyonuna bağlı olarak 1854-1863 tarihleri arasında Tokat'taki uç istasyonu teşkilatlandırmak üzere görev yapmış olan misyoner Henry John van Lennep 24/04/1864'te İzmir'den Sam-

18 Murat Hanilçe, "Van Lennep Henry John", s. 11-13.

Tokat-Sivas
yolu Sanyar
köyü su
değirmeni
(Hasan Erdem
Arşivi)

sun'a oradan da Tokat'a ve daha sonra karayoluyla Yozgat üzerinden İzmir'e dönüşüne ait notlarını *Travels in Little-known Parts of Asia Minor* (Anadolu'nun Az Bilinen Bölümlerinde Seyahatler) adlı iki ciltlik eserinde topladı. Bizzat kendisi tarafından resimlendirilen bu eseri 1870'te ABD'de basıldı. Bu kitap Tokat, Sivas, Amasya, Samsun gibi şehirlere yaptığı ziyaret ve dikkatlice tasvir ettiği Hitit devrine ait birçok önemli arkeolojik kalıntılar hakkında kaleme aldığı notlara dayanmaktadır. Van Lennep iki ciltlik bu eserinde misyonerlik anıları bir tarafa bırakılırsa, seyahat ettiği güzergâh üzerinde bulunan İzmir, İstanbul, Samsun, Amasya (Tokat'a geliş yolu), Tokat, Sivas (Tokat günleri), Yozgat, Çorum, Ankara, Afyon, Uşak, Manisa (İzmir'e varış yolu) gibi şehirler hakkında önemli bilgiler vermektedir.¹⁹

3.1. İzmir'den Samsun'a Olan Yolculuk

Lennep 28 Nisan 1864 yılında İstanbul'a gitmek üzere İzmir'den birkaç arkadaşı ve oğlu Willie ile yola çıkmıştır. Lennep yolculuklarının başlangıcından şu cümlelerle bahsetmiştir:

“İstanbul'a gitmek üzere İzmir'de Rus buharlı gemisi İonia'ya bindik ve 28 Nisan 1864, öğleden sonra 5:00 gibi yola koyulduk. Tokat'a ve oradan da Küçük Asya'nın merkezine doğru yapmayı planladığım bu seyahatte sağlığı için seyahat eden ve yeni yerler görmeyi ve tecrübeler edinmeyi hedefleyen, New York yakınlarındaki Brooklyn'den gelen bir Amerikalı bir genç bana eşlik etti. Bir diğer genç olan ve Daima İzmir'de yaşamış olup ülkeyi iyi bilen genç yaştaki yeğenim de bize katıldı. Sadece İzmir etraflarına seyahat etmişse de, yerel dilleri ve karakterleri bilmesi çok önemliydi. Dahası o grubun avcısıydı ve zorlu yolculuğumuza önemli ölçüde renk katıyordu. Onun inançlı ve akıllı Ira'sı unutulmamalı, çünkü sadece herkesin sevgilisi değildi, fakat aynı zamanda hem av işinde ve hem de bekçi köpeği olarak kendine düşen payı hakkıyla yerine getirdi. Oğlum Willie sadece on yaşında olsa da bizimle seyahat işine soyundu. Kesinlikle zorluklara dayandı ve kendi payına düşen sorumlulukları layıkıyla yerine getirdi, seyahatten de büyük ölçüde faydalandı. İstanbul'da, Tokat'ta çok iyi bir aileden gelen ve benimle birkaç yıl geçirmiş olan genç bir Ermeni Protestan olan Karabed aramıza katıldı”²⁰

19 Murat Hanılçe, “Van Lennep Henry John”, s. 11-13.

20 Henry John Van Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, London 1870a, vol. 1, s. 14

Seyyah 30 Nisan cumartesi günü buharlı gemi ile sabahın erken saatlerinde İstanbul'a varmıştır. 6 Mayıs günü sabah saatlerinde İngiliz buharlı gemisine binmiş ve 7 Mayıs Cumartesi günü Amasra'ya varmıştır. Lennep Amasra'dan Samsun'a olan yolculukları esnasında sahil boyunca gördüğü manzaraları şu cümlelerle ifade etmiştir:

*“Küçük Asya'nın kuzey kısmı denize dik yükselir ve 100-150 metre yüksekliğinde sıra dağlardan oluşur. Bu dağlar özellikle sahil kesiminde çok engebelidirler. İç kısımlardaki dağların yüksekliği büyüktür. Bunlar kuzey yamaçlarında ve zirvelerinde bulunan ve güneş ışığında parlayan karlarıyla kolayca ayırt edilirler.”*²¹

3.2. Samsun-Amasya Güzergâhı

Van Lennep 8 Mayıs sabah saatlerinde Samsun'a varmıştır. 10 Mayıs Salı sabahı 7.30'da Samsun'dan Amasya'ya gitmek üzere yola çıkmıştır. Seyyah yol güzergâhı ve karşılaştıkları konaklama mekânları hakkında şu cümleleri kurmuştur:

“Sabah 9.50 gibi İki Saatlik Kahve denen bir hanı geçtik ve epey tırmanarak saat 10.30'da Samsun'un üç saat dışında olduğu söylenen hana geldik. Burası kütüklerden yapılmış bir evdir. Büyük bir ahır ve hancı tarafından aynı zamanda yolcuların kullanımı için kahvehane olarak da kullanılan küçük bir odası var. Tırmanışımıza devam ettik ve saat 12.30 'da Dört Saatlik Hana geldik. (Bu han) orman içindeki bir açıklıktadır ve etrafta köy olmadığı bir zamanda bir bekçi evi olarak inşa edilmiştir. O zamanlar bozulmamış olan orman, yol soyguncularına barınak sağlıyordu. Burası şimdi kimsenin yaşamadığı bakımsız bir harabedir. Şimdiye kadar Türkiye içinde seyahat ettiğimiz yollar arasında bile Samsun'dan Merzifon ovasına kadar olan bu yol kesinlikle en kötüsüdür. Toprak her yerde killidir ve yağmurlar sıktır. Bu nedenle yük hayvanlarının üzerinden sürekli olarak geçmesi yolu kesintisiz çukurlar silsilesi haline getirmektedir. Dört Saatlik Hana ulaşmamızdan hemen önce, Lâdik ve Amasya arasında güneyde uzanan büyük Akdağ'ı net bir şekilde görüyorduk. Yeni yolun henüz inşa edilmediği burada, kimsenin sevmediği, nefret edilen ve sinir bozucu yaklaşık yarım saatlik bozuk bir satıh var. Yollar yumuşak çamurdur ve yolu kaplayan ağaçlar nedeniyle neredeyse daima böyledir. Bundan sakınmak için seyyahlar genellikle, yaklaşık 50 yıl ya da daha

21 Henry John Van Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, s.38

Tahtrevan
(Hasan Erdem
Arşivi)

uzun bir süre önce yapılmış olan eski bir döşenmiş yolu izlerler. Bu yol bir uçurumun kenarından geçer ve yapıldığı zamandan beri hiç tamir edilmemiştir. Çok büyük olan yol taşları aşınmış ve kaygandır, aynı zamanda birçok yerde yerinden çıkmıştır ve aralarından geçmeyi son derece tehlikeli hale getirmektedirler.”²²

Seyyahın bu cümlelerinde; iki, üç, dört ve altı saatlik mesafelerde konaklama mekânlarının varlığından bahsedilmektedir. Ayrıca Samsun-Merzifon yol güzergâhının alt ve üst yapı bakımından sağlam olmadığı ve güvenlik noktasında bazı zaafiyetlerin bulunduğu anlaşılmaktadır. Lennep Samsun’dan sonra altı saatlik mesafede bulunan Çakallı Han hakkında ise şu bilgileri vermiştir:

“Burası aslında farklı zamanlarda inşa edilmiş birkaç hanın bir araya gelmesinden oluşmaktadır. En eski ve orijinal yapı taştandır ve bir ölçüde harap olsa da hala içinde yaşanabilir. Sağında ve solunda odaları olan bir avlu ve en sonunda büyük boş bir ahırdan oluşur. Ahırın giriş kapısı çok güzeldir ve muhtemelen 700 yıllık geçmişi işaret eden bir mimari stilde inşa edilmiştir. Diğer ve daha modern hanlar iki katlı kütük evlerdir. Bunlar gevşek şekilde bir araya getirilmiş, çok rahatsız kalma yerleridir. Şekilde, bu türden bir kütük hanın çizimini gösteriyoruz. Şekildeki hana yolculuğumuzun çok daha ileriki kısımlarında rastlasak da, bu türden binaları ve bu bölgenin evlerini göstermede faydalıdır.”²³

22 Henry John Van Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, s. 63-65.

23 Henry John Van Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, s. 66-67

Çakallı Han
(Hasan Erdem
Arşivi)

Lennepe'nin Kavak ve Lâdik yolu üzerinde gördüğü yapılar hakkındaki görüşleri şöyledir:

“Seçtiğimiz yol Kara Dere boyu idi. Bu yol daha kısa ve kervanlar için daha elverişli olduğundan genellikle tercih edilmektedir. Hanlarının bolluğu nedeniyle de sıra dışı imkânlar sunar. Ancak Lâdik düzenli postaların geldiği bir şehirdir. Şimdi biz bu yolların her ikisini ayırt edebiliyorduk, çünkü bunlar ovayı kesiyordu ve arazinin düzensizlikleri içinde kayboluyordu. Çakallı Handan sonra iki buçuk saat içinde, saat dörtte Kavak'a vardık. Yol, solda kale tepesi ile sağda üstü düzlenmiş yüksek bir konik tepe arasındaki dar bir geçitten geçiyor. Bunu fark edene kadar kendinizi buranın tek caddesinde buluyorsunuz. Şehrin bir zamanlar

önemli bir yer olduğu anlaşılıyor, fakat şimdi büyük, fakat zayıf bir bina olan bir handan, seyyahlar için odaları olan iki kahveden, birkaç dükkândan ve bahçesi büyük ahır gübresi yığınları ile kaplı yaklaşık 20 bakımsız evden oluşuyor. Bu gübreler bahçelerde ve küçük tütün tarlalarında kullanılıyor. Buranın önemi onun önemli bir mesafedeki tüm köylerin pazar yeri olmasından ve büyük hanın daima buralı tüccarlarla ve malları ile dolu olmasından kaynaklanıyor. Bundan dolayı da geçen seyyahlar burada kalacak yer bulamazlar. Mekân yeterince pistir, gördüğümüz tek bakımlı bina iyi kalaslardan yapılmış olan ve zeminden yaklaşık yarım metre yükseltilmiş tek katlı bir tahıl ambarıydı.”²⁴

Seyyah Henry John Van Lennep Karadere'ye doğru yolculuğunu betimlerken yollarının giderek daralmasını dağların paralel uzanmasını ve ulaşabildikleri ilk hanın yapısının kütükten olmasını öne çıkarmıştır. Ayrıca yol boyunca birçok han bulunduğunu kitabında şu sözleri ile dile getirmiştir:

“Aydın 11'i Çarşamba –Sabah 6:00'da batı-güneybatı yönünde Kavak Ovası boyunca Karadere'ye doğru yola koyulduk. Burası başlangıçta üç kilometre kadar geniştir ve gittikçe daralıyor. Ormanlarla kaplı iki küçük paralel dağ sırasıyla çevrilidir. Saat 7:30'da atlar için bir ahır ve burada yaşayan kişi için bir odası olan bir kütük evden oluşan ilk hana vardık. Bu vadide yol boyunca hanlar bulunuyor. Buralara katırcılar sık uğrarlar. Samsun'dan uzak olması ve yemin ucuzluğundan dolayı tercih edilen bir yerdir. Bunları geçtik ve 8:20'de vadinin yukarı ucunda ve Karadağ'ın eteğinde bulunan küçük bir köye ve hana geldik. Burası çok eski olmayan bir zaman önce yol soygunları ile ünlüydü. Şimdi Karadağ'ın yamacından yukarı doğru Nedçıkıyoruz ve Kavak'tan önceki tepenin üzerinde bulunan ormanda yaşadığımız aynı zorluğu yaşıyoruz. Ağaçların arasında birçok yol var... Kavağın bu tarafında yeni yol görmemiştik. Dağ boyunca yeni yolu izledik. Fakat buradan diğer taraftaki Ahmedsaray köyüne kadar killi toprak üzerine taş döşenmemiştik. Bu nedenle ilk yağmur bu yoldan geçmeyi eski yolda olduğu kadar zor hale sokacaktır. Köyün içinden hiç durmadan geçtik ve kısmen tepenin etrafından geçerek yolun solundaki handa bir süre mola verdik. Burası Samsun ve Amasya arasında bir Avrupalı seyyah için en iyi ve en temiz alışveriş yeri olma unvanını hak etmektedir. Uzun ağaçlarla hoş şekilde gölgelenmektedir ve yanında doğu-batı doğrultusunda akan, belli büyüklükte bir dere bulunmaktadır. Yaklaşık on dakika mesa-

24 Henry John Van Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, s. 72-74.

fede bu dere üzerinde tahtadan bir köprü bulunmaktadır. Ahmedsaray Han'dan saat birde ayrıldık ve Delinos han adı verilen çok güzel bir yerde konumlanmış, etraftan yalıtılmış büyük bir yapıya vardık. Bu isim muhtemelen Ellinos (Helinos) Han isminin değişime uğramış halidir. Çünkü herkes buranın Amasyalı bir Rum tarafından inşa edildiğini söylemektedir. Bu yapı bu bölgede görülen diğer tüm yapılardan öylesine farklıdır ki ilk bakışta sanki bir peri onu bu yabancı ortama fırlatmış hissi vermektedir. Üç taraftan muazzam ve uçurumlarla kaplı dağlar tarafından çevrelenen derin bir oyuk içine inşa edilmiştir. Burası gerçekte Akdağ'ın etekleridir. Her tarafı beyaza boyanan hanın kendisi uzun bir sütun sırası gibi görünmektedir. Işıklı ve oldukça zevkli olan yapının seramiklerle kaplı büyük bir tavanı bulunmaktadır. Asıl olarak içinden çok sayıda yarasanın girdiği ve gece çıktığı küçük yüksek pencereleri olan büyük bir ahırdan oluşmaktadır. Ahırların üstünde, pencerelerindeki her camı uzun zaman önce kırılmış olan bakımsız odalara dar bir merdivenden ulaşılır. Sıvalı duvarları çeşitli dillerde, kömürle yazılmış isimlerle doludur. Aşağıda uzun verandaya açılan birkaç oda vardır. Bunlar esasen bir kahve ve seyyahlar için kalacak yer olarak kullanılmaktadır.”²⁵

Seyyah Kavak ile Karadağ arasında yaptığı yolculukta konaklama ile ilgili sorun yaşamamıştır. Bölgede birçok han olduğundan, bunların içinden Ahmedsaray ve Delinos hanlardan övgü ile bahsetmiştir. Seyyah ayrıca birçok yol alternatifinin bulunduğunu ama kullanmak için yeni yolu seçtiklerini söylemiştir. Seyyah Amasya'ya olan seyahatinde karşılaştığı zorlu yol koşullarını ve konakladığı mekânları kitabında şu cümlelerle ifade etmiştir:

“Aydın 12'si Perşembe – Sabah 6:30'da hanı terk ettik. Yolun solunda bulunan ve dağın üzerindeki geçide hâkim olan bekçi evine doğru olan dik tepeyi 15 dakika boyunca tırmandık. Burası Samsun ve Amasya arasındaki yolda ulaşılan en yüksek nokta olmaya yakındır. Bu geçit eskiden, sıkça cinayetlerin de eşlik ettiği soygunlarıyla ünlüydü. Çünkü yalıtılmış bir yerdü ve her tarafta dağların dikliği burayı bir atının kaçması için imkânsız hale getiriyordu. Ancak Bekçilik inşa edildiğinden beri oldukça güvenli kabul ediliyor. Dağ yamacı boyunca yavaşça inmeye başladık. Bu dağ Akdağ'ın bir kısmıdır ve onun yamacı boyunca aşağı inerek Merzifon Ovası ile buluştuk. Bu noktada yeni yol, dağın yamacında bütünüyle tamamlanmış. Bu yolda at sürmek bir zamanlar ne kadar yorucu ve tehlikeli ise

25 Henry John Van Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, s. 75-80.

Samsun-Tokat
Yolu Üzerinde
Bir Han
(Hasan Erdem
Arşivi)

şimdi o kadar zevklidir. Yol dağın yamacına kadar uzanmaktadır, sağ tarafı neredeyse sürekli olarak, çoğunlukla büyük bir derinlikte olan bir uçurumdur. Sıkça görülen ve eskiden yolun üzerinde akan ve yolu kullanmayı neredeyse imkânsız yapan su kaynakları şimdi duvarla izole edilmiş ve yol kenarında çeşmelere dönüştürülmüş, insanlara ve hayvanlarına serinlik sağlamaktadır. Yolun kenarında sağ tarafta derin bir geçit bulunmaktadır, kenarları dik ve uçurumdur. Bu geçidin diğer tarafı büyük tepelerle dolu, Merzifon ovasına inen bir kırsaldır. Akdağ'ın tabanındaki tepelerine olan son inişimizde yolun bitirilmediğini gördük. Güneye doğru yolumuza devam ederek vadinin doğu kenarına kadar ilerledik. Saat 11:00 gibi Amasya geçidinin girişinde bulunan bir hana vardık. Bu han Delinos handan dört saat, Lâdik'ten altı saat ve Amasya'dan iki saat mesafededir. Geçit her iki tarafında dik killi sleyt uçurumlarından, kümelenmelerle ve daha aşağıda, daha da büyük ve dik sert kireçtaşı ve mermer dağlarından oluşur. Saat 1:30'da hanı terk ettik.”²⁶

Seyyah Samsun-Amasya güzergâhında hareket ederken geçtiği yollarda eskiden, cinayetlerin ve soygunların yaşandığını söylemektedir. Yol koşulları atlıların ve insanların kaçabilmeleri için fırsat vermemektedir. Osmanlı Devleti'nin bu durumun farkına varıp eşkıyalarla başa çıkmak için bölgeye güvenlik güçlerini yerleştirdiği bunun neticesinde eşkıyalık vakalarının azaldığı görülmüştür. Bu yollarda kervan ticaretinin de yapıldığı düşünüldüğünde Osmanlı Devleti'nin yol güvenliğine önem verdiğini söylemek mümkündür.

26 Henry John Van Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, s. 80-84.

Amasya genel
görünüm
(Hasan Erdem
Arşivi)

“Önce nehrin sol yakasında çitler ve zengin yeşil ağaçlarla çevrili güzel bir yolu izledik. Solumuzda yalçın bir kayalık yükseliyordu. Sağda ve derenin her iki yakasında dut ağaçları aralıksız bir yeşillik oluşturuyordu. Her bahçe (çünkü burada böyle adlandırılıyor) kendi ipek böceği evine sahipti. Bunlar, inşaatı bir kireçtaşı bölgesine geldiğimizi ve ahşabın kat olduğunu gösteren büyük bir yapıdır. Çünkü sadece iskelet keresteden yapılmıştı ve araları güneşte kurutulmuş çamur tuğlalarla doldurulmuştu. Çatılar kırmızı kiremitle kaplıydı. Saat

2:10'da, güzel bir taş köprü üzerinden hızlı akan Susakan Suyu'nu geçtik. Vadi dardır ve yeşil bir dereyi andırıyor. Bu sonraki vadi İris (Yeşilirmak) vadisidir, güneyden gelir ve Susakan ile birleşir. Sonra çoğalan dere kuzey doğuya döner, muhteşem kayalık dağların arasından Taşova Ovası'na girene kadar yoluna devam eder. Vadinin en dar yeri Amasya'nın merkezindedir. Karşılıklı kayalar birbirine 1,5 kilometre kadar yaklaşır. En yüksek noktalarına da burada ulaşırlar. Sonunda sağ tarafta kayalık bir zirvede eski kaleyi gördük. Güzel bir taş köprüden nehri geçtik. Derenin aşağısında ve yukarısında her tarafta, nehrin akan suyu ile çalışan ve çoğu kez dut ağaçlarını sulamak için suyu nehrin kenar tümseği boyunca çıkarmak için kullanılan çok sayıda çark bizi hayrete düşürdü. Vadinin doğu tarafındaki dik tepeleri at sırtında tırmandık ve müteveffa Bay Krug tarafından inşa edilmiş olan, şimdi ise iki kıyı tarafından kullanılan, şehrin kuzey doğusunda bulunan ve bulunduğu noktadan şehri çok güzel gören eve vardık.”²⁷

27 Henry John Van Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, s. 84-85.

3.3. Amasya-Tokat Güzergâhı

Henry Lennep Amasya-Tokat güzergâhında ilerlerken Tokat'a ulaşmak için iki farklı yol olduğundan bahsetmiştir. Kendileri arabalar için ulaşımın mümkün olduğu yolu tercih etmişlerdir. Bu yol önce zorlu bir tırmanış ve iniş ile İnepazar (Ezinepazar) Vadisi'ne, ardından kıvrımlı karmaşık yollar ile Turhal'a uzanmaktadır. Seyyah İnepazar ve Turhal'da herhangi bir handa durmadığını, bölge insanı tarafından misafir edildiğini dile getirmiştir. Seyyahın anlatımı ile Amasya-Tokat güzergâhı şu şekildedir:

“14 Mayıs Cumartesi – Sabahın 6:30’unda Amasya’yı terk ettik, ana cadde üzerinde atla ilerledik, Amasya’dan Tokat’a giden iki yol bulunmaktadır. Birisi şehre yarım saatlik bir mesafede bulunan bir çeşmeden sonra vadiden uzaklaşır, diğeri ise vadi boyunca bir saat daha gider ve sonra doğuya doğru İnepazar Vadisi’ne döner. Arabalar için sadece ikinci yol uygundur. Biz en kısa yolu kullandık ve atlarımızı sulamak için çeşmede durduk. Doğuya doğru dar bir vadiye döndük ve hemen bahçeleri ve dut ağaçlarını sulamak için 5-6 km kullanılan bir dereden yukarı doğru tırmanmaya başladık. Vadi şimdi hızla daralıyor, tabanda içinden sadece derenin geçebileceği kadar bir yer var. En dar kısım sadece derenin geçeceği kadar bir yerdir. Fakat yol taşlarla kaplanmış ve hala işlek bir yoldur. Dar vadi yolun tam ortasına uzanan ve her iki taraftaki büyük dağın bir parçası olan dik bir kaya tarafından tamamen kapatılana kadar, yol sürekli olarak yükseliyor. İniş çok diktir, yol dardır ve etrafı uçurumdur. Seyyahlar genellikle attan inerek yaya gitmeyi ve atı yedeklerine almayı tercih ederler. Yol asıl olarak otlak olarak kullanılan küçük bir yan vadiye çıkar. Saat 10:00 gibi İnepazar Vadisi’ne ulaştık. Yolumuz vadi yukarı ve dere kenarından, kötü durumda kulübeleri olan harap taş hana varana kadar doğu yönünde ilerliyor. İnepazar köyüne kadar olan vadinin ortasında yer alan burada, kervanlar daima durur. Biz ise burada durmadan hemen sağa döndük ve dağa doğru tarlalar arasından yolu izleyerek saat 15:30 gibi İnepazar’a vardık. Köyün hemen dışında bakımsız mezarlığın yanındaki dut ağaçları arasında çadırımızı kurduk. Bu köyün insanların çok sessiz ve çalışkan olduğunu biliyorduk. İbadet ettikleri küçük bir camileri vardır. Caminin hemen yanında yabancıları konuk ettikleri ev bulunuyor. Burada her zaman konukseverlik ve nezaketle karşılandım. Her ne zaman kalabalık seyahat etsek, bizim kalmamız için evlerini bize vermekten hiç çekinmediler.”²⁸

28 Henry John Van Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, s. 103-112.

Lennepe Amasya-İnepazar arası seyahatini kaleme aldığı bu bölümde bölgeye daha öncede gittiği anlaşılmaktadır. Lennep bölge insanlarıyla ilgili çok sessiz ve çalışkan gibi izlenimlerini önceki seyahatlerinden elde etmiş olmalıdır.

Mayıs'ın 16'sı. Çengel Bekçi Karakolu adı verilen noktaya geldik. Bu noktanın durumu son derece önemlidir. Burası iki geçidin birleşmesiyle oluşan dar bir çukurdur, bu geçitlerden gelen sular bir düzlük oluşturmaktadır ve karakol burada bulunur. Arkasında yüksek kayalar bulunmaktadır. Karakol balçıktan yapılmış iki harap kulübeden oluşmaktadır. Burası ile Turhal arasındaki yol bize daima kıvrımlarının yönü bakımından öylesine gizemli ve karmaşık gelirdi ki bu defa elimizde pusula ve saatle ilerlemeye kararlıydık. Bizim gittiğimiz yönde ilerleyen bayağı büyük bir derenin yatağını izledik. Zambak Vadisi'ne girerek nehrin sağ yakasında ilerlemeye başladık. Burada Turhal'a kadar başından beri ilerlediğimiz sağ yaka üç veya dört metre yüksektir. Biz ilerledikçe vadi genişledi. Şimdi alçak bir bataklık oviden geçiyoruz. Ova çok büyük değildir. Güneyde nehrin geldiği yerde dağlarda bir açıklık bulunmaktadır. Burası, doğu-batı yönünde uzanan ve kenarında Tokat şehrinin bulunduğu büyük Kaz Ova'ya açılmaktadır. Küçük Turhal Ovası verimliliği ile ünlüdür. Toprağı siyah ve zengindir. Ürettiği kavunlar Küçük Asya'nın batısındaki Kırkağaç kavunu kadar çok muteberdir. Yolun kenarındaki bahçelerde yetişen birçok ağaçtan dolayı Turhal'ın girişi çok güzeldir. Ancak köyün kendisinde tek bir yeşil yaprak bile yoktur. Koni şekilli tepeyi taçlandıran eski kale manzarada en göze batan nesnedir. Fakat yolu daha kötü olamazdı. Bataklığın içinde inşa edilmiş eski taş bir bataklık yolu bulunmaktadır. Sonunda düzgün zemine ulaştık ve buraya ismini veren gürültülü büyük kaz sürülerine rastladık. Vilayet Valisinin kalacak yerlerini sormak için caddede durduk. Bu şekilde atlarımızın üstünde beklerken bir kadın pencereden bize seslendi. Yukarı baktığımızda eski Türk arkadaşımızın eşini tanıdık. Kocasının öldüğünü söyleyerek, samimi şekilde konuğu olmamıza ısrar etti. Bunun üzerine attan indik ve bize en iyi oda gösterildi."²⁹

Lennepe Tokat'a girerken Zambak Vadisi'nden bahsetmektedir. Bağcılık kültürünün hâkim olduğu dönemlerde Tokat'ta ilkbaharda ak zambakların açması ile bağlara gidilir ve sonbaharda sarı zambakların açması ile şehre dönüşler başlanmaktadır. Şehirle özdeşleşen ak zambak reçeli de dikkate alındığında Zambak Vadisi'nin ismini bu bitkiden aldığı söylenebilmektedir.

29 Henry John Van Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, s. 121-125.

Çengel Bekçi
Karakolu
(Hasan Erdem
Arşivi)

Lennepe Turhal'da konakladığı aile bireylerinden birisinin menzil görevlisi olduğundan bahsetmiştir. Bu görevlinin haftada bir gün postaları Amasya'dan alıp Tokat'a getirdiğini ve seyyahların ulaşımı için at sağladığını dile getirmiştir. Seyyah, bir menzilcinin varlığından ilk defa burada bahsetmektedir ve ulaşım giderleri hakkında bize şu cümlelerle bilgi vermektedir:

“Ev sahibimiz Memiş Ağa'ydı. Turhal'ın menzilcisidir, yani posta taşıma ve seyyahlara kolaylık olması için atlar sağlama görevine sahiptir. Hükümetten bir ayda 500 kuruş almakta ve haftada bir kez Amasya'dan postayı alıp Tokat'a götüreceği atları sağlamakla görevlidir. Seyyahlar menzil atlarına ihtiyaç duyduğunda, uzaktaki her saat için 4,5 kuruşa onlara hizmet etmek zorundadır. Böylece Turhal ve Tokat arasındaki sekiz saat [veya yaklaşık 32 mil(51.49 kilometre)] olan mesafeyi gitmek için bir at 36 kuruşa mal olmaktadır. Fakat asla sadece bir at verilmemektedir. Atı geriye getirecek olan rehberin atı için de aynı parayı vermek zorundasınız. Böylece Tokat'a gitmek için tek bir at kiralamanın bedeli aslında 72 kuruştur, ayrıca sürücü veya rehber için de 5 kuruşluk bir “bahşiş” verilmektedir. Ancak kiralanan her at için bir sürücü gerekmez. (Bir sürücü) kendininki yanında

Tokat'ta bir
han odası
(Hasan Erdem
Arşivi)

Tokat'ta bir
han odası
(Hasan Erdem
Arşivi)

Niksar'a
seyahat
(Hasan Erdem
Arşivi)

Yer sofrası
(Hasan Erdem
Arşivi)

Semerci
köyünde han
odası (Hasan
Erdem Arşivi)

dört atın sorumluluğunu daha alabilir. Yük taşındığında bir yük atı için sınır 220 pounddur.³⁰

Lennepe'in anlattıklarından anlaşılmaktadır ki yük hayvanlarına belirlenen miktarın üzerinde yük yüklenmemesine dair sınırlar getirilmiştir. Getirilen yük sınırı Lennepe'in seyahat ettiği dönemde hayvan hakları yasalarının olduğuna kanıt niteliğindedir.

Lennepe, Turhal'dan ayrıldıktan sonra Tokat'a doğru ilerlerken diğer alternatif yolun varlığından bahsetmiş ama bu yolun belirli dönemlerde bataklık olduğu için kullanılmadığını söylemiştir. Lennepe yolculuklarının devam ettiği istikamette karşılaştıkları bir hanın yolcuların güvenliği amacıyla yapıldığından dem vurmuştur. Tokat'a girişinde ise şehri kendi anlatımı ile tasvir etmiş ve yol düzeni hakkında bilgiler vermiştir:

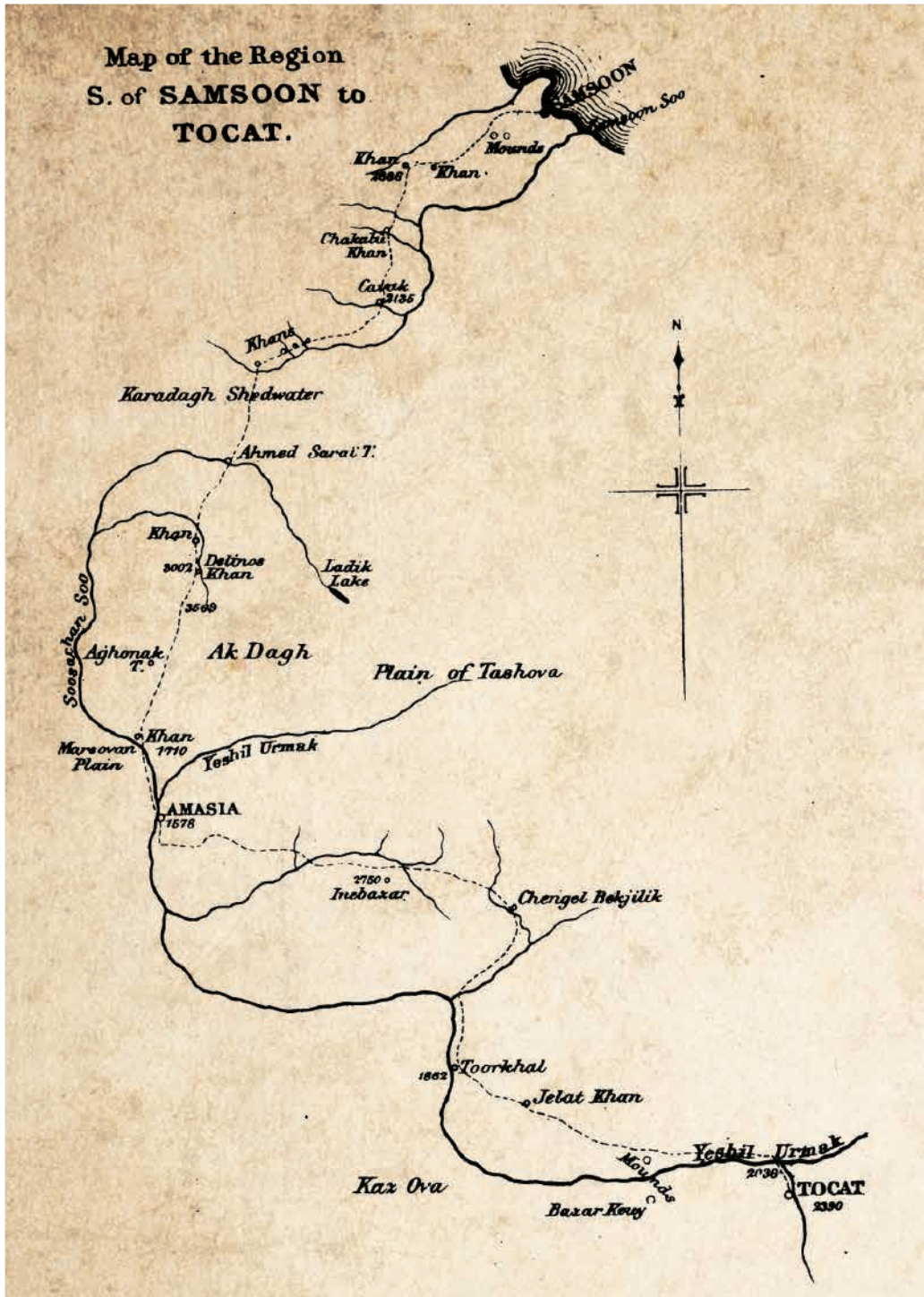
"Salı Ayn 17'si. Sabah 5:45'te Turhal'ı terk ettik. Bataklıklar boyunca tepelerdeki daha yüksek bir

30 Henry John Van Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, s. 130-132 (Burada bahsi geçen Pound bir ağırlık ölçüsünü kastetmektedir. 1 Pound'un kilogram cinsinden karşılığı 0,45359237 gelmektedir. Bu durumda 220 Pound 99,7903214 kilogram yapmaktadır. Bir At en fazla 100 kilogram taşıyabilmektedir. [https://www.turkeebilgi.com/pound_\(a%C4%9F%C4%B1r%C4%B1k_birimi\)_01/06/2023](https://www.turkeebilgi.com/pound_(a%C4%9F%C4%B1r%C4%B1k_birimi)_01/06/2023))

yere ulaşmak için ilerledik. Bir saattir genel olarak güneydoğu yönünde ilerliyoruz. Önemli yüksekliğe sahip iki kayalık tepe arasındaki bir açıklığa vardık. Sağdaki Turhal'ın güneyinde uzanmakta ve diğer taraftaki tabanı civarında bir diğer yol geçmektedir. Ancak bataklıklar nedeniyle bu yol sadece yazın kullanılabilir. Burada Kaz Ova'ya bir göz attık ve yavaş, yavaş doğuya yöneldik. Kısa süre sonra kendimizi bu muhteşem ovayı kuzeyde sınırlayan tepelerin yamaçlarında seyahat eder bulduk. Saat 7:50'de Cellat Han'a vardık. Burası yakınlardaki yamaçlarda beslenen evcil hayvan sürülerini sulama için kullanılan bir kaynak suyunun bulunduğu küçük bir çukurdur. Fakat burası soygun ve cinayet işleriyle dikkat çekmiş bir yerdi. Tokat'ın cellâdı olan Cellat Mustafa çok saygın bir Türk'tü ve şehirde komşumuzdu Hükümet tarafından emekli edilmesinin ardından. Burada yolcuların güvenliği ve kendi kârı için bir han yapma işine girişti."³¹

"Yolumuz şimdi vadinin seviyesine indi, ancak hala alt kısmın kenarındayız. Saat 10'da suni olduğu görünen, dağlardan güneye doğru uzanan bazı alçak tepelerin sonunda bulunan bir tümseği geçtik. Yolumuz önce bağların kenarından geçiyor, sonra onları çevreleyen duvarlar arasında yürüyoruz. Ardından nehrin sol kenarının bir mil güneyinde, bahçeleri ve meyvelikleri dolduran yoğun ağaç kütleleri arasında uzanan şehir bize görünüyor. Bir ölçüde, açıklığı kuzeyde olan bir amfi tiyatroya benzeyen bir çukurda yer alıyor. Harabe surları ve kuleleri ile sarp kale tepesi şehrin batıdaki bir kısmını gizliyor. Dağlardan oluşan yarım daire, güneydoğuya açılan dar bir geçit hariç doğuda şehre yukardan bakan yüksek bir tepeye ulaşıyor. Camiler, minareler, hanlar şehrin en aşağı kısmında veya merkezde ayırt edilebiliyor. Bunlar taştan yapılmadır. On ikinci yüzyılda bir Abbasi prensi tarafından inşa edilen eski mermer köprüye yaklaşıyoruz. Köprüden geçiyoruz, ceviz ağaçlarının arasından ilerliyor, eski Hanların Sarayının harabelerinin yanından, kapısında taştan yapılmış aslanların bulunduğu iki un değirmenini geçiyoruz. Meydanı geçiyor, ana cadde boyunca ilerliyor, sağdan yukarı doğru "Ardala"ya keskin bir köşe dönüyor ve böylece Birleşik Devletlere olan uzun yolculuğumuza üç yıl önce başladığımız eve ve kapıya dönmüş oluyoruz. Tokat'ın caddeleri genelde Şark şehirlerinin caddelerinde olduğu gibi düzensiz ve dardır. Sokakların dar olması gölge ve bir cereyan sağlar. Bu olmasa insanlar yazın günün çoğunda evde kalmak zorunda kalırdı. Yol kaplaması Türkiye'ye göre iyidir. Caddeler çoğunlukla meyilli olduğu için her yağmurda ortaya çıkan geçici sellerle tamamen temizlenir.

31 Henry John Van Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, s. 132-134.

Harita 1:
Samsun-Tokat
güzergâhı
haritası
(Lennep,
1870a: 61)

Bir ana cadde şehir içinde kuzeyden güneye ilerler ve doğu batı yönünde ilerleyen bir başkası ile dik açı yaparak buluşarak Sivas ve güneydoğu için yaz döneminin ana ulaşım yolunu oluşturur. Kuzeye doğru olan diğer caddenin devamı bir deniz şehri olan Samsun'a veya karadan İstanbul'a giden yoldur. Güneye doğru uzanan aynı cadde Artova üzerinden kışın Sivas'a veya Bağdat'a giden yoldur. Bu iki cadde trafiği en yoğun olanlardır.”³²

3.4. Tokat-Yozgat Güzergâhı

Henry John Van Lennep, İzmir'den başladığı ve Tokat'a olan seyahatinden İzmir'e dönüş yolunda Yozgat, Çorum, Ankara, Afyon, Uşak, Manisa istikametini tercih etmiştir. Konumuz sınırları gereği bu çalışmada seyyahın dönüş yolunda sadece Tokat-Yozgat güzergâhı ele alınmıştır. Seyyah kitabında 5 gün süren Tokat-Yozgat yolculuğunu şu cümlelerle ifade etmiştir:

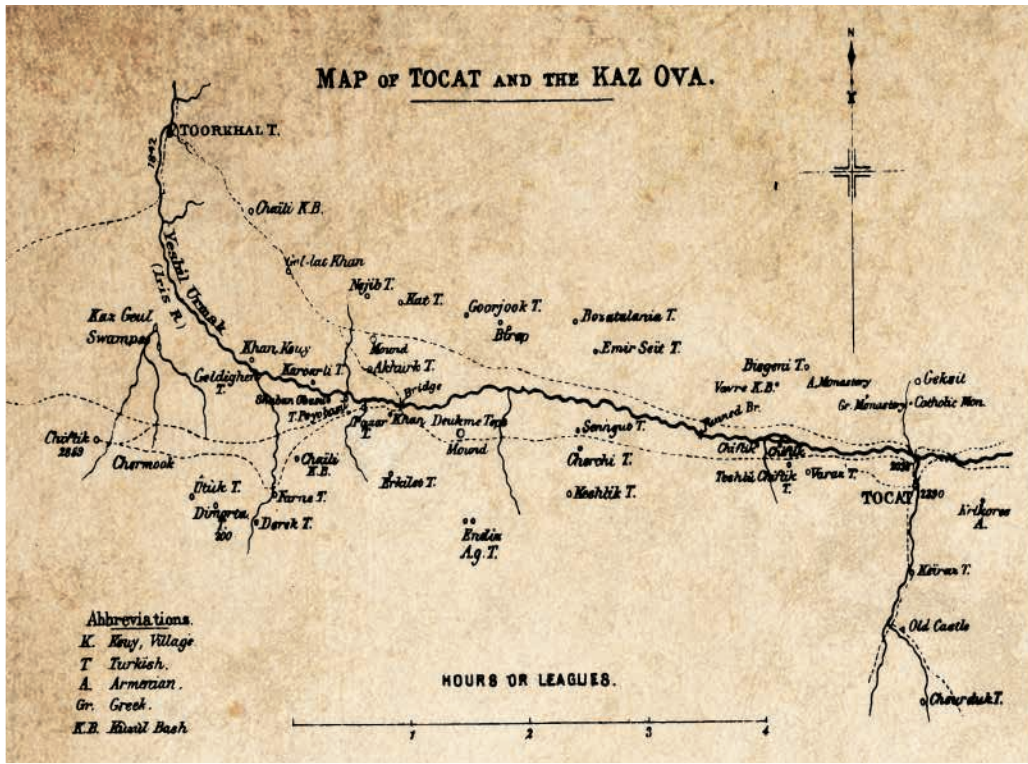
“27 Temmuz, Çarşamba bizim için uzun bir kara yolculuğu ile yüzümüzü batıya dönme vakti gelmişti. Saat 9:30'da yola koyulabildik. Meydan içinden, büyük Taş Han ve mermer cami arasından, hanlarının antik sarayının kalıntılarının yanından ve eski kalenin sallantıdaki mazgallarının altından geçen alışıldık yoldan geçtik ve İris'in sol yakasında bahçeler ve bağlar arasından ilerledik. “Altın ördek köyü” olarak bilinen Türk köyü Söngüt'ü geçtik. Türk köyü Farnı'nun içinden geçtiği bir yan vadiye veya geçide döndük. Yamaç boyunca 5:30'a kadar devam ederek Çermik Kaynağını geçtik. Saat 6:30'da geceyi evinde geçirmemiz konusunda samimi bir davet aldığımız Ermeni arkadaşımız Hacı Bogos Ağa'nın çiftliğine vardık. Burası değerli bir mülktür. Ekilebilir arazileri kuzeyde dağlara kadar tüm ova boyunca uzanır ve hatta kuzeye Turhal'a doğru dönen İris'in her iki yakasını da kapsar.”³³

“Aynı 28'i, Perşembe – Kazova bataklıklarının tamamı ayaklarımızın altında görünüyor. ...Saat 9.30'da Zile şehrini ve kalesini gördük.... Şimdi doğu kenarı boyunca izlediğimiz dar bir vadiye girdik. Dalgalı zeminden ovaya girdik ve küçük bir dereyi geçerek saat 12.30'da Yeğîn Müslümanlar (Yenimüslüman) isimli Türk köyüne girdik”³⁴

32 Henry John Van Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, s. 137-141.

33 Henry John Van Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, vol. 2, s. 81-84

34 Henry John Van Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, vol. 2, s. 86-88.

Harita 2:
Kazova
haritası
(Lennep,
1870b: 113)

“Ayın 29’u, Cuma – Bu sabah saat 6:15’te köyden ayrıldık. Saat 10.15’te bakımsız bir haldeki Çiftlik köyüne girdik. Küçük bir dereyi geçerek meyve ağaçları ve kavaklarla yoğun şekilde dikilmiş olan küçük bir meyvelige yerleştik. Büyük ölçüde gölgeden ve rahatlatıcı esintiden faydalanarak burada birkaç saat dinlendik Dinlenme yerimizden saat 1:45’te ayrıldık ve batı-güney batı yönünde hareket ettik. Ova aşamalı olarak yükseldi ve solda ve sağda çalılık tepeler arasına daraldı. Yolun bu kısmındaki en yüksek noktaya saat 2:45’te ulaştık ve İris’in bir kolu olan ve Zile’nin kuzeyinde ona katılan Çekerek Suyu vadisine üstten bakan bir rakıma yükseldik. Bu vadiye iniş çok dikti”³⁵

“30 Temmuz Cumartesi–Sabah 6:15’te güne başladık. Saat 9:45’te, yerkabuğundaki tüm bu rahatsızlıklara ve farklılıklara yol açtığı aşikâr olan büyük trakit kayalar arasındaki geçidin sonunda bulunan tepeyi geçtik. Saat 10’da sağımızda uzanan küçük bir vadinin kuzey kenarında bulunan küçük bir köye geldik. At

35 Henry John Van Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, vol. 2, s. 91-93.

sırtında sürekli olarak tırmanıyoruz. Tırmanışımızın en üst noktasına vardıkdan sonra, hemen bir diğer vadiye doğru inişe geçtik ve deresi bizim gittiğimiz yönün tersinde akan dar bir geçit boyunca ilerledik. Önümüzde Türk köyü Beyyurdu'nu gördüğümüze seviniyoruz. Saat 11:30'da girişindeki tahta bir köprüden dereyi geçerek köye ulaşıyoruz. Saat 2:15'te tekrar at sırtındaydık. Saat 3:10'da tepelerdeki en yüksek noktaya ulaştık. Saat 3:45'te yaklaşık 400 metre genişliğinde, güney-batıya uzanan verimli bir vadiye doğru iniyoruz. Saat 4.30'da solumuzda bulunan bir köyü ve yakınındaki büyük ve görünüşte antik bir mezarlığı geçiyoruz. Saat 6:30'da Karılar köyünden geçiyoruz. Buradan sonra saat 7'de daha da aşağı bir seviyeye, çok zengin görünen saf alüvyon bir ovaya iniyoruz. Böylece anlaşılacaktır ki burada birkaç farklı seviye bulunuyor”³⁶

“31 Temmuz Pazar – Bir gün boyunca güzel ve sessiz bir şekilde dinlendik. Etrafımızdaki arazi geniş bir düz ovadır ve orada burada ağaç kümeleri bulunmaktadır. Ova ufka yakın yerlerde yolumuzda geçtiklerimiz gibi küçük tepelerle çevrelenmiştir”

“1 Ağustos Pazartesi – Önümüzde Yozgat'a 6 saatlik at yolculuğu ve yaklaşık 210 metrelik tırmanış vardı. Saat 5:30'da yola koyulduk ve batıya doğru bir yol izledik. Amasya ve Çorum'dan gelen yolun bu kısmı son zamanlarda tamir edilmiştir ve arabalar için iyidir. Üzerimizde telgraf tellerini görmek medeniyeti hatırlatıyor. Tepeyi aşınca ve yukarıdan Yozgat şehri ilk olarak görüldü. Şehir doğu ve batı yönünde uzanan ve her iki taraftaki yamaçlarda hafifçe yükselen bir vadinin tabanında bulunuyor”³⁷

Sonuç

Seyyah, İzmir, İstanbul, Samsun yolculuğunu deniz vasıtası ile tamamlarken Samsun'dan sonra olan Amasya, Tokat, Sivas (Tokat günleri), Yozgat, Çorum, Ankara, Afyon, Uşak, Manisa (İzmir'e varış yolu) yolculuğunu kara yolundan yapmıştır. Bu yolculuk esnasında seyyah yol boyunca karşılaştığı birçok konu hakkında bilgiler vermiştir. Lennep kitabında karşılaştığı insanlar, bitkiler, iklim şartları, yapı malzemeleri, antik yapılar, şehirler vb. birçok konu hakkında bilgi vermiştir. Lennep konumuz dâhilinde olan yol güzergâhları, yol yapıları, yol durumları ve konaklama mekânları hakkında da bilgiler vermiştir.

36 Henry John Van Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, vol. 2, s. 94-97.

37 Henry John Van Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, vol. 2, s. 101-103.

Çadır
kurulumu
(Hasan Erdem
Arşivi)

Seyyah ayrıca birçok yol alternatifinin bulunduğunu ama kullanmak için yeni yolu seçtiklerini bahsetmektedir. Yolların kullanılabilir olması, güvenliği bölgelerin işlevselliğini artırmaktadır. Lennep sadece anayolları değil kadim yol güzergâhlarını (Roma Savaş yolu ve Selçuklu Ticaret Yolları vb.) tercih etmiş olması bakımından önemlidir. Ayrıca Amherst kolejinin dijital koleksiyonundan çıkarılan gravürler ile dönemin seyahat ve konaklama şartları ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Bu verilerden Tokat'ta dönemin yol güvenliği, konaklama kültürü geçmişten gelen konaklama tesislerinin de halen aktif ve kullanılabilir olduğu ayrıca her türlü soruna rağmen Anadolu'daki birçok yerden konforlu ulaşım ağlarına sahip olduğu gözlenmiştir. Tokat'ın ticaret yolları üzerinde olması yol ağlarının ve konaklama yapılarının gelişiminde etkili olmuştur.

Tokat şehri Osmanlı hâkimiyetine geçtikten sonra da Anadolu ve Asya arasındaki ulaşımı sağlayan kavşak konumundan ötürü transit ticaret ürünlerinin ve mallarının sergilendiği bir pazar olma özelliğini sürdürmeye devam etmiştir³⁸ Bunun

38 Ş. Turan, "Karadeniz Ticaretinde Anadolu Şehirlerinin Yeri", *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (13-17 Ekim)*, Sam-

yanı sıra, Anadolu'nun iç bölgelerini Sinop, Samsun, Ünye gibi sahil kentleri ile birleştiren güzergâh üzerinde bulunması, Tokat'ı transit ticaretin ve bölgeler arası ticaretin gerçekleştiği önemli merkezlerden biri haline getirmiştir³⁹. Tarih boyunca Tokat'ın ekonomik olarak üstünlüğünün sebeplerinden biri de yaptığı ürünleri yakın çevresine satabilmesi

olmuştur. Ancak 19. yüzyıla gelindiğinde şehirlerin ekonomik üstünlüklerinin belirlenmesinde farklı etkenler ortaya çıkmaktadır. Şehirler ürünlerini kolaylıkla daha uzak bölgelere gönderebilmelerine göre ekonomik olarak üstünlük elde etmektedirler. Tren yollarının ve buharlı gemilerin ticari ürünleri taşımak amacıyla kullanılmaya başlamasının ardından, yolların yetersizliği ve liman şehri olmaması nedeniyle Tokat eski üstünlüğünü yitirmiştir.⁴⁰

Yolların kullanımı şehrin ekonomisini, nüfusunu, imarını, yaşam biçimini, fiziki ve beşeri yapılarını olumlu yönde etkilediği gibi yolların kullanılmamaya başlanması ile bu unsurlar sosyo-ekonomik açıdan olumsuz etkilenmiştir. Sosyo-ekonomik açıdan olumsuz etkilenen unsurlar yeni yolların kullanılmaya başlanması ile yeniden hareket kazanacaktır. Tokat'ta yeni demiryolu, havayolu vb. ulaşım ağlarının gelişimi ile doğru orantılı olarak sosyo-ekonomik yapının da gelişeceği öngörülmektedir. Ticaret ve ziyaret amaçlı Tokat'a olan seyahatlerin artacağı hesaplandığında otel vb. konaklama merkezlerinin sayısında artış meydana geleceği düşünülmektedir.

Tokat
Bedesteni,
Yağbasan
Medresesi ve
Takyeciler
Cami (Hasan
Erdem Arşivi)

sun 1986, s. 148.

39 A. Kuş, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Amerikalı Misyoner Hj Van Lennep'in Tokat İzlenimleri", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 52 (2014), s. 127.

40 Selçuk Erez, Altan Marcelli, *Tokat Seramikleri*, Tokat 2013, s. 25

Temettuat Defterlerine GÖre Bizeri (Akbelen) Köyü: Sosyo-Ekonomik Bir Değerlendirme

NESLİHAN BİLGE AYKUN
Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi

Giriş

18. yüzyılın son çeyreğinde yaşanan büyük savaşlar nedeniyle olağanüstü artan bütçe giderlerinin yükü maliyede bozulmalara yol açmıştır. 1792'de savaşlar sona erince Osmanlı Devleti nispeten rahatlamış ve mali sorunlarını ve bunların çözüm yollarını daha ciddi şekilde düşünme olanağına kavuşmuştur. III. Selim döneminde köklü reform önerileri düşünülmüş ve bu öneriler doğrultusunda devleti ve maliyeyi yeniden düzenleme girişimleri başlamıştır. Bu girişimler, III. Selim'in tahttan indirilmesi ile kesintiye uğrasa da II. Mahmud'la beraber aynı çizgide devam etmiştir. Ancak bu düzenlemeler mali kurumlar açısından köklü olsa da aynı zamanda kararsız ve karmaşık olmuştur. Eski kurumların tasfiyesi noktasında kesin adımlar atılsa da eskinin yerine neyin konulacağı konusunda bir kesinlik yoktu. Reform çalışmaları deneme yanılma yoluyla devam etmekteydi. Bu dönem Tanzimat'a kadar sürmüştür¹.

Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun ilanı Tanzimat dönemi adıyla anılan bir dizi reformun başlangıcı olmuştur. Ferman, dönemin olumsuzluklarının, düzen bozulmasının nedenlerini ele alarak başlıyor, devletin idaresi için yeni kanunların hayata geçirileceğini haber veriyordu. Yeni kanunların dayandırılacağı temeller ise, Müslüman ve gayrimüslim tebaanın ırz, namus, can ve mal güvenliğinin sağ-

¹ Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. Yüzyıldan Tanzimat'a Mali Tarih)*, İstanbul 1986, s. 305.

lanması, verginin düzenli usule göre ayarlanması ve toplanması, askerlik ödevinin düzenli bir usule dayanması idi².

Tanzimat Fermanı'nın dayandığı bu temeller, devletin uzun süredir uğraştığı sorunların çözümü olacağı inancını taşıyordu. Ferman'ın getirdiği başlıca yenilikler hak ve hürriyetler, can ve mal emniyeti ve maliyenin düzenlenmesiydi. Üzerinde en fazla söz edilen hak ve hürriyetler idiyse de Tanzimat ile asıl hedefi maliyenin düzenlenmesi, dolayısıyla yeni bir vergi reformu idi³. Tanzimat dönemi yöneticileri toplumsal birlik ve idari bütünlük sağlanmasında ve yapılacak reformların da başarıya ulaşmasının temelinde sağlam bir mali taban oluşturulması gerektiği düşüncesinde birleşmişlerdir. Bu düşüncenin gerçekleşmesi ise ancak devletin yeterli gelir kaynaklarına kavuşturulması ile sağlanabilirdi. Bu nedenle Tanzimat yönetiminin mali reformlarının en önemli parçasını vergi düzenlemeleri oluşturmuştur⁴.

Tanzimat Fermanı'nda iltizamın kaldırıldığı ilan edilerek vergi reformuna işaret edilmiştir. Vergi reformu “Her ferdin emlak ve kudretine göre uygun bir verginin tahsil olunarak kimseden ziyade şey alınmaması” ifadesinde yer bulmuştur⁵. Bu doğrultuda en kısa sürede gerekli düzenlemelerin yapılacağı açıklanmıştır. Nitekim, 1840 yılının mart ayından itibaren uygulamaya konulmak şartı ile bu konularda yeni kararlar alınmış ve ilgililere duyurulmuştur. Ülke yönetiminde yapılan düzenlemenin esasını, mali sorunlara çözüm getirme fikri oluşturuyordu. Mal ve can güvenliğinin sağlanarak, ülkenin bayındır kılınması ile vergi ödeyeceklerin güçleri artacak, böylece hükümet istediği vergileri kolaylıkla alabilecekti⁶. Maliyede merkezileşme, vergi hukuku ve bütçe anlayışında gelişmeler, örfi vergilerin son bulması, vergi tasnif biçimlerinde, yeni vergi konuları ve tahsil biçimleri oluşturma çabaları ve iltizam usulüne son verme girişimleri, Tanzimat dönemi mali reformlarının hedefi haline gelmiştir. Bu görüntüsüyle Tanzimat, geleneksel Osmanlı vergi sisteminin değişime uğradığı önemli bir aşamadır⁷. Aslında Osmanlı maliyesinde yenileşme çabalarına II. Mahmut'un son zamanlarında başlanmıştır. II. Mahmut zamanında Hüdavendigâr ve Gelibolu sancaklarında “Tanzimat-ı Hayriye'ye numune olmak üzere, Tanzimat sonrası uygulanacak olan

2 Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, İstanbul 2010, s. 87; Enver Ziya, Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. V, İstanbul 2017, s. 170.

3 Said Öztürk, “Türkiye’de Temettüat Çalışmaları”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C.1, S. 1, 2003, s. 287.

4 Tefik Güran, “19. Yüzyıl Temettüat Tahrirleri”, *Osmanlı Devleti’nde Bilgi Ve İstatistik*, der. Halil İnalçık, Şevket Pamuk, Ankara 2000, s.75.

5 Reşat Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, İstanbul 1985, s. 178.

6 Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, İstanbul 1991, s. 340.

7 Abdüllatif Şener, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, İstanbul 1990, s. 22.

yeni vergi için gerekli tahrir çalışmaları başlamıştır. Bu çalışmalar, mali reformların temelini oluşturacaktır. Ancak Tanzimat, mali reformların tam ve kararlı bir şekilde ilan edildiği ve uygulandığı başlangıç noktasıdır⁸.

Vergi reformunun getirdiği en önemli yenilik, tarh tahakkuk ve tahsil şekilleri son derece karışık olan çok sayıdaki örfi verginin tamamının ve angarya niteliğindeki mükellefiyetlerin kaldırılıp bunların yerine “herkesin emlak, arazi, ticaret ve temettüatına nisbetle ve binde hesabıyla” belirlenen, mükelleflerin ödeme güçlerini esas alan “ancemaatin vergisi” adıyla tek bir verginin getirilmesidir⁹.

İltizam ve örfi vergilerin kaldırılmasından sonra, sancak merkezlerine ve kazalara, geniş yetkiler tanınan ve muhassıl denilen memurlar gönderilmiştir. Muhassıllar, vergilerin doğrudan doğruya devlet hazinesi adına tahsil edilmesini sağlayacak maaşlı devlet memurlarıdır. Eyalet yönetimi dışında merkeze bağlı ayrıcalıklı statüye sahip olan muhassılların yanında biri mal kâtibî diğeri emlak ve nüfus kâtibî olmak üzere iki yardımcı da görevlendirilmiştir. Muhassıllar, Muhassıllık Meclisi ile birlikte görev yapacaklardır. Muhassılların önemli görevlerinden biri de nüfus ve emlak tahrirleridir. Bu verginin başlatılması için de Tanzimat’ın uygulandığı bölgelerde tahrir çalışmaları yapmak gerekliydi¹⁰.

Tanzimat’la birlikte başlayan bu mali sistemi tüm ülke düzeyinde uygulanmak istenmiştir. Ancak bazı bölgelerde bu yeni sistemin yürürlüğe girmesi mümkün olmayacaktır. Tanzimat vergi reformları, önceleri Anadolu ve Rumeli’nin büyük bir kısmını kapsayan eyaletlerde yürürlüğe girmiştir. Bu eyaletler, Hüdavendigâr, Konya, Aydın, Sivas, Ankara, Biga, Edirne, Rumeli, Silistre, Vidin, Selanik idi. Bu eyaletlerin dışında kalan yerlerde eski düzen devam etmiştir¹¹. Ancak dönemin sosyo-ekonomik yapısı, yeni uygulamalara gösterilen direnç, bilgi yetersizliği ve usulsüzlük iddiaları gibi nedenlerle muhassıllık uygulamasında sıkıntıyla karşılaşmıştır¹². Uygulamadan istenilen yarar sağlanamadığı gibi çok zararları

8 Şener, *a.g.e.*, s. 22.

9 İsmet Demir, “Temettu Defterlerinin Önemi ve Hazırlanış Sebepleri”, *Osmanlı*, C: VI, Ankara, 1999, s. 317; Güran, *a.g.e.*, s. 75.

10 Şener, *a.g.e.*, s. 38-41.

11 Şener, *a.g.e.*, s. 24.

12 Muhassıllar, bazı yerlerde tepkiyle karşılandı. Şehirlerde nüfuzlu ve ayan tabir edilen kimselerin otoritelerini ortadan kaldıracığı için uygulamaya engel olmaya çalışmışlardır. Bu yerlerden biri de Tokat Kazası olmuştur. Latifoğlu Hüseyin Ağa ve Tokat Muhassılı Mehmet Hilmi Efendi arasındaki anlaşmazlıklar, Mehmet Hilmi Efendi’nin öldürülmesiyle neticelenmiştir. (İbrahim, Aykun, “Tanzimat Fermanına bir Tepki; 1840 Tokat Olayı ve Muhassıl Mehmet Hilmi Efendi’nin Öldürülmesi”, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 8, S. 41, 2008, s. 115; Tokat Muhassıllığı konusunda geniş bilgi için bkz. Necati Çavdar, “Tanzimat Dönemi Muhassıllık Meclislerinin Osmanlı Demokrasi Tecrübesindeki Yeri ve Tokat Muhassıllığı Örneği”, *TBMM’nin Açılışının 101. Yıldönümünde Türk Demokrasi Tarihi Yazıları*, ed. İsmet Türkmen, Y. Emre Tekinsoy, Murat Hanilçe vd., Ankara 2021, s. 145-179).

görüldüğünden, muhassıllık uygulaması kaldırılmıştır. Muhassıllar yerine köy ve mahalle muhtarlarına, kaza müdürlerine, kaza, sancak ve eyalet meclislerine vergileri belirleyip, toplama görevi verilmiştir¹³.

Ancemaatin vergi, emlak, arazi, gelirlerinin sayımı yapıp, mükelleflerin ödeme güçlerine göre vergilendirilmesine dayanan bir vergidir. Bu vergi sistemi birçok adla alınan örfi vergi sistemine göre önemli bir gelişmedir. Bu sistem ancak 20 yıl uygulandıktan sonra 1275 (1859/1860) yılında aşamalı olarak kaldırmıştır. Sayımların tamamlanmadığı bölgelerde ancemaatin vergi uygulaması II. Meşrutiyet'e kadar varlığını sürdürecektir. Ancemaatin verginin kaldırılmasıyla yerine yeniden yapılacak tahrir dayanan emlak, arazi ve temettü vergileri getirilmesi kararlaştırılmıştır¹⁴.

Yeni bir vergi düzenlemesi vergi kaynaklarının yeniden tespitini de gerekli kılmıştır ve Tanzimat'ın cari olduğu bölgelerde sayımlar yapılmıştır. Tanzimat ülkenin bütününde uygulanmadığı için bu sayımlar sadece Tanzimat'ın uygulandığı bölgeleri kapsamaktadır. Bu bölgeler şunlardır; Ankara, Aydın, Bolu, Cezayir-i Bahr-i Sefid, Edirne, Erzurum, Hüdavendigâr, Konya, Niş, Rumeli, Selanik, Silistre, Sivas, Üsküb, Vidin¹⁵.

Bu sayımlar sonucu "Emlak ve Arazi ve Hayvanat ve Temettüat" defterleri kısaca Temettüat defterleri oluşmuştur. Temettü, kâr etme, kazanma, kâr, fayda demektir. Temettüat, temettü kelimesinin çoğulu, kârlar, faydalar anlamındadır¹⁶. Maliye Varidat Kalemi defterlerinden ve Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan 9 katalog halinde araştırmaya açılan defter serisinin sayısı 17.747'dir. Buna Maliyeden Müdevver ve Kepeci Tasnifi'nde yer alan Temettüat Defterlerini de eklediğimizde bu sayı yükselmektedir¹⁷. Temettüat tahrirleri herhangi bir istatistik bilgi derlemek için değil, Osmanlı arşivlerinde bulunan diğer pek çok belge koleksiyonu gibi fonksiyonel amaçlarla düzenlenmiştir¹⁸.

Temettü kayıtları için şehirlerde ve birden fazla mahalleden oluşan köylerde her mahalle için ayrı ayrı defter düzenlenmiştir. Defterlerde sayfanın üstüne sıra-

13 Çadırcı, *a.g.e.*, s. 340.

14 Şener, *a.g.e.*, s. 106.

15 Öztürk, *a.g.e.*, s. 292.

16 Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*, Ankara 1962, s. 1288.

17 Mübahat Kütükoğlu, "Osmanlı Sosyal Ve İktisadi Tarihi Kaynaklarından Temettü Defterleri", *Belleterin*, 225 (Ankara 1995), s. 395; Öztürk, *a.g.e.*, s. 287.

18 Güran, *a.g.e.*, s. 75.

sıyla eyalet-sancak- kaza adları yazılmış, sonra defter bir şehre veya kasabaya aitse o şehir veya kasabanın, ardından da mahallenin adı kaydedilmiştir. Müslim ve gayrimüslimlerin bir arada yaşadığı yerlerde Müslim ve gayrimüslimler için ayrı ayrı defterler tutulmuştur. Sadece Müslümanların yaşadığı yerlerde ise bu durum belirtilmemiş gayrimüslimlerin bulunması durumunda Müslümanlara ait defter olduğu belirtilmiştir. Gayrimüslimler yazılırken de gayrimüslimlere ait defter olduğu belirtilmiştir. Temettüat sayımları mahalli idareciler tarafından yapılmıştır¹⁹. Müslimlerin kayıtlarının olduğu defter, imam ve muhtar tarafından, gayrimüslimlerin kayıtlarının olduğu defter ise o cemaatin önderi tarafından tutulmuştur. Defterlerin sonunda bu durum belirtilmiştir.

Temettüat defterlerinde vergi müellifleri kişi olarak değil hane olarak ele alınmıştır. Burada vergilemeye esas alınan hane, köylü ailesidir, daha doğrusu üretici emek ünitesidir²⁰. Aile, hane reisi olan erkeğin adıyla yazılmıştır. Temettü defterlerinde her haneye birden başlayarak numara verilmektedir. İlk haneyi genellikle muhtarlar veya imamalar almaktadır. Hane reisinin adı, lakabı, bazen tarifi yapıldıktan sonra mesleği yazılmaktadır²¹.

Hane reislerinin tarla, bağ, bahçe, bostan gibi gayr-i menkullerinin kayıtları açık açık yapılmıştır. Ekili tarlalar, “mezru tarla” olarak gösterilmiş, kiraya verilen tarlalar ve o yıl boş bırakılan tarlalar da ayrıca yazılmıştır. Vergi mükellefi her kişinin vereceği öşür nedeniyle neler ektiği ve bunlardan ne kadar mahsül aldığı kaydedilmiştir. Bu kayıtlar sadece 1260-1261 tarihli defterlerde mevcuttur. Buğday, arpa, nohut, vs. her birinden alınan öşrün hem ağırlık olarak miktarı, hem de buna isabet eden vergi bedeli yazılmıştır. Öşür vergisi yüzde onluk bir hesapla alındığından kayıtlardaki sayılar on ile çarpılarak her şahsın tarladan kaldırdığı mahsullerin miktarı ve o yıl köylünün eline geçecek bedelini öğrenmek mümkündür²².

Tarlalardan ve mahsullerden sonra hayvanlar da yazılmıştır. Yetiştirilen hayvan sayısı, bu hayvanlar için belirlenen vergi bedeli ve bunlardan elde edilen kazanç da tek tek yazılmıştır.

19 Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 397.

20 Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu - Toplum ve Ekonomi*, İstanbul 1996, s. 6.

21 Nuri Adıyke, “Temettüat Sayımları Ve Bu Sayımları Düzenleyen Nizamname Örnekleri”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S.11, s. 780.

22 Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 406.

Tarım ve hayvancılıktan elde edilen gelirler tek tek yazıldıktan sonra eğer şahsın başka bir işten geliri varsa, o işten elde ettiği gelir de gösterilmiştir. Bunun yanında “gündelikçi”, “ırgat”, “hizmetkar” olarak isimlendirilen tarım işçileri de kaydedilmiş ve vergilendirilmişlerdir Ayrıca başka köylerde arazisi olanlar, ya da o köyde yaşamadığı halde o köyden arazisi olanlar da belirtilmiştir. Hane reisinin erkek olması esas alındığından küçük erkek çocuklar da hane reisi olarak yazılmışlardır. Babasından mal mülk kalan yetim çocukların, yetim oldukları belirtilerek, geliri yazılmaktadır²³. Tüm bu gelirler belirtildikten sonra o şahsa ayrılan sayfanın sonunda toplam kazanç yazılmıştır. Böylece o hanenin kaydı tamamlanmıştır.

Bu çalışmanın ana kaynağını oluşturan Bizeri Temettüat Defterleri de bu şekilde oluşmuş, bu özellikleri taşıyan defterlerdir.

Bizeri (Akbelen) Köyünün Coğrafi Konumu ve Kısa Tarihçesi

Günümüzdeki adı ile Akbelen, Tokat ili merkez kazasına bağlı bir köydür. Merkeze 20 km. uzaklıktadır. Tarih boyunca yerleşim yeri olarak tercih edilmiştir. Helenistik ve Bizans döneminden kalıntılar bulunan köyün batı ucunda ve Gâvur Mezarlığı olarak adlandırılan nekropol alanından bu durum anlaşılmaktadır²⁴.

Osmanlı dönemindeki adı Bizeri olan Akbelen Köyü, 1455 tahrir defterlerinde Tokat kazasının Cincife nahiyesine bağlı bir köy olarak geçmektedir. 1455'te 87 Müslim hane, 114 gayrimüslim hane bulunmaktadır. Bu sayı yıllar içinde Müslümanlar lehine değişmiş, gayrimüslim nüfus giderek düşmüştür. 1455-1574 yılları arasındaki tahrir defterleri, köy hakkında bilgiler sunmaktadır. Buna göre köyde buğday, arpa, pamuk, bakla yetiştirilmekte, koyun beslenmekte ve düşük ölçüde arıcılık yapılmaktadır. Yine köyde 4 adet değirmen de bulunmaktadır²⁵. 1871-1880 yılları arasında Sivas Vilayet Salnamesinde nahiye olarak geçmektedir. Nahiye merkezi Bizeri'de 2012 Müslüman, 64 Hristiyan nüfusun bulunduğu belirtilmiştir²⁶. 1889 ve 1918 yıllarında Sivas Vilayetinin Tokat sancağına bağlı

23 Adıyke, a.g.e, s. 781.

24 Burcu Erciyas; Emine, Sökmen (2007). “Tokat İli Komana Antik Kenti Yüzeysel Araştırması 2007”. *KARP-Komana Arkeolojik Araştırma Projesi*.

25 Ahmet Şimşirgil, *Osmanlı Taşra Teşkilatında Tokat (1455-1574)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 1990, s. 167.

26 Ebubekir Sıddık Yücel, *Salname-i Vilayet-i Sivas H.1288/1289/1292/1293/1298*, Sivas, 2011, s. 236.

nahiye, 1924- 1928'de ise köy olarak geçmektedir ²⁷. Daha sonra Akbelen adını alan köy, 30 Aralık 1998 tarihinde Belediye statüsü kazanmış, 2013 yılında ise nüfusun 2000 kişinin altına düşmesi ile belediyelik statüsünü kaybetmiştir ²⁸.

Temettüat Defterlerine Göre Bizeri'nin Sosyo-Ekonomik Durumu

Çalışmanın ana kaynağı olan Bizeri Köyü Temettüat Defteri, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Maliye Nezareti Temettüat defterleri (ML. VRD. TMT.) katalogunda 14757 sıra numarası ile yer almaktadır. Bu defter 19x52 ebadında olup 18 sayfadır. 16. ve 18. Sayfaları boştur. İşte bu temettüat defterinde yer alan kayıtlar Bizeri köyünün, sosyo-ekonomik durumu hakkında bilgiler sunmaktadır.

3.1. Bizeri Köyünün Nüfusu

Bizeri Temettüat Defterlerinde toplam 58 hane kayıtlıdır. Bu hanelerden 49 hane Müslimdir. Bunlardan 35 hane köyde ikamet etmektedir. 13 hane ise Tokat'ta yaşamakta olup Bizeri'de arazi sahibidir. Aynı zamanda Omala gibi yakın köyden olup Bizeri'de toprak sahibi haneler de bulunmaktadır. Köyde yaşayıp başka köyde arazi sahibi olanlar da kaydedilmiştir. Bu araziler Cincife gibi yakın köyde yer almaktadır. Tokat'ta yaşayan kişilerin ise hangi mahallelerde yaşadıkları açıkça belirtilmiştir. Ayrıca bu kişilerin köydeki arazilerini icara verip vermedikleri belirtilmiş ve icara verenlerin ise bundan ne kadar gelir elde ettikleri de kaydedilmiştir.

Bizeri köyünde Müslim nüfusla birlikte gayrimüslim olarak Ermeni nüfusu yaşamaktadır. Köyde bir de Ermeni Manastırı²⁹ bulunmaktadır. Bizeri'de Ermeni

27 Tahir Sezen, *Osmanlı Yer Adları*, Ankara, 2017, s. 124.

28 <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/23570.pdf> erişim tarihi: 09.03.2023, (<https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/23570.pdf>) erişim tarihi: 10.10.2022

29 Manastır, Akbelen köyünün içerisinde ana cadde üzerindedir. Günümüzde Manastırın sadece yol üzerinde bulunan duvarı sağlam olarak bulunmaktadır. Vital Cuinet , Tokat'ın önemli antik merkezleri arasında Bizeri'yi saymış ve manastır hakkında bilgiler vermiştir. Manastırın Gregoryan Ermenilerine ait olduğunu ve içerisinde sürgün yerine giderken ölen, Saint Jean Chrysostom'un mezarının bulunduğunu belirttikten sonra, aslında mezarın Patrik Proclus'un isteği ve Teodose II'nin emri ile İstanbul'a nakledildiğini belirtmiş. Bu boş mezarın psikolojik rahatsızlığı bulunanların tedavisi için Hristiyanlar ve Müslümanlar tarafından ziyaret edildiği eklemiştir. Vital Cuinet, *Turquie D'Asie Geographie Administrative Statistique*, Tome I, Paris 1892, s. 735-736. Misyoner Henry J. Van Lennep de antik Bizeri manastırının, Ermenilerin himayesinde olduğunu ve Chrysostom'un mezarını ve diğer kalıntıları içermesiyle ünlü olduğunu belirtmektedir. Burada yaşayan tek keşişin, Papazın oğlu ya da Karabaşoğlu olarak bilindiğini, cehaletinden ve bağınazlığından dolayı kötü bir üne sahip olduğunu ifade etmektedir. Henry J. Van Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, Volume I, London 1870 s. 325.

Manastırı ile 9 gayrimüslim hane bulunmaktadır. Bunlardan 6 hane köyde ikamet etmektedir. 3 hane ise Tokat'ta yaşamakta olup köyde arazi sahibidir. Ermeni Manastırı bir kurum olsa da arazilere sahip olduğu ve bundan gelir elde ettiği için defterde hane olarak yer almıştır.

Hane reisleri olarak erkekler yazılmış, kadın ve çocuklar yazılmamıştır. Dolayısıyla toplam nüfus hakkında bilgi sahibi olunamaz. Ancak hane sayılarının beş ile çarpılması ile tahmini nüfus tespit edilebilir. Köyde ikamet etmeyen haneleri ve nüfusunun değişkenlik göstermesi sebebiyle tam olarak nüfusu belirlenemediği için Ermeni Manastırını dâhil etmezsek köyde ikamet eden toplam nüfusun 200 olduğu söylenebilir³⁰.

Aşağıdaki tabloda hane sayısı, nüfus, ve nüfus oranları verilmiştir³¹.

	Hane Sayısı	Nüfus	Nüfusa Oranı (%)
Müslim	35	175	87.5
Gayrimüslim	5	25	12.5
Toplam	40	200	%100

Müslim ve gayrimüslim hanelerin defterleri ayrı tutulmuştur. Defterlerin başında Müslimlere veya gayrimüslimlere ait defter olduğu belirtilmiştir. Müslimler için tutulan defterin sonunda, defterin imam ve muhtar tarafından tutulduğu belirtilip defterin bir özeti yazılmıştır. Gayrimüslimlerin defterinin sonunda da yine defterin özeti yazılmıştır.

3.2. Bizeri Köyünde Şahıs İsimleri

Temettüat defterlerinde haneler, hane reisinin adıyla kaydedilmişlerdir. Defterlerde hane reislerinin isimleri kaydedilirken sadece kendi isimleri, sülâle isimleri ya da babalarının ve hatta dedelerinin isimleri ile yazılmıştır. Bununla birlikte kişiler sıfatları veya lakapları kaydedilmişlerdir. Bu verilerden köyün sosyal, dini, etnik yapısıyla ilgili çıkarımlarda bulunmak mümkündür.

30 15.-16. yüzyıllardaki tahmini nüfusu tespit ederken, tahrir defterlerindeki hane sayılarının beş ile çarpılması uygulaması Ö. Lütfi Barkan tarafından ileri sürülmüş ve tarihçiler arasında genel kabul görmüştür. Benzer uygulamayı temettü çalışmalarını için de pek çok araştırmacı kullanabilmektedir. Temettü defterlerinde yer alan hane sayılarının beş ile çarpılması da benzer şekilde tahmini nüfusu verecektir. Havva Erdoğan, "820 Numaralı Temettüat Defterine Göre Tanzimat'ın İlk Yıllarında Mucur Ve Hacibektaş'ın Demografik Yapısı Ve Sosyal Durumu", *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. 6, S. 1 (2005), s. 97.

31 Tablo köyde ikamet eden tahmini nüfusa göre hazırlanmıştır. Köyde ikamet etmeyen haneler ve nüfusunun değişkenlik göstermesi sebebiyle tam belirlenmemesinden Ermeni Manastırı dahil edilmemiştir.

Hane reislerinin erkek olması esas olduğundan defterlerden sadece erkek isimlerine ulaşılmaktadır. Köyde yaşayan Müslim hane reislerinin isimlerine bakıldığında 16 farklı isim vardır. Aynı isimler sıklıkla kullanılmıştır. Köyde en çok kullanılan isimler Mustafa, Ali, İbrahim, Mehmed, Ahmed, Hüseyin'dir. En çok kullanılan isim, %17 (6 kişi) oranla Mustafa'dır. Bu ismi, %11'lik (4 kişi) oranla Ali ve İbrahim isimleri takip etmektedir. Mehmed (3 kişi), Bekir (3 kişi), Hüseyin (2 kişi), Osman (2 kişi), Salih (2 kişi), Ahmed (2 kişi) isimleri de bulunmaktadır. Abdullah, Memiş, Süleyman, İsmail, Ömer, Emin, Hasan isimleri sadece 1'er kişide bulunmaktadır.

isim	kişi	yüzde
Mustafa	6	%17
Ali	4	%10
İbrahim	4	%10
Mehmed	3	%9
Bekir	3	%9
Hüseyin	2	%6
Osman	2	%6
Salih	2	%6
Ahmed	2	%6
Abdullah	1	%3
Memiş	1	%3
Süleyman	1	%3
İsmail	1	%3
Ömer	1	%3
Emin	1	%3
Hasan	1	%3

Gayrimüslim isimleri ise Artin, Ohannik, Agop, Kalos, Tekogos, Menzek'tir. Bu isimler 1'er kişide mevcuttur. Aynı isim kullanılmamıştır. Hane reisi olarak sadece erkekler yazıldığından kadın isimlerine defterlerde rastlanmaz. Ancak hane reisi olan erkeğin öldüğü ya da göç ettiği durumlarda hane reisi olarak kadınlara yer verilmiştir. Bu defterde de erkek olduğu için hane reisi olarak kabul edilen henüz 4 yaşındaki bir çocuğun annesi vasisi olarak kaydedilmiştir. Bu çocuğun yetim olduğu not düşülüp vasisinin annesi Sülvar Hatun olduğu belirtilmiştir.

Hane reislerinin isimleri kaydedilirken sadece kendi isimleri, sıfatları veya lakapları kaydedilmişlerdir. Soyadının olmadığı bu dönemde, aynı isimlerin sıklıkla kullanıldığı köyde kişileri ayırmada lakaplar önem kazanmaktadır. Lakaplar, kişilerin fiziki özelliklerini ya da durumlarını yansıtmaktadır. Bu köyde de topal, kara, kel, yetim, deli gibi lakaplar bulunmaktadır. Lakaplar sadece kişileri değil bir haneyi hatta sülaleyi belirtmektedir. Kişiler defterlerde sülale isimleriyle kaydedilmişlerdir. Dolayısıyla kişileri tanıtmada sülale isimleri oldukça önemlidir. Sülale isimleri köydeki akrabalıkların tespitinde ve ailenin büyüklüğünü belirlemede önemlidir. Bu defterde de kişiler Kabişoğlu Mehmet gibi sülale isimleri ile kaydedilmişlerdir. Sülale isimleri aile büyüklerinin adı, ailenin mesleği, gibi unsurlarla belirlenmektedir. Buna göre Demircioğlu, Danacıoğlu, Leblebicioğlu gibi sülale isimleri kişilerin yaptıkları işleri belirtmektedir. Bununla birlikte Tokat dışından gelen ailelerin geldikleri yerler sülale ismi olarak kullanılmıştır. Bu köyde Canik, Şiran ve İstanbul gibi farklı yerlerden gelen aileler bulunmaktadır. Dolayısıyla sülale isimlerinden yola çıkarak ailelerin aslen nereli oldukları ve köye nerden göç ettikleri belirlenebilmektedir. Bu köydeki sülale isimleri, Kabişoğlu, Lulukoğlu, Taytakoğlu, Güdekoğlu, Söylemezoğlu, Hacıoğlu, Dervişoğlu, Danacıoğlu, Devocioğlu, Karabekiroğlu, Kerimoğlu, Topçuoğlu, Güdekoğlu, Çamsarıoğlu, Yesiroğlu, Bıyıkçoğlu, Ayanoğlu'dur. Günümüzde bu sülaleler aynı isimle köyde yaşamaktadırlar. Bazı aileler, Cumhuriyetin ilanından sonra Soyadı Kanunu ile sülale isimlerini soyadı olarak da almıştır. Gayrimüslimlerde ise sülale isimleri, Hubikoğlu, İslambolluoğlu, Boynozoğlu, Haçataroğlu, Delikurtoğlu, Çendekoğludur. Burada dikkat çeken husus gayrimüslimlerin aile isimlerinden bazılarının Türkçe olmasıdır.

Sülale isimlerinin yanında kişiler, meslekleri veya ayırıcı isimlerle de tanıtılmışlardır. Bunlar imam, dülger, rençber, hizmetkar gibi kişilerin mesleklerini belirten isimlerdir. Kişilerin köyde tanınan hoca, elhac, molla, hacı gibi dini nitelikteki unvanları da isimlerinin başında yer almaktadır.

3.3. Bizeri Köyü'nün Ekonomisi

Köyün ekonomisi tarım, hayvancılık ve kömürcülük olmak üzere üç temele dayanmaktadır.

a- Tarım:

Köyün en önemli geçim kaynağı tarımdır. Tarımla ilgili bilgiler öşür vergisi üzerinden tespit edilmektedir. Haneler, yetiştirdikleri tarım ürünlerinden öşür ver-

gisi verdikleri için köyde hangi tarım ürünlerinin yetiştirildiği bilgisi çıkarılmaktadır.

Köyde en çok yetiştirilen ürünler hınta (buğday) ve şa'ir (arpa)dır. Temel besin kaynağı olarak kullanılan buğday köyde tarımı en çok yapılan üründür. Buğdaya biçilen vergi bedeli 4 kuruştur. Bu deftere göre, köyde yıllık bazda 269 kile buğday yetiştirilmiştir. Hemen hemen bütün haneler buğday yetiştirmektedir. Müslim hanelerden 42 tanesi buğday yetiştirmektedir. Bu hanelerden 33 hane köyde yaşamaktadır. Buğday tarımından gelir elde eden ancak köyde yaşamayan 8 hane ise sahip oldukları arazileri icara vermişlerdir. Buğday tarımından elde edilen gelirleri icardan elde etmektedirler. Köyde yaşayan 35 haneden buğday yetiştirmeyen 2 hane vardır. Bu 2 hanenin de herhangi bir geçim kaynağının olmadığı belirtilmiş “şunun bunun ianesi ile geçinmektedir” notu düşülmüştür. Köyde yaşayan Gayrimüslim hanelerden ise köyde yaşayan 5 hane buğday yetiştirmektedir. 1 hane buğday ya da arpa yetiştirmemekte sadece hayvancılıktan gelir elde etmektedir. 2 hane ise Tokat'ta yaşamakta olup buğdaydan elde ettikleri gelir kaydedilmiştir. Gayrimüslim hanelerde en büyük araziye sahip olan Ermeni Manastırı, buğday yetiştirilmesinde de en büyük paya sahiptir.

Tarımı yapılan bir diğer ürün şa'ir yani arpadır. Arpa daha çok hayvan yemi olarak kullanıldığından buğday kadar tercih edilmemektedir. Arpa yetiştiren haneler de hayvanlara sahip olan hanelerdir. Arpaya biçilen vergi bedeli 2 kuruştur. Tüm köyde 1844-1845 tarihinde toplam 137,5 kile arpa elde edilmiştir. Arpa yetiştiren 29 Müslim haneden toplam 115 kile arpa elde edilmiştir. Gayrimüslim 3 haneden ise yetiştirilen arpa toplam 22,5 kile olarak kaydedilmiştir.

Buğday ve arpa dışında kaydedilen az sayıda olan zirai ürünler arasında fiğ vardır. Köyde 8 dönüm bostan tarla ve 2 dönüm de bağ bulunmaktadır. Birer dönümlük olan bağlara 2 hane sahiptir. Bostan ise sadece Ermeni Manastırında bulunmaktadır. Ayrıca köyde tarımla ilgili olarak 1 adet Seten³² ve 1 adet de değirmen bulunmaktadır.

Ürünlerin yetiştirilmesinde önemli bir nokta köydeki arazi kullanımındır. Temettüat defterlerinde ekili olan alanlar mezru tarla ve ekili olmayan alanlar ise gay-

32 Seten: Genellikle buğdayın büyük kazanlarda pişirilip sonra kurutulmasıyla elde edilen bulgurun kabuğunu taneden ayırmak için yuvarlak, taştan veya sonraları betondan yapılmış duruma göre hayvan gücü su veya elektrikle çalışan araçtır. Yerden bir metre kadar yükseklikte ortadaki bir direğe bağlı yuvarlak bir kanalın içerisine kabuğu çıkarılmak istenen tahıl dökülerek ortadaki direğe bağlı seten taşı döndürülür böylece taneden kabuk çıkarılırdı. Aynı bir yapının içerisinde olduğu gibi değirmenin bir bölümünde de seten bulunurdu.

rimezru tarla adıyla ayrı ayrı belirtilmiştir. Bu tarlaların kaç dönüm olduğu ve tarladan elde edilen toplam hasılat açıkça yazılmıştır. Mezru tarlaların 1260 ve 1261(1844-1845) senelerindeki hasılatı ayrı ayrı kaydedilmiştir. Buna göre köyde ekili, dikili alanlar yani mezru tarlalar toplam 757 dönümdür. Bu alanın 551 dönümü Müslim hanelere, 206 dönümü gayrimüslim hanelere aittir. Ekili dikili olmayan gayrimezru tarlalar ise toplam 722 dönümdür. Bunun 568 dönümü Müslim hanelere, 154 dönümü gayrimüslim hanelere aittir. Köyün arazisi düz ve oldukça verimli olmasına rağmen batı tarafında eğimli olan arazi de vardır. Gayrimezru alanların varlığı geleneksel tarım yöntemleri ve sulamadaki yetersizliklerden olabilir. Sulamanın doğal yöntemler ile sağlandığı söylenebilir. Sulamada Topçam dağlarında toplanan kaynakların oluşturduğu sular ile köyün yanından geçen Yeşilirmak'ın kolu olan çay sulamada kullanılmaktadır. Batı tarafındaki eğimli arazide yer alan tarlalar sulanamadığı için nadasa bırakılmaktadır.³³

b- Hayvancılık:

Bizeri köyünün diğer geçim kaynağı hayvancılıktır. Köyde büyükbaş ve küçükbaş hayvancılık ve az sayıda da yük ve binek hayvancılığı yapılmaktadır. Köyde en çok bulunan hayvanlar inek, manda, koyun, keçi, at ve eşektir. Bu hayvanlardan vergiye tabi tutulanlar, sağmal inek, sağmal manda, sağmal koyun, sağmal koyun ve keçidir. Sadece sağmal hayvanlar vergiye tabi tutulmuştur. Diğer hayvanların sayısı belirtilmiş ancak vergiye tabi tutulmadıkları için vergi bedeli belirtilmemiştir. Hayvanlar içinde vergi bedeli en fazla olan sağmal manda olup manda başına 30 kuruş vergi bedeli belirlenmiştir. Köyde, Müslimlerde 1'er tane olmak üzere 10 hane sağmal manda beslemektedir. Gayrimüslim 3 hanede ise 6 sağmal manda mevcuttur. Bu hanelerden Ermeni Manastırında 3 sağmal manda bulunmaktadır.

Getirisi en çok olan diğer hayvan sağmal inehtir. Sağmal ineğin vergi bedeli 15 kuruştur. Sağmal inek köyde toplam 55 tane bulunmaktadır. Müslim haneler toplam 40 tane sağmal ineğe sahipken, gayrimüslim hanelerde 15 tane sağmal ineğe sahiptir. En çok sağmal ineğe Ermeni Manastırını sahiptir. Vergi bedeli en fazla olan küçükbaş hayvan ise 4 kuruş ile koyundur. Vergi getirisi olan hayvanlar içinde sayısı en çok olan hayvan da koyundur. Köyde 302 koyun bulunmaktadır ve bunların 262'si Müslim hanelere aitken 40'ı gayrimüslimlere aittir. Vergiye tabi tutulan diğer hayvanlar, keçi, koç ve tekedir. Köyde yapılan bir başka hayvancılık faaliyeti

33 1961 yılında bu alana Toprak Su İdaresi tarafından Sülük gölü adıyla bir gölet yapılmış ve bu alanda da sulu tarım yapılmaya başlanmıştır. 1996 yılında da Devlet Su İşleri tarafından Çakırdere mevkiinde çayın önüne baraj yapılarak köyde sulama sorunu bütünüyle çözülmüştür.

ise arıcılıktır. Arı kovanları için 4 kuruş vergi bedeli belirlenmiştir. Köyde 16 arı kovanı vardır. Bunlardan 11'i Müslim hanelere 5'i gayrimüslim hanelere aittir.

c- Kömürcülük:

Köyde gelir kaynağı oluşturan bir başka faaliyet kömürcülüktür. Tarım ve hayvancılık dışında köyde kömürcülük yaygın olarak yapılmaktadır. Kömürcülük faaliyetinin Tokat kalhanesinin ve Tokat bakırcı esnafının kömür ihtiyacını karşılamak için yapıldığı söylenebilir. Tokat'ta bakırcılık en önemli sektördür. Kalhaneler, maden ocaklarında ham hale getirilen bakır gibi çeşitli madenlerin eritildiği tesislerdir. Ergani'den çıkarılan bakırın Tokat kalhanesine gönderilmesine karar verilmiştir. Kalhanenin ham bakır işlemesi için en önemli maddelerden birisi kömürdür. Kalhaneye kömür, civar kaza köylerinden tedarik ediliyordu. Bu köylere kömürkeş köyler denilmekteydi³⁴. Dolayısıyla bu köylerde kömürcülük hanelere ek gelir oluşturmuştur. Bizeri köyünde de kömürcülük, gelir getiren bir faaliyet olarak yapılmış ve vergiye tabi tutulmuştur. Kömürcülük faaliyeti hemen hemen bütün Müslim haneler tarafından yapılırken gayrimüslim hanelerde kömürcülük faaliyeti yapılmamıştır. Köyde herhangi bir geçim kaynağı olmayan iki hane vardır. Bu haneler için “şunun “bunun ianesiyle taayyüş etmekte olduğu” notu düşülmüştür.

Köyün ekonomisi açısından Ermeni manastırı ayrı olarak değerlendirilebilir. Manastır bir kurum olsa da gelir getirmesi sebebiyle vergiye tabi tutulmuş ve hane olarak değerlendirilmiştir. Hem Müslim hem gayrimüslim haneler arasında en çok gelire sahip olan hanedir. 140 dönüm mezru, 51 dönüm gayrimezru tarlaya sahiptir. Ayrıca başka bir köyde de araziye sahiptir. 48 kile buğday ve 15 kile arpa yanında fiğ de yetiştirmektedir. Ayrıca fidan ve bostan tarlaya sahip olduğu da kaydedilmiştir. Gelir elde edilen koyun, manda, inek gibi hayvanlarla toplamda 121 hayvana sahiptir. Ayrıca arıcılık da yapmaktadır. Manastırın bir senede toplam temettüatı 2892 kuruştur.

3.4.Bizeri Köyünden Alınan Vergiler

Bizeri temettüat Defterinde yer alan vergiler üç çeşit başlık altında toplanmıştır. Bunlar:

34 Mehmet Beşirli, “Tokat Bakır Kalhanesinin Yönetimi (1793-1853)”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 14, S. 1 (2004), s. 230; Mehmet, Genç, “17.-19. Yüzyıllarda Sanayi ve Ticaret Merkezi Olarak Tokat”, *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu*, 2 (6), s. 146.

- a) Sene-i sabıkada vergü-yü mahsusadan bir senede verdiği, mükellefin vergi-i mâhsusaya ait vereceği verginin miktarıdır.
- b) Âşar rüsumu olarak sene-i sabıkada bir senede verdiği, aşar veya öşür kelime anlamı onda bir demektir. Aşar veya öşür vergisi, çeşitli toprak mahsullerinden devlet adına alınan vergidir. Bizeri köyünün Temettüat defterlerinde de mahsullerin çeşitleri ve bunlardan ne kadar elde edildiği kaydedilmiştir. Buradaki verilerden köyde yetiştirilen tarım ürünleri ortaya çıkmaktadır.
- c) Cizye vergisi. Köyde gayrimüslim nüfus bulunduğu için bu vergiye de yer verilmiştir. Bu vergi, askerlik yaşına gelmiş gayrimüslim erkeklerin askerlik hizmetleri karşılığı olarak alınan vergidir. Bizeri köyünde yaşayan gayrimüslim erkeklerin cizye vergisi kaydedilmiştir. Buna göre nefer başı 30 kuruş olarak vergi belirlenmiştir. Köyde cizye verecek olan 6 gayrimüslim vergi müellifi bulunmaktadır

Sonuç

Tanzimat Fermanı'yla birlikte başlayan mali reformların en önemlisi önceleri değişik isimlerle alınan vergiler yerine tek bir verginin getirilmesi ve herkesin gücüne göre vergi alınmasına karar verilmesidir. Vergi reformunun hayata geçirilmesi, vergi kaynaklarının tespitini gerekli kılmıştır. İşte bu vergi kaynaklarının tespiti temettü sayımlarını beraberinde getirmiştir

Bu sayımların yazıldığı defterler Temettü defterlerini oluşturmuştur. Hane esasına göre oluşturulan defterlerde hane reisinin adı, lakabı, mesleği, gelirleri, menkul ve gayrimenkul varlığı, ödeyeceği vergi miktarı yazılmıştır. Mahalli idarecilerin yaptığı sayımlarda Müslim ve gayrimüslimlerin bir arada yaşadığı yerlerde Müslim ve gayrimüslimler için ayrı ayrı defterler tutulmuştur. Bu defterler, 19. yüzyıldaki Osmanlı Devleti'nin sosyal ve iktisadi tarihi için önemli bilgiler içeren bir kaynak olmuştur.

Temettüat defterini incelediğimiz Bizeri Köyü, Müslim ve gayrimüslim nüfusun bir arada yaşadığı bir köydür. Toplamda 58 hanenin kayıtlı olduğu köyde 49 Müslim hane, 9 gayrimüslim hane bulunmaktadır. Köyün nüfusunun tahmini olarak 200 civarı olduğu söylenebilir. Müslim nüfus gayrimüslim nüfusa göre daha fazladır.

Defterlerde haneler, hane reisinin isimleri ile kaydedilmişlerdir. Hane reislerinin erkek olması esas olduğundan defterde sadece erkek isimleri bulunmakta-

dır. Dolayısıyla kadın isimlerine yer verilmemiştir. Ancak incelediğimiz defterde bir kadın ismine rastlanmıştır. Hane reisi olarak kaydedilen küçük bir çocuğun annesi vasisi olarak kaydedilmiştir. Soyadının olmadığı bu dönemde kişiler lakapları veya sülale isimleri ile kaydedilmiştir. Sülale isimleri kişilerin meslekleri ve sosyal hayatlarının özelliklerini yansıtmaktadırlar. Kişiyi köyde tanımlayan fiziki özelliklerine göre verilen lakaplar, hoca, elhac gibi dini unvanlar ya da tarıma dayalı meslek isimleri sülale isimleri olarak kullanılmıştır. Günümüzde bu sülaleler köyde varlığını sürdürmektedir. Soyadı Kanunuyla bazı sülale isimleri soyadı olarak alınmıştır. Gayrimüslim sülale isimlerinde ise Türkçe isimler dikkat çekmektedir.

Köyün ekonomisi daha çok tarıma dayanmaktadır. Köyde tarımı en fazla yapılan ürünler buğday ve arpadır. Köyde hayvancılık da yaygın olarak yapılmaktadır. Küçükbaş ve büyükbaş hayvancılığının yanında arıcılık da sıklıkla yapılmaktadır. Köyün gelir getiren diğer bir ekonomik faaliyeti kömürcülüktür. Köyde hemen hemen bütün haneler gelir kaynaklarına sahiptir ve vergi vermiştir. 2 hanenin gelir kaynağı yoktur. Bu haneler için “şunun bunun ianesiyle geçinir” notu düşülmüştür. Müslim ve gayrimüslim hanelerin ekonomik durumuna baktığımızda bir farklılık görülmektedir. Köy, ekonomik olarak orta halli bir köydür. Köyde yaşayan insanlar kendi geçimlerini sağlayacak şekilde gelire sahiptir. Köyde Ermeni Manastırı bir kurum olsa da gelirleri olması sebebiyle hane olarak kabul edilmiş ve vergiye tabi tutulmuştur. Ermeni Manastırı'nın köyde en fazla araziye ve ürün çeşidine sahip olduğu görülmektedir.

Sonuç olarak Bizeri Köyü bu özellikleri ile 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde bir Anadolu köyünün tipik sosyo-ekonomik özelliklerini taşımaktadır.

Ekler

Ek 1: Bizeri Köyünde bulunan Müslim ve gayrimüslim haneler

Müslim Haneler

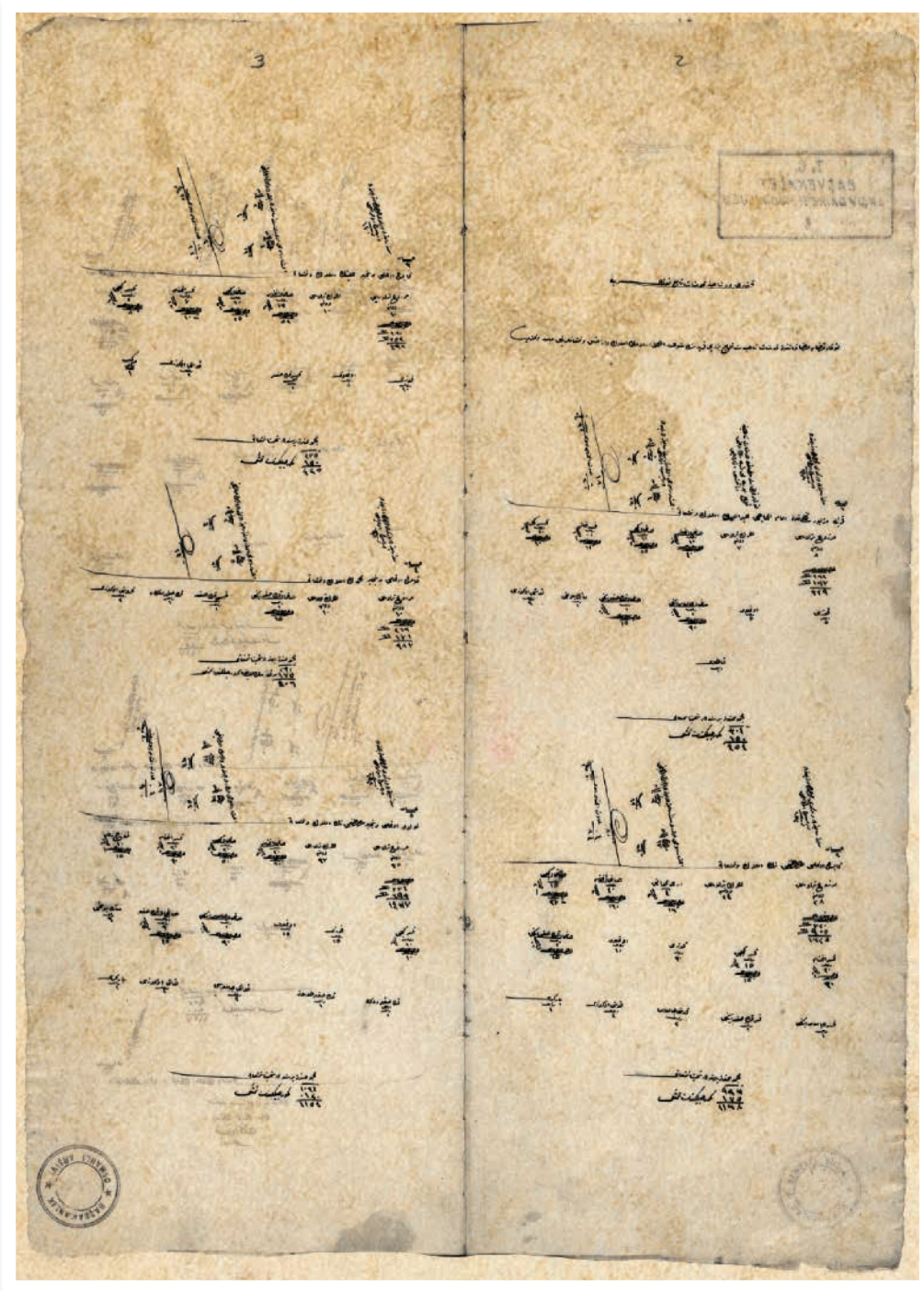
1. İmam Elhac Abdullah
2. Kabişoğlu Mustafa
3. Kabişoğlu Ali
4. Kabişoğlu Mehmed
5. Lulukoğlu Mustafa
6. Emirmustafaoğlu Bekir
7. Taytakoğlu Hüseyin
8. Molla Mustafa oğlu İbrahim
9. Hacıhüseyinoğlu Memiş
10. Hacıhüseyinoğlu İbrahim
11. Söylemezoğlu Mustafa
12. Hacıoğlu Topal Hüseyin
13. Hacıoğlu Mehmed
14. Hacıbekiroğlu Mustafa
15. Canik Ali
16. Dervişoğlu Bekir
17. Devecioğlu Osman
18. Karabekiroğlu Bekir
19. Lulukoğlu Mehmed
20. Çamsarioğlu İbrahim
21. Güdekoğlu İbrahim
22. Kerimoğlu Salih
23. Danacioğlu Süleyman
24. Danacioğlu Yetim Salih
25. Köpüklüoğlu Ali
26. Canik Kara Mustafa
27. Lulukoğlu Osman
28. Topçuoğlu Hizmetkar Ali
29. Yesiroğlu Deli Ahmed
30. Lulukoğlu Kerim Mustafa

31. Lulukoğlu İsmail
32. Taytakoğlu Ömer
33. Ayanoğlu Emin
34. Kürtalioğlu Ahmed
35. Şiranlı Dünüroğlu Hasan

Gayrimüslim Haneler

1. Delikurtoğlu Rençber Artin
2. Hubikoğluoğlu Ohannik
3. Çendekoğlu Kalos
4. İslambolluoğlu Tekogos
5. Boynozoğlu Menzek
6. Ermeni Manastırı

Ek 2: Bizeri Temettüat Defterinden Bir Örnek

Anadolu Jurnal Defterleri'nde Tokat ve Çevresine Dair Bazı Tespitler (1835-1860)

BÜŞRA BEDİR - RUMEYSA TAŞÇI
Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi

Giriş

Osmanlı Devleti'nde III. Selim döneminde başlayan köklü yenileşme hareketleri II. Mahmud döneminde de devam etmiştir. II. Mahmud döneminin en mühim gelişmelerinden birisi olan Vaka-i Hayriye denilen Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra gerçekleştirilen yenileşme hareketleri silsilesi, devrin siyasetinde "usûl-i nizam-ı müstahsene" kavramıyla anılmıştır. Bu dönemde toplumsal alanda yapılan yeniliklerden birisi de Jurnal Teşkilatı'nın teşkilidir. Bu teşkilat ile memleket içerisinde yaşanan her türlü toplumsal ve iktisadi gelişme ile olağanüstü olaylar kaza merkezinde düzenli olarak jurnal kâtipleri tarafından kaleme alınarak Jurnal Defterlerine kaydedilmiştir¹. Merkeze gönderilen bu defterler sayesinde Osmanlı Devleti'nde taşradan merkeze devamlı ve düzenli bilgi akışı sağlanmıştır.

Farklı anlamlarda kullanılan "jurnal" kavramının Osmanlı Devleti'nin son asrında popülerliğini artırdığı bilinmektedir. Fransızca kökenli "journal" kelimesinin Osmanlı Devleti'nde kullanım alanlarına bakıldığında, günlük haberlerin yer aldığı gazete, günlük yazışmaların kaydolunduğu defter, bir kişinin tutmuş olduğu defter, gizli haber toplama işi yani hafiyelik ve bütün bunların dışında bir beldede meydana gelen her türlü ilginç olayların kaydedildiği defter gibi çeşitli

¹ Yunus Emre Çakır, *Tarih Kaynağı Olarak Jurnal Defteri ve Çankırı Jurnal Defterlerinin Değerlendirilmesi*, Yüksek Lisans Tezi, Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çankırı 2017, s. 17.

anlamlara geldiği anlaşılmaktadır. Bu çalışmanın esas konusunu, yurdun her bir köşesinde gerçekleşen olaylardan haberdar olma isteği sonucu ortaya çıkan Jurnal Teşkilatı ve ona mensup memurların kayıt altına aldığı defterlerde yer alan, beldelerin sosyal ve iktisadi durumunun yanı sıra yaşanan olağanüstü gelişmeler teşkil etmektedir. Osmanlı Devleti'nde geniş bir çalışma alanına sahip jurnal teşkilatının İstanbul dışında Anadolu ve Rumeli eyaletlerinde bulunan yerleşim yerlerinin her birine birer jurnal kâtipi görevlendirildiği bilinmektedir. Kâtip sayısının ilerleyen dönemde arttığına dair bilgiler mevcuttur.

Klasik dönem Osmanlı padişahlarının son halkası modern dönem Osmanlı padişahlarının ilk halkası olarak kabul edilen III. Selim'den itibaren Osmanlı Devleti'nde gerçek anlamda batılılaşma faaliyetleri başlamıştır. III. Selim'den sonra tahta geçen II. Mahmud döneminde ise bu faaliyetler sistematik olarak köklü bir değişim ve dönüşüm hareketine dönüşerek yeni kurumların doğmasına yol açmıştır. Başlarda yalnızca ordu içinde yapılan ıslahatlarla sınırlı kalan yenileşme hareketi, II. Mahmud döneminde devletin hemen hemen her kademesine yayılma fırsatı bulsa da ıslahatların sekteye uğramadan gerçekleşebilmesi için yine öncelik ordunun ıslah edilmesi olmuştur. Örneğin III. Selim zamanında askeri düzeni yenileştirmek için kurulan Nizam-ı Cedid'in yerini Sekban-ı Cedid ordusu almıştır. Tarihimizde önemli bir yer tutan Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılarak yerine Avrupai tarzda Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye adlı ordunun kurulması da devrin ses getiren ıslahatları arasında yerini almıştır. II. Mahmud döneminde yapılan askerlikle ilgili bu ıslahatların bir neticesi de ülkede yaşayan asker sayısını belirlemek için ilk nüfus sayımının yapılmasıdır. Nüfus Teşkilatı, Posta Teşkilatı, Karantina Teşkilatı dışında bir de Jurnal Teşkilatı II. Mahmud döneminde ortaya çıkan yeni kurumlardandır. Ancak söz konusu bu teşkilatın çok fazla çalışılmadığı da incelediğimiz belgelerden çıkarabileceğimiz sonuçlar arasında yerini almıştır.

Jurnal Teşkilatından bahsedildiğinde akıllara ilk olarak II. Abdülhamid dönemindeki Hafiye Teşkilatı gelse de araştırma sonuçlarına göre jurnal teriminin ve uygulamalarının daha eskiye dayanan bir geçmişi vardır. Hafiye Teşkilatı, toplumun düşüncelerini, eğilimlerini, niyetlerini anlamak ve siyasi farklı görüşleri anlayarak muhalefeti tespit etmek amacıyla 1880 yılında Zabtiye Nezareti'ne bağlı olarak kurulan bir kurumdur. Ancak bu çalışmaya konu olan Jurnal Teşkilatı'nın bu anlamdan farklı niteliklere sahip olduğu ve daha eskilere dayandı-

ği bilinmektedir. Bundan hareketle bu çalışmanın amacı jurnallerin gerçekten ne olduğu, nasıl ortaya çıktığı, bunların yazılmasına niçin gerek duyulduğu, bu jurnalleri kimlerin hangi amaçla kayda aldığını açıklamaktır. Burada incelenen jurnal teşkilatı devletin resmi ve açıkta olan, halk ile ilgili bilgiyi toplayan bir kurumudur. Jurnal Teşkilatı'nın merkezde Seraskerliğe bağlı bir üst yöneticisi ve taşradaki büyük şehirlerde üç dört kişiden oluşan görevlileri ve küçük şehir ve kasabalarda ise resmi maaşlı birer memuru vardır². Kısacası ülke içinde yaşanan günlük olayların kayıt altına alınabilmesi amacıyla Jurnal Teşkilatı oluşturulmuştur. Araştırma konusu olarak seçilen bu teşkilatı, Cumhuriyet'in ilk yıllarında kurulan bugünkü Anadolu Ajansı'nın, 1835'lerde kurulan Osmanlı Dönemindeki ilk tohumu olarak nitelendirmek yanlış olmayacaktır. Zira jurnal teşkilatı incelediğinde yaptığı işlerin ve topladığı veriler bakımından tamamen günlük hayat ile ilgili bütün bilgilerin, bünyesindeki memurlar tarafından kayıt altına alındığı anlaşılmaktadır. Akademik çalışma sahasında pek fazla yer edinememiş olan jurnal teşkilatı ve jurnal defterlerini konu edinen ve bu yazıya da kaynaklık eden eserlerin başlıcaları şunlardır: Mehmet Zahit Yıldırım, *Osmanlı Devleti'nde Jurnal Teşkilatı (1835-1860)*; Cengiz Kırılı, "Sultan ve Kamuoyu: Osmanlı Modernleşme Sürecinde Havadis Journalleri (1840-1844)"; Abdülkerim Abdulkadiroğlu-İsmail Hakkı Aksoyak- Necip Fazıl Duru, *Kastamonu Jurnal Defteri (1252-1253) metin ve tıpkı basım, Ankara 1998*".

Jurnal Teşkilatı'nın Kuruluşu ve Faaliyetleri

Çeşitli anlamları bulunan jurnal sözcüğü Fransızca kökenli bir terim olarak sözlükte yevmiye, günlük, rûzname anlamlarına gelmektedir³. Literatürde ise Osmanlı Devleti'nde gerek görevlilerin gerekse halkın yaptıklarını takip etmek, düşüncelerini öğrenmek, kamuoyunun nabzını tutmak için özel olarak görevlendirilmiş memurların günü gününe tuttıkları bilgileri içeren defterlere verilen isimdir. Jurnal terimi bir taraftan açıkça ve resmi olarak görevlendirilen memurların tuttıkları bilgiler anlamına gelirken diğer taraftan da yine devlet tarafından görevlendirilip gizli olarak halkın arasına karışarak elde ettikleri bilginin istihbârî olarak kayda geçirilmesidir. Cengiz Kırılı, jurnalleri halkın gündelik sohbetleri-

2 Mehmet Zahit Yıldırım, *Osmanlı Devleti'nde Jurnal Teşkilatı*, İstanbul 2012, s. 5.

3 Artin Hindoğlu, *Dictionnaire Abrégé Français.-Turcou Hazine-i Lügat*, Viyana 1831, s. 540.

ne kulak kabartan hafiyelerin kendi ağızından naklettiği “havadis journalı” olarak nitelendirmektedir⁴.

Jurnal Teşkilatı Osmanlı Devleti’nin yenileşme çabalarının zirveye ulaştığı dönem olan II. Mahmud devrinde kurulmuştur. Osmanlı Devleti’nin “en uzun yüzyılı” olarak adlandırılan 19. yüzyılda Osmanlı Devleti’nde birçok kurumsal yenilik gerçekleşmiştir. Öyle ki bu dönemde bu kurumların çoğu hakkında birçok araştırma yapılmışken jurnal teşkilatı daha az araştırma konusu olmuştur. Konu hakkında yapılan çalışmalar da sınırlı sayıda kalmıştır. Bu durum 19. yüzyılın sosyal hayatının daha iyi anlaşılmasına vereceği katkı bakımından büyük bir eksiklik arz etmektedir. Söz konusu bu teşkilatın Osmanlı toprağı içerisinde yer alan Anadolu ve Rumeli’deki vilayet, sancak, kaza, beldelere değin yayılma gösterdiği anlaşılmaktadır. Sancak veya kazaların büyüklüğüne göre bir, iki veya üç jurnal kâtibinin atandığı kaynaklarda geçmektedir. Ancak bazı kazaların sancak merkezine uzak olması nedeniyle jurnallerin günlük olarak sunulması mümkün olamayacağından görevliler tarafından tutulan bu defterler haftada bir olmak üzere kaza müdürünün bilgisi dâhilinde sancak merkezine getirilerek takdim edilmiş ve böylece uygulamada kolaylık sağlanmıştır.

Jurnal teşkilatı için Osmanlı Devleti’nin ilk resmi haber ajansı benzetmesini yapmak yanlış olmaz. Bu teşkilat kuruluşu ve görevleri itibariyle, memleketin payitahtı olan İstanbul’dan başlayıp en ücra kasabalarına kadar yayılmış bir haber toplama ağına sahiptir. Bu çalışmayla Sivas vilayetine bağlı Tokat ve çevre kazalar ile ilgili bilgiler merkeze alınarak teşkilatın taşradaki durumunun ortaya konulması hedeflenmektedir. Ancak incelenen döneme ilişkin taşra ile ilgili belgelerin oldukça sınırlı kaldığı tespit edilmiştir. İncelemeye konu olan belgeler dönemin taşra hayatına ve buralarda meydana gelen günlük olaylara, ülkenin çeşitli yerlerindeki bayındırlık işlerine dair oldukça detaylı bilgiler vermektedir. Osmanlı modernleşmesi için önemli bir adım olan bu teşkilat zaman içerisinde köklü değişikliklere uğrayıp bazı bölgelerde işlevini yitirmiş olsa da yeni kurumların oluşmasına önyak olmuştur da denilebilir. Buna örnek olarak 1838 yılında kurulan Karantina Teşkilatı verilebilir.

4 “Havadis jurnalleri, İstanbul kahvehanelerine gizliden giren hafiyelerin, sıradan insanların günlük konuşmalarını kaydetmesiyle oluşturulmuştur. II. Abdülhamid döneminden farklı olarak siyasi meseleler değil günlük sohbetleri içermektedir. Bizim ele alacağımız jurnallerden farkı ise, jurnal defterlerinin hafiyeler tarafından değil jurnal memurları eliyle yazdıkları defterlerden oluşmasıdır.” Cengiz Kırılı, “Kahvehaneler ve Hafiyeler: 19. Yüzyıl Ortalarında Osmanlı’da Sosyal Kontrol”, *Toplum ve Bilim Dergisi*, Sayı 83 (2000), s. 60.

Anadolu Jurnal Defteri 1 olarak adlandırılan belgelerdeki bilgilerden hareketle Jurnal Teşkilatının kuruluş tarihinin 15 Mayıs 1835 olduğu tespit edilmiştir. Teşkilatın yönetmeliği ve nizamnamesinin kayıtlı olduğu defterin başlangıç yazısı şu şekildedir:

*“Bismihî Subhânehü ve Te’âlâ
Hâzâ defterü Journâli Memâlik-i Anadolu der-zamân-ı sadr-ı
Sudûrû'l-vüzerâ Hazret-i Mehmed Emin Rauf Paşa yesser’Allâhü
Te’âlâ mâ-yurîdü ve mâ-yeşâ fî eyyâni Reîsü'l-Küttâb
me’âlî-nisâb Mehmed Akif Efendi
nâle mâ-yetemennâhü el-vâki’
Fî 17 M. sene 1251”⁵*

Buradan da anlaşıldığı üzere Sadrazam Mehmed Emin Rauf Paşa ve Reisülküttab Mehmed Akif Efendi bu teşkilatın hayata geçirilmesine vesile olan isimlerdir. Teşkilatın kurulmasından sonra Kastamonu jurnal kâtipliğine atanan Abdülaziz-zâde Seyyid Hâfız Said’in, Kastamonu ile ilgili jurnal defterini 1836 senesi nisan ayının sonları ile mayıs ayı başlarında tutmaya başladığı ifade edilmiştir. Bu durum incelendiğinde kâtiplerin görevlendirme tarihleri ile göreve başlama süreleri arasında uzun bir zaman geçebildiği anlaşılmaktadır. Söz konusu bu atamaların yavaş yavaş yapıldığı da bir başka düşünce olarak yerini almıştır.

Bu teşkilatın kuruluş amacını araştırdığımızda jurnal yönetmeliğinde “Nizâmât-ı mülk ve millet ve refah ve asâyîş-i ahâli ve raiyet nîk ve bed vukû’ bulan keyfiyata malumattan ibaret olduğuna.” şeklinde belirtildiğini görmekteyiz⁶. Burada anlatılmak istenen memleketin ve milletin nizam ve düzeninin sağlanması, bunun gerçekleşmesinin halkın refah içinde olmasına bağlı olduğu, refah içinde olmayanların da durumlarının bilinmesinin gerektiği gibi kısaca Osmanlı ülkesinde yaşayan herkesin iyi ya da kötü durumu her ne ise haberdar olunmasına bağlı olduğuna inanılmasıdır. Burada II. Halife Ömer’in “*Kenar-ı Dicle’de Bir Kurt Aşırsa Koyunu, Gelir de Adl-i İlahi Sorar Ömer’den Onu*” anlayışının izlerini görebilmekteyiz. Kısaca memleketin her köşesinde meydana gelen bütün olayların ayrıntılarıyla kaydedilip merkeze bildirilmesi gerekmektedir.

Jurnal Teşkilatı kurulmadan önce belirtilen eyaletlerin ve sancakların merkezinde bulunan yöneticilerin maiyetlerinde çeşitli görevler için bulunan birkaç

⁵ KK, Anadolu Jurnal Defteri, no. 7520, s. 2.

⁶ KK, Anadolu Jurnal Defteri, no. 7520, s. 2.

kâtibin olduğu adı geçen yönetmelikte belirtilmektedir. Ancak bazı küçük kaza ve kasabaların yöneticileri olan voyvoda ve ayanların kâtipleri bulunmasa da buralarda nüfus kaydı yapan mukayyidler görevde bulunmaktadır. Yönetmelikte bu görevliler arasından liyâkat sahibi olanlarının jurnal kâtibi olarak görevlendirilip, maaşlarına ek bir zam yapılması emri mevcuttur⁷.

Jurnal yönetmeliğini maddeler halinde özetlemek gerekirse:

- 1- Mülk ve milletin durumunun bilinmesi,
- 2- Bunun için her türlü gelişmenin usulüne uygun olarak kaydedilmesi,
- 3- Kayıtların sağlıklı yapılabilmesi için jurnal kâtiplerinin görevlendirilmesi,
- 4- Büyük merkezlerde bu husus için bir, iki veya üç kişinin görevlendirilmesi,
- 5- Küçük merkezlerde bu işi yapabilecek nüfus mukayyidi veya bu işten anlayan diğer kişilerin görevlendirilerek bunlara ek ücret verilmesi öne çıkmaktadır.

Jurnal Teşkilatı kuruluşu aşamasında Anadolu'daki sancakların tamamındaki kazalar ile birlikte toplamda 373 kazayı kapsamaktadır. Bahsi geçen yerleşim yerlerine 383 adet jurnal kâtibi tayin olunmuştur. Bu memurların maaşları toplamı ise 35.813,5 kuruştur. Sonraki yıllarda bu miktar farklılık göstermektedir. Bu kâtipler her gün buldukları yerlerde meydana gelen olayları, doğum ve ölümleri, bolluk, kıtlık ve kuraklık gibi durumları, buldukları yerleşim yerlerine gelip gidenleri, ne sebeple gelip gittiklerini düzenli bir şekilde defterlerine kaydetmekle mükelleftirler. Kaydedilen tüm bu bilgiler sancak merkezine yakın olan yerlerde haftada bir, uzak olan yerlerde ise on beş günde bir sancak merkezine gönderilecekti. Sancaklarda toplanan defterler her ay İstanbul'a gönderilecekti. İstanbul'a gelen bu defterler Seraskerlik bünyesinde bulunan jurnal nazırının emrindeki kâtiplerce tasnif edilip özetlenerek önem arz edenler padişaha sunulmuştur. Yine padişahın emri ile gerekli görülen hadiseler Takvim-i Vekayi'de yayınlanmıştır⁸.

Anadolu Jurnal Defterinde Tokat ve Çevresine Dair Bazı Tespitler

Köklü bir geçmişi olan Tokat, coğrafi konumu nedeniyle Hititler, Persler, Roma ve Bizans gibi devletlerin sınırları içinde yer almıştır⁹. Tokat'ın Türk hâkimiyete

7 Mehmet Zahit Yıldırım, *Jurnal Teşkilatı*, s. 14.

8 Mehmet Zahit Yıldırım, "Jurnal Defterleri ve Jurnal Defterlerinde Mentеше Sancağı", *OTAM*, Sayı 43 (Bahar 2018), s. 322.

9 Esat Aktaş, "19. Yüzyılın Sonunda Tokat Sancağı", *Mavi Atlas Dergisi*, 9/1 (2021), s. 99.

tine girmesi ise 1071 yılındaki Malazgirt Zaferi sonrasında Emir Danişmend'in şehri fethetmesiyle beraber gerçekleşmiştir. Şehir, sonraki yüzyıllarda Selçuklu, İlhanlı ve Eretna devletlerinin idaresinde kalmıştır. 1398 yılında ise Osmanlı İmparatorluğu topraklarına dâhil edilmiş, uzunca bir süre Sivas vilayetine bağlı bir kaza olarak varlığını sürdürmüştür¹⁰.

II. Mahmud döneminde kurulan jurnal teşkilatı Anadolu'da uygulandığı sırada Sivas vilayeti dâhilinde bulunan Tokat'ta da faaliyet gösterme imkânı bulmuştur. Fakat ülkenin geniş kesimlerine kadar ulaşan bu teşkilat hakkında arşiv belgelerine bakıldığında çok azının günümüze kadar ulaşabildiği tespit edilmektedir. Bununla beraber arşivde teşkilat hakkında tatmin edici bilgiler içeren defterlerin varlığından da söz edilebilmektedir. Jurnal kâtipleri tarafından tutulan ve İstanbul'a ulaşan belgeler daha sonra özetleri çıkarılarak Rumeli ve Anadolu olarak iki başlık altında taksim edilmiştir. Taşra hakkındaki bilgiler Anadolu Jurnal Defteri I ve Anadolu Jurnal Defteri II olarak arşivde yer almaktadır.

Jurnal Teşkilatının bulunduğu Tokat ve çevresindeki sancak ve kazaların isimleri şöyledir;

- 1- **Amasya Sancağı:** Nefs-i Amasya, Gedağra, Havza, Lâdik, Zünnun-âbâd, Rami, Gelingiras,
- 2- **Bozok Sancağı:** Yozgad, Kızılkoca, Sorkun, Boğazlıyan, Süleymanlı, Selmanlı, Gökçubuk, Emlak, Akdağ Madeni, Behramşah ve Budaközü.
- 3- **Canik Sancağı:** Bafra, Samsun, Kavak, Terme, Akçay, Erim, Ünye, Fatsa, Nefs-i Gönye.
- 4- **Çorum Sancağı:** Nefs-i Çorum, Osmancık, Saz, İskilip, Hacıhamza.
- 5- **Karahisar-ı Şarkî:** Nefs-i Karahisar-ı Şarkî, Ordu (Bayramlı), Koyulhisâr, İskefsir.
- 6- **Sivas:** Nefs-i Sivas, Zile, Tokad, Turhal, Kazâbâd, Hüseyinâbâd (Alaca), Artukâbâd, Erbaa, Niksar.

Ortaya koyduğumuz bu bilgiler 1835 yılındaki idari yapı hakkında da fikir sahibi olmamızı sağlamaktadır. Osmanlı Devleti'nin, Yunanistan'ın bağımsızlığını kazanması ve Mısır meselesi dolayısıyla büyük toprak kayıpları yaşadığı 1829-1833 yıllarından sonraki idari yapısı bu teşkilatın kurulması sebebiyle verilen bilgilerden de anlaşılabilir.

10 Metehan Şahin-Türker Şimşek, "17-19. Yüzyıllarda Tokat'ın Sosyo-Ekonomik Yapısı", *Türk İdare Dergisi*, Sayı 486, s. 297.

Tablo 1: Jurnal Teşkilatının kurulduğu sancaklara ait bilgiler

Sancak	Kâzâ Sayısı	Kâtip Sayısı	Bir Aylık Maaş Miktarı
Alâiye	4	4	395
Amasya	7	8	630
Ankara	8	8	625
Aydın	20	20	3200
Biga	7	7	670
Bozok	10	10	680
Canik	7	7	975
Çankırı	16	16	700
Çorum	5	5	430
Denizli Hassı	3	3	365
Erzurum	1	3	950
Gümüşhane	4	4	450
Hamid	11	11	396
Hüdaverndigar	36	38	4962,5
İç-il	15	15	670
Karahisâr-ı Sahib	11	11	415
Karahisâr-ı Şarki	4	4	750
Karesi	8	9	1055
Kastamonu	31	31	1935
Kayseri	1	2	300
Kırşehir	2	2	70
Kütahya	19	20	2315
Maden-i Hümayun	24	24	1835
Menteşe	25	25	1745
Saruhan	17	17	1474
Sivas	9	9	1045
Sığla	19	20	2590
Sultanönü	3	5	535
Teke	13	13	575
Terkemiş? Hassı	6	6	340
Trabzon	3	4	1150
Urfa	3	3	950
Viranşehir	19	19	1455
Toplam	373	383	36583,5

Jurnal Teşkilatı Sivas'ta 25 Haziran 1835 tarihli Hatt-ı Hümayun'a dayanılarak kurulmuştur. Teşkilat Sivas ile eş zamanlı olarak Amasya ve Çorum sancakları ile bunların kazalarında da oluşturulmuştur. Sivas sancağının, jurnal teşkilatının ilk teşekkülü sırasında merkezle birlikte dokuz kazası olduğu anlaşılmaktadır¹¹. Anadolu yapılanmasında yer alan Sivas sancağının jurnal kâtipleri hakkında Anadolu jurnal defterinde yer alan bilgiler şu şekildedir:

Nefs-i Sivas'a Seyyid Ömer Sıdkı iki yüz, Zile kazâsına Selim yetmiş beş, Tokad kazâsına es-Seyyid eş-Şeyh Abdülkadir iki yüz, Hüseyinâbâd kazâsına Âdil-zâde Ali Rüşdü elli, Artukâbâd kazâsına es-Seyyid Ömer yüz yirmi, Erbaa kazâsına Hâfız Hüseyin yüz elli ve Niksar kazâsına es-Seyyid Mehmed Salih yüz kuruş maaşla jurnal kâtibi olarak görevlendirilmişlerdir.

Zile kazâsı jurnal kâtibi Selim'in görevinde gösterdiği dikkat ve sadâkatinden dolayı maaşına 20 Haziran 1837 tarihinde yüz kuruş zam yapılmıştır¹². Tokad kazâsı jurnal kâtibi es-Seyyid eş-Şeyh Abdülkadir 17 Kasım 1838 ve Turhal kazâsı jurnal kâtibi Bekir 9 Kasım 1838 tarihinde vefat etmişlerdir. Kazâbâd kazâsı jurnal kâtibi es-Seyyid Ömer 30 Eylül 1840 ve Erbaa kazâsı jurnal kâtibi Hâfız Hüseyin 31 Ağustos 1837 tarihinde değiştirilmişlerdir.

Niksar kazâsı jurnal kâtibi es-Seyyid Mehmed Salih 30 Mayıs 1843 tarihinde müracaatta bulunarak beratının yenilenmesini istemiştir. Bu talebine istinaden görevin 8 Eylül 1835 tarihinde yüz kuruş aylık maaş karşılığında tekrar kendisine verildiği, beratının yenilendiği kayıtlardan anlaşılmaktadır¹³.

Maliye Nezareti'ne 14 Mayıs 1869 tarihinde yazılmış bir belgedeki bilgilere göre Sivas şehrinde jurnal kâtipliğini Abdülvahhab Efendi yüz elli kuruş maaşla yürütmektedir. Başlangıçta Sivas merkezde görevlendirilen jurnal kâtibinin maaşı iki yüz kuruş idi. Aradan geçen zaman içinde maaşında elli kuruşluk bir azalma olduğu anlaşılmaktadır.

Bahsi geçen tarihlerde Karahisâr-ı Şarkî sancağına bağlı olan İskefsür (Reşadiye) kazâsı jurnal kâtipliğine ataması yapılan ve yetmiş beş kuruş maaş alan Hasan Şeyh-zâde Mehmed'in vefat etmesi üzerine yerine es-Seyyid Ömer isimli şahıs altmış kuruş maaşla kâtip olarak görevlendirilmiştir.

11 Mehmet Zahit Yıldırım, *Jurnal Teşkilatı*, s. 56.

12 *KK. d. Anadolu Jurnal Defteri*, no. 7520, s. 82.

13 *KK. d. Anadolu Jurnal Defteri*, no. 7521, s. 39.

Tablo 2: Sivas Sancağı'ndaki Jurnal Teşkilatı görevlileri

Sancak Adı	Kaza Adı	Kâtip Adı	Maaşı	Tayin Tarihi	Tebdil/Fevt
Sivas	Nefs-i Tokad	Seyyid Ömer Sıdkı	200	10 C. 1251	
	Zile	Selim	75	10 C. 1251	16 Ra. 1253 Tcd.
	Tokad	es- Seyyid eş- Şeyh Abdülkadir	200	10 C. 1251	29 Ş. 1254 Fvt.
	Turhal	Bekir	50	10 C. 1251	21 R. 1254 Fvt.
	Kazâbâd	es-Seyyid Ömer	100	10 C. 1251	3 Ş. 1256 Tbd.
	Hüseyinâbâd	Âdil-zâde Ali Rüşdü	50	10 C. 1251	
	Artukâbâd	es-Seyyid Ömer	120	10 C. 1251	
	Erbaa	Hafız Hüseyin	150	10 C. 1251	29 Z. 1253 Tbd.
	Niksar	es-Seyyid Mehmed Salih	100	10 C. 1251	
	9	9	1045		

Jurnal Defterleri incelendiğinde, Tokat'ta atama gibi bürokratik gelişmelerin yanı sıra toplumsal alan ile ilgili de birtakım bilgilere rastlanmaktadır. Bu bilgelere bakıldığında göze çarpan önemli bir detay ihtida hareketleri hakkındaki bilgilerdir. İhtida kelimesi Arapça hedy kökünden türetilmiş olup hidayeti bulma, İslam ile müşerref olma gibi anlamlara gelmektedir¹⁴.

Jurnal Defterlerinde yer alan Tokat ve çevresindeki ihtida hareketleri:

Balya? kazâsı sakinlerinden Veysel, Torul kazâsı sakinlerinden Andon ve Sava, Tokad kazâsı sakinlerinden Ohan isimli zimminin sekiz yaşında kızı ve Karahisâr-ı Şarkî sakinlerinden Mariye İslâm dinine girmişlerdir. Burada dikkatimizi Tokad sakinlerinden olan sekiz yaşındaki bir çocuğun ihtidası çekmektedir. Çocuğun babası ile birlikte mi yoksa tek başına mı Müslüman olduğuna dair bir bilgi mevcut değildir.

Tokad Jurnal defterlerinde toplumsal alanda yaşanan bir diğer gelişme olarak hububat kıtlığı ve fiyatları ile ilgili şöyle bir bilgi mevcuttur:

13 Şubat 1836 tarihinde özetleri çıkarılan jurnal kayıtları arasındaki bir bilgiye göre Tokad kazâsında geçen receb ayında hıntanın beher keyl-i Tokadîsi 140 ve şa'irin 72 kuruşa kadar satıldığı anlaşılmaktadır¹⁵. Bu bilgilerden, buğday ve arpanın Tokad ölçeği ile olan satış fiyatının çok arttığı ileri sürülebilir.

14 Ali Köse, "İhtida", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (=DİA)*, XXI, 554.

15 *KK. d. Anadolu Jurnal Defteri*, no. 7520, s. 21.

Anadolu'da gerçekleşen doğal afetler de jurnal defterlerine kaydedilen bir başka konudur. Tokat'ta yaşanan bir depremle ilgili şöyle bir bilgiye rastlanmaktadır: İncelenen dönemde ülke içinde birçok depremin meydana geldiği, mal ve can kayıplarına yol açtığı kayıtlara geçmiştir. İncelediğimiz bir kayıtta; 11 Şubat 1836 gecesi ve 14 Şubat 1836 günü iki defa kible tarafından meydana gelen hareket-i arzdan Kayseri'nin merkezinde üç câmi ve bir han, köylerinde de yedi câmi, iki mescid ile çok sayıda ev yıkılmış olup on üç nefer Müslim ve gayrimüslimin bina altında kalarak vefat etmiş olduğu bildirilmiştir¹⁶. Kayseri'de meydana gelen depremden yarım saat sonra bir deprem de Tokad'da meydana gelmiştir. Fakat hasar ve kayıpla ilgili bir bilgi rapor edilmemiştir¹⁷.

Jurnal Defterlerine göre Tokat ve çevresinde gerçekleşen doğum ve ölüm sayıları ise şu şekildedir: 20 Haziran 1838 tarihinde yapılan tespitlere göre Sivas, Kırşehir, Kayseri, Küretü'n-Nühâs, Kastamonu, Durağan, Mihalıççık, Tokad, Rakka, Erzurum, Gümüşhane, Maçka, Trabzon, Niksar, Gediz, Boyabad, Bursa ve Erim kazâlarında Müslümanlarda 2809 doğum ve 3740 ölüm olayı, gayrimüslimlerde ise 729 doğum olayına karşılık 557 ölüm olayı gerçekleşmiştir¹⁸. Bu doğum ve ölüm oranları içerisinde Tokat ve çevresine ait ayrıntılı ve özel bilgi mevcut değildir.

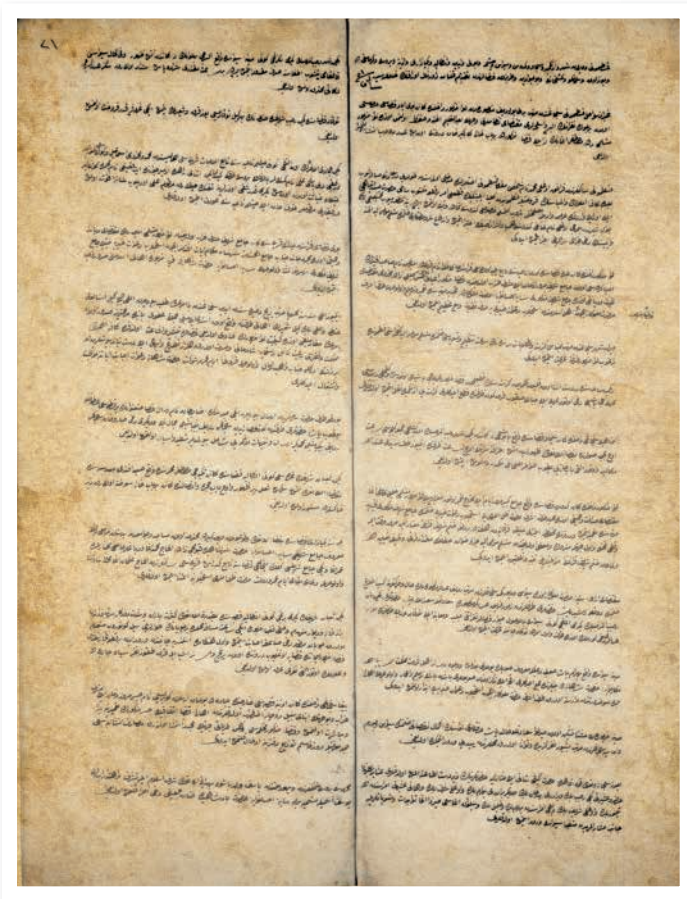
Jurnal Defterlerinde Yer alan İlginç Bazı Olaylar

Faaliyet gösterdiği dönemlerde adeta halkın nabzını tutmaya yarayan jurnal defterlerinde karşımıza ilginç bazı olaylar çıkmaktadır. Bu münferit olayların bir kısmına örnek vererek merakımızı bir nebze de olsa gidersek de bu hadiselerin daha fazla çeşitlilik gösterdiği bilgisini de hatırlatmakta fayda vardır. Özellikle gök cisimleri ve ışık görme olayları ile ilgili kayıtları incelediğimizde bugünkü ufo olarak adlandırdığımız nesne ile örtüştüğünü söyleyebiliriz. Ufo nedir? diye sorulduğunda verilen cevap "tanımlanmakta güçlük çekilen gök cismidir" şeklindedir. Bu bağlamda jurnal defterlerinde yer alan bazı hadiselerin yörenin zihniyeti hakkında fikir sahibi olmamıza katkı sağladığı da şüphesizdir. Jurnal defterlerinde geçen bazı ilginç olaylar şu şekildedir;

16 KK. d. Anadolu Jurnal Defteri, no. 7520, s. 25.

17 KK. d. Anadolu Jurnal Defteri, no. 7520, s. 17.

18 KK. d. Anadolu Jurnal Defteri, no. 7520, s. 51.

KK. d.
Anadolu
Jurnal Defteri,
no. 7520

ğundan Keşan kazâsına tâbi Bulgar karyesi reayasından bir çobanın birkaç re's keçisi dörder baş oğlak doğurmuş olduğu adı geçen kazadan ve Limni ceziresi ahâlisinden Mehmed nâm kimesnenin kuyruklu ve elleri altışar parmaklı bir oğlu tevellüd eylemiş olduğu cezire-i mezkûre tarafından vârid olan jurnal evrâkında mesturdur¹⁹. Buradan anlaşıldığı üzere, bahsi geçen bölgede gerçekleşen ilginç bir hayvan doğumundan bahsedilmektedir. İlğimizi çeken asıl nokta ise bir vatandaşın kuyruklu ve altışar parmaklı bir oğlunun dünyaya gelmiş olmasıdır.

Rumeli sahilinde bulunan Livadya? kazâsı sakinlerinden bir gayrimüslimin iki başlı ve dört elli, biri sağında ve biri solda biri arkasında olarak üç ayaklı bir kızı

Olağanüstü Doğumlar:

Ordu-yı Bayramlı kazasına tâbi Haymana kasabası sakinlerinden Mehmed adlı şahsın bir adet karasığırından bi-kudretillâhi te'âlâ iki başlı, gözleri ve kulakları dörder olarak bir buzağı zuhur ederek iki saat civarında otlakta ölmüştür.¹⁹

Kayseri kazasına tâbi Söksün? karyesinde bi-kudretillâhi te'âlâ bir koyundan her biri dörder göz ve kulak olarak iki başlı ve Akdağmadeni'ne bağlı Gerekçubuk? kazasında Merkez? karyesinde bir koyundan bir başlı ve sekiz ayaklı kuzular dünyaya gelmiş ve birkaç saat sonra feci bir şekilde can vermiştir.

Takvîm-i Vekâyi'de yer alan benzer bir başka haber de şöyledir: "Bi-hamdihi te'âlâ bu sene-i mübârekeke ne-bâtâtın kesret ve bereketi cihetiyle hayvanat tüvânâ ve kuvvetli oldu-

19 KK. d. Anadolu Jurnal Defteri, no. 7520, s. 24.

20 Takvîm-i Vekâyi, nr. 10 (5 Ra 1251/25 Aralık 1835).

doğup, bir çeyrek saat kadar yaşamış ve daha sonra helâk olmuştur. Ölen bebeğin cesedini bu kazâda oturan Todori isimli bir gayrimüslim para ile alıp büyük bir şişeye ilaçla koyarak İzmir'e götürmek üzere Sakız ceziresine uğradığında ada muhassılı makamına getirtip bizzat müşâhede etmiştir. Konu Kırkilise ve Avret-hisarı ve Tırnova kazâlarıyla Sakız adasından takdîm kılınan jurnal evrâkında muharrer olduğu Takvîm-i Vekâyi tarafına gelen ilmühaberde mestûrdur²¹. Jurnal defterlerinde yer alan en ilginç olayların başında gelen bu olay yine olağanüstü bir doğumdan bahsetmektedir. Olayla ilgili detaylara baktığımızda ilginç doğan bebeğin cesedinin para karşılığı satılmış olması dikkatleri çeken önemli bir noktadır.

Gök Cisimleri ve Işık Görme Olayları:

Tavas'ta meydana gelen günümüz tabiriyle UFO hâdisesi diyebileceğimiz olaylar ile ilgili bilgi şu ifadelerle jurnal defterinde yer almıştır: Tavas Kazâsı'na geçen Rebiülâhirin ibtidâsı Pazarirtesi günü bi-kudretillâhi Te'âlâ kible cânibinden büyücek karpuz şeklinde bir tarafa dört beş zir'â tûlünde lem'a-zîr olarak levni yeşilî bir nur zuhûr ve seyr-i serî' ile kazâ-i mezbûrda Babadağı dimekle ma'rûf cebelde medfûn bir zât-ı kerâmet-simâtın üzerine inüb kabr-i şerîfini refte-i nûr eylemiş idüğü²². Burada da yine büyük bir karpuz şeklinde, yeşil renkli bir ışığın Babadağı denilen dağda bulunan Anadolu'nun manevi fatihlerinden olan zatın kabri üzerine indiğinden bahsedilmektedir.

Yukarıda bahsedilen Tavas'taki gök cismi olayından on gün önce benzer bir olay Çanakkale'nin Bayramiç kasabasında yaşanmıştır. Burada bahsedilen gök cismi hadisesindeki tarifler Tavas'ta görüldüğü kaydedilen gök cisminde daha belirgin ifadelerle kaydedilmiştir. Bahsedilen bilgi şu şekildedir: Rebûlevvelin 21. Cuma gecesi sâ'at iki buçuk sularında Bayramiç kasabasına bikudretillâhi Te'âlâ kible tarafından rengi yeşile mâil ve parıldısı şu'le-i kamere mu'âdil müdevverü's-şekl bir nûr-ı mücessem zuhûr birle üç dakîka mîkdârı cevvi-i havada durub badehü Bayramiç kasabasına bir sâ'at mesâfede vâki' Yiğitaliler nâm karyede medfûn olub Nerle Ebe dimekle meşhûr hârunun kabr-i şerîfine nüzûl itmiş olduğu²³.

21 *Takvîm-i Vekâyi*, nr. 121 (30 M 1251/28 Mayıs 1835).

22 *KK, Anadolu Jurnal Defteri*, no. 7520, s. 19; bu haber 22 M 1251/20 Mayıs 1835 tarihli *Takvîm-i Vekâyi* nr. 120'de neşr olunmuştur.

23 *KK, Anadolu Jurnal Defteri*, no. 7520, s. 16; bu haber 14 B 1251 tarihli *Takvîm-i Vekâyi* nr. 116'da neşr olunmuştur.

Bayramiç kasabasının Yiğitaliler köyünde kible tarafından rengi yeşile meyilli ışığı ayışığına eş, dairevi şekilli bir ışık cismi ortaya çıkıp üç dakika kadar havada durup daha sonra adı belirtilen köydeki bir kadının kabrine inmiştir. Olayın 1 Temmuz gecesi olması gökyüzünün açıklığına delil olarak kabul edilebilir.

Cadı ve Hortlak Haberleri:

Karamürsel merkezde güneş battıktan sonra bazı evlerde bakır kaplar ve benzeri eşyanın kendiliğinden yer değiştirmesi ve çamaşırların da bulunduğu yerden başka bir yere naklolunması şeklinde olaylar yaşanmıştır. Bu garip hadiseden dolayı kasaba halkının rahatı kaçmış ve her gece köşebaşlarında toplanmışlar ve kadınlar da mahalledeki birer eve toplanarak beklemişlerdir. Bu olay araştırıldığında 40-50 gün önce ölen bir kadının mezarından kaynakladığına hükmedilerek bahsi geçen kadının mezarı açılmış ve cesedinin bir o kadar büyüyüp üzerindeki kıllar ve tırnaklarının üç parmak kadar uzadığı görülerek buradan kaynaklandığı düşünülerek kadının cesedi yakılmıştır²⁴.

Sonuç

Yenilikçi padişahlar arasında göze çarpan II. Mahmud'un Yeniçeri Ocağını kaldırmasıyla birlikte Osmanlı Devleti'nde pek çok alanda yapılacak olan yeniliklerin önündeki en büyük engel kalkmış ve devlet yapılanmasında köklü yenilikler yapılmaya başlanmıştır. Bu yenilikler arasında devlet içerisinde taşradan merkeze sürekli olarak bilgi akışını sağlayan Jurnal Teşkilatı yer almaktadır. Ancak jurnal teşkilatı ve jurnal defterleri konusu üzerinde çok kapsamlı çalışma yapılmadığı da muhakkaktır. Bu çalışmada Jurnal Teşkilatı ve Jurnal Defterleri hakkında elde edilen arşiv belgeleri incelenerek değerlendirilmiştir. Bu teşkilatın amacına bakıldığında bir beldede doğan-ölen, bir beldeye dışarıdan gelip-giden, o bölgede meydana gelen olağanüstü olaylar, iklim olayları ve kıtlık gibi çeşitli durumların kayıt altına alındığı anlaşılmaktadır. Jurnal kâtipleri tarafından jurnal defterlerine eklenen bu bilgiler haftalık, on beş günlük ve bir aylık şeklide tutularak sancak merkezine gönderilmiştir. Sancak merkezinden de aylık olarak defterler İstanbul'a gönderilmiş ve görevli memurlar tarafından özetlenerek

24 KK, *Anadolu Jurnal Defteri*, no. 7520, s. 16.

Anadolu Jurnal Defteri I, Anadolu Jurnal Defteri II ve Rumeli Jurnal Defteri I'i meydana getirmişlerdir. Arşiv belgesi Anadolu Jurnal Defteri I'den elde ettiğimiz bilgilere göre Sivas kazasında içinde Tokat'ın da bulunduğu toplam dokuz adet kaza olduğu ve Tokat kazasında vuku bulan çeşitli hadiselere, atamalara yer verildiği tespit edilmiştir. Defterlerde Tokat dışında gerçekleşen ilginç olaylar da eklenerek dönemin zihniyeti hakkında bilgiler de verilmiştir. Defter içerdiği bu bilgiler sayesinde Osmanlı toplumunun siyasi, sosyal, ekonomik, askeri, idari, kültürel hayatı hakkında bizleri oldukça aydınlatmaktadır.

Tarih araştırmalarında önemli yer teşkil eden arşiv kaynakları arasında; sosyal, iktisadi, idari, kültürel ve demografik hayata dair önemli bilgiler barındıran şer'iyeye sicilleri kadar kıymetli olan tahrir, şikâyet, temettuat ve nüfus defterlerinin tarihçilerin kullandığı birinci el kaynaklar arasında yer aldığı bilinmektedir. Akademik çalışmalara kaynaklık eden bu arşiv kayıtları günümüze kadar bütünlüğünü korumayı başarmış ve külliyatlı bir şekilde birçok eserde bu kayıtlardan faydalanılmıştır. Fakat jurnal defterleri için durum farklıdır. Teşkilatın hacmi ile günümüze ulaşan belgeler arasında tezatlık söz konusudur. Durum böyle iken jurnal teşkilatı ve jurnal defterleri konusu üzerinde çok kapsamlı çalışma yapılmadığı da bir gerçektir.

Devlet-i Aliyye'nin modernleşme süreci içerisinde değerlendirebileceğimiz Jurnal Teşkilatı ülke geneli hakkında bilgi sahibi olmamıza katkıda bulunmaktadır. Aynı zamanda teşkilat içerisinde görevli memurlar hakkında yer alan bilgiler biyografi çalışmalarına da kaynak olma niteliğine sahiptir. Elde edilen tüm bu bilgiler dâhilinde Jurnal Teşkilatı'nda görevli memurlarca tutulan jurnal defterleri, 19. yüzyıl içinde kaza ve sancaklar hakkında sosyal, siyasi, iktisadi ve askeri tarihi hakkında önemli bilgiler veren bir tarihi kaynak olarak daha fazla araştırma konusu olmayı hak eden bir arşiv hazinesidir.

Maliye Nezareti Masârifat Defterlerine Göre Tokat'a Yapılan Harcamalar (1840-1856)

ARZU DOĞAN

Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi

Giriş

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren maliye hazinesi, "Beyt'ülmal", "Hazine-i Hümayun" gibi isimlerle anılırken daha sonraları gelir ve giderleri karşılamak amacıyla "İç Hazine" veya "Enderun Hazinesi" gibi ihtiyat hazineleri de teşkil edilmiştir. Devletin sınırlarının genişlemesi ile teşkil edilen "Başdefterdarlık" kurumu, 1838 yılında Maliye Nezareti'nin kurulmasına kadar devletin varidat ve masraflarına dair kayıtları tutma görevini icra etmiştir.

Sultan II. Mahmud, Osmanlı devlet teşkilatında yaptığı düzenlemeler kapsamında "Masârifat Nezâreti"ni kurmuştur. Bu nezaretin sorumluluğu kapsamında 1834 yılından itibaren *Masârifât Defterleri* tutulmaya başlanmıştır¹. Maliye Nezareti'nin kurulmasından sonra da bu defterler tutulmaya devam edilmiştir. Masârifât Defterleri, ağırlıklı olarak personel giderlerine dair harcamaları ihtiva eden kayıtlardır. Bu harcamaların büyük bir kısmı idari ve askeri kadroları teşkil eden memurların maaş, tayin ve harcırah gibi harcamalarından ibarettir.

Bildirimizin konusu ve kaynağı, adı geçen Masârifat Defterleri içerisinde tespit etmiş olduğumuz Tokat'a dair kayıtlar teşkil edecektir. 19. yüzyılda Sivas Eyaleti'ne bağlı bir kaza olan Tokat'a dair, Masârifat Defterleri içerisinde çok sayıda kayıt mevcuttur. Bu çalışmada, Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi, Maliye Neza-

¹ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, İstanbul 2000, s. 250.

reti, ML. MSF d. adlı fonda mevcut Sivas Vilayeti Masarifat Defterleri içerisinde yer alan kayıtların incelenmesi ve diğer tetkik eserlerdeki bilgilerle desteklenmesi ile 19. yüzyılda Tokat'ta görev yapmış olan idari ve askerî kadrolar için yapılmış harcamalara ait verileri ortaya koymayı amaçlıyoruz.

ML. MSF defterleri, Osmanlı maliyesinin harcama kalemlerinin içeren kayıtlardır. Bildiride kaynak olarak BOA. ML. MSF. defterlerinin seçilmesinin temel sebebi, aşağıdaki tabloda görüleceği gibi idari birimlere ve personel kayıtlarına dair önemli verilere sahip olmasıdır.

Tablo 1: Masarifat defterlerine göre incelenen harcama verileri (Ayla Efe, "Tanzimat Devletinin Taşradaki Görünürlüğü: Maliye Masraf Defterleri Üzerinden Bir Değerlendirme", *XVIII. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 2018).

Verinin Adı	Verinin Niteliği
Masrafın Ait Olduğu İdari Birim	İlgili eyaletin kaza taksimatına göre dağılımı
Masrafın Ait Olduğu Tarih	Hicri takvime göre birer, üçer ve dörder aylık maaşları
Masrafın Türü	İlgili yerleşim yerindeki memur maaşları, İlgili yerleşim yerindeki kirahane, postahane, karantinahane, boyahane, tahmishane gibi işletmelerin memur, kira ve diğer harcamaları, İlgili yerleşim yerindeki süvari ve piyadegân neferlerinin maaşları, İlgili yerleşim yerlerinde iskân eden bazı emekli askerlerin maaşları
Masrafın Miktarı	İlgili yerleşim yerlerinde ayrı ayrı ve toplam harcama miktarının kuruluş cinsinden değeri
Masrafın Niteliği	Gerçekleşen toplam harcamalar

Verilerin defter kaydına geçiş şekli bir düzen halinde değildir. Bazen aynı tarih içerisinde önce asker ve memur kayıtlarının masraflarını görürken bazen de sadece idari personel veya çeşitli harcama biçimlerini görmekteyiz.

Bildiride Sivas Eyaletine bağlı Tokat kazası ve çevresinde bulunan diğer kazalar göz önünde bulundurularak bir karşılaştırma yapmaya çalıştık.

Tokat 19. yüzyılın sonlarına kadar Sivas'a bağlı bir kaza idi. 1880 yılına gelindiğinde Tokat, Niksar, Zile ve Erbaa'nın da bağlanmasıyla kaza olmaktan çıkıp bir sancak statüsü kazanmıştır². Bildiri de bu üç kazanın hem her birinin ilgili tarihlerdeki masraf değişimi hem de her üç sancağa ait ortak özellikler olup olmadığı konusunda çıkarımlar

² Ali Açıklı, "Tokat Sancağının İdari Durumu ve Nüfus Yapısı (1880-1907)", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 2 (2004), C. 14, s. 331.

yapma imkânı elde edilmiştir. Bazı belgelerde verilmiş olan askerin fiziki özelliklerinden, isimlerinden, yaşlarından ve lakaplarında da bahsedilmesi bize dönemin askeri personelinin profili hakkında fikir vermektedir. Askerler bazen ter bıyıklı, ela gözlü, orta boylu gibi fiziksel özellikler ile bazen de nereli oldukları ve lakapları ile kaydedilmiştir³. Tabii ki dönemin askeri yaş aralığına değinmek de mümkündür. Mesela incelediğimiz defterlerde Tokat'ta mevcut süvari ve piyade neferlerinin 19-40 yaş arasında Zile'de ise süvari ve piyadelerin 19-45 yaş aralığında oldukları görülmektedir⁴.

Askeri Harcamaların Veri Setleri

Tokat, Zile, Niksar ve Erbaa'ya yapılan harcamalar ayrı ayrı aşağıdaki tablolarda derlenmiştir. Fakat tüm kazalarda askeri harcamalardan bahsetmek mümkün değildir. Aşağıdaki Tablo 2, 3 ve 4'te sadece Tokat, Zile ve Erbaa'da bulunan "Süvari" ve "Piyade" askerlerinin aldıkları maaş ve sayıları belirtilmiştir. Tablolarda önceliği askerî harcamalara ayırmamızdaki sebep ise belgelerde askeri masraflara daha fazla yer verilmesidir. Askerî harcamaların tarih aracılığıyla karşılaştırılması devletin taşradaki nüfuzuna da işaret etmektedir.

Bu defterler "Tanzimat" döneminde oluşturulması hasebiyle değerlendirilirken dönemin şartları ve devletin taşradaki nüfuzu göz önüne alınmalıdır. Yine hangi kurumların nasıl bir değişim gösterdiği konusunda bilgi sahibi olmak verilerin anlamlandırılması konusunda önemli olacaktır.

Tablo 2: Tokat kazasında istihdam olunan süvari ve piyadegân neferlerinin sayıları ve 1842-1843, 1844-1845 ve 1851-1852 tarihlerinde aldıkları maaşlar (BOA. ML. MSF. d. nr. 4553).

Tarih	Süvari	Piyadegân
1842-1843	15 Nefer 130 Kuruş Toplam 1.950 Kuruş	22 Nefer 50 Kuruş Toplam 1.100 Kuruş
1844-1845	15 Nefer 130 Kuruş Toplam 1.950 Kuruş	15 Nefer 50 Kuruş Toplam 750 Kuruş
1851-1852	10 Nefer 115 Kuruş Toplam 1.150 Kuruş	14 Nefer 50 Kuruş Toplam 700 Kuruş

3 BOA. ML. MSF. d. nr. 4553; nr. 3775; nr. 5032.

4 BOA. ML. MSF. d. nr. 5408.

Tablo 3: Zile kazasında istihdam olunan süvari ve piyadegân neferlerinin sayıları ve 1842-1843, 1844-1845 ve 1851-1852 tarihlerinde aldıkları maaşlar (BOA. ML. MSF d. nr. 4553).

Tarih	üvari	Piyadegân
1842-1843	30 Nefer 150 Kuruş Toplam 4.500 Kuruş	20 Nefer 70 Kuruş Toplam 1.400 Kuruş
1844-1845	30 Nefer 150 Kuruş Toplam 4.500 Kuruş	20 Nefer 70 Kuruş Toplam 1.400 Kuruş
1851-1852	25 Nefer 115 Kuruş Toplam 2.875 Kuruş	15 Nefer 50 Kuruş Toplam 750 Kuruş

Tablo 4: Erbaa kazasında muvakkaten istihdam olunan süvari ve süvari zaptiye neferatının sayıları ve 1842-1843, 1844-1845, 1848-1849 ve 1851-1852 tarihlerinde aldıkları maaşlar (BOA. ML. MSF d. nr. 4553).

1842-1843	1844-1845	1848-1849	1851-1852
25 Nefer 100 Kuruş Toplam 2.500 Kuruş	25 Nefer 100 Kuruş Toplam 2.500 Kuruş	25 Nefer 100 Kuruş Toplam 2.500 Kuruş	25 Nefer 100 Kuruş Toplam 2.500 Kuruş

Tokat, Zile ve Erbaa'da bulunan askeri personel ve dönemin üç kaza için ayırmış bulunduğu bütçeyi de görmek mümkündür. Tokat ve Zile'de Tanzimat Dönemi'nin ilk beş ile altı yılı arasında aynı askeri bütçenin ayrıldığını ve daha sonrasında hem asker sayısının azaldığını hem de ayrılan bütçe de bir düşüş olduğunu görmekteyiz. İncelenen belgelere göre Erbaa'da ise askeri personel kayıtlarında herhangi bir azalma veya artış bulunmamaktadır. On yıllık süre içerisinde aynı bütçe ile hizmete devam etmiştir.

Aşağıdaki dördüncü tabloda ise Tokat, Zile ve Niksar'da bulunan emekli askerî personelin isim, rütbe ve aldıkları maaşları gösterilmiştir. Tokat dışında Zile ve Niksar'da bulunan emekli askerlerin dört ayda bir maaş aldıklarını Tokat'ta ise üç ayda bir maaş aldıklarını görmekteyiz.

Tablo 5: 1847-1848 tarihlerinde Tokat, Zile ve Niksar kazalarında iskân olunan emekli askeri personellerin maaş ve rütbeleri (BOA. ML. MSF d. nr. 5061).

Tokat	Zile	Niksar
Onbaşı İbrahim 3 ayda bir her ay için 25 Kuruş Toplam 75 Kuruş	Onbaşı Ahmed 4 ayda bir her ay için 20 Kuruş Toplam 80 Kuruş	Onbaşı Halil 4 ayda bir her ay için 20 Kuruş Toplam 80 Kuruş
Onbaşı Ali 3 ayda bir her ay için 20 Kuruş Toplam 60 Kuruş	Onbaşı Mehmed 4 ayda bir her ay için 20 Kuruş Toplam 80 Kuruş	Onbaşı Mehmed 4 ayda bir her ay için 15 Kuruş Toplam 180 Kuruş
Mülazim-i Sani 3 ayda bir her ay için 30 Kuruş Toplam 90 Kuruş	Mülazim-i Evvel 4 ayda bir her ay için 40 Kuruş Toplam 160 Kuruş	
Onbaşı Ömer 3 ayda bir her ay için 15 Kuruş Toplam 45 Kuruş		
Onbaşı Hasan 3 ayda bir her ay için 50 Kuruş Toplam 150 Kuruş		
Redif Askeri Emin 3 ayda bir her ay için 25 Kuruş Toplam 75 Kuruş		
Onbaşı Hasan 3 ayda bir her ay için 80 Kuruş Toplam 240 Kuruş		

Sivil Memur ve Çeşitli Harcamalarının Veri Setleri

Masarifat kayıtlarının sadece askeri kayıtlardan ibaret olduğunu söylemek yanlış olur. Zira bu defterler incelendiğinde ortaya çok renkli bir tablo çıkmaktadır. Nitekim her dönemde askeri kayıtlar olmadığı gibi her dönemde memur ve diğer çeşitli harcamalar da bulunmamaktadır.

Defterlerde bulunan çeşitli kayıtlarda ekonomik ve sağlık alanında yapılan işler ve hizmetler de mevcuttur. Karantinahane, postahane, boyahane, tahmishane, ihtisap ve zahire ambarlarının memur ve diğer çeşitli harcamalara dair masarifat kayıtları da mevcuttur.

Taş baskı
teknîği, Tokat
(Hasan Erdem
Arşivi)

Bu kurumları incelerken o dönemde bölgede hangi kurumlara ne kadar bütçe ayrıldığını ve hangi kurumun nasıl bir önem arz ettiğini de öğrenmek mümkündür. Kurumların dönem içerisindeki öneminden dolayı hepsi için ayrı ayrı tablo yapılması ve yorumlanmasının elzem olduğu düşünülerek hareket edilmiştir.

Belgelerde bulunan harcama kayıtları o dönemdeki Tokat'ın ihtiyaçlarına göre ortaya çıkmıştır. Bir bölgede kurulan karantina merkezleri şüphesiz o bölgede ileri boyutta salgın hastalıkların olduğunu ifade etmektedir. Masraf kayıtlarında, Tokat'ta salgın hastalığının baş göstermesinden dolayı devletin bu konudaki gerekli tedbirleri aldığı veya almak için girişimlerde bulunduğu görülmektedir.

Bu dönemde Zile'de bir karantina merkezi kurulmuştur. Karantina merkezine sadece bir belgede rastlamaktayız. Salgın boyutunu ve ne kadar sürdüğü konusunda geniş bir bilgiye sahip olmadığımızdan zaten konumuzun da dışına çıktığından dolayı daha fazla detaylandırma yapılamamıştır. 1259/1843 tarihli belgede karantina merkezi için toplam 310 kuruşluk bir bütçe ayrılmıştır. Bu karantina merkezinin bir müdürü ve üç memuru bulunmaktadır. Karantina müdürü 150 kuruş, memurlar ise 50'şer kuruş maaş almışlardır. Kurumların mesken olarak kullandıkları konaklar çoğunlukla kiralanmış ve karantina merkezinin kirası ise 10 kuruş olarak belirlenmiştir⁵.

Yine aynı tarihli belgede Tokat ve Turhal kazalarında postahane kayıtlarına rastlamaktayız. Kayıtlardan da anlaşılacağı gibi Tokat o dönemde haberleşme ağında bir köprü vazifesi görmüştür. Aşağıda bu postahane masrafları ve Tokat'ın haberleşme sırasında nasıl bir önem arz ettiğini daha iyi kavrayabilmek için Tokat ve Turhal'ı temel alarak 1843 tarihli belgeye göre bir tablo oluşturuldu.

Tablo 6: 1843 tarihli belgelerdeki postahane masraf kayıtları (BOA. ML. MSF d. nr. 4912).

Kuruş	Mesafe [Saat]	Beheri [Kuruş]	Bargir [Adet]	1843 yılı temmuz ayının Tokat postahane masrafı
36	18	2	1	5 Temmuz sene 1259/1843 Dersaâdet'ten gelen Sivas'a yola çıkan posta çantası sürücü Süleyman'ın eliyle Sivas'a kadar
16	8	2	1	7 Temmuz Tokat postahanesinden Dersaâdet'ten Samsun'a yola çıkılan posta çantaları sürücü İsmail'in eliyle Turhal'a
36	18	2	1	8 Temmuz Ankara'dan gelip Sivas'a yola çıkan posta çantası sürücü İsmail'in eliyle Sivas'a kadar

5 BOA. ML. MSF. d. nr. 5032

54	9	2	3	13 Temmuz Der-i Aliyye'den Bağdat'a yola çıkan Hurşit tatarın eliyle
80	8	2	5	14 Temmuz Bağdat'ın Der-i Aliyye'ye yola çıkan tatar Küçük Ali ve Çamur Aliye Turhal'a kadar
36	18	2	1	19 Temmuz Der-i Aliyye'den gelen ve Sivas'a yolan çıkan posta çantasının sürücüsü Hüseyin'in eliyle Sivas'a kadar
16	8	2	1	21 Temmuz Tokat postahanesinden Der-i Aliyye'ye giden posta çantası sürücüsü Emir Mehmet'in eliyle Turhal'a kadar
54	9	2	3	27 Temmuz Der-i Aliyye'den Bağdat'a giden posta tatarlarından Abdullah tatarın eliyle
48	8	2	3	28 Temmuz Bağdat'tan Der-i Aliyye'ye giden posta tatarlarından Mehmet tatarın Turhal'a kadar
80	-	-	19	İcar postahane
456	-	-	-	Toplam ayrılan bütçe

Tablo 7: 1843 tarihli belgelerdeki postahane masraf kayıtları (BOA. ML. MSF d. nr. 4912).

Kuruş	Bargir [Adet]	1843 Yılı Temmuz Ayının Turhal Postahane Masârifi
12	1	4 Temmuz tarihli Der-i Aliyye'den gelen posta sürücüsü Tokat'a
12	1	5 Temmuz tarihli Samsun'dan gelen postahane sürücüsü
24	2	6 Temmuz tarihli Tokat'tan gelen İstanbul ve Samsun postacısı
16	1	7 Temmuz tarihli Osman tarafından gelen posta sürücüsü eliyle Tokat'a
47	1	11 Temmuz tarihli Der-i Aliyye'den gelen posta tatarı Abdullah Tokat'a
16	1	11 Temmuz tarihli Samsun'dan gelen postahane tatarı Kör Ömer'in eliyle Tokat'a
72	3	12 Temmuz tarihli Bağdat'tan gelen posta çantası Tatar Küçük Ali ve Osman Ağa ile Amasya'ya
24	3	13 Temmuz tarihli Ankara'dan gelen çanta Tatar Çamur Ali posta sürücüsü Osman ile Zile'ye
16	1	15 Temmuz tarihli Ankara'dan gelen çanta Kahveci Hüseyin ile Tokat'a
16	1	17 Temmuz Tarihli Samsun'dan gelen çanta Kör Ömer ile Tokat'a
24	1	18 Temmuz Tarihli İstanbul çantası sürücü Kör Ömer eliyle Amasya'ya
48	3	25 Temmuz Tarihli İstanbul postası Tatar Ahmet Ağa beriyle Tokat'a
16	1	26 Temmuz Tarihli Samsun'dan gelen çanta Ahmet Ağa beriyle Tokat'a
72	3	27 Temmuz Tarihli Der-i Aliyye'den gelen postacısı ile Amasya'ya
7	1	27 Temmuz Tarihli Ankara'dan gelen çanta Osman ile Zile'ye
48	3	29 Temmuz Tarihli Ankara'dan gelen posta sürücüsü Bekir beriyle Tokat'a
496	27	Toplam ayrılan bütçe

Tokat ve Turhal tablosunun aynı standartta olmamasının sebebi aynı tarihlerde olsa da aynı düzende kayıtların bulunmamasıdır. 1843 tarihli belgelerin Tokat ve Turhal posta kayıtlarının muhtevası gördüğümüz tablodaki farklılıklar aşikârdır. Tokat kaydına baktığımızda temmuz ayında belli aralıklarla gelip giden posta sürücülerinin detaylı kaydı bulunmaktadır. Turhal kaydında ise daha fazla memurun daha az detay ile kaydını görmekteyiz. Bu tablodan da anlaşılacağı gibi gelen posta memurları bazen gün aşırı bazen iki günde bir bazen de bir günde iki posta sürücüsü bu güzergâhı kullanmıştır.

1844 yılına ait masarifat kayıtlarında Tokat ve Zile boyahanelerinin harcamaları bulunmaktadır. Boyahane kayıtlarında farklı bir görüntü karşımıza çıkmaktadır. Devletin birçok idari kurumlarında genellikle Müslüman tebaa çalışırken boyahanelerde genel olarak Ermeni memurlar yoğunluktadır.

Tokat Boyahanesinde müdür Osman Ağa'ya 200 kuruş, boya ustası Ovannis'e 70 kuruş, alçı ustası Abraham'a 120 kuruş, boyahane ameleli Kirhor'a 62,5 kuruş ve diğer çalışanların toplam masraflarına ayrılan bütçe 557 buçuk kuruştur.

Zile boyahanesinde boyahane ve ihtisap müdürü Raşid Ağa'ya 500 kuruş, kâtip Necip Efendi'ye 250 kuruş, boyahane ameleli Avni'ye 35 kuruş ve Abraham ve Ovannis gibi boyahane memurları için toplam da ayrılan bütçe 1.110 kuruştur.

Anadolu kültüründe son derece önemli bir yeri olan doğal boyacılık ve bu sanatta kullanılan bitkilerin varlığı Tokat'ta da önemli bir düzeydedir. Günümüzde halen daha varlığını koruyan bu zanaat Tokat'ın merkezinde bulunan *Yazmacılar Sitesi*'nde işlevini sürdürmektedir. Hicri 1259 yılına ait belgelerde boyahaneden bahsederken sadece memur ve görevlilerden bahsetmemiştir. Aynı zamanda baha-yı cehri denilen kök boya ve baha-yı çengar denilen bakır parasından elde edilen boya malzemeleri ile yapılan mordanlama işlemi için ayrılan bütçeden de bahsetmektedir⁶.

Yine aynı belgede sadece bir kereliğine mahsus tahmishaneden bahsedilmektedir. Tahmishane, kahvenin kavrulup dövülerek satıldığı yerlere verilen isimdir⁷. Osmanlı Devleti 17. yüzyılda kahvenin zaruri bir ihtiyaç olmadığını düşündüğünden kahveye harcanan paranın boşa olduğunu ve lüks olduğunu düşünmüştür. Daha sonra hem halk hem de devlet erkânının hayatına girmiştir. Hatta kahve, diplomatik görüşmeler sırasında devlet büyüklerine ikram edilen bir içecek

6 BOA. ML. MSF. d. 5032

7 Ferit Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara 1997, s. 1021.

Restorasyon
sonrası
2020'de açılışı
gerçekleştirilen
Yazmacılar
Sitesi

halini almıştır. 19. yüzyılın ortalarına kadar kahve lüks tüketim malı olarak nitelendirilmiştir. Bu nedenle ortalama bir gelire sahip tüketicinin bütçesinde ya yer alamamıştır ya da sınırlı bir yere sahiptir⁸.

İlerleyen zamanlarda halkın kahveye gösterdiği ilginin artması, devletin bu durumu fırsata çevirmesine zemin hazırlamıştır. Tahmishaneler devletin önemli mukataa geliri olmuştur. Anadolu ve Rumeli'nin belli başlı bölgelerinde kurulan tahmishaneler Tokat'ta da mevcuttur. Böylesine önemli bir gelir kaynağı olan tahmishanelerde hiç Müslüman çalışanın olmaması dikkat çekmiştir. Belgelere baktığımızda sadece Ermeni tebaanın isimleri yer almaktadır. Bu da Tokat'ta bulunan tahmishanede Ermeni işçilerin çalıştığını göstermektedir⁹.

Tahmishanelerde sadece çalıştırılan memurların maaşlarından değil sarf olunan kahvenin kıyyesi¹⁰, beheri ve toplamda kahve için ne kadar bütçe ayrıldığı kayde-

8 Eşref Temel, "Osmanlı'daki Tahmishanelerin Lokasyonunun Mali ve Ticari Açından Doğurguları" *Tarih İnceleme Dergisi*, Sayı 2 (2021), C. 36, s. 710.

9 BOA. ML. MSF. d. nr. 5032

10 Okka. Eskiden kullanılan bir ağırlık ölçüsüdür. Ferit Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara 1997, s. 519.

dilmiştir. Tahmishanelerde kahvenin kavrulup dövülerek öğütülmesi için hatab diye ifade edilen odun ve kömür için ayrılan harcama kaydı da bulunmaktadır. Diğer kurum kayıtlarında olduğu gibi burada da icar kaydı yani kullanılmak için kiralanan mesken kayıtları da vardır¹¹.

Tablo 8: 1843 tarihli belgelerdeki tahmishane masraf kayıtları (BOA. ML. MSF d. nr. 5032).

1844 Tarihli Tahmishane Memurlarının Mahiyeleriyle Masârifi	
Sarf olunan kahve miktarı	777 Kuruş (111 kıyye ve her kıyye 7 kuruş)
Hatap, kömür ve icar-ı tahmishanesi	57 Kuruş
Amele-i Kirkor	50 Kuruş
Ovannis	50 Kuruş
Ovannis	50 Kuruş
Abraham	50 Kuruş

Miladi 1853/54 tarihli belgede Tokat, Zile, Niksar, Erbaa ve Turhal'da çalışan memurların bir aylık maaş kayıtları mevcuttur. Kayıtların tek düze olmadığı aşağıdaki tablodan da anlaşılabilir. Her kazada aynı memur veya var olan aynı memurların aynı maaş almadıkları görülmektedir. Turhal kazasında bir postahane kirasından bahsedilmektedir. Bu da 1843'te Turhal'da bulunan postahanenin 1854'te de varlığını sürdürdüğünü göstermektedir.

Tokat, Niksar, Turhal ve Erbaa'da nüfus kayıt memurlarının aldıkları maaş göze çarpmaktadır. O dönemde bir nüfus sayımı olduğunu ve bu dört kazanın da bu nüfus kaydına tabi tutulduğu anlaşılmaktadır.

Tablo 9: 1854 tarihli belgelerdeki tahmishane masraf kayıtları (BOA. ML. MSF d. nr. 7493).

Tokat Kazası	Zile Kazası	Niksar Kazası	Erbaa Kazası	Turhal Kazası
Kaza müdürü Ahmet Efendi'nin maaşı; 2.250 kuruş	Kaza müdürü Ali Efendi'nin maaşı; 2.500 kuruş	Kaza müdürü Ebubekir Efendi'nin maaşı 100 kuruş	Nüfus kayıt memuru Ebubekir Efendi'nin maaşı; 100 kuruş	Nüfus kayıt memuru Ahmet Efendi'nin maaşı; 25 kuruş
Müstahdem kâtabi Ebubekir Efendi'nin maaşı; 700 kuruş	Müstahdem kâtabi Kadri Efendi'nin maaşı; 350 kuruş	Jurnal kâtabi Salih Efendi'nin maaşı 100 kuruş	Müstahdem kâtabi Bekir Efendi'nin maaşı; 100 kuruş	Postahane kirası; 1.250 kuruş

11 BOA. ML. MSF. d. nr. 5032

Müstahdem Kâtibi Osman Efendi'nin maaşı; 300 kuruş	Müstahdem Kâtibi Ali Efendi'nin maaşı; 300 Kuruş	Nüfus kayıt memuru Mustafa Efendi'nin maaşı; 75 kuruş		
Nüfus kayıt memuru Ahmet Efendi'nin mahiyeleri; maaşı 125 kuruş, konak kirası 150 kuruş	Nazır müdürü mahiyeleri; Nazır Nüfusu Ahmet Efendi, 37 buçuk kuruş. Kayıt memuru Mehmet Efendi, 87 buçuk Kuruş			
Toplam ayrılan bütçe 3.525 kuruş	Toplam ayrılan bütçe 3.275 kuruş	Toplam ayrılan bütçe 275 kuruş	Toplam ayrılan bütçe 200 kuruş	Toplam ayrılan bütçe 1.275 kuruş

Sonuç

Maliye Nezareti Masarifat Defterlerinde bulunan, Sivas eyaletine bağlı, Tokat, Turhal, Zile, Niksar ve Erbaa kazalarının ML. MSF. fonundaki defterlerinden elde ettiğimiz yukarıdaki veriler; askeri organizasyon ve sivil istihdam bağlamında Tanzimat Dönemi'nin taşradaki görünürlüğü hakkında şu görüntüler ortaya çıkmaktadır.

Tanzimat'ın 1842'den 1845 arasındaki askeri organizasyon da devletin taşraya nüfuz edebilmesi için süvari ve piyade askerlerini görmekteyiz. Bu tarih aralığındaki tablolara baktığımızda Tokat ve Zile'de süvari ve piyade neferlerinin sayı olarak neredeyse aynı kaldığını ve aldıkları maaşında değişmediği gözlemlenmiştir. 1842-1843 ve 1844-1845 tarihlerine kadar aynı düzeyde devam eden bu askeri organizasyon 1852-1853 tarihinde askerin hem sayılarında hem de aldıkları maaşlarda düşüş olduğu görülmektedir. Bu da Tanzimat devletinin taşraya nüfuz ettiği anlamına gelmektedir.

Erbaa kazasına gelince burada 1842-1843, 1844-1845, 1848-1849, 1851-1852 tarihlerindeki kayıtlarında piyade askeri olmadan sadece süvari neferleriyle hiçbir değişiklik olmadan askeri organizasyon varlığını sürdürmüştür.

Sivil istihdamın masraf artışında önemli bir paya sahip olan, karantina, postahane ve ihtisap vb. diğer kurum ve memuriyetlerin niteliksel ve niceliksel açıdan

bir sınıra ulaştığı görülmektedir. Özellikle tablo 6, 7, 8 ve 9'da belirtilen harcama miktarları devletin askeri masraflarının daha fazla olduğunun delilidir.

Tanzimat Devleti'nin işlevine baktığımızda; gelirlerin toplanıp harcanması, nüfusun kayıt ve kontrolü, iç güvenlik, sağlık ve haberleşme için önemli bir çaba sarf ettiği görülür.

Ne var ki bu dönem devletin, sadece bu işlevler açısından değerlendirmek eksik olacaktır. Nitekim defter kayıtlarında “*diğer*” başlığı altında toplanan veriler devlet işlevinin daha geniş çerçevede gerçekleştiği anlamına gelmektedir. Bu konuda elimizdeki veriler, taşrada devlet ne iş yapar sorusunun da cevabını vermektedir. Devlet taşrada ekonomik işler adı altında, postahane, boyahane, tahmishane gibi işletmeler kurarken sağlık alanında da karantinahane merkezini oluşturmuştur. Yine cari hizmetler kapsamında da emekli asker maaşları, kırtasiye vb. harcamalar ve görevlendirmeler bulunmaktadır. İşte masraf defterlerinde kaza “gideri” olarak karşımıza çıkan tüm bu kayıtlar, Tanzimat Devleti'nin taşradaki inşa bedelidir.

Tokat Soğukpınar-ı Müslim ve Soğukpınar-ı Zimmî Mahallelerinin Müslüman Sakinleri: H. 1260-1261 (1844-1845) Tarihli Temettüat Defterlerine Göre

ARŞ. GÖR. EMİNE ÇELİKKUT
Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi

Giriş

Kuruluşundan itibaren kısa denilebilecek bir süre içerisinde arazi ve nüfus bakımından hızla genişlemeye başlayan Osmanlı Devleti, 16. yüzyıldan itibaren çağının sorunlarına yeterince çözüm bulamaması nedeniyle bir durağanlık sürecine girmiştir. Bu kırılmayı daha az hasarla savuşturabilmek amacıyla çok sayıda ıslah çalışmaları yapılmıştır. Yüzyıllar boyunca devam eden bu iyileştirme hareketlerinin 19. yüzyıldaki dönüşüm noktalarından birisi de Tanzimat Fermanı olmuştur. 3 Kasım 1839 tarihinde ilan edilen Tanzimat Fermanı mal, can, namus güvenliği ile vergi eşitliğini idealize etmesi yanında özellikle toplumsal eşitliğe vurgu yapmıştır. Tanzimat idealinin diğer bir odak noktası da vergi adaletini sağlamak vasıtasıyla toplumsal düzeni iyileştirmektir. Bu hedefe ulaşmak için devletin varidatını tespit ederek nüfus, arazi, hayvanat sayımı yapmak ve vergileri düzenli olarak toplamakla yükümlü bir kurum olan Muhassıllık teşkilatı kurulmuştur.

Bu kapsamda devletin iktisadi, demografik, sosyal durumunu detaylı bir şekilde ortaya koyabilmek amacıyla merkezden tüm vilayet, sancak ve kaza merkezlerine Muhassıl-ı Emvâl unvanıyla görevliler gönderilmiştir. Taşrada muhassılların başkanlığı altında kurulan Muhassıllık Meclisleri vasıtasıyla varidat ve nüfus sayımlarına başlanmış, bu sayımlar Temettüat Defterleri adı verilen kayıtları teşkil etmiştir.

Bu tebliğde, temel kaynak olarak H. 1260-1261 (1844-1845) tarihli temettüat defterlerinden faydalanmak suretiyle, Tokat Kazası'nın 184 haneden müteşekkil So-

ğukpınar-ı Müslim ve Zimmî mahallelerinin sosyal ve ekonomik durumlarının tespit edilmesi amaçlanmaktadır. Bu iki mahallede yaşayan nüfus miktarı, hane reislerinin isimleri, meslekleri, yıllık gelirleri, devlete ödedikleri vergi çeşitleri, yıllık vergi miktarları, sahip oldukları emlak, arazi ve hayvanatın miktarı belirlenerek Müslim ve gayrimüslim ilişkileri karşılaştırmalı olarak ele alınacaktır.

Büyük yerleşim yerlerinin alt birimlerini oluşturan mahalleler genel itibarıyla benzer özellikleri taşıyan kişilerin bir arada yaşadıkları, sosyal ilişkiler açısından güçlü, kendine yeten ve dışarıya kapalı yerleşim yerleridir.¹ Bu tanımdan yola çıkılarak Osmanlı Devleti'ndeki mahallelere bakıldığında genel tanıma uygun özellikler taşıdıkları görülmektedir. Bir Osmanlı mahallesi, cami/mescit ya da pazarın etrafında toplanan yahut aynı esnaf/meslek gruplarının bir araya getirdiği, birbirinden sorumlu kişilerden oluşan ve her türlü dinî, sosyal ve eğitim ihtiyaçlarının içerideki kurumlar tarafından karşılanabildiği Osmanlı şehirlerini teşkil eden esas birimdir.² Osmanlı dönemindeki haliyle, aynı ibadethanede ibadet eden kişilerin, ibadethanelerinin etrafında aileleri ile birlikte yaşadıkları yer olarak tanımlanabilse de bu durum mutlak bir kural olarak kabul edilmemiştir.³ Hülasa Osmanlı Devleti içerisinde bulunan mahallelerdeki şahıslar -millet-i erbaa⁴ olarak adlandırılan Müslüman, Rum, Ermeni ve Yahudi milletlerine mensup olan- kendi ibadethaneleri etrafında kendi etnik gruplarıyla yaşayabildikleri gibi homojen bir din anlayışı gözetmeksizin iç içe de yaşayabilmektedirler.⁵

Genel itibarıyla ev, mektep, medrese, kahvehane, çeşme, pazar, ibadethane, han, hamam gibi toplumsal mekânların bir arada bulunmasını sağlayan sokaklar; mahallelerin en mühim fiziki yapı taşlarını oluşturmaktadırlar. Ayrıca mahalle hayatının başlangıç noktalarından birisini meydana getiren sokaklar Osmanlı mahalle kültürü açısından da büyük öneme sahiptirler. İlk olarak Osmanlı Devleti'nde sokaklar son derece dar – iki at arabasının yan yana geçmesi imkânsız du-

1 Selin Turan, Hatice Ayatac, "Günümüzde Mahalle Kültürünü Sürdürebilmek İçin Yeni Bir Kavram Arayışı Olarak "Sosyal Dayanıklı Mahalle: Kurtuluş-Feriköy Örneği", *Tasarım Kuram*, Sayı 31 (2020), C. 16, s. 194.

2 Mehmet Beşirli, *Orta Karadeniz Kentleri Tarihi: Tokat (1771-1853)*, Tokat 2005, s. 299.

3 Ömer Düzbakar, "Osmanlı Döneminde Mahalle ve İşlevleri", *Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 5 (2003), s. 99.

4 Millet-i Erbaa, Osmanlı millet sistemi içerisindeki teşrifatta Millet-i Hâkime olarak adlandırılan Müslümanlar ve ikinci sıradaki Rum milleti ardından gelen Millet-i Sadıka denilen Ermeni milleti ve son olarak Yahudi milletinden oluşan heterojenliğe verilen isimdir (Nilgün Firidinoğlu, "Geleneksel Halk Tiyatrosunda Gayrimüslimlerin Temsili", *Tiyatro Araştırmaları Dergisi*, Sayı 27 (2009), C. 1, s. 52).

5 Özlem Bektaş Öztaşkın, *XV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı Halkı*, Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2008, s. 65.

rumda- ve hatta çıkmaz sokak şeklinde oluşturulmuştur.⁶ Sokaklardaki evler ise mahremiyete saygı duyulması sebebiyle iki katlı fakat yüksek duvarlar ile çevrili bahçelerin içerisinde, pencereleri birbirine denk düşmeyen, birbirinin güneş ışığını engellemeyecek şekilde ve cumbalı olarak inşa edilmişlerdir.⁷ Böylesine özen ile inşa edilmiş sokaklarda ikamet eden şahıslar sosyal, ekonomik ve demografik açıdan karma bir görünüme sahip durumda olup, mahallede yaşayanlar arasında toplumsal uçurumlar oluşmasına engel olmuştur.⁸ Bu birlik hali mahallelerdeki komşuluk ilişkilerinin gelişmesine, yardımlaşma ve dayanışmaya daha da ötesi milletler arasında barış halinin bulunmasına imkân tanımıştır.⁹

Temel yönetim birimi olması hasebiyle önemli bir özelliğe sahip olan mahalleler yöneticiler ile halk arasındaki ilişkinin belirleyicisi durumdaydı.¹⁰ Bu özelliğine ek olarak ortak sorumluluğa sahip mahalle sakinlerinin güvenle yaşadıkları yer olması nedeniyle de önem arz etmekteydi. Bahsedilen güvenlik ortamı mahallede ikamet edenlerin karşılıklı olarak birbirlerine kefil tutulmaları, meydana gelen olumsuz bir olayın aydınlığa kavuşturulmasının sağlanmasıyla oluşan sosyal kontrol mekanizmasından teşkil edilmiştir.¹¹ Müslüman mahallelerinde mekanizmanın yönetici aktörü ve Kadı'nın temsilcisi olarak görev yapan imamlar, muhtarlık teşkilatının kurulmasına dek mahallenin güvenliği, İslâmî gerekliliklerin yerine getirilmesi, vergilerin paylaşılması ve toplanması gibi işlerden sorumlu kişi olarak görevlendirilmiştir.¹² Ayrıca mahalleler imamlar tarafından idare edildiği gibi duruma göre vakıf mütevellileri ile mahallelinin seçmiş olduğu temsilciler tarafından da temsil edilebilmekteydi.¹³ İmamların ordugâhı durumunda bulunan camiler de mahallelerin idare merkezleri olarak görev yapmışlardır.¹⁴ Bu duruma mukabil gayrimüslim mahallelerinin ibadet merkezleri

6 Mefail Hızlı, "Bursa Mahallelerinin Oluşumunda Mektepler ve Medreseler", *Uluslararası Osmanlı Coğrafyasında Mahalle Kültürü Sempozyumu* (13-16 Ekim 2011), Bursa 2012, s. 50.

7 Mefail Hızlı, "Bursa Mahallelerinin Oluşumunda Mektepler ve Medreseler", s. 50.

8 Canberk Bulut, Pınar Savaş Yavuzçehre, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyokültürel Yapısı ile Mahalle", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 48 (2022), s. 290.

9 Ensar Çetin, "Türkiye'de Gündelik Hayatın Tanziminde Din ve Sekülerizm", *İnsan ve Toplum Bilimler Araştırmaları Dergisi*, Sayı 2 (2014), C. 3, s. 277.

10 Özlem Bektaş Öztaşkın, *XV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı Halkı*, s. 66.

11 Özen Tok, "Kadı Sicilleri Işığında Osmanlı Şehrindeki Mahalleden İhraç Kararlarında Mahalle Ahalisinin Rolü (XVII. Ve XVIII. Yüzyıllarda Kayseri Örneği)", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 18 (2005), s. 156.

12 Mehmet Beşirli, *Orta Karadeniz Kentleri Tarihi: Tokat (1771-1853)*, s. 299.

13 İsmail Kıvrım, "Osmanlı Mahallesinde Gündelik Hayat (17. Yüzyılda Gaziantep Örneği)", *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 1 (2009), C. 8, s. 235.

14 Mehmet Bayartan, "Osmanlı Şehrinde Bir İdari Birim: Mahalle", *İstanbul Üniversitesi Coğrafya Dergisi*, Sayı 13 (2005), s. 99; Cem Behar, *Bir Mahallenin Doğumu ve Ölümü (1494-2008)*, İstanbul 2014, s. 26-27.

ve din adamları da tıpkı Müslümanlarda olduğu gibi mahallede meydana gelen doğum, ölüm, evlenme gibi çeşitli olaylardan sorumlu kabul edilmiştir.¹⁵

Osmanlı mahalleleri genellikle birbirini yakından tanıyan kişiler tarafından meydana getirilmiştir. Bu durum mahallede meydana gelen herhangi bir uygun-suz davranışın önüne geçilmesi ve güvenle yaşamının sağlanması için önemli görülmüştür. Örneğin, Kayseri Kadı Sicilleri'nde yer alan 12 Zilkade 1067 (22 Ağustos 1657) tarihli bir belgede, Kayseri Kebe İlyas Mahallesi'nden İmam Yusuf Halife bin Derviş Ali, Seyyid Mehmed Çelebi bin Seyyid Abdi, Seyyid Ali Çelebi bin Seyyid, el-Hac Ali bin el-Hac Ömer, Saraç Mustafa, Hamza bin Abdullah ve sairiden oluşan mahalleli Saliha bint-i Hamza ile kızlarının evlerine levent taifesi getirdikleri, fuhuş ve fücür ile meşgul oldukları konusunda davacı olmuş ve mahalleden çıkarılmaları hakkında talepte bulunmuşlardır.¹⁶ Örnekte de görüldüğü gibi mahalle ahalisinin mahallede oluşan rahatsız edici davranışın sorumlusunu ihraç etme ve bir arada yaşamayı istememe gibi hakları bulunmaktaydı.¹⁷

Çalışmamızın başlığını oluşturan günümüzde Tokat ilinin merkez mahalleleri arasında bulunan ve nüfus ve mekân açısından 1844-1845'te Tokat Kazası'nın en büyük mahallelerinden birisi olan Soğukpınar-ı¹⁸ Müslim ve Zimmî mahalleleri, adını günümüzde mevcut olmayıp yeri bilinen, Mahmutpaşa Camisi karşısında Behzat Deresi kıyısında bulunan çeşmeden almaktadır.¹⁹ Çalışmamızda Tokat ilinin tarihsel sürecine kısaca değindikten sonra Osmanlı idaresinde Soğukpınar mahallelerini inceleyerek temettüat defterleri aracılığıyla mahallelerin sosyal ve ekonomik durumlarını tespit etmeye çalışacağız.

Tokat Tarihine Genel Bakış

Orta Karadeniz bölümünün iç kesiminde yer alan Tokat ili; bulunduğu konum itibarıyla Karadeniz, İç Anadolu ve Doğu Anadolu bölgeleri arasında bir geçit niteliği taşımaktadır. İl, kuzeyden Amasya (Taşova)-Samsun (Çarşamba)-Ordu

15 Halil İnalçık, "İstanbul: Bir İslâm Şehri", *Marife Dini Araştırmalar Dergisi*, Sayı 2 (2004), s. 319.

16 Özen Tok, "Kadı Sicilleri Işığında Osmanlı Şehrindeki Mahalleden İhraç Kararlarında Mahalle Ahalisinin Rolü", s. 164.

17 Özer Ergenç, "Osmanlı Şehrindeki "Mahalle"nin İşlev ve Nitelikleri Üzerine", ed. Halil İnalçık, Nejat Göyünç, Heath W. Lowry, *The Journal Of Ottoman Studies*, IV (1984), s. 75.

18 ML.VRD.TMT.d. 14723-14724 kodu ile Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşiv'i'nde bulunan Soğukpınar Mahallesi temettüat kayıtlarında mahallenin ismi "Sovukpınar" şeklinde kaydedilmiş olmasına rağmen bu çalışmada mahallenin ismi günümüz ifadesiyle Soğukpınar şeklinde anılacaktır.

19 <https://m.tokat.bel.tr/icerik.php?icerik=1502&Kategori=1001> (Erişim tarihi: 05.09.2022).

(Akkuş), doğudan Ordu (Aybastı)-Sivas (Koyulhisar), güneyden Sivas (Yıldızeli)-Yozgat (Çekerek) batıdan ise Amasya (Merkez) il ve ilçeleriyle çevrilidir.²⁰ Akdağ ve Çamlıbel dağlarının çevrelediği vadinin içerisinde bulunan şehir, iklim koşullarının uygunluğu, akarsu ve göllerin bolluğu ve yer altı kaynakları bakımından oldukça zengin olması gibi nedenler dolayısıyla eski çağlardan beri Anadolu'nun önemli yerleşim yerleri arasında bulunmuştur.

Eski çağlardan beri yerleşime açık olduğu, 14 devlet ve 5 beyliğe ev sahipliği yaptığı bilinen şehrin isminin nereden geldiği konusunda çeşitli rivayetler bulunmaktadır. Bu rivayetlerde şehrin isminin, şehri kurduğu düşünülen Togayit Türklerinden geldiği ya da "surlu kent" anlamına gelen Tohkat kelimesinden türetildiği veyahut suyunun, bağ ve bahçesinin bolluğundan dolayı atların toplandığı ve yemlendiği yer anlamında kullanılan Tok-at'tan gelebileceği ifade edilmiştir.²¹ Bu rivayetler haricinde Paul Wittek tarafından şehrin bir Bizans şehri olduğu ve isminin de Grekçe olan Dokeia kelimesinden - "içi dolu kap" ya da "çanak memleket"- geldiği ve zamanla Tokat'a dönüştüğü rivayet olunmaktadır.²² Tokat'ın arazi yapısının derin bir vadi şeklinde olması ve suların birikmesinin mümkün olması nedeniyle Wittek'in görüşünün doğru olabileceği ihtimali daha yüksektir.²³

Tokat, tarihi ve idari yapısındaki değişiklikler bakımından tarih boyunca önemli yerleşim yerlerinden birisi olmuştur. Şehrin tarihi Hititler ile başlamış olup Frigler, Kimmerler, Büyük İskender'in egemenliği, Roma İmparatorluğu, Selçuklular, Danişmendliler, İlhanlılar, Eretna Beyliği, Kadı Burhaneddin Beyliği silsilesince devam etmiştir. Tarih 1399 senesini gösterdiğinde Osmanlı padişahlarından Yıldırım Bayezid, Kadı Burhaneddin Beyliği'ne son vermiş ve Tokat, Sivas ile Osmanlı hakimiyetine geçmiştir.²⁴ Yıldırım Bayezid Tokat'a "Darü'n-nasır" adını vermiş ve şehrin muhafazası ile ilgili girişimlerde bulunulmasını emretmiştir.²⁵ Şehir, Osmanlı Devleti'ne iltihak edildikten sonra, ilk olarak Toruntayoğlu Kaya Paşa, ardından Bicaroğlu Nurettin Hamza Bey yönetiminde Amasya'ya bağlı şekilde idare edilmiştir.²⁶

20 "Tokat", *Yurt Ansiklopedisi*, C. 10, İstanbul 1984, s. 7065.

21 Mehmet Beşirli, *Orta Karadeniz Kentleri Tarihi: Tokat (1771-1853)*, s. 7.

22 Ahmet Şimşirgil, *Osmanlı Taşra Teşkilatında Tokat (1455-1574)*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1990, s. 11.

23 Kazım Karabay, *63 Nol'lu Tokat Şer'iye Sicili*, Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş 2007, s. 4.

24 Mehmet T. Gökbilgin, "Tokad", *İslam Ansiklopedisi*, C. XII/1, İstanbul 1979, s. 401.

25 Mehmet Beşirli, *Orta Karadeniz Kentleri Tarihi: Tokat (1771-1853)*, s. 76.

26 Hacer Yıldız, *50 Nolu (H. 1254/M. 1838-1839) Tokat Şer'iye Sicili'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, Yüksek Lisans Tezi, Erci-

Osmanlı Devleti'nin ilerleyen dönemlerinde Anadolu ve Rumeli Beylerbeyliği'nin yanında üçüncü bir idari birim olarak Rum Beylerbeyliği kurulmuştur. Tokat, Osmanlı Devleti'nin egemenliğinde farklı dönemlerde çeşitli birimlerde yönetilmiş özellikle Rum Beylerbeyliği'nin kurulmasının ardından Amasya, Sivas ve Tokat sancakları daha sonra Canik, Çorum, Karahisar-ı Şarki'den oluşan Beylerbeylik merkezi, sancak ve kaza olarak idare edilmiştir.²⁷ 1413-1520 yılları arasında Rum Beylerbeyliği'nin merkezi bazen Tokat bazen Amasya olmuştur.²⁸ Şehrin 1455 tarihli tahrir defterinde nahiye, 1485 yılı tahrir defterinde vilayet, 1520 yılı tahrir defterinde ise Sivas'ın merkez yapılmasıyla beraber sekiz nahiyeden oluşan kaza merkezi olarak kaydedildiği görülmektedir.²⁹

1520 yılından 1600'lü yıllara kadar Kaza'nın, Cincife, Kafirni, Komanat, Tozanelu, Gelmuğat, Yıldız ve Venk'ten oluşan yedi nahiyeden meydana geldiği bilinmektedir.³⁰ Osmanlı Devleti'nin, vergi gelirlerini toplamada değişikliğe gitmesi nedeniyle 17. yüzyılda, Tokat kazasına bağlı bulunan yedi nahiyeden bazıları kaza statüsü kazanmış ve Kaza'ya bağlı olarak Cincife, Kafirni, Komanat, Yıldız kalmıştır.³¹ Ayrıca 17. yüzyılda Rum Hazine Defterdarlığı'na bağlı bulunan mukataalar voyvodaya bırakılınca Tokat kazası, voyvodalık merkezi³² haline gelmiş ve bu statüsünü Tanzimat sürecine kadar korumuştur.³³ Tanzimat Fermanı'nın ilan edilmesiyle voyvodalıklar muhassıllık³⁴ haline getirilmiş ve mali işler ile ilgilenilmesi için *muhassıl-ı emvâl* isimli görevliler atanmıştır.³⁵ Tanzimat'ın sonu-

yes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2007, s. 214.

27 Çetin Kaplan, *55 Numaralı Tokat Şer'îye Sicili'nin Transkripsiyonlu Metni ve Değerlendirilmesi*, Yüksek Lisans Tezi, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tokat 2011, s. 33.

28 Hasan Demirtaş, *12 Numaralı Tokat Şer'îye Sicil Defteri'nin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi*, Yüksek Lisans Tezi, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tokat 2007, s. 40.

29 Murat Hanilçe, *16 Numaralı Tokat Şer'îye Sicili'nin Transkripsiyonlu Metni ve Değerlendirilmesi*, Yüksek Lisans Tezi, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tokat 2009, s. 47.

30 Mehmet Beşirli, "Tokat Voyvodalığı (1774- 1842)", *Belleten*, Sayı 254 (2005), C. 69, s. 162.

31 Murat Hanilçe, *16 Numaralı Tokat Şer'îye Sicili'nin Transkripsiyonlu Metni ve Değerlendirilmesi*, s. 48.

32 Sancaktan küçük gelir bölgelerinin hem hazine gelirlerini toplayan hem de bölgenin idari yöneticisi durumunda olan kişiye voyvoda ismi verilmiştir. Voyvoda'nın sorumluluğu olduğu bölgeye de voyvodalık merkezi ismi verilmiştir. Tokat Voyvodalığı ile ilgili detaylı bilgi için, bkz. Mehmet Beşirli, "Tokat Voyvodalığı (1774- 1842)", *Belleten*, Sayı 254 (2005), C. 69.

33 Emel Yazıcı, *47 Numaralı Tokat Şer'îye Sicili'nin Transkripsiyonlu Metni ve Değerlendirilmesi*, Yüksek Lisans Tezi, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tokat 2011, s. 56.

34 Osmanlı Devleti, (1839) Tanzimat Fermanı'ndan önce halktan, ödeme gücünün dikkate alınmadığı çeşitli isimlerden oluşan vergiler almaktaydı. Tanzimat'ın ilan edilmesiyle birlikte hem eski gelir kaynaklarını yeniden düzenlemek hem de gelirleri kontrol altına almak adına doğrudan ödeme gücünü dikkate alan mali sistem oluşturmuştur. Oluşturulan bu mali sisteme Muhassıllık ismi verilmiştir. Muhassıllık ile ilgili detaylı bilgi için, bkz. Yücel Özkaya-Ali Akyıldız, "Muhassıl" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (=DİA)*, C. 31, Ankara, 2020; Ayla Efe, "Osmanlı Devleti'nde Mali Sistem Arayışının Getirdiği Yerel Yönetim Uygulamaları: Muhassıllık Örneği", *Tarih Dergisi*, Sayı 49 (2010).

35 Necati Çavdar, "Tanzimat Dönemi Muhassıllık Meclislerinin Osmanlı Demokrasi Tecrübesindeki Yeri ve Tokat Muhassıllığı Örneği", *TBMM'nin Açılışının 101. Yılı Dönümünde Türk Demokrasi Tarihi Yazıları*, ed. İsmet Türkmen, Yunus Emre Tekinsoy, Murat Hanilçe, Nazim Boy, Fatih Erarslan, Ankara 2021, s. 146.

cu olarak Tokat muhassıllığına Kazabad, İpsile, Şarkipare ve Artukabad kazaları bağlanmıştır.³⁶ 1842 yılında muhassıllık sisteminin kaldırılmasının ardından 1864 yılına kadar müdürlük olarak idare edilmiş ve Tokat kazasına müdür olarak Mehmed Ağa isimli kimse atanmıştır.³⁷

1864-1880 arasında devlet içerisinde tatbik edilen vilayet nizamnameleri neticesinde Tokat kazası Sivas vilayetine bağlı bir kaza haline getirilmiş ve bir kaymakam tarafından idare edilmiştir.³⁸ 1880 yılından sonra Sultan II. Abdülhamid'in iradesiyle Tokat, sancak (liva) statüsüne çıkarılmış olup yakınlıkları nedeniyle öncelikle Niksar, Erbaa, Zile kazaları 1908 yılında da Reşadiye kazası Tokat'a bağlanmıştır.³⁹ Bu statüsünü 1920 yılına kadar sürdürmüş olan Tokat, 31 Mayıs 1920 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi İcra Vekilleri Heyeti'nin aldığı karar ile Sivas vilayetinden ayrılarak müstakil bir vilayet haline getirilmiştir.⁴⁰

Osmanlı İdaresinde Soğukpınar-ı Müslim ve Soğukpınar-ı Zimmî Mahalleleri

Şehir kavramı üzerinde düşünüldüğünde herkesin zihninde belirli bir fikir oluşmasına rağmen şehrin tanımının yapılması istenildiğinde herkesin aynı cevabı vermesi mümkün değildir. Bu durumun sebepleri arasında şehirlerin şekil, boyut, görünüm ve fonksiyonlarında farklılıklar bulunması yer alır. Hülasa her ülke ve toplum kendine özgü şehir tanımı yapmış olsa da dünya özelinde net bir şehir tanımı bulunmamaktadır. Bu bağlamda Osmanlı Devleti de kendi şehir tanımını yapmış olmasına rağmen şehir hususunda bulunan çeşitlilikler (şehirsellikler, fonksiyonlar, şehrin bulunduğu konum, taşıdığı önem ve büyüklük) şehir anlayışında farklılıklar ortaya koymaktadır. Her ne kadar dünya genelinde olduğu gibi Osmanlı özelinde de şehir anlayışı farklılıklar gösterse de Osmanlı Devleti'nin 600 yıl hüküm sürmüş olmasının ve üç kıtaya yayılmasının önemli sebepleri arasında devletin gücünü temsil eden şehirleşme olgusu yatmaktadır. Yukarıda bahsedildiği gibi devletin gücünü temsil eden şehirler aynı zamanda merkezi

36 Ali Açık, "Tanzimat Döneminde Tokat Kazasının İdari ve Nüfus Yapısında Meydana Gelen Değişiklikler (1839-1880)", *Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 2 (2003), C. 27, s. 256.

37 Selda Barbak, *50 Numaralı (H. 1253-1254 / M. 1837-1839) Tokat Şer'iyeh Sicili'nin Transkripsiyonlu Metni ve Değerlendirilmesi*, Yüksek Lisans Tezi, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tokat 2004, s. 22.

38 Ahmet Şimşirgil, *Osmanlı Taşra Teşkilatında Tokat (1455-1574)*, s. 41.

39 Selda Barbak, *50 Numaralı (H. 1253-1254 / M. 1837-1839) Tokat Şer'iyeh Sicili'nin Transkripsiyonlu Metni ve Değerlendirilmesi*, s. 23.

40 Hacer Yıldız, *50 Nolu (H. 1254/M. 1838-1839) Tokat Şer'iyeh Sicili'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, s. 215.

bir hakimiyet telakkisi de oluşturmaktadırlar. Bu durumda merkezi bir konumda bulunan şehirler başta idari olmak üzere işlevsel bütünlüğü sağlamak ve sürdürmek adına büyük önem taşımaktadırlar. Şehirler devletin işleyişinde merkezi bir sistem statüsüne sahip olmalarına rağmen bu sistem alt birim ve bölümlerinin doğru ve disiplinli çalışmasına bağlıdır. Osmanlı Devleti'nde şehirlerin alt birimlerini mahalleler oluşturmaktadır. Mahalle ismi verilen bu alt birimler birbirini tanıyan kişiler tarafından dini bir yapının etrafında toplanabildiği gibi aynı dinden yahut mezhepten-ırdktan olanların bir arada yaşama isteği ile ya da aynı meslek gruplarının bir araya gelmesiyle⁴¹ oluşan devletin idari mekanizmasının işleyişinde oldukça önemli role sahip olan yerlerdir. Tokat kazasında bahsedilen şekilde oluşturulan mahalle⁴² isimlerine örnek olarak Keçeciler, İplik Pazarı, Sabunhane gösterilebilir.⁴³

Osmanlı Devleti'nde Tokat kazası adına tutulan ilk tahrir kaydı olan 1455 defterlerindeki kayıtlara göre kaza, birçoğu yeni kurulan 48'i Müslüman, 6'sı Hristiyan ve 2'si karışık olmak üzere toplam 56 mahalleden oluşmaktadır.⁴⁴ Kaza, 1642'de 71 mahallesi⁴⁵, 1772'de 75 mahallesi⁴⁶, 1814'te 73 mahallesi⁴⁷, 1818'de 76 mahallesi ve 1834'te 49 mahallesi⁴⁸ ve 1844'te 72 mahallesi ile dönemin büyük kentlerinden birisi durumundadır.⁴⁹

Osmanlı mahalleleri genel itibariyle Müslim ve gayrimüslimlerin bir arada yahut ayrı ayrı yaşadığı yerlerden oluşmaktaydı. Bu bakımdan incelediğimiz defterlerde Tokat kazası bünyesinde olan Yaşmeydan, Kâbe Mescidi, Hoca Ahmed mahalleleri mekânsal açıdan geniş iken Çay, Soğukpınar ve Dere mahalleleri ise nüfus açısından en kalabalık mahalleler arasındadır.⁵⁰ Tokat kazası bünyesinde

41 Ömer Düzbakar, "Osmanlı Döneminde Mahalle ve İşlevleri", s. 99.

42 Hatice Ö. Akyüz, Mehmet Akif Ceylan, "Osmanlı Döneminde Tokat Şehrinin Fonksiyon Özellikleri", *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 2 (2020), C. 11, s. 121.

43 Mehmet Beşirli, *Orta Karadeniz Kentleri Tarihi: Tokat (1771-1853)*, s. 301-302.

44 İlhan Şahin, Feridun M. Emecen, "XV. Asrın İkinci Yarısında Tokat Şehri", *Şeyhülislam İbn Kemâl Sempozyumu-Tebliğler ve Tartışmalar (26-29 Haziran 1986)*, Ankara 1986, s. 41.-51.

45 Mehmet İpşirli, "XVII. Asır Ortalarında Tokat Şehri", *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu (2-6 Temmuz 1986)*, Ankara 1987, s. 63.

46 Şenay Atam, "1834 Yılında Tokat'ta Mahalle Yapılanması ve Muhtarlık Teşkilâtının Kurulması", *The Journal of Academic Social Science Studies*, Sayı 2 (2013), C. 6, s. 78.

47 Yücel Özkaya, "1844-1847 Arasında Tokat'da Yapılan Düzenlemeler", *I. Uluslararası Plevne Kahramanı Gazi Osman Paşa ve Dönemi Sempozyumu Bildirileri (5-7 Nisan 2000)*, Tokat 2004, s. 222.

48 Şenay Atam, "1834 Yılında Tokat'ta Mahalle Yapılanması ve Muhtarlık Teşkilâtının Kurulması", s. 78.

49 Necati Çavdar, "Tanzimat Dönemi'nde Tokat'ta Rum Nüfusu", *History Studies*, Sayı 6 (2019), C. 11, s. 2213.

50 Mehmet Beşirli, *Orta Karadeniz Kentleri Tarihi: Tokat (1771-1853)*, s. 300.

olan ve nüfus açısından en kalabalık mahallelerden birini oluşturan Soğukpınar Mahallesi, 0,683 km² içerisinde 5311 kişilik nüfusuyla⁵¹ ve halen Osmanlı Devleti zamanındaki ismi ile mevcudiyetini korumaktadır.

Soğukpınar Mahallesi'nin Müslüman Nüfusu

Osmanlı Devleti'nde H. 1260-1261 (1844-1845) yıllarında yapılmış olan temettüat sayımları neticesinde oluşan Tokat Kaza'sına tabi Soğukpınar Mahallesi'nde sakin Müslüman nüfusa ait defterler 14'ü Müslim, 8'i zimmî başlığı altında gösterildiği üzere toplam 22 sayfadan müteşekkildir. Çalışmamızın esas konusunu teşkil eden Soğukpınar Mahallesi'nin temettüat kayıtları incelendiğinde Müslim ve Zimmî⁵² şeklinde kaydedildiği görülmüştür. Her iki defterin de baş kısımlarında “*Sivas sancağı kazalarından Tokat kazasında kain Soğukpınar-ı Müslim/Zimmî mahallesinde mukîm ehl-i İslâmın emlak, arazi ve temettüatını mübeyyin defterdir*”⁵³ şeklinde belirtilmiştir. Defterlerde Soğukpınar-ı Müslim Mahallesi'nde 129 hane, Soğukpınar-ı Zimmî Mahallesi'nde ise 55 hane kayıtlıdır. Her hanede ortalama 5 kişinin yaşadığı kabulüyle⁵⁴ Soğukpınar-ı Müslim Mahallesi'nin nüfusunun 645 kişi, Soğukpınar-ı Zimmî Mahallesi'nin nüfusunun 275 kişi olduğu, iki mahallenin toplam nüfusunun ise 920 kişi olduğu ortaya çıkmaktadır. Ayrıca Russel'in, “nefer x 3” formülü üzerinden⁵⁵ Soğukpınar-ı Müslim Mahallesi'nin nüfusunun 38 kişi, Soğukpınar-ı Zimmî Mahallesi'nin nüfusunun ise 165 kişi olduğu kabulüyle mahallelerin toplam nüfusunun 552 kişiden oluştuğu belirlenebilmektedir. Bu iki yöntemle dayalı olarak mahallelerin en çok ya da en az nüfusunu tahmin etmek mümkündür (Bkz. Tablo 1).

51 <https://www.atlasbig.com/tr/tokatin-mahalleleri> (Erişim tarihi: 06.03.2023).

52 Osmanlı Devleti'nde koruma altına alınan ve kendisine güvence verilen kişi anlamına gelen zimmî, başka bir dine mensup olup zimmet adı verilen bir anlaşmaya dayanarak Osmanlı Devleti içerisinde vatandaş olarak yaşama hakkında sahip olan kişilere verilen isimdir. İslâm'ın bu anlayışı temel kabul edilerek Osmanlı Devleti'nde Müslim ve gayrimüslimlerin bir arada oturdukları mahallelere rastlanabildiği gibi ayrı ayrı oturdukları mahallelere de rastlanabilmektedir. Zimmî hakkında detaylı bilgi için bkz. Mustafa Fayda, “Zimmî”, *DİA*, XLIV, 438; Necati Çavdar, “Temettüat Kayıtlarına Göre Tokat Mahallelerinde Yaşayan Yahudilerin Sosyal ve Ekonomik Durumları (1844-1845)”, *Tokat Tarihi ve Kültürü Sempozyumu (25-26 Eylül 2014)*, Tokat 2015, s. 328.

53 BOA. ML. VRD. TMT.d 14724.

54 Ömer Lütfi Barkan vergi hanelerinin her birinin ortalama 5 kişiden oluştuğunu söylemektedir. Bu görüşü esas kabul ederek hane sayılarının 5 ile çarpımından yola çıkarak mahalle nüfusunun yekûnunu hesaplamaya çalıştık. Bkz. Ömer Lütfi Barkan “Tarihî Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi”, *Türkiyat Mecmuası*, C. 10, İstanbul 1953, s. 12.

55 J. Russel, 12 ile 14 yaş üstü erkeklerin vergi mükellefi olarak kaydedildiğini varsayarak vergi hanelerinin toplam nüfusunu hesaplamada “nefer x 3” formülünü kullanmıştır. J. Russel'in formülünü esas kabul ederek hane sayılarının 3 ile çarpımından yola çıkarak mahalle nüfusunun yekûnunu hesaplamaya çalıştık. (Murat Hanılçe, *Saklı Kalmış Bir Tarih XV. ve XVI. Yüzyıllarda Zile Kazası*, İstanbul 2018, s. 113.)

Tablo 1: Soğukpınar-ı Müslim ve Zimmî Mahallelerinin Toplam Nüfusu

Mahalle	Hane Sayısı	Nüfus (Hane x 5)	Nüfus (Nefer x 3)
Soğukpınar-ı Müslim	129	645	387
Soğukpınar-ı Zimmî	55	275	165
Toplam		920	552

Yukarıda Tablo 1. a. ve 1. b.'de yapılmış olan hesaplamalara göre toplam en çok 920 en az 552 kişinin yaşadığını tespit ettiğimiz Mahalle'nin temettüat defterlerinden kişilerin yaşlarıyla ilgili herhangi bir kayda rastlanmadığı için vergi ile yükümlü olan hane reislerinin yaşları hakkında bir yorum yapılamamaktadır.

Soğukpınar Mahallesi'ndeki Hane Reislerinin İsimleri

Tanzimat döneminin önemli uygulamalarından birisi olan temettüat defterlerinde sayıma esas olan haneler⁵⁶ hane reislerinin isimleriyle kaydedilmiştir. Soğukpınar-ı Müslim ve Zimmî mahallelerinin kayıtlarını içeren defterleri etüt ettiğimizde vergi yükümlüsü kişiler ve babalarının isimlerine ulaşılabilmektedir. Mahallelerin her ikisinde de hane reislerinin büyük çoğunluğunun erkek olduğu görülmektedir. Ancak kayıtların içerisinde az da olsa mal-mülk sahibi yahut hanelere malik olan kadınların isimleri ile de karşılaşmıştır. Vergi yükümlüsü olarak kaydedilen kadınlar *Aişe Hatun*,⁵⁷ *Validesi Şerife Hanım*,⁵⁸ *Aişe'nin*, *Validesi Fatma*, *Zevcesi Nefise*, *Kerimesi Hatice* şeklinde defterlere işlenmiştir. Görüldüğü üzere kadınların isimleri zevcesi, validesi gibi formlarda kaydedilmişken kayıtlarda hiçbir unvana yer verilmemiştir. Fakat erkeklerin isimlerinin defterlere vergi ile yükümlü kişinin unvanı ya da sadece babasının unvanının kullanılmasıyla da kaydedildiği görülmüştür. Örneğin; *Kahveci Tosun Oğlu Mustafa*, *Yağcı Oğlu Hafız Mehmed Memiş Efendi*, *Ejder Oğlu Berber Ali*, *Yahya Oğlu Dikici Hüseyin*, *Bektaşî Torunu Dikici Kalfası Ahmed*, *İmam Oğlu Hasan*, *İpsileli Oğlu Bekir*. Bunların dışında hane reislerinin babalarının isimleri ve unvanları bulunmayan sadece kendi ismi yazılı olan kayıtlar da bulunmaktadır. Örneğin; *Lütfü Ağa*, *Babuşçu Mustafa*, *Hafız Mehmed Efendi*, *Mütfü Kâtibi Hacı Halil*, *Derbend*

56 Farsçadan Türkçeye geçmiş olan hane kelimesi, ikametgâh, aile, ev gibi anlamlarda kullanılmıştır. Osmanlı Devleti'nde her türlü vergi kayıtlarının yazıldığı defterler incelendiğinde vergi ile yükümlü olan kişilerin hane olarak kaydedildiği görülmektedir. Hane ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Nejat Göyünç, "Hane", *DA*, XV, 552.

57 BOA. ML. VRD. TMT-d 14724.

58 BOA. ML. VRD. TMT-d 14724.

İşçisi İbrahim, Çizmecî Uzun Ahmed, Ketebeden İbrahim Efendi, Nalband Kalfası Ali, Gedik Hasan, Tarikat-ı Mevlevîye'den Postnişinci Mehmed Emin Efendi. Defterlere baba ismi, lakabı yahut aile adının yazılması akrabalık durumlarıyla ilgili bilgi sahibi olunmasına imkân tanımaktadır.

129 haneden oluşan Soğukpınar-ı Müslim Mahallesi'nde 74 kişi için oğlu ve 11 kişi için zâde tabiri kullanılmışken 44 kişi için ise herhangi bir tanımlayıcı ifade kullanılmamıştır. Bu çerçevede Soğukpınar-ı Zimmî Mahallesi incelendiğinde 40 kişi için oğlu terimi kullanılmış 15 kişi için ise hiçbir aile ismi kullanılmamıştır. Soğukpınar-ı Müslim ve Soğukpınar-ı Zimmî mahallelerinde şahıslara en çok verilen isimler Tablo 2'de gösterilmiştir.

Tablo 2: Soğukpınar-ı Müslim ve Zimmî Mahallelerinde Hane Reislerinin İsimleri

İsim	Ahmed	Mehmed	Hüseyin	Hasan	Mustafa	Halil	Memiş	Abdullah
Sayı	20	23	8	8	19	11	2	9
İsim	Ali	Emin	Bekir	İbrahim	Ömer	Osman	Süleyman	Mehmed Emin
Sayı	14	2	8	7	13	7	6	2

Tablo 2'den de anlaşılacağı üzere en sık kullanılan isimler Mehmed ve Ahmed isimleridir. Tabloda geçen bu isimlerin haricinde Yusuf, İsmail, Said Mehmed, Mahmud, Mehmed Memiş, Sabri Mustafa, Lütfü, Berad, Mehmed Cihan, Musa, Ali Rıza, Reşid, Salih, Emir, Mehmed Behçet, Abdülkadir, Hurşid, Abdülkerim, Abdülatif, Ziya Yusuf, Abdülvahap isimleri de birer kez kullanılmıştır.

Soyadı kanunun bulunmadığı dönemlerde kişileri diğer insanlardan ayırt edebilmek adına isimlerinin önlerine kişilere özgü özellikleri (Köse Mehmed, Çolak Recep), lakapları ve meslekleri (Demirci, Rumelili, Semercioğlu) ya da dini özellikleri (Hacı, Molla, Hafız) ile ilgili sıfatları kullanılmaktaydı.⁵⁹ İsimlerin önlerine gelen bu ekler ayırt edilebilmenin yanı sıra toplumda tanınırlık açısından da önem taşımaktaydı.⁶⁰ Bu bağlamda incelemiş olduğumuz Soğukpınar Mahallelerinin kayıtlarında geçen örnek lakaplar Tablo 3'te gösterilmiştir.

59 Necati Çavdar, "XIX. Yüzyıl Ortalarında Tokat'ta Katolik Ermeniler: Demografi-Ekonomi", *Yeni Türkiye Dergisi*, Sayı 60 (2014), C. 1, s. 8.

60 Songül Keçeci Kurt, "1844-1845 Temettüat Defterlerine Göre Ziyere Köyü'nün Sosyal ve Ekonomik Durumu", *History Studies*, Sayı 3 (2016), C. 8, s. 62.

Tablo 3: Soğukpınar-ı Müslim ve Zimmî Mahallelerinde Hane Reislerinin Lakapları⁶¹

Nitelikleri	Lakapları
Dini	Hafız, Hacı-Elhac, Molla.
Kişisel	Deli, Tosun, Küçük, Kirli, Topal, Kör, Yetim, Mecnun, Çolak, Uzun.
Unvan	Efendi, Ağa, Bey, Tatar, Babuşçu, Çenkli, Gedik, Koflu, Çelebizade.
Memleket	Niksarlı, Diyarbekirli.
Meslek	Dikici, Eskici, Muytab İşçisi, Duhancı, Manav, Bargir Amelesi, Talebe.

Soğukpınar Mahallesi Sakinlerinin Meslekleri

Soğukpınar Mahallelerine ait kayıtlar tetkik edildiğinde en yaygın meslek olarak manavlığın ve talebeliğin icra edildiği görülmektedir. Toplam 184 haneden müteşekkil olan Mahalle'nin mesleki dağılımında çeşitlilik ziyadesiyle göze çarpmaktadır. Soğukpınar-ı Müslim ve Zimmî mahallelerinde icra edilmiş olan meslekler⁶² Tablo 4'te gösterilmiştir.

Tablo 4: Soğukpınar-ı Müslim ve Zimmî Mahallelerinde İcra Edilen Meslekler

Meslek	İcra Eden Sayısı	Meslek	İcra Eden Sayısı
Amele	6	Eskici ⁶³	3
Bahçeci	6	Kalhâne Amelesi	4
Bakkal	3	Kâtip	4
Bargir Amelesi/Hamalı ⁶⁴	3	Manav	8
Berber	4	Muytab ⁶⁵	6
Çarşı Yazıcısı	2	Nalband	2
Çerçi	3	Oduncu	2
Derbend İşçisi ⁶⁶	6	Talebe	8

61 İncelemiş olduğumuz ilgili belgelerin içeriklerinden oluşturduğumuz Tablo 3'te sayıca 1'den fazla olan örnekler kullanılmıştır.

62 İlgili belgelerde sayıca 1'den fazla geçen meslek grupları Tablo 4'te alfabetik sıra ile verilmiştir.

63 Soğukpınar-ı Müslim ve Zimmî mahallelerine ait defterlerde geçen eskici, Osmanlı Devleti'nde eski kıyafet veya kundura alıp satmak ya da tamir etmek işleriyle meşgul olan kişilerin yaptıkları işlere verilen isimdir (İsmail Parlatur, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Ankara 2009, s. 416.)

64 1260-1261 (1844-1845) tarihli Soğukpınar-ı Müslim ve Zimmî mahallelerinde adı geçen mesleklerden bargir amelesi yahut hamalı, Osmanlı Devleti'nde başkalarının ağır yüklerini yük hayvanları aracılığıyla taşımakla görevli kimselerdir. (Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara 2011, s. 34/80.)

65 1260-1261 (1844-1845) tarihli Soğukpınar-ı Müslim ve Zimmî mahallelerinde adı geçen mesleklerden olan muytab, Osmanlı Devleti'nde kıldan eşya yapan kişiler için kullanılmış isimdir (İsmail Parlatur, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, s. 1149.)

66 Osmanlı Devleti'nde, toplumsal işleri kolaylaştırmak adına bir takım geri hizmetler yürütülmektedir. Bu geri hizmetler arasında üzerinde çalıştığımız H. 1260- 1261 (1844-1845) temettüt defterlerinde de bahsedilen derbend işçisi yahut diğer bir adıyla derbentçiler bulunmaktadır.

Dikici	5	Tımarlı	6
Duhancı	5	Tuzcu	3
İmam	1		

Daha öncede belirtildiği üzere Soğukpınar-ı Müslim ve Zimmî mahallelerinde icra edilen iş kolları çeşitlilik göstermektedir. Tablo 4'e işlenmiş olan meslekler mahallelerde diğerlerine göre daha çok icra edilenler olup yürütülmüş olan diğer meslekler gececi, oduncu, kahveci, semerci, kazzaz (ipekçi), demirci⁶⁷, babuşçu (ayakkabıcı), çizmeci, medrese hocası, attar (aktar)⁶⁸, taşçı, saraç kalfası (eyer-ci), değirmen işçisi, bakkal, hatip ve kalaycıdır. İncelemiş olduğumuz defterlerde meslekleri yazılmamış olan vergi yükümlüleri sayısı bir hayli fazladır. Dolayısıyla bu durum nüfus bakımından kalabalık olarak ifade ettiğimiz Soğukpınar mahallelerinde yukarıda yazmış olduğumuz mesleklerin haricinde mesleklerin de olabileceğini düşündürmektedir.

Sultan II. Mahmud dönemine kadar Osmanlı Devleti'nde mahallenin sorumlusu, padişah berati ile atanan ve Kadı'nın temsilcisi olarak görev yapan imamlardır.⁶⁹ Mahallelerde imamların görev yaptığının tespit edilmesi hali mahallenin devlet tarafından kimliğinin tanınırlığının işareti olup aynı zamanda mahalle içerisinde var olan cami yahut mescidin göstergesidir.⁷⁰ Soğukpınar-ı Müslim ve Zimmî mahallelerinin temettüat kayıtları incelendiğinde iki mahallede toplam bir imamın görev yaptığı tespit edilmektedir. Meslek grupları arasında gösterilebilecek bir diğer iş kolu da medrese hocalığıdır. Medrese hocalığı, tıpkı caminin varlığına işaret eden imam gibi mahalledeki medresenin varlığına işaret edebilse de defterdeki müderrisin mahalledeki bir medresede görev yapıp yapmadığı açık değildir. Bu müderris Tokat'taki başka bir mahalledeki medresenin hocalarından da olabilir.

Derbentçi yahut derbent işçisi sözlükteki anlamı ile dar geçit, boğaz, deniz kenarlarındaki yerlerde çalışan kimseler olup bu yolları – geçitleri korumakla görevli çalışanlardır (Samettin Başol, "Coğrafyadan Teşkilata: Zile'de Üç Köyün Osmanlı Derbet Teşkilatı Açısından İncelenmesi", *Cappadocia Journal Of History And Social Sciences*, 19 Ekim 2022, s. 80; Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, s. 198).

67 1844-1845 tarihli Soğukpınar Mahalleleri temettüat defterlerinde meslek olarak icra edilmiş olan demirci, demiri işleyerek çeşitli aletlerin yapılmasıyla ilgilenen sanatkârdır (İsmail Parlatur, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, s. 330.)

68 Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinden itibaren eczacılık mesleğinin bulunmaması veyahut kısıtlı olması nedenleriyle incelemiş olduğumuz temettüat defterlerinde geçmekte olan attar ya da günümüzdeki kullanımı ile aktar (mahalle aralarında baharat, ip, iğne, güzel kokulu madde, yağ, hekimlikle ilgili maddeler satma işiyle ilgilenen kişi ve kişiler) bir hayli revaçta idi (İsmail Parlatur, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, s. 119; Nuran Yıldırım, "Osmanlı Eczacılığının Gelişme Sürecinde İlaç Hazırlayıp Satan Esnaf ve Sağlıklılar", *Osmanlı Bilim Araştırmaları*, XI/1-2 (2009), s. 273-274).

69 Turan Açıık, "Mahalle ve Camii: Osmanlı İmparatorluğu'nda Mahalle Tipleri Hakkında Trabzon Üzerinden Bir Değerlendirme", *OTAM*, Sayı 35 (2014), s. 26.

70 Turan Açıık, "Mahalle ve Camii", s. 27.

Soğukpınar Mahallesi Sakinlerine Ait Ekonomik Göstergeler

Temettü kelimesi kâr, kâr etme, fayda ve kazanma gibi manalara gelmekte olup çoğulu *temettüat* ise kârlar, faydalar, kazançlar anlamlarını taşımaktadır.⁷¹ Tanzimat Fermanı ile mahalle yahut köylerden çeşitli isimlerle alınan vergilerin yerine emlak, arazi ve hayvanatın gelirlerini kapsayan *temettüat vergisi* getirilmiş adına da *köyce tahsili mutad olan vergi* denilmiştir.⁷² Bu verginin esas amacı, kişilerden *tahammül ve takati ve kâr ve kisbi ve temettü ve ticareti* göz önünde bulundurularak kazançları ve mal varlığına göre düzenli şekilde vergi alınması olarak belirlenmiştir.⁷³ 1844-1845 Soğukpınar Mahallesi temettüat defterlerindeki kayıtlara göre mahallede yaşayan şahısların toplam 340,5 dönüm arazisi olup bu arazi çeşitleri arasında ekilebilen veyahut ekilmiş tarla anlamında kullanılan “mezru tarla”, nadasa bırakılan anlamında “herk tarla”, bahçe veya kavun karpuz tarlası anlamında kullanılan “bostan tarla”, ve kök boyası ağaçlarının oluşturduğu bahçe anlamında kullanılan “cehrilik” bulunmaktadır. Bunun dışında tarım arazisi olma niteliğini yitirmiş, sürülmeyen ve işlenmeyen arazi anlamında boz arazi, boz tarla, “boz bağı” tabiri kullanılmıştır.⁷⁴ Defterlerde geçen arazilerin çeşitleri ve hasılatları Tablo 5’te gösterildiği gibidir.

Tablo 5: Soğukpınar-ı Müslim ve Zimmî Mahalle Sakinlerinin Arazi Türü ve Hasılatı

Sayı	Araziler	Dönümleri	Hasılatları (1844-1845) (Kuruş)
1	Mezru Tarla	56,5	1,840,5
2	Herk Tarla	7	-
3	Bostan Tarla	6,5	369
4	Bağ	145	20,503
5	Boz Bağ	9,5	-
6	Bahçe	105,5	880,818
7	Cehrilik	10,5	1,687,5
Toplam		340,5	1.274,848

71 Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, s. 1251.

72 Ayşe Özdemir Kızıllan, “Osmanlı Vergi Düzeninde Temettüat Uygulamaları Üzerine Bir Değerlendirme”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 20 (2008), s. 59.

73 Mustafa Serin, “Osmanlı Arşivi’nde Bulunan Temettüat Defterleri”, *I. Milli Arşiv Şuarası*, Ankara 20-21 Nisan 1998, s. 719.

74 Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*; İsmail Parlatur, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*; <http://lugatim.com/> (14.03.2023).

Defterlere kayıtlı 184 haneden 76 hanenin müsün (yaşlı), mecnun, talebe, meczup, âmâ, zanaat ehli, Tarikat-ı Mevleviye'den, yetim ve amel-mânde⁷⁵ olması, başka bir işte çalışması gibi çeşitli sebepler dolayısıyla hiç arazileri bulunmadığı tespit edilmiştir. Bu gruptan meczup, mecnun ve amel-mânde olanların gelir kaydı bulunmayıp bunlar için “şunun bunun ianesiyle geçinmekte oldukları” ifadesi kullanılmıştır. Mahallede ikamet edenlerin önemli gelir kaynaklarından bir diğeri gayrimenkuller olup gayrimenkul türleri arasında dükkân, hane, hamam, kalhane ve kahvehane bulunmaktadır. Bahsedilen gayrimenkuller ve hasılatları aşağıda Tablo 6'da gösterildiği gibidir.

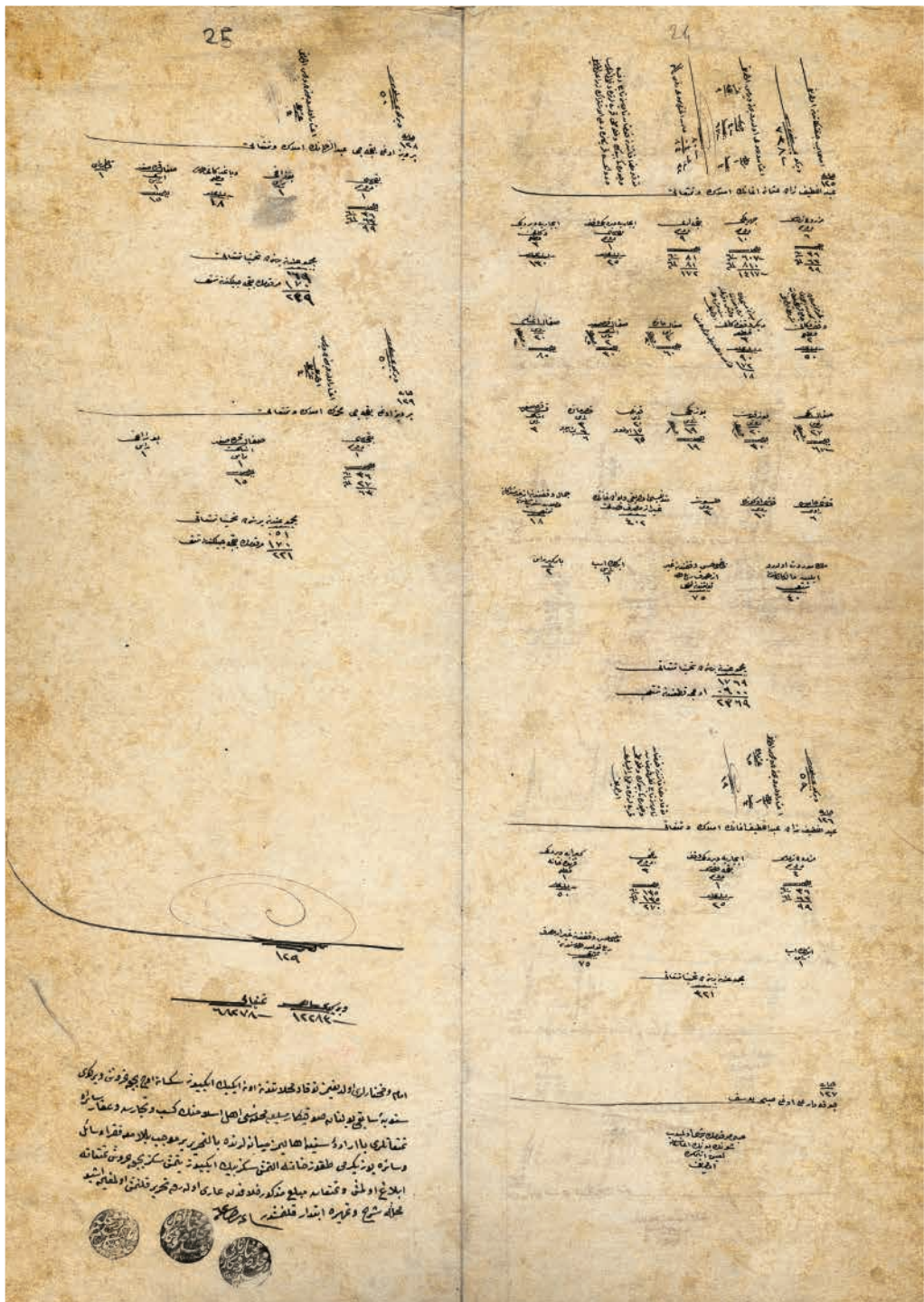
Tablo 6: Soğukpınar-ı Müslim ve Zimmî Mahalle Sakinlerinin Gayrimenkul Türü ve Hasılatı

Gayrimenkul Türü	Dükkân	Hane	Hamam	Kalhane ⁷⁶	Kahvehane
Aded	84	18	3	1	1
Hasılat (1844-1845) (Kuruş)	2,617	2,670	1,240	65	130

Defterlerde kaydı bulunan gelir kaynaklarından bir diğeri hayvanlardır. 48 yük hayvanının içerisinde 24 merkep (eşek), 17 bargir (at), 7 katır yer almakta olup hasılatları bulunmamaktadır. Geri kalan diğer hayvanlar birtakım özellikleri ve mahalleli adına sağladıkları faydalara göre defterlere işlenmiştir. Bu özelliklerden ilki hayvanların türleri olup “sığır, sığır ineği, buzağı, manda, keçi, ağnam (koyun), kuzu/oğlak” şeklinde verilmiştir. Bir diğer özellik cinsiyetleri “erkek keçi” olup, doğurganlık durumları ile ilgili hususa ise “kısır” ya da kısır olmadıkları “sağmal” biçiminde yer verilmiştir. Soğukpınar-ı Müslim ve Zimmî mahallelerinde yaşayan ahalinin bahsedilen bu hayvan türlerinin haricinde aynı zamanda “arılarla” da iştilal olduğu defterlerdeki “arı kovanı” ifadesinden anlaşılmaktadır. Defterlerde kayıtlı olan hayvanatın sayıları ve gelirleri Tablo 7’de gösterilmiştir. Sağmal olarak ifade edilen hayvan türlerinden belirli oranlarda vergi alınırken kısır, yük ve binek hayvanlarından vergi alınmadığı görülmektedir.

⁷⁵ Sözlükteki kelime anlamı ile iş yapamaz durumda olan kimselere verilen isimdir. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, s. 34.

⁷⁶ Osmanlı Devleti’nde maden ocaklarında ham halde bulunan altın, gümüş ve bakır gibi madenlerin külçe haline getirildiği kurumlara verilen isimdir. Kalhane için bkz. Fahrettin Tızlak, “Osmanlı Devleti’nde Ham Bakır İşleme Merkezleri Olarak Tokat ve Diyarbakır”, *Belleten*, Sayı 226 (1995), C. 59, s. 643.

BOA. ML.
VRD. TMT-d
14724

Tablo 7: Soğukpınar-ı Müslim ve Zimmî Mahalle Sakinlerinin Hayvanat Türü ve Hasılatı

Hayvanat	Sayı	Hasılat (Kuruş)-(1844 1845)
Kısır Kara Sığır İnek	6	-
Sağmal Kara Sığır İneği	10	150
Buzağı	3	-
Sağmal Ağnam	84	326
Kısır Ağnam	16	24
Sağmal Keçi	47	97,5
Erkek Keçi	39	39
Kuzu / Oğlak	70	-
Sağmal Manda	2	60
Kısır Manda	50	-
Arı Kovanı	10,5	48
Toplam	337,5	744,5

1844-1845 yıllarında, Soğukpınar Mahallesi'nde uygulanan temettü sayımlarından mahallenin gelir kaynaklarından bir diğerinin zanaatkârlık olduğu görülmektedir. 9.214.5 kuruş olan toplam zanaat gelirinin ekseriyetini esnaflık oluşturmaktadır. Esnaf grupları arasında Kalaycı, Kalhaneci (Bakırcı), Dikici (Terzi), Duhancı (Tütüncü), Eskici, Saraç (Eyerici), Kazzaz (İpekçi), Nalbant, Demirci, Muylap (Dokumacı), Berber, Attar (Aktar) ve Semerci bulunmaktadır. Esnaf grupları içerisinde sayı bakımından en fazla ilgilenilen uğraş dikicilik, duhancılık ve muylap işçiliğidir. Defterlerde bazı haneler için ise sadece zanaat yazılmış olup ne tür bir zanaat ile uğraştıkları belirtilmemiştir. Hizmet sektörlerinde geçimini sağlayan 39 hanenin 13'ünün amelelik, 3'ünün hamallık, 10'unun çırak veya kalfalık, 14'ünün ise çeşitli iş kollarında işçi olarak çalıştıkları tespit edilmektedir. Hizmet sektörlerinden geçimini sağlayan hanelerin toplam gelirinin 7.083 kuruş olduğu ve hane başı ortalama gelirlerinin 181 kuruş olduğu anlaşılmaktadır. Amelelikle yaşamını sürdüren hanelerin yıllık gelirlerinin 100 ile 250 kuruş arasında değiştiği, hammallıkla geçinen hanelerin yıllık gelirlerinin 150 ile 220 kuruş arasında değiştiği, çırak veya kalfalıkla geçinenlerin yıllık gelirlerinin 100 ile 450 kuruş arasında değiştiği, çeşitli mesleklerde işçi olarak çalışanların ise yıllık gelirlerinin 58 ile 250 kuruş arasında değişkenlik gösterdiği görülmektedir. Diğer yandan defterlerde ticaret ile meşgul olan kimsenin bulunmadığı da

görülmektedir. Osmanlı Devleti'nde, devletin sürekliliğini sağlamak ve ihtiyaçları karşılamak adına halktan çeşitli isimlerde vergiler toplanmıştır. Tanzimat Fermanı ile birçok alanda getirilen düzenlemelere ek olarak mali alanda da yenilikler yapılmıştır. Mali anlamda getirilen önemli hususlardan birisi vergilerin hane reisinin kazanç türüne ve miktarına göre toplanması olmuştur. Bu bağlamda Soğukpınar Mahallesi temettüat defterlerini tetkik ettiğimizde yukarıda bahsi geçen gelir kaynaklarından tahsil edilen vergi isimleri ve miktarları Tablo 8'de gösterildiği gibidir.

Tablo 8: Soğukpınar-ı Müslim ve Zimmî Mahalle Sakinlerine Ait Vergi İsmi ve Miktarları

Vergi İsimleri	Miktar (1844 1845) (Kuruş)
Vergi-yi senevî ⁷⁷	15,875
Ağnam Vergisi	236,5
Öşr-i ⁷⁸ bağ	662,5
Öşr-i bostan	33
Öşr-i bahçe	219
Öşr-i kovan	6
Toplam	934,875

Sonuç

Tokat mahallelerine ait eldeki en eski tarihli kayıt olan 1455 tahrir defterine göre şehir 6'sı Hristiyan 2'si karışık ve 48'i Müslüman olan toplam 56 mahalleden meydana gelmekteydi. Bu araştırmaya kaynak teşkil eden ve ilk tahrirden dört asır sonrasına tarihlenen 1844-1845 senelerine ait temettüat defterlerine bakıldığında şehrin mahalle sayısının 72'ye yükseldiği görülmektedir. Şehir, Selçuklulardan Osmanlı Devleti'ne geçmiş ve özellikle Fatih Sultan Mehmet döneminde gelişmiştir. Şehrin gerek ticaret gerekse sanayi faaliyetlerinde aktif rol oynuyor olması dahada gelişmesine ve farklı ulus ve dinlerin bir arada yaşamasına imkan

77 İncelemiş olduğumuz Soğukpınar Mahallesi temettüat defterlerinde vergi-yi senevî olarak geçen bu vergi, Tanzimat Fermanı'ndan önce halktan örfi olarak çeşitli isimlerle tahsil edilen vergilerin yerine getirilen, liva bazında değerlendirilerek kazalar arasında paylaştırılan ve iki taksitte toplanan ödeneğin ismidir. Vergi-yi senevî hakkında bkz. Songül Keçeci Kurt, "1844-1845 Temettüat Defterlerine Göre Ziyere Köyü'nün Sosyal ve Ekonomik Durumu", s. 70.

78 Sözlükte onda bir anlamına gelen ve uşr kelimesinin Türkçeleşmiş hali olan öşür toprak mahsullerinden toplanan paranın ismidir. Osmanlı Devleti'nin ekonomisinin ekseriyetle tarım ve hayvancılığa dayanması nedeniyle devlet bünyesinde önemli yer tutan öşür Tanzimat'ın ilanı ile birlikte bütçenin en önemli gelirlerinden birisi haline gelmiş ve üretilen mahsulün türüne göre isimlendirilmiştir. Öşür hakkında bkz. Mehmet Erkal, "Öşür", DİA, XXXIV, 100-102.

tanımıştır. Bu durum Tokat şehrini günümüzün büyük şehirlerine benzer bir görünüme getirmiştir.

Tokat'ın mahalleleri arasında olan Soğukpınar-ı Müslim ve Zimmî mahallelerinin kayıtları Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yer alan ML.VRD.TMT.d. 14723-14724 numaralı H. 1260-1261 (M. 1844-1845) tarihli temettüat defterlerinden yola çıkılarak hazırlanmıştır. Bu çalışmada defterlerde kayıtlı bilgiler, değerlendirilmiş ve Tokat Kazası Soğukpınar-ı Müslim ve Soğukpınar-ı Zimmî mahallelerinin sosyo-ekonomik durumu ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Mahalle'nin temettüat defterlerinde hane numarasının üzerinde yazılı olan vergi-yi senevisi ibaresiyle bir vergi alındığını görmekteyiz. Bu vergi en fazla 1577 kuruş olup en az 10 kuruş olarak kaydedilmiş, 32 hane hariç her haneden vergi alınmıştır. Tahsil edilen vergi-yi senevinin toplamı 15,875 kuruştan ibarettir.

Soğukpınar-ı Müslim ve Soğukpınar-ı Zimmî mahallelerinde en çok kullanılan isimlerin Mehmed ve Ahmed olması sebebiyle dini niteliğin ağır bastığını görmekteyiz. Bu isimleri yine dini niteliği belirgin olan Mustafa, Ali, Ömer, Abdullah, Hüseyin ve Hasan gibi isimler takip etmektedir.

Her hanede ortalama 5 kişinin yaşadığı kabulüyle Soğukpınar-ı Müslim ve Zimmî mahallelerinde en fazla 920 kişinin yaşadığı, nefer x 3 formülü üzerinden ise mahallelerde en az 552 kişinin yaşadığı belirlenmiştir. Mahallelinin geçim kaynağı olarak çeşitli meslekler ile iştigal oldukları tespit edilmiştir. Ayrıca mahalle halkının geçim kaynağı olarak bağcılık, bahçecilik, arıcılık, gibi tarım ve hayvancılık gelirlerinin yanı sıra hane, hamam, dükkân, kahvehane gibi emlaklarının kira bedellerinden de faydalandıklarını söyleyebiliriz. Mahallelerde sığıneği, buzağı, manda, ağnam gibi büyükbaş ve küçükbaş hayvanlardan gelir elde edilmesinin yanında merkep, katır, bargir gibi sadece binek hayvanı olarak kullanılan hayvanlarında olduğu görülmektedir.

Hülasa, incelediğimiz Soğukpınar-ı Müslim ve Soğukpınar-ı Zimmî mahallelerinin geçim kaynaklarını ve sosyal yapısını bize doğrudan gösteren temettüat kayıtlarının, mahallelerin 1844-1845 yıllarının verilerini geleceğe aktaran temel kaynaklardan birisi olduğu anlaşılmaktadır.

Osmanlı Mangırının İmal Edildiği, Tokat Kalhanesinde Ücretler (1453-1890)

PROF. DR. MEHMET YAVUZ ERLER
Ondokuz Mayıs Üniversitesi

Osmanlı Devleti Fatih Sultan Mehmet devrinde artan askeri fetihler nedeniyle silah yapımında kullanılmak üzere aşırı bakır madenine ihtiyaç duymaya başladı. Bu devirde teknik gereği bakır ve kalay karıştırılarak tunçtan toplar imal edilirdi. Tokat kalhanesi kaliteli topların yapılması için gerekli olan saflıktaki bakırı teminde önemli hizmetler gördü. Hatta bir ara bu hizmet erlerine İstanbul kuşatmasında kullanılan “*şahi*” ve “*balyemez*” türünden bombardıman topları için gerekli bakırı temin ettiklerinden ücret ödemesi yapıldı. Bu ücret ödemesi, yine Tokat’ta Fatih devrinde varlığını belgelediğimiz darphanede üretilen ve üzerinde ejder olan bakırdan mamul mangır adı verilen sikke ile yapılmıştı. Amasya darphanesi de Tokat kalhanesinden aldığı bakırı kullanarak yine bakırdan mamul ve üzerinde aslan figürü olan bir madeni sikke imalatında bulundu. Süreç içerisinde Amasya darphanesi bakır, gümüş ve hatta bir ara altından mamul sikkeler üretmeye devam ederken Tokat’ta Fatih devrinde olduğunu belirleyebildiğimiz darphane üretimini durdurdu. Bunda bilhassa Uzun Hasan’ın Tokat ve civarını işgal ederek tahrip etmesinin etkisi büyük olsa gerektir. Ancak Osmanlı Devleti Tokat kalhanesinde işlenen bakırın kalitesi nedeniyle İstanbul’da tesis edilen darphanede mangır üretimi için gerekli olan bakırı Tokat’tan temin etmeye devam etti.

Osmanlı Devleti bir zamanlar Ergani, Maden, Canik, Sivas, Tokat, Amasya, Vezirköprü ve Sonisa (Uluköy/Taşova-Erbaa) v.b. yörelerde bulunan bakır cevherlerini Tokat kazancılar esnafı için tesis edilmiş olan bakır kalhanesinde saflaştırıp cü-

rufundan ayırdıktan sonra at arabaları ve deve kervanları ile Samsun iskelesine sevk etmişti. Bu bakır madeni sevkiyatında kullanılan yolun emektarları, 1516 yılından itibaren oluşturulan geleneksel kadim güzergâhı ve ulaşım araçlarını kullanmaktaydılar. 19. yüzyılda ise bu kadim işletmenin müdavimleri arasında ecneblerin de yer almaya başladığı anlaşılır. Arşivlerimiz bünyesinde tespit ettiğimiz Tokat Kalhanesi'nde hizmet veren Macar ve Avusturya kökenli maden mühendisi, orman mühendisi, ziraat mühendisi, tercüman ve amelelerin ekonomik gelir dağılımları ile ilgili veriler dikkate alınarak; işletmenin devlete olan masraf bilançosu oluşturulmaya çalışılacaktır. Tokat Kalhanesi'nde saflaştırılan bakırın bilhassa Payitahtta bulunan Osmanlı Darphanesi'nde Osmanlı'da "mangır" olarak bilinen ve kuruşun bir altında değer olarak yer alan bakır paraya dair bazı veriler aktarılması hedeflenmektedir. Böylelikle Osmanlı finans sisteminde kırsal alanda ekonominin likit can damarını oluşturan mangırın kırsal ve kent pazarlarındaki ekonomik varlığının ehemmiyetine dikkat çekilmeye çalışılacaktır. Bilindiği üzere Osmanlı finans sisteminde kullanılan madeni paralar Fatih sonrasında "altun", gümüşten mamul "guruş" ve bakırdan mamul olan "mangır" ile tanımlanır ve nümizmatik bilimi içerisinde yer alır. Fatih öncesinde kullanılan çift metalli para birimine dayalı finans sistemi Fatih ile birlikte geliştirilmiş ve çağdaşı güçlü ekonomilerle muadil bir finans sistemi oluşturulmuştur. Ancak Osmanlı topraklarında bulunan altın ve gümüş madenlerinin nedreti beraberinde Osmanlı piyasalarında madeni para sıkıntısına yol açarak bir tür stagflasyon oluşumuna neden olmuştu. Likit madeni paranın kıtlığı nedeniyle oluşan iç piyasadaki ekonomik durgunluğun çözümünde Osmanlı mangırını can simidi vazifesi görmüş ve gündelik piyasanın yegâne madeni para birimi olarak ticari ve ekonomik aktivitenin sürekliliğini ve sürdürülebilirliğini garanti altına almıştır. Ancak bakırın bizzat harp malzemelerinin ya da gündelik mutfak eşyalarının yapımında da esas cevher olarak değerlendirilmesi bazı durumlarda Darphanenin ihtiyacı olan maden cevherinin temininde güçlüklerle yol açmıştır. Bu gibi durumlarda piyasadaki ekonomik aktiviteyi temin ve tesiste yeterli olmayan altın ve gümüş paradaki daralmaya bir de bakırdan mamul mangırların dâhil olduğu anlaşılır. Osmanlı maliyesinin bu gibi durumlarda bir dönem için alternatif dördüncü bir metal para birimi üzerinde sorunu çözmeye çalıştığı anlaşılır. Yine mangırın mikyasatı üzerinde yapılan bazı ufak değişiklikler ya da nikel ve kalay gibi farklı metaller devreye sokularak Osmanlı finans sistemi içerisinde altun, guruş ve mangıra ilave olarak "para/pare/parça" adı altında bir dördüncü alter-

natif oluşturma arayışına gidildi. Çalışmamızda Osmanlı mali sistemi içerisinde Tokat Kalhanesinin ehemmiyeti, çalışma düzeni ve bünyesinde çalıştırdığı yerli ve yabancı görevliler ve ameleler ile ilgili tarihi belgeler ışığında bazı bilinmeyen gerçekler ortaya çıkarılacaktır.

Tokat Kalhanesine Transfer Edilen Bakır Cevheri

Tokat Voyvodalığı civar bakır madenlerinden elde edilen bakır cevherini işlemek suretiyle daha II. Mehmet devrinde bir tür bakır işleme merkezi yani kalhaneyi Behzat deresi civarındaki Behzat Camii'nin de yer aldığı Soğukpınar mahallesinde tesis etmişti. Tokat Voyvodalığı, Tokat Mevlevi hanesi, Evkaf Nezareti ve Veladet vakıfları idaresi altında faaliyet gösteren ve sayıları dört olarak tespit edilen kalhanelerin¹ yanı sıra bakır cevherini cürufundan ayıran yaklaşık 200 adet “kazgancı esnafı” ve bunlara ait bir de “kazgancı esnafı kalhanesi” bulunurdu. Arşiv kayıtlarından da anlaşılacağı üzere Tokat'ta her bir batman (6 vukiyye: 1.283 gram) ham bakır için 80-100 para ücret alan “kazgancı esnafına” ait bir de kalhane bulunmaktaydı.² Tokat'ta varlığını kayıtlandırabildiğimiz bu beş adet kalhanede yıllık yaklaşık olarak 180-210 tona yakın bakır cevheri işlenerek 30-35 tona yakın saf hale getirilmiş bakır levha ve külçeler üretilirdi. Ancak bu beş kalhanenin tam teşekkül çalışması devletin ihtiyaçları ile alakalıydı. Savaş yıllarında silah imalı için ya da “cülus-u hümayun” dönemlerinde mangır adı verilen sikke kesmek için artan bakır ihtiyacı Tokattaki kalhaneleri faal hale getirirdi. Bunun dışındaki dönemlerde ise bu kalhaneler üretimi durdurur yalnızca kazancı esnafının ihtiyacı olan bakırın temini için üretim yapardı. Ergani-Tokat arasında maden cevherini nakletmek üzere 3.000 deveden oluşan bir “miri” yani devlete ait kervan Sivas'ta hizmete hazır halde bekletilirdi³. Ancak bu sevkiyatta 5.000-6.000 deveden oluşan kervanlara dair tarihsel veriler akıllara “miri deve kervanı” dışında nakliyat için hizmet alımı yapıldığına dair bazı emareler taşır. Gerçektende arşiv belgelerinde yörede bulunan aşiretlerden ücreti mukabilinde bakır cevherinin Ergani ve Keban gibi yörelerden Tokat'a nakliyatı hususunda yardım talep edildiği kayda geçmiştir.⁴ Bozok Sancağı'nda bulunan Dalyanlı Aşireti ve Ankara'daki Yeniil Aşireti bu sevkiyat

1 Mehmet Beşirli, “Tokat Bakır Kalhanesinin Yönetimi (1793-1853)”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 14/1 (Elazığ 2004), s. 234.

2 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (BOA), Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı (TS.MA.e), nr. 121815

3 Mehmet Yavuz Erler, *Osmanlı Devletinde Kuraklık ve Kutluk Olayları (1800-1880)*, İstanbul 2010, s. 286-288

4 TS.MA.e, nr. 61825, “Aşiretlere dair”.

işine dâhil olan aşiretler olarak kayda geçmiştir⁵. Ankara ve Konya dâhilinde bulunan aşiretlere ait develerinde Ergani üzerinden sevkiyatı yapılan cevherin nakliyesinde görevlendirildiklerini belirlemek mümkündür⁶. Ünye-Ankara arasında da 200 adet miriye ait beygirin nakliye işlerinde kullanıldığı anlaşılır. Muhtemeldir ki Ordu-Milas'ta yer alan bakır cevherinin Tokat'a kalhane için sevkinde bu miri beygirden istifade edilmişti⁷.

Tokat kalhanesinde Sivas-Akdağ'dan temin edilen gümüş ve bakırın yanı sıra Gümüşhacıköy'den de gümüş ve bakır cevherlerinin işlendiğine dair veriler bulunur. Bu durum Tokat'ın sadece bakır değil aynı zamanda ihtiyaç halinde gümüş cevherini de işleyerek saflaştırdığı ve darphane yararına hizmet verdiği anlamına gelir⁸. Tokat kalhanesinin ayrıca "*Tophâne-i âmirenin*" ihtiyacı olan saf bakırında temin edilerek Osmanlı silah sanayisine katkıda bulunduğu iddia edilebilir⁹. Tokat kalhanesinin en önemli vazifesi, Hazine-i Hassa'da Tokatlı mahallesinde bulunan Mevlevihane civarındaki darphanede bakır sikke imalatı için gerekli olan saflık ve ayarda bakırın temini olarak netlikle belirtilmişti¹⁰. Ancak Tokat Kalhanesi'nde icra edilen belki de en üst düzey görev saraydaki "*Matbah-ı âmire*" için imalatı yapılan mutfak eşyası kap ve kacaklar için yüksek kalitede bakırın imalatı idi¹¹.

Tokat kalhanesi için bakır cevheri tedarik eden Kastamonu-Küre, Sivas-Akdağ, Tokat-Almus, Canik-Sonisa (Erek, Taşabad, Karayaka, Karakuş), Canik-Fatsa, Trabzon-Milas, Diyarbakır-Ergani, Gümüşhane-Maden, Malatya, Kayseri, Çorum ve Amasya-Gedegara (Kapukaya) tarihin farklı süreçlerinde aktif olarak bakır imalatında yer almışlardı¹². Ancak yeterli madenci usta ve kalfalarının olmaması, doğal afetler ve bilhassa salgın hastalıklar nedeniyle madenci reaya nüfusundaki düşüşler mevcut maden rezervleri içerisinde en verimli olanlarına yoğunlaşmayı zorunlu kıldı. Böylelikle kalitesi ve cevher miktarının bolluğu itibarıyla Ergani ve Maden bakır cevherleri Tokat kalhanesi için vazgeçilmez bir adres olarak kabul gördü. An-

5 TS.MA.e, nr. 61823; nr. 122116.

6 TS.MA.e, nr. 121931.

7 Mehmet Yavuz Erler, *a.g.e.*, s. 286-288.

8 TS.MA.e, nr. 122041.

9 BOA., Hazine-i Hassa İradeler (HHİ), nr. 113.

10 TS.MA.e, nr. 12181.

11 TS.MA.e, nr. 121740.

12 Mehmet Yavuz Erler, Mucize Ünlü, "Refugees in the basin of the Canik Mines: Greek Orthodox from mining to agriculture (1790-1884)", *The Economic and Social Development of the Port Cities of the Southern Coast and Hinterland, Late 18th - Beginning of the 20th century*, ed. Ethem Eldem, Sophia Laiou, Vangelis Kechriotis, Korfu 2017, s. 183-221.

cak Amasya Sancağına bağlı Gedegara’da bulunan Kapukaya mıntikasındaki bakır cevherleri bir müddet daha Tokat kalhanesini beslemeye devam etti¹³. Sonisa idari taksimatında yer alan Taşabad’taki bakır madeninin de en azından 19. yüzyılın ilk yarısına kadar 50 hane madenci reayaya ev sahipliği yaptığı bilinir. Bununla birlikte 19. yüzyılın ilk yarısına ait arşiv kayıtlarına yansıyan yöreye yakın konumdaki bakır madeni sahaları da şu şekilde kayıt altına alınmıştır¹⁴:

19. Yüzyılda Osmanlı Bakır Sahaları			
No	Maden Ocağının Bulunduğu Şehir	Ocak Mahalli	Ocak Adı
1	Harput	Ergani	Huşin
2	Trabzon		İsalı
3	Trabzon		Luhnas
4	Trabzon		Karaçukur
5	Trabzon		Koyulhisar
6	Trabzon		Derintoros
7	Trabzon		Sefit
8	Trabzon		Makos
9	Trabzon		İdelik
10	Trabzon	Gümüşhane	Halavlu
11	Diyarbakır	Palu-Lice	Felek Köyü-Sefer Deresi
12	Sivas	Sivas	Rizvan ve Tarakum
13	Sivas	Sonisa	Erek
14	Sivas	Canik	Boru (Kapu Kaya!)
15	Sivas	Tokat	Almi (Almus!)

Osmanlı devrinde nakliye hayvanı olarak değerlendirilen develerin saatte 5 km yol kat ederek günde en fazla 10 saat kesintisiz yük taşıyabildikleri belirtilir. Bakımlı bir devenin ise günde yaklaşık 300 kilo yük taşıdığı tespit edilmiştir. Ergani ve diğer civar maden sahalarından Tokat kalhanelerine bakır cevherini düzenli olarak sevk eden 3000 adet miri devenin varlığı dikkate alındığında taşınan yükün miktarını belirlemek güç olmayacaktır. Tokat-Ergani arasında yaklaşık 600 km yol için günde 50 km yol kat eden bir deve kervanı yaklaşık 12-15 gün arasın-

13 Mehmet Yavuz Erler-Selçuk Özkan, Karadeniz’de Bir Osmanlı Maden Yerleşkesi: Kab-ı Maden Kazası (1264-1856)”, *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi (OMAD)*, c. 6, sayı 16 (Kasım 2019), s. 522, 525.

14 Fahrettin Tızlak, “XIX. Yüzyılın Ortalarında Osmanlı Maden Yatakları”, *Belleten*, 60/229 (1996), s. 712.

da bir zamana ihtiyaç duyar. Bu deve kervanının ise tek bir seferde yaklaşık en az 900.000 kilo (900 ton) kadar bir toprak cevheri taşıdığını belirlemek mümkündür. Ordunun ve darphanenin artan ihtiyaçlarına binaen bazen kiralama usulüyle bu deve miktarının 6.000'e çıktığı dikkate alınırsa o halde bir defada en fazla 1.800.000 yani 1800 tonluk bir bakır cevherinin taşınabileceğini belirtmekte beis yoktur. Bu bakır içeren toprak cevherinin işlenmesi ile oluşacak fire dikkate alındığında yıllık 1.000 tonluk üretim oldukça mübalağalı bir söylem olarak, müddenin iddiasını ispat etmeye mecbur kılar. Arşiv kayıtlarından elde ettiğimiz Tokat kalhanelerine ait 300 tonluk yıllık üretime dair tespitlerimiz daha mütevazı ve gerçekçi bir rakamı yansıtmış olabilir. Bilhassa her “*küre-i nühasta*” 3.000 kıyye bakır cevherinden ancak 500 kıyye saf bakır üretildiğine dair verilen 1/6'lık oran 6000 deve ile sevkiyatı yapılan 1800 tonluk bakır cevherine orantılandığında karşımıza 300 ton gibi bir rakam çıkar. Sevkiyatın ne sürede yapıldığı ve kalhanenin hangi koşullarda ne süreyle çalıştırıldığı sorusu hala cevaplanması gereken bir sorun olarak varlığını korur. Ancak bilinmesi gereken yegâne mutlak gerçek 6000 deve ile sevkiyatı yapılan 1800 tonluk bakır cevherinden devrin imkanları çerçevesinde ancak 300 tonluk bir ürünün elde edilebileceği gerçeğidir.

Tokat Kalhanesinde Yerli Personel

1789 tarihine kadar Tokat'ta iki adet kalhanenin olduğuna vurgu yapılmaktadır. Bu kalhanelerin devlet ve yerel ihtiyaca cevap vermemeleri nedeniyle iki adet daha kalhanenin yapıldığı belirtilir¹⁵. Tokat Kalhanesi ile ilgili Cinlioğlu'nun verdiği bilgiler arasında en azından bir kalhanenin mekânına dair bazı veriler bulunur. Eski kalhanenin Çukur Medrese civarında kurulu olduğu belirtilen kayıtlarda Tokat'ta olduğu bilinen diğer dört kalhaneden bahsedilmez. Muhtemelen bu kalhaneler 1840 yılında su kuvveti ile çalıştığı belirtilen modern kalhanenin Avusturyalılar tarafından Anadolu Teknik, Teknik Lise ve Endüstri Meslek Lisesi'nin bulunduğu alanda tesisi ile birlikte imalat sektöründen tamamıyla çekilmiştir.¹⁶ Modern anlamda üretim yapan kalhaneler ise 1880 yılında üretimlerini durduracaklardır. Ancak 1887-1890 yılında devletin iki yabancı mühendis vasıtasıyla yeniden To-

15 Abdullah Özdağ, “Osmanlı Bakır İşletmeciliğinde Tokat Kalhanesi (1850-1870)”, *Turkish Studies*, 9/7 (2014), s. 467.

16 Hatice Ö. Akyüz, Mehmet Akif Ceylan, “Osmanlı Döneminde Tokat Şehrinin Fonksiyon Özellikleri”, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11/2, (2020), s. 121.

kat'ta bakır imalatını canlandırdığı belgelenmiştir.¹⁷ Tokat Kalhanesi'nde 1835 yılı itibariyle çalışan personel, usta ve ameleler şu şekilde tespit edilmiştir¹⁸: 2 Kâtip, 1 Kolcu, Kalhane Ustası ve Körükçü 45, Yedek Körükçü 5, Zemberek ve Körükçü 30, Demirci 1, Kömürcü Nalbandı 1, Kömürcü Mutafı 1, Toprak Keşi 2 ve 1 Hamal. Şerriye Sicillerine hukuki bir mesele dolayısıyla müracaatlar gerçekte kayıtlı görevli türü ve miktarını tespitinde sıhhatli bir sonuca ulaşmamıza engel teşkil eder. Yine de hukuki bir meseleden ötürü Şerriye Sicillerine kaydı yapılan kalhane görevlilerinin sayısı hiçte azımsanacak oranda değildir. Bilhassa 1826 yılı itibariyle şehirde etkisini hissettiren veba ve buna bağlı olarak meydana gelen ölüm vakaları tereke kayıtlarını da aktif hale getirmiş olmalıdır.

Ekim 1860'larda yine Osmanlıya ait bir devlet işletmesi olan Kastamonu-Küre'de yer alan Kazıklı Kalhanesi'nde iki adet "*küre-i nuhas-ı duhan*" yani iki adet bakır saflaştırma ocağı bulunurdu. Her bir "*küre-i nuhas-ı duhan*" ayda 3.000 kıyye miktarındaki bakır cevherini saflaştırdığında 500 kıyye saf bakır elde ederdi. Kazıklı Kalhanesi'nde yer alan iki ocakta yıllık 72.000 kıyye bakır cevheri işlenerek 12.000 kıyye miktarı saf bakır levha elde edildiği beyan edilmişti. Tokat'ta bulunan kalhanelerde de benzer bir üretim süreci izlenmiş olmalıdır. İcra teknik gelişmişlik ve organizasyon aynı idari yapı içerisinde tasarlanmıştır. Her bir "*küre-i nuhas ocağında*" bulunan iki adet zemberek fırını yılda 15.360 kilo saf bakır imal edebilmekteydi. Tokat'ta arşiv kayıtlarındaki veriler üzerinden toplamda beş adet kalhane olduğu tespit edilebilmiştir. Bu durum olağan dışı savaş gibi devletin kriz dönemlerinde yıllık en fazla 76.800 kilo bakırın işlenebildiğine dair veriler içerir. Bu kalhanelerden birisi kazancılar esnafına ait olduğu için ve her zaman üretim yapmadığından miri yararına sürekli yapılan üretimin mevcut rakamdan 15.360 kilo çıkarımıyla 61.440 kiloya tekabül ettiğini belirtmek gerekir. Miri darphane ve tophane-i amire yararına yıllık 61 tonun üzerinde bir üretim yapan Tokat kalhanelerinin İstanbul'a bir defada en fazla sevkiyatı yapılan 300 tonluk üretimin elde edilebilmesi için en az beş (5) yıl boyunca hummalı bir çalışma mesaisine ihtiyaç duydukları anlaşılır¹⁹. Tokat Kalhanesi'nde 1866 yılında bekletildiği belirtilen 300.000 kıyye miktarı saf bakır külçeleri, muhtemeldir ki üretim safhası birkaç yıl içerisinde biten ve devlete ait tophane-i amire ve darpha-

17 *Düstur (1887-1890)*, I. Tertip, 6. Cilt, Ankara 1939, s. 30.

18 Harun Çiçek, *Tokat Merkez Sancağı'nın Sosyo-Ekonomik Konumu (1800-1850)*, Yüksek lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 2006, s. 71.

19 BOA., Sadaret, Mektubî Kalemi, Umum Vilayet Evrakı (A.MKT.UM), nr. 431-9.

nede kullanılmak üzere Tokat'ta Voyvodalık veya Mevlevihane nezdinde tasarruf edilen bakırdır²⁰. Tokat'ta 1853 yılında kazancılar esnafının yıllık ihtiyaçları olan saf bakır için üretim yapan ocağın 25,6 tonluk bir miktarı hazır etmesi kalhanelerin Avusturyalı mühendislerin iyileştirmelerine rağmen üretim kapasitesinin sanılanın çok daha altında olduğunu doğrulayan bir kanıt olarak ileri sürülebilir²¹. Ayrıca arşiv kayıtları sayesinde tespitini yapabildiğimiz bir diğer kalhanede Tokat'ta bulunan Soğukpınar Mahallesi'nde yer almaktaydı. Soğukpınar mahallesinde olduğu beyan edilen bu kalhanenin bir tarafında Derviş Salih'in bahçesi, Mevlevihane Kalhanesi ve Behzad Nehri bulunmaktaydı. Hoca Behzad Camiine yıllık 40 akça mukataa ile kayıtlı ve Seyyid Abdullah Berri Efendi vakfına yıllık 64 kuruş kira veren bu kalhanede dört körük ve üç adette mahzen bulunurdu. Ayrıca bakır tesviyesi için gerekli olan aletlerde yer almaktaydı²².

Bakır ocaklarında yer alan yüksek ısı fırınlarında ise 1 adet “*tamga-yı küre-i nühas*” (bakır ocağı damgacısı) 65 kuruş gündelikle hizmet vermekteydi. 5 adet Zenberek (Yüksek Isı Fırını) Reisi (Usta Başı) günlük 27 kuruşa istihdam edilmişti. Sahib-i Zenberek (Zenberek ustası) adı verilen 10 adet görevli ise günlük 16,5 kuruş elde etmekteydi. Yüksek ısı fırınlarında çalışan 20 adet kürekçi ise günlük 21,5 kuruşa çalışırdı. Bakır ocaklarında yer alan zenberek yani yüksek ısı fırınlarını beslemek için çeşitli görevliler farklı alanlarda hizmet vermişlerdir. Bu görevlilerden doğrudan fırınlara (zenberek) destek veren hizmetliler şu şekilde belirlenmiştir.

Gündelik Hesabı ile Zenberekte İstihdam Olunan Amele (1860)				
No	Görevi	Görevli Sayısı	Toplam Gündelik	Her Bir Görevli
1	Taşçıyan	31	3100 kuruş	100 kuruş
2	Cevherciyan	8	800	100 kuruş
3	Katırcıyan	15	1650	110 kuruş
4	Sürücüyan	8	640	80 kuruş
5	Kethüda-yı Ocak	8	640	80 kuruş
6	Dev Körükçü	7	560	80 kuruş
Toplam İşçi Sayısı: 77				

(BOA, A.MKT.UM., nr. 431-9)

20 Abdullah Özdağ, “Osmanlı Bakır İşletmeciliğinde Tokat Kalhanesi (1850-1870)”, *Turkish Studies*, 9/7 (2014), s. 471.

21 Ersoy Ergin, “II. Meşrutiyet Döneminde (1908-1909) Ergani Bakır Maden-i Hümayunu”, *Tanzimat'tan Günümüze Diyarbakır*, ed. Oktay Bozan, Hakan Asan, Hatip Yıldız, Mehmet Salih Erpolat, c. 2, Elazığ 2019, s. 97.

22 TS.MA.e., nr.1159-79.

Tablodan anlaşılacağı üzere Osmanlı devrinde iki ocaklı bir kalhanede yüksek ısı fırınlarını sevk ve idare eden toplamda 77 görevli bulunmaktaydı. Bu görevliler ortalama günlük 100 kuruş ve altında bir ücretle istihdam edilmişlerdi. Düzenli bir aylık geliri olmayan bu görevlilerin kalhanenin aktif olarak faal olması halinde ücret alabildikleri ve geri kalan günlerde herhangi bir gelire sahip olmadıkları anlaşılır. Ayrıca amele ve ustalara ücret mukabilinde herhangi bir izin ya da hastalanmaları halinde istirahat hakkı tanınmamıştır. İncelediğimiz defterde kalhane çalışanları için bir de 70-80 kişiyi içine alacak büyüklükte ahşaptan koğu yapılması gerektiğine vurgu yapılmıştır. Muhtemelen ocaklardaki yüksek ısı fırınlarında ki, bunların sayısının netlikle belirtilmemektedir görevlendirilen 77 hizmetli için bu koğunun inşa edildiği düşünülmektedir. Zira yüksek ısı fırınlarının kalhanede kal edildikten sonra yani toprağından ve sülfat bileşiğinden ayrıştırılan cevher, cürüfundan yani içeriğindeki diğer metal bileşenlerden ayrıştırılırdı. Kalhanede elde edilen metalin bileşenlerinden ayrıştırılması için cevherin “zenbereklerle” yani ısı fırınlarına doldurulması süreklilik arz eden bir işlemdir. Fırınlar bir defa yakıldıklarında tekrar tekrar harlanmalı ve fırın sürekli yanar halde tutulmalıdır ki enerji sarfı oluşmasın. Tahminimizce geceli gündüzlü vardiyalar halinde çalışan bu işçiler kalhane civarında inşa edilen ve 70-80 kişinin kaldığı ahşap bir koğuşta sürekli zenberekler için hazır ve nazır halde tutulurlardı. Yüksek ısı fırınlarında SiO₂ yani deniz kumu ile karıştırılan bakır içeriğindeki demir, kurşun ya da alüminyum oksitlerden arındırılırdı²³. Bu durum işlediği bakırı Samsun ve Sinop limanları vasıtasıyla sevk eden kalhanelerin (Kastamonu-Tokat) nakliye hayvanlarına dönüş yolunda bolca deniz kumu yükü taşıttırmaları için de uygun bir güzergâh oluşturmaktaydı.

Zenbereklerden farklı olarak bakır cevheri, kalhane havuzlarında su ya da asit terkibi ile toprak ve sülfatından ayrıştırıldıktan sonra ocaklarda ergitme işlemine tabi tutulurdu. Bu işlem esnasında topraktan ve taştan iyice ayrıştırılan bakır daha da saflaştırılmak üzere zenbereklerle sevk edilirdi. Muhtemelen Ergani'den getirilen cevherin sülfatından ayrıştırılması için köpek kakasında bolca yer alan amonyaktan istifade edilirdi. Kal havuzlarına aktarılan cevherli toprak bolca suyla karıştırılmış taze köpek kakasıyla kürekler vasıtasıyla karıştırılarak köpürtülürdü. Bu esnada bakırın içerisinde yer alan sülfat amonyakla birleşerek bakır terk eder ve amonyum sülfat terkibi hâsıl olurdu. Bu terkip Tokat'ın meşhur sarı

23 Ayşe Vildan Beşe, “Bakır Cürüflarından Metallerin Kazanılması”, *Sinop Üniversitesi Fen Bilimleri Dergisi*, sayı 2/1 (2017), s.142-143.

renkli “softiyan” derisinin hazırlanmasında önemli bir yer tutardı. Yani Debbağhane (Tabakhane) Tokatta bulunan Kalhane ile irtibatlıydı. Sülfatından havuzlar içerisinde arındırılan bakır cevheri içeriğinde bulunan demir, kurşun, magnezyum gibi atık metallere arındırılmak üzere zenberek ocaklarına nakledilirdi. Zenberek ocaklarında deniz kumu ile karıştırılan sülfatından ayrıştırılmış bakır cevheri içeriğindeki demir, kurşun, altın ve manganezden ayrıştırılarak daha da saf hale getirilirdi.

Osmanlı'daki kalhane işletmeciliğine örnek olan Kastamonu-Küre'de yer alan Kazıklı Kalhanesinde gündelik yevmiye usulü ile çalıştırılan usta ve amele ücretlerini ise farklı bir tablo ile belirlemek mümkündür. Muhtemeldir ki Tokat kalhanelerinde de benzer bir organizasyon ve emekçi dağılımı söz konusuydu. Kalhane havuzlarında bakır cevherini sülfatından ayırma işleminde çok sayıda kol gücüne gereksinim vardı. Amonyakla karıştırılan bakır cevheri köpürtme işlemi esnasında zehirli gaz çıkışı yaptığından içerdeki zehirli havanın büyük hava körükleri ile dışarıya tahliyesi elzemdi. Ayrıca zehirli gazlar ortamda bulunduran kömürler sayesinde absorbe edilerek çalışan işçilerin zehirlenmesi engellenmiş olurdu. Bu yüzden Kardiften getirilen kok kömürü ahşap bir mağazada depolanır ve her an kullanıma hazır olarak bekletilirdi. Zenberekhanelerden farklı olarak burada yani Kalhanelerde 73 adet amelenin istihdamı, havuzlardaki cevherin köpürtme aşamasından sonra yeniden doldurulması ve hazır olan ürünün *zenbereklere* nakli için ihtiyaç duyulan kol gücüne olan yoğun ihtiyacı vurgular. Tokat kalhane havuzlarında hizmet veren bir kal ustasının günlük 160 kuruş yevmiye almaktaydı. Kalhane havuzlarında biriken zehirli havayı tahliye için hizmet veren bir körukçü ise günlük 80 kuruşa bu riskli işi ifa etmekteydi. Havuzdaki maden cevherini havuzun tabanında amonyaklı suda küreklerle karıştıran ve zemine eşit oranlarda yayan saçıcılardan her birisi ise günlük 100 er kuruş yevmiye ye hizmet verdiler. Özetle kalhane havuzlarında çalışan Osmanlı emekçileri ortalama 80-100 kuruşluk gündelikle çalışmaktaydılar ki bu rakam aylık 500 kuruş bir maaş alan kaza kaymakamlarının maaşı ile mukayese edildiğinde oldukça yüksek bir gelire tekabül eder. Ancak Tokat Kalhanesi'nde amele olarak çalışan Uzun Mehmet Kalhane müdürünün kendisine hırsızlık töhmetiyle suçladığı ve iki senedir haksız yere hapiste kaldığını belirttiği arzuhalî çalışanların tamahkâr olmadıklarına dair önemli veriler sunar²⁴.

24 BOA., A.MKT, nr. 142-71.

Kalhanede Görevli Usta ve Ameleler (1860)				
No	Görevi	Görevli Sayısı	Toplam Gündelik	Her Bir Görevlinin Gündelik Kazancı
1	Kal (Kalhane) Ustası	3	480 kuruş	160 kuruş
2	Kal Körükçüsü	6	480 kuruş	80 kuruş
3	Saçı	3	300 kuruş	100 kuruş
4	Katırcı	3	240 kuruş	80 kuruş
5	Dev Korçıyan (!)	2	140 kuruş	70 kuruş
6	Baltacı	2	140 kuruş	70 kuruş
7	Ocakçı-yı Zehrciyan (!)	3	240 kuruş	80 kuruş
8	Ocakçı-yı Kömür	4	320 kuruş	80 kuruş
9	Kethüda-yı ocak	1	80 kuruş	80 kuruş
10	Bu dahi	2	140 kuruş	70 kuruş
11	Amele-i mürettebe-i kalhane	73	7500 kuruş	102,73 kuruş
Toplam İşçi Sayısı: 102				

Kaynak: (BOA, A.MKT.UM., nr. 431-9)

1847 yılına tarihlenen bir belge üzerinden elde edilen veriler Kastamonu-Küre kalhanesindekilerle örtüşür. Ancak buradaki verilerde yevmiyelere yer verilmemiştir. Yine de bir kalhanede olması gereken çalışan miktarı ile ilgili olarak daha sıhhatli rakamsal veriler sunar. Buna göre Tokat Kalhanesi'nde toplamda 178 görevli yeni ve eski kalhaneler arasında pay edilmişti. Bu durum Kastamonu-Küre'de tespit ettiğimiz kalhane çalışanları ile mukayese ettiğimizde neredeyse birebir veriler sunar. O halde arşivlerde belgesine ulaşılamayan bir sahadaki işletmenin diğer benzer işletmelerle mukayesesi veya tanımlanması elzemdir. Paradigmadaki bu değişim aynı zamanda tarih yazımında da bilinmeyene ulaşmada bir alternatif yol sunar. Avusturya ve Macar mühendislerinin marifeti ile tesis edilen yeni kalhanenin geride bıraktığı eski kalhanenin de imalata katkı sunmaya devam ettiği anlaşılır. Ancak 1839-1845 yıllarında yaşanan şedit kuraklık yılları Tokatta faaliyet gösteren ve tahminen beş adet olduğu belirlenen kalhanelerin üretimini suyun nedreti nedeniyle durdurmuştur. Ancak Kırım Savaşı yıllarında askeri malzeme imalatı için en azından 1853-1856 arasında yoğun bir üretimin gerçekleştirilmiş olması icap eder. Ancak Tokatta bu yıllar içerisinde üretilen bakırın müttefik İngiliz ve Fransız donanmasındaki gemilerin gövde kaplamasına da aktarılmış olma ihtimali hayli yüksek bir olasılık olarak ispatı elzem

kılar. Yeni kalhane ve eski kalhane arasında pay edilen amele ve görevlilerin ise toplam miktarını tablo ile tasnif etmek kabildir²⁵.

TOKAT YENİ VE ESKİ KALHANEDEKİ GÖREVLİ MİKTARI (1847)			
ESKİ KALHANE		YENİ KALHANE	
GÖREV TANIMI	ADEDİ	GÖREV TANIMI	ADEDİ
Kal Fırın Amelesi	9	Kal Fırın Amelesi	16
Kal Fırını Kürek ve Kalıpcı Amelesi	27	Fındık Fırın Amelesi	6
Zenberek Fırın Amelesi, Demirci ve Toprakçı Amelesi	12	Zenberek Fırın Amelesi	8
Zenberek Fırını Kürekçi Amelesi	50	Amele, Kolcu, Kazarcı (!)	31
		Omca Odunu Nakliyat Arabacısı	10
		Demirci, Marangoz, Taşçı	8

Tokat Kalhanesi'nde saflaştırılan bakır için miri ormanlardan temin edilerek hazırlanan kömür elzem bir malzeme idi ve diğer bakır işleten kalhanelerde de benzer bir sistematüğün varlığı dikkat çeker. Kastamonu'da bulunan Küre bakır işletmelerinde kömür hazırlama işi ile görevli olan amelelerin yöre halkı arasından askerlik ve vergi muafiyeti gibi bazı imtiyazlarla istihdam edildikleri belirlenmiştir. Bir kalhanenin yıllık belki de birkaç yıllık ihtiyacı olan kömürün hazırlanması için yılda iki defa kesim yapılmaktaydı. İlk kesimi daha önceden belirlenen kaza ahalişi ya da farklı bölgelerden yöreye getiren oduncu amele yapardı ve bu işlem için toplamda 60 para kadar bir gelir elde etmekteydiler. Ancak bu meblağ yeterli görülmemiş olacak ki sonradan bu miktara 20 para daha zam yapılmıştı. İkinci ağaç kesimi ise devletin elinde bulunan esirler ya da mahkûmlar vasıtasıyla gerçekleştirilirdi. Kastamonu'da ki yalnızca bir kalhane için yılda iki kez kesim yapan oduncu amelenin miktarı 988 kişi olarak hesaplanmıştır. Bu işçilerin toplamda 5988 adet kömürü makbul ağacı miri ormanlardan kestikleri belirtilir. Bu işlem için günlük 80 para ücret ödendiği ve toplamda 988 işçi için 11.976 kuruşluk bir ödeme yapıldığı tespit edilmiştir. Osmanlı devrinde yaşanan paradaki değer kayıplarını dikkate almazsak 40 para bir Osmanlı kuruşuna teka-bül etmekteydi. Bu durumda kalhane için ağaç kesme işinde çalışan hizmet er-

25 Engin Aras, *Bir Osmanlı Sanayi Teşebbüsü Olarak Tokat Kalhanesi (1840-1920)*, Doktora Tezi, Tokat Gazi Osman Paşa Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tokat 2019, s. 107.

babının her biri toplamda 12, 12 kuruş yani 484 para gibi bir meblağ elde etmişti. Bu rakamı günlük yevmiye olan 80 paraya böldüğümüzde karşımıza 6 gün gibi bir süre çıkar. Özetle senede iki defa kesimi yapılan ağaç kütüklerinin 988 işçi ile 6 günde kesimleri tamamlanabilmişti. Bu durumda her gün bir işçi en azından bir ağacı kesmiş ve kütük olarak hazır hale getirmiştir. Miri ormanlarından kesilen bu ağaç kütüklerinin yine kesim mahallinde *toprak-keşler* ya da *torlakçılar* tarafından uygun bir sırada kare ve piramit halinde dizilip toprakla kaplanmış halde yakıma hazırlanırdı. Toprakla kaplı bu ağaç kütüğü yığını torlakçılar tarafından içerde oluşan boşluk kısmından yakılarak içten yanması sağlanıp kömür haline getirilmişlerdi. Bir kalhanenin bir yıl boyunca işletmeye açık tutulabilmesi için gerekli olan 103.800 kalbur kömür bu şekilde temin edilmiştir. Bir kalbur bir İstanbul kilesine tekabül ederdi. Buda yaklaşık 25 kilo civarında bir ağırlığa denk gelmektedir. Toprak altında yanan ağaç kütüklerinin toz kömüre dönüşmesi nedeniyle bir tür hacim ölçü birimi olan kalburun takdir edildiği anlaşılır. Bu durumda senede iki defa kesimi yapılan ağaç kütüklerinden toplamda 2.595.000 kilo toz kömür elde edilmiştir. Bu da takribi 2.595 ton eder. Muhtemelen hizmet erbabının miri ormanlardan kestiği her bir kara pelit, kızıl pelit, meşe veya kızılçam türünden ağaçtan elde edilen kömür yaklaşık 400-435 kilo civarındaydı. O halde her bir orman işçisi kalhane için gerçekleştirilen bu ağaç kesiminde her gün yaklaşık ağırlığı bir tona ulaşan devasa bir ağacı kütük olarak hazır etmeyi başarmıştı. Ağaçlardan elde edilen bu toz kömürün kalhane mahalline nakli içinse nakliye işlemini gerçekleştiren deve kervanları, manda, öküz ve at arabalarına gündeliği 55 paradan toplamda 73.950 kuruş verilmişti. O halde bir bakır kalhanesinde yaklaşık 90-95 ton bakır cevherinden 15-16 ton ağırlığındaki saf bakırın köpürtme ve saflaştırma işlemleri esnasında 2.595 ton toz kömür tüketilmişti ki bu rakam saflaştırılmış her bir ton saf bakır için 173 ton toz kömüre tekabül etmekteydi. Kısacası her bir ton bakır cevherinin saflaştırma işlemi esnasında yaklaşık yirmi sekiz (28) ton ağırlığında toz kömür kullanılmıştı²⁶. Bu denli fazla kömür tüketiminin yegane sebebi fırınların açık ocak şeklinde olmuş olmaları ile alakalı olabilir. Ya da üretilen kömürün salt kalhane değil aynı zamanda şehirdeki hamam ve konakların ihtiyacı olan mangal kömürü içinde kullanılmış olma ihtimalini beraberinde getirir. Ayrıca kalhanede potada eritilen bakırın üst kısmı daha soğuk olduğu için levha oluşmasını diye potadaki bakır eriğinin üzerine bol-

26 BOA, A.MKT.UM, nr. 431-9.

ca toz kömür dökülerek üst kısmında sıcak kalması sağlanmaya çalışılırdı. Belki de bu işlem esnasında fazlaca kömür zayı edilmekteydi.

Tokat kalhanesi ile ilgili yapılan araştırmalarda bazı yerel görevlilere ve bunların kazançlarına dair veriler bulunur. Tokat'ta Kalhane Nazırı ya da Kalhane Müdürü olarak tanımlanan görevlinin en azından 1813 tarihinde ihale yoluyla bir önceki görevli olan Ahmet'in vefatı üzerine Barutçu zade Abdullah'a verildiği anlaşılır.²⁷ Ancak 1831 yılına gelindiğinde Kalhane Nazırlığının yine bir başka Ahmet isminde şahsa devredildiği belirtilmektedir²⁸. Tanzimat sonrasında kaza müdürleri kalhanenin sevk ve idaresinden sorumlu Kalhane Nazırlığı görevini de uhdelere aldılar. Böylelikle ilk Kalhane Nazırı ve Müdürü olarak Ragıp Ağa bu görevi icra etti. Bilahare 1848 yılında görevi Merampaşazade Hüseyin Bey bu görevi devraldı²⁹.

Tokat Kalhanesi'nde görevli bulunan "Nühas Nazırı" ya da "Nühas Emini" adlı görevlide işletmenin verimliliğinin artırılması konusunda sorumlu ve yetki sahibi idi. 1803 tarihli bir belgede Tokat'ta "nühas-ı miri nazırı" yani devlete ait bakır madenlerinin yöneticisi olarak Mehmet Emin Ağa'nın görev yaptığı belirtilmektedir³⁰. Nühas Emini olan Mehmet Emin Ağanın kızının mezarı ise Samsun İsa Bey türbesi kurbunda yer alan hazirede tespit edilmiştir. Bu durum Mehmet Emin Ağanın Tokatta çalıştığı ancak ailesini Samsun'da ikamet ettirdiği yönünde bazı değerlendirmeleri beraberinde getirir. Zira Tokat kalhanesinde işlenen bakırın Samsun iskelesine sevki esnasında Mehmet Emin Ağanın yaklaşık üç ay kadar sürecek olan bu Tokatta kal edilen bakır külçelerinin gemilere yükleme işi için Samsun'da bir ikamete ihtiyacı bulunduğu aşikârdır. 1807 tarihinde ise Tokat Nühas Emiñliğinin Seyit Ahmet'in uhdesinde olduğu anlaşılır. Kalhanenin "icaresi" için Mevlevi Şeyhine senelik olarak verilen 540 akça ise devlet görevlilerinin ve kalhane işletmesinin Mevlevihane'nin kiracısı konumunda olduğuna dair bazı veriler içerir³¹. Tokat kalhanesinde varlığı tespit edilen bir diğer *kalhane müdürü ve nühas nazırı* ise El-Hac Şerif Ağa olarak 1815 tarihli evraklarda kayda geçmişti³².

27 Mehmet Beşirli, *a.g.m.*, s. 240.

28 Mehmet Beşirli, *a. g. m.*, s. 241.

29 Abdullah Özdağ, "Osmanlı Bakır İşletmeciliğinde Tokat Kalhanesi (1850-1870)", *Turkish Studies*, c. 9, sayı 7 (2014), s. 467.

30 Mehmet Beşirli, *a. g. m.*, s. 242.

31 Mehmet Beşirli, *a. g. m.*, s. 242-243.

32 Mehmet Beşirli, *a. g. m.*, s. 243.

Kalhane Sarraflığı, nezareti ya da ustabaşlığı bazen aynı kişiye ihale edilebilmekteydi. Tokat Kalhanesi'nde kalhane sarrafı olarak tanımlanan Kaspar veledi Stefan aylık 300 kuruş maaş ile görevlendirilmişti. Ancak Kaspar'ın görevleri arasında kalhaneye nezaret etmekte bulunmaktaydı³³. O halde belgelerde ister kalhane nazırı, ister kalhane sarrafı isterse kalhane ustabaşı olsun aynı görevi icra eden tek bir meslek erbabından bahsedilir. Ayrıca farklı adlarla isimlendirilen bu meslek erbabının aylık 300 kuruş maaşı devrin diğer gelir grupları ile mukayese edildiğinde çok da yüksek bir meblağa tekabül etmez. Ayrıca dikkat çeken bir diğer hususta *kalhane nazırı* ile *nühas nazırının* farklı görevler olduğuna dair verilerdir. Kalhanede sülfatından ayrılan bakır cevherinin *küre-yi nühasa* yani *zenberek* fırınlarının olduğu mahalle alınarak saflaştırma işlemi gerçekleştirilirdi. Doğal olarak ham haldeki bakır cevheri iki aşamalı bir işlem sonrasında piyasalarda kullanılabilir hale getirilmekteydi ve her işlem aşamasındaki görevlilerde de farklı yönetici ve meslek erbabı bulunurdu.

Tokat kalhanesinde çalışan teknik personele dairde bazı tarihi kayıtlar bulunur. Tokat kalhanesinde "*kalcıbaşılık*" görevinin 1800 yılında Bogos adlı bir zimmînin uhdesinde olduğu değerlendirilmiştir³⁴. Tokat Kalhanesi'nde ayrıca "*kalhane ağası*" ya da "*kal ağası*" adı verilen bir başka görevli daha bulunurdu. 1814 tarihli üst düzey resmi yazışmalarda Tokat "*kalhane ağası*" olan Hacı Abdullah Ağa'nın azledilerek yerine Tokat'lı Hacı Şerif Ağa atanmıştı. Kal Ağası kalhanede kullanılacak olan kömürü tertip ettiği gibi üretilen bakırında kimlere verileceği konusunda söz sahibi olduğu belirtilmektedir³⁵. Tokat Kalhanesi'nde ayrıca "*kalhane emini*" olarak Salih Efendi adlı bir başka görevlinin de 1830 tarihli bir resmi evrakta kayda alındığını belirtmek gerekir. Kalhane sarrafı Madros ile birlikte çalışan bu görevlinin ham ve matbuh bakır Tokat Kalhane Nazırı Ahmet'e teslim ettikleri belirtilmiştir³⁶.

Tokat Kalhanesi'nde çalışan madencilere dair 1804 tarihli bir fermanla bazı kayıtlara tesadüf edilmiştir. Fermanla yöre yöneticilerinin çeşitli bahanelerle madencileri rahatsız etmemeleri serbest hareket etmelerine ve ekonomik gelirlerine müdahale edilmemesi yönünde uyarılar bulunmaktaydı³⁷. Tokat Kalhanesi'nde

33 Mehmet Beşirli, *a. g. m.*, s. 244.

34 Mehmet Beşirli, *a. g. m.*, s. 247.

35 Mehmet Beşirli, *a.g.m.*, s. 247-248.

36 Mehmet Beşirli, *a. g. m.*, s. 248.

37 Mehmet Beşirli, *a. g. m.*, s. 248-249.

çalışan amele ve hademelere ise ellerinde bulunan “emr-i şerife” aykırı olarak yöre yöneticileri tarafından 1828 yılında farklı işler yüklendiği belirtilmektedir. Haddi zatında Tokat’ta meydana gelen salgın hastalık nedeniyle hayatını yitiren pek çok hizmet erbabı olduğundan işler sekteye uğramış olmalıdır. Bu gibi durumlarda kalhane amele ve hademelerine fazladan iş yüklendiği ve bu sebeple de kalhanede işlerin aksadığı belirtilmektedir³⁸.

Tokat Kalhanesi’ne miri ormanlardan odun keserek kütük temin eden ve bu kütükleri uygun bir teknikle kontrollü bir şekilde toprağa gömerek yakıp mangal kömürü üreten görevlilerde bulunmaktaydı. Bu görevliler genellikle aynı vergi karşılığında yöre sakinlerinden temin edilen ve *Kömürcü*, *Kömürkeş*, *Toprakkeş*, *Kürekcü* ve *Baltacı* şeklinde tanımlanan işçilerden oluşurdu. Ancak Tokat’ta 1826’larda meydana gelen salgın hastalık nedeniyle demografik yapıdaki daralma devlet yararına yapılan bu hizmetin yöre kaynakları ile giderilmesine olanak vermemişti. Bazen de çeşitli sebeplerden ötürü *kömürkeş* işinde görevlendirilen köylüler yerlerini terk etmekteydiler. Tokat Kalhanesine kömür temin eden Kazabad’a bağlı Serpin Köyü halkı Zile’ye göç etmişler ve kalhanenin ihtiyacı olan kömürün temininde sıkıntılara sebebiyet vermişlerdi. Resmi yazışmalardan bu hizmet yükümlülerinin kalhanenin menfaatleri gereğince tekrar vatan-ı aslilerine sevke ve iskâna zorlandıkları anlaşılmaktadır³⁹. Kalhaneye kömür temin eden işçilerin eksilmesi gibi durumlarda dışarıdan yöreye işçiler getirilerek sorun giderilmeye çalışılırdı. Bu kapsamda Mayıs 1838’de Mersin’den bazı işçiler Turhal’a getirilerek istihdam edilmiş ve kalhanenin kömür ihtiyacı giderilmeye çalışılmıştı. Burada Tokat Kalhanesine kömür temininde çalışan Mersinli *kömürkeşlerin* yerleştirildikleri mahalleri terk ederek Zile ve Kazabad taraflarına göç ettikleri ve işlerini yapmadıkları belirtilir⁴⁰. Kömür-keş adı verilen bu işçilerin askerlik ve bazı vergilerden muaf tutulmaktan başka yaptıkları işin karşılığı olarak 9 Ekim 1860’da 80 paralık bir ücret tahsisi de yapılmıştı⁴¹. Ancak bu kömürün hazırlanmasında çalışan işçilere kalhane körukçü ve kürekçilerinde olduğu gibi farklı bazı dallarda uzmanlaşmış ve sadece kalhanede hizmet veren görevlilerde dâhil olarak bakır cevherinin kal yani kısmi saflaştırma işleminde de hizmet verdiklerini belirtmek gerekir. Böylelikle bazı senelerde bir defa da gerçekleşen

38 Mehmet Beşirli, *a. g. m.*, s. 249.

39 Mehmet Beşirli, *a. g. m.*, s. 251.

40 TS.MA.e, nr. 1215-6.

41 Mehmet Beşirli, *a. g. m.*, s. 249.

ve yaklaşık 1800 tona ulaşan bakır cevheri sevkiyatından gelen ürün sülfatından ayrıştırılarak daha saf bakır teminin yapıldığı *zenberek* fırınlarına gönderilirdi.

Tokat Kalhanesine ilişkin olarak bilhassa 19. Yüzyılın sonlarına ve 20. Yüzyılın başlarına tarihlenen oldukça titiz bir çalışma ürünü olan kalhane çalışanlarına ait listeyi Engin Aras tarafından kaleme alınan doktora tezi içeriğinde keşfetmek olasıdır. Bu tez içeriğinde tespit edilen yerli kalhane işçilerinin görev tanımları, isim kayıtları verildiği gibi aldıkları ücretlere de değinilmiştir. Ancak 1900'lü yıllara tarihlenen bu işçi ücretleri çalışma dönemimizi aştığı için dikkate alınmamıştır. Yine de bu tezin içeriğinde yayımlanan 1909-1911 yıllarına ait ücretlerden kalhane işçilerinin ekonomik anlamda önceki yıllarla mukayese edildiğinde daha düşük ücretlerle çalıştırıldıklarını belirtmek mümkündür⁴².

Tokat Kalhanesinde Yabancı Personel

Tokat Kalhanesindeki üretimin artırılabilmesi için Viyana'dan talep edilen Kalhane ve Ziraat Mühendisleri yeni bir sürecin başlangıcında milat teşkil eder. Geleneksel yönetim tarzı ile işletilen ve ağırlıklı olarak köle, esir ve dahi cezalı tutukluların çalıştırıldığı kalhanelerdeki iş gücünün azaltılması için gelişen teknik yeniliklerden istifade edilme yoluna gidildi. Köle ve esirler yetersiz koşullar nedeniyle bazen salgın hastalıklara maruz kalarak maden dehlizlerinde can vermekte ve üretimin kesintiye uğramasına neden olmaktaydılar.⁴³ Bu gibi durumlarda ise ağır cürümlüler madenlere sevk edilseler de isteksiz çalışma performansları nedeniyle istihsalde büyük düşüslere neden olmaktaydılar. Kalhanelerin bulunduğu vilayetlerin köylerinden tedarik edilen ameleler ise oldukça yüksek bir ücretle gündelik usulüyle istihdam edildiklerinden canla başla çalışmaları beklenirdi. Ancak ödemenin gündelik üzerinden ödenmesi emekçilerin istihsalat işlerini yavaşlatmayı kazanımları açısından elzem kılmaktaydı. Bütün bu etmenler bir araya geldiğinde ortalama bir Osmanlı kalhanesinde bulunan her bir ocakta ayda 3.000 kıyyelik bakır cevheri işlenerek en fazla 500 kıyye miktarında saf bakır imalatı gerçekleştirilebilmekteydi. İç piyasanın ihtiyacı olan bakır zaten Tokatta yer alan Kazancılar esnafına ait olan kalhanede yeterince

42 Engin Aras, *Bir Osmanlı Sanayi Teşebbüsü Olarak Tokat Kalhanesi (1840-1920)*, Doktora Tezi, Tokat Gaziosman Paşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tokat 2019, s.74-110.

43 BOA., İbnülemin-Maden (İE.MDN), nr. 2-105.

imal edilirdi. Bunun dışında kalan diğer dört adet kalhanenin imalatı ise Tokat Voyvodalığına ait muhkem kale dehlizlerinde paytahtın talebi olan uygun miktara erişinceye kadar muhafaza altına alınırdı.

Tokat Kalhanesi'nde ilk defa yabancı personelin istihdamı meselesi daha Haziran 1841'de ele alınmıştı. Belgelerde “*Avrupa usulü üzere imalı için ...*” diye başlayan kayıtlardan anlaşılacağı üzere Keban ve Ergani bakır madenlerinde üretimi artırmak üzere bilhassa Avusturya madencilik sektöründen istifade edilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır. Bu arada Keban'daki madeni ıslah için Avusturyalı mühendis Breden ve Ergani madenleri için de Sekliyus adlı bir başka mühendisin görevlendirildiği belirlenmiştir. Ayrıca ilgili madenlerin iyileştirilmeleri ile ilgili çalışmaları sevk ve idare içinde Mösyö Paulini'nin daha 1841'lerde İstanbul'da kamp kurduğu anlaşılır. İlgili yazışmalardan anlaşılacağı üzere Keban ve Ergani'de tesis edilecek maden ocaklarındaki fırınlar için taş, kireç ve diğer aletlerin İstanbul üzerinden sevkı planlanmıştır. Bu durum Keban ve Ergani'deki bakır cevherinin saflaştırılmasa bile eritilerek cüruf maden külçesi halinde sevkine yönelik yeni bir uygulamanın icra edilmeye çalışıldığına kanıt teşkil eder. İlgili mühendislerin Keban ve Ergani'deki işlerinin bitimine müteakiben Tokat Kalhanesi'nde de bir takım iyileştirmeler icra etmeleri tasavvur olunmuştur⁴⁴.

Osmanlı Devleti yenileşme ve reform süreçlerinde vatandaşlarına daha fazla özgürlük teminatı vermeye başladığında aynı yükümlülükler altında ezilen Osmanlılar devlet yararına bedava çalışmaktan feragat ettiler⁴⁵. Bu durum kalhanelerdeki kol ve kas gücünü azalttı. Daha az kol ve kas gücüne ihtiyaç duyan ve modern teknoloji ile hizmet veren kalhanelerin tesisi elzem hale geldi. Ayrıca kalhanelerin ihtiyacı olan meşe odun kömürünün temini için kalhane bölgesine yakın alanlarda Viyana'dan getirilen ve kömürü makbul ağaç türlerinin ekimine başlandı. Viyana'dan Tokat'a kadar transfer edilen bu ağaç tohumları için 831 filori ödenmişti. Tohumlar için nakliye masrafı olarak da her bir denk tohum için direkli gümüş riyal 4 Osmanlı kuruşu hesabıyla 99 kuruşa yani 22,5 Avusturya direkli riyali mukabilinde bir bedel ödenmişti⁴⁶.

Tokat Kalhanesinde inşa edilecek “*Avrupa usulü* “ yeni bir maden üretim sisteminin devreye sokulabilmesi için Avusturya'dan mühendis ve madenci amelelerin-

44 TS.MA.e., nr. 1213-14.

45 Mehmet Yavuz Erler & Mucize Ünlü, *a.g.e.*, s. 183-221.

46 TS.MA.e, nr. 1221-31.

den oluşan bir ekibin daha sonraki tarihlerde de İstanbul'a geldiğini belgeleyen evraklara ulaşılmıştır. Muhtemelen bu ekibi sevk ve idare eden Mösyö Paulini yine İstanbul'da ikamet ederek işleri takip etmiştir. Tokattaki kalhane için ise iki adet maden mühendisi ve bazı madenci amelenin Samsun üzerinden Tokat'a yollandığı anlaşılır. Samsun Mutasarrıfı Abdullah Beye Saray Kapucubaşı tarafından yazılan yazıda Tokat'a gitmek üzere Samsun'a gelecek olan Avusturyalı madenci ameleler ile iki adet mühendise yardımcı olunması yönünde talimatlar verilmiştir. İlgili yazıda mühendislerin kalhanede yakılacak olan kömürün temin edileceği ormanlık alanları düzenleyecekleri ve Viyana'dan yanlarında getirdikleri yeni ağaç fidelerinin kalhane civarında tesis edilecek yeni ormanlık alana dikileceğine yönelik emareler de yer alır. Bu durum gelen mühendislerin madenci olmadıkları muhtemelen orman mühendisleri oldukları yönünde tahminde bulunmamıza yardımcı olur. Ayrıca bu maden ocaklarına gerekli olan kömürün tertibi işi ile ilgilenen orman mühendislerinin bilahare Keban ve Ergani'ye de Avusturya'dan yanlarında getirdikleri ağaç tohumlarından götürerek ettikleri anlaşılır. O halde daha 1841'lerde Ergani ve Keban'da yapımı tasavvur olunan fırınların bilahare tesis edildiği ve aktif hale geçtiği düşünülmektedir. Bu arada ilgili mühendislerin Mösyö Paulini'ye yardımcı olacaklarına dair ifadeler Gustav Paulini'nin bu arada Tokatta ilgili kalhane için tetkiklerde bulunduğuna dair delil addedilebilir. Ayrıca Mösyö Paulini'nin Ergani ve Keban'dan Tokat'a nakledilen bakır cevherini yüksek verimlikte işleyecek yeni bir kalhane tesisi meselesi ile uğraştığı da resmi yazışma evrakında kayda geçirilmiştir⁴⁷.

Tokat'ta istihdam olunan madenci amelenin muhtemelen bir şirket tarafından Osmanlı Devleti'ne sevk edildiğini belirten veriler vardır. Buna göre Osmanlıca kayıtlardan elde ettiğimiz verilerde, "*Zakolyon Bazirgan ve Şeriki*" adlı şirket Avusturyalı madencilerin istihdamında aracılık etmiştir. Şirketin isminden de anlaşılacağı üzere bir Macar şirketi idi ve Macaristan'daki Zakoly ailesine aitti.⁴⁸ Mühendislere ve madenci ameleye Tokat'ta ödenen yevmiye defteri bu Avusturyalı ekibin "*teşvik-i mesaisini*" belirlemede önemli bilgiler içerir. Ayrıca İstanbul, Ergani, Keban ve Tokat'ta görevlendirilecek olan maden mühendisi, orman mühendisi, mühendis-i muavin, madenci baş usta (ser madenciyan), usta (madenciyan) ve kalfalarının (amele-i madenciyan) farklı gruplardan müteşekkil oldukları

47 TS.MA.e., nr. 1164-56.

48 TS.MA.e., nr.1221-31, s. 18.

değerlendirilmektedir. Bilhassa konuya dair elde ettiğimiz arşiv verilerinde yer alan bir belgede Tokat Kalhanesi'ne sevk edilen görevlilere dair şu bilgiler yer alır: “*Tokat Kalhanesinde istihdam olunan Nemçeli madenciyanın keزالik iki aylık maaş ve mahiyeleri 16.290 kuruştur*”⁴⁹. Bu durum Avusturya-Macaristan ve Prusya üzerinden Osmanlı İstanbul’una Haziran 1844’de bir defa daha sevk edilen görevlilerin peyderpey Anadolu’da bulunan Keban ve Ergani bakır yatakları ile Tokat’taki kalhane nezdinde farklı görevler icra ettikleri anlamına gelir. Konuya dair Tokat Kalhanesi’nde 1844 yılı itibariyle görevlendirilenlere dair oluşturulacak bir tablo istatistikî bir yorumu da mümkün kılar.

Nemçeli Baş Mühendis (1844)				
No	Görevi	Çalışma Süresi	Fiyorin Cinsinden Ödenen	Kuruş Cinsinden Ödenen
1	Polini, Baş Mühendis	R. 1260 Nisan (30 gün)	Günlük 2 Macar Altınından 60 altın	Her Macar altını 50 kuruş 30 paradan = 3.045 kuruş + 1000 kuruş zam.
2	Polininin Tercümanı	Nisan	Aylık	Aylık 500 kuruş
3	Polini, Baş Mühendis	Mayıs (31 gün)	Günlük 2 altından 62 altın	Her Macar Altını 51 paradan 3.162 kuruş + 1000 kuruş zam
4	Polininin Tercümanı	Mayıs	Aylık	500 kuruş

(TS.MA.e, nr. 1221-31, s. 22)

Avusturyalı başmühendis Paulini ile ilgili veriler netlik arz etmez. Gerçekte Avusturyalı mı, Macar mı yoksa Bohemyalı mı olduğuna dair bazı soru işaretleri geçerliliğini korur. Tokat, Ergani ve Keban bölgesine hiç gitmiş midir bu da netlikle belirtilmez. Dahası yolluk yevmiye, maaş ödemesi ve benzeri mali kayıtlar onun daha ziyade İstanbul’da karargâh kurduğuna dair kanıtlar taşır. Bilhassa kendisine yapılan ödemelerin Macar altını ile yapılmış olması da dikkat çeker. Zira görevlendirilen diğer mühendis ve madencilerin ücret ödemeleri Avusturya fiyorisi ile gerçekleştirilmiştir. Muhtemelen Osmanlı Devleti gelişmiş madencilik tekniklerine sahip Avusturya ile teknoloji alış verişi gerçekleştirmenin çarelerini ararken Macar kökenli saygın aileleri aracı olarak değerlendirmiştir. Uzun yıllar Osmanlı hâkimiyeti altında kalan Macar illerinde Osmanlıya dost ailelerin varlıklarını korudukları ve Osmanlı ile Avusturya arasında arabuluculuk yaparak

49 TS.MA.e, nr. 1221-31, s. 2.

kendilerine servet temin ettikleri tasavvur olunabilir. Maaş ödemelerinde kullanılan farklı kurlar böylesi bir çıkar ilişkisini tesciller niteliktedir. Tokat Kalhanesi'nde görev icra eden Nemçelüler yani Avusturyalılar ise ismen olmasa da istatistiksel olarak kayda alınmışlardır. Bu verilere göre;

Tokatta Avusturyalı Madenci Amelesine Ödenen Meblağ (1844)				
Madenci Adedi	Görevi	Çalışma Süresi	Fiyorin Cinsinden Ödenen	Kuruş Cinsinden Ödenen
2	Kalfa-yı Madenciyan	Mayıs 31 gün	Günlük 3 fiyoriden 186 fiyori	2083 kuruş
6	Madenciyan	Mayıs 31 gün	Günlük 2,5 fiyoriden 465 fiyori	5208 kuruş
1	Defa Madenci	Mayıs 31 gün	Günlük 2 fiyoriden 62 fiyori	694 kuruş 50 para
Ceman: 713 fiyori, 7985 kuruş 50 para				

(TS.MA.e, nr. 1221-31, s. 18)

Tablo içeriğinden de anlaşılacağı üzere Tokat Kalhanesine Avusturya ya da Macaristanlı maden veya orman mühendislerinden ziyade madenci taifesi sevk edilmiştir. Kendilerine yapılan ödemelerin Avusturya fiyorisi üzerinden yapılmış olması tabiiyetlerine dair de bazı tahminlerde bulunmamamıza olanak tanır. Zakalyon ve Şeriki tarafından 1 Mayıs 1844'de yapılan ödemelerin esasen şirketin Osmanlı makamları ve madenciler arasında aracılık etmeye devam ettiğini kanıtlar. Burada yapılan ödemelerde maden ve orman mühendislerinin olmaması Tokat'ta gerçekleştirilecek ıslahat faaliyetlerinde mühendislik bir işin olmadığı ve yalnızca kendilerine İstanbul'da başmühendis Paulini tarafından verilen talimatları yerine getirmekle mükellef tutulduklarına yönelik değerlendirmelere olanak tanır. Muhtemelen Tokat Kalhanesinde yer alan bakır cevherlerinin sülfatından ayrıştırılmasında kullanılan kal havuzlarına Tokat içerisinden geçen ırmağın suyu kanalize edilerek katır, hamal ve beygirlerle gerçekleştirilen sutaşıma külfetinden kurtulunmuştur. Buhar kazanlarıyla çalışan devasa bir çark vasıtasıyla da ırmağın suyu kalhane havuzlarına aktarılarak kısa sürede daha fazla Ergani ve Keban üzerinden getirilen bakır cevheri cürufı kereme-i fırın (ocağın ateşini yakan) ve zenberek fırınları için sülfatından arındırılarak saflaştırılma işlemi için hazır edilmiştir. Tokat'ta bulunan dokuz (9) adet madenci usta, kalfa ve yar-

dımcılarının nisan, mayıs ve haziran aylarında kendilerine verilen talimat üzere gerekli iyileştirmeleri yaptıktan sonra ayrıldıkları anlaşılır⁵⁰. İki ay kadar oldukça kısa bir sürede yapılan bu kalhanenin iyileştirme işlemlerinde yapılan masraflar *Maliye Nezareti* defterlerinde de kayda alınmıştır⁵¹. Bu durum Tokat Kalhanesi'nde teferruatlı bir iyileştirme ya da yeni bir işletme tesisi için yeterli bir süre değildir. Muhtemelen kısmı bir iyileştirme ile kalhane bünyesinde en fazla zaman kaybına yol açan çökertme havuzlarına su temini meselesi çözülmüştür. Yine de bazı kaynaklarda Tokat Kalhanesi'nde yapılan iyileştirmeler sonucunda 1887 yılı itibarıyla %96 saflıkta bir bakır üretiminin elde edildiği belirtilir.⁵² Hâlbuki bu oran Tokat Kalhanesinin daha önceki imkânları ile ancak % 60 oranında sağlanabilmekteydi⁵³.

1887-1890 tarihleri arasında Osmanlı Devleti'nin bir kez daha yabancı mühendislerle birlikte bakır üretiminin artırılabilmesi için yeniden mukavele imzaladığı anlaşılır. Bu durum mevcut Tokat'taki kalhanenin Avusturya teknolojisi kullanılmış olmasına rağmen yeterince verimli olamadığı şeklinde değerlendirilmiştir. Bu defa Mösyö Tabini ve Dalecyo bakırın membaı olan Ergani ve civarında her yıl 100 tonilato (1 Tonilato= 4 Çeki= 903 kilogram) yani yaklaşık yıllık 90 tondan biraz fazla miktarda bir bakır cevheri üretimi için bir kalhane tesisi ile ilgili olarak Osmanlı Devleti ile mukavele yapmıştı. Bu miktarın senede 1.5 tondan aşağı düşmesi ve toplamda üretim kaybının 5 tondan aşağı olması halinde ise mukavelelerin feshi karara bağlanmıştı. Üretilecek bakırın Tokat Kalhaneleri'nde olduğu gibi %96 saflıkta olması planlanmıştır. Ayrıca bu kalhanelerde ve maden ocaklarında imal edilecek tesislere kadar yapılacak yol ve demiryolunda bu iki yabancı mühendis yetki sahibi kılınmıştı. Üretilecek olan bakır ise Avusturya ya da Avrupa'daki pazarlara yine bu iki mühendis aracılığı ile sokulacak ve satışı gerçekleştirilecekti.⁵⁴ Muhtemelen Ergani'de tesisi yapılan kalhane ve buradaki iyileştirmeler sonrasında Tokat Kalhanesi'ne Ergani'den gönderilen bakır cevheri sevkine gerek kalmamıştı. Bu durum Tokat'taki işletmenin atıl kalmasına ve üretimin yalnızca kazancılar esnafı için üretilen bakırla sınırlanmasına neden oldu.

50 TS.MA.e, nr. 1221-31, s. 18, 20.

51 BOA, Maliyeden Müdevver Defterler (MAD), nr. 11937, s.168-169.

52 *Düstur (1887-1890)*, I. Tertip, 6. Cilt, Ankara 1939, s. 30.

53 Ersoy Ergin, "II. Meşrutiyet Döneminde (1908-1909) Ergani Bakır Maden-i Hümayunu", *Tanzimat'tan Günümüze Diyarbakır*, ed. Oktay Bozan, Hakan Asan, Hatip Yıldız, Mehmet Salih Erpolat, c. 2, Elazığ 2019, s. 97.

54 *Düstur, a.g.e.*, s. 29-34.

Gerçi I. Dünya Savaşı esnasında oluşan zaruret üzerine bakırdan mamul tüfek fişek kapsüllerinin hazırlanmasında yeniden aktif vazifeye çağrılmışsa da eski görkemli bakır endüstrisine bir daha kavuşamadı.

Sonuç

Tokat Kalhanesinin Fatih Sultan Mehmet devrinden itibaren aktif olarak kullanılmaya başlandığı değerlendirilmiştir. Zira Fatih Sultan Mehmet zamanında üzerinde ejder figürü bulunan bakır bir mangırın Tokat Kalhanesi'nde hizmet erlerine ödenmek üzere üretildiği belirtilir. Süreç içerisinde bu darphanenin kapatılarak Amasya'da bir müddet daha üzerinde aslan figürü bulunan bir bakır mangırın üretimine devam edilmiştir. Şehzade sancağı olan Amasya'da üretilen altın, gümüş ve bakır paranın hammaddesi olan bakırın en azından Tokat Kalhanesi'nde imaline devam edildiği tahmin edilmektedir. İlerleyen seneler ve Tokat'a başta Ergani, Samsun, Amasya, Sonisa, Kayseri ve Malatya da bulunan bakır cevherlerinin sevki sonrasında kalhanelerin ve buna bağlı olarak bakır istihsalatının miktarı artış kaydetti. İstanbul'da bulunan ve yalnızca bakırdan mamul mangırların üretildiği Tokatlı Darphanesi ve askeri malzemenin üretiminin yapıldığı Tophane-i Amire, Tokat kalhanelerinde üretilen yüksek kalitedeki saf bakıra ihtiyaçları vardı. Kanuni ve Yavuz Selim devirlerindeki askeri hareketlilik esnasında Tokat'ta bulunan bakır imalatı daha da gelişti. Safevilerle girişilen amansız uğraşta yaklaşık iki yüz yıl (1516-1712) kadar Tokat doğudaki en güvenli bölge olarak bakır imalatının merkezi haline geldi. Tespitlerimiz neticesinde Tokat'ta devlete, evkafa ve esnafa ait olmak üzere toplamda beş adet kalhanenin varlığı tespit edilmiştir. Osmanlı "*küre-i nühas*" yani kalhane yapılarının daha net bilgi elde edilebilen Küre Kalhanesi üzerinden Tokat'taki kalhanenin çalışma sistemi ve personeline dair özellikleri mukayese usulüyle ortaya çıkarılmıştır. Buna göre her bakır kalhanesinin çökertme havuzlarının yanı sıra iki adette *zenberek* yani yüksek ısı fırınına sahip olduğu anlaşılır. Her bir Osmanlı "*küre-i nühas*" madeninde ise toplamda 179 işçinin daimi olarak gündelik yevmiye usulü ile istihdam edildikleri belirlenmiştir. Bu durum Tokat'ta bulunan beş kalhane dikkate alındığında yaklaşık 1000 işçiye tekabül etmekle beraber iddia edildiği üzere yıllık 1000 ton bakır üretimi oldukça mübalağalı bir iddiadan öteye gitmez. Zira bir kalhanenin yıllık üretim kapasitesi 15-16 ton olarak belirlenmiştir. Bu durumda Tokat kalhanelerinde yılda yaklaşık

75-80 ton saf bakır imalatı yapılabiliştir. Elbette ki bu oranlarda saf bakırın üretilmesi için Tokat'taki beş kalhanede yılda 450-480 ton bakır cevheri ilenmiş olmalıdır. Özetle bin ton civarında bir bakırın imalatı için bir yıldan daha fazla bir süreye ihtiyaç vardır. Tokat Kalhanesi üzerinden Samsun'a ve oradaki iskeleler vasıtasıyla da İstanbul'a bir defada sevki yapılan bakırın miktarı 300 tonu geçmez. Bu durum birkaç yılda kalhanelerde saflaştırıldıktan sonra kalhane mahzenlerinde hıfzedilen saf bakırın darphane ve tophane-i amire tarafından sipariş edilen miktara ulaştıktan sonra sevkiyat işlemlerine başlandığına işaret eder.

İstanbul'da bulunan Darphane-i Amire tarafından, "*sikke-i nühasiye*" (bakır paralar) üretimi için talep edilen saflaştırılmış bakırın 19 Mart 1857 yılında Tokat Kalhanesi'nden sevki talep edilmişti. Talep edilen bakır miktarı 200.000 vukiyye (1 vukiyye 119 gram) yani 23 ton 800 kilo kadardı. Ancak bu miktarın yalnızca 131.122,5 vukiyyesi İstanbul'a sevk edilmiş ve toplamda 3.668 parça bakırdan mamul paranın imalinde kullanılmıştı. Bu da Tokat Kalhaneleri'nden bilhassa kazancılar esnafına ait olan kalhanenin üretim kapasitesine denk sayılırdı. Tokat Kalhanesi'nde ise 1857 tarihinde müdür olarak İsmail Zühdü Bey'in olduğu belirtilmektedir.⁵⁵ 19. yüzyılın ikinci yarısında bile Tokat Kalhanesi'nde üretilen saflaştırılmış bakırın Osmanlıya ait bakırdan mamul sikkelerinin üretiminde kullanılmaya devam edildiği anlaşılır. Ayrıca bakırın altın ve gümüş paraların içeriğinde de kullanılıyor olması; Osmanlı metal paralarının imalatında merkezi otoritenin Tokat Kalhanesine olan bağımlılığını bir kat daha artırmış olmalıdır.

Osmanlı Devleti'nin ulusal ve uluslar arası piyasalarda tedavülde olan altın ve gümüş madenlerinde karşı karşıya kaldığı nedret dönemlerinde bakırdan mamul mangırların devreye girdiği ve iç piyasanın canlılığını devam ettirdiği anlaşılır. Bilhassa savaş ve seferberlik süreçlerinde devletin prestiji olarak basılan bakır sikkeler üzerinden gerçekleştirilen hizmet alımları Osmanlı maliyesini olağan üstü hallerde güçlü kılmıştır. Ayrıca varoşlarda ve kırsal kesimdeki vatandaşların altın ve gümüş paraya olan erişim güçlükleri nedeniyle uğradıkları likidite sorunu bakır para üzerinden alınan vergilerle giderilmiş sosyo-ekonomik buhranların önüne geçilmiştir. Bakır paranın tedavülden çekilmesi veya yasaklanması gibi durumlarda bilhassa Anadolu'da Celali isyanları gibi temelinde ekonomik istikrarsızlıkların bulunduğu pek çok isyanın oluşumuna sebebiyet vermiştir.

55 TS.MA.e., nr. 1218-1.

Altın ve gümüş paraya erişimi bir hayli güç olan orta ve alt gelir gruplarının bakır paraların yasaklanması ile birlikte devlete olan vergilerini ödeme güçlükleri çektikleri belirlenmiştir. Osmanlı piyasalarının ihtiyacı olan nakit parayı temin edebilmek için devletin sürekli olarak gümüş paralar üzerinde tağşişe giderek gramaj ayarlarını düşürdüğü ve bu suretle ihtiyaç duyulan likit para miktarını temine çaba sarf ettiği anlaşılır. Bu durum gümüş para rejimini bozduğu gibi aynı zamanda bakır paranın eksilmesi ile piyasalarda oluşan nakit boşluğunu doldurmada gümüş paraların yetersiz kaldığı anlamına da gelir. Piyasalardaki nakit daralması nedeniyle bakır paralar üzerinde gerçekleşen manipülatif hareketlerden en fazla Anadolu ciheti etkilenmiştir. Zira Osmanlı bakır darphaneleri ve bakır üretim merkezlerinin neredeyse tamamı Anadolu topraklarında yer alır. Osmanlı Balkanları zengin gümüş madenleri sayesinde altın ve gümüş üzerine dayalı ekonomik bir yapıya sahip olduğu için bakır paraların tedavülden çekilme süreçlerinden Anadolu insanı kadar etkilenmemiştir. Sonuç itibarıyla metal para sisteminde imalatta kullanılan metanın bolluğu ve devletin parası karşılığında ortaya koyduğu ürün ve itibar paranın değerini belirlemede, sıhhatli ve sürdürülebilir bir ekonomi piyasasının oluşumunda önemli rol üstlenmiştir.

Osmanlı madenleri ve kalhanelerinde en büyük duraksama ise doğal afet yıllarında yaşanmaktaydı. Kuraklık yılları bilhassa yöredeki su kaynakları üzerinde de etkili olarak Behzat Deresi'nden çekilen suyla çalışan mekanik öğütme makinesi ve köpürtme havuzlarının işlerliğini sona erdirmekteydi. 1839-1845 ve nihayet 1869-1875 yılları yaşanan büyük Anadolu kuraklığı nakliye vasıtası olan develerin devre dışı kalarak Keban ve Ergani'den bakır cevheri transferini sona erdirdiği gibi tesis edilen yeni kalhanenin de verimli bir şekilde çalışmasını engelledi. Bilhassa işçilere ödenen ücretlerin tedrici olarak piyasa şartlarında gerilemesi ile birlikte kalhanelerin verimliliği iyiden iyiye akamete uğradı ve 1869 Süveyş Kanalı ile birlikte Osmanlı piyasalarına İngiliz Buharlı gemileri ile sokulan ucuz ve bol miktardaki bakır Osmanlı imalat sektöründe rekabeti imkânsız hale getirdi. Bilhassa 1905 trans Sibiryaya demiryolunun tamamlanması ile birlikte Sibiryadaki bakır madenlerinden Rus buharlı gemileri ile Osmanlı piyasalarına yoğun bir demir ve bakır girişi yaşandı. Avusturya ve Macaristan üzerinden transfer edilen teknik personel ve mühendisler yardımıyla Osmanlı topraklarındaki bakır madenleri için 1835, 1842 ve nihayet 1887 yıllarında gerçekleştirilen bütün iyileştirme çalışmalarına rağmen küresel rekabet ve gelişen nakliye vasıtaları karşısında çaresiz kalındı.

TOKAT KALHANESİNDE ÇALIŞAN İZABECİ USTASI (1909-1910)				
İZABECİ ADEDİ	YEVMIYESİ	ÇALIŞTIĞI TOPLAM İŞ GÜNÜ	AYLIK ÜCRET	ÇALIŞTIĞI TARİH
1	4	30	120	1909
1	4	27,5	110	1910

(Engin Aras, a.g.e., s. 97-98)

TOKAT KALHANESİNDE ÇALIŞAN TAŞÇI USTASI				
TAŞÇI ADEDİ Baş Taşçı, Kalfa Taşçı, Çırak Taşçı, Usta Taşçı,	YEVMIYESİ	ÇALIŞTIĞI TOPLAM İŞ GÜNÜ	TOPLAMDA ALDIĞI ÜCRET	ÇALIŞTIĞI TARİH
9	(10-8-6-3) kuruş	266	1920	1909
9-5-8-9-9-8	(10-8-6-3) kuruş	37	271	1910
3-1-2-2-9-12-11-11	(10-8) kuruş (12-10-6-4) (12-10-5-4)	2	16	1911

(Engin Aras, a.g.e., s. 98-100)

TOKAT KALHANESİNDE ÇALIŞAN DEMİRCİ USTASI (1909-1910)				
DEMİRCİ ADEDİ Demirci Ustası Demirci Kalfası	YEVMIYESİ	ÇALIŞTIĞI TOPLAM İŞ GÜNÜ	TOPLAM ÜCRET	ÇALIŞTIĞI TARİH
2	10-5	7	40	1909
1	10	6	60	1910
1	10	6	60	1911

(Engin Aras, a.g.e., s. 100-102)

TOKAT KALHANESİNDE ÇALIŞAN MARANGOZ VE DÜLGER USTASI (1909-1910)				
MARANGOZ VE DÜLGER ADEDİ	YEVMIYESİ	ÇALIŞTIĞI TOPLAM İŞ GÜNÜ	TOPLAM ÜCRET	ÇALIŞTIĞI TARİH
2	10-5	2	15	1909
1	10	6	60	1910
2	12 12-10 12-6	12	144	1911

(Engin Aras, *a.g.e.*, s. 102-103)

TOKAT KALHANESİNDE ÇALIŞAN KUM YIKAYICI (1909-1911)				
KUM YIKAYICI ADEDİ	YEVMIYESİ	ÇALIŞTIĞI TOPLAM İŞ GÜNÜ	TOPLAM ÜCRET	ÇALIŞTIĞI TARİH
1	5	10	50	1909
1	5	20	100	1910
1	5-6-7	7	35	1911

(Engin Aras, *a.g.e.*, s. 104-105)

TOKAT KALHANESİNDE ÇALIŞAN AMELE İŞÇİ (1909-1911)				
AMELE ADEDİ BAŞ AMELE, AMELE, ADİ AMELE	YEVMIYESİ	ÇALIŞTIĞI TOPLAM İŞ GÜNÜ	TOPLAM ÜCRET	ÇALIŞTIĞI TARİH
14	4,5-4-3,5	240	970	1909
9	4,5-4-3,5	149	596	1910
37	6-5-4	273	1524	1911

(Engin Aras, *a.g.e.*, s. 105-106)

1866-1881 Dönemi Tapu Ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivindeki Tokat Merkeze Ait Vakıf İlişkili Tapu Kayıtları*

ADNAN TORUN • HAKKI ŞAHİN
Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşiv Dairesi Başkanlığı

Giriş

Özel mülkiyete ilişkin taşınmazların kayıt altına alınması, 21 Mayıs 1847 tarihli bir tüzük ile başlamış ve bu tarih Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü'nün kuruluş tarihi olarak kabul edilmiştir. Bu görevi yerine getirmek üzere de Defterhane-i Âmire Kalemi yetkili kılınmıştır. Bahse konu tüzük ile; taşınmaz kayıtlarının mahallinde iki nüsha olarak tutulması, birer örneğinin Defterhane-i Hakani İdaresi'ne gönderilerek orada korunması usulü benimsenmiştir. 6 Haziran 1858 tarihli Arazi Kanunu ile de mülkiyet düzeni daha sağlam temellere oturtulmuştur. Defterhane-i Hakani Nezareti bakanlık düzeyinde bir daire iken 1913 yılında Defter-i Hakani Emaneti adı altında Maliye Nezareti'ne bağlanmış, 28 Kasım 1922 tarihinde ise Umur-ı Tasarrufiye Müdüriyet-i Umumiyesi adı ile yeniden örgütlenmiştir. 1924 yılında Tapu Umum Müdürlüğü adını alan teşkilata 1925 yılında kadastro birimi eklenmiş, daha sonra da bugünkü adını almıştır. Miri araziye ilişkin ilk tapu kayıtları Arazi-i Atik Defterleri'ne, vakıf ilişkili kayıtlar ise Vakf-ı Atik Defterleri'ne kaydedilerek ilgililerine sened-i Hakaniler/temessük belgeleri verilmeye başlanmıştır. Tamamen el yazısı ile tutulan Vakf-ı Atik Defterleri de yerini bilahare Vakf-ı Cedit Defterleri'ne bırakmıştır.

Kurumsal bildiri hazırlamak üzere yapılacak olan bu çalışma kapsamında Tokat merkeze ait 2 adet Vakf-ı Atik Defteri ile 1 Adet Vakf-ı Cedit Defteri, ayrıca Tokat ilinin bazı köylerine ait vakıf ilişkili tapu kayıtlarının Sivas Vakf-ı Atik

* Bu bildiri özeti; kurumsal bir bildiriye ait olup sahibi, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğüdür.

Defteri ile birlikte tutulduğundan bu defter üzerinde de inceleme yapılacaktır. Tapu kaydı-vakıf ilişkisi ya mülkiyete ya da kayıt üzerindeki vakıf şerhine yönelik olmaktadır. Bu çalışma ile belirtilen dönemde varsa vakıf tüzel kişiliği adına kayıtlı taşınmaz tapu kayıtlarının tespitleri de yapılmış olacaktır. Aynı zamanda bu taşınmazların cinsi, köy/mahalle adı ve aktif/pasif durumları da ortaya çıkarılacaktır.

A-Defter-i Hakani'nin Kısa Tarihçesi

Üç kıta üzerinde ve oldukça geniş bir coğrafyada 600 yıl hâkimiyet kurmuş, çeşitli milletleri ve inançları bünyesinde barındırmış olan Osmanlı Devleti, resmi belgeleri muhafazaya, bugünkü tabirle arşivciliğe büyük önem vermiştir. Bu itibarla sahip olduğumuz arşiv varlığımız, millî olduğu kadar milletlerarası bir değer de taşımaktadır. Bu belgelerin muhafaza edildiği en önemli arşivlerden birisi de Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi'dir.

Osmanlı Devleti'nde idari, mali, askeri ve sosyal amaçlarla yapılan nüfus, arazi kullanımı ve gelirlerin tespiti ile bu tespitlere dayanılarak belirlenen gelir kaynaklarının görevlilere taksim ve tahsisi işlemlerine Tahrir-i Memleket veya günümüz deyişi ile Nüfus ve Arazi Sayımı adı verilmektedir. Tahrir işini yapmakla görevlendirilenlere Tahrir Heyeti, tutulan defterlere de Defter-i Hakani veya Tapu Tahrir Defteri denilmektedir. 15-17. yüzyıllarda vergi amaçlı tutulmuş Tapu Tahrir Defterleri'nin ilk tutulanları İstanbul'da Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü'nün Osmanlı Arşivi Dairesi Başkanlığı'nda, daha sonraki dönemde tutulanları ise Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bulunmaktadır.

Bu defterler, yalnız 15-17. yüzyıl tarihi için önemli arşiv belgeleri olmayıp içerdikleri kayıtlar ve sonradan yapılan derkenar ve ilave pusulalar ile yakın zamanlara kadar uzanan çok önemli bilgileri günümüze ulaştırmaktadır. Bu defterlerin en yaygın olarak kullanılanları Mufassal, İcmal ve Evkaf defterleridir.

Tanzimat Fermanı'nın da etkisi ile mülkiyet hakkının tanınarak taşınmazların kayıt altına alınması, 5 Cemaziyelahir 1263/ 21 Mayıs 1847 tarihli "Tapu Hakkında İcra Olunacak Nizam" (Tüzük) ile başlamış ve bu tarih, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü'nün kuruluş tarihi olarak kabul edilmiştir. Bu işlemin yerine getirilerek hak sahiplerine tuğralı tapu senetlerinin verilmesi için Defterhane-i Amire

Kalemi yetkili kılınmıştır. Bu tüzük ile; taşınmaz kayıtlarının mahalinde iki nüsha olarak tutulması, birer örneğinin Defterhane-i Hakani İdaresi'ne gönderilerek orada muhafaza edilmesi ve Defterhane'de doldurulup mahalline gönderilen tuğralı tapu senetlerinin de mal sahiplerine verilmesi usulü getirilmiştir. Daha sonra 23 Şevval 1274/6 Haziran 1858 tarihli 132 maddeden oluşan “Arazi Kanunname-i Hümayunu” çıkarılarak mülkiyet düzeni daha sağlam temellere oturtulmuştur.

1858 Tarihli Tapu Nizamnamesi

Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi'nde döneminde Osmanlı coğrafyasında yer alan günümüzdeki 26 ülkeye ait Tapu Tahrir Defterleri ile 1847-1918 arası dönemi özel mülkiyete konu taşınmazlara ilişkin düzenlenmiş tapu kayıtlarını kapsayan Zabıt-Kayıt Defterleri mevcuttur. Belirtilen dönem ülkeden ülkeye farklılık göstermekle birlikte bu ülkelerin büyük bir kısmı Avrupa kıtasında bulunmaktadır.

Arazi Kanunu'nun 1. maddesinde arazi; arazi-i memluke, arazi-i miriye, arazi-i mevkufe, arazi-i metruke ve arazi-i mevat olmak üzere beş gruba ayrılmıştır.

İlk tutulan tapu kayıtlarına çiçek usulü veya künye usulü tapu kayıtları adı verilmiş ve bu kayıtlar Arazi-i Atik denilen defterlere kaydedilmiştir. Şahısların tapu idarelerine gitmeleri sonucu talepleri üzerine yapılan işlemlere “daimi” tapu kayıtları, arazilerin yetkili memurlar vasıtası ile yerlerinde görülüp, incelenerek kayıt altına alınması sonucu da “yoklama” tapu kayıtları oluşturulmuştur. Yoklama usulü, günümüzde 3402 Sayılı Kadastro Kanunu'na göre yapılan kadastro çalışmalarının daha basit bir şeklidir.

Yoklama Defterleri, yoklamayı yapan yetkili kimselerin haiz oldukları sıfatlara göre ve bu işlerden alınan harçların tahakkuk ve tahsiline göre türlere ayrılmaktadır. Yoklama kayıtlarında, mahalle ve köy ihtiyar heyetleri tarafından tasdik edilmiş olmakla beraber mahalle veya köyün bağlı bulunduğu kaza veya vilayet meclis idarelerince tasdik edilmesi ve yoklamaların gerektirdiği harçlarının da

tahsili esas alınmıştır. Bu iki işlemi ikmal edilmemiş ve netice itibariyle örnekleri Defterhane'ye gönderilmemiş olan yoklama kayıtlarına ise "Tasdiksiz yoklama" adı verilmiştir. Hukuki kıymet taşımayan tasdiksiz yoklama kayıtları, ancak bir ispat vesikası niteliğindedir. Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi'ndeki tapu kayıtlarının tamamı tasdikli ve muteber kayıtlardandır.

Defterhane-i Hakani Nezareti bugünkü anlamda bakanlık düzeyinde bir daire iken 1913 yılında Defter-i Hakani Emaneti adı ile Maliye Nezareti'ne bağlanmıştır. 28 Kasım 1922 tarihinde ise "Umur-ı Tasarrufiye Müdüriyet-i Umumiyesi" adı ile yeniden örgütlenmiştir.

1924 yılında Tapu Umum Müdürlüğü adını alan teşkilata, 1925 yılında çıkarılan 658 Sayılı Kanun ile kadastro birimi eklenmiş, 1927 yılında ise Muvazene-i Umumiye Kanunu'nda Tapu ve Kadastro Müdüriyet-i Umumiyesi adıyla anılan kurum halen 4 Sayılı Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi ile Çevre Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı'na bağlı bir kamu kurumu olarak Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü adı altında görevini yürütmektedir.

B-Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kayıtlarında Tokat

1. Genel Çerçeve

Tablo 1'de görüleceği üzere Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi'nde mevcut Tokat iline ait (Merkez) 1856-1929 dönemini kapsayan toplam 53 adet Zabıt-Kayıt Defteri mevcuttur.

Tablo 1: Tokat iline ait Zabıt-Kayıt Defteri türleri		
Defter Türü	Dönemi	Cilt Adedi
Arazi-i Atik	1272-1288 (H.)	2
Vakf-ı Atik	1282-1296 (H.)	2
Arazi-i Cedid	1288-1302 (R.)	8
Emlak Daimi	1291-1299 (R.)	1
Emlak Yoklama	1291-1298 (R.)	4
Vakf-ı Cedid	1292-1309 (R.)	9
Zabıt-Kayıt Defteri	1300-1325(R.)	15
Hasılat Defteri	(R.) 1325-(M.) 1929	12
TOPLAM		53

Çalışma kapsamında; (H.) 1282 ila (R.) 1309 dönemi Tokat merkeze ait 2 adet

Vakf-1 Atik Defteri ile 1 adet Vakf-1 Cedit defterindeki vakıf ilişkili toplam 4.331 adet tapu kaydı üzerinde inceleme yapılmıştır. Söz konusu defterlerdeki tapu kayıtları taranarak aşağıda belirtilen alanlara ait veriler sistematik olarak tablolar halinde sunulmuştur. Diğer taraftan belirtilen tarih aralığı içerisindeki tapu kayıtları detaylı bir şekilde ele alınarak, köy, mahalle ve mevki adları, taşınmazların gerek araziye ve gerekse emlake ilişkin türleri ve taşınmazlardaki el değişiklikleri de izlenerek Tokat'da vakıf müesseseleri ile bölgenin ekonomik ve sosyal durumu hakkında tespitler yapılmıştır. Vakıf ilişkili tapu kayıtlarında geçen mahalle, köy ve mevki adları tablolara aktarılmış olup, yapılan çalışma kapsamında bulunmadığından bu mahalle ve köylerin günümüzdeki durumu ile ilgili bir tespit yapılmamıştır. Bahse konu kayıtların tamamının üzerinde aşağıdaki tablolarda adları belirtilen vakıflara ait vakıf belirtmeleri bulunmaktadır. Ülkemizde vakıf belirtmelerinin terkin edilmesi diğer bir ifade ile vakfiyetin mülkiyete dönüştürülmesi için "taviz bedeli" adı altında taşınmazın emlak değerinin %10'una tekaül eden bir miktar ilgilileri tarafından vakıflar idaresine ödenmektedir.

Vakf-1 Atik ve Vakf-1 Cedit Defterleri'nde vakıfların yönetimi (Mazbut/mülhak), İcare-i vahideli, icareteynli ve mukataalı gibi vakfın türleri ve vakfın hayratı olan taşınmazlar ile ilgili bilgiler de yer almaktadır.

2. Vakf-1 Atik ve Vakf-1 Cedit Defterleri:

2.1. Vakf-1 Atik Defterleri:

Vakıflarla ilgili özel mülkiyete konu taşınmaz kayıtlarının tutulduğu ilk defter türüdür. Defterlerde matbu bir şablon kullanılmamış olup, tamamı el yazmasıdır. Bu defterler genellikle 23x59 cm ebadında olup kayıt adedine göre cilt kalınlığı değişebilmektedir. Defterlerde Hicri tarih ile karşılığı olan Rumi tarih birlikte kullanılmış, işlem numarası olarak da sıra numarası yerine defter ve varak numarası esas alınmıştır. Genel olarak Hicri 1281 ila 1297 yılları arası dönemi kapsamaktadır. Miri araziye ilişkin taşınmaz tapu kayıtlarının yer aldığı Arazi-i Atik Defterleri'ne göre Vakf-1 Atik Defterleri daha geniş idari alanların (kaza ve nahiyeye) kayıtlarını ihtiva etmektedir. Bu defterlerdeki kayıtlara il, ilçe bazında kayıtların tesis tarihi (Ay ve yıl olarak) ve Defter-Varak numarası esasına göre ulaşım sağlanabilmektedir. Tescil işlemlerinin tamamlanmasını müteakip de ilgililerine tapu senedi niteliğinde temessük belgesi verilmektedir.

2.2. Vakf-ı Cedid Defterleri:

Vakf-ı Atik Defterleri'nde olduğu gibi vakıflarla ilgili özel mülkiyete konu taşınmaz kayıtlarının tutulduğu bu defterlerde matbu şablon kullanılmış olup, şablon içerisindeki taşınmaz ve malike ilişkin bilgiler ise elle yazılmıştır. Bu tür defterler genellikle 33x39 cm ebadındadır. Defterlerde Rumi tarih, işlem numarası olarak da sıra numarası kullanılmıştır.

Rumi 1291 ila 1299 yılları arası dönemi kapsayan Vakf-ı Cedid Defterleri'nde genel olarak her satırında bir tapu kaydı olmak üzere sayfada yaklaşık 40 satır bulunmaktadır. Kayıtlara il, ilçe bazında kayıtların tesis tarihi (Ay ve yıl olarak) ve sıra numarası esas alınarak hazırlanmış fihristler yardımıyla ulaşılabilmektedir.

3. Vakf-ı Atik Defterinde Tokat

Tokat merkeze ait Vakf-ı Atik Defterleri'nin birinci cildi 137 sayfadan oluşmakta ve bu defterdeki tapu kayıtlarının tescil tarihi 3 Muharrem 1282'de (29 Mayıs 1865) başlayıp 25 Zilkade 1293 (12 Aralık 1876) tarihinde son bulmaktadır. Bu cildin muhteviyatında da Tokat merkeze ait toplam 1.177 adet vakıf belirtmeli tapu kaydı bulunmaktadır.

Tokat iline ait vakıf belirtmeli ilk tapu kaydı; Tokat'ın Soğukpınar-ı Müslim Mahallesi'nde 3 Muharrem 1282 (29 Mayıs 1865) tarihinde 1 sıra numarası altında düzenlenmiştir. "*Fevkani ve tahtani 6 oda ve 1 kiler ve 1 fırın ile bir ma-i cari ve bir mikdar bahçeyi müstemil 1 bab menzil*" vasıflı, "*Bir tarafı Felbuse oğlu kerimesi menzili ve üç tarafı tarik-i amm ile mahdud*" sınırlı işbu taşınmazın miktarı sicilinde belirtilmemiş olup "*Mutasarrıfı olan Artin oğlu Hoce Mardiros rızası ile 30.000 guruş bedel ile katiyyen ferağ ederek cedid temessük dade*" iktisabı ile "*Girub oğlu Manok*" adına tescil edilmiştir. Bu tapu kaydı tedavül görmemiş olup üzerinde "*Tokat'da Cemal Yahya Medresesi Vakfı'na ait*" vakıf belirtmesi yer almaktadır.

Tokat merkeze ait Vakf-ı Atik Defterleri'nin ikinci Cildi 158 sayfadan oluşmakta ve bu defterdeki tapu kayıtlarının tescil tarihi 19 Rebîülevvel 1289'de (27 Mayıs 1872) başlayıp 25 Şaban 1296 (19 Mart 1879) tarihinde son bulmaktadır. Bu cildin muhteviyatında da Tokat merkeze ait toplam 2.963 adet vakıf belirtmeli tapu kaydı bulunmaktadır. Ayrıca söz konusu defter Sivas ilinin Kangal ve Şarkışla

ilçelerinin bazı köylerine ait kayıtları da kapsamaktadır. Ancak Sivas ili çalışma alanımızı kapsamadığından bu köyler çalışmamıza dahil edilmemiştir.

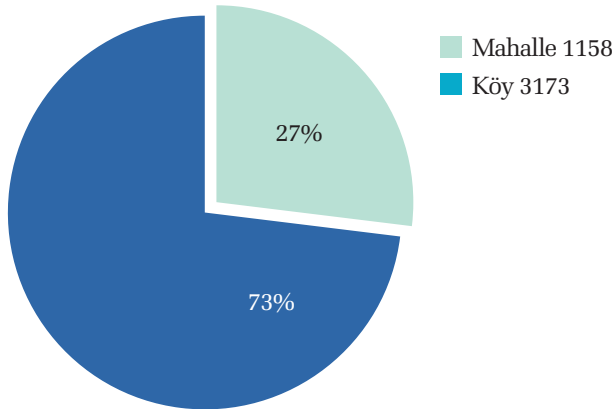
4.Vakf-ı Cedit Defterinde Tokat

Tokat merkeze ait Vakf-ı Cedit Defteri 66 sayfadan oluşmakta ve bu defterdeki tapu kayıtlarının tescil tarihi Haziran 1292'de (Haziran/Temmuz 1876) başlayıp Şubat 1297 (Şubat/Mart 1882) tarihinde son bulmaktadır. Bu cildin muhteviyatında da Tokat merkeze ait toplam 191 adet vakıf belirtmeli tapu kaydı bulunmaktadır. Defterin 7 numaralı sahifesinden sonraki kısmı boş bırakılmıştır.

5. Vakıf Belirtmeli Taşınmazların Şehir ve Köy Bazında Dağılımı

1866-1881 yılları arasında Tokat il merkezi ve köylerine ait vakıf belirtmeli toplam 4.331 adet taşınmaza ilişkin tapu işlemi yapılmış ve bu işlemlere ilişkin olarak da hak sahiplerine temessük belgesi (Vakıf Senedi) verilmiştir. Bu işlemlerin 1.158 adedi Tokat merkezindeki, 3.173 adedi de köylerindeki taşınmazları kapsamaktadır.

Grafik 1: 1866-1881 Yılları Arasında Düzenlenen 4.331 Adet Tapu Kaydının Tokat İl Merkezi ve Köylere Göre Dağılımı

C- Tokat Merkez Ait Vakıf İlişkili Tapu Kayıtları İle İlgili Ayrıntılı Bilgiler

1. Tapu Kayıtlarında Geçen Vakıf Adları

İncelediğimiz defterlerde tesadüf ettiğimiz vakıf isimleri şu şekilde sıralanabilir:

SIRA NO	TABLO 2: TOKAT İLİ VAKF-I ATİK VE CEDİT DEFTERLERİNDE GEÇEN VAKIF ADLARI
1	Ahi Evran Vakfı
2	Ahi Evran Cami-i Şerifi ve Tekyesi Vakfı
3	Ahi Paşa Vakfı
4	Ahmed Paşa Zaviyesi Vakfı
5	Âkil Ahmed Bey Vakfı
6	Âkil Ahmed ve Hamid Bey Vakfı
7	Alaca Mescid-i Şerifi Vakfı
8	Ali Paşa Cami-i Şerifi Vakfı
9	Ali Paşa Vakfı
10	Atik Valide Sultan Hazretlerinin Üsküdar'da Cami-i Şerif Vakfı
11	Atik Valide Sultan Vakfı
12	Bayezid Vakfı
13	Başpınarı Vakfı
14	Beğler Çelebi Validesi Fatma Hatun Vakfı
15	Beğler Çelebi Mehmed Paşa Vakfı
16	Meknun Bey Vakfı
17	Bergoşya Vakfı
18	Cami-i Kebir Medresesi Vakfı
19	Cemal Yahya Medresesi Vakfı
20	Cemal Yahya Tekyesi Vakfı
21	Çay Mahallesi Cami-i Şerifi Vakfı
22	Çirkin Hatun Vakfı
23	Danişmend Gazi Vakfı
24	Davut Paşa Vakfıyla Mahlut Beğler Çelebi Validesi Fatma Hatun Vakfı
25	Destari Davud Paşa Vakfı
26	Doğuş Paşa Vakfı
27	Durgut Paşa Vakfı
28	Esmehan Sultan Hazretleri Vakfı
29	Emir Mehmed Çelebi Vakfı

30	Emir Mahmud Çelebi Vakfı
31	Fatma Hatun Vakfı
32	Hacı İvaz Paşa Vakfı
33	Halef Sultan Hazretleri Vakfı
34	Hamza Bey Vakfı
35	Halef Sultan (Tekyesi) Vakfı
36	Hamza Bey Cami-i Şerifi, Tekke ve Zaviyesi Vakfı
37	Haydar Han Hazretleri Medresesi Vakfı
38	Haydar Han Vakfı
39	Hisariye Medresesi Vakfı
40	Hoca Ahmed Cami-i Şerifi Vakfı
41	Hoca Çelebi Tekkesi Vakfı
42	Hoca Münir Efendi Tekyesi Vakfı
43	İlbaş oğlu Vakfı
44	İlbaş Vakf-ı Şerifi
45	İsmehan Sultan Hazretleri Vakfı
46	İvaz Paşa (Medresesi) Vakfı
47	Kabe Mescidi Vakfıyla Mahlut Hamza Bey Vakfı
48	Kabili (zade) Mehmed ve İbrahim Paşalar Vakfı
49	Kabili Mehmed Paşa Cami-i Şerifi Vakfı
50	Kadı Hasan Zevcesi Fatma Hatun'un (Kadı Hasan Türbesi) Vakfı
51	Kale Cami-i Şerifi Vakfı
52	Kapak Önü Mektebi Vakfı
53	Karasu Vakfı
54	Karabey Vakfı
55	Kemer Zaviyesi Vakfı
56	Mandal Bayırı Camii Vakfı
57	Mecid Efendi Oğlu Vakfı
58	Mü'minoğlu Vakfı
59	Mehmed ve İbrahim Paşalar Zaviyesi Vakfı
60	Merhum Cemal Yahya Vakfı
61	Misafir Beyin Zaviyesi Vakfı
62	Muslih Ağa Vakfı
63	Oğul Bey Vakfı
64	Pervane Bey Vakfı
65	Pir Ahmed Bey Vakfı

66	Pir Emir Mahmud Han Vakfı
67	Pir İvaz Vakfı
68	Sabur Han Vakfı
69	Sadeddin Cevheri Vakfı
70	Sarıkcı zade Vakfı
71	Seyyid Ömer Veli Vakfı
72	Su İçmez Salim Vakfı
73	Sultan Murat Han Hazretleri (Cami-i Şerifi) Vakfı
74	Şeyh Hüdai Vakfı
75	Şeyh Abdurrahman Saadeddin Vakfı
76	Şeyh Ali el-Tusî Vakfı
77	Şeyh Meknun Tekye Vakfı
78	Şeyh Meknun Zaviyesi ve Tekkesi Vakfı
79	Şeyh Bektaş (Zaviyesi) Vakfı
80	Şeyh Kalender Han Vakfı
81	Turgut Paşa Tekyesi Vakfı
82	Vezir Ahmed Paşa Vakfı
83	Vezir Ahmed Paşa'nın Hangah-ı Şerifi Vakfı
84	Yahya Bey Tekke ve Medresesi Vakfı
85	Yazıcık Mahallesi Kara Su Leziz Vakfı
86	Yıldızî Emir Mahmud Çelebi Vakfı
87	Yıldız Vakfı
88	Yıldızî Pir Mehmed Çelebi Vakfı
89	Zaim-i Zımmi Vakfı

2. Vakıf Belirtmeli Taşınmazların bulunduğu Tokat İl Merkezindeki Mahalle Adları

SIRA NO	TABLO 3: TOKAT MERKEZ MAHALLE ADLARI
1	Alaca Mescid
2	Ayaş
3	Yaşmeydan
4	Beybağı
5	Beybağı
6	Cami-i Şerif
7	Cedid

8	Cemaleddin
9	Çay Müslim
10	Çilehane
11	Debbağhane-i Atik
12	Dere
13	Halid
14	Hilyehane
15	Hoca Ahmed
16	Hoca/Hacı İbrahim
17	Kafir
18	Kilise Mescid
19	Menice
20	Meydan-ı Müslim
21	Parekende
22	Pınar
23	Sabunhane
24	Seyfeddin
25	Soğukpınar-ı Müslim
26	Soğukpınar-ı Zımni
27	Su Dibi
28	Su İçmez Salim
29	Yahudiyan
30	Yar Ahmed
31	Yazıcık

3. Vakıf Belirtmeli Taşınmazların bulunduğu Köy Adları

SIRA NO	TABLO 4: TOKAT MERKEZ KÖY ADLARI
1	Ağcalu
2	Bahar Özü
3	Beydiğin
4	Boz Emrud
5	Çöreği Büyük
6	Dar Mağara
7	Derecik

5. TOKAT SEMPOZYUMU

8	Derecikolu Mezraası
9	Ebesil
10	Elbaşı
11	Gazimağara
12	Gevle
13	Gümüş
14	Güzeloğlan
15	Harmandalı
16	Kale
17	Kantariz/Kantazir
18	Kapukaya
19	Karacalar /Karacalı
20	Kemer
21	Köprülü
22	Kurtlukaya
23	Küpeli
24	Küreklilyurdu
25	Kürkçüyurdu
26	Kürt
27	Kürtlü
28	Mağara
29	Muti Bey
30	Örenliyurt
31	Şarklı
32	Tancuvark Mezraası
33	Taşlı
34	Taşlıhüyük
35	Tatarçiftliği
36	Türk
37	Ulaş
38	Yabalı
39	Yassıpınar

4. Vakıf Belirtmeli Taşınmazların bulunduğu İl Merkezindeki Mevki, Sokak ve Çarşı Adları

SIRA NO	TABLO 5: TOKAT MERKEZ MEVKİ, SOKAK VE ÇARŞI ADLARI
1	Ağca Tahta
2	Arz-ı Âla Sokağı
3	Attarlar Sokağı/Çarşısı
4	Bakırcılar Çarşısı
5	Yaşmeydan
6	Buzluk
7	Büyük Bedesten Kapısı
8	Cebel
9	Cingan Deresi
10	Çaka Gölü
11	Çavaklar
12	Çoraklık
13	Debbağhane-i Cedid
14	Değirmenler
15	Delikkapı/Delikkuyu
16	Demircioğlu
17	Derbent
18	Dikenler
19	Emir Tepesi
20	Hamza Dağı Pınarı
21	Han Yazısı
22	Hazine Deresi
23	Kabil Çayırı
24	Kabili Hanı
25	Karasu Civarı
26	Kazarlar Sokağı
27	Kazgancılar Çarşısı
28	Kazıklı Sokağı
29	Kekes/Geksi Deresi
30	Kışla
31	Kızıl Tepe
32	Kızılbecçilik

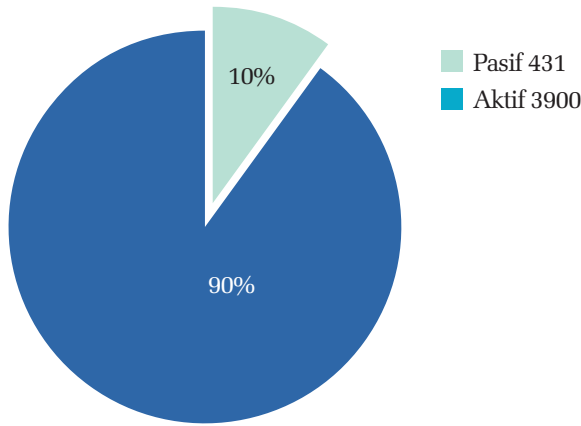
5. TOKAT SEMPOZYUMU

33	Kızılınış
34	Kızılparmaklık
35	Kilise Dibi
36	Kiremitlik
37	Kirişhane
38	Köprübaşı
39	Kör Pınar
40	Kumluk
41	Kuyumcular Çarşısı
42	Mahkeme Çarşısı
43	Mal Kayası
44	Meydan Çarşısı
45	Mizan
46	Münir Zade
47	Nehr-i Kebir
48	Parmak Kapı
49	Pehleviler Maşatlığı
50	Sarı Hasan Köprüsü
51	Seyran
52	Sipahi Çarşısı/Pazarı
53	Sultan Tepesi
54	Tahta Kale
55	Tekke Önü
56	Tokat Kapısı
57	Tokmak Sokağı
58	Topdam
59	Umurtepe
60	Uzun Burun
61	Uzun Çarşı
62	Yahudi Makberesi
63	Yahudiyen Maşatlığı
64	Yarbaşı
65	Zincirli Kuyu

5. Vakıf Belirtmeli Taşınmazların Aktif ve Pasif Durumlarına Göre Dağılımı

Tokat merkezde 4.331 adet vakıf belirtmeli tapu kaydından 431 adedi kayıt tesis edildikten sonra bir tapu işlemine tabi tutularak pasif kayıt haline dönüşmüş, geriye kalan 3.900 adet tapu kaydı ise herhangi bir işleme konu olmamıştır. Diğer bir ifade ile dönemine göre aktif kayıt durumundadır.

Grafik 2: Tapu Kayıtlarının Aktif ve Pasiflik Durumuna Göre Dağılımı

6.-Vakıf İlişkili Tapu Kayıtlarında Geçen Taşınmaz Türleri

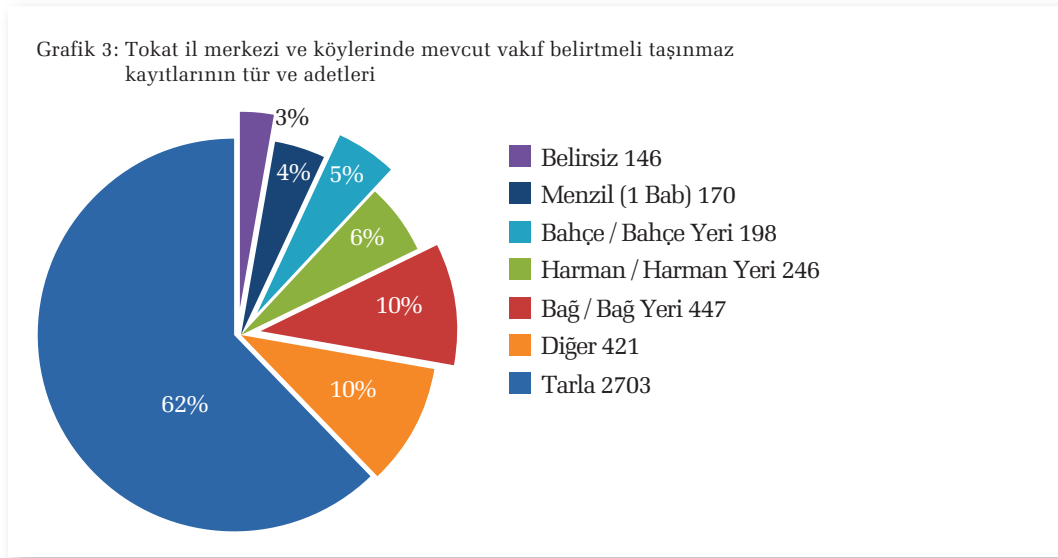
SIRA NO	TABLO 6: TAŞINMAZIN TÜRÜ	ADEDİ
1	Ağıl/Ağıl Yeri	22
2	Ahır	1
3	Anbariye	5
4	Arazi-i Boz ve Haliye	57
5	Arsa	4
6	Asiyab/Değirmen-Değirmen Yeri (1 Bab)	5
7	Attar Dükkanı	2
8	Bağ/Bağ Yeri	447
9	Bahçe/Bahçe Yeri	198
10	Bakırcı Dükkanı (1 Bab)	1

11	Bakkal Dükkanı (1 Bab)	1
12	Belirsiz	146
13	Bezirhane	1
14	Bezzaz Dükkanı	2
15	Bostan	71
16	Cehrilik/Cehrilik Yeri	4
17	Çayır	23
18	Dolap	27
19	Dükkan	49
20	Dükkan (1 Bab)	42
21	Dükkan Arsası	17
22	Ekmekçi Dükkanı	1
23	Hane Maa Bağçe (1 Bab)	8
24	Hane/Hane Arsası (1 Bab)	52
25	Harman/Harman Yeri	246
26	Kadayıfçı Dükkanı (1 Bab)	1
27	Kazancı Dükkanı	5
28	Kumluk Mahal	1
29	Mağaza/Mağaza Arsası (2 Kepenek-1 Bab)	4
30	Mahall-i Cibal/Dağ	11
31	Menzil (1 Bab)	170
32	Mer'a	1
33	Nalbant Dükkanı	1
34	Sipahi Dükkanı (1 Kepenek-1 Bab)	1
35	Sipahi Dükkanı (2 Kepenek-1 Bab)	1
36	Tarla	2703
TOPLAM		4331

Tablo 6, Tokat'taki sosyo-iktisadi hayata dair önemli kesitler sunmaktadır. Öncelikle taşınmazların çoğu tarla ve bağ cinsindedir. Bu ikisini bahçe, harman ve diğer taşınmazlar takip etmektedir. Dükân sayıları oldukça fazla olmakla birlikte el sanatları ile ilgili az sayıda dükân kaydına rastlanmıştır. Yukarıdaki veriler etrafında Tokat'ta dönem itibarıyla tarımsal hayatın iktisadi iştigallere göre çok daha fazla tercih edildiği söylenebilir.

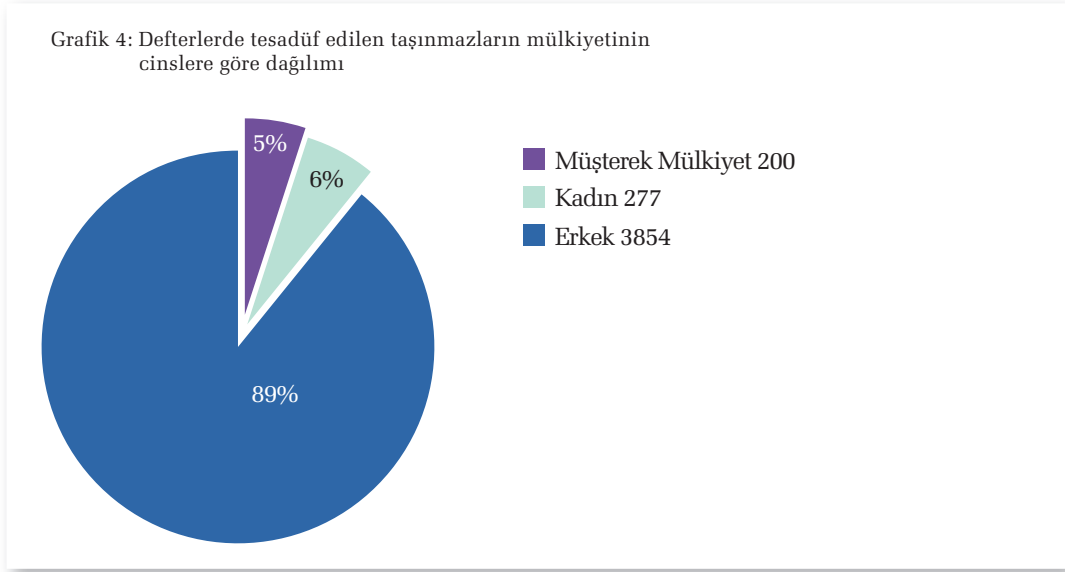
7. Tokat İlinde Yer Alan Vakıf İlişkili Taşınmaz Türleriyle İlgili Değerlendirme

1866-1881 yılları arasında Tokat ilinde tesis edilen vakıf ilişkili tapu kayıtlarının vasıflarında ilk sırada 2.703 adet ile tarla, ikinci sırada 447 adet bağ/bağ yeri, üçüncü sırada 246 adet ile harman/harman yeri, dördüncü sırada 198 adet ile bahçe/bahçe yeri beşinci sırada 170 adet ile menzil yer almaktadır. 146 adet taşınmazın türünün ise sicilinde belirtilmemiş olması dikkat çekici bulunmuştur.

8. Tokat İlinde Yer Alan Vakıf İlişkili Taşınmaz Mülkiyetinin Cinsiyetlere Göre Dağılımı

Tokat iline ait Vakıf Defterleri'nde mevcut 4.331 adet vakıf kaydının mülkiyeti üzerinde yapılan araştırmada; bu kayıtlardan 3.854 adedinin erkekler, 277 adedinin kadınlar, 200 adedinin ise erkek ve kadınlar adına müşterek olarak kaydedildiği görülmüştür. Bu rakamlar, Tokat ilinde kadınların mülk ediniminin erkeklerle oranla çok düşük olduğunu ifade etmektedir.

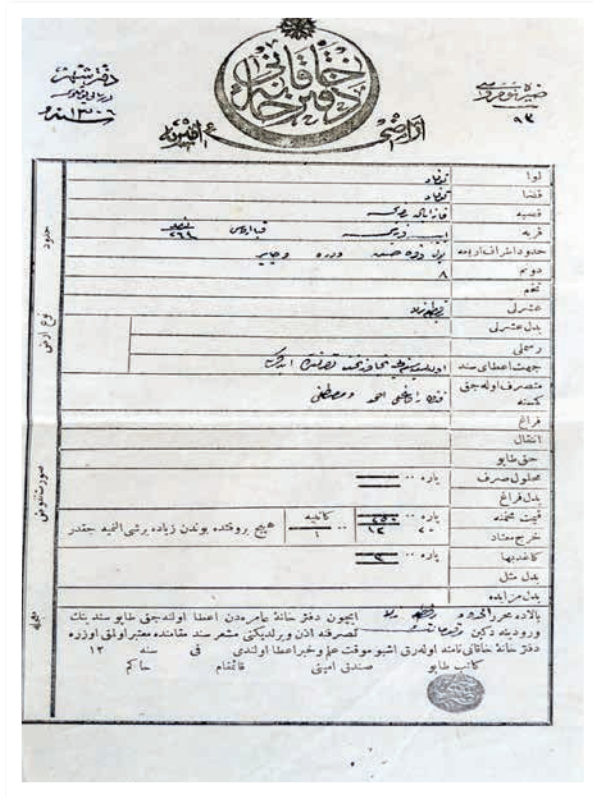
Sonuç

Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bulunan Tokat merkeze ait üç adet vakıf defterindeki verilerin merkeze alındığı bu çalışmada, elbette ki döneme dair merak edilen tüm soruların yanıtlarını bulmak zordur. Çalışma; bu yöndeki soruların cevaplarına dair arayışlardan sadece biri olarak tarif edilebilir ve bu yönüyle günümüzde kültür ve tarih kenti olarak bilinen ve vakıf müesseselerinin oldukça fazla olduğu bu ilimizde dönem itibariyle mevcut taşınmaz cins, malik ve vakıf ilişkisini mercek altına almayı amaçlamaktadır. Her ne kadar bu maksat ile yola çıkılmış olsa da çalışmada vakıf, mahalle ve köy adları noktasında onomastik bilimine faydalı sonuçlar elde edilmiştir.

Tokat'ta yerleşim birimlerinin isimlerinin değişkenliği nedeniyle tesadüf edilen köy veya mahallelerin bugünkü durumlarına dair ipuçları çalışma alanı dışında kalmış olsa da; tarihsel süreklilik bağlamında önemli tespitler yapmış durumdayız. Ayrıca Tokat'ta arazi ve emlak türlerinin vakıflarla ilişkisi gibi oldukça elzem verilere de ulaşılmıştır. Bu veriler şüphesiz bölge araştırmaları için vazgeçilmez başvuru kaynağı mahiyetindedir. Çalışmanın bu yönüyle Tokat ile ilgili olarak araştırmacılara ve Vakıflar Genel Müdürlüğüne katkı sağlayacağını ümit etmekteyiz.

Taşınmaz türleri ile ilgili hazırlanan tabloda da görüleceği üzere tarla ve harman sayısının çokluğu; bölge halkının tahıl üretimi başta olmak üzere tarım ve hayvancılık ile iştigal ettiğini bunun yanında sebze ve meyve üretiminin de revaçta olduğunu göstermektedir. Taşınmaz türlerinin dağılımı, Tokat'ı daha önce görmeyenler için bölgenin bir resmini de ortaya koymaktadır. Nitekim bu taşınmaz türleri bölgede insani ve coğrafi zaruretlerin elzem kıldığı bir rızıkla ilgili doğada verilen mücadeleyi de ifade etmektedir. Bu verilere göre yöre halkının çoğunlukla döneminde ziraat ile iştigal ettiği gözlemlenmiştir.

Ekler

EK 1: Tokat ili, Kazabad Nahiyesi, İbipse Köyüne ait Teşrinisani 1306 Y. Tarihli ve 93 Nolu M. İmuhaber

EK 2: Tokat ili, Boyalı Köyüne ait Zilkade 1288 Tarihli ve D:58/V:151 Numaralı Sened-i Hakani

EK 3: Tokat İli,
Avare Tepesi
Mevkiine ait
Cemaziyelevvel
1288 Tarihli
ve D:79/V:100
Numaralı
Temessük

EK 4: Tokat ili, Avare Tepesi mevkiine ait Cemaziyelevvel 1288 Tarihli ve D:79/V:100 Numaralı Temessük Senedinin Çevirisi

(TUĞRA)

An Canib-i Nezaret-i Evkaf-ı Hümayun

Evkaf-ı Hümayun Hazinesine mülhak Yıldızî Emir Mahmud Çelebi Efendi Tekkesi Vakf-ı Şerifi

İlmühaber Cetvelinin	İlmühaber Cetvelinin
Defter Numarası	Varak Numarası
79	100

Bais-i tahrir-i sened oldur ki;

Evkaf-ı Hümayun Hazine-i Sivas Evkaf Müdürlüğü tarafından vurûd eden balada numaraları muharrer ilmühaber cetvelinden müsteban olduğu veçhile Sivas Sancağında Tokad Kazasında nefis-i Tokad Kasabasında Avare Tepesi nam mahalde kain Yıldızî Emir Mahmud Çelebi Efendi Tekkesi Vakf-ı Şerifi müstegallatından bir tarafı Sabancı oğlu bağçesi bir tarafı su harkı ve su tariki bir tarafı Genç Ağa zade Ömer Ağa bağçesi bir tarafı tarik-i amm ile mahdud tahminen iki dönüm aşar-ı şeriyelü ve üç bin guruş kıymetli bir kıt'a bağçeye mutasarrıf olan Barutçu oğlu Hacı Hasan bağçe-i mezkuru kendi hüsn-i rızası ile hafidi Barutçu oğlu Ömer bin-i Ahmed'e üç bin guruşa katiiyyen ferağ ve kasr-ı yed etmekle beher sene aşar-ı şeriyesin ifa etmek üzere ber muceb-i şurût-ı evkaf mezkur bağçe mumailyhin zabt ve tasarrufuna izin verildiğini müşir işbu temessük ita kılındı.

13 Cemaziye'l-Evvel sene 1291.

(Mühür)

EK 5: Tokat ili, Cedit Mahallesi'ne ait Nisan 1315 tarihli ve 15 sıra numaralı Sened-i Hakani

Teşekkür

Tokat Valiliği ve Tokat Belediyesi iş birliği ile Gazi Osman Paşa Üniversitesi Rektörlüğü'nce 14-16 Ekim 2022 tarihleri arasında Tokat'ta icra edilen 5. Tokat Sempozyumu'nu düzenleyen Rektör Prof. Dr. Sn. Bünyamin ŞAHİN ile Milli Savunma Üniversitesi Rektörü Çok Değerli Hocam Sn. Prof. Dr. Erhan AFYONCU'ya, Sempozyuma Bilim Kurulu üyelerine ve katkı sağlayan tüm görevlilere, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü adına hazırlanan bu kurumsal bildiriye sağladıkları desteklerden dolayı Tapu ve Kadastro Genel Müdürü Sn. Mehmed Zeki ADLI, Genel Müdür Yrd. Sn. Tamer İNAN ve Arşiv Dairesi Başkanı Sn. Dr. Bekir Tarık YİĞİT'e, ayrıca bildiriye katkılarından dolayı Başkanlığımız Uzmanları; Murat AÇIKEL, Songül TÜRK, Mehmet ÜNNÜ ile teknik desteğinden dolayı sevgili kızm Feyza'ya teşekkürlerimizi sunuyoruz.

Samsun-Sivas Demiryolunun Uzantısı Gerçekleştirilemeyen Proje: Turhal-Tokat Demiryolu

DOÇ. DR. ARIF KOLAY
Kütahya Dumlupınar Üniversitesi

Giriş

Sanayi Devrimi, 19. yüzyıldan itibaren tüm dünyayı etkisi altına aldı. Devrimle birlikte açılan fabrikalar, limanlar, yeni kurulan şehirler beraberinde nüfus artışını da getirdi. Yeni dünya düzeni ile birlikte toplumların farklı ihtiyaçları ortaya çıktı. Bu ihtiyaçlardan birisi de ulaşım araçlarında meydana gelen yeniliklerdi. Böylece modern ulaşım aracı olan demiryolları ortaya çıktı. Demiryolu konusundaki ilk adımlar İngiltere'den geldi. İlk denemesi 1769 yılında karayolları üzerinde yapılan buhur gücünde başarı elde edilince aynı yöntem ile 1802'de Richard Trevithick tarafından bir lokomotif yapıldı ve yapılan bu lokomotif demiryolu üzerinde denendi. Yapılan deneme de saatte 8 kilometre hızla 10 ton yük ve 70 yolcu taşındı. Bu ilk denemede 16 kilometrelik yol ancak gidilebildi. Sonraki yıllarda Blenkinsop ve Brunton tarafından da lokomotif denemeleri yapıldıysa da başarı elde edilemedi. Demiryolu ulaşımı konusunda asıl köklü gelişmeler ise 1825 yılında George Stephenson tarafından yapıldı. İş adamı Edward Pease'nin desteği ile Darlington maden ocağı ve Stocholm limanı arasında bir demiryolu inşa edildi. Yapımı tamamlanan bu demiryolunun ilk seferi 27 Eylül 1825 yılında gerçekleşti¹.

1830 yılına gelindiğinde Liverpool-Manchester demiryolu hattı yapılarak ilk defa uzun soluklu yük ve yolcu taşımacılığı yapıldı. Böylece modern anlamda ilk

1 Vahdettin Engin, *Rumeli Demiryolları*, İstanbul 1993, s. 16; Arif Kolay, *Anadolu'da İşletmeye Açılan İlk Demiryolu İzmir-Kasaba Hattı ve Uzantıları (1863-1897)*, Ankara 2019, s. 1-3.

adımlar atılmış oldu. Liverpool-Manchester demiryolunun aktif olarak çalışması Osmanlı Devleti'nde de demiryolu fikrinin gelişmesine neden oldu. Hatta Sultan Abdülmecid, bu seferde kullanılan trenin resmini odasına asıp kendi topraklarında da böyle projelerin yapılmasını istediğini vurgulamaktaydı. 1850'lerden sonra Osmanlı topraklarında da demiryolu inşa etmek üzere faaliyete geçildi². Ancak devlet, bu demiryollarını tek başına yapabilecek donanım ve ekonomik güce sahip değildi. Stratejik bakımdan önemli bir konuma sahip olan devletin bu demiryolu isteğini karşılamak ve devletten imtiyaz elde etmek için İngiltere, Fransa, Almanya gibi Avrupa'nın önemli devletleri sıraya girdi³.

Osmanlı topraklarındaki ilk demiryolu teşebbüsü bir liman hattı olan İskenderiye-Kahire şubesi olarak 1850 yılına dayanmaktadır. Bu ilk hattın imtiyazı İngilizlere verildi. Daha önceden de zaten bölgeye ilgi duyan ve Hindistan'a ulaşmak isteyen İngilizler bu fırsatı kaçırmadı. 211 kilometre uzunluğundaki hattın yapımı ise beş yıl sürdü ve 1856 yılında işletmeye açıldı⁴.

İngilizlerin Osmanlı topraklarında yaptığı ikinci hat ise Robert Wilkin öncülüğünde birkaç sermayedarın talep olduğu İzmir-Aydın hattıdır. Her ne kadar 1856 yılında imtiyaz talebi alınsa da hattın yapımı oldukça meşakkatli ve uzun sürdü. Hat, Temmuz 1866 tarihinde anca tamamlanarak Anadolu topraklarında inşa edilen ilk demiryolu olma özelliğini elde etti. Hattın yapımı devam ederken İzmir-Kasaba (Turgutlu) hattının yapımı yine bu devlete verildi. 1866 yılında Manisa'ya kadar olan bölüm tamamlanarak işletmeye açıldı⁵.

Osmanlı Devleti için önemli olan üçüncü demiryolu hattı ise imtiyazının 1857 yılında verildiği Rumeli topraklarında bulunan Köstence-Çernavoda hattıdır. 66 kilometrelik bir uzunluğa sahip olan hat İngilizlerin yolcu gelirleri üzerinde imtiyaz elde ettiği önemli hatlardan birisidir. 4 Ekim 1860 tarihinde tamamlanan hat işletmeye açıldı⁶.

Dünya üzerinde demiryollarının geçtiği yerler ekonomik, kültürel ve sosyal olarak bir gelişme yaşamaktaydı. Bu sebepten dolayı da devletin her köşesine demiryolu hatlarının döşenmesi için faaliyetlerde bulunuldu. Yukarıda da belirtildiği gibi

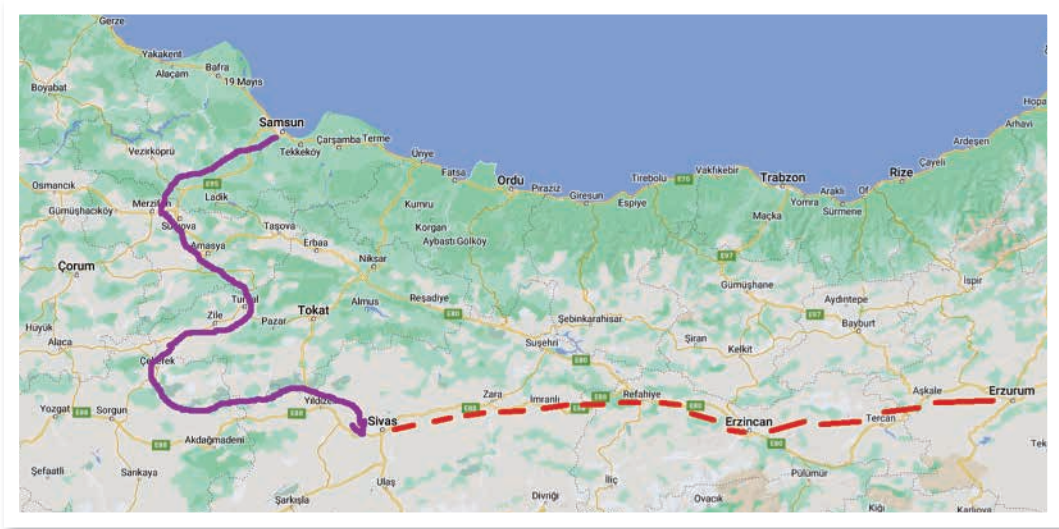
2 Ali Satan, "Osmanlı'nın Demiryolu Çağına Girişi", *Osmanlı'da Ulaşım*, İstanbul 2013, s. 210; Kolay, *a.g.e.*, s. 3; Eray Yavuzarslan, *19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Demiryolu Seferberliği ve Başkent İstanbul'un Kentsel Dönüşümüne Katkıları*, Ankara 2021, s. 20.

3 Sinan Miser, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Demiryolları Politikaları", *AUSBD*, 2/4 (2019), s. 15.

4 Eray Yavuzarslan, *a.g.e.*, s. 40; Sinan Miser, *a.g.m.*, s. 19.

5 Vahdettin Engin, *a.g.e.*, s. 39; Arif Kolay, *a.g.e.*, s. 23-24.

6 Ali Akyıldız, *Anka'nın Sonbaharı*, İstanbul 2021, s. 60.

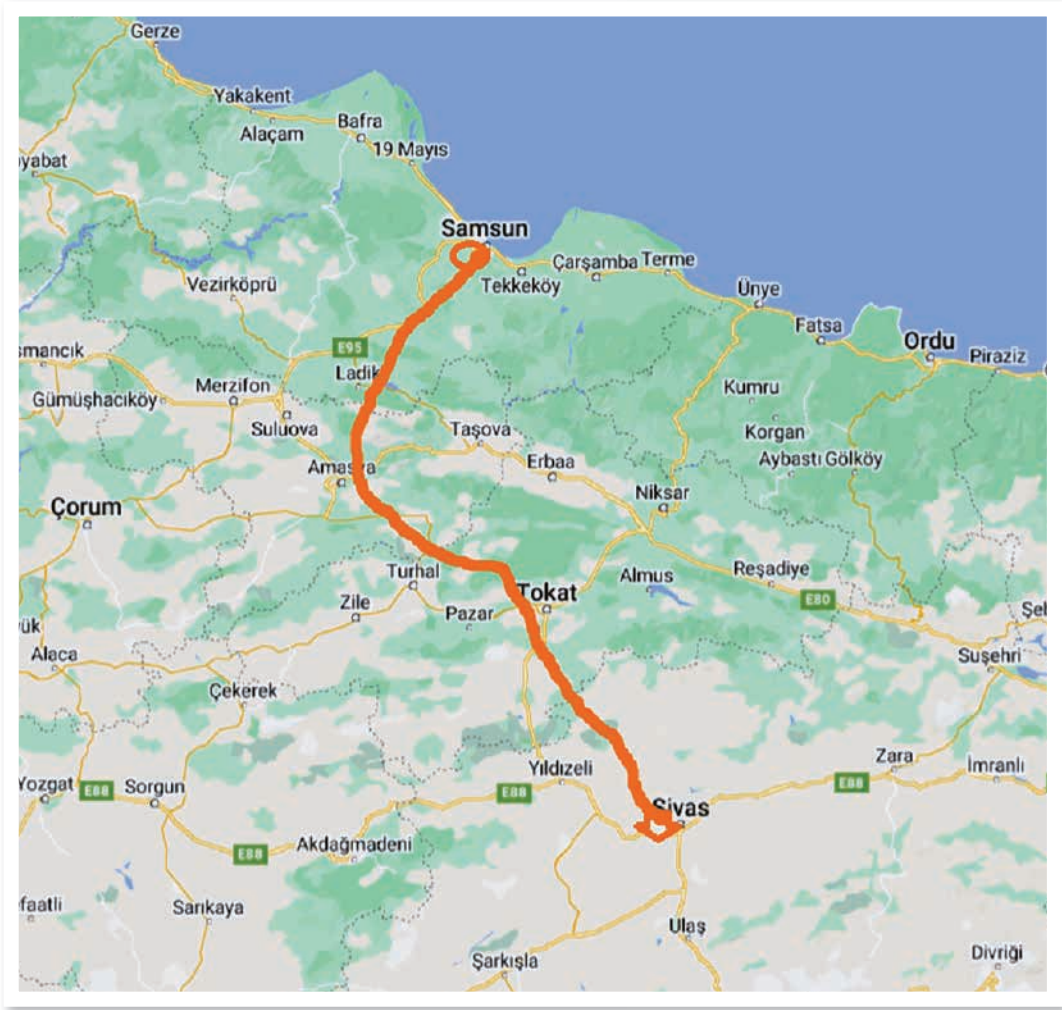

Osmanlı topraklarında yapılan ilk demiryollarının imtiyazları İngilizlere verildi. Ancak II. Abdülhamid döneminden sonra yapılan demiryollarında Fransızların ve Almanların da etkisi görülmektedir. 20. yüzyıla gelindiğinde özellikle birbiri ardını takip eden savaşlar demiryollarının yapımında aksamalara sebep oldu. Çoğu demiryolu proje olarak tarihin tozlu raflarında yerini aldı. Yapımı daha sonraya kalan veya hiç yapılmayan demiryolu hatlarından birisi de Samsun-Sivas demiryolu hattıydı. Her ne kadar hat Cumhuriyet'in ilk yıllarında yapılmış olsa da bu çalışmanın asıl konusunu oluşturan Turhal-Tokat demiryolu hattının yapımı ile ilgili çalışmalar günümüzde dahi devam etmektedir.

Osmanlı Dönemi Samsun-Sivas Demiryolu Hattı Yapım Planı Birinci Teşebbüs (1857)

1856 yılında yayımlanan Islahat Fermanı'ndan sonra Anadolu'nun iç kesimlerinde de demiryolu yapımı için görüşmeler başladı. Bu hatlardan ilki Samsun-Sivas demiryolu hattının yapılmasıydı. Hattın yapımıyla ilgili ilk çalışmalar 1857 yılında gerçekleşti. 12 Ağustos 1857'de⁷ Londralı işadamı Mr. Edward Price ve Osmanlı Devleti arasında 30 maddelik bir mukavele imzalandı. Bu muka-

7 BOA, A.DVN.MKL, nr. 1/10 Lef 1 numaralı arşiv belgesinde tarih 9 Mart 1858 olarak geçmektedir.

velenamenin üçüncü maddesine göre demiryolu Samsun'dan başlayarak Amasya'dan geçip oradan da Sivas'a ulaşacaktı. Yapılacak yol Sivas'a ulaştıktan sonra ticari oranı %7'ye ulaştığı takdirde Erzurum'a kadar bu hat uzatılacaktı. 99 yıllığına şirket işletme hakkına sahip olacak ve 4.625.000 sterlin sermaye gerekiyordu. Rehin akçesi 92.500 lira olmasına rağmen devlet bunu 25.000 liraya düşürüyordu. Açılacak olan kömür madenleri meccanen devlete terk edilecekti. Yapılacak demiryolunun mesafesi 70 bin zirai Osmanî olarak hesaplandı. Bu hattın yapımı için Şark Demiryolları Kumpanyası adıyla bir şirket kurulacaktı⁸.

⁸ BOA, A.DVN.MKL, nr. 1/10 Lef 1; BOA, İ.MMS, nr. 10/432; BOA, A.DVNSNMH.d, nr. 12/185.

İlk önce Samsun'dan başlayarak Sivas'a kadar bir demiryolu inşa etmek üzere 15 Ekim 1857 tarihinde İngiliz Mösyö Price'a imtiyaz verilmişti. Daha sonra başka bir İngiliz vatandaşı olan Mösyö Edward İzmit'ten Eskişehir'e ve oradan da Sivas'a kadar bir demiryolu inşası için imtiyaz aldı⁹. Ancak Mösyö Price kendisine taahhüt edilen Samsun-Sivas demiryolu hattı için gerekli çalışmaları yapmadığı gibi kendisine verilen imtiyazın Mösyö Edward isminde bir kişiye verildiği gerekçesi ile bir itiraz da bulundu. Mösyö Price'n itiraz dilekçesi Londra Sefiri ve Hariciye Nezareti arasında görüşüldü. Görüşmeler neticesinde Mösyö Price'in yapması gerekenleri yapmadığı için imtiyaz iptal edildi. Yapılan itiraza ek olarak Mösyö Price, Samsun yolunun şartlarını yerine getirmiş olsaydı bile Mösyö Edward'a verilen İzmit demiryolu imtiyazı için söz söyleme hakkı bulunmuyordu. Çünkü Mösyö Price ile akd olunan mukavelename direk Samsun ve Sivas arasında yapılacak hatta dairdir. Böylelikle 1857 yılında verilen imtiyaz iptal edilmiş oldu¹⁰.

İkinci Teşebbüs (1880)

Samsun-Sivas demiryolu hattının yapımının tekrar gündeme gelmesi Nafia Nezareti'nin 22 Mayıs 1880 tarihli tezkiresinin 21 Haziran 1880 tarihinde Şûrâ-yı Devlet'e göndermesi ile oldu. Gönderilen bu tezkire Tanzimat dairesinde okundu. Tezkire, Şirket-i Nafia-i Osmaniye adıyla bir şirketin kurulmasını içermekteydi¹¹. Osmanlı Devleti tarafından hazırlanan mukavelenamenin ilk maddesine göre Samsun'dan başlayacak olan hat Tokat ve Amasya'dan geçerek Sivas'a ulaşacaktı. Bu hattın inşası ve işletilmesi imtiyazı Osmanlı Devleti adına Katakı Karapano Efendi'ye verilecekti. Bu imtiyazın süresi imzalandıktan sonra 99 sene olacaktı¹².

12 Mart 1883 tarihli bir başka belgede, Nafia Nezareti tarafından hazırlanan bir mukavelename ile Samsun'dan başlayarak Tokat ve Amasya'dan geçip Sivas'a ulaşacak olan hat yapılacaktı. Bu hattın yapımı ile ilgili Osmanlı Devleti adına Hamdi Bey ile Mösyö Felen Pirson sorumlu olacaktı. Hattın yapımı Meclis-i Mahsûsa-yı Vükelâ'dan tanzim edilen mazbata ile Mösyö Felen Pirson'a verildi. Ancak verilen bu imtiyaz neticesinde de hattın yapımı gerçekleşmedi¹³.

9 BOA, HR.İD, nr. 1173/40 Lef 5.

10 BOA, HR.İD, nr. 1173/40 Lef 5.

11 BOA, ŞD, nr. 503/18 Lef 1.

12 BOA, ŞD, nr. 3214/22 Lef 1.

13 BOA, Y.A.RES, nr. 20/2 Lef 1; Esat Aktaş, *XIX. Yüzyılın Son Çeyreğinde Tokat Sancağı*, Yüksek Lisans Tezi, Gaziosman Paşa Üniversitesi

Üçüncü Teşebbüs (1891)

14 Mart 1891 tarihinde Belçika Kralı tarafından sadarete gönderilen bir mektupta, KOKDİL isminde şirket yetkililerinin yapmak istedikleri Samsun'dan Sivas'a Kayseri'ye, Tokat'a Kastamonu'ya ve Yozgat'a kadar uzanacak bir demiryolu hattının imtiyazının verilmesini II. Abdülhamid'den talep etmekteydi¹⁴. Konu Sadarete görüşüldü. Samsun-Sivas demiryolu hattı ve uzantısına dair imtiyazın Belçikalı Banker Baron Makar'e verildi. Mukavelenamede yer alan 20 bin lira kefalet akçesi ise Bank-ı Osmanî'nin Paris şubesine teslim edildi¹⁵. Kısa bir süre sonra verilen imtiyazlar reddedildi.

Dördüncü Teşebbüs (1911)

1911 yılına gelindiğinde devlet nezdinde Trabzon ve Erzurum arasında bir demiryolu yapımı görüşülmeye başlandı. Bu hattın yapımı ile ilgili Nafia Nezaretinden Samsun'a gelen bir etüt heyetinin yaptığı keşifler neticesinde 1857 yılından beri yapımı düşünülen Samsun-Sivas hattının inşaatına karar verildi¹⁶. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra 1910 yılında Ticaret ve Nafia Nezareti tarafından Samsun'a bir heyet gönderildi. 26 Mart 1910 tarihi itibarıyla Samsun'a ulaşan bu heyet arazide incelemelerde bulundu. Yapılan incelemeler neticesinde hattın dar bir şekilde icra edilmesi düşünüldü ve buna göre güzergâhlar belirlendi. Fakat sonraki süreçte normal bir hattın yapılması kararlaştırıldı. Bir yandan hattın keşif işlemleri devam ederken bir yandan da 1911 yılından itibaren hattın inşasına başlandı¹⁷. 1914 yılına kadar 33 kilometrelik kısmının toprak düzeltme işleri ve 152 kilometreye kadar ulaşan bir kati profil ile güzergâh tespiti çalışmaları tamamlandı. Samsun'dan itibaren 33 kilometrelik kısımda köprü, menzil ve tünel gibi işlemlerin ise bir bölümü bitirildi¹⁸. Yaklaşık iki yıllık bir sürede hattın bu kadar az bir kısmının yapılmasının nedeni ödemelerde yaşanan yetersizliklerdi. Bu sebepten ötürü Osmanlı Devleti 1914 yılında hattın yapımını Fransız Regie

Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tokat 2009, s.147-148.

14 BOA, Y.EE, nr. 62/16; Esat Aktaş, *a.g.t.*, s. 148.

15 BOA, İ.MMS, nr. 126/5390.

16 Resul Babaoğlu, "Türkiye Cumhuriyeti Nafia Vekaleti Devlet Demiryolları Samsun-Sivas Demiryolu Amasya İstasyonunun İşletmeye Küşadı", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 13/25-26 (2014), s. 186-187.

17 *Demiryollar Dergisi*, 13-14/164, s. 924.

18 İsmail Yıldırım, *Cumhuriyet Döneminde Demiryolları (1923-1950)*, Ankara 2001, s. 77.

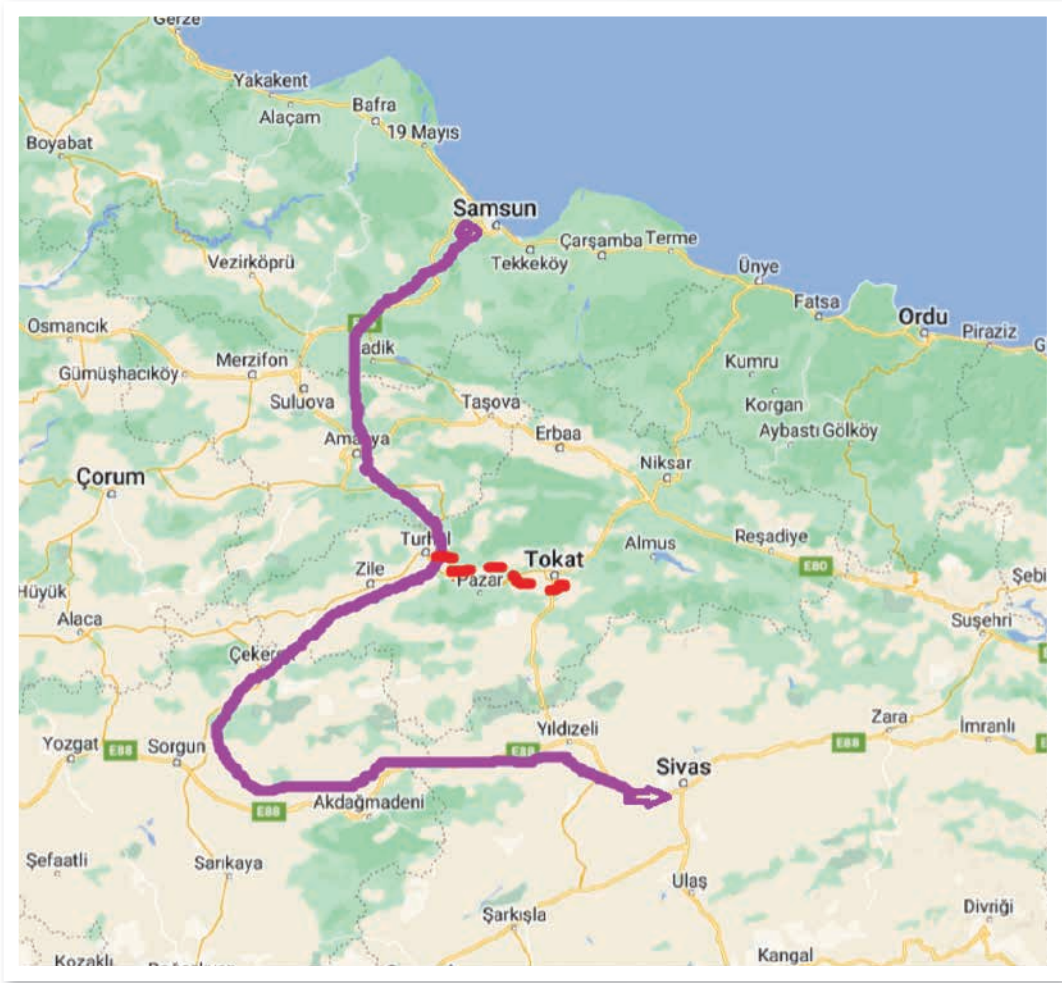

Generale şirketine devretti. Osmanlı Devleti ve Fransız şirket arasındaki anlaşma 1914 yılında onaylandıysa da I. Dünya Savaşı'nın çıkması sonucunda hattın yapımı yine gerçekleşemedi ve imtiyaz iptal edildi¹⁹.

Beşinci ve Son Teşebbüs (1925)

Yeni kurulan Cumhuriyet'in ana hedeflerinden birisi de geçmişte yapımına başlanıp tamamlanamayan veya hiç yapımına başlanmayan demiryollarının inşa edilmesiydi. Bu amaçlar kapsamında Ankara-Sivas, Samsun-Sivas ve Fevzipaşa-Diyarbakır demiryolu hatlarının 1924 yılında tekrar yapımı konusunda görüş-

19 Ali Satan, *a.g.m.*, s. 335; Nezahat Demirhan, *Atatürk Dönemi Ulaştırma Politikası ve Demiryolları*, Doktora Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1995, s. 62; Ali Osman Akalan, *Bir Kurum Olarak Türkiye Cumhuriyeti Devlet Demiryolları Tarihi*, Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara 2010, s. 126; Resul Babaoğlu, *a.g.m.*, s. 187; İsmail Yıldırım, *a.g.e.*, s. 77.

melere başlandı²⁰. Bunun için daha önceleri kendilerine imtiyaz hakkı verilen Reji General dö Şömen de Fer Şirketi, bazı sebeplerden dolayı sahip olmadığı imtiyaz hakkını talep etti. Mustafa Kemal Paşa'nın başkanlığında toplanan Bakanlar Kurulu'nun aldığı karar neticesinde Reji General Şirketi, “*şebeke-i mebusenin imtiyaz suretiyle inşa ve işletilmesini teklif eylediği takdirde müzakerata girişilmesi ve imtiyaz usulünü kabul etmediği surette iş bu hatların kendilerine verilemeyeceğinin tebliğ edilmesine*” karar verildi. Bu hatla ilgili hükümetin yaptığı çalışmalar devam ederken şirkette demiryolunun yapım imtiyazı satın alınmış

20 Müşerref Avcı, “Atatürk Dönemi Demiryolu Politikası”, *Atatürk Yolu Dergisi*, 14/54 (2014), s. 49.

oldu. İlk ray döşemesi ise 23 Aralık 1925 tarihinde gerçekleşti ve hattın tamamı 1932 yılında tamamlanarak kullanıma açıldı²¹.

Samsun-Sivas Hattının Uzantısı Kabul Edilen Turhal-Tokat Demiryolu Projesi

İlk adımlarının 1857 yılında atıldığı Samsun-Sivas demiryolu hattının bir uzantısı olarak planlanan Turhal-Tokat hattı ile ilgili Nafia Nezaretine 5 Şubat 1865 tarihinde yazılan bir yazıda Samsun-Amasya-Turhal arasına yapılacak olan bir karayolunun ilerleyen günlerde demiryoluna çevrilmesinin muhtemel olduğu bu sebepten dolayı da yolun bu şekilde inşa edilmesi gerektiği ifade edilmekteydi. Bu yazıdan yola çıkarak Turhal demiryolu için atılan adımların bu tarihlerde başladığı söylenebilir²².

1911 yılına kadar birden fazla kez görüşmeleri yapılan Samsun-Sivas Demiryolu hattının Turhal'dan Tokat'a kadar uzatılması konusunda Sivas valisi tarafından bir tahrirat yazıldı. Valinin yazığı bu tahrirat Daire-i Sadaret Tahrirat Kalemi vasıtasıyla 23 Şubat 1911 tarihinde Ticaret ve Nafia Nezaretine gönderildi. Gönderilen yazıda Samsun'dan Sivas'a kadar yapılacak olan demiryolunun Tokat ahalisinin de yararlanabilmesi için masrafları ahaliden karşılanmak üzere Turhal'dan Tokat'a devam ettirilmesi hakkında ifadeler Sivas Valiliğinden gelen bir tahrirata ilave edilerek kaymakamlıklara gönderilmesi istenmekteydi²³. Ayrıca yapılacak hat için Meclis-i Vâlâ'dan da müsaade alınacaktı²⁴.

Sadaret'ten, Ticaret ve Nafia Nezareti ile Dâhiliye Nezareti'ne bir tahrirat gönderildi. Burada yapılan incelemeler neticesinde 26 Mart 1911 tarihinde bir tezkire kaleme alındı. Bu tezkireye göre, Tokat ve Turhal ahalisinin de demiryolundan istifade edebilmesi ve dolayısıyla bu hattın yapılması konusunun dikkate alınması gerektiği yazılmaktaydı. Sivas valisinden gelen bu tahrirat Ticaret ve Nafia Nezareti ile Dâhiliye Nezareti'ne bildirildi ve gereğinin yapılması talep edildi²⁵. Daha sonra Dâhiliye Nezareti'nden gelen 28 Haziran 1327 tarihli cevabi yazıda konunun dikkate alındığı ifade edilmekteydi²⁶.

21 *BCA, Fon Kodu: Kararlar Daire Başkanlığı 30-18-1-1 Yer: 12-75-17; Güney Yeğen, Tokat-Kalın (Sivas) Güzergahındaki Demiryolu Köprülerinin Mimari Açısından Değerlendirilmesi*, Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2019, s. 36.

22 BOA, A.MKT.MHM, nr. 324/71.

23 BOA, BEO, nr. 3861/289570.

24 BOA, BEO, nr. 3904/292745 Lef 3.

25 BOA, BEO, nr. 3904/292745 Lef 1.

26 BOA, DH.İD, nr. 4/31 Lef 3.

Yaklaşık üç ay sonra yani 12 Haziran 1911 tarihinde sadrazam namına Adliye Nazırı, Dâhiliye Nezareti'ne konu hakkında bir yazı ilettiler. İletilen yazıda diğerlerinden çok da farklı olmamakla birlikte demiryolu uzantısının masrafını halk karşıladığı takdirde konunun bir kez daha dikkate alınması gerektiği belirtilmekteydi²⁷. Yazılan bu yazıya 15 Haziran 1911 tarihinde Sadrazam tarafından bir ekleme yapıldı. Yapılan eklemede Samsun-Sivas hattının inşa ve ikmalinden önce her hangi bir şubenin yapılmayacağı ifade edilmişti. Turhal'dan Tokat'a kadar yapılacak hattın ise daha ileri bir tarihte tekrar dikkate alınacağı hususu Ticaret ve Nafia Nezareti'ne de bildirildi. Bu hattın yapımı ile uğraşılmasının yanı sıra şubelerin de vücuda getirilmesi hususunda bir tezkireye ihtiyaç vardı. Konu ile ilgili belgeler 5 Temmuz 1911 tarihinde Sivas Valiliği'ne de bildirildi²⁸.

12 Haziran 1911 tarihinde sadareten yazılan yazıya karşılık Ticaret ve Nafia Nezareti 27 Haziran 1911 tarihinde bir cevap verdi. Nezaretin verdiği cevapta, ana hattın inşası ve ikmalinden önce şubelerin açılmayacağı ve buna bağlı olarak Turhal'dan Tokat'a uzatılması düşünülen hattın ise daha sonraya bırakılmasına karar verildiği bildirilmekteydi²⁹.

Samsun-Sivas demiryolu hattının bir uzantısı olarak tasarlanan Turhal-Tokat demiryolu hattı yapılan görüşmeler neticesinde daha sonraki bir tarihe bırakıldı. Hattın tam olarak neden daha sonraya bırakıldığı belli değildir. Ancak görüşmelerin yapıldığı tarihler Osmanlı Devleti'nde iç karışıklıkların çıktığı hatta Trablusgarp ve Balkan Savaşları'nın başladığı yıllardı. Ana hattın yapımında da mali sıkıntılardan yüzünden aksaklıklar mevcuttu. Akabinde patlak veren I. Dünya Savaşı nedeniyle bütün demiryolu yapımları askıya alındı ve verilen imtiyazlar iptal edildi³⁰.

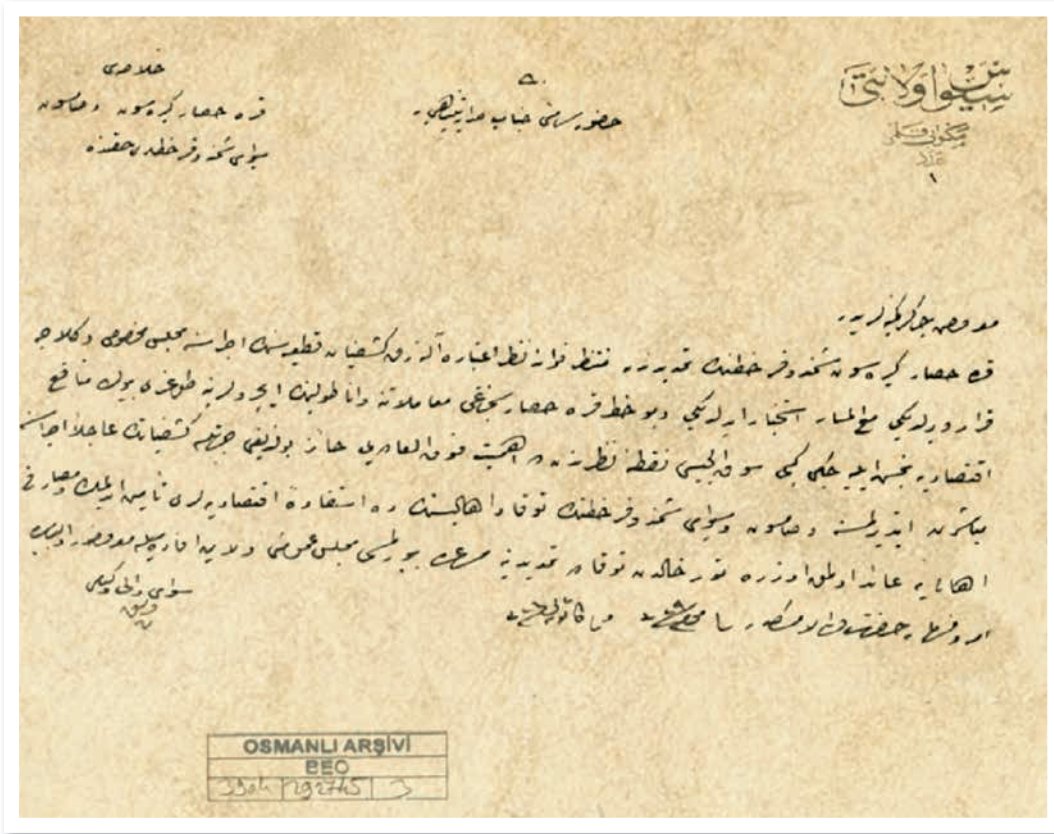
Cumhuriyet ile birlikte Osmanlı döneminde yarım kalan demiryollarının yapımına hız verildi. Yukarıda da belirtildiği gibi 1925 yılında yapımına başlanan Samsun-Sivas demiryolu hattının yapımı ile birlikte 1927 yılında Amasya, 1928 yılında ise Zile istasyonları işletmeye açıldı. Cumhuriyet'in ilk yıllarında Turhal-Tokat arasında bir demiryolunun yapılması gündeme gelmemiştir. Onun yeri-

27 BOA, DH.İD, nr. 4/31 Lef 2.

28 BOA, DH.İD, nr. 4/31 Lef 3; BOA, DH.İD, nr. 4/31 Lef 4; BOA, BEO, nr. 3912/293326 Lef 1.

29 BOA, BEO, nr. 3912/293326 Lef 2.

30 Ali Satan, "Osmanlı Devri Demiryolu Kronolojisi", *Osmanlı'da Ulaşım*, İstanbul 2013, s. 333, 335; Nezahat Demirhan, *a.g.t.*, s. 62; Ali Osman Akalan, *a.g.t.*, s. 126; Resul Babaoğlu, *a.g.m.*, s. 186-187.

Samsun-Sivas Demiryolu hattının Turhal'dan Tokat'a kadar uzatılması hususu (BOA, BEO 3904/292745 Lef 3).

ne yapılan yeni hat Tokat'ın Turhal ilçesinden geçecekti. Böylece Turhal iki hat-
tın orta noktasını teşkil edecekti. Turhal'dan Sivas'a kadar uzanan yaklaşık 180
kilometrelik kısmının yapımı Belçikalı S.İ.T. (Societe Industrielle des Travaux)
Şirketine verildi. Hükümet ve şirket arasında imzalanan protokole göre demir-
yolu inşaatının %50'si peşin olacaktı. %7'sinin ise faizli bonolar ile ödenmesine
karar verildi³¹. Şirketle yapılan sözleşme gereği Sivas-Turhal arası demiryolu hat-
tı döşemesi 1 Mart 1927 tarihinde başlayacak ve iki buçuk yıl içerisinde bitirile-
cekti. Aynı şekilde Samsun-Sivas arasındaki hat da bu süre zarfında bitirilecekti.
Eğer şirket belirtilen tarihte inşaatı bitiremezse ek süre hakkına sahip olacaktı³².
Ancak şirket inşaatı başlar başlamaz başarılı olamayacaklarını anladıkları için
yapılan protokolü feshetti. Şirketin sözleşmeyi feshetmesi ile Türkiye Cumhu-

31 Nezahat Demirhan, *a.g.t.*, s. 63; Ali Osman Akalan, *a.g.t.*, s. 107.

32 İsmail Yıldırım, *a.g.e.*, s. 78.

Artova Tren
İstasyonu

riyeti Hükümeti inşaata devam kararı verdi ve Samsun-Sivas hattı 1932 yılında tamamlandı³³.

Samsun-Turhal arası ise 197 kilometreydi. Yapım maliyeti 15 Bin 700 milyon liraydı. Geri kalan 181 kilometrelik Turhal-Sivas kısmı ise 13 Bin 500 milyon liraydı. Böylece yapılan bu hattın toplam maliyeti 29 bin 200 milyon liraya ulaştı³⁴. Hattın yapımında mali sıkıntılar dışında başka bir problem de Samsun'dan Sivas'a kadar uzanacak olan yolun durumuydu. Çünkü Sivas, deniz seviyesinden yüksek ve dağlıktı. Bu durum da demiryolunun döşenmesinde bir engel teşkil etmekteydi. Savaştan yeni çıkmış bir milletin ve kurulan genç devletin projeyi bitirmek için desteğe ihtiyacı vardı. Bu sebeplerden dolayı 26 Aralık 1926 tarihinde Turhal-Sivas arası Societe Industrielle de Travaux isimli bir şirkete verildi. Yukarıda da bahsedildiği gibi şirketin sözleşmeyi feshetmesi üzerine hattın ya-

33 Nezahat Demirhan, *a.g.t.*, s. 63; Ali Osman Akalan, *a.g.t.*, s. 107.

34 İsmail Yıldırım, *a.g.e.*, s. 79; Ali Osman Akalan, *a.g.t.*, s. 128.

pımı Türkiye Cumhuriyeti'ne kaldı³⁵. Her ne kadar temelleri Osmanlı döneminde atılsa da hattın yapımı Cumhuriyet'in ilk yıllarında tamamlanabildi. Ancak çalışmanın asıl konusunu oluşturan Turhal-Tokat demiryolu hattının yapımı ise günümüze kadar devam eden bir sorun olup hattın yapımı hakkındaki görüşmeler gerek bakanlıkların gerekse de Meclis'in gündemine taşınmaktadır.

Turhal-Tokat demiryolu yapımı konusunu MHP Tokat Milletvekili Dr. Reşat Doğru 2008 yılında meclis gündemine de taşıdı. Reşat Bey, dönemin Ulaştırma Bakanı Binali Yıldırım'a Turhal-Tokat arasına demiryolu yapılması için planlanan fizibilite çalışmalarının durumunu, hattın yapılıp yapılmayacağını, eğer hat yapılırsa hangi tarihlerde yapılması planlandığı gibi soruların sözlü olarak cevaplanmasını arz etti³⁶. Ulaştırma Bakanı verdiği cevapta, fizibilite çalışmasının Haziran 2006'da başladığını ve avan proje çalışmasının tamamladığını vurguladı. Ayrıca bakan, projenin başladığını ve 2009'un ilk çeyreğinde uygulama projelerinin de tamamlanacağını daha sonra ise kaynak arayışı ve yapım aşamasına geçileceğini ifade etti³⁷.

Demiryolu hattının yapımı 2008'de her ne kadar Meclis gündeminde yer alsada bir gelişme kaydedilmedi ve konu ile ilgili 2018 yılında tekrar bir adım atıldı. Dönemin belediye başkanı Eyüp Eroğlu, Turhal'ı Tokat'a bağlayan karayoluna ek olarak bir de demiryolu projesine başladıklarını belirtti. Belediye başkanı proje ile ilgili, *"Proje çalışması bittikten sonra ihale kısmına bu dönüşecek ve Tokat'ta tren hattı ile bağlanmış olacak"* ifadelerini kullandı. Osmanlı Devleti zamanında temelleri atılan proje eğer tamamlanırsa Turhal ve Tokat arasında hem yük hem de yolcu taşımacılığı için bölgeye faydalı olacaktı. Daha proje aşamasında olduğu için hattın tam olarak nerelerden geçeceği, ne kadara mal olacağı belli değildi. Ayrıca belediye başkanı, *"İnşallah bu proje çalışması bittikten sonra ihale kısmına bu dönüşecek ve Tokat tren hattı ile bağlanmış olacak. Yatırımcılarımız nakliyede çok ciddi rakamlar ödüyorlar, bu anlamda tren de en ucuz nakliye yapılan bir vasıta. O nedenle bu tren hattı OSB'nin içinden de geçecek, oradaki fabrikalara katkı sağlayacak. Bu anlamda başlangıç yapıldı sadece fikirsel değil artık yapılması ile ilgili de bir adım atıldı"* şeklinde konuşmasına devam etti³⁸.

35 Ali Osman Akalan, *a.g.t.*, s. 105, 128.

36 *TBMM Meclis Tutanak Dergisi*, D. 23, C. 31, B. 18, 18 Kasım 2008, s. 189.

37 *TBMM Meclis Tutanak Dergisi*, D. 23, C. 31, B. 18, 18 Kasım 2008, s. 193.

38 <https://www.utikad.org.tr/Detay/Sektor-Haberleri/21080/tokat-turhal-arasi-demiryolu-icin-proje-calismalari-suruyor> (Erişim tarihi: 18.09.2022)

2018 yılında Ulaştırma ve Alt Yapı Bakanlığı tarafından Tokat-Turhal Hızlı Demiryolu Etüt Projesi başlatıldı. Bu proje ile 42 km uzunluğunda çift hatlı, elektrikli ve sinyalli bir demiryolu hattı kurulacaktı. Böylece Tokat'ın da yıllar önce yapılmış olan Samsun-Sivas ana demiryolu hattına bağlanması sağlanmış olacaktı. Proje kapsamında Kazova bölgesi olarak bilinen ve Tokat'ın tarımsal kaynağını oluşturan bölgenin ürünleri Samsun limanına kolay ve hızlı bir şekilde ulaşacaktı³⁹. 2020 yılında Tokat'ı ziyaret eden Ulaştırma ve Alt Yapı Bakanı Adil Karaismailoğlu, Tokat-Turhal Hızlı Demiryolu Etüt Projesini başlattıklarını duyurdu. Tokat ilinden başlayacak olan bu hat Turhal'a geldikten sonra buradan Samsun-Sivas hattına bağlanacaktı. Turhal, Tokat ve Sivas arası ise 84 kilometrelik bir alana sahipti⁴⁰. Bugün Tokat sınırları içerisinde geçen toplamda 168 kilometrelik bir demiryolu ağı mevcuttur. Ancak bu ağlar Tokat merkeze ulaşmadan ilçelerden geçmektedir. Yapımı planlanan projelerin de amacı Tokat merkezden demiryolu hattının geçmesidir⁴¹.

Sonuç

19. yüzyılda sanayileşme ile birlikte ilk örnekleri İngiltere'de görülen demiryollarının yapımına başlandı. İngiltere'den sonra kısa bir süre içerisinde Avrupa kıtasında yayılan demiryollarının Osmanlı topraklarına girmesi 1850'lere kadar uzanmaktadır. Osmanlı Devleti sınırları dâhilinde yapılmaya başlanan ilk demiryolları Avrupalı Devletlerin aldığı imtiyazlar neticesinde gerçekleşti. Ancak sınırlar içerisinde her proje gerçekleşemedi. Gerçekleşmeyen projelerden biri ve bu çalışmanın konusunu oluşturan hat Tokat-Turhal hattıdır. Hat, Samsun-Sivas demiryolu hattının bir uzantısı olarak düşünüldü. Bu hattın yapımı ile ilgili ilk çalışmalar 1856 yılına kadar gitmektedir. Arazi yapısının olumsuzluğu, maliyetin fazla olması gibi nedenlerden dolayı hattın yapımı ertelendi. Samsun-Sivas demiryolu hattı ile ilgili Osmanlı dönemi son çalışmaları 1911 yılına aittir. Bu tarihte imtiyazı verilen hat I. Dünya Savaşı'nın çıkması ile bir kez daha ertelendi. Aynı tarihlerde bu ana hatta bağlanması hedeflenen Tokat-Turhal hattının yapımı devlet dairelerinde görüşülmeye başlandı.

39 60 Tokat Ulaşımında ve İletişimde, s. 28.

40 <https://www.haberturk.com/bakan-karaismailoglu-projelerimizi-kisa-surede-tamamlayacagiz-2725736-ekonomi> (Erişim tarihi: 18.09.2022)

41 60 Tokat Ulaşımında ve İletişimde, s. 27.

Tokat'tan başlayarak Turhal'a kadar uzanacak bu hat bölgenin kalkınması ve buradaki tarımsal ürünlerin Karadeniz limanlarına veya Anadolu'nun içlerine taşınmasında kolaylık sağlayacaktı. Ayrıca hattın yapımı için Tokat ahalisinden yardım alınacaktı. Ancak görüşmeler sonucunda hattın yapımının daha sonraki sürece bırakılması gerektiği kararı verildi. Böylece bu hat Osmanlı Devleti'nin bir projesi olarak kaldı.

Türkiye Cumhuriyet'i Osmanlı Devleti'nden gelen projeleri değerlendirmekteydi. Yeni devletin öncelikli hedefi demiryolu projeleri idi. Bu kapsamda Samsun-Sivas demiryolu hattının yapımına ağırlık verildi. İlk ray döşemesi 1925 yılında yapıldı ve hat 1932'de hizmete açıldı. Bu hat iki şehrin orta noktası olan Tokat'ın Turhal ilçesinden geçmektedir. Tokat-Turhal hattının yapımı ise günümüze kadar gelen bir proje olarak kaldı.

Pazar Nahiyesi Hükümet Konağı'nın İnşa Sürecinde Yaşanan Mali Sorunlar

GÖKÇE YAVUZ
Kütahya Dumlupınar Üniversitesi

Giriş

Klasik dönem Osmanlı Devleti idari yapılanması, köy, nahiyeye, kaza, sancak ve eyalet şeklindeydi. Bu idari teşkilatlanma sisteminde köylerin birleşmesi ile nahiyeler, nahiyelerin birleşmesi ile kazalar, kazaların birleşmesi ile sancaklar ve sancakların birleşmesi ile eyaletler meydana geliyordu. Kazaların başında iâşeden, şeri hukuktan, belediye ve adli işlerden sorumlu askeri bir kökeni olmayan kadı ile askeri işlerden sorumlu subaşı veya alaybeyi bulunmaktaydı. Sancaklar ise kanun ve nizamla ilgili olan Sancakbeyleri tarafından yönetilmekteydi. Sancakbeyleri hem idari hem de askeri işleri yerine getirmekteydi. Eğer bir sancakbeyi devlet sınırlarına yakın bir yerde görev yapıyorsa yabancı devletlerle olan ilişkileri de yönetmekle görevliydi¹. Osmanlı Devleti artan fetihler neticesinde genişleyen toprakları yönetmek amacıyla sancakları birleştirerek eyaletler kurdu². Böylece klasik dönemde en büyük idari taksimatı eyaletler oluşturmuş oldu. Beylerbeylik ve vilayet olarak da adlandırılan bu idari yapılanmayı beylerbeyi, mir-i miran, vali veya emirü'l-ümera denilen paşalar yönetmekteydi³. Ortaylı'nın ifadesine göre 1520 yılında altı olan eyalet sayısı Kanuni Sultan Süleyman'ın 1566 yılında vefatından sonra 16'ya yükseldi. 1610 yılında ise eyalet sayısı iki katına çıkarak 32'ye ulaşmış oldu⁴.

1 Yusuf Hallaçoğlu, *XIV.-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, Ankara 1991, s. 73-74.

2 İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Ankara 2008, s. 251.

3 Orhan Kılıç, "Klasik Dönem Osmanlı Taşra Teşkilatı: Beylerbeylik/ Eyaletler, Kapitanlıklar, Voyvodalıklar, Melikler (1362-1799)", *Türkler*, C. 9, Ankara 2002, s. 1645.

4 Ortaylı, a.g.e., s. 252.

Eyalet veya beylerbeylik olarak adlandırılan bu idari yapılanmanın temelini tımar sistemi oluşturmaktaydı. Tımar sisteminde meydana gelen bozulmalar neticesinde vergi toplamada da sıkıntılar ve aksaklıklar yaşanmaya başladı. Valilerin eyaletlerdeki vergileri toplama şartıyla yönetime gelmesi bir hayli yaygınlaşmış durumdaydı. Eyaletlerde bulunan valiler vergileri topladıkça bir güç elde etmiş oluyordu. Bu durum, 18. yüzyılda eyaletlerin daha geniş bir özerklik kazanmasına yol açtı ve aynı zamanda ayan adı verilen bölgenin ileri gelenleri de güç kazanmış oldu⁵.

1789 yılında III. Selim'in tahta çıkması ile devlet idari yapılanmasında bir takım değişikliklere gidildi. Osmanlı padişahları, eyaletlerdeki rüşvet ve adam kayırma gibi durumların önüne geçmek için valileri kendi çevresinden veya en yakın yardımcılarını tarafından seçmeye başlamışlardı. Bu dönemde eyalet sayıları 28'e ulaşmış durumdaydı. Ayrıca eyaletlere atanan valilerin görev süresi en az üç en fazla beş yıl olarak kararlaştırıldı. 1808 yılında Osmanlı tahtına geçen II. Mahmut zamanında ise valiler devletin ücretli ve maaşlı birer memuru haline getirildi. İdari alandaki köklü değişiklikler Tanzimat Dönemi'nde gerçekleşti⁶.

İmparatorluğun en uzun yüzyılı olarak nitelendirilen 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Avrupa Devletlerinin etkisi ile Osmanlı topraklarının farklı yerlerinde valiler hürriyet ve bağımsızlık adına isyanlara kalkıştı. Paris'te bir süre ikamet eden ve Tanzimat'ın mimarı olan Mustafa Reşid Paşa, Fransa'da görmüş olduğu idari bölünmelerin Osmanlı Devleti'nde de uygulanması yolunda adımlar attı. Böylece vilayet merkezlerinde işleyiş vali, komutan ve defterdar arasında bölünmüş oldu⁷. Ayrıca her vilayet ve sancakta mahalli meclisler kuruldu. Meclisler 13 üyeden oluşmaktaydı. Bu üyelerden yedi ayan merkezi yönetimi temsil ederken geri kalan altı ayan ise yerel ayanlar tarafından seçilmiş kişilerdi. Vilayet ve sancak meclisleri dışında kaza meclisleri ise gayrimüslimler dâhil olmak üzere beş üyeden oluşmaktaydı. 1840 tarihinde yayımlanan vilayet fermanı ile klasik dönem Osmanlı idari teşkilatlanmasından fazla bir kopuş olmadı. Sadece ayanların yönetime dâhil edilmesi ile koşullar yenilenmiş oldu. Bununla birlikte eyaletlerin sınırlarında da bir küçülmeye gidildi⁸.

5 Halil İnalçık, "Eyalet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (=DİA), C. 11, s. 550.

6 Kılıç, a.g.m., s. 1649.

7 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Ankara t.y., II, s. 282.

8 Donald Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, Çev. Ayşe Berktaş, İstanbul 2004, s. 167.; Karal, a.g.e., s. 283.; İnalçık, a.g.m., s. 550.

Osmanlı taşra idaresinde yapılan bu düzenlemeler, sıkıntıların giderilmesi konusunda kesin bir çözüm olamamıştı. Bu sebeple köklü bir değişikliğe ihtiyaç vardı. 1864 ve 1871 yıllarında çıkarılan Vilayet Nizamnameleri ile kalıcı çözümler arandı. İlk olarak 1864 yılında Ali ve Fuat paşalar Fransa taşra idare sistemine göre bir nizamname hazırladı. Böylece eyaletler kaldırılarak yerini livalardan oluşan vilayet bölümleri kurulacaktı⁹. Bu nizamname 1867 yılında bütün Osmanlı şehirlerini kapsayacak şekilde genişletildi. 23 Ocak 1871 yılında İdare-i Umumiye-i Vilayet Nizamnamesi yapıldı. Bu yeni düzenleme Osmanlı Devleti topraklarında 42 yıl boyunca etkisini sürdürecekti. Yeni oluşum ile birlikte Osmanlı Devleti 27 vilayet ve 123 sancağa bölünmüş oldu. Böylece devletin idari taksimatı vilayet, liva, kaza, nahiy ve köy şeklini aldı. Bu nizamname ile ilk defa Nahiy diye bir yapılanma oluştu. Nahiyeler, kazaların bir alt birimi olarak sınırlandırılmış daimi ve idari ünite olarak kabul edilmektedir. Buna ek olarak coğrafi bir bölgenin tanımlanmasında da nahiy teriminin kullanıldığı görülmektedir¹⁰. Yeni yapılanmanın müdürü ise mülki amir olacaktı. İdare-i Umumiye-i Vilayet Nizamnamesinin Osmanlı topraklarına getirdiği etki günümüze kadar devam etmektedir¹¹.

Osmanlı Devleti'nin Hükümet Konakları

1839 yılında Tanzimat Fermanı'nın ilan edilmesi ile birlikte Osmanlı Devleti, hemen hemen her alanda yeniden yapılanma sürecine girdi. Daha önceleri taşra yönetimlerinde herhangi bir özel kamu binası yoktu. Eyaletleri ve sancakları yönetenler kendi yaşadıkları evleri aynı zamanda bir kamu binası olarak kullanmaktaydı. Bugün bile Anadolu topraklarında bulunan bazı şehirlerde “kadı konağı” adıyla anılan esasında kadıların hem ikamet ettiği hem de idari işlerini yaptığı binalar mevcuttur. Tanzimat ile birlikte kamu binaları oluşturulmaya başlandı. İlk başlarda mevcut olan boş binalar idari işler için kullanıldı¹². Daha

9 Mustafa Gençoğlu, “1864 ve 1871 Vilayet Nizamnamelerine Göre Osmanlı Taşra İdaresinde Yeniden Yapılanma”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1/1, Çankırı 2011, s. 34-35.; Musa Çadırcı, “Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Ülke Yönetimi”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 1, İstanbul t.y., s. 222.; Mehmet Seyittanlioğlu, “Yenileşme Dönemi Osmanlı Devlet Teşkilatı”, *Türkler*, C.13, Ankara 2002, s. 1031.

10 Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, Isparta 1997, s. 242.

11 Raşan Toptaş, “Bergama Hükümet Konağı Örneğinde II. Abdülhamit Dönemi Hükümet Konakları”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9/47, 2016, s. 412; Seyittanlioğlu, a.g.m., s. 1032-1033.; Gençoğlu, a.g.m., s. 35.

12 Nurcan Yazıcı, “Trabzon Örneğinde Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Hükümet Konağı Binaları”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 1/5, 2008, s. 946.; Nurcan Yazıcı, “Amasya'daki Hükümet Konağı Binaları”, *Sanat Dergisi*, S.18, 2010, s. 44.; Neval Konuk Halaçoğlu, *Tanzimat Sonrası, Osmanlı Rumeli Vilayetleri Hükümet Konaklarında İdeoloji ve Erk'in Mimari Temsili (1839-1922)*, Doktora Tezi, Atılım Üniversitesi

sonraları kâgir, gösterişli kamu binaları tasarlanarak vilayetlerin merkezine yerleştirildi. “Ebniye-i miriye” olarak isimlendirilen bu binaların ilk örnekleri İstanbul’da görüldü ve ancak yüzyılın ikinci yarısından itibaren taşralarda yapılmaya başlandı¹³.

Taşralarda yeniden yapılan reformlar neticesinde eğitim sistemi, haberleşme ve ulaşım araçlarının ortaya çıkmasıyla iç otorite tekrardan sağlanmaya çalışıldı. Bu süreçte devlet çok sayıda kamu alanını kendi bünyesinde barındırmaya başladı. Böylece şehir merkezlerinde daha önce eşine rastlanılmamış mimari yapılar ortaya çıktı. Bu yapıların başını hükümet konakları çekmektedir¹⁴. Hükümet konaklarının hemen yanında kışla, idadi ve rüştiye tarzı okullar, adliye binaları, jandarma daireleri, postane, hapisane, istasyon, belediye binaları yer almaktaydı. Binaların içerisinde ise adliye, zaptiye, ticaret, nafia ve ziraat işleri ile birlikte umur-u ecnebiye müdürlükleri ve defterdarlık gibi birimler yer almaktaydı. Ayrıca çalışan personelin ibadetlerini gerçekleştirmesi hususunda bir mescitte konakların içerisinde yer almaktadır¹⁵.

Hükümet konaklarının inşa edilmesi ile birlikte hükümet meydanları veya kamu siteleri denilen alanlar ortaya çıktı. Bu mevcut alanlar Osmanlı Devleti’nin şehir merkezi olgusunda önemli bir değişimdi. Çünkü şehir yapılanması artık bu konakların etrafına kurulmaya başladı. Ayrıca yeni düzen devlet-toplum ilişkisi açısından hem işlevsel hem de sembolik olarak şehirlerin İstanbul’la daha sıkı bir bağ kurulmaya çalışıldığının da bir göstergesi konumundaydı¹⁶.

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yapımına başlanan hükümet konaklarının mimari özellikleri genellikle yatay zemin üzerine dikdörtgen bir şemada iki ya da üç kat şeklindeydi. Ana girişin yerleştirildiği uzun cephe meydana bakmaktaydı. İlk inşa edildikleri zaman ampir üslup uygulanırken 20. yüzyıldan itibaren mimaride milli üsluplar kullanılmaya başlandı. Dönemin diğer kamu binalarında (hastane, okul, gar) olduğu gibi hükümet konaklarında da yatay formatta simetrik kütle, girişin ön plana çıkartacak vurgulamaların yapılması ve geniş saçak düzenlemeleri dikkat çekiciydi¹⁷.

Fen Bilimleri Enstitüsü, Ankara 2018, s. 44.

13 Nur Umar, Cengiz Can, “Adana Vilayeti Hükümet Konakları”, *Megaron*, 14/4, 2019, s. 531.

14 Yasemin Avcı, *Osmanlı Hükümet Konakları*, İstanbul 2016, s. 18; Toptaş, a.g.m., s. 412.

15 Yazıcı, Trabzon Örneğinde Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Hükümet Konağı Binaları..., s. 947.; Yazıcı, Amasya’daki Hükümet Konağı Binaları..., s. 93.

16 Avcı, a.g.e., s. 18.

17 Yazıcı, Trabzon Örneğinde Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Hükümet Konağı Binaları..., s. 947.; Yazıcı, Amasya’daki Hükümet Konağı Binaları..., s. 93.

Tanzimat ile birlikte merkezîyetçi düşüncenin hakim olduğunu belirtmek üzere yapılan hükümet konakları Osmanlı toprakları içerisinde yer alan eyalet, sancak ve kazalara inşa edildi. Binalar gösterişli büyük ve anıtsal boyuttaydı. Konakların büyük bir çoğunluğu Sultan II. Abdülhamid'in tahta çıkışının 25. sene-i devriyesinde hazırlandı. Yazıcı'nın verdiği ifadelerle göre 1876-1900 yılları arasında 77 hükümet konağı inşa edilirken 50 tanesi de tamir edilmişti. İnşası yapılan bu hükümet konaklarının birçoğu günümüze ulaşmış durumdadır. 1900 yılından sonra ise inşa edilen hükümet konaklarının sayısı bir hayli artış gösterdi. Sadece Anadolu topraklarında değil devletin sınırlarının ulaştığı Balkanlar, Suriye ve Filistin'e kadar geniş bir coğrafyada konakların ve idari binaların yapıldığı görülmektedir¹⁸.

Osmanlı Dönemi Tokat Sancağı Hükümet Konağı

Tokat Sancağı H.1296 tarihinde Sivas Sancağına bağlı olarak idare edilmekteydi. Tokat, Erba, Zile ve Niksar olmak üzere dört kazası, 45 nahiyesi ve 637 köyü bulunmaktaydı. Tokat Sancağı sınırları dâhilinde 33 cami, 15 medrese, bir kitapخانه, bir rüşdiye, çok sayıda sıbyan mektebi, iki tekke, bir köprü, 1300 dükkanlı bir çarşı, 20 han, 16 hamam ve bir hükümet konağı bulunmaktaydı¹⁹.

Tokat Sancağı dâhilinde bir hükümet konağına ihtiyaç olduğu Sivas Vilayeti ve Dâhiliye Nezareti arasında yapılan yazışmalardan anlaşılmaktadır. Sivas vilayetinin talebi üzerine devlet bölgede incelemeler başlatmıştır. 12 Eylül 1870 tarihli bir belgede yapılan incelemelerin neticesi yer almaktadır. Buna göre 20 bab oda, askeri zabıta kıtası ve mahpushane yeniden inşa edilecekti. Bu inşaatlar için becerikli ustalara ihtiyaç vardı. Bütün bu sürecin masrafı ise 17.250 kuruş olarak hesaplanmıştır²⁰. Hükümet Konağının yapım sürecinde Dâhiliye Nezareti ve Sivas Vilayeti arasındaki yazışmalar devam etmiştir. 20 Ekim 1870 tarihli bir belgede kaymakam merkezinde bölge halkı için devlet tarafından bir konağın inşa edilmesi için yedi bin kuruş maliyetli bir salon ile dört beş odadan ibaret bir hükümet konağına olan ihtiyaç belirtilmiştir²¹.

18 Toptaş, a.g.m., s. 412.; Halaçoğlu, a.g.t., s. 49.; Yazıcı, Trabzon Örneğinde Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Hükümet Konağı Binaları..., s. 947.; Yazıcı, Amasya'daki Hükümet Konağı Binaları..., s. 93.

19 Şemseddin Sami, Kamus'ul-Alam, İstanbul 1308, III, s. 1691-1693.

20 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Şûrâ-yı Devlet Tasnifi (ŞD), nr. 1782.A.44.4.; BOA, ŞD, nr. 1782.A.44.5.

21 BOA, ŞD, nr. 01782.A.58.3.

Yazışmalar yukarıda belirtildiği şekilde devam ederken konağın yapılması için bir araziye ihtiyaç duyulmuştur. Eski boyahaneye ait olan arazinin satın alınması ve ücretinin de devlet tarafından karşılanması istenmiştir. Yapılacak hükümet konağının masraflarının bir kısmı ise halk tarafından karşılanacaktı. H.1302 tarihli Sivas Vilayeti Salnamesine göre, hükümet konağının inşaatına başlanmıştı ve bir kısmı ise tamamlanmıştır. Aktaş'ın çalışmasında kullandığı bir arşiv vesikasına ve yazdığı çalışmaya göre, Tokat'ta mevcut kullanımda olan bu hükümet konağı kiralıktı ve aylık 400 kuruş kirası vardı. Devletin yaptığı araştırmalar neticesinde 2 Nisan 1887 tarihli bir mazbata muhasebeye gönderilmiştir. Bu tarihe kadar konağa yapılan masraf ise 166 bin 094 kuruş 30 para olarak bildirilmiştir. Bu paranın 142 bin 067 kuruş 10 parası ise halkın yardımları ile toplanmış olan paraydı. Ayrıca belediye sandıkları ve esnaftan da 24 bin 27 kuruş ödünç alınmıştır. Konağın yapımı için yerel halk her ne kadar maddi olarak mücadele ettiyse de konağın bitirilmesi için hapishane ve evrak mahzeni de tamamlanmış olmalıydı. Bunun içinde 48 bin kuruşa ihtiyaç vardı²².

Osmanlı Düyun-u Umumiye Meclisi İdaresi'nde 1880-1892 yılları arasında genel sekreterlik yapmış olan Vital Cuinet²³, Tokat'ta yapılan hükümet konağının Behzat Irmağı'nın kenarında olduğunu ifade eder. Buna ek olarak Tokat Sancağı merkez kazasında görevli yaklaşık iki yüz kadar personel burada çalışmaktaydı. Daha öncede belirtildiği gibi hükümet konakları taşra idari yapılanmasının merkezi konumundan olduğu için içerisinde adliye, zaptiye, postane, hapishane gibi diğer kamu kurumları Tokat Sancağı Hükümet Konağında da yer almaktadır. Büyük çoğunluğu halkın yardımları ile olan hükümet konağının yapımı böylelikle gerçekleşmiş oldu²⁴.

Tokat Sancağına Bağlı Pazar Nahiyesi Hükümet Konağı

Tokat, 1398 yılında Osmanlı Devleti'nin eline geçti. 15. yüzyılda Tokat'a bağlı sekiz nahiyeye bulunmaktaydı. Bu nahiyelerden biriside bugün Pazar olarak bilinen Kazabad (Kazova) nahiyesiydi. 16. yüzyılın sonlarına doğru nahiyeye kaza

22 Esat Aktaş, *XIX. Yüzyılın Son Çeyreğinde Tokat Sancağı*, Yüksek Lisans Tezi, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tokat 2009, s. 64-65.

23 Melek Sarı Güven, "Vital Cuinet'e Göre 19. Yüzyıl'ın Son Çeyreğinde Kastamonu Vilayetinde Ulaşım ve Ticaret", *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 18/35, 2020, s. 68.

24 Aktaş, a.g.t., s. 65.

statüsünü aldığı için sancağın nahiye sayısında düşüş yaşandı. Bu durum Tanzimat dönemine kadar devam ettikten sonra Artukabad, Kazabad, İpsile-Şarkipare kazaları muhassıllık kazanarak tekrar nahiye statüsünü elde etti. Ancak olumsuz sonuçlar doğurduğu gerekçesi ile 1842 yılında uygulamaya son verildi. Böylece mevcut kazaların yönetimine müdürler atandı. 1870'lerden sonra bu kaza Turhal nahiyesine bağlandı²⁵.

20 Aralık 1899 tarihinde Sivas vilayetinden Dâhiliye Nezaretine yazılan bir yazıda Turhal'a bağlı bulunan Pazar kazasına yeni bir müdürün atanmasına ve bu kazanın Tokat'a bağlı ayrı bir nahiye olması talep edilmiştir. Dâhiliye Nezareti vilayetten gelen bu yazıyı değerlendirdikten sonra Sadarete göndermiştir. Yaklaşık on ay boyunca devam eden görüşmelerin başarılı geçmesi neticesinde Pazar kazası 30 Ekim 1900 tarihinde tekrardan Tokat'a bağlı bir nahiye konumuna gelmiş oldu²⁶.

Pazar kazasının nahiye olmasından hemen sonra II. Abdülhamid döneminde taşrada devletin simgesi konumunda olan hükümet konağına burada da ihtiyaç duyuldu. Bu amaç doğrultusunda 31 Aralık 1903 tarihinde Sivas vilayetinden Dâhiliye nezaretine bir yazı yazılmıştır. Yazılan bu yazıda, Pazar nahiyesi başta olmak üzere vilayet dâhilinde kalan bazı yerlere konakların yapılması ve gerekli çalışmaların bir komisyon tarafından yönetilmesi gerektiği belirtilmiştir²⁷. Ayrıca yapılacak olan bu hükümet konağının bedeli hakkındaki bilgiler 8 Kasım 1903 tarihli ıslahat komisyonunda okunmuştu. Buna göre vilayet kapsamında yapılacak olan çok sayıdaki hükümet konağının inşası için yerli halktan yardım alınacaktı. Bu suretle birçok yerde birer daire vücuda getirilmiştir. Öyle ki konağa ihtiyacı olan vilayetler hükümete tebligat gönderecekti. Yapılacak konakların masraflarının tahsilatı ise bu yolla sağlanmış olacaktı²⁸.

Balkanlarda yaşanan isyanlar ve daha sonrasında Balkan Savaşlarının gerçekleşmesi Osmanlı Devleti'ni hem kendi iç dinamiklerini ayakta tutmaya hem de topraklarını korumak için çaba sarf etmeye yöneltti. II. Abdülhamid döneminde yapımı için mücadele verilen Pazar nahiyesi hükümet konağının inşası süreci yaşanan siyasi gelişmeler neticesinde Birinci Dünya Savaşı'nın başladığı dönem-

25 Ali Açıkel, "Tokat", *DİA*, C. 41, 2012, s. 222-223.

26 BOA, Yıldız Arşivi Resmî Maruzat (Y.A.RES), nr. 109/44, Lef 1, 2, 3, 4.

27 BOA, Dahiliye (DH), Islahat (TMİK.S), nr. 50/32 Lef 1-1.

28 BOA, DH.TMİK.S, nr. 50/32 Lef 2-2.

lere sarktı. Osmanlı Devleti bu süreçte savaş masraflarını karşılamakla uğraştığı gibi bir de toplum için yararlı olacak kamu binalarının yapımını karşılayacak maddi yardımlara ihtiyaç duymaktaydı. Bu noktada da asırlardan beri devletinin yanında olan Türk milletinin yardımına ihtiyaç vardı.

10 Aralık 1911 tarihinde Tokat mutasarrıflığından yazılan tahrirata göre, hükümet konağının yapımı için daha önceden ahaliden toplanan 14 bin 253 kuruş iane akçesi ile birlikte diğer konakların yapımı için toplanan 22 bin 524 kuruş 35 paranın tamamı 29 Ağustos 1908 tarihinde açılmış olan 199 numaralı emanet hesabına kaydedilmişti. Toplanan bu paranın 19 bin kuruşu daha önceden yapılmış olan kadın hapisanesine ve hastaneye harcanmıştır. Harcanan bu para daha sonrasında yerine konulacaktı. Ancak beklenen olmamış ve geriye kalan 3524 kuruş 35 para emanet hesabında kalmıştır. Ayrıca nahiyeye yapılacak olan hükümet konağı için tasarlanan yerin kış mevsimi dolayısıyla ikamete kabul olmamıştır. Bununla birlikte Tokat mutasarrıfı icar bedelinden bin küsur kuruş hakkın bulunduğunu bildirmiştir. Bu tutar ödenmediği takdirde imar ve ıslah faaliyetlerine yanaşılmayacaktı. Ayrıca bin kuruşa yakın bir tutar gönderildiği takdirde ise merkez kasabaya 15 dakika uzaklıkta bulunan Tatar çiftliğinden bir yer bakılacak ve bulunursa her şey oraya taşınacaktı. Yapılan araştırmalar neticesinde Pazar nahiyesine bağlı Pazar karyesinde konağın inşası için daha münasip bir yer bulunmuştur. Ancak konağın ianesi halk tarafından karşılandığı için maddi olarak eksikliklerle karşılaşmış ve bundan dolayı da konağın inşası bir kez daha ertelenmek durumunda kalmıştır. Böylece toplanan parada eksikliklerin olması ve bu paranın bir kısmının önceden yapılan başka kurumlara verilmesi planları alt üst etti. Bu durumdan rahatsız olan mutasarrıf çözümü meseleyi hükümete bildirmekte bulunmuştur. Böylece yazılan yazı meclis idaresi tarafından okundu²⁹.

Tokat Nahiyesi Kondüktörü tarafından yapılan 11 Şubat 1912 tarihinde yapılan keşifler neticesinde konağın yapımı için nelere ve ne kadar paraya ihtiyaç olduğu aşağıdaki tabloda yer almaktadır³⁰.

29 BOA, Maliye Nezareti, (ML), Emlâk-ı Emiriyye Müdüriyeti (EEM), nr. 930/1 Lef 1-1.

30 BOA, ML.EEM, nr. 930/1 Lef 18-1.

PAZAR NAHİYESİ HÜKÜMET KONAĞI'NIN İNŞA SÜRECİNDE
YAŞANAN MALİ SORUNLAR

Nev' İnşaat	AksamMüteşabi	Eb'ad-ı Selase			Miktarı Metre	Fiyat Kuruş	Yekûn Kuruş
		Tul Metre	Arz Metre	Sihan Metre			
1- Umum-u Temel Hafriyatı		Deveran		Umk			
Harici İhata Duvarları Temelleri		74.00	0.90	2.00	133.200		
Dâhili İhata Duvarları Temelleri		37.00	0.70	2.00	51.800		
Müştemilat Yolu Duvarları Temelleri		17.00	0.60	1.50	10.300		
Hela Duvarları Temelleri		10.00	0.40	1.00	4.000		
Ebniyanın Önündeki Karma Temelleri		8.80	0.80	0.50	3.520		
Ebniyaya Muhit Bahçe Duvarları Temelleri		86.00	0.80	1.00	68.800		
Hela Lağımı Temeli		20.00	1.40	1.00	20.000		
Umum-u Temel Hafriyatı Yekûn					304.620	2.00	609.24
2- Adi Harici Ve Moloz Taşı İle İnşaat							
Bir Numaradaki Umumu Temellerin İnşaatı					304.620		
Alt Kat Hariç İhata Duvarları} Temel Sat'ından Dâhili Zeminine Kadar		74.00	0.75	0.60	33.300		
Alt Kat Hariç İhata Duvarları} Dâhili Zeminden Korniş Fevkine Kadar		74.00	0.60	4.50	199.800		
Dâhiliye İhata Duvarları		37.00	0.50	4.00	74.000		
Müştemilat Yolu Duvarları		17.00	0.40	4.00	27.200		
Hela Duvarları Temelleri		10.00	0.30	3.00	9.000		

5. TOKAT SEMPOZYUMU

Ebniyayı Muhit Bahçe Parmaklık Duvarları Parmaklık Altı Duvarları		86.00	0.60	1.50	77.400		
Ebniyayı Muhit Bahçe Parmaklık Duvarları İş Bu Duvarlar Üzerindeki Şönlere	24	0.60	0.60	1.20	10.268		
Yekûn					735.588		
Üç Numaradaki Pencere Ve Kapı Başlıkları Olup Müdana					47.265		
Bakım					688.323		
Dört Numaradaki İnce Yontma Taş Hacimleri Olup Müdana					12.022		
Bakım					676.301		
Beş Numaradaki Ahşap Kapı Ve Pencere Süngüleri Olup Müdana					6.270		
Adi Hariç Ve Moloz Taş İle Umumu İnşaat Yekûn					670.031	30.00	20109.30
3- Alt Kat Pencere Ve Kapı Boşlukları		İrtifa		Sihan			
Bahçe Kapısı		3.20	2.00	0.60	3.840		
Cemle Kapı Kısmı...		3.00	1.80+1.50/2	0.60	2.970		
Cemle Kapı...			0.75	0.60	0.529		
Cemle Kapı Tarafındaki Pencere Kısımları Müşrik	2	2.00	1+1.20/2	0.60	2.260		
Cemle Kapı Tarafındaki Pencere Kısımları...	2		0.50	0.60	0.471		
Harici Pencere Kısımları	16	2.00	1.00+1.20/2	0.60	21.120		
Harici Pencere Kısımları...	16	...	1.00x...	0.60	0.709		
Hela Pencere Kısımları	4	0.60x0.40x0.60+0.40/2			0.480		
Nakil Yekûn					32.379		20718.54
Harici Ahur Kapı Boşluğu		İrtifa/3.00	1.70+1.40/2	0.60	2.790		
Müştemilat Kapılarının Boşluğu	8	2.00	1.00+1.20/2	0.60	10.560		

PAZAR NAHİYESİ HÜKÜMET KONAĞI'NIN İNŞA SÜRECİNDE
YAŞANAN MALİ SORUNLAR

Hela Kapıları Boşluğu	4	1.60	0.80	0.30	1.536		
Alt Kat Pencere Ve Kapı Boşlukları Yekûnu					47.265		
4-Alt Kat Pencere Yontma Taş İnşaatı							
Cemle Kapı Süğeleri Kısmı...		Deva- ren/7.00	0.30	0.20	0.420		
Cemle Kapı Süğelerinin Kısmı...				0,30x1,05x 2,14+0,75x 2,14/ 2x0,20	0.170		
Harici Ahur Kapısı Sügesi		8.80	0.30	0.20	0.528		
Köşe Taşları	22	0.60	0.40	0.40	1.848		
Helaların Arka Taşları	4	1.00	0.50	0.25	0.500		
Helaların Arka Taşları	4	1.00	1.00	0.25	1.000		
Parmaklık Sütunları Üzerine Vaz' Olunacak Kapak	24	0.80	0.80	0.20	3.072		
Cemle Kapısı Önündeki Taş Kırma		17.60	0.40	0.20	1.408		
Birinci Kat Korniş		20.50	0.50	0.30	3.075		
Umum-u Enbiya Yontma Taş Yekûn					12.022	200.00	2404,4
5-Alt Pencere Ve Kapı İhtap Süğeleri							
Cemle Kapısı Tarafındaki Pencerelerin Süğeleri Kısmı...	2	Deva- ren/5.00	0.20	0.15	0.750		
Cemle Kapısı Tarafındaki Pencerelerin Süğeleri Kısmı...	2	0.15x0.20x0.70x3.14+ 0.50x3.14/2			0.113		
Harici Pencere Süğeleri Kısmı...	16	5.00	0.20	0.15	2.400		
Harici Pencere Süğeleri Kısmı...	16	0.20x0.15x1.40x0.72+ 1x1.03/2			0.500		
Hela Pencere Süğeleri	4	1.60	0.15	0.12	1.150		
Kapı Süğeleri	8	6.00	0.15	0.15	1.080		
Hela Kapıları Süğeleri	4	4.80	0.12	0.12	0.277		
Süğe Hacimi Yekûn					6.270	100.00	627.00
6- Kapı Yontma Taş İnşaatı							

5. TOKAT SEMPOZYUMU

Hela Lağımu Üzerine Kapan	40	1.00	0.50	0.20	4.000		
Merdiven Önü İle Solu Zeminin Döşemesi		12.00	8.80	0.20	21.120		
Helalar Önü Zeminin Döşemesi		5.00	3.00	0.20	3.000		
Umum-u Kaba Yontma Taş Yekûn					28.120	60.00	1687.20
7- Alt Kat Odaları Zemin Döşemeleri							Terbiken/ 100.00
8- Hem Alt Kat Odaları Tavanı Hem de Üst Kat Odaları Zemin Döşemeleri							135.00
Hem Hol Tavanı Hem Üst Kat Sofası Zemin Döşemeleri					54.00 189.00	20.00	3780.00
Nakil Yekûn							30217.14 ³¹
9-Ahurda Yemlik		15.00				10.00	150.00
10-Şeklinde İdame Edilen Tarzda Her Teferruatı Makul Pencere Çerçeveleri	16	2.10	1.10	0.03		50.00	800.00
Cemle Kapısı Tarafındaki Pencere Kısımları	2	2.10	1.10	0.03		50.00	100.00
Cemle Kapısı Tarafındaki Pencere Kısımları	2	0.60	1.10	0.03		30.00	60.00
Her Teferruatı Mükemmel Çifte Cemle Kapısı Kenarı		3.10	1.60	0.06			300.00
Her Teferruatı Mükemmel Çifte Harici Ahur Kapısı Kenarı		3.10	1.60	0.05			150.00
Her Teferruatı Mükemmel Tek Müstemilat Kapı Kenarları	8	2.10	1.10	0.04		75.00	600.00
Her Teferruatı Mükemmel Hela Kapı Kenarları	4	1.70	0.90	0.03		30	120.00
11-Akm Harabeye							

31 BOA, ML.EMM, nr. 930/1 Lef 18-2.

PAZAR NAHIYESİ HÜKÜMET KONAĞI'NIN İNŞA SÜRECİNDE
YAŞANAN MALİ SORUNLAR

Cemle Kapısı Üzerindeki Kavise Demir					12.00		
Cemle Kapısı Tarafındaki Pencere Kısımları	2				30.00		
Cemle Kapısı Tarafındaki Pencere Kısımları	2				12.00		
Harici Pencere Demir	16				240.00		
Hela Pencere Demir	4				12.00		
Bahçe Kapısına Çift Olarak Demir Parmaklı Kapı					30.00		
Bahçe Duvarı Üzerindeki Şönlere Arasına Demir Parmaklık	18				360.00		
Akm Harabe Yekûn					696.00	3.00	2088.00
12-Adet Belde Vechle Üst Kat Duvarları							
Hariciye İhata Duvarları		Deveran/ 74.0	Sihan/ 0.25	İrtifa/ 4.50	Terbian/ 333.00		
Dahiliye İhata Duvarları		52.00	0.20	4.00	208.00		
Bölme Duvarları		25.00	0.15	4.00	100.00		
Hela Duvarları		10.00	0.15	3.00	30.00		
Yekûn					671.00		
13 Numaradaki Kapı Pencere Boşlukları Olup Müdana					62.86		
					608.14		
14 Numaradaki Kapı Ve Pencere Şevlestamları Müdana					49.81		
Umum-u Bağdadi Duvar Yekûnü					558.33	15.00	8374.86
Nakil Yekûnü							42960.00
13- Üst Kat Kapı Ve Pencere Boşlukları							
Harici Pencere	21	1.80	0.90		34.02		

5. TOKAT SEMPOZYUMU

Dâhili Pencere	6	1.80	0.90		9.72		
Oda Kapıları	8	1.80	0.80		11.52		
Hela Kapıları	5	1.60	0.80		6.40		
Hela Pencereleri	4	0.50	0.60		1.20		
Üst Kat Kapı Ve Pencereleri Yekûn					62.86		
14- Kapı Ve Pencere Süğeleri							
Harici Pencere Süğeleri	21	6.00	0.20	0.05	25.20		
Dâhili Pencere Süğeleri	6	6.00	0.20	0.05	7.20		
Oda Kapıları Süğeleri	8	5.60	0.15	0.05	6.72		
Hela Kapıları Süğeleri	5	0.20	0.12	0.05	3.12		
Hala Pencereleri Süğeleri	4	2.20	0.15	0.05	1.42		
İkinci Kat Korniş		2.65	0.30	0.30	6.15		
Süğe Yekûn					49.81		
15- Mezkur Süğelerin Hacimi							
Harici Pencere Süğeleri	21	6.00	0.20		3.780		
Dahili Pencere Süğeleri	6	6.00	0.20		1.080		
Oda Kapıları Süğeleri	8	5.60	0.15		1.008		
Hela Kapıları Süğeleri	5	5.20	0.12		0.374		
Hela Pencereleri Süğeleri	4	2.20	0.15		0.213		
İkinci Kat Korniş		20.50	0.30		1.845		
Süğelerin Hacimleri					2.300	225.00	1867.00
16-Üst Kat Tavanı					267.00	15.00	4005.00
17- Kapı Ve Pencereler							
Her Teferruatı Mükemmel Üst Kat Pencere Çerçeveleri	27	1.85	0.95	0.03		45.00	1215.00
Her Teferruatı Mükemmel Üst Kat Kapı Kenarları	8	1.85	0.95	0.04		60.00	480.00

Her Teferruatı Mükemmel Üst Hala Kapı Kenarları	5	1.70	0.85	0.03		30.00	150.00
18-Üst Kat Hela Taş- ları							
Arka Taşları	4	1.00	0.50	0.20		30.00	120.00
Kubur Taşları	4	1.00	1.00	0.20		50.00	200
Nakil Yekün							50997,50 ³²
19- Hela Önündeki Yol Tuğla İle Döşe- mesi					17.50	10.00	175.00
20- Üst Kat Helalarının Lağımı Rabtı İçin Mecra		18.00				10.00	180.00
21-Umum-u Çatı Sathı					400.00	25.00	10000.00
22-Saçak		26.00				10.00	260
23-Saçak Alt Kapla- ması					21.00	15.00	315.00
24-Çinko Olukları		90.00				8.0	720.00
25-Alt Ve Üst Kat Nerdümanları							1000.00
26- Umum-u Sıvalar							
Harici Sıvalar (Boş- luklar Tenzil Edil- miştir)					630.00	5.00	3150.00
Dahiliye Badana (Boş- luklar Tenzil Edil- miştir)					1470.00	1.50	2205.00
Umum-u İnşaat Ye- künü							69002.50 ³³

Yukarıdaki tablodan anlaşıldığına göre, yapılacak hükümet konağı iki kattan oluşmaktadır. Konağın sınırları içerisinde aynı zamanda bir müştemilat ile bir ahırın yapılması planlanmaktadır. İnşaatın temeli için 609,24 kuruşa ihtiyaç vardır. Konağın dış inşaatında kullanılacak taşlar ve konak sınırlarını belirlemek amacıyla yapılacak bahçe duvarları toplamda 20109,30 kuruşa mal olacaktır. Kapılar ve pencereler için 20718,54 kuruş, ahır müştemilat, hela, parmaklık gibi yerlerin kapı ve taş inşaatı için 2404,4 kuruş, alt kat pencere, kapı ve dış kapı sü-

32 BOA, ML.EMM, nr. 930/1 Lef 18-3.

33 BOA, ML.EMM, nr. 930/1 Lef 18-4.

ğeleri için 627,00 kuruş, binanın yapımında kullanılacak yontma taş için 1687,20 kuruş, alt ve üst kat döşemeleri için 3780,00 kuruş, ahırda yapılacak yemlik için 150,00 kuruş, binanın toplam pencere çerçeveleri 800,00 kuruş, kapı kenarları 1,330 kuruş, pencere demirleri 2088 kuruş, duvarların kapı ve pencere boşluklarının toplamı 8374,86 kuruş, dahili ve harici kapı ve pencere süğeleri 1867,00 kuruş meblağ olarak hesaplanmıştır. Ayrıca üst kat tavanı, pencere ve kapı kenarları, tuvalet taşları, tuğla ve döşemeleri için 6345 kuruşa ihtiyaç vardı. Çatı, oluk ve saçak inşaatı için 11,295 kuruş, merdivenler için 1000 kuruş, dış cephe sıvası ve iç cephe boyaları için ise 5355 kuruş hesaplanmıştır. 11 Şubat 1912 tarihinde yapılan bu keşif neticesinde Pazar nahiyesine yapılacak olan hükümet konağı için 69 bin iki kuruş 50 paraya ihtiyaç duyulmuştur.

3 Mart 1912 tarihinde Sivas valisinin Maliye Nezaretine gönderdiği yazıda, yukarıda bahsedilen hususlara değinilmekle birlikte yapılan keşifler neticesinde 69 bin iki kuruş 20 paranın geçen sene inşaat tahsisatından havale edilmesine müsaade buyurulduğu belirtilmiştir³⁴. Sivas valisinin bu yazısı 20 Mart 1912 tarihinde Maliye Nezareti tarafından araştırılmak üzere Muhasebe-i Umumiye Müdürlüğüne gönderilmiştir³⁵. Muhasebe-i Umumiye Müdürlüğüne verilen bu yazının akabinde Sivas valiliği 30 Mart 1912 tarihindeki mevcut durumu bildiren bir tahriratı daha Maliye Nezaretine göndermiştir³⁶. Yapılacak hükümet konağı ile ilgili görüşmeler üç kamu kurumu arasında devam etmekteydi. Burada asıl mesele konağın yapımı için halktan toplanan paranın bir kısmının başka kurumların yapımı için kullanılmış olmasıydı. Mutasarrıflık paranın kullanılmasına karşı değildi. Ancak kullanılan miktarın geri ödenmemesi sorun teşkil ediyordu. Bundan dolayı konu mutasarrıflıktan başlayarak maliye nezaretine kadar uzadı. Mayıs 1912 tarihi boyunca devam eden görüşmeler neticesinde iadeye bir engel görülmediği anlaşılmıştır. Ancak yine de Sivas Defterdarlığından bir fikir alınacaktı. Buradan gelecek olan cevaba göre konu hakkında gereğinin ne olduğu tekrar bildirilecekti³⁷.

Hükümet ve vilayet arasında yapılan görüşmeler neticesinde Tokat'a bağlı Pazar nahiyesinde hükümet konağının inşasına ancak üç sene sonra yani 30 Mayıs 1915 tarihinde başlanıldığı Sivas Valisi'nin Dâhiliye Nezaretine yazdığı bir mek-

34 BOA, ML.EEM, nr. 930/1 Lef 2-1.

35 BOA, ML.EEM, nr. 930/1 Lef 3-1.

36 BOA, ML.EEM, nr. 930/1 Lef 6-1.

37 BOA, ML.EEM, nr. 930/1 Lef 11-1.; BOA, ML.EEM, nr. 930/1 Lef 12-1.

tuptan anlaşılmaktadır. Konağın ikmal inşası için Tokat mutasarrıflığının 10 bin kuruşluk havalenin yapılmasını hükümetten istediğini bildirmiştir. Bu 10 bin kuruşluk para üç sene önceki konumuydu yoksa yeni bir durum muydu belli değildir. Sivas vilayetinin bu yazısı Dâhiliye Nezareti vasıtasıyla 19 Haziran 1915 tarihinde Maliye Nezaretine bildirilmiştir³⁸.

Osmanlı Devleti döneminde inşa edilen yapıların hemen hepsinde bir kitabe bulunmaktadır. 1915 tarihinde yapımına başlanan hükümet konağının girişinde de Osmanlıca bir kitabe yer almaktadır. Yılmaz'ın çalışmasına göre kitabenin üzerinde şu sözler yazmaktadır:

*“Zaman-ı adl olanda Gazi Sultan Reşad Han da
Eyledi iş bu cârime-i bünyâd-ı dil-nişin inşâ
Buna bâis evâmir-i muhteşem vali muammerdir
Nice kâşâne var kim sayesinde oldular ihyâ
Evvlerinde Hacı Cevdet Beğın de himmeti çokdur
Bunu tezeyyün ve tefrişe hayli eyledi hakka
Binüçyüz hem otuzbir Rumi'de ikmâl eylemiştir
Yed-i İslam'da hamdele vedâd eyledik ebniye inşa/ Sene 1332”*

Kitabeden anlaşıldığına göre, konak Sultan Reşat zamanında inşa edilmiştir. İnşaatın yapımında Hacı Cevat Bey isminde bir kişinin yardımları büyüktür. Arşiv belgeleri ile aynı doğrultuda olmak üzere bu kitabede de Müslüman ahalinin yardımlarının çok olduğu belirtilmiştir. Hükümet konağının bir suçlu evi olarak kullanılması ise bir yıl sonra yani 1916 yılında oldu. Pazar nahiyesinde bulunan bu bina günümüze kadar değişik işlevlerde kullanılarak ayakta kaldı. Ancak zaman içerisinde konağın yapısında değişiklikler meydana geldi. 1915 yılından beri ayakta duran yapının çatısında meydana gelen yangın neticesinde çürümeler, iç ve dış cephedeki sıvalarda dökülmeler, yer yer rutubetlenmeler, ahşap olarak kullanılan yerlerde bozulmalar ve geçirilen restorasyonlar sonucunda Osmanlı dönemi yapılan planda değişimler meydana geldi³⁹.

Tarihe şahitlik eden 107 yıllık Pazar İlçesi Hükümet Konağı 2019 yılında Tokat Valisi Dr. Ozan Balcı'nın talimatı ile bir kez daha restorasyon çalışmalarının

38 BOA, DH, Hapishaneler Müdüriyeti (MB.HPS), nr. 24/9 Lef 2-1.; BOA, DH.MB.HPS, nr. 24/9 Lef 1-1.

39 Gülten Yılmaz, Tokat İlinde Geç Osmanlı Dönemi ve Erken Cumhuriyet Dönemi Kamu Yapıları, Yüksek Lisans Tezi, Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ordu 2020, s. 46-47.

odağı oldu. İki katlı olan binanın günümüzde dokuz odası bulunmaktadır. Her ne kadar binanın alt katı kullanılabilir durumda olsa da üst kattın tekrar restora edilmesi gerekmekteydi. Gerekli tadilat çalışmaları yapıldıktan sonra ise konağın ilçe kütüphanesi veya Kadın Kültür Merkezi olarak kullanıma açılacağı Vali Dr. Ozan Balcı tarafından ifade edildi. Ancak binanın şuanadaki durumu hakkında bir bilgiye sahip değiliz⁴⁰.

Sonuç

19. yüzyıl hem Avrupa’da hem de Osmanlı Devleti’nde yeniliklerin hız kazandığı bir dönem oldu. Tanzimat Fermanı’nın ilanı ile eğitim, sosyal, kültürel, askeri, idari ve iktisadi anlamda bir takım yeniliklere imza atan devlet, taşra yönetim sisteminde de bazı değişikliklere gitti. Tanzimat’la birlikte ilk adımı atılan bu sistem 1864 ve 1871 Vilayet Nizamnameleri ile son şeklini aldı. Yeni yapılan düzenlemelere ek olarak devlet bünyesinde hükümet konakları kurulmaya başlandı. Daha önceleri eyalet, sancak yöneticileri kendi evlerini kamu binası olarak kullanırken artık yeni kamu binaları yapılmaya başladı. Böylece yöneticiler idari işleri bu binalardan yönetebilecekleri. İlk örnekleri İstanbul’da yapılan bu konaklar zaman içerisinde Osmanlı topraklarına yayılmaya başladı. Özellikle II. Abdülhamid Döneminde inşa edilen 77 hükümet konağı dönemin simgesi haline geldi.

1876’dan sonra yapımına hız verilen hükümet konaklarının birisi de Tokat Sancağına bağlı Pazar Nahiyesinde bulunan konak oldu. Pazar Nahiyesinin nahiye olma süreci ise biraz zaman aldı. 20. yüzyılın başında yani 1900 yılında Pazar kazası Dâhiliye Nezareti’nin verdiği kararlarla Tokat’a bağlı bir nahiye haline geldi. Nahiye olduktan sonra ise buraya bir hükümet konağının yapılması fikri gündeme gelmeye başladı. Bu konuda ilk adımlar arşiv belgelerinden tespit edildiğine göre 1903 yılında atıldı.

Osmanlı Devleti, sancaklarda hükümet konağının yapılması için halktan yardım talep etmekteydi. Pazar nahiyesine yapılacak hükümet konağı içinde halkın desteğine ihtiyaç vardı. Bölge halkı bu konuda devleti yalnız bırakmayarak yardımlarda bulundu. Ancak nahiyeye yapılacak konak mali sıkıntıları da beraberinde getirdi. Öyle ki bir kısmı halktan toplanan 22 bin 524 kuruş 35 paranın bir kısmı

40 Yılmaz, a.g.t., s. 47.; http://www.tokatolay.com/haber_detay.asp?haberID=1715&HaberBaslik=pazar-tarihine-taniklik-eden-bina-onariliyor (Erişim tarihi: 17.09.2022)

yapılan kadın hapisanesine ve hastaneye harcanmıştı. Tokat Mutasarrıflığının yazdığı tahrirat neticesinde olay hükümete kadar ulaştı. Harcanan para geri hükümetten talep edildi. Bu konuda Maliye Nezareti, Sivas Vilayeti, Tokat Mutasarrıflığı ve Muhasebe-i Umumiye Müdürlüğü arasında çok sayıda yazışma gerçekleşti.

Tokat Mutasarrıflığının 11 Şubat 1912 tarihinde yaptığı ve Sivas Vilayetine bildirdiği keşif raporu neticesinde Pazar nahiyesine yapılacak olan hükümet konağı için 69 bin 2 kuruş 50 paraya ihtiyaç duyulduğu belirtilmekteydi. Gerekli hazırlıklardan ve görüşmelerden sonra konağın yapımına başladı.

Sonuç olarak, 1903 yılından itibaren devam eden görüşmeler neticesinde, devletin içinde bulunduğu siyasi durum gibi etkilerle Pazar Nahiyesi Hükümet Konağı 1915 yılında tamamlanabildi. Günümüze kadar geçirdiği restorasyonlar sayesinde ayakta kalan konak, belediye, ilçe milli eğitim, posta teşkilatı gibi kamu binası olarak hizmet verdi.

Tokat Sancağı Vukuat/Ceraim Cetvellerinin Değerlendirilmesi (1899-1905)

DR. YASİN KOZAK

Giriş

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat döneminde yaşanan değişim, II. Abdülhamit döneminde kurulan yeni kurumlar ve hayata geçirilen yeni uygulamalar neticesinde hız kazandı. II. Abdülhamit döneminde meydana gelen en önemli değişimlerden biri de istatistik¹ biriminin tekrardan daha faal hale getirilmesidir. Sultan Abdülaziz döneminde Osmanlı Devleti'nde ilk kez istatistik kurumunun

1 Bir sonuç çıkarmak için verileri yöntemli bir biçimde toplayıp sayı olarak belirtme işi, sayımlama anlamına gelen istatistik (<https://sozluk.gov.tr/> Erişim Tarihi:24.10.2022 saat:18:37), terimini Alman bilimciler, 18. yy. başlarında devletin durumuyla ilgili sayısal bilgiler için kullandılar (Emrah Çetin, İstatistiğin Kurumsal Tarihi: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e, Ankara, 2017, s. 13). İstatistik bu yüzyıldan sonra Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde gelişme gösterdi. Osmanlı Devleti'nde de 19. yüzyılın ortalarından sonra istatistik birimleri oluşturma denemelerine başlandı. Fakat Osmanlı Devleti'nde bu yüzyıldan önce istatistiğin olup olmadığı ile ilgili bilim insanları tarafından çalışmalar yapıldı. Osmanlı Devleti bir yeri fethettiğinde (Halil İnalıcık, "Osmanlı'da İstatistik Metodu Kullanıldı mı?", *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, der. Halil İnalıcık, Şevket Pamuk, Ankara 2000, s. 4) veya toprağın mülkiyet ve tasarrufu ile vergi miktarını tayin ve tespit etmek amacıyla belirli periyotlarda her sancak için ayrı ayrı tahrir(yazım) defterleri tanzim ederdi. Defterlerin muhafaza edildiği ve bu defterlerle ilgili günlük iş ve işlemlerin yürütüldüğü yerler, kaynaklarda Defterhâne-i Âmire, defter-i vilâyet, defter-i hâkânî, defter-i dergâh-ı âlî şeklinde isimlendirilmişti. Buraya kısaca defterhane de denmekteydi (Erhan Afyoncu, "Defterhâne" Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), IX, İstanbul 1994, s. 100). Tahrir defterlerindeki bilgilerin zaman zaman yoklanması ve kontrolü gerekirdi. Bu kontroller yazım sonucu düzenlenen icmal defterleri ile sağlanırdı. Yazımlarda zamanla meydana gelen değişiklikler ise derdest ve tevcih defterleriyle takip edilirdi (Halil İnalıcık, *a.g.m.*, s. 3-4; Erhan Afyoncu, *a.g.m.*, 102). Devlet Arşivleri Başkanlığına bağlı Osmanlı Arşivi'nde yer alan defterlerden günümüze ulaşan en eski tarihli defter, Prof. Dr. Halil İnalıcık tarafından yayımlanan 1431 tarihli Arnavut (Arvanid) sancağı icmal defteridir. Defterden, Osmanlı bürokrasisinde tahrir-istatistik metodlarının kesin biçimde uygulandığı kanıtlandı. Söz konusu istatistik metodlarının çağdaş olan Avrupa devletlerindeki gibi daha gelişmiş ve daha karmaşık bir yapıda olduğu görülmektedir (Halil İnalıcık, *a.g.m.*, s. 3-4). Bu ifadelerden Osmanlı Devleti'nde 15. yüzyıl ortalarından itibaren kullanılan yazım/istatistik sisteminin 19. yüzyıla kadar kendine özgü olduğu, bir başka ifade ile 19. yüzyılda kullanılan istatistik teriminin Osmanlı Devleti'nin klasik dönemindeki defter kayıtları için kullanılan istatistik teriminden farklı anlamda olduğu anlaşılmaktadır. II. Mahmut dönemi, Osmanlı tarihinin dönüm noktalarından biridir. Bu dönemde 1831'de ilk nüfus sayımı gerçekleştirildi. Bu sayım, devletin temel askeri kaynağı olan insan kaynağına yönelik yapıldı. Her ne kadar sayım yönteminde ortak bir yöntem kullanılması amaçlanmış ise de bunda istenilen başarı sağlanamadı (Cem Behar, "Osmanlı Nüfus İstatistikleri ve 1831 Sonrası Modernleşmesi", *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, der. Halil İnalıcık, Şevket Pamuk, Ankara 2000, s. 68; Zafer Toprak, "Osmanlı Devleti'nde sayısallaşma ya da çağdaş istatistiğin doğuşu" *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, der. Halil İnalıcık, Şevket Pamuk, Ankara 2000, s. 97). Eksikliklerine rağmen Osmanlı Devleti'nin nüfus alanındaki bazı bilgileri ihtiva etmesi ve bu konuda devlet eliyle yaptırılmış faaliyet olması açısından tahrirler önemlidir. Osmanlı Devleti'nde istatistiğin varlığı ile ilgili yukarıda isimleri geçen eserlerin dışında Emrah Çetin tarafından kaleme alınan "İstatistiğin Kurumsal Tarihi Osmanlı'dan Cumhuriyet'e" adlı esere de bakılabilir (Emrah Çetin, *a.g.e.*, s. 9-211).

kurumsal bir yapıya dönüştürülme çalışmaları başladı. 1865 tarihli bir belgeden Nafia Nezareti'nde bir istatistik kaleminin kurulduğu görülmektedir². Kalemde ilk olarak Kostaki Efendi isimli bir tercüman ile Hasan Efendi isimli bir katip olmak üzere 2 kişi görevlendirildi³. Kalemın masrafları için 1865 yılında 15-20 bin kuruşa ihtiyaç duyulacağı öngörülmesi üzerine söz konusu meblağın tahsisi için konu padişaha arz edildi. Arzdan bir gün sonra padişahın iradesiyle de bahse konu meblağ istatistik birimine tahsis edildi⁴. 1868-69 yılından itibaren Ticaret Meclisinin yerini alan İstinaf Meclisinin idaresi altında bir istatistik kaleminin var olduğu ortaya çıktı⁵. 1868/1869 yılına ait devlet salnamesinde, İstinaf Meclisinin idaresi altında kurulmuş olan istatistik kaleminin var olduğu, müdürlüğünü kaymakam ünvanlı Mesut Bey'in, katiplik görevini de Ali Avni Efendi'nin yerine getirdiği tespit edildi. Kalemın tercümanlığını ise Kostaki Efendi yürüttü⁶. Bu bilgilerden, istatistik kaleminin İstinaf Meclisi'nin içinde gelişme göstererek varlığını devam ettirdiği, kaymakam ünvanlı müdür kadrosunun eklendiği, katip olarak ilk kuruluştaki personelin yerine yeni bir görevlendirme yapıldığı, tercüman görevine ise-eğer aynı isimli bir başka kişi değil ise-kalemın kuruluşu sırasında görevlendirilen kişinin devam ettiği anlaşılmaktadır.

Birkaç ay sonra Maliye Nezareti ile Rüsumat Emanetine yazılan yazıda, istatistik ilminin öneminden bahsedildikten sonra bu şekildeki faydalı bir iş ile Rüsumat Emanetinde görevli maaşlı memurların görevlendirilmesi kararlaştırıldı. Bu sayede Osmanlı maliyesine de herhangi bir yük getirilmemiş olunacaktı⁷.

1875 yılına gelindiğinde ise Osmanlı Devleti'nin Ticaret Nezareti bünyesinde bir istatistik kalemi kuruldu ve başına bir Rus uzman getirildi. 1877-78 Osmanlı Rus Savaşı çıkması üzerine istatistik kalemi lağvedildi⁸. Fakat ilginç bir biçimde Hicrî (H.) 1294 (Miladi (M.) 16 Ocak 1877/4 Ocak 1878) yılına ait devlet salnamesinde Rüsumat Emanetinin alt birimi olan Zabitan Kalemında Cemal Efendi isimli bir

2 Olcay Kahraman, "Osmanlı Devleti'nde İstatistiğin Kullanımı ve Kurumsallaşması", *Türkolojinin Delikanlısı Seyyah Prof. Dr. İsmail Doğan Armağanı*, ed. Hüseyin Yıldız, Abdulkadir Öztürk, Erzurum 2021, s. 653.

3 Emrah Çetin, *a.g.e.*, s.20; Olcay Kahraman, *a.g.m.*, s. 653.

4 Olcay Kahraman, *a.g.m.*, s. 653.

5 Coşkun Çakır, "Tanzimat Dönemi'nde Ticaret Alanında Yapılan Kurumsal Düzenlemeler: Meclisler", *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, sayı 43-44 (İstanbul 2000), s. 372.

6 *Salname*, 1285, def'a 23, s. 43.

7 Olcay Kahraman, *a.g.m.*, s. 653.

8 Emrah Çetin, *a.g.e.*, s. 21, Olcay Kahraman, *a.g.m.*, s. 653.

istatistik mümeyyizinin görevli olduğu bilgisine ulaşıldı⁹. Buradan hareketle her ne kadar istatistik kalemi kısa ömürlü olsa da 1878 yılında Rüsumat idaresinde bir istatistik görevlisinin var olduğu ortaya çıktı.

1878 tarihli¹⁰ Devlet Salnamesinde Ticaret ve Ziraat Nezareti ile ilgili bilgilerin yer aldığı bölümün Zabitan aklamı kısmındaki bilgilerden Mehmed Bahaeddin isimli kişinin, İstatistik Kalemi Müdürü unvanı ile görevli olduğu salname kayıtlarından tespit edildi¹¹. Bu bilgiden hareketle 93 savaşı başlaması üzerine istatistik kalemi kaldırılmış olsa da birer görevlinin istatistik görevini yürüttüğü anlaşılmaktadır. Bu tarihten itibaren Ticaret ve Ziraat Nezareti bünyesinde var olan istatistik birimi, 1911 yılına kadar çeşitli isimler altında varlığını devam ettirdi¹².

Ticaret ve Ziraat Nezaretinin dışında Adliye Nezareti bünyesinde de 1878-1881, 1883-1886 ve 1890-1909 arası istatistik biriminin var olduğu devlet salnamesi kayıtlarından anlaşılmaktadır. 1879/1880'de Rüsumat idaresinde istatistik birimi kuruldu. Bu tarihten 1886'ya kadar ve 1888-1911 yılları arasında idare bünyesinde çeşitli isimler altında istatistik biriminin varlığını devam ettirdiği yine devlet salnamesi kayıtlarından tespit edildi¹³. 1880 yılına gelindiğinde taşrada birer istatistik birimi kurulması için nizamname yayımlandı. 7 madde halinde yayımlanan nizamname ile taşrada kurulacak olan istatistik komisyonlarında kimlerin görevlendirileceği, taşrada istatistiklerin ne kadar sürede hazırlanarak merkeze gönderileceği ve merkezde hangi kurumlara bu istatistiklerin verildikten sonra istatistiklerin basımının yapılıp yapılmayacağına yer verildi¹⁴.

9 *Salname*, 1294, def'a 32, s. 145.

10 *Salnamenin* başlangıç tarihi 5 Ocak 1878, bitiş tarihi ise 25 Aralık 1878'dir. Dolayısıyla 1295 tarihli *Devlet Salnamesi* 1878 yılı içine denk geldiği için direk 1878 yılı olarak ifade edilmiştir bir önceki yıldan farklı olarak.

11 *Salname*, 1295, def'a 33, s. 141.

12 *Salname*, 1294, def'a 32, s. 153; *Salname*, 1295, def'a 33, s. 153; *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, 1296, def'a 34, s. 88; 1297, def'a 35, s. 145; 1298, def'a 36, s. 296; 1299, def'a 37, s. 309; 1301, def'a 39, s. 336; 1302, def'a 40, s. 376; 1303, def'a 41, s. 303; 1304, def'a 42, s. 293; 1305, def'a 43, s. 221; 1306, s. 300-301; 1307, def'a 45, s. 338-339; 1308, def'a 46, s. 342-343; 1309, 47. sene, s. 358-359; 1310, 48. sene, s. 374-375; 1311, 49. sene, s. 386-387; 1312, 50. sene, s. 398-399; 1313, 51. sene, s. 422-423; 1314, 52. sene, s. 430-431; 1315, def'a 53, s. 274-275; 1316, 54. sene, s. 294-295; 1317, def'a 55, s. 284-285; 1318, def'a 56, s. 306-307; 1319, 57. sene, s. 342-343; 1320, 58. sene, s. 354-355; 1321, 59. sene, s. 380-381; 1322, 60. sene, s. 394-395; 1323, 61. sene, s. 424-425; 1324, 62. sene, s. 462-463; 1325, 63. sene, s. 468-469; 1326, 64. sene, s. 466-467.

13 *Salname*, 1294, def'a 32, s. 145; *Salname*, 1295, def'a 33, s. 141; *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, 1296, def'a 34, s. 59; 1297, def'a 35, s. 127 ve 137; 1298, def'a 36, s. 236 ve 249; 1299, def'a 37, s. 324; 1299, def'a 38, s. 240; 1301, def'a 39, s. 353 ve 439; 1302, def'a 40, s. 359 ve 455; 1303, def'a 41, s. 292 ve 391; 1304, def'a 42, s. 376; 1306, s. 324; 1307, 45. sene, s. 284-285 ve 362-363; 1308, 46. sene, s. 282-283 ve 362-363; 1309, 47. sene, s. 302-303 ve 384-385; 1310, 48. sene, s. 310-311 ve 400-401; 1311, 49. sene, s. 318-319 ve 426-427; 1312, 50. sene, s. 334-335 ve 442-443; 1313, 51. sene, s. 344-345 ve 472-473; 1314, 52. sene, s. 350-351 ve 484-485; 1315, def'a 53, s. 230-231 ve 304-305; 1316, 54. sene, s. 246-247 ve 344-345; 1317, def'a 55, s. 250-251 ve 327; 1318, def'a 56, s. 268-269 ve 372; 1319, 57. sene, s. 284-285 ve 411; 1320, 58. sene, s. 292-293 ve 428; 1321, 59. sene, s. 318-319 ve 462-463; 1322, 60. sene, s. 334-335 ve 480-481; 1323, 61. sene, s. 358-359 ve 528-529; 1324, 62. sene, s. 390-391 ve 578-579; 1325, 63. sene, s. 384-385 ve 574-575; 1326, 64. sene, s. 384-385 ve 582-583.

14 *Düstur*, Tertip 1, Cilt 4, s. 670-672.

Bu arada Rumî(R.) 28 Teşrinsani 1295/M. 10 Aralık 1879 tarihli “Her kaza dahilinde vuku bulacak cünha ve cinayetlerin her ay cetvelleri gönderilmesine dair telgrafname sureti” başlıklı telgrafla vilayetlerden ceraim istatistiklerinin düzenlenmesi talep edildi. Telgrafta özetle vilayetlerde her kaza dahilinde bir ay zarfında meydana gelecek cinayet nev’inden suçların gösterildiği cetveller tanzim olunarak ay sonunda kazanın bağlı olduğu sancağa, sancağa ait suç cetvelleri ile kaza cetvelerinin birlikte livaya, livanın merkez kazasına ait cetvellerde tanzim olunarak bütün cetveller birlikte nezarete gönderilmesi istendi¹⁵. Bu uygulama 1879’dan sonra birkaç yıl devam etmiş ve uygulamanın birçok faydası da görülmüş olmasına rağmen bir süre sonra bu uygulamanın terk edildiği görülmektedir¹⁶.

1895’e gelindiğinde Osmanlı vilayetlerinden tekrar ceraim cetvelleri düzenlenerek merkeze gönderilmeye başlandı. 27 Kasım 1895 ile 14 Aralık 1895 tarihleri arasında Bitlis, Konya, Van, Musul, Diyarbakır, Sivas, Hicaz, Trabzon, Ma’murütül aziz, Manastır, Kosova, Yanya, Edirne, İşkodra, Selanik, Girit vilayetleriyle Çatalca, Kudüs, Zor, İzmit mutasarrıflıklarından merkeze gönderilen cetvellerde, vilayetlerde asayişin berkemal olduğu belirtildi. 1895’te düzenlenen cetvellerde olay mahali, ölen ve yaralanan Müslüman, Ermeni ve gayrimüslim erkek ve kadın sayıları, olayın tarihi ve açıklamalar yer almaktadır¹⁷. Buradaki bilgiler bir nevi yerelden merkeze arz edilen günümüzdeki bilgi notları mahiyetinde olduğu ifade edilebilir. Bu bakımdan bu cetveller 1899 yılında düzenlenen cetvellere benzememekteydi. Bu bilgilerden hareketle 1895’ten itibaren ceraim cetvellerinin taşradan merkeze formatı farklı olsa da gönderildiği anlaşılmaktadır. Fakat bu cetvellerin tamamına henüz ulaşamadı. Sadece elde var olan birkaç cetvel değerlendirildi. 1895 yılındaki cetvellerden birinde Merzifon, Zile, Boğazlıyan, Ericek’te meydana gelen Ermeni olaylarında ölen Müslüman ve gayrimüslim sayılarına yer verildi. Tablodaki bilgiye göre R. 16 Teşrinsani 1311/M. 28 Kasım 1895 tarihinde Zile’de Ermeniler bir Müslümanı katletmekle kalmadı diğer Müslümanlara da saldırdı. Bölgeye askeri kuvvetlerin sevkıyla olaylar yatıştırıldı. Olaylarda 2’si asker olmak üzere toplam 4 Müslüman, 5 gayrimüslim hayatını kaybetti¹⁸.

15 Düstur, Zeyl 1, s. 13-14; Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye, Emniyet Şubesi (DH. EUM. EMN), nr. 67/6, H-21-05-1332.

16 BOA, Bâb-ı Âli Evrak Odası (BEO), nr. 1774/133029, H- 26-09-1319.

17 BOA, Yıldız, Başkitabet Dairesi Maruzatı (Y..PRK.BŞK), nr. 44/61, H-26-06-1313.

18 BOA, Y..PRK.BŞK, nr. 44/61, H-26-06-1313.

İstatistik alanında yaşanan en önemli gelişme 28 Eylül 1891 tarihinde yayımlanan nizamname ile oldu. Nizamname ile Şura-yı Devlet bünyesinde Bab-ı Âli İstatistik Encümeni kuruldu¹⁹. 13 madde halinde yayımlanan nizamname ile encümen üyelerinin kimler olacağı ve encümenin hangi günler toplanacağı belirtildi. Nizamnamede ayrıca taşrada oluşturulacak istatistik biriminin görevlerinden bahsedildi. En önemli görevlerinden biri taşradan merkeze aktarılan bilgiler ile diğer istatistiki verileri incelemek ve Sadaret'e bildirmek oldu²⁰. İstatistik encümeni, nizamnamenin yayımlanmasından 2 yıl sonraki devlet salnamesinde ancak yer aldı²¹. Bu arada eğitim, tarım, sanayi gibi başlıklarda taşradan merkeze daha sık bir biçimde istatistikler de gönderilmeye başlandı²².

1911 yılına gelindiğinde Ticaret Sanayi ve İstatistik Müdüriyetleri, bağlı oldukları Ticaret ve Nafia Nezareti bünyesinden Ziraat-Orman ve Maaden Nezaretine bağlandı. Ayrıca yapılan bir diğer değişiklikle de Ziraat-Orman ve Maaden Nezaretinin adı Ticaret ve Ziraat Nezaretine dönüştürüldü²³. 1914 yılında ise Şeyhülislamlık makamına bağlı olarak bir istatistik kaleminin kurulması konusunda bir nizamname yayımlandı²⁴.

Osmanlı Devleti, 10 Mart 1918 tarihinde çıkardığı yasa ile İstatistik Müdüriyeti Umumiyesi bir başka ifade ile İstatistik Genel Müdürlüğü'nü kurdu²⁵. Bu kurum ile diğer istatistik daireleri arasındaki ilişkileri belirlemek üzere de 1 Ağustos 1918'de yasal düzenleme yaptı. Fakat yeni kurulmuş olan İstatistik Genel Müdürlüğünden beklenen faydanın sağlanamaması üzerine 5 Temmuz 1919 tarihli kararname ile söz konusu genel müdürlük kaldırıldı²⁶.

19 *Düstur*, Tertip 1, Cilt 6, s. 1105-1107.

20 Olcay Kahraman, a.g.m. s. 654.

21 *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, 1311, 49. sene, s. 178-181.

22 BOA, Maarif Nezareti, Mektubi Kalemi (MF.MKT), nr. 437/11, H-18-10-1316; Dahiliye, Sicil Kalemi Evrakı (DH.EUM.SCL), nr. 5/60; Maarif Nezareti Tedrisat-ı İbtidaiye Kalemi (MF.İBT), 366/34, H-18-04-1330; Dahiliye, Memurin Kalemi (DH.EUM.MEM), nr. 10/35, H-19-04-1330; Meclis-i Vala (MVL), nr. 707/72, H-21-01-1282; MF.MKT, nr. 91/93, H-5 -11-1303; MF.İBT, nr. 104/93, H-16-06-1319; Yıldız, Umumi (Y.PRK.UM), nr. 30/7, H-05-12-1311; Yıldız, Esas Evrakı (Y.EE), nr. 34/83, H-06-04-1327; Dahiliye, Hapishaneler Müdüriyeti (DH.MB..HPS), nr. 155/30, H-05-10-1333.

23 *Düstur*, Tertip 2, Cilt 4, s. 12-13.

24 *Düstur*, Tertip 2, Cilt 6, s. 184.

25 *Düstur*, Tertip 2, Cilt 10, s. 163-164.

26 Emrah Çetin, a.g.e., s. 65.

Tokat Vukuat/Ceraim Cetvelleri

Tokat²⁷'a ait ceraim cetvelleri hakkında bilgi vermeden önce vukuat/ceraim sözcüklerin ne anlama geldiğine değinilecektir.

Arapça; cürm kelimesinden türetilen “cerime” kelimesinin çoğulu olan ceraim sözcüğü, suç, günah, kabahat anlamına gelmektedir²⁸. Arapça vak'a kelimesinden türetilen vukuad sözcüğü ise olanlar, bitenler anlamına geldiği gibi polisi ilgilendiren hadiseler anlamına da gelmektedir²⁹. Vukuad sözcüğünün vakıa ve hadis olan haller ile kavga, arbede, darb, katl ve cerh gibi haller anlamı da bulunmaktadır³⁰.

Cedvel kelimesi ise Arapça kökenli olup 4 farklı anlama gelmektedir. Düzgün çizgi çizmeye yarayan ağaçtan veya madenden yapılmış alet; çizelge, liste; su arkı, su kanalı; fildişi oyma ve kakmalarda birkaçı birbirine paralel olarak yerleştirilen çubuk halindeki motif anlamlarına gelmektedir³¹. Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivindeki cetvel sözcüğü nün, ceraim cetvellerinin fiziki yapısına bakarak çizelge, liste anlamında kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivinde bulunan ceraim cetvelleri incelendiğinde Tokat'ın Zile kazasına ait ceraim cetvellerine ilk olarak 1895 yılında

27 Tarihi eski çağlara kadar uzanan Tokat'ta, bölgenin Osmanlılar tarafından fethine kadar Hititler, Frigler, Kimmerler, Medler, Persler, Makedonya Krallığı, Pontus Krallığı, Roma İmparatorluğu ve Doğu Roma (Bizans İmparatorluğu, Emeviler, tekrar Bizanslılar, 1071 Malazgirt zaferinden sonra Danişmendliler, Anadolu Selçuklular, İlhanlılar Eretnaogulları hüküm sürdü. Tokat, Yıldırım Bayezid döneminde Osmanlılar tarafından fethedildi (Ali Açık, “Tokat” *DİA*, C. 41, İstanbul 2012, s. 219-220). Osmanlılar tarafından fethedildikten sonra yapılan sayımlarda vilayet-ki o dönemde vilayet sancak anlamında kullanılmaktaydı-1520 yılında yapılan sayımda ise kaza olarak kaydedildi. Bu tarihten itibaren (Ali Açık, *a.g.m.*, 222), 30 Ekim 1918'e kadar kaza statüsünü devam ettirdi (Metin Tuncel, “Bugünkü Tokat”, *DİA*, c. 41, İstanbul 2012, s. 226). Mondros Mütarekesi sonrası bağımsız mutasarrıflık merkezi haline gelen Tokat (Metin Tuncel, *a.g.m.*, s. 226), 31 Mayıs 1920 tarihinde müstakim vilayet oluncaya kadar bu durumunu sürdürdü (Ali Açık, *a.g.m.*, 222). Tokat, misyoner seyyahların önemli uğrak yerlerinden biriydi. 1797'den 1911'e kadar Tokat'a seyyahlar geldi. Bunda Tokat'ta yaşayan gayrimüslimlerin de varlığı etkili olduğu ifade edilebilir (Onur Işık, “Bir Yabancıdan Gözünden 1797 Yılında Tokat: John Jackson'ın Seyahatnamesi” *Uluslararası Geçmişten Günümüze Tokat'ta İlmî ve Kültürel Hayat Sempozyumu 18-20 Ekim 2018*, II, Tokat 2018, s. 388-409; Murat Hanılç, “1842 Sonbaharı'nda Tokat İngiliz Misyoner George Percy Badger'in Gözünden” *Uluslararası Geçmişten Günümüze Tokat'ta İlmî ve Kültürel Hayat Sempozyumu 18-20 Ekim 2018*, II, Tokat 2018, s. 419-420; İsmet Türkmen-Yücel Bulut, “1911'de Tokat-İngiliz Seyyah William John Childs'in Gözünden” *Uluslararası Geçmişten Günümüze Tokat'ta İlmî ve Kültürel Hayat Sempozyumu 18-20 Ekim 2018*, II, Tokat 2018, s. 426-445; Şir Muhammed Dualı, “XX. Yüzyılın Başlarında Tokat Yöresinde Misyonerlik Faaliyetleri ve Peder Guillaume De Jerphanion'un Tokat İzlenimleri” *Uluslararası Geçmişten Günümüze Tokat'ta İlmî ve Kültürel Hayat Sempozyumu 18-20 Ekim 2018*, II, Tokat 2018, s. 446-464). Mondros Mütarekesi sonrası Tokat ve havalisinde bağımsız bir devlet kurmak için teşebbüslerde bulunan Rumlar'a karşı ilk direniş örgütleri, 1919 yılı Şubat ayında da Tokat'ta bir Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti şubesi kuruldu. 1920 yılının Mart ayına gelindiğinde şube, Vilayet-i Şarki Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyetinin şubesine dönüştürüldü. Yunanlıların İzmir'i işgali üzerine Tokat'ta da Reddi İlhak Cemiyeti kuruldu (“Tokat” *Yurt Ansiklopedisi*, C. 10, İstanbul 1982-1983-1984, s. 7089). 1970'lere kadar Deprem, Sel gibi doğal afetler, Samsun-Sivas yolunun Tokat'a uğramadan geçmesi gibi nedenlerden ötürü Tokat şehri fazla gelişim gösteremedi. 1967 yılında yapılan imar planı şehrin güney-kuzey doğrultusunda konuşlanmasını ve Yeşilirmak nehrine doğru genişlemesini beraberinde getirdi. 1980'lerden sonra şehirde meydana gelen sanayileşme ve 1992 yılında açılan üniversite de şehrin gelişme göstermesinde etkili oldu (Tuncel, *a.g.m.*, s. 227).

28 Serdar Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük*, İstanbul 1995, s.114; Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî (Tıpkı Basım)*, (7. Baskı), İstanbul 1996, s. 473; Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca – Türkçe Ansiklopedik Lügat*, (15. Baskı), Ankara 1998, s. 134.

29 Serdar Mutçalı, *a.g.e.*, s.1002; Ferit Devellioğlu, *a.g.e.*, s. 128.

30 Şemseddin Sami, *a.g.e.*, s. 1496.

31 Ferit Devellioğlu, *a.g.e.*, s. 128.

rastlanıldı. Bu tarihten 1899'a kadar Tokat ve bağlı kazalara ait başka cetvelle-
re rastlanılmadı. 1899'dan itibaren ise Tokat ve kazalarında düzenlenen ceraim
cetvelleri belli aralıklarla tanzim edilerek vilayet merkezine oradan da merkez
teşkilatına gönderilmeye başlandı³².

Tokat'ın ceraim cetvellerinin önemli bir kısmı, bağlı bulunduğu Sivas Ceraim
Cetvelleri içinde yer almaktadır. Bu nedenle Sivas Ceraim Cetvelleri üzerinde
yapılan araştırmada 1899-1905 yılları arasını kapsayan belgelerden bir kısmının
tarihi miladi, bir kısmının tarihi hicri, bir kısmının tarihi ise rumi olarak veril-
miştir. Belgelerden bazılarında sadece Tokat, Erbaa, Niksar ve Zile kaza merkez-
lerine ait ayrı ayrı cetveller bulunurken bazılarında ise birden fazla kazaya ait
cetveller bulunmaktadır. Bir kısım belgeler ise sadece cetvellerle ilgili üst yazılar
ihtiva etmektedir³³.

Cetvellerin genel olarak fiziki durumlarına bakılacak olursa; 1899 yılında dü-
zenlenen cetvellerde sırasıyla sıra numarası, olayın meydana geldiği vilayet veya
kaza ismi, zanlının ismi ve şöhreti, tabiiyeti, mağdurun ismi ve şöhreti, tabiiyeti,
cürmün(suçun) çeşidi, suçun meydana geldiği yer, suçun meydana geldiği tarih
ve açıklamalar sütunları bulunmaktadır³⁴. Mart 1902 tarihli Tokat'a ait ceraim
cetvelinde ise zanlının yakalama tarihini gösterir sütun cetvele eklenmiştir³⁵.

Ceraim cetvellerinin alt kısmında ise kazada görevli olan ve cetvelin hazırlan-
ması çalışmalarına katkı sağlayan polis memuru ve jandarma görevlisi ile kaza
veya vilayetin o dönem mülki amirliği görevini asaleten veya vekaleten yürüten
kişinin mührü bulunmaktadır³⁶.

Son olarak ceraim cetvellerinin nasıl isimlendirildiğine de değinildikten sonra
cetvellerin değerlendirilmesine geçilecektir. 1899 yılında Sivas vilayetindeki cet-
veller düzenlenirken cetvellerin üst kısmında “*vukuat cetveli, vukuat-ı cinaiye,*
vukuat-ı umumiye cedveli, cinayeti mutazammın jurnaller” ifadeleri yer alırken
1902 yılında düzenlenen Sivas vilayetine ait cetvellerin üst kısmında da ben-
zer ifadeler yer almaktadır³⁷. Fakat 1903 tarihli bazı cetvellerin altında yer alan

32 BOA, Hariciye, Tahrirat (HR.TH), nr. 224/107, M. 05.04.1899.

33 BOA, Dahiliye, Muamelat (DH.TMIK.M), nr. 173/41, H-23-03-1322.

34 BOA, HR. TH, nr. 224/107, M-05-04-1899.

35 BOA, DH.TMIK.M., 121/14, H-20-12-1319.

36 BOA, DH.TMIK.M., 121/14, H-20-12-1319.

37 BOA, DH.TMIK.M., 224/15, M. 22.03.1899; HR.TH, nr. 224/107, M. 05.04.1899; DH.TMIK.M., nr. 149/55, H- 04-05-1321.

açıklama kısmında ise “*ceraim-i natık işbu cedvel, ceraim-i cinaiyeyi natık vukuat cedvelidir, ceraimi havi işbu bir kıt’a cedvel*” ifadeleri yer alırken cetvellerde 1920’lere kadar ceraim cedveli ibaresi daha sık kullanılmaya başlanmıştır³⁸. Bu nedenle çalışmamızın başlığında “*Vukuat/Ceraim Cetveli*” ibaresi birlikte kullanılmıştır.

Tokat Vukuat/Ceraim Cetvellerinin Değerlendirilmesi

Yukarıda da ifade edildiği gibi 1899-1905 yılları arasında Tokat’tan merkeze gönderilen vukuat/ceraim cetvelleri; suç-suç yeri, suç-suç zamanı, suç-suç aleti ve suç-suçun nedenleri şeklinde 4 başlıkta incelendi. Bunların yanı sıra zanlı-mağdur ve zanlıların yakalanıp yakalanmaması açılarından da değerlendirildi. Vukuat/ceraim cetvellerinin daha anlaşılır olması için farklı grafik şekilleriyle istatistikler ifade edilmek istendi. Fakat bu, daha karmaşık bir yapıya sebep olduğu için istatistikler tablo ile sunulmak zorunda kalındı. Bu çalışmanın diğer çalışmalarından farkı özellikle suç-zaman başlığında ortaya çıkmaktadır. Bu bölümde suçlar, diğer çalışmalarda pek de rastlanılmayan suçun işlendiği mevsim, vakit, dini gün ve geceler ile dolunay günleri açısından değerlendirilerek ortaya konulmaya çalışıldı. Böylece çalışmaya bir kat daha özgünlük katıldı.

Suç-mekan ilişkisi

Osmanlı döneminde düzenlenen mühimme defterlerindeki şikayet konularında, şikayet defterleri, ahkam defterleri ile ceraim cetvellerinde ve yerelde düzenlenen şer’iye sicillerinde yer alan suç ya da şikayet konularıyla ilgili kayıtlardaki en temel öğelerden biri de mekandır. Mezkur defterler ile incelediğimiz ceraim cetvellerinde olayların meydana geldiği yerler yani mekanlara mutlaka yer verilmiştir. Buradan suçun işlenmesi için belli bir mekana ihtiyaç duyulduğu sonucu ortaya çıkmaktadır.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivinde yer alan Sivas vilayetinin Tokat sancağı ile ilgili vukuat/ceraimlerin yazılı olduğu cetvellerde yukarıda da ifade edildiği gibi suçun failleri, mağdurları, suçun meydana geldiği yer ve zaman zikredildi. Osmanlı Devleti’nin, düzenlediği bu cetvellerde suçun işlendiği yerleri

38 BOA, DH.TMIK.M.. 149/55, H. 04.05.1321; Teftişat-ı Rumeli, Edirne Evrakı (TFR.I.ED), nr. 4/400, H.-23-07-1321.

ayrı olarak belirtmesi bu konuya önem verdiğinin de bir göstergesidir denilebilir. Buradan hareketle tarafımızca hazırlanan bu çalışmada ilk olarak Tokat sancağındaki suç sayısının kazalara göre dağılımı toplam olarak zikredildi. İkinci olarak Tokat sancağı ile sancağa bağlı kazalarda meydana gelen suç isimleri ile suç sayılarına yer verildi.

Tablo 1: Tokat sancağı ve kazaları suç sayısı

Kaza Adı	Suç Sayısı				Toplam
	Tokat Sancağı	Erbaa kazası	Niksar kazası	Zile kazası	
Tokat Sancağı	55	31	22	44	152

1899 yılı itibarıyla Tokat'a bağlı Erbaa, Niksar ve Zile olmak üzere üç kaza mevcuttur. 1890'larda gerek Tokat merkez kazasının gerekse bağlı kazaların nüfuslarına bakıldığında Tokat merkez kazasının nüfusunun 29800, Erbaa'nın 3500, Niksar'ın 4000 Zile'nin ise 20000 civarında olduğu değerlendirilmektedir³⁹. Bu bilgilerden hareketle Tokat sancağının toplam nüfusu 57300 civarındadır. 1903 yılı Sivas vilayet salname kayıtlarına göre ise Tokat'ın nüfus dağılımı şu şekildedir: Tokat merkez 75056 Müslüman, 14131 gayrimüslim olmak üzere toplam 89187; Erbaa kazası 43110 Müslüman 6862 gayrimüslim olmak üzere toplam 49972; Niksar kazası 23357 Müslüman, 2751 gayrimüslim olmak üzere 26108 ve Zile 61775 Müslüman 3164 gayrimüslim olmak üzere 64939 kişidir⁴⁰. Bu bilgilerden Tokat nüfusunun önemli bir kısmının Müslüman olduğu görülmektedir.

Tokat sancağı ve kazaları suç sayılarını gösterir tablodan Tokat sancağında 5 yıl içinde toplam 152 suçun işlendiği görülmektedir. Bu süre içinde en az suçun Niksar kazasında en fazla suçun ise Tokat merkez kazasında işlendiği tablodan anlaşılmaktadır. Tokat merkezde işlenen suç sayısına en yakın suç sayısı Zile kazasına aittir. Bunun nedeni de Tokat'a bağlı kazalar içerisinde Zile nüfusunun en yüksek olması ile açıklanabilir.

5 yıllık süre için suç sayısının bu kadar az olması mümkün değildir. Bu durum birkaç nedenle açıklanabilir. Bunlardan birincisi Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivinde yer alan Sivas vilayeti ya da Tokat sancağına veya Tokat'a bağlı kazalara ait suç sayılarını ihtiva eden istatistiklerle ilgili özetlerin bir kısmının

39 Cem Behar, *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu 1500-1927*, II, Ankara 1996, s. 43.

40 Sivas Vilayet Salnamesi, 1321, s. 236-237.

içinin boş olmasıdır. Bir diğer neden gerek Tokat merkezde gerekse Tokat'a bağlı kazalarda bulunan bidayet mahkemelerine doğrudan müracaat imkanının bulunmasıdır⁴¹. Bir üçüncü neden ise bazı aylar Tokat kaza merkezi ile bağlı kazalarda herhangi bir olay olmadığına dair merkeze gönderilen cetvellerdir.

Tablo 2: Suçların Tokat merkez kazası ve bağlı kazalara göre dağılımı

Suç Adı	Suç Sayısı				Toplam
	Tokat Sancağı	Erbaa Kazası	Niksar Kazası	Zile Kazası	
Katl ⁴²	25	15	5	12	57
Cerh ⁴³	7	8	3	13	31
Cerhen Katl ⁴⁴	8	3			11
Cerh ve Katl ⁴⁵	2			2	4
Cerh ve para arzı				1	1
Gasp ve Cerh	1				1
Gasp ⁴⁶	1	2	4	3	10
Gâsîp yakalamak		1			1
Sirkat ⁴⁷	1		1	3	5
Ölüme sebebiyet vermek ⁴⁸	1				1
Bıçakla Zebh ve Katl	1				1
Darben Katl ⁴⁹	5				5
Darp				2	2
Darp ve teşhir-i silah				1	1

41 Bilindiği üzere bu tarihlere neredeyse tüm Osmanlı coğrafyasında olduğu gibi Tokat ve bağlı kazalarda bidayet mahkemeleri mevcuttu (Sivas Vilayet Salnamesi, 1321, s. 138-145).

42 BOA, DH.TMIK.M, nr. 217/31, H-05-01-1324; HR. TH, nr. 246/63 M-09-09-1900; HR.TH, nr. 224/107, M-05-04-1899; ZB, 307/17, R-03-11-1319; DH.TMIK.M, nr. 149/55, H-04-05-1321; HR.TH, nr. 229/4, M-01-07-1899; HR. SYS., 83/20, M-31-03-1900; Hariciye, Siyasi (HR. SYS), nr. 83/26, M-05-09-1900; HR. SYS., 2890/30 M-28-06-1899; HR. SYS., 2891/27 M-02-10-1900; HR.SYS., 2891/5, M-19-10-1899; DH.TMIK.M, nr. 181/72, H-28-06-1322; HR.SYS., nr. 2890/30, M-28-06-1899; Zabtiye (ZB), nr. 306/35, R. 31/06/1318; DH.TMIK.M, nr.187/59, H-10-10-1322; HR.SYS., nr. 2891/10, M-10-12-1899; DH.TMIK.M, nr. 171/24, H-29-02-1322. Tablodaki suç isimlerinin bir kısmında dipnot bulunmakta bir kısmında bulunmamaktadır. Bunun nedeni, dipnot verilen suçların yer aldığı belgelerde diğer suçların da yer almasıdır. Tekrara düşmemek adına bir suç için dipnot verildiğinde aynı sayfada yer alan diğer suçlar için dipnot verilmemiştir.

43 HR.SYS., nr. 2891/22, M-19-05-1900; HR.TH., nr. 223/20, M-04-03-1899; HR.TH, nr. 223/20, M-04-03-1899; DH.TMIK.M., nr. 121/14, H-20-12-1319; DH.TMIK.M, nr. 186/64, H-13-09-1322; HR. SYS., 83/19, M-31-03-1900; Y.PRK.UM., nr. 61/78, H-04-10-1320; HR. SYS, 83/5 M-16-05-1899; HR.TH., nr. 275/3, M-20-10-1902; HR. SYS., nr. 2891/20, M-02-05-1900.

44 BOA, DH.TMIK.M, nr. 193/19, H-04-01-1323.

45 BOA, DH.TMIK.M, nr. 182/50, H-07-07-1322; DH.TMIK.M, nr. 184/38, H-09-08-1322.

46 BOA, HR.SYS., nr. 2891/25, M-31-07-1900; HR.TH., nr. 243/96, M-04-07-1900; DH.TMIK.M., nr. 159/18, H-24-09-1321; HR.TH., nr. 249/48, M-21-11-1900; HR.TH., nr. 250/65, M-19-12-1900; DH.TMIK.M., nr. 184/56, H-13-08-1322.

47 BOA, DH.TMIK.M., nr. 172/18, H-06-03-1322; ZB, nr. 308/12, R-03-07-1321.

48 BOA, HR.TH., nr. 283/71, M-13-05-1903.

49 BOA, DH.TMIK.M., nr. 178/57, H-22-05-1322.

Gasp ve Mecruhen Katl	1				1
Darp gasb ve cerh ⁵⁰			1		1
Eşkîya Yakalamak ⁵¹	2				2
Kâtil Yakalamak		1			1
Cebren Kadın firarı ve Gasb		1			1
Kazaen katl ⁵²			1		1
Masluben(kendini asarak) vefat			1		1
Mağrukan(boğularak) vefat			1		1
Fiili livata			1		1
İzale-i bîkr			1		1
Fiil-i şeni			1	2	3
Fiil-i şeni darb ve sulbe sebebiyet vermek				1	1
Kaçak barut fûruht ⁵³			1		1
Kumarbazlık ⁵⁴				1	1
İhrak(yangın)			1		1
Eceliyle vefat				1	1
Katl cerh ve ...				1	1
Teşhir silah				1	1
Toplam	55	31 ⁵⁵	22	44	152

Yukarıda Tokat merkez kazası ile Tokat'a bağlı kazalarda işlenen toplam suç sayıları verilmişti. Bu tabloda ise suçların Tokat kaza merkezi ile Tokat'a bağlı kazalardaki sayıları ve nev'ilerine göre dağılımı ortaya konuldu. Buna göre; ağırlıklı olarak işlenen suçların öldürme ve yaralama suçları ve onların türevleri olduğu görülmektedir. Bunların dışında kalan suçlar ise hırsızlık(sirkat) ve gasp gibi kişilere ve mala karşı işlenen suçlardır. Tokat merkez kazasındaki 55 olayın 40'ı doğrudan öldürme ve yaralama olayı ile ilgilidir. 1 olay hırsızlık ile ilgilidir. Kalan olaylar ise yine içerisinde öldürme ve yaralamanın yer aldığı gasp türü olay-

50 BOA, HR.TH., nr. 283/71, M-13-05-1903.

51 Eşkîya yakalamak ile ilgili olay sadece vukuat olarak kayıtlarda yer almaktadır. Eşkîya yakalamak kaydında zanlıların nerede yakalandığı, olayın ne zaman meydana geldiği ile ilgili bilgi yer almamaktadır. Eşkîya yakalamak, cerh, katl nev'inden suçlar olmayıp daha önce meydana gelmiş bir olayın zanlısının yakalanmasıdır. Bu çalışmada da suçlar incelendiğinden aşağıdaki tablolarda eşkıya yakalamak gösterilmemiştir. Bu nedenle bu tabloda Tokat merkez sancağındaki olay sayısında bunlar sadece belirtilmek için toplama dahil edilmiş ama bundan sonra düzenlenen tablolarda suçlar ayrıntılı olarak gösterildiği için bu 2 eşkıya yakalama da suç olarak değerlendirilmediği için 2 eşkıya yakalama olayı toplama dahil edilmemiş olup sonuç 53 olacaktır.

52 BOA, Y.PRK.UM., nr. 61/78, H-04-10-1320.

53 BOA, DH.TMIK.M., nr. 190/23, H-08-11-1322.

54 BOA, ZB, 307/14, R-31-10-1319.

55 Erbaa'da da 2 olay daha önce işlenmiş suçların zanlılarının yakalanması olduğundan suç nev'inden değerlendirilmemiş ve bu tabloda 31 olarak bulunan sonuç bundan sonraki tablolarda 29 olarak bulunacaktır.

lardır. Tablodan Erbaa kazasında da durumun benzer olduğu görülmektedir. Zile kazasında durum Tokat merkez kazasına benzer olmakla birlikte suç çeşitliliğinin biraz daha farklılaştığı özellikle ahlak-namus konularını ilgilendiren suçların da işlendiği görülmektedir. Burada en dikkat çeken Niksar kazası olmuştur. Kaza suç sayısı, başta Tokat merkez kazası olmak üzere diğer kazalardaki suçlardan az olmasına rağmen kaza suç çeşidi bakımından fazlalık söz konusudur. Tokat merkez kazası ile Erbaa, Zile kazalarında daha çok öldürme ve yaralama olayları ağırlıklı olarak meydana gelmişken Niksar'da bunların yanı sıra diğer kazalarda rastlanılmayan namus konularını ilgilendiren suçların işlendiği görülmektedir. Bu durumun sebebi açıklanamamıştır.

Tablo 2'deki suçlara bakıldığında günümüzün bakış açısıyla Tokat sancağında işlenen suçlar, öncelikli olarak öldürme ve yaralama gibi suçlardan dolayı *kişiye karşı*, hırsızlık suçlarından dolayı *mala karşı*, gasp ve yaralama ve para alma gibi olaylar açısından da *hem mala hem kişiye karşı* işlenen suçlar şeklinde tasnif edilebilir.

Bu arada gasp suçunda gasp edilen mallara bakıldığında daha çok yükte hafif pahada ağır olan altın, para, tabanca gibi eşyalar ile maddi kıymeti olan at ve arabası⁵⁶ bulunmaktadır. Atın gasp edilme nedeni ise eşyası gasp edilen kimsenin bunu ilgililere hemen haber vermesinin önüne geçmek bir başka ifade ile zanlıları açısından zaman kazanmak için olduğu ifade edilebilir.

Suç-zaman İlişkisi

Osmanlı Devleti'nde yerelde düzenlenen şer'iyeye sicillerinde yer alan kayıtlar ile merkezde düzenlenen şikayet defterleri ve ahkam defterlerinde yer alan kayıtların önemli bir kısmında ve ceraim cetvellerinde olayların zamanlarına da yer verilmiştir.

Tokat'a ait ceraim cetvellerinde de olayın meydana geldiği tarih belirtildiği gibi 1902'lerden itibaren ayrı bir sütunda zanlıların yakalanma tarihlerine de yer vermeye başlandı. Çalışmanın bu bölümünde de Tokat'ta meydana gelen olaylar zaman açısından değerlendirildi ve konunun daha iyi anlaşılması sağlanmaya çalışıldı. Bu bölümde kazalar esas alınarak suçun yıllara, aylara ve mevsimlere

56 BOA, DH.TMIK.M., 149/55, H-04-05-1321; HR. TH., 249/48, M-21-11-1900; HR. TH., 250/65, M-19-12-1900.

göre dağılımına yer verildi. Daha sonra suçun gece vakti, haftanın günleri, dini gün ve geceler ile dolunay günlerine göre de dağılımı ortaya konulup değerlendirildi.

Tablo 3: Suç-zaman ilişkisi

Suçun İşlendiği Yıl	Suç Sayısı				Toplam
	Tokat Sancağı	Erbaa kazası	Niksar kazası	Zile kazası	
1899	6	1	3	3	13
1900	11	1	1	7	20
1901	1			1	2
1902	8	10	2	3	23
1903	7	6	7	12	32
1904	17	11	9	16	53
1905	3	-		2	5
Toplam	53	29	22	44	148

Tablo incelendiğinde 1901 yılı hariç 1899 yılından itibaren suç sayılarında artışlar yaşanmıştır. En fazla artışın 1904 yılında meydana geldiği görülmektedir. 1904 yılında meydana gelen suç artışı sadece Tokat merkezde olmamış Tokat'ın diğer kazalarında da bir önceki yıla nazaran artışlar yaşanmıştır. Bu durumun nedeni tam olarak anlaşılamadı. İlginç bir biçimde 1901 yılına ait suç sayılarını gösteren ceraim cetvellerine çok az rastlanıldığı için suç sayıları çok az görülmektedir.

Tablo 4: Suçun aylara göre dağılımı

Suçun İşlendiği Yıl	Suçun İşlendiği Ay ⁵⁷	Suç Sayısı				Toplam
		Tokat Sancağı	Erbaa kazası	Niksar kazası	Zile Kazası	
1899	Şubat		1	1		13
	Mart	1		1		
	Nisan					
	Mayıs	2				
	Haziran	2				
	Temmuz				1	
	Eylül				1	
	Ekim			1	1	
1900	Kasım	1				20
	Ocak	2				
	Şubat	1			1	
	Nisan	2			1	
	Haziran			1	1	
	Temmuz	2	1			
	Ağustos				3	
	Eylül				1	
1901	Kasım	2				2
	Aralık	2				
1902	Mart	1			1	23
	Şubat		1	1	1	
	Mart	1	1		1	
	Ağustos		2			
	Eylül	1	2			
	Ekim	2	4		1	
1902	Aralık	4		1		23

57 Tablodan da anlaşılacağı üzere sadece suç işlenen ay isimleri yazıldı

1903	Mayıs				2	34
	Haziran	4	1	4	3	
	Temmuz	1	2	3	6	
	Ekim	1	1		1	
	Aralık	1	2		2	
1904	Ocak			2		51
	Mart	3	2	2	3	
	Nisan	1				
	Mayıs	2			3	
	Haziran	1				
	Temmuz	1	2			
	Ağustos	4	2	2	1	
	Eylül	5	4	2	4	
	Ekim		1	1	3	
1905	Ocak	1				5
	Eylül				2	
	Aralık	2				
Toplam		53	29	22	44	

1889-1900 yıllarında yaz aylarında 3-4 olay var iken 1902 yılında bu sayı biraz daha aşağıya düşmüş 1903 ve 1904 yıllarında bu sayı en yüksek seviyesine ulaşmıştır. Konunun daha iyi anlaşılması için aşağıda mevsimlere göre suç sayısı dağılımı çıkarıldı.

Tablo 5: Suçun mevsimlere göre dağılımı

Mevsim Adı	Suç Sayısı				Toplam
	Tokat Sancağı	Erbaa Kazası	Niksar Kazası	Zile Kazası	
Kış (Aralık-Ocak-Şubat)	13	4	5	4	26
İlkbahar (Mart-Nisan-Mayıs)	13	3	3	11	30
Yaz (Haziran-Temmuz-Ağustos)	15	10	10	15	50
Sonbahar (Eylül-Ekim-Kasım)	12	12	4	14	42
Toplam	53	29	22	44	148

1899-1905 yılları arasında Tokat sancağı ile bağlı kazalarda en fazla yaz ikinci sırada ise sonbahar mevsiminde suçun işlendiği görülmektedir. Fakat burada dikkat çeken bir durum vardır oda kış mevsimi ile ilkbahar mevsiminde işlenen suç sayılarının birbirine yakın olmasıdır. Yaz ve sonbahar mevsimlerinde suçun fazla işlenmesinin nedenleri arasında halkın iklim koşulları ve iklim koşullarının insan

üzerindeki etkisi ile açıklanabilir. Fakat incelediğimiz dönemde Tokat ve kazalarında kış mevsimi daha sert geçtiği de göz önünde bulundurulduğunda suçun bu mevsimde ilkbahar mevsimine yakın sayıda işlenmiş olması dikkate şayandır.

Tablodan yaz mevsiminde işlenen suçun kış mevsiminde işlenenin 2 katı olduğu da göze çarpmaktadır. Kazalarda işlenen suçların mevsimlere göre dağılımı incelendiğinde Zile kazası hariç diğer 3 kazanın kış mevsimi ile ilkbahar mevsiminde işlenen suçların birbirine çok yakın olduğu görülmektedir. Yaz aylarında suç sayısı bütün kazalarda pik yapmış daha sonra tekrar düşüşe geçmiştir. Burada özellikle Zile kazası diğer 3 kazadan ayrılmaktadır. Zile’de kış mevsiminde işlenen suç sayısı ilkbaharla birlikte neredeyse 3 kat arttığı tablodan anlaşılmaktadır. Kış mevsimine göre yaz mevsiminde işlenen suç sayısı da neredeyse 4 kat artmıştır.

Tablo 6: Suç-vakit ilişkisi

Suç mevsimi	Suç vakti								Toplam
	Gece				Gündüz				
	Tokat Merkez	Erbaa Kazası	Niksar Kazası	Zile Kazası	Tokat Merkez	Erbaa Kazası	Niksar Kazası	Zile Kazası	
İlkbahar	1	1	2	3					7
Yaz	2	3		1					6
Sonbahar	1	5		2					8
Kış	1	2							3
Toplam	5	11	2	6					24

Bilindiği üzere Osmanlı Devleti’nde esas olarak Kameri takvim ve saat sistemi kullanıldı. Kameri takvime göre gün, akşam ezanı ile başlar. Akşam ezanı ile gün döndüğü için akşam ezanının okunma vakti daima 12:00 idi. Bir başka ifade ile akşam ezanı okunduğunda saatler 12:00 olarak ayarlanır. Hatta devlet ve vilayet salnamelerinin ilk sayfalarında yer alan vakitleri gösterir çizelgede vakitler; tulu’u-ı afitab⁵⁸, zuhr⁵⁹, asr-ı evvel⁶⁰, ıṣā⁶¹ imsak⁶² şeklinde sıralanmaktadır⁶³. Görüldüğü üzere ikinci ezan vaktinden sonra akşam ezan vakti yer almadan direk Yatsı ezan

58 Tulu’-ı af-tab: Güneşin doğuşu (Ferit Devellioğlu, *a.g.e.*, s. 12, 1113).

59 Zuhr: Gündüzün ortası, zeval vakti, öğle, (Şemseddin Sami, *a.g.e.*, s. 919).

60 Asr: İkinci vakti, ikinci namazı (Şemseddin Sami, *a.g.e.*, s. 939).

61 İṣā: Akşam ezanından sonra yatsı ezanına kadarki vakit (Ferit Devellioğlu, *a.g.e.*, s. 398). Salnamelerde bu başlıkların altında saat ve dakika yer almaktadır. Her bir vaktin altında saat ve dakikanın yer alması, bu saat ve dakikaların ezan vakitleri anlamına geldiğinin en açık göstergesidir. Bu nedenle zuhur, asr ve ıṣā sözcükleri ile aynı zamanda ezan vakitlerinin de kastedildiği aşikardır.

62 İmsak: Oruca başlama zamanı (Ferit Devellioğlu, *a.g.e.*, s. 398). Bir başka ifade ile sabah ezanı vakti. Görüldüğü üzere 5 vaktin 4’ünün ezan vakitleri yer alırken akşam ezan vaktinin yer almaması yukarıda ifade edildiği şekilde açıklanabilir.

63 *2* *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, 1309, 47. sene, s.3; 1324, 62. sene, s. 13; *Sivas Vilayet Salnamesi*, 1321, s. 4; *Sivas Vilayet Salnamesi*, 1325, s. 4.

vakti yer alır. Akşam ezanına çizelgede yer verilmemesinin sebebi olarak Akşam ezanının daima 12:00'da okunması olarak gösterilebilir. Burada yeri gelmiş iken bir başka hususu da zikretmekte fayda vardır. Oda toplumumuzda günümüzde de kullanılan saat “Yarım” ifadesidir. Günümüzde kullanılan yarım ifadesi genelde öğle vakti saat 12:00 ile 13:00 arasında kullanılmaktadır. Oysa Osmanlı döneminde yarım ifadesi akşam ezanından sonraki 12:30 için kullanılmaktaydı⁶⁴. Buda akşam ezanının 12:00'de okunduğunun bir delilidir. Osmanlı Devleti'nde mer'i olan 1858 tarihli ceza kanununda gece ibareleri geçmekte fakat gecenin ne zaman başladığına dair bilgi bulunmamaktaydı. Fakat bir hırsızlık olayı neticesinde gece vaktinin tayininin gerekliliği ortaya çıkınca ilgili birimlerde yapılan görüşmeler ve bu konu ile ilgili hazırlanan tezkire padişahın onayına sunuldu. Padişahın onayı sonrası da akşamdan sonra saat 1:00 den itibaren gece vakti olarak tayin edildi⁶⁵. Bu ayırım suçlara verilen cezalar açısından önemliydi. Ayrıca suçların ne zaman işlendiği konusunda da fikir vermesi açısından bu düzenleme önemli bir ayrıntıydı. Bu bilgilerden hareketle Tokat sancağı ve bağlı kazalarda işlenen suçlara bakıldığında 148 suçtan 24 ünün gece işlenmiş olduğu müşahede edilmektedir. Burada bir husus dikkat çekmektedir. Erbaa kazasında işlenen suçların neredeyse yarısı gece işlenmiştir. Erbaa'dan sonra sırasıyla Zile ve Tokat merkez kazalarında da gece suçların işlendiği ama Erbaa kadar olmadığı görülmektedir. Gece en az suç işlenen kazanın Niksar olduğu tablodan anlaşılmaktadır.

Tablo 7: Suç-vakit-mevsim ilişkisi

Suç adı	Suç vakti								Toplam
	Gece				Gündüz				
	Tokat Sancağı	Erbaa Kazası	Nik-sar Kazası	Zile Kazası	Tokat Sancağı	Erbaa Kazası	Nik-sar Kazası	Zile Kazası	
Gasp		1							
Cebren kadın firarı ve gasb		1							
Sirkat	1	1	1	1					

64 Konu ile arşivde yer alan bir belgede “İstomça kaimmakamlığı vekaletinden birbirini müteakip alınan telgraflarda ... sekizyüz kuruluş bulunduğu halde akşam saat yarım raddelerinde hanesine avdet ...” şeklindeki ibareden bu durum net bir biçimde anlaşılmaktadır (BOA, DH.MKT, nr. 446/1, H-05-12-1319).

65 Düstur Tertip 1, Cilt 3, s. 159-160 ve Tertip 1, Cilt 4, s. 355.

Katl	1	6							
Katl ve cerh				1					
Cerh		1		2					
Cerhen katl	1								
Cerh ve para gasbı				1					
Gasp ve mecruhan katl	1								
Darben Katl	1								
Darp gasp ve cerh			1						
Fiil-i şeni darb ve sul-be sebebiyet vermek				1					
Itlaf		1							
Toplam	5	11	2	6					24

Tablo incelendiğinde kazalarda mevsimlere ve suç çeşitlerine göre suç sayılarına bakıldığında kişiye karşı işlenen öldürme ve yaralama olaylarının birinci sırada yer aldığı daha sonra mala ve kişiye karşı işlenen suçların geldiği görülmektedir. Erbaa'da şahsa, mala ve hem şahsa hem mala karşı işlenen suçlar yer alırken diğer kazalarda daha çok şahsa ve mala karşı suçların işlendiği görülmektedir.

Tablo 8: Suç-haftanın günleri ilişkisi

Haftanın günleri	Suç Sayısı				Toplam
	Tokat Sancağı	Erbaa Kazası	Niksar Kazası	Zile Kazası	
Pazartesi	7	4	3	4	18
Salı	12	6	1	9	28
Çarşamba	9	6	4	6	25
Perşembe	4	4	3	7	18
Cuma	4	4	3	10	21
Cumartesi	11	2	3	4	20
Pazar	6	3	5	4	18
Toplam	53	29	22	44	148

Müslümanlar için Kurban ve Ramazan bayramlarından sonra bayram olarak

kabul edilen gün Cuma günüdür. Yukarıdaki tabloda da gösterildiği üzere suç sayıları ile haftanın günleri arasındaki ilişki bakımından suçlar incelendiğinde, suçların en fazla Salı, ikinci olarak Çarşamba üçüncü olarak Cuma günü işlendiği görülmektedir. Pazartesi, Perşembe ve Pazar günleri ise en az suçun işlendiği günler olarak karşımıza çıkmaktadır. Suçları işleyenlerin neredeyse tamamının Müslüman olduğu da göz önünde bulundurulduğunda Müslüman nüfusun fazla olduğu Tokat sancağında Cuma günü suç işleme sayısının 3. sırada olması dikkatlerden kaçmamaktadır. Cuma günü kazalar içinde en fazla Zile kazasında suçun işlendiği müşahede edilmektedir. Zile kazasında da yine diğer günlere nazaran en fazla Cuma günü suçun işlendiği görülmektedir. Bu durum Zile kazası açısından dikkat çekici bir durumdur.

Tablo 9: Dini gün ve geceler ile dolunay günleri-Suç ilişkisi

Tokat ve bağlı kazalarda işlenen suçların hicri ay ve günlere göre dağılımı şu şekildedir⁶⁶:

Aylar	Yıllar							
	1316	1317	1318	1319	1320	1321	1322	1323
Muharrem		17, 20					1, 4, 11, 24, 25, 27,	
Safer		12,17, 29	21, 28					
Rebiulevvel			16, 30			2, 4, 6, 9, 20, 22, 27, 30	14, 15, 16, 21, 23, 24, 25,	
Rebiulahir			5, 19, 24			2, 5, 6, 10, 19, 20, 22, 28,		
Cemaziyelevvel		22			13, 17, 30	2,	2, 10, 13	
Cemaziye-lahir		9, 12	1		6, 8		2, 4, 8, 9, 11, 14, 15, 16, 18, 21, 23, 25, 29	

66 Tokat merkez ve bağlı kazalarda aynı gün işlenen suçların sadece biri yazıldı.

Recep		10	18		5, 11, 13, 22	22, 24	1, 2, 6, 9, 10, 12, 17, 18, 27	8, 9
Şaban			3, 12				1, 2, 3, 19	
Ramazan		25			16, 17, 19, 20, 26			
Şevval	4, 11	26	22			8, 9, 16, 19, 22		25, 26
Zilkade	13,15		22	15, 18, 27, 29				1
Zilhicce		14,18, 29	6			22, 26, 27, 28		

Bilindiği üzere halk arasında üç aylar olarak bilinen Recep, Şaban, Ramazan ayları ve bu aylar içindeki kandil geceleri ile Ramazan ve Kurban bayramları Müslümanlar için kutsal aylar, günler ve gecelerdir. Recep ayının ilk Cuma gecesi Regaip kandili, 27. gecesi Mirac kandili, Şaban ayının 15. gecesi Beraat kandili, Ramazan ayının 27. gecesi Kadir gecesi, Şevval ayının 1. 2. ve 3. günleri Ramazan; zilhicce ayının 10. 11. 12. ve 13. günleri de Kurban bayramları günleridir.

Tokat ve kazalarında meydana gelen ve yukarıdaki tabloda gösterilen olayların hicri tarihleri ile kandil geceleri ve bayram gecelerinin tarihleri karşılaştırıldığında söz konusu kutsal gecelere ve dini günlere denk gelen tarihlerde herhangi bir olayın meydana gelmediği görülmektedir 5 yıl içinde. Bazen tarihlerde hesaplamalar neticesinde sapmalar olabilmektedir. Böyle bir durumun olup olmadığını tespit etmek amacıyla Diyanet İşleri Başkanlığının resmi internet sitesinde 1900-2027 yılları arasındaki dini günler ve geceler başlıklı bölümde dini günler ve gecelerin tarihleri ile Tokat'ta meydana gelen olayların tarihleri karşılaştırılmış ve sonuç bir kez daha görüşlerimizi doğrulamıştır⁶⁷. 5 yıllık süre zarfında meydana gelen toplam 153 olayın günlerinin dini gün ve gecelere daha az rastlamasından hareketle toplumun dini günler ve gecelerde daha hassas olduğu ifade edilebilir.

148 olaydan 4 olayın zanlısı/zanlıları veya mağduru/mağdurlarından biri gayrimüslimdir. Tokat'a ait cetvellerdeki isimlerden 4 kişinin Hristiyan olduğu de-

67 https://vakithesaplama.diyamet.gov.tr/dini_gunler.php. Erişim Tarihi: 24.10.2022, saat: 18:39.

ğerlendirilmektedir. Hristiyanların önemli dini günleri ise şunlardır⁶⁸: Doğu Ortadoks Noeli/Kristmıs: 7 Ocak; Easter/Paskalya Pazarı: 22 Mart-5 Nisan; İsa'nın göğe yükseliş günü: 30 Nisan-3 Haziran; Pentakost Pazarı: 10 Mayıs-13 Haziran; Advent: Kasım ve Aralık ayının ilk haftası. Tokat ceraim cetvellerinde Hristiyanların zanlı ya da mağdur olduğu olayların tarihleri ise şu şekildedir: 30 Nisan, 16 Haziran, 5 Aralık, 29 Mayıs, 30 Mayıs'tır. Sadece 4 olaya bakarak Hristiyanların önemli günlerinde Hristiyanlar tarafından ya da Hristiyanlara karşı suç işlendiği de anlaşılmaktadır.

Son olarak dolunay günlerinde suç işlenip işlenilmediğine değinilecektir. Dolunay günlerinde suçun fazla işlendiği yönünde ampirik bilgi/bir inanış mevcuttur. Tokat sancağında da durumun bu şekilde olup olmadığı konusunda fikir edinmek için Tokat sancağı ile sancağa bağlı kazalarda meydana gelen olayların hicri tarihleri tespit edildi. Daha sonra Hicri Takvimin 13. 14. ve 15. günlerine denk gelen dolunay günleri ile olay tarihleri eşleştirilmeye çalışıldı. Bunun neticesinde 148 olaydan 9 olayın dolunay günlerinin birinde işlendiği tespit edildi.

Suç-suç aleti ilişkisi

Osmanlı Devleti'nde yerelde tutulan mahkeme kayıtlarındaki davaların bir kısmında ve ceraim cetvellerinin açıklamalar kısmında, işlenen suçların hangi aletler ile işlendiğine dair bilgiler bulunmaktadır. Bu durum iki açıdan önemlidir. Birincisi yargılamalarda suçta kullanılan suç aleti, verilecek cezaya etki etmektedir. İkincisi ise zanlıların yakalanma durumlarında güvenlik güçlerinin hem teçhizat hem psikolojik olarak neyle karşılaşacaklarını bilmelerini dolayısıyla da hazırlıklı olmalarına imkan vermektedir.

Tokat ve kazalarına ait ceraim cetvellerinin açıklamalar kısımlarında yer alan bilgilerden merkez kaza ile bağlı kazalarda işlenmiş suçlarda kullanılan suç aletleri ortaya konularak o dönem Tokat kazasında daha çok hangi çeşit suç aletinin suç işlenirken kullanıldığı ortaya konulmaya çalışıldı.

68 M. Tekkaya, *Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam'da Kutsal Zamanlar*, Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, Dinler Tarihi Bilim Dalı, Van 2014.

Tablo 10: Suç-suç aleti ilişkisi

Suçun İşlenirken Kullanılan Silahlar Tokat Sancağı		Suç sayısı				Toplam
		Erbaa Kazası	Niksar Kazası	Zile Kazası		
Ateşli silahlar	Tabanca	2	4	1		
	Silah	1	2	1		
	Rovelvor	2	2		1	
	Mavzer...					
	Çifte tüfenk	1				
	Tüfenk		2		2	
	Martin		2	1 ⁶⁹		
	Şınayder				1	
Kesici ya da delici aletler(silahlar)	Kurşun ⁷⁰	11	8	3	1	
	Bıçak	3	2	2	5	
	Balta	4	3		1	
	Balta ve Kama	1				
	Kama	12	4	2	7	
	Kesici Alet					
Hem Ateşli silah hem kesici-delici alet	Delici alet	1				
	Hem Tabanca Hem Kama	1				
Diğer silahlar	Hem Tabanca Hem Bıçak					
	Sopa(değnek)	2	1		4	
	Taş	1				
Yanıcı maddeler	İp	1		1		
	Kibrit/İspirto	1				
Toplam	Ateş			1		
		44	30 ⁷¹	12	22	

69 Burada önemli bir hadise vardır. Niksar'a bağlı bir nahiyenin kırsalında meydana gelen gasp olayının eşkiya tarafından gerçekleştirildiği bilgisinin ilgili kişiler tarafından müfrezeye haber verilmesi üzerine, eşkiyayı takip için müfreze çıkarılmıştır. Müfreze ile eşkiya ormanlık bir alanda karşılaşmış ve çıkan çatışmada jandarma efradının atı telef olduğu gibi nahiye polis memuru İsmail Efendi'nin de atının boynundan yaralandığı, başka bir olay olmadan zanlıların yakalandığı ifade edilmiştir. Zanlıların işlemlerinin yapılması için haklarında hazırlanan evraklarla birlikte zanlılar adliyeye teslim edilmiştir (BOA, DH.TMIK.M, nr. 184/56, H-13-08-1322). Burada dikkat çeken iki husus vardır. Birincisi, eşkiya takibine süvari jandarma ile birlikte nahiye polisinin de katılmasıdır. İkinci husus ise nahiye polisinin bu tarihte süvari olarak hizmet vermesi dir ki bu durum önemli bir olaydır.

70 Silah belirtilmemiş

71 Tokat merkez kazasından sonra suç aleti kullanılarak suç işlenen kazanın Erbaa olduğu görülmektedir. Kaza da 29 olayda 30 suç aleti

Tablo incelendiğinde Tokat kazası ile bağlı kazalarda meydana gelen 148 olaydan 44'ünde suç işlenirken suç aleti kullanıldığı görülmektedir. Buna göre 21 suçta kesici delici nev'inden olan bıçak, kama, balta gibi araç-gereçler kullanılırken 17 suçta ise ateşli silahlar olarak tabir edilen tabanca, rovelvor türünden aletler kullanıldığı görülmektedir. Geri kalan 6 olayda ise diğer unsurların suç aleti olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Kesici delici aletlerin ateşli silahlardan daha fazla suçlarda kullanılmasının sebeplerinden biri bu aletleri teminin ateşli silahları temin etmekten daha kolay ve daha ucuz olması, bu aletlerin kolay gizlenebiliyor olması üçüncü olarak da kesici-delici aletlerin yasak silahlar⁷² grubundan olması sayılabilir.

Erbaa kazasında işlenen 29 suçta 30 suç aletinin kullanıldığı görülmektedir. Fakat belgelerde her suçta 1 suç aletinin kullanıldığına dair kayıt bulunmamaktadır. Bu durum, ortalama her suçta 1 den fazla silah kullanıldığı veya bir suçta veya olayda birkaç farklı silahın ya da karşılıklı olarak silahların kullanıldığı şeklinde açıklanabilir. Fakat burada dikkati çeken bir başka husus ise en çok gece suç işlenen Erbaa'da aynı zamanda en fazla ateşli silahlar kullanılarak da suç işlenmesidir. Buradan Erbaa'da gece suç işlenmesinin nedenlerinden bir olarak ateşli silahlar kullanılması şeklinde açıklanabilir. Zira gece vakti hem gizlenmek hem de ateşli silahı gizlemek daha kolaydır. Erbaa'da ateşli silahlar ile işlenen suç sayısı Tokat merkez kazası başta olmak üzere diğer kazalardan da fazladır. Bu durum da yine dikkat çeken hususlardan bir diğeridir.

Suç-suç nedenleri ilişkisi

Osmanlı'nın son döneminde Tokat merkez kazası ile bağlı kazalarda işlenen suçların nedenlerini ortaya koymaya çalıştığımız bu bölümde, suçun işlenme nedenlerinin ekonomik, sosyal ya da toplumsal nedenli olup olmadığı ortaya konulmaya çalışıldı. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin diğer vilayetlerinde bu başlıkta hazırlanacak bir çalışma neticesinde Osmanlı vilayetlerinde işlenen suçların nedenleri genel olarak karşılaştırmalı bir biçimde değerlendirme imkanı/fırsatı elde edilmiş olacaktır. Bu nedenlerden dolayı bu bölüm Osmanlı Devleti'nin top-

kullanılarak suç işlenmesi 1 olayda birden fazla suç aleti kullanıldığını göstermektedir.

72. Osmanlı Devleti'nde yasak silahlar olarak esliha-i emiriye ve harbiye ve fişenk yatağı dahil namlu uzunluğu 15 cm yi geçen silahlar olarak belirlenmişti (*Düstur*, Tertip 2, Cilt 2 s. 667).

lumsal yapısı ile ilgili de ipuçları elde etmemize imkan sağlayabileceği değerlendirilmektedir.

Tablo 11: Suç-suçun nedenleri ilişkisi

Suç Mahali	Suçun Nedeni																Toplam
	Hayvan Meselesi ⁷³	Husumet	Sarhoşluk	Cinnet	Gasp	Niza/Münazaa	Kız ve Kadın meselesi ⁷⁴	Zorla Kız Çocuğunu Alma Girişimi	Tarla, Tarım arazisi ve mahsulü meselesi	Kazaen	Asılsız ihbarda bulunmak	Alay etmek	Şuurbozukluğu	Tütün Mahsulü meselesi	Arabaların İleri Gidip Geri gelmesi	Çamaşır Yıkamak için Dereye gitmek	
Kaza/Kasaba/Nahiye merkezi ⁷⁵		1	2	2		10	3		2								20
Kırsal kesim ⁷⁶	11	2		1	2	11	17	1	5	4	1	1	1	1	1	1	60
Toplam	11	3	2	3	2	21	20	1	7	4	1	1	1	1	1	1	80

Yukarıdaki tablolardan da hatırlanacağı üzere Tokat sancağında meydana gelen olaylar daha çok kırsal kesimde meydana gelmişti. Kırsalda işlenen suçların sayısı ile doğru orantılı bir biçimde kırsalda işlenen suçların nedenlerinin de fazla olduğu görülmektedir. Tabloda, Tokat sancağında işlenen suçların nedenleri 16 farklı başlıkta gruplandırıldı. Bunlar içinde 21 olay ile en fazla sebep olarak tartışma anlamındaki münazaa birinci sırada gelmektedir. Münazaa nedeniyle işlenen suçlardan kırsal bölge ile kaza merkezlerinde işlenen suç sayıları birbirine çok yakındır. İkinci sırada ise 20 olay ile kız, kadın namus meselesi yahut kadınlara sarkıntılık etmek veya laf atmak nedeniyle işlenen suçlar, üçüncü sırada ise tarım ve hayvancılık konularını ilgilendiren nedenlerin geldiği görülmektedir. Dördüncü sırada hayvanlara bağlı olarak işlenen suçlar gelirken beşinci sırayı tarım arazisi ve mahsulü ile ilgili nedenlerden dolayı işlenen suç nedenleri al-

73 Öküz otlatmak, öküzünü aramak, başkasının otunu hayvanlarına yedirmek, hayvanlarının çalınacağı düşüncesi, keçinin başkasının evine girmesi,

74 Kadının başkası ile evlenmesi, kadın kaçırarak, kadın oynatmak, alüfte meselesi, kızın kaçmasına yardım etmek, başkasının karısını takip etmek, evli kadının başka erkekle ilişkisi olduğu şüphesi, eski karısının başkasıyla evleneceğini duymak, bir kadının bir başka kadının kocasına ithamda bulunması, Harf-ı endaz, Sarkıntılık, Sarkıntılık ve gasp, uygunsuzluk, namus meselesi nedenlerini kapsamaktadır.

75 Kaza ve Nahiyedeki mahalle içi, hane içi, çarşı içinde meydana gelen olaylar bu başlıkta zikredilmiştir.

76 Burada ise kaza, nahiye çevresindeki köyler ile köy civarı, mera, yol, değirmen, dağ, tarla, bahçe kastedilmektedir.

maktadır. Daha sonra diğer suç nedenleri sıralanmaktadır. Üçüncü, dördüncü ve beşinci sırada yer alan suç nedenleri daha çok tarım ve hayvancılıkla ilgili nedenlerdir. Dolayısıyla nedenlerin önemli bir kısmının ekonomik olabileceği ifade edilebilir.

Zanlı-mağdur açısından suçların değerlendirilmesi

Bu başlıktan önceki başlıklarda suç ile ilgili tablolar hazırlanmıştı. Bu ve bundan sonra hazırlanacak diğer başlık ise zanlılar ve mağdurlar ile ilgilidir. İncelediğimiz ceraim cetvellerinde suçların zanlıları ile mağdurlarının birbirleriyle aynı köy ya da mahallede olup olmamalarından hareketle -o dönemin koşulları da göz önünde bulundurulduğunda- birbirlerini tanıyıp tanımadıkları sonucuna da rahat bir biçimde ulaşmamıza imkan sunmaktadır. Bu açıdan cetvellerdeki olaylar değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Tablo 12: Suçların Zanlı-mağdur açısından değerlendirilmesi

	Zanlı(Şüpheli) ve Mağdurun aynı mahalden olup olmadığı											Toplam	Genel Toplam
	Aynı aileden ⁷⁷ (kari-koca/Anne-çocuk)	Hem aynı aileden ⁷⁸ hem farklı aileden (koca/karı ve bir üçüncü şahıs)	Aynı köyden	Aynı mahallede	Aynı mahallede	Akraba	Toplam	Farklı köyden	Farklı mahallede	Farklı mahallede	Meçhul veya mahalleleri belirtilmemiş olanlar ⁷⁹		
Tokat merkez	3	2	19	4	2	2	32	8	1	4	8	21	53
Erbaa			16				16	3		4	6	13	29
Niksar			4	6			10	4	2	2	4	12	22
Zile	1		12	8	1		22	2	7	4	9	22	44
Toplam	4	2	51	18	3	2	80	17	10	14	27	68	148

Tablo incelendiğinde en fazla aynı köyden olanların bir başka ifade ile birbirini tanıyanlar arasında daha fazla suç işlendiği görülmektedir. Aynı köyden olup da en fazla suç işlenen kaza Tokat merkez kazasıdır. İkinci sırada Erbaa gelmektedir. Bunu nedeni yukarıda da ifade edildiği gibi Erbaa kazasında kaza merkezinde

77 Mahalleleri belirtilmemiş olup sadece akrabalık ilişkisi olarak yazılanlar.

78 Mahalleleri belirtilmemiş olup sadece akrabalık ilişkisi olarak yazılanlar.

79 Zanlı veya mağdurun biri meçhul ya da belirtilmemiş olanlar.

Tokat genel
görünüm,
1940'lı yıllar

meydana gelmiş olayların suç cetvellerine yansımamış olmasıdır. Üçüncü sırada ise Zile gelmektedir. Zile'ye bağlı köylerde işlenen suçların aynı köyden kişiler arasında işlendiği görülmektedir. Aynı köyden olanların birbirlerine karşı işlediği suçlar farklı köyden kişilerin birbirlerine karşı işledikleri suçların 3 katıdır. İkinci sırada ise aynı mahalleden olanların farklı mahalleden olanlara göre birbirlerine karşı daha fazla suç işlediği gelmektedir. Bir başka ifade ile birbirini tanıyan kişilerin tanımayanlara göre birbirine karşı daha fazla suç işlediği tablodaki verilerden çıkarılmaktadır. Bunda aynı köyü ve mahalleyi paylaşmaları dolayısıyla da birbirleriyle daha fazla ikili ilişkileri etkili olduğu söylenebilir. Tablodan 6 olayın zanlı ve mağdurlarının akraba olduğu da görülmektedir. 30 olayın ise zanlıları veya mağdurlarından birinin belirtilmediği tespit edilmiştir.

Bir olayın mağduru bebek olup bu olayın zanlısı Annedir. 4 olayın mağduru bayandır. Kalan olayların mağdur ve zanlıları erkektir.

Zanlıların yakalanıp yakalanmaması bakımından suçların değerlendirilmesi

Ceraim cetvellerindeki en önemli bölümlerden biri zanlıların yakalanıp yakalanmadığının belirtilmesidir. Bu bilgiye bakarak İstanbul'un, kaza merkezleri ile taşrada görevli güvenlik güçlerinin görevlerini yapıp yapmadıkları veya görevlerini yerine getirememelerinin nedenlerinin neler olduğu konusunda fikir sahibi olmasına imkan tanıyacaktır. 1902'den sonra hazırlanan cetvellerde olay tarihinin yanına bir sütun daha eklenerek zanlıların yakalanma tarihleri yazılmaya başlanması yakalama sürelerini inceleyerek taşradaki güvenlik güçlerinin olaylara müdahale süresini tespit edebilme imkanlarını da merkez teşkilatına sunduğu gibi biz araştırmacılara da bu konuda fikir sahibi olma fırsatı sunmaktadır. Ayrıca yakalama tarihlerinin cetvellerde belirtilmesi, eğer yakalamalar yapılamıyor ise bunun nedenleri üzerinde de durularak bu nedenlere çözüm üretme fırsatı da sunmaktadır.

Tokat

Tablo 13: Zanlılarının yakalanıp yakalanmaması açısından olayların değerlendirilmesi

Olay sayısı	Yakalanan zanlı sayısı	Yakalanma çalışmalarına devam edilen ⁸⁰ zanlı sayısı ⁸¹	Faali meçhul sayısı	Zanlının yakalanması için gerekli yerlere telgraf çekilen olay sayısı ⁸²	Zanlının yakalanıp yakalanmadığı konusunda herhangi bir açıklama yapılmamış olay sayısı
53	34 ⁸³	16	1	1	1

1315/1899-1900 tarihli cetvellerde zanlıların yakalandığı sadece açıklamalar kısmında yazı ile yer almaktadır. Yakalanma tarihi ile ilgili ne açıklamalar kısmında ne de bu konuda herhangi bir sütun ve sütunda bilgi bulunmamaktadır. Yakalanma tarihinin yer aldığı sütunların bulunduğu cetvellerin düzenlenme tarihine kadar sadece "Yaka-

80 Yakalanmadı veya yakalanmadı ibarelerine bilerek yer verilmemiştir. Zira yakalanmadı ifadesinden bilerek yakalanmadı gibi bir anlam çıkmaktadır. Yakalanmadı ifadesinden de çalışma yapıldı ama yakalanmadı bu nedenle yakalama çalışmalarına son verildi gibi bir anlam çıkmaktadır. Oysa belgelerde yakalama çalışmalarına devam edildiği yazılıdır. Hem farklı anlamlara meydan vermemek hem de belgede yer alan ifadeye sadık kalmak için bu ifade kullanıldı.

81 Bir olayda, olayla ilgili bilgi nahiye polis memurları tarafından bildirilmiştir. Bunun üzerine hem olayı tetkik etmek hem de zanlıyı yakalamak için nahiyeye yeterince jandarma görevlisi ile adliye memuru gönderilmiştir (BOA, DH.TMIK.M, nr. 172/18, H-06-03-1322).

82 Zanlı firar ettiği için ilgili yerlere telgraf gönderildiği yazılıdır (BOA, DH.TMIK.M, nr. 171/24, H-29-02-1322). Zanlıların yakalama çalışmaları devam eden olaylarda, zanlıların bazıları firar etmiş, bu durum belgelerde firar şeklinde de belirtilmiştir. Belgelerde çoğunlukla yakalama çalışmalarına devam edildi şeklinde ibare yer aldığı için tabloda bu ifade tercih edilmiştir.

83 Bir olayda, zanlı yakalandıktan sonra zabıta memurlarınca liva merkezine götürülmüş ve hakkında hazırlanan evrak ve doktor raporları ile birlikte zanlı adliyeye gönderilmiştir (BOA, DH.TMIK.M, nr. 159/18, H-24-09-1321). Burada iki husus dikkat çekmektedir. Birincisi yakalanan zanlının zabıta memurlarınca liva merkezine getirildiği. İkincisi ise zanlıların biri kurşunla diğeri kama ile yaralandıkları için bunlar hakkında doktor raporlarının düzenlenmesi ve adliyeye teslim edilmesidir.

landı” ibaresi kullanılacaktır. Yine açıklamalar kısmındaki ifadelerden yakalananların, haklarında düzenlenen evrakla birlikte adliyeye teslim edildiği de ifade edilmiştir. Tokat merkez kazası ile Tokat’a bağlı diğer kazalarda da aynı durum söz konusudur. Bu nedenle o tablolarda da yakalanma tarihleri belli olanlar açık olarak belirtilmiş, olmayanlar belgede yazılı olduğu şekilde “yakalandı” olarak ifade edilmiş, yakalanma çalışmalarına devam edilenler de bu şekilde ifade edilmiştir. Tokat’a ait 1317/1901-1902 tarihli cetvellerde ise yakalama tarihini gösterir sütunlar eklenmiş ve bu tarihten itibaren yakalama tarihlerine de yer vermeye başlanmıştır. Fakat zanlıların, tabloların düzenlendiği tarihte yakalanmadığı durumlarda yakalama tarihlerinin bulunduğu sütunların da boş bırakıldığı ve açıklamalar kısmında yakalandığına dair bir bilgi yer almadığı için tarafımızca belgede geçtiği şekilde “Zanlıların yakalanma çalışmalarına devam edilmekte” şeklinde yazılmıştır. Bunların dışında belgelerde başka türlü açıklamalar yer almış ise de onlar da tabloya aynen yansıtılmıştır.

Tokat merkezde meydana gelen 53 olayın 19’unun zanlılarının yakalama tarihleri bellidir. Merkez veya bağlı köylerde meydana gelen olayların zanlılarının birkaç gün içinde yakalandığı kayıtlardan anlaşılmaktadır. Bunun nedenleri arasında Tokat merkezde polis, jandarma ve askerlerin konuşlanmış olması ve merkezdeki güvenlik gücü sayısının kazalara göre fazla olduğu ifade edilebilir. 15 olayın zanlılarının sadece yakalandığı belirtilmiş yakalanma tarihlerine belgelerde yer verilmemiştir. 14 olayın zanlılarının yakalanma çalışmalarına devam edildiği görülmektedir. Geri kalan 2 olayın zanlısının firari, 1 olayın zanlısının faili meçhul olduğu, 1 olayın zanlısının da yakalanması için gerekli yerlere telgraf çekildiği belgelerden anlaşılmakta iken 1 olay ile ilgili ne tür bir işlemin yapıldığı konusunda kayıtlara bir bilginin yansımadağı görülmektedir.

Erbaa

Tablo 14: Zanlılarının yakalanıp yakalanamaması açısından olayların değerlendirilmesi

Olay sayısı	Yakalanan zanlı sayısı	Yakalanma çalışmalarına devam edilen zanlı sayısı	Faili meçhul sayısı	Faili firar-da	Konunun araştırılmaya devam edilen olay/zanlı sayısı	Konunun araştırılmaya devam edildiği olay/zanlı sayısı
29	13	9	1	1	1	4

Erbaa kazasında meydana gelen olayların zanlıları ile ilgili yapılan iş ve işlemlerin gösterildiği yukarıdaki tablodan, Erbaa’da meydana gelen 29 olaydan 11’inin zanlısının yakalanma tarihinin belirtildiği, 2’sinin ise yakalandı notu düşülerek yakalandığının ifade edildiği görülmektedir. Toplamda 29 olayın zanlısının yarısına yakını yakalanmıştır. 9 olayın ise zanlısının yakalama çalışmalarına devam edilmekte olduğu ifade edilmiştir. Bunların dışında 1 faili meçhul, 1 fail firarda, 1 olayda konunun araştırılmaya devam edildiği, 4 olayla ilgili de evrak düzenlenerek adliyeye gönderildiği yazılmıştır. Bu bilgilerden hareketle Erbaa’daki güvenlik güçlerinin (polis ve jandarmanın) özellikle jandarmanın görevlerini yerine getirmeye çalıştığı görülmektedir. Yakalanma tarihleri açısından değerlendirildiğinde 1 olayın zanlısının olay tarihinden 10 günde sonra yakalandığı, 3 olayda olay günü zanlıların yakalandığı diğer 7 olayda ise olay meydana geldikten birkaç gün sonra zanlıların yakalandığı görülmektedir.

Niksar

Tablo 15: Zanlılarının yakalanıp yakalanamaması açısından olayların değerlendirilmesi

Olay sayısı	Yakalanan zanlı sayısı	Yakalanma çalışmalarına devam edilen zanlı sayısı	Tahkikatı devam eden olay/zanlı sayısı	Adliyeye yazı yazılan olay/zanlı sayısı
22	15 ⁸⁴	5	1	1

Niksar’da 22 olaydan 2 si daha önceki tarihte yaşanan bir olayın yakalaması olduğu için onlar dikkate alınmadı. Olay tarihi belli olup da yakalama tarihi belirtilmeden kayıtlarda “Yakalandı” olarak geçen suç sayısı 5 tir. Olay ve yakalama tarihi belli olan suç sayısı ise 10 dur. Bunlardan 3 olayda olayın olduğu gün zanlılar yakalanırken 1 olayda en geç 10 gün sonra zanlı yakalanmıştır. Kalan 6 olayda ise olay olduktan birkaç gün sonra zanlıların yakalandığı görülmektedir. Yakalama çalışması devam eden olay sayısı ise 5 tir. 1 olayın tahkikatı devam etmekte 1 olayla ilgili de adliyeye yazı yazıldığı belgelerden anlaşılmaktadır.

84 10’unun yakalanma tarihi belli 5’inin ki belli değildir.

Zile

Tablo 17: Zanlılarının yakalanıp yakalanamaması açısından olayların değerlendirilmesi

Olay sayısı	Yakalanan zanlı sayısı	Yakalanma çalışmalarına devam edilen zanlı sayısı	Adliyeye yazı yazılan olay/zanlı sayısı
44	27	9	8

Zile ile ilgili ceraim evrakları üzerinde yapılan değerlendirmede 27 olayın zanlısının yakalandığı fakat bunların yakalanma tarihlerinin sütunlarda yer almadığı görülmektedir. 27 olaydan 2'sinin zanlısı kendiliğinden teslim olmuş diğerleri yakalanmıştır. Dolayısıyla burada olayın meydana geldiği tarih ile zanlıların yakalanma tarihleri arasında ne kadar süre geçtiği tespit edilememiştir. 10 olayın zanlısının yakalanma çalışmalarına devam edildiği bu olaylardan bazıları ile ilgili de evrakların hazırlanarak adliyeye teslim edildiği, 8 olay ile ilgili de yakalama çalışmasının yapıp yapılmadığı belirtilmeden sadece olay/zanlı ile ilgili hazırlanan evrakın adliyeye teslim edildiği görülmektedir. Evrakların hazırlanarak adliyeye gönderilme sebebi, zanlılar ile ilgili yakalama veya konuya göre zorla getirme kararı çıkarttırmak için olabileceği gibi zanlıların gıyaplarında yargılamaya başlamak için de olabilir. Zile'de meydana gelen olayların yakalanma tarihleri belgelerde yer almadığı için yakalamaların olay meydana geldikten en erken ve en geç kaç gün sonra hangi mevsimde daha çok yapıldığı tespit edilememiştir.

Olayların büyük çoğunluğu kırsalda meydana geldiği yukarıda ifade edilmişti. Buna rağmen Zile hariç diğer kazalarda olaylardan kısa süre sonra zanlıların yakalandığı tablolardan anlaşılmaktadır. Zanlıların yakalanma tarihlerini mevsimsel olarak değerlendirdiğimizde önemli bir kısmının olayların akabinde veya olaylardan birkaç gün sonra gerçekleştiği de dikkate alındığında zanlıların yakalama çalışmalarının süratli bir biçimde aynı mevsim ya da takip eden mevsim içinde büyük çoğunluğunun gerçekleştiği ifade edilebilir. Bu durum da Osmanlı Devleti'nin ülkesinde asayişin sağlaması için gerekli her türlü çalışmayı yapmaya çalıştığı şeklinde açıklanabilir.

Zile'de meydana gelen 2 olay dikkat çekici olduğu için burada zikredilme gereği duyulmuştur. Kazada meydana gelen bir olayda olay meydana geldikten sonra olayla ilgili ihbarda bulunulması üzerine Zile adliye heyeti ile polis memuru ve diğerleri tarafından tahkikata başlanmıştır (BOA, DH.TMIK.M., 121/14, H-20-12-1319). Bu tarihte Zile'de polis memuru olduğu ve tahkikat görevini ifa ettikleri

anlaşılmakta. Bir başka olayda ise zanlılar, jandarma müfrezesini soydular. Soygunda müfrezenin birinin elinde bulunan şıнайder jandarma tüfeği ile jandarmaya zimmetli eyeri ile birlikte bir adet atını gasp ederek kaçtılar. Bunun üzerine gerek Zile’de gerekse Amasya sancağında zanlıların yakalanması için jandarma müfrezeleri arama-tarama faaliyetlerine başladılar. Ayrıca gerekli mahallere de telgrafla bilgi verildi (BOA, DH.TMIK.M., 121/14, H-20-12-1319). İki husus dikkat çekmekte. Birincisi jandarmanın silahının şıнайder marka olduğu ve süvari jandarmanın görevli olduğudur.

Sonuç

Osmanlı Devleti’nde 1865 yılında ilk defa istatistik kalemi kuruldu. 1875’e gelindiğinde Ticaret Ziraat Nezareti bünyesinde bir kez daha istatistik birimi kuruldu. II. Abdülhamit’in iktidara çıkmasından sonra Osmanlı Devleti’nde bir çok alanda olduğu gibi istatistik alanında da merkez teşkilatındaki çeşitli birimler ile nezaretlerde isminin içinde istatistik yer alan istatistik birimleri kuruldu ve bu birimlerden bazıları 1918 yılına kadar gelişim göstererek varlığını devam ettirdi.

II. Abdülhamit’in iktidarının henüz 4. yılının 4. ayında vilayetlere gönderilen bir telgrafla vilayetlerden merkeze ceraim istatistiklerinin gönderilmesi istendi. Böylece vilayetlerin suç yapıları ile ilgili bir nevi önceden bilgi sahibi olmak amaçlandığı ifade edilebilir. Sadece bununla da kalınmadı. Zanlıların fotoğrafları hatta el fotoğrafları dahi çektirilerek amatör anlamda suç-el parmakları uzunluğu ilişkisi incelenmeye yahut saptanmaya çalışıldı. Böylece bir taraftan vilayetlerin suç durumlarının sözel olarak fotoğrafı çekilmeye çalışılırken görsel olarak da zanlıların fotoğrafları çekilerek bu konu daha da derinlemesine araştırılmaya çalışıldı.

1879 yılı Aralık ayında yayımlanan telgraf sonucu vilayetlerden merkeze istatistikler gönderilmeye başlandıysa da bir süre sonra bu uygulamadan şimdilik bilinmeyen bir sebeple vazgeçildi. 1895 yılına gelindiğinde ise vilayetlerden merkeze tekrar ceraim istatistikleri gönderilmeye başlandı. 1895-1899 arası yine istatistiklerin gönderilmediği/gönderilemediği tespit edildi. 1899’dan sonra kesintisiz bir biçimde 1920’lere kadar ceraim istatistiklerinin taşradan merkeze gönderilmesi sürdü. Bu arada 1895 yılında düzenlenen ceraim istatistiklerinin şekilleri ile 1899’da düzenlenen istatistiklerin şekilleri birbirinden farklıydı. 1902 yılına

gelindiğinde ise ceraim istatistiklerine zanlıların yakalanma tarihleri de eklendi. Bundaki amaçlar şu şekilde sıralanabilir; zanlıların yakalanma tarihlerine bakarak taşrada görev yapan polis ve jandarma ekiplerinin görevlerini yapıp yapmadığını merkezden takip etmek, zanlıların yakalanma sürelerinden taşradaki güvenlik güçlerinin görevlerini ne kadar sürede yerine getirdiklerini tespit etmek, eğer güvenlik güçleri zanlıları yakalayamıyor veya yakalamakta güçlük çekiyorlar ise özellikle zanlıların yakalanma tarihlerinin boş olmasından hareketle bunun sebeplerini araştırmak ve bu sebepleri ortadan kaldıracak önlemler almak.

Tokat'a ait ceraim cetvelleri incelendiğinde Tokat merkezden sonra en fazla suçun Zile'de işlendiği görülmektedir. Bunda Zile nüfusunun diğer kazalar olan Erbaa ve Niksar'dan fazla olması etkili olduğu ifade edilebilir. Ceraim cetvellerine göre kaza merkezlerinde suç sayıları daha az, kırsal bölgelerde suç sayıları daha fazladır. Bunun sebepleri şu şekilde sıralanabilir. Kaza merkezlerindeki nüfus miktarının kırsal bölgelerdeki toplam nüfusa göre az olması, kaza merkezlerinde halkın polise müracaat etmeden-dolayısıyla da ceraim kaydı oluşmadan-doğrudan mahkemelere müracaat etme imkanının bulunması, kaza merkezlerinin asayiş ve güvenliğini sağlayan polis, jandarma ve askeri kuvvetlerin merkezlerde konuşlu olması, güvenlik kuvvetlerinin kırsalda daha geniş bir coğrafyaya hizmet götürmesi, son olarak da kırsal bölgelerde görülen eşkıyalık hareketleri.

Tokat'a ait ceraim cetvelleri kayıtlarına göre Tokat ve kazalarında işlenen suçların daha çok kesici delici aletlerle ikinci sırada ise ateşli silahlarla işlendiği görülmektedir. Bunun nedenleri arasında kesici-delici aletleri teminin ateşli silahları teminden daha kolay ve daha ucuz olması, bu aletlerin kolay gizlenebiliyor olması ve kesici-delici aletlerin yasak silahlar grubundan olmaması sayılabilir.

1899-1905 yılları arasında Tokat'ta meydana gelen suçların işlenme vakitleri açısından cetvellerdeki kayıtlar değerlendirildiğinde, suçların büyük çoğunluğunun kayıtlara göre gündüz işlendiği, kandil geceleri ile bayram gece ve gündüzlerinde Tokat'ta suçların işlenmediği ortaya çıkmıştır. Fakat ilginç bir biçimde 1899-1905 yılları arasında "Cuma" gününün, suç işlenme sayısı bakımından üçüncü sırada olması da dikkat çekici bir durumdur.

Tokat'a ait ceraim cetvelleri başka araştırmacılar tarafından hazırlanmış diğer ceraim cetvelleri gibi mekan ve zaman, suç sebepleri ve suç aletleri açısından incelendi. Bu çalışmanın diğer çalışmalardan farkı suç-zaman başlığı altında haf-

tanın günleri, dini günler geceler, suç vakti(gece-gündüz) açısından incelenmiş olmasıdır. Ayrıca zanlı-mağdur ilişkisi ve zanlıların yakalanma sürelerini tespit etme açılarından da bu çalışma diğer çalışmalardan ayrılmaktadır.

Osmanlı Devleti'nin diğer mülki-idari birimlerine ait ceraim cetvelleri, tarafımızca yapılan bu çalışmadaki plan çerçevesinde incelenebileceği gibi iki bölgenin ceraim cetvelleri yine bu plan çerçevesinde karşılaştırılması şeklinde de incelenebilir. Ayrıca yukarıdaki başlıklardan biri esas alınarak Osmanlı Devleti'nin bir bölgesi tez ya da kitap çalışması olarak incelenebileceği gibi iki bölgesi bir başlık merkezinde karşılaştırmaları olarak da ele alınabilir. Suç ile suçun işlendiği zaman açısından yahut suç ile suçta kullanılan silahlar veya olaylar merkez alınmak kaydıyla Osmanlı Devleti'nin bir, iki veya üç vilayeti ya da Başkent, Anadolu, Arap Yarımadası, Balkanlar bölgeleri de tek başına değerlendirilebilir. Bundan önce yapılmış çalışmalar ile bu çalışma ve bu çalışmadaki farklılıklar bir bütün halinde bundan sonra yapılacak diğer çalışmalara örnek olması temenniyle Tokat'a ait ceraim cetvellerinin kalan kısımları da incelenip değerlendirildiğinde Tokat'ın tarihinin bir bölümü daha aydınlatılmış olacağı kanaatindeyiz.

Evkâf-ı Ümem Tarihi'nde Osmanlı'dan Cumhuriyete Tokat ve Çevresi Vakıfları

PROF. DR. RIFAT GÜNALAN
İstanbul Üniversitesi

Giriş

Tokat'ın en eski yerleşim yerinin günümüzde Tokat'ın yaklaşık 8 km. doğusunda bulunan Gümenek olduğu kabul edilmektedir. Kentin bugünkü yerindeki kuruluşunun ise Ortaçağ'a rastladığı öne sürülmektedir. Roma ve Selçuklu dönemlerinde kale-kent görünümünde bir sınır kenti olarak ifade edilen Tokat'ın daha sonra yol kavşağında bulunması nedeniyle bir ticaret kenti olarak öne çıktığı ve 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar da bu yapısını koruduğu anlaşılmaktadır.¹ Tokat'ta Türk hâkimiyeti 1073'te Danişmendlilerin burayı ele geçirmesiyle başlamıştır.² 1178'de Danişmendlilerin ortadan kaldırılmasıyla birlikte şehirde Anadolu Selçuklu egemenliği başlamıştır. Tokat, 14. yüzyılın ortalarından itibaren İlhanlılara tabi Anadolu eyaletinin bir parçası olmuştur. 1335'te Eretna Bey'in hâkimiyetine giren Tokat, 1381'den itibaren Kadı Burhaneddin'in kontrolüne girmiştir. Tokat ve çevresi Kadı Burhaneddin'in Akkoyunlulara yenilmesinden sonra 1398'de Osmanlı yönetimi ile tanışmıştır.³

Osmanlıların ilk asrında genelde bütün Anadolu toprakları, özelde ise Amasya, Tokat ve Sivas yöreleri için Rum tabiri kullanılmıştır. 1413 yılında Anadolu ve Rumeli beylerbeyliklerinin yanında üçüncü bir idari birim olarak Rum Beyler-

1 Mehmet Beşirli, *Orta Karadeniz Kentleri Tarihi I Tokat (1771-1853)*, Tokat 2005, s. 8

2 Esat Aktaş, *XIX. Yüzyılın Son Çeyreğinde Tokat Sancağı*, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Tokat 2009, s. 8.

3 Beşirli, *Orta Karadeniz Kentleri Tarihi I Tokat (1771-1853)*, s. 9.

beyliği kurulmuştur.⁴ İlk zamanlarda Sivas, Tokat ve Amasya'dan oluşan Rum Beylerbeyliği'ne II. Murad'ın son dönemlerinde Canik ve Çorum, daha sonra da Karahisar-ı Şarki yöreleri dâhil edilmiştir. Söz konusu dönemde Rum Eyaleti'nin merkez toprakları olarak kabul edilen Sivas, Tokat ve Amasya ise önemlerine binaen *Eyâlet-i Rûmiyye-i Suğrâ* adını almışlardır.⁵

1413-1520 yılları arasında Rum eyalet merkezi, bazen Amasya bazen de Tokat olmuştur. 1520'de eyaletin merkezi Sivas'a taşınarak Tokat, Sivas sancağına bağlı bir kaza haline getirilmiştir. Tokat kazası 1520'den 1600'lere kadar Merkez Nahiyeye (Tokat), Cincife, Gelmuğat, Kafirni, Kazabad, Komanat, Tozanlu, Venk ve Yıldız olmak üzere toplam dokuz nahiyeden oluşmaktaydı. 1620'lerde Tokat'ın nahiyeye sayısı Merkez, Cincife, Komanat ve Kafirni olmak üzere dörde düşürülerek kaza sınırları içerisindeki padişah hasları valide sultan hassına dönüştürülmüş ve bunların idaresi voyvodaya bırakılmıştır. Tokat Voyvodalığı kurulana kadar, Rum Eyaleti mali işlemler Rum Hazinesi Defterdarlığı eliyle yürütülmekteydi. 1620'lerde Rum Hazinesi Defterdarlığı kaldırılmış ve onun yerine Tokat Voyvodalığı kurulmuştur.⁶ Tokat Voyvodalığı idari birimi sancak statüsünde olması sebebiyle mali işler dışında askeri ve siyasi konularda da yetkiliydi.⁷

Tanzimat Fermanı'nın ilanından sonra idari sistemde yapılan değişikliğin bir sonucu olarak, 1840'ta Tokat Voyvodalığı kaldırılmış ve Tokat Muhasıllığı kurulmuştur. 1842'de muhasıllıktan vazgeçilmiş ve şehir bir müddet kaza müdürleri tarafından idare edilmiştir. 1864 Vilayet Nizamnamesi'nden sonra ise kaza statüsünü koruyan Tokat bir kaymakamın idaresine bırakılmıştır.⁸ 12 Ocak 1880 tarihinde Tokat sancak statüsünü elde etmiş ve 1920 senesine kadar da bu idari yapısını korumuştur.⁹ 31 Mayıs 1920 tarihinde TBMM'nin aldığı kararla Tokat, günümüzdeki il konumuna kavuşmuştur.¹⁰

Tokat'ın Türk hâkimiyetine geçmesiyle; Danişmendliler, Anadolu Selçukluları,

4 Ahmet Şimşirgil, *Osmanlı Taşra Teşkilatı'nda Tokat (1455-1574)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, İstanbul 1990, s. 28-43.

5 Tayyib Gökbilgin, (1979), "Tokat", *İA*, 12/1, s. 403-412.

6 Erol Özvar, "XVII. Yüzyılda Osmanlı Taşra Maliyesinde Değişim: Rum Eyaletinde Hazine Defterdarlığından Tokat Voyvodalığına Geçiş", *XII. Türk Tarih Kongresi (Ankara, 4-8 Ekim 1999) Bildiriler*, Ankara 2002, s. 16051634.

7 Mehmet Beşirli, "Tokat Voyvodalığı (1774-1842)", *Belleten*, LXIX: 254, 2005, s. 161- 215.

8 Ali Açıklı, "Tanzimat Döneminde Tokat Kazasının İdari ve Nüfus Yapısında Meydana Gelen Değişiklikler (1839-1880)", *Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 27: 2, 2003, s. 256.

9 Mehmet Mercan, "Tokat'ın Mutasarrıflık Oluşuna Dair Bir Belge", *Tokat Kültür Araştırma Dergisi*, 10: 17, 2002, s. 16-17.

10 Ali Açıklı, "Tokat Sancağı'nın İdari Durumu ve Nüfus Yapısı (1880-1907)", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 14:2, 2004, 359.

İlhanlılar ve Osmanlı dönemlerine kadarki idari, askeri, ekonomik ve kültürel yapısına dair kısaca Tokat tarihi üzerine birçok akademik çalışma yapılmıştır. Bu çalışmada ise Tokat'ın Osmanlı hâkimiyetine geçişi sonrasında ait vakıf eserleri hakkında daha önce tarihçiler tarafından pek fazla bilinmeyen ve kullanılmayan Muhammed Vâmık Şükrü Efendi tarafından müellif hattıyla kaleme aldığı *Evkâf-ı Ümem Târihi* adlı eser temel kaynak olarak ele alınmıştır. Bu çalışmada Tokat'ın Osmanlı hâkimiyetine geçişinden günümüze kadar Tokat merkez ve kazalarında yapılan vakıf eserleri ele alınmıştır. Vâmık Şükrü Efendi eserinde, Osmanlı dönemine ait bütün şehir ve kasabalarında yapılan vakıf eserlerine ait listeleri ayrıntılı bir şekilde verilmiştir. Öncelikle bu kadar geniş bir coğrafya birden fazla çalışmayı gerektireceğinden bu tebliğde günümüzde Tokat merkez olmak üzere bugün Tokat'ın ilçeleri konumundaki Zile, Niksar, Artıkâbâd, Kazâbâd, Erbaa, Sonisa, Reşadiye (İskefser) gibi yerleşim yerlerindeki vakıf eserlerine ait kayıtların tespiti ile iktifa edilmiştir. Müellif'in bu vakıf eserlerinin tespitinde birincil ve ikincil kaynaklara müracaat ettiği görülmektedir. Özellikle Tokat ve kazalarına ait vakıf eserlerine dair bilgiler; bugün Vakıflar Arşivi Genel Müdürlüğü'nde yer alan Kuyûd-ı Vakfiye Kayıtları, Salnâmeler, Katip Çelebi'nin Cihannümâsı, Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, Evkaf Bütçe Defterleri gibi birincil ve ikincil kaynaklara istinaden ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Bu çalışmada bazı hususlar ön plana çıkarılmak istenmiş olup bunlardan birincisi, Muhammed Vâmık Şükrü Efendi'nin, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'ndeki belgeleri kullanarak telif ettiği *Evkâf-ı Ümem Târihi* adlı eserini tanıtmaktır.¹¹ İkincisi telif edilen eserde konunun esasını da içeren günümüzdeki Tokat'ın Osmanlı hâkimiyetine geçişinden günümüze, ortaya çıkan vakıf eserlerinin en azından bir listesini ileride yapılacak çalışmalara yardımcı olmak amacıyla kronolojik bir sıra ile vermektir.

Çalışma öncelikle tanıtımını yapmaya çalıştığım *Evkâf-ı Ümem Târihi*'nin müellifi Muhammed Vâmık Şükrü Efendi ile eserine dair bilgilerle başlayıp makalenin konusuna dair bilgilerin sıralanması şeklinde devam edecektir.

Evkâf-ı Ümem Târihi'nin yazarı Muhammed Vâmık Şükrü Efendi olup 1288/1871-1872 tarihinde Şam'da doğmuştur. Vâmık Şükrü Efendi, Süvari Alay Emni Ahmed Hamdi Bey'in oğludur. Dedesi, Mustafa Paşa b. Abdullah'tır. Vâmık Şükrü

11 Muhammed Vâmık Şükrü Efendi, *Evkâf-ı Ümem Târihi*, c.1-8, İstanbul 1940.

7 — Tokat manzarai umumisi

Foto. O. Nuri

Ali Paşa
Camiinden
Gülbahar
Hatun
(Meydan)
Cami, 1930'lu
Yıllar.

Efendi, bürokraside ilk olarak Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti Masârifât İdâresi'nde daha sonra da Dâhiliye Nezâreti Muhâsebe Kalemî'nde görevlerde bulunup 1947 tarihinde vefat etmiştir.

Evkâf-ı Ümem Târihi

Eser, İslam, Selçuklu ve Osmanlı vakıfları tarihi alanında Muhammed Vâmık Şükrü Bey tarafından yirmi beş yıllık bir emeğin mahsulü olarak ortaya konulmuştur. 1915-1940 yılları arasında 25 yıllık yoğun bir emekle ortaya konulan eser sekiz cilt ve yaklaşık 6000 sayfadan oluşmaktadır. Eser bugün İstanbul Üniver-

sitesi Hukuk Fakültesi Kütüphanesi'nde üniversiteye vakfedilmiş olarak bulunmaktadır.

Müellif eserinde ilk olarak vakıf kavramını; İslam dini ve ulehasının görüşlerine yer vererek detaylı bir şekilde açıklamaktadır. Ayrıca vakfın sosyal dayanışma fonksiyonu ile medeniyet, ümran ve estetiğe dair yönlerini de anlatmaktadır. Vakıflar konusunda tarih yazmanın zorluklarını, alıntılarının değerlendirilmesi, eserde vakıfların mevcut durumu, gelecekte uğrayacağı muhtemel sıkıntılar gibi birçok hususa değinilmektedir. Bununla birlikte vakıf eserlerinin ilk yapımından Cumhuriyet'e kadar olan süreçte geçirdiği değişimler de yer yer ele alınmaktadır.

Evkâf-ı Ümem Târîhi'nin ilk cildi 972 sayfa olup mukaddime ve medhal kısmıyla başlayıp İslam öncesi devletlerdeki vakıf benzeri uygulamalar ile İslam'ın ilk yıllarına ait vakıflara ait bilgiler verilmektedir. Gayrimüslim toplumlardau vakıf anlayışı, uygulama şekilleri, vakıf müesseseleri gibi konular detaylı ve akademik üslupla değerlendirilmiştir. Cildin son konusunu ise müellifin eserlerinden biri olan *Kıssa-i Ashâb-ı Kehf* adlı eserin tanıtımı oluşturmaktadır.

İkinci cilt 981 sayfa olup "*İslam'da Vakfın Aslı*" adlı başlıkla başlayıp "*Enbiya-i İzâm Evkafı*" ile son bulmaktadır. İslam'ın ilk yıllarında yapılan cami, mescit, türbe, kütüphane, imaret gibi vakıf müesseseleri ve eserleri gerek liste olarak tek tek özet bir şekilde gerekse değişik kaynaklara istinaden ayrıntılı olarak açıklanmaktadır.

Üçüncü cilt 772 sayfa olup Yemen'de teşekkül eden hükümetlerden "Benî Ziyad" başlığı ile başlamaktadır. 113. sayfada Gaznevîler Devleti'nin teşkilat yapısı ve burada görev yapan üst düzey yöneticiler ile bunlara ait vakıflara yer verilmektedir. Kirman Selçûkîleriyle devam eden cilt genelde Büyük Selçuklu Devleti dönemi ile Anadolu Beylikler dönemine ait tarihi olaylar ve kişileri ele almaktadır. Bu dönemde yapılan vakıf eserleri yukarıda ifade edilen usul üzere yer almaktadır.

Dördüncü cilt 838 sayfadan müteşekkil olup Osmanlı dönemi sultanları, hânedan üyeleri, devlet erkanı ve devrin eşraf ve ricaline ait vakıf kayıtları yer almaktadır. Bu cildin dokuzuncu sayfasında Osmanlı padişahları ve hüküm sürdükleri süreler kronolojik olarak verilmektedir. Her padişahın saltanat döneminin idari ve siyasi durumu, siyasi çekişmeler, ekonomik ve sosyal durum anlatıldıktan sonra vakıf eserleri; önce dönemin sultanına ait hayır eserleri, daha sonra döneme ait yapılan hayır eserleri başlıkları altında; cami, türbe, zaviye, imaret, medrese, kü-

tüphan, çeşme, namaz-gâh, sebil, tekke, ayazma vs. şeklinde genelde kronolojik bir sıra takip edilerek verilmektedir. Genel bir tanıtımdan sonra ilk Osmanlı sultanı, Osman b. Ertuğrul Bey (699-726)'e ait dönemin özellikleri ve vakıf eserleri ile başlayıp Dördüncü Sultan Mehmed b. Sultan İbrahim (1058-1099)'in dönemine ait âsâr-ı hayriye ile sona ermektedir.

Beşinci cilt 720 sayfadan oluşmakta olup II. Sultan Süleyman b. İbrahim (1099-1102)'in saltanat dönemi ile başlayıp Sultan Mehmed Reşad b. Abdülmecid'e ait hayır eserleri ile sona ermektedir.

Altıncı cilt 867 sayfa olup Osmanlılar devrine ait olup târih-i inşâları ve bânileri bilinmeyen âsâr-ı hayriyeyi içermektedir. Burada yer alan kayıtların *Kuyûd-ı Vakfiye* ve diğer bilinen kaynaklardan toplanarak yazıldığı ifade edilmektedir. Ayrıca bu cilt oluşturulurken yaşanan sıkıntılar: “*Şehir, kasaba ve köy isimlerine ait hatalar, bilinenlerin aynen yazıldığı bilinmeyenlerin okunduğu gibi yazıldığı, ayrıca daha önce farklı bir şehre bağlı olanlar sonraki vilayet taksiminde başka illere bağlanması*” şeklinde ifade edilmektedir. Bu ciltteki vakıf kayıtları Ankara şehriyle başlamış Kırım ve Mısır'la sona ermektedir.

Yedinci cilt 937 sayfadır. Bu cilt müellifin eserlerinden *Risâle-i İbn-i Zeydun Tercümesi* adlı eserin tanıtımıyla bitmekte ve genelde Rumeli bölgesine ait bânileri ya da inşâ tarihi bilinmeyen vakıf eserlerini içermektedir. Burada verilen vakıf kayıtları şehir adına göre düzenlenmiştir. Ancak bu cildin son kısmı sadece Rumeli bölgesi değil değişik dönemlerde yapılan bânî veya inşâ tarihi bilinmeyen diğer vakıf kayıtlarını da içermektedir.

Sekizinci cilt bütün ciltlerin indeksinden oluşmaktadır. İndeksler alfabetik olarak şehir, isim ve kavram adlarına göre ciltler esas alınıp ayrı ayrı düzenlenmiştir.

Tokat'a ait idari, siyasi ve sosyal hayata dair kayıtlar ile vakıf kayıtları 3, 4, 5, 6 ve 7. ciltlerde yer almaktadır. 3. cilt Selçuklu dönemi, 4 ve 5. ciltler Osmanlı dönemini ve 6 ve 7. ciltler ise daha çok bânileri bilinen ancak vakıf tesis ve tarihi belirtilmeyen listelerle devam edip nihayete ermektedir.

Osmanlı Dönemi Tokat Vakıfları

Sultan II. Murad'ın Tokat'taki Vakıf Eseri

Sultan II. Murad'ın *Evkâf-ı Ümem Târihi* adlı eserde 1 camisinden bahsedilmekte ancak ismi ve yeri hakkında bilgi verilmemektedir.¹² Bu camiye ait kayıt şu şekildedir:

Câmi: Tokat'ta.

Sultan II. Bayezid'in Tokat'taki Vakıf Eserleri

Sultan II. Bayezid'e ait iki vakıf eserinden bahsedilmektedir. Bunlardan ilki külliye tarzında imaret ve medresenin bir arada olduğu ancak Tokat'ın hangi semtinde, kaç tarihinde inşa edildiğine dair bilgi verilmemektedir. İkincisi bir cami olup Tokat'a bağlı Sorku Oğlanı köyünde olup 21 Zilkade 898/3 Eylül 1493 tarihlidir. Bu cami aslında Sultan II. Bayezid'in annesine ait olup Sultan II. Bayezid'in Tokat'ta bulunan hayratına ait vakfiyede zikredildiği görülmektedir.¹³

“İmâret ve Medrese: Tokat'ta.

Câmi: Sorku Oğlanı karyesinde. İkinci Sultan Bâyezid'in vâlidesininidir. Sultan Bayezid'in Tokat'taki hayratına dair olan 21 Zilkade 898/3 Eylül 1493 tarihli vakfiyesinde gösterilmiştir. Köyün Tokat sancağı dâhilinde olması düşünülmektedir” şeklinde bir ifadeyle kayıt sona ermektedir.”

Sultan I. Selim'in Tokat'taki Vakıf Eseri

Sultan I. Selim'in Tokat'ta bulunan vakıf eseri annesi Gülbahar Hatun adına yaptırılmış olan Hâtuniye Câmi ismiyle bilinmektedir. Müellif bu vakıf kaydının tarihini vermemekle birlikte eserin iki ayrı kaynakta geçtiğini aşağıdaki şekilde ifade etmektedir.¹⁴

“**Câmi:** Tokat'ta. Bu da Hâtuniye nâmıyla meşhûr olup Gülbahar Hâtûn'a mensûbdur. [*Kuyûd-ı Vakfiye Ahkâm Sene 1239 Defteri*]’nde kaydı vardır. Yine [*Kuyûd-ı Vakfiye'den Anadolu Askeri Evvel Defteri*]’nde “Ma’akeş kazâsında Nuroğlan karyesinde Gülbahar Hâtûn Câmi” diye bir kayıt mevcûddur.” şeklinde kayıtlıdır.

¹² *Kuyûd-ı Vakfiye'den: Sivas İkinci Esâs Defteri*'nden naklen Muhammed Vâmık Şükrü Efendi, *Evkâf-ı Ümem Târihi*, c. 4, s. 126.

¹³ Muhammed Vâmık Şükrü Efendi, *Evkâf-ı Ümem Târihi*, c. 4, s. 211, 214.

¹⁴ Muhammed Vâmık Şükrü Efendi, *Evkâf-ı Ümem Târihi*, c. 4, s. 268.

Kanûnî Sultan Süleyman Dönemi Vakıf Eserleri

Müellif bu dönemde Kanûnî Sultan Süleyman ve hanedan üyelerinin Tokat'ta bir vakıf eserinden bahsetmemektedir. Ancak Sultan Süleyman döneminde iki camiden bahsedip bunlardan ilkinin Temerrüd Ali Paşa¹⁵ tarafından diğerinin ise Seyyid Hasan Rufâî¹⁶ tarafından vakfedildiğine dair bilgiler vermektedir. Ayrıca Temerrüd Ali Paşa'nın kısa biyografisini *Sicill-i Osmânî*'ye atfen vermektedir.¹⁷

“**Câmi:** Tokat'da. Temerrüd Ali Paşa'nındır.¹⁸ *Sicill-i Osmânî*'ye dayandırılarak Temerrüd Ali Paşa hakkında verilen bu bilgilerde hatalar ve eksiklikler bulunmaktadır. Zira Temerrüd Ali Paşa Şam valisi iken 978/1570'de öldüğü ve Şam'da Şeyh Muhyiddin Arabî'nin türbesine defnedildiği bildirilirken diğer kaynaklarda Erzurum Beylerbeyi iken 980/1572'de Erzurum'da öldüğü ve cenazesinin oğlu tarafından alınarak Ali Paşa'nın yaptırdığı caminin bahçesindeki türbesine gömüldüğü bildirmektedir.¹⁹

Câmi: Tokat'da. 992/1584'de Seyyid Hasan Rufâî yaptırmıştır. Kendisi 996/1587'de orada vefât etmiştir.”

Sultan I. Ahmed Dönemi Vakıf Eserleri

Bu döneme ait kayıtlarda Tokat'ta inşa edilen bir mevlevihaneden bahsedilmektedir. Bu mevlevihanenin bânisi Süklün Muslu Paşa veya Ağa şeklinde ifade kaydedilmiştir. Mevlevihane ve bânisine dair bilgiler Evliya Çelebi'ye atfen aşağıdaki şekilde tespit edilmiştir.

“**Mevlevîhâne:** Tokat'ta olup bânisi Süklün Muslu Paşa'dır. Evliyâ Çelebi, Bu mevlivâhâne için der ki: “Misli bir diyârda yokdur. Meğer İstanbul'da Beşiktaş Mevlivâhânesi ola. Ammâ bunun evkâfı ondan pek ziyâde olmağla gâyet ma'mûrdur.” Müellif Mevlevihane'ni bina edip vakfiyesini hazırlayan Muslu Paşa'nın kısa bir de biyografisini vermektedir. Buna göre; Süklün Muslu Paşa [yâhûd Ağa] 1021/1612'de yeniçeri ağası olmuş ve 1022/1613'de azl edilip 1023/1614'de tek-

15 Muhammed Vâmîk Şükrü Efendi, *Evkâf-ı Ümem Târîhi*, c. 4, s. 429.

16 Muhammed Vâmîk Şükrü Efendi, *Evkâf-ı Ümem Târîhi*, c. 4, s. 496.

17 “*Câmi: Tokat'da. Temerrüd Ali Paşa'nındır. Mümâileyh enderün-i hümâyûndan yetişerek miralem ve yeniçeri ağası oldukdan sonra 956'da Bağdad 961'de Konya 968'de Şam 976'da Sivas ve 977'de sâniyen Şam vâlisi olup 978'de vefât ederek orada Şeyh Muhyiddin Arabî türbesine defn edilmiştir. [Sicill-i Osmânî]*” Muhammed Vâmîk Şükrü Efendi, *Evkâf-ı Ümem Târîhi*, c. 4, s. 429.

18 Muhammed Vâmîk Şükrü Efendi, *Evkâf-ı Ümem Târîhi*, c. 4, s. 429.

19 Erhan Afyoncu, “Temerrüd Ali Paşa”, *DİA*, İstanbul 2011, c. 40, s. 412-413.

rar nasb olunmuş ve 1024/1615'de İran harbinde şehit düşmüştür. Muslu, Musluhiddin'den Murahhamdır (kısaltılmıştır).”²⁰

Yaptığım araştırmalarda bu dönemde Süklün Mustafa Ağa'nın varlığı mevcut olup 1614 yılında azledildiği bildirilirken Muslu Ağa için “Süklün” sıfatının kullanılmadığı görülmektedir.²¹

Sultan IV. Mehmed Dönemi Vakıf Eserleri

Bu döneme ait Tokat'ta inşa edilmiş olan iki vakıf eserinden bahsedilmektedir. İlki külliye tarzında Câmî ve Mekteb bir arada olup Niksar'da Halil Efendi isminde hayır sahibi tarafından Evâil-i Muharrem 1082/11-20 Mayıs 1671 tarihli vakfiye ile tesis edildiği belirtilmektedir.²²İkincisi Tokat'taki mevlevihanenin içerisine yaptırılan bir çeşme olup 1063/1652 tarihlidir. Bu çeşmeye dair bilgiler yine Evliya Çelebi'ye atfen verilmekte ve Evliya Çelebi'nin bu çeşmeyi Mevlevihane Pınar'ı olarak isimlendirdiği belirtilmektedir.²³

“**Câmî ve Mekteb:** Niksar'da. Halil Efendi nâmında bir sâhib-i hayrındır. Vakfiyesi Türkçe'dir. Tarihi: Evâil-i Muharrem 1082/11-20 Mayıs 1671'dir.

Çeşme: Tokat'da Mevlevîhâne'de. Tarihi şöyledir:

Çeşme-i âb-ı hayâtı buldular

1063/1671

Evliyâ Çelebi buna Mevlevîhâne Pınarı diyor.”

Sultan Abdülmecid Dönemi Vakıf Eserleri

Sultan Abdülmecid'in şahsına ait Tokat'ta bir vakıf eseri bulunmamaktadır. Ancak dönemin ünlü paşalarından Aşkar Ali Paşa'nın Tokat'ta yaptırdığı kütüphane ve Ali Paşa'nın biyografisi hakkında önemli bilgiler verilmektedir.²⁴

“**Kütübhâne:** Tokat'ta. Aşkar Ali Paşa'nındır. Mevcûdu 300 cild kitap olduğunu

20 Muhammed Vâmık Şükrü Efendi, *Evkâf-ı Ümem Târihi*, c. 4, s. 574.

21 Ş. Barihüda Tanrıkorur, “Tokat Mevlevihanesi”, *DİA*, İstanbul 2012. c.41, s. 227-230

22 Muhammed Vâmık Şükrü Efendi, *Evkâf-ı Ümem Târihi*, c. 4, s. 814.

23 Muhammed Vâmık Şükrü Efendi, *Evkâf-ı Ümem Târihi*, c. 4, s. 836.

24 Muhammed Vâmık Şükrü Efendi, *Evkâf-ı Ümem Târihi*, c. 5, s. 565.

Ma'arif Salnâmesi'ne istinaden kaydedilmektedir. Aşkar Ali Paşa'nın biyografisine dair ise şu malumat verilmektedir: "Mûmâileyh Ali Paşa, yüzbaşı rütbesiyle Enderûn-ı hümâyûn ağalarını ta'lîme me'mûr olmuştu. Sonra binbaşı, miralay, mirlivâ olup 1251 Şabân/Kasım 1835'de vezaretle Şehr-i Zor vâlisi, 1253/1837'de azl edilip 1254/1838'de Trablusgarb ve 1258/1842'de azl olunarak 1260/1844'de Sivas ve o sene Musul valisi ve 1262/1846'da şeyhülhareme ve o sene Zilhiccesi'nde sâniyen Sivas ve müte'âkiben sâniyen Musul valisi olup 1265/1848'de azl edildi. 1269/1852'de Şam vâlisi ve 1270/1853'de azl ile 1276/1859'da Meclis-i Vâlâ a'zâsı oldu. 1278/1861'de azl olunarak 24 Safer 1285 /16 Haziran 1868'de vefât eyledi. Eyüb'de medfundur".

Sultan II. Abdülhamid Dönemi Vakıf Eserleri

Sultan II. Abdülhamid dönemine gelindiğinde Tokat'ta sultana dair bir vakıf eseri görülmemektedir. Ancak Sultan II. Abdülhamid döneminde Tokat merkeze bağlı köy, kaza ve nahiyelerinde 11 caminin vakfiye tarihleri, eserlerin nerede bulunduğu ve bânileri hakkında önemli bilgiler vermektedir. Burada yer alan bilgilere göre; camilerin altı tanesi Tokat'a bağlı köylerde, üç tanesi Erba'a'nın köylerinde, birer tanesi ise Zile ve Kazaâbâd kazasına bağlı köylerde yapılmıştır.

“Câmiî: Tokat sancağında Erba'a kazâsında Devre karyesinde. Muhsin Ağa b. Ahmedî'ndir. Vakfiyesi Türkçe'dir. Tarihi: 5 Cumâdelâhire 1301/2 Nisan 1884'dür.²⁵

Câmiî: Tokat'ta Kızılkaya karyesinde. Salihoğlu Dursunu'ndur. Vakfiyesi Türkçe'dir. Tarihi: 10 Receb 1311/17 Ocak 1894'dür.²⁶

Câmiî: Tokat sancağında Erba'a kazâsında Hacıbüklü karyesinde. Timurcioğlu Salih Ağa'nındır. Vakfiyesi Türkçe'dir. Tarihi: 15 Rebûlevvel 1300/14 Ocak 1883'dür.²⁷

Câmiî: Tokat'ta Erba'a kazâsında Hayankerş(?) karyesinde. Sarıcaoğlu Ali Beyi'ndir. Vakfiyesi Türkçe'dir. Tarihi: 3 Safer 1323/9 Nisan 1905'dir.²⁸

Câmiî: Tokat sancağında Medâsıl karyesinde. İmâmoğlu Ebûbekir b. Osmanı'ndır. Vakfiyesi Türkçe'dir. Tarihi: 7 Ramazan 1311/14 Mart 1894'dir.²⁹

25 Muhammed Vâmîk Şükrü Efendi, *Evkâf-ı Ümem Târihi*, c. 5, s. 656.

26 Muhammed Vâmîk Şükrü Efendi, *Evkâf-ı Ümem Târihi*, c. 5, s. 657.

27 Muhammed Vâmîk Şükrü Efendi, *Evkâf-ı Ümem Târihi*, c. 5, s. 665.

28 Muhammed Vâmîk Şükrü Efendi, *Evkâf-ı Ümem Târihi*, c. 5, s. 666.

29 Muhammed Vâmîk Şükrü Efendi, *Evkâf-ı Ümem Târihi*, c. 5, s. 674.

Câmi: Tokat'da Zile'ye tâbi' Elhâc İlyas karyesinde. Sancioğlu Hasan Efendi'nindir. Vakfiyesi Türkçe'dir. Tarihi: 12 Şaban 1309/12 Mart 1892'dir.³⁰

Câmi: Tokat'ta Belye karyesinde. Aşıkoğlu Ömer Kethüdâ'nındır. Vakfiyesi Türkçe'dir. Tarihi: 5 Cumâdelâhire 1299/24 Nisan 1882'dir.³¹

Câmi: Tokat'ta Kazâbâd nâhiyesinde Kal'adere karyesinde. Libadoğlu Hacı Şuru-hu'ndur. Vakfiyesi Türkçe'dir. Tarihi: 13 Şevval 1317/14 Şubat 1900'dür.³²

Câmi: Tokat sancağında Hamzalı karyesinde. Hamzaoğlu Hacı Mehmed'i'ndir. Vakfiyesi Türkçe'dir. Tarihi: 3 Şaban 1313/19 Ocak 1896'dır.³³

Câmi: Tokat sancağında Yaztabac(?) karyesinde. Hacı İmâmoğlu Hacı Hüseyin Efendi'nindir. Vakfiyesi Türkçe'dir. Tarihi: 11 Safer 1312/14 Ağustos 1894'dür.³⁴

Câmi: Tokat sancağında Uluöz karyesinde. Kadiroğlu Mehmed Efendi'nindir. Vakfiyesi Türkçe'dir. Tarihi: 24 Şaban 1318/17 Aralık 1900'dür."³⁵

Evkâf-ı Ümem Tarihi'nde Tokat, Kazâ ve Nâhiyelerine Tabi Köylerdeki Vakıf Eserleri Listeleri

Evkâf-ı Ümem Târihi'nin altıncı cildinde özellikle şehir, kasaba, kaza ve nahiye adları altında vakıf eserlerine ait listeler bulunmaktadır. Bu listelerin özellikleri, inşa ve vakıf tarihlerine ait bilgilerin verilmemesidir. Buradaki vakıf eserleri öncelikle vilayet, şehir, kaza ve nahiye isimlerinin altında vakfın adı, bânisi ve vakfın kayıtlı olduğu bilgi kaynakları ifade edilmektedir. Vâkıfın isminden sonra vakfın kaydedildiği bölüm "*Kuyûd-ı Vakfiye*", "*Evliyâ Çelebi Seyâhatnâmesi*" veya "*Maarif Salnâmesi*" şeklinde ifade edilmiştir. Bu bölümde başta Tokat merkez olmak üzere Tokat'a bağlı kaza ve nahiyeleden: Zile, Niksar, Artıkâbâd, Kazâbâd, Erba'a, Sonya ve İskefser'de inşa edilen vakıf kayıtları bu bölümde değerlendirilmiştir.

30 Muhammed Vâmık Şükrü Efendi, *Evkâf-ı Ümem Târihi*, c. 5, s. 674.

31 Muhammed Vâmık Şükrü Efendi, *Evkâf-ı Ümem Târihi*, c. 5, s. 680.

32 Muhammed Vâmık Şükrü Efendi, *Evkâf-ı Ümem Târihi*, c. 5, s. 682.

33 Muhammed Vâmık Şükrü Efendi, *Evkâf-ı Ümem Târihi*, c. 5, s. 683.

34 Muhammed Vâmık Şükrü Efendi, *Evkâf-ı Ümem Târihi*, c. 5, s. 684.

35 Muhammed Vâmık Şükrü Efendi, *Evkâf-ı Ümem Târihi*, c. 5, s. 684.

Kuyûd-ı Vakfiye ve Evkâf 1327 Bütçesi'nde Tokat Vakıfları

Müellif, Tokat içerisinde yer alan cami, mescit, medrese, tekke, hangah, zaviye gibi vakıf eserlerini *Kuyûd-ı Vakfiye* ile *Evkâf 1327 Bütçesi*'nden tespit edip bir liste halinde vermiştir. Bu ilk listenin baş kısmında Tokat Sivas'a bağlı bir liva merkezi olarak tanımlanmakta Tokat'ın nahiye ve köylerinde bu listeye göre; 52 cami, 8 medrese, 3 mescit, 1 cami ile mektep, 1 tekke, 1 çeşme, 1 hangâh ve 1 zaviye ile hangâh olmak üzere toplamda 68 vakıf eserine ait bilgiler aşağıdaki şekilde verilmiştir. Verilen bilgilerden dini yapıların ağırlığı görülmekte olup bunu medreseler takip etmektedir. Buradaki kayıtlardan vakıf eserlerinin gerek merkezdeki mahallelerde gerekse Tokat'a bağlı köyler ile buldukları yerlerin isimleri vâkıfları ile birlikte kaydedilmiştir. Bu listelerde yer alan vakıf eserlerine ait detaylı bilgi verilmemiştir.

Tokad³⁶

[Sivas Vilâyeti'nde Livâ Merkezi Bir Kasabadır]

Câmi: Tokad'da Gülçek/Külçek karyesinde. Seyyid Osman'ındır.

Câmi: Tokad'da, Hize karyesinde. Ahmed Ağa'nındır.

Câmi: Tokad'da Debbağhâne-i Atîk Câmiî nâmıyla ma'rûfdur.

Medrese: Tokad'da Debbağhâne-i Atîk Mahallesi'nde. Hacı Esîrzade Hacı Ebûbekiri'ndir.

Câmi: Tokad'da Muhat karyesinde. Dârü'r-Râha Câmiî tesmiye edilmiş ise de iyi bir isim değildir.

Câmi: Tokad'da Tozanlı kazâsının İsile karyesinde. Halil Çelebi'nindir.

Câmi: Tokad'da, Rüstem Çelebi'nindir.

Câmi: Tokad'da, Zincirli Kuyu Câmiî'dir. Yıldûzî Mahmud Çelebi Vakfındandır.

Câmi: Tokad'da, Ma'aahî Ören kazâsında. Hamza Bey'indir.

Câmi: Tokad'da, Taşhan Mahallesi'nde. Hamza Bey'indir.

Câmi: Tokad'da, Osman Ağa'nındır.

36 Muhammed Vâmık Şükrü Efendi, *Evkâf-ı Ümem Târihi*, c. 6, s. 187-188.

- Câmi:** Tokad'da, Hevek karyesinde. Abdurrahman'ındır.
- Câmi:** Tokad'da, Yosad karyesinde. Molla Osman b. Mustafa'nındır.
- Câmi:** Tokad'da, İsile karyesinde. Ferruhoğlu İsa Ağa'nındır.
- Câmi:** Tokad'da, Tozanlı nâhiyesinde. Eyüb ve Emin Efendilerindir.
- Câmi:** Tokad'da Arablar Câmiidir.
- Câmi:** Tokad'da, Tınıs karyesinde. Baltacızâde Seyyid Ali'nindir.
- Câmi:** Tokad'da, İsile karyesinde. Osman Ağa'nındır.
- Câmi:** Tokad'da, Mamu karyesinde. Abdullah Efend b. Mahmud'undur.
- Câmi:** Tokad'da, Boşancık karyesinde. Osman b. Hasan'ındır.
- Câmi:** Tokad'da, Pir Hoca Câmiidir.
- Mescid:** Tokad'da, Alaca Mescid'dir.
- Câmi:** Tokad'da, Ali Paşa'nındır.
- Câmi:** Tokad'da, Genç Mehmed Ağa b. Ahmed'indir.
- Medrese:** Tokad'da, Süleymâniye Medresesi'dir.
- Câmi:** Tokad'da, Takiyeciler ve nâm-ı diğerle Hacı Ömer Câmiidir.
- Câmi:** Tokad'da, İsile karyesinde. Göloğlu Ali Efendi'nindir.
- Câmi:** Tokad'da, Fındıcak karyesinde. Mustafa b. Mustafa'nındır.
- Câmi:** Tokad'da, Hoca Behzad Câmiidir.
- Çeşme:** Tokad'da, Mihmad Hacib Mahallesi'nde. Oğul Bey'indir.
- Câmi:** Tokad'da, Rize karyesinde. Molla Ömer b. İbrahim'indir.
- Medrese:** Tokad'da, Vezir Genç Mehmed Paşa'nındır.
- Câmi:** Tokad'da, İsile karyesinde. Mehmed Ağa'nındır.
- Câmi:** Tokad'da, Eyrek kasabasında Susuklu Mahallesi'nde. Ahmed Ağa'nındır.
- Câmi:** Tokad'da, Gölönü karyesinde. Molla Veli'nindir.
- Câmi:** Tokad'da, Yar Ahmed Mahallesi'nde. Hacı Ömer Ağa'nındır.
- Câmi:** Tokad'da, Yar Ahmed Mahallesi'nde. Muslu Paşa'nındır.

Câmi: Tokad'da, Bedir Kal'a karyesinde. Efrûmiye Hâtun'undur.

Câmi: Tokad'da, Tuka-i (?) Saġîr karyesinde. Kurtoġlu Osman Aġa'nındır.

Câmi: Tokad'da, Zile'ye tâbi' Elmalı karyesinde. Arif Aġa'nındır.

Câmi: Tokad'da, Hoca Halil'indir.

Câmi: Tokad'da, İsile karyesinde. Gül Hasan'ındır.

Tekye: Tokad'da. Kablıoġlu Mehmed Paša'nındır.

Câmi ve Mekteb: Tokad'da, Hoca Ahmed Mahallesi'nde. Huruš yâhud Hurušî veyâ Hurûcî nâmına mukayyedir.

Medrese: Tokad'da, Hisârîye Medresesi'dir. Emir Hisârî Vakfı'ndandır.

Mescid: Tokad'da, Ka'be Mescidi'dir.

Câmi: Tokad'da, Zile kazâsının Kavak karyesinde.

Hangâh: Tokad'da, Vezir Ahmed Paša'nındır.

Câmi: Tokad'da, Ermensi karyesinde. Kamer Hâtun'undur.

Medrese: Tokad'da, Kameriye Medresesi'dir. (...?) Kamer Hâtun'undur. Câmi ve medrese de aynı karyede olsa gerekdir.

Medrese: Tokad'da, Abdulcabbarzâde Kerîmesi Aiše Hanım bt. Ahmed Paša'nındır.

Câmi: Tokad'da, Kemer karyesi civârında Kızılöz denilen mahalde. Mehmed b. Osman'ındır.

Câmi: Tokad'da, Hoca Ahmed Mahallesi'nde. Mehmed Aġa b. Kürd Ahmed'indir.

Câmi: Tokad'da, Saraçhâne Câmi'i'dir.

Câmi: Tokad'da, Akkirman Mahallesi'nde. Elhâc Yahya'nındır.

Câmi: Tokad'da, Debbâġhâne Mahallesi'nde. šamiši Elhâc Mehmed'indir.

Câmi: Tokad'da, Erba'a kasabasında Devre karyesinde. Câbizâde Memiš Aġa'nındır.

Medrese: Tokad'da, Dârüššifa Medresesi'dir.

Medrese: Tokad'da, Ankebut Medresesi'dir.

Câmi: Tokad'da, Komanat nâhiyesinde Esedkin/Esedgin karyesinde. Ömer Aġa b. Abdullah'ındır.

Zâviye ve Hangâh: Tokad'da, Hoca Ali'nindir.

Câmi: Tokad'da Çalucu karyesinde. Elhâc Süleyman'ındır.

Câmi: Tokad'da, Yelpe karyesinde. Aşıkoglu Ömer Ağa'nındır.

Câmi: Tokad'da, Tozanlı nâhiyesinin Tavza karyesinde. Çavuş Mikdad Efendi b. Ömer'indir.

Câmi: Tokad'da, Tozanlı nâhiyesinin Kırbetli karyesinde. Yetimoğlu Ahmed Ağa'nındır.

Muhâcirîn Câmi: Tokad'da Selâmî nâhiyesinde Kadıköprüsü karyesinde.

Muhâcirîn Mescidi: Tokad'da, Selâmî nâhiyesinde Kadıköprüsü karyesinde.

Muhâcirîn Câmi: Tokad'da, Talhânedede (?).

Evlîya Çelebi'de Tokat Vakıf Eserleri³⁷

Müellif, Tokat'daki cami, mescit, dârülkurrâ, çeşme, pınar ve köprülere dair verdiği bilgiler arasında *Evlîya Çelebi Seyahatnâmesi*'ndeki bilgilere dayandırmakta ve ayrı bir liste halinde vermektedir. Bu listede iki cami hakkında detaylı bilgi verilmektedir. Verilen listede 14 tekke, 6 cami, 3 mescit, 3 köprü, 3 pınar, 2 medrese, 1 dârülkurrâ ve 1 çeşme olmak üzere 33 vakıf eseri hakkında bilgi vermektedir. *Evlîya Çelebi Seyahatnamesi*'ne atfen verilen bilgilerin bir kısmı özet halindeyken bazıları daha teferruattıdır. Bu vakıf eserlerinden biri Tokat'taki Pazar Meydanı'nda bulunan cami ve bânisi hakkındaki bilgilerdir. Verilen bilgiye göre Cami Gürcistan hâkimi Marvel Han'ın kızı Perihan'a ait olup Perihan'ın ise devrin paşalarından İbşir Paşa'nın eşi olduğu ifade edilmektedir. Hatta Perihan'ın güzelliği hakkında da ilginç bilgiler sunmaktadır. Ayrıca Gırgıj, Miskinler ve Meydan Tekkesi hakkında da ayrıntılı bilgiler verildiği görülmektedir. Tekke sayısının diğer vakıf eserlerinden fazla olduğu dikkat çekmektedir. Bu tekkelerin büyük bir kısmının Bektâşi, Halvetî ve Kâdirîlere ait olması Tokat'ın kültürel ve toplumsal yapısının oluşumu ve gelişiminde önemli katkılar sağladığını düşündürmektedir.

37 Muhammed Vâmık Şükrü Efendi, *Evkâf-ı Ümem Târihi*, c. 6, s. 539-540

Tokat

[Sivas Vilâyeti'nde Livâ Merkezi Bir Kasabadır]

“Câmi: Tokat'da Pazar Meydanı'nda. Kubbeleri kurşun örtülüdür. Evliya Çelebi der ki: “Bu câmi-i pürnûr sahasında Gürcistan Hâkimi Mavrol Hân'ın kızı Perîhan ki İbşir Paşa'nın ehli idi ve cihân içre Zelîha ve Kaydefa ve Belkıs ve Kleopatra'ya nazîr bir perî-i hüsn-ı vân idi medfûndur” [Evliyâ Çelebi, c. 5, s. 58] Burada caminin bânisi olarak İbşir Paşa'nın hanımı Perihan olarak yazıldığı sanılıyor. Kendisi'nin camiin hazîresinde medfûn olduğu eksik bir şekilde ifade edilmektedir. Camiden çok caminin bânisinin tavsif edildiği görülmektedir.

Câmi: Tokat'da kale altında Köse Kadı hânesi önünde. Hünkar Câmiî'dir.

Câmi: Tokat'da kale altında. Pazarcık Câmiî'dir.

Câmi: Tokat'da Mehmed Ecib tarafında. Emîrâhur Câmiî'dir.

Câmi: Tokat'da Çaşniğir Sarayı yanında. Küçük Ahmed Ağa Câmiî'dir.

Mescid: Tokat'da, Toycubağı içinde. Müftü Mescidi'dir.

Mescid: Tokat'da, Çay Mescidi'dir.

Mescid: Tokat'da Bahâdır Sultan Mescidi'dir.

Medrese: Tokat'da Gök Medresesi'dir.

Medrese: Tokat'da Hâtûniye Medresesi'dir.

Dârülkurrâ: Tokat'da Ulu Câmiî'de.

Tekye: Tokat'da Açıkbaş Tekyesi'dir Bektâşîlerindir.

Tekye: Tokat'da Hızırlık Tekyesi'dir Bektâşîlerindir.

Tekye: Tokat'da Çöreği Tekyesi'dir Bektâşîlerindir.

Tekye: Tokat'da Gıjgıj Tekyesi'dir. Evliyâ Çelebi der ki: “Gıjgıj Dede Tarîk-i Yesevî'de bir ulu derviş imiş. Tâ Horasan'dan gelerek bu kere bâlâ üzerinde sâkin olmuştur. Celâli sıfat oldukda ejder gibi gıjladığından adına Gıjgıj Dede derlermiş. Himmeti hâzır ola; sâhib-i kanâ'at bir kaç fukarâsı vardır” [Evliyâ Çelebi, c. 5, s. 60]

Tekye: Tokat'da. Miskinler Tekyesi'dir. Evliyâ Çelebi der ki: “Cemî' cüzzâm vesâir emrâza mübtelâ olanlar burada sâkin olur içlerinde sülehâ-yı ümmetden

adamlar var kimse ile ihtilât etmezler halk da bunlardan müteneffir ve münzevîdirler fakat içindeki ma'lûllerin du'âsı müstecâbdır. Hattâ bir adamın atını sancı tutsa yâhûd düvüce ve kızıl kurt olsa bir akçelik yağ mumu alıp atın boğazına asup tekyeyi devrân ve seyrân ettirirken miskinler Allah Allah! diye gülbank çektiklerinde bi-emrillâh-i te'âlâ at dahî şifa bulur. Hattâ bu hakîre Basra Paşası Afrâsiyâbzâde Hüseyin Paşa sâfinatü'l-ciyâd misillü bir mu'teber at ihsân etti de bu Tokat'da sancılandı bir akçelik mum getirüp nezri verdim bi-izn-i Hüdâ atım şifâyâb oldu.”

Tekye: Tokat'da şehrin şimalinde aşağı bağ ve bahçeler içinde, Sünbüllü Baba Tekyesi'dir.

Tekye: Tokat'da Ege bağları içinde. Bektâşîlerindir. Taşoluk Tekyesi nâmıyla ma'rufdur.

Tekye: Tokat'da Hızırlık Irmağı kenârında. Kadîm âsitânedir. Halvetî dervişleriyle meskûndur.

Tekye: Tokat'da Alaca Mescid Tekyesi'dir. Kâdirîlere mahsûsdur.

Tekye: Tokat'da, Meydan Tekyesi'dir. Evliyâ Çelebi der ki: “Meydan Tekyesi gâyetü'l-gâye ma'mûr ve kadîm binâdır. Bu âsitâneyi sâhibü'l-hayrât öyle müzeyyen ve mükellef etmiş ve serâpâ sebzgûn-ı kâşî-i çîn ve nükûş-ı bukalemûn ile inşâ eylemiş olmağla giren nigârhâne-i çîn zan eder. Bu sum'a-i ibret-nümûnda bir âb-ı hayât câh-ı mâ' olmağla şehrin ehl-i tabî'at olanları yazın bundan içüp def'i atş ederler”.

Tekye: Tokat'da Vâni Tekyesi'dir. Evvelce medrese olup ismi Gök Medrese idi.

Tekye: Tokat'da, Tîmârhâne Tekyesi'dir.

Tekye: Tokat'da, Hamza Bey Tekyesi'dir.

Tekye: Tokat'da, Horos Tekyesi'dir.

Çeşme: Tokat'da, Oğul Bey Çeşmesi'dir.

Soğuk Pınar: Tokat'da.

Cerbik Pınar: Tokat'da.

Pazarcık Pınarı: Tokat'da.

Köprü: Tokat'da. Kirezlik Gölü köprüsüdür. Evliyâ Çelebi bu köprü için “musanna' ve sihr-âsâr bir kantara-i mu'ammâdır” diyor.

Kemer Köprü: Tokat'da şehir hâricinde.

Halkalı Köprü: Tokat'da Mevlevîhâne kurbunda.

Câmi: Tokat civârında Eyne/İne Pazarı-Cumapazarı kasabasında.”

Maarif Salnâmesi'nde Tokat'ın Medrese ve Kütüphaneleri³⁸

Müellif, Tokat dâhilinde inşa edilmiş medrese ve kütüphaneleri Maarif Salnâmesi'ne göre ayrı bir liste halinde tespit etmiştir. Buna göre Tokat'ın farklı mahallelerinde 11 medrese ve 2 kütüphane vakfını Mârif Salnâmesi'ne istinaden kaydetmiştir. Medreseler: Tekke, Elbistan, Feyziye, Huruç, Yağbasan, Mihmad Hâcib, Câmi-i Kebir, Hisâriye, Esir, Renciler ve Gökmedrese'dir. Medreselerin bânîlerinin isimleri hakkında bilgi verilip inşâ ve vakfiye tarihlerine dair bilgi verilmemektedir. Listede verilen medreselerin büyük bir kısmı Osmanlı'dan önce yapılmıştır. Kütüphanelerin vâkıfları, vakfiye tarihleri ve içerisinde bulunan kitapların sayısı belirtilmiştir. Buna göre Aşkar Ali Paşa Kütüphanesi Tokat'ta, Aşkar Ali Paşa tarafından vakfedilmiş ve içerisinde 300 cilt kitap bulunmaktadır. İkinci kütüphane Takiyyeci Kütüphanesi olup kütüphane içerisindeki kitapların adedi 76'dır.

Tokad

Tekye Medresesi: Tokat'da Soğuk/Sovuk Pınar'da. Cemaleddin Yahya Efendi'nindir.

Elbistan Medresesi: Tokat'da Elbistan'da. Hacı Emin Efendi'nindir.

Feyziye Medresesi: Tokat'da Ayşe Hanım Mahallesi'nde. Ayşe Hanım'ındır.

Huruç Medresesi: Tokat'da Huruç Mahallesi'nde.

Yağbasan Medresesi: Tokat'da Muslıhiddin Mahallesi'nde.

Mihmad Hacıb Medresesi: Tokat'da, Mihmad Hacıb Mahallesi'nde. Genç Mehmed Paşa'nındır.

Câmii Kebîr Medresesi: Tokat'da Câmii Kebîr Mahallesi'nde. Abdullah Bey'indir.

Esir Medresesi: Tokat'da Eski Debbâğhâne'de.

Hisâriye Medresesi: Tokat'da, Samanpazarı'nda. Hisar Bey'indir.

38 Muhammed Vâmîk Şükrü Efendi, *Evkâf-ı Ümem Târîhi*, c. 6, s. 801.

Renciler Medresesi: Tokat'da, Baş Meydan'da.

Gök Medresesi: Tokat'da, Meydan-ı Müsellem'de. Pervâne Beyi'ndir.

Aşkar Ali Paşa Kütübhânesi: Tokat'da, Aşkar Ali Paşa'nındır. Kitapların adedi (300)'dür.

Takiyeci Kütübhânesi: Tokat'da, Hacı Ömer Ağa'nındır. Kitapların adedi 76'dır.

Kuyûd-ı Vakfiye ve Evkâf 1327 Bütçesi'nde Zile Vakıfları

Sivas vilayetinin Tokat sancağına bağlı Zile kazasındaki cami, mescit, medrese, tekke, hangah, zaviye gibi vakıf eserlerini *Kuyûd-ı Vakfiye* ile *Evkâf 1327 Bütçesi*'nde tespit edip bir liste halinde vermiştir. Bu ilk listenin üst kısmında "Zile" üst başlığı, altında ise "Sivas Vilâyeti'nin Tokad Sancağı'nda Bir Kazâdır" alt başlığının alt kısmında Zile'deki vakıf eserlerine dair bir liste verilmektedir. Bu listeye göre; 33 cami, 1 mescit, 1 medrese, 1 medrese ve muallimhâne ve çeşmeler olmak üzere toplamda 37 vakıf eserine ait bilgiler aşağıdaki şekilde verilmiştir. Buradaki kayıtlardan vakıf eserlerinin gerek Zile merkezindeki mahallelerde gerekse Zile'ye bağlı köyler ile buldukları yerlerin isimleri vâkıfları ile birlikte kaydedilmiştir. Bu listelerde yer alan vakıf eserlerine ait detaylı bilgi verilmemiştir.

Zile³⁹

[Sivas Vilâyeti'nin Tokad Sancağı'nda bir Kazâdır]

Câmi: Zile'de Cirid Mahallesi'nde. Aşçı Mustafa'nındır.

Câmi: Zile'de Palanka Mahallesi'nde. Hızır ve İlyas Camii'dir.

Câmi: Zile'de Palanka Mahallesi'nde. Abdülkerim Ağa'nındır.

Câmi: Zile'de Palanka Mahallesi'nde. Receb Bey'indir.

Çeşmeler: Zile'de Arnavud Mahallesi'nde. Elhâc Mehmed Ağa'nındır.

Câmi: Zile'de Hacı Mehmed Mahallesi'nde. Gevher Hâtun'undur.

Câmi: Zile'de Derebaşı karyesinde. Kavakcı kızı Fatma Hanım'ındır.

39 Muhammed Vâmık Şükrü Efendi, *Evkâf-ı Ümem Târihi*, c. 6, s. 259-260.

- Câmi:** Zile'de Zincirlikuyu Mahallesi'nde. Aişe Hâtun'undur.
- Câmi:** Zile'de, Şeyh Ali Mahallesi'nde. Huri Hâtun'undur.
- Câmi:** Zile'de, Kızılcin Öyüğü karyesinde. Şah Cihan b. Ahmed Çelebi'nindir.
- Câmi:** Zile'de İmer karyesinde. Yusuf Fakih'indir.
- Câmi:** Zile'de Kasım Ağa'nındır.
- Câmi:** Zile'de Arnavud Mahallesi'nde. Arnavud Ali'nindir.
- Câmi:** Zile'de Küçük Minâre Mahallesi'nde. Habeş Ali Ağa'nındır.
- Câmi:** Zile'de Bedestaan Câmii'dir. Mumcu Mustafa Ağa'nındır.
- Medrese:** Zile'de, Taş Medrese'dir.
- Mescid:** Zile'de.
- Câmi:** Zile'de, Zincirlikuyu kurbunda.
- Câmi:** Zile'de, Kalekapısı'nın sol tarafında.
- Câmi:** Zile'de, Yazıcı Mahallesi'nde. Tahta Minâre demekle ma'rûfdur. Sunullah Efendi'nindir.
- Medrese ve Mu'allimhâne:** Zile'de, Tavâşî Ali Bey'indir.
- Câmi:** Zile'de Söğütözü karyesinde. Hacı Osman Ağa'nındır.
- Câmi:** Zile'de, Çay Mahallesi'nde. İlyaszâde Seyyid Ahmed Ağa'nındır.
- Câmi:** Zile'de, Hacı İshak'ındır.
- Câmi:** Zile'de, Ali Kadı'nındır.
- Câmi:** Zile'de, Elhâc Ebûbekir'indir.
- Câmi:** Zile'de Kethüdâ Mahallesi'nde. Kethüdâ Câmii'dir.
- Câmi:** Zile'de, Arnabud Mahallesi'nde. Hazînedâr oğlu Süleyman Ağa'nındır.
- Câmi:** Zile'de, Boyacı Hasan Ağa'nındır.
- Câmi:** Zile'de Hacı Mehmed Mahallesi'nde.
- Câmi:** Zile'de Aksaray karyesinde. Nasreddin'indir.
- Câmi:** Zile'de. Zincirli Mahallesi'nde. Şeyh Ali Kebiri'ndir.

Câmi: Zile'de. Bazlamaç karyesinde. İmâmoğlu Hacı Hüseyin Efendi'nindir.

Câmi: Zile'de Ali Kadı Mahallesi'nde. Şeyh Edhem Çelebi'nindir.

Câmi: Zile'de Sürelik Kışlağı'nda. Akbıykoğlu Ebûbekir Ağa'nındır.

Câmi: Zile'de Hüseyin Ağa'nındır.

Muhâcirîn Câmi: Bakır karyesinde.

Evliya Çelebi'de Zile Vakıf Eserleri⁴⁰

Müellif, Zile'deki cami ve mescitlere dair verdiği bilgiler arasında *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*'ndeki bilgilere dayandırmakta ve ayrı bir liste halinde vermektedir. Bu listede 5 cami ve 1 mescit olmak üzere 6 vakıf eseri hakkında bilgi vermektedir. Ulu Câmi, Debbağhâne, Dutlu Pınar, Kuyumcu Ömer Ağa, Yeni Mahalle Camii ve Alaca Mescid'in Zile'de bulunduğu Evliya Çelebi'ye istinaden verilmiştir.

[Sivas Vilâyeti'nde Bir Kazâdır]

Câmi: Zile'de, Ulu Câmiidir.

Câmi: Zile'de, Debbağhâne Câmiidir.

Câmi: Zile'de, Dutlu/Tutlu Pınar Câmiidir.

Câmi: Zile'de, Kuyumcu Ömer Ağa Câmiidir.

Câmi: Zile'de, Yeni Mahalle Câmiidir.

Mescid: Alaca Mescididir.

Maarif Salnâmesi'nde Zile'nin Medrese ve Kütüphaneleri⁴¹

Zile'nin dâhilinde inşâ edilmiş medrese ve kütüphaneleri Maarif Salnâmesi'ne göre ayrı bir liste halinde tespit edilmiştir. Buna göre Zile'nin farklı mahallelerinde 12 medrese ve 1 kütüphane vakfı *Ma'arif Salnâmesi*'ne istinaden kaydedilmiştir. Medreseler: Zincirli, Keslik, Nakkaş, Arnavud, Câmi-i Kebîr, Karagöle, Bazlamaç, Kavak, Acaci Öyük, Eryacı, Gâzî Şehri ve Kilise Medresesi'dir. Medreselerin bânîlerinin isimleri hakkında bilgi verilip inşâ ve vakfiye tarihlerine dair

40 Muhammed Vâmık Şükrü Efendi, *Evkâf-ı Ümem Târihi*, c. 6, s. 550.

41 Muhammed Vâmık Şükrü Efendi, *Evkâf-ı Ümem Târihi*, c. 6, s. 801.

bilgi verilmemektedir. Zile’de kaydedilen tek kütüphane Hamidiye Kütüphanesi olup Hacı Ahmed tarafından tesis edilmiş olup 265 kitabı içermektedir.

“Zile

Zincirli Medresesi: Zile’de Zincirli Mahallesi’nde.

Kislik Medresesi: Zile’de, Kislik Mahallesi’nde. Hacı Abdullah Efendi’nindir.

Nakkaş Medresesi: Zile’de, Nakkaş Mahallesi’nde. Hacı Kadir Bey’indir.

Arnabud Medresesi: Zile’de, Arnabud Mahallesi’nde. Kapûdî Ahmed Efendi’nindir.

Câmiî Kebîr Medresesi: Zile’de Câmi-i Kebîr Mahallesi’nde. Ahâlî yaptırmıştır.

Karagöle Medresesi: Zile’de Ali Gâzî Mahallesi’nde. Karagöle’nindir.

Bazlamaç Medresesi: Zile’de Bazlamaç karyesinde. Bekir Efendi’nindir.

Kavak Medresesi: Zile’de. Kavak karyesinde. Ahâlî yaptırmıştır.

Acaci Öyük Medresesi: Zile’de Acaci Öyük karyesinde. Ahâlî yaptırmıştır.

Eryaç Medresesi: Zile’de Eryaç karyesinde. Ahâlî yaptırmıştır.

Gâzî Şehri Medresesi: Zile’de, Gâzî Şehrî (Kadı Şehri) karyesinde. Ahâlî yaptırmıştır.

Kilise Medresesi: Zile’de, Kilise karyesinde. Ahâlî yaptırmıştır.

Hamîdiye Kütübhânesi: Zile’de, Hacı Ahmed Ağa’nındır. Kitapların adedi 265’dir.”

Kuyûd-ı Vakfiye ve Evkâf 1327 Bütçesi’nde Kazâbâd Vakıfları

Kazâbâd, Sivas vilayetine bağlı Tokat sancağında bir nâhiyedir. Bu nahiye merkezinde ve nahiyeye bağlı camilerin listesi *Kuyûd-ı Vakfiye* ile *Evkâf 1327 Bütçesi*’nde tespit edip bir liste halinde vermiştir. Bu ilk listenin üst kısmında “Kazâbâd” üst başlığı, altında ise “Sivas Vilâyeti’nin Tokad Sancağı’nda bir Nâhiyedir” alt başlığının alt kısmında Kazâbâd’daki câmilere ait bir liste verilmektedir. Bu listeye göre; 19 cami bulunmaktadır. Bu camilerin son 9’u muhacir camisi ismiyle Kazâbâd’ın dokuz köyünde inşa ve vakfedildiği anlaşılmaktadır. Buradaki kayıtlardan vakıf eserlerinin gerek Kazâbâd’ın merkezindeki mahallelerde gerekse

Kazâbâd'a bağlı köyler ile buldukları yerlerin isimleri, vâkıfları ile birlikte kaydedilmiştir. Bu listelerde yer alan vakıf eserlerine ait detaylı bilgi verilmemiştir.

“Kazâbâd⁴²

[Sivas Vilâyeti'nin Tokad Sancağında Bir Nâhiyedir]

Câmi: Kazâbâd'da Ezine Pazarı'nın Meydan Mahallesi'nde. Hacı Sinanı'ndır.

Câmi: Kazâbâd'da Else karyesinde. Kantar Ahmed'indir.

Câmi: Kazâbâd'da Erkilat/Erkelat karyesinde. Mehmed Ağa'nındır.

Câmi: Kazâbâd'da Erkilat karyesinde. Hundî Hâtun'undur.

Câmi: Kazâbâd'da Kazlı karyesinde. Terzi Hasanı'ndır.

Câmi: Kazâbâd'da Vereb karyesinde. Mustafa'nındır.

Câmi: Kazâbâd'da Vereb-i Atık karyesinde. Hamza Beyi'ndir.

Câmi: Kazâbâd'da Gürcü karyesinde. Mustafa Ağa'nındır.

Câmi: Kazâbâd'da Bozat Alanı karyesinde. Uzun Ali Develi Osmanoğlu Ahmedî'ndir.

Câmi: Kazâbâd'da Halil Beyi'ndir.

Muhâcirîn Câmii: Kazâbâd'da Menise karyesinde.

Muhâcirîn Câmii: Kazâbâd'da Kuşoturağı karyesinde.

Muhâcirîn Câmii: Kazâbâd'da Tokona Alanı karyesinde.

Muhâcirîn Câmii: Kazâbâd'da Manastır karyesinde.

Muhâcirîn Câmii: Kazâbâd'da Eşkozan karyesinde.

Muhâcirîn Câmii: Kazâbâd'da Arzu Pınar karyesinde.

Muhâcirîn Câmii: Kazâbâd'da Yeni karyesinde.

Muhâcirîn Câmii: Kazâbâd'da Giryad/Kiryad karyesinde.

Muhâcirîn Câmii: Kazâbâd'da Kilid Pınar karyesinde.”

42 Muhammed Vâmık Şükrü Efendi, *Evkâf-ı Ümem Târihi*, c. 6, s. 371.

Kuyûd-ı Vakfiye ve Evkâf 1327 Bütçesi'nde Erba'a Vakıfları⁴³

Erba'a Sivas vilayetine bağlı Tokat sancağında bir kazadır. Bu kazaya bağlı camilerin listesi *Kuyûd-ı Vakfiye* ile *Evkâf 1327 Bütçesi*'nde tespit edip bir liste halinde vermiştir. Bu ilk listenin üst kısmında "Erba'a" üst başlığı, altında ise "Sivas Vilâyeti'nin Tokad Sancağı'nda Bir Kazâdır" alt başlığının alt kısmında Erba'a'daki câmilere ait bir liste verilmektedir. Bu listeye göre Erba'a'ya bağlı dört köyde 4 caminin kaydı bulunmaktadır. Erba'a'ya bağlı köyler ile buldukları yerlerin isimleri, vâkıfları ile birlikte kaydedilmiştir. Bu listelerde yer alan vakıf eserlerine ait detaylı bilgi verilmemiştir.

"Erba'a

[Sivas Vilâyeti'nin Tokad Sancağında bir Kazâdır]

Câmi: Erba'a kazâsında Direk kasabasında Çalılık mevki'inde. Hacı Ahmed Efendi'nindir.

Câmi: Erba'a kazâsında Dikdi karyesinde. Sûfîönü Câmiidir.

Câmi:Erba'a kazâsında Tanye karyesinde. Gebelekoğlu Mehmed Ağa'nındır.

Câmi: Erba'a kazâsında Yukarı Çandar karyesinde. Ayşe Hâtûnu'ndur."

Evliya Çelebi'de Erba'a Vakıfları⁴⁴

Müellif'in, Erba'a'daki medreselere dair verdiği bilgiler arasında Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'ndeki bilgilere dayandırmakta ve ayrı bir liste halinde vermektedir. Bu listede 5 medrese hakkında bilgi vermektedir. Câmi-i Kebîr, Hamîdiye, Tanoba, Dereli ve Sepetli Medreseleri'nin bânileri ve buldukları köylerin isimleri Evliya Çelebi'ye istinaden verilmiştir.

"Erba'a

Câmi-i Kebîr Medresesi: Erba'a'da Câmi-i Kebîr Mahallesi'nde. Osman Nuri Efendi'nindir.

43 Muhammed Vâmîk Şükrü Efendi, *Evkâf-ı Ümem Târihi*, c. 6, s. 111.

44 Muhammed Vâmîk Şükrü Efendi, *Evkâf-ı Ümem Târihi*, c. 6, s. 800.

Hamîdiye Medresesi: Erba'a'da, Aşağı Mahalle'de. İbrahim Efendi'nindir.

Tanoba Medresesi: Erba'a'da, Tanoba karyesinde. Abdurrahman Ağa'nındır.

Dereli Medresesi: Erba'a'da, Sutya karyesinde. Kapıağası Hüseyin Ağa'nındır.

Sepetli Medresesi: Erba'a'da, Sepetli karyesinde. Abid Efendi'nindir.”

Kuyûd-ı Vakfiye'de Artıkâbâd Vakıfları⁴⁵

Artıkâbâd, Sivas vilayetinin Tokat sancağında nâhiye merkezi bir kasabadır. Bu kasabaya bağlı camilerin listesi *Kuyûd-ı Vakfiye*'den tespit edip bir liste halinde vermiştir. Bu ilk listenin üst kısmında “Artıkâbâd” üst başlığı, altında ise “Sivas Vilâyeti'nin Tokad Sancağı'nda Nâhiye Merkezi Bir Kasabadır” alt başlığının alt kısmında Artıkâbâd'daki câmilere ait bir liste verilmektedir. Bu listeye göre 9 cami bulunmaktadır. Bu camilerin tamamı Artıkâbâd'ın dokuz köyünde inşa ve vakfedildiği anlaşılmaktadır. Buradaki kayıtlardan camilerin Artıkâbâd'a bağlı köyler ile buldukları yerlerin isimleri, vâkıfları ile birlikte kaydedilmiştir.

“Artıkâbâd

[Sivas Vilâyeti'nin Tokad Sancağı'nda Nâhiye Merkezi Bir Kasabadır]

Câmi: Artıkâbâd nâhiyesinde Silis karyesinde. Mihmad Beyi'ndir.

Câmi: Artıkâbâd nâhiyesinde Sulusaray karyesinde Yusuf Servânı'ndır.

Câmi: Artıkâbâd nâhiyesinde Yayıcı Musa karyesinde Hacı Dede Mehmedi'ndir.

Câmi: Artıkâbâd nâhiyesinde Seyyid Ömer karyesinde. Seyyid Ömeri'ndir.

Câmi: Artıkâbâd nâhiyesinde Karnık karyesinde. Mustafa b. Yusufu'ndur.

Câmi: Artıkâbâd nâhiyesinde Behram karyesinde. Halil b. Halili'ndir.

Câmi: Artıkâbâd nâhiyesinde Todurga karyesinde. Bahâdır Sultan Hâtûnu'ndur.

Câmi: Artıkâbâd nâhiyesinde Ortaviran karyesinde. Bahâdır Sultan Hâtûnu'ndur.

Câmi: Artıkâbâd nâhiyesinde Kızılkaya karyesinde. Salihoğlu Dursunu'ndur.”

45 Muhammed Vâmık Şükrü Efendi, *Evkâf-ı Ümem Târîhi*, c. 6, s. 43.

Kuyûd-1 Vakfiye'de Niksar Vakıfları⁴⁶

Kuyûd-1 Vakfiye'de 10 cami ve 3 medrese olmak üzere 13 vakıf eseri kayıtlıdır. Niksar'daki Orta Câmii ve Abdalkolu köyündeki caminin banisine dair bir bilgi verilmemiştir.

“[Sivas Vilayeti'nin Tokad Sancağı'nda Bir Kazâdır]

Medrese: Niksar'da, Dârülhayr Medresesi'dir. [Kuyûd-1 Vakfiye]

Medrese: Niksar'da Eslime Hâtun Medresesi'dir. [Kuyûd-1 Vakfiye]

Medrese: Niksar'da, Keşfi Câmii kurbunda. Râziye Hâtun'undur. [Kuyûd-1 Vakfiye]

Câmi: Niksar'da, Yusuf Şah Mahallesi'nde Hadım Ali Ağa'nındır. Çilehâne demekle ma'rûfdur. [Kuyûd-1 Vakfiye]

Câmi: Niksar'da, Osman Keşfi Efendi'nindir. [Kuyûd-1 Vakfiye]

Câmi: Niksar'da, Orta Câmii'dir. [Kuyûd-1 Vakfiye]

Câmi: Niksar'da, Kazancı Mahallesi'nde. Nalbandlı Câmii'dir. [Kuyûd-1 Vakfiye]

Câmi: Niksar'da, Yusuf Şah Mahallesi'nde. Hamidiye nâm-ı diğerle Han Câmii'dir.

Câmi: Niksar'da, Elaki karyesinde. Seyyid Abdülkadir'indir. [Kuyûd-1 Vakfiye]

Câmi: Niksar'da, Kuyucak karyesinde. Ali Kethüdâ'nındır. [Kuyûd-1 Vakfiye]

Câmi: Niksar'da, Boğça karyesinde. Salih b. Osmanı'ndır. [Kuyûd-1 Vakfiye]

Câmi: Niksar'da, İpsimara karyesinde. Elhâc İsmaili'ndir. [Kuyûd-1 Vakfiye]

Câmi: Niksar'da, İlmidin karyesinde. Yusuf Ağa'nındır. [Kuyûd-1 Vakfiye]

Câmi: Niksar'da, Değirmenli karyesinde. Hanım Hâtun'undur. [Kuyûd-1 Vakfiye]

Câmi: Niksar'da, Abdalkolu karyesinde. [Kuyûd-1 Vakfiye]

Câmi: Niksar'da, Kabaklı karyesinde. Hacı Mehmed'indir. [Kuyûd-1 Vakfiye]”

46 Muhammed Vâmık Şükrü Efendi, *Evkâf-ı Ümem Târihi*, c. 6, s. 476.

Evliya Çelebi'de Niksar Vakıfları⁴⁷

Müellif'in, Niksar'daki cami, mektep ve tekyelere dair verdiği bilgiler arasında *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*'ndeki bilgilere dayandırmakta ve ayrı bir liste halinde vermektedir. Bu listede 4 cami, 70 mektep ve 7 tekleden bahsedilmektedir. Ancak mektep ve tekkelerin bânileri, vakıf tarihleri ve yerleri hakkında bilgi verilmemektedir. Sadece 4 cami ile 2 tekkenin bânileri ve yerleri hakkında bilgi verilip tarihleri belirtilmemiştir.

“Niksar

[Sivas Vilâyeti'nin Amasya Sancağı'nda Bir Kazâdır]

Câmi: Niksar'da, Kale Câmi'i'dir. Mukaddemâ kilise imiş.

Câmi: Niksar'da, Çöreği Büyük Câmi'i'dir. Kale hâricindedir.

Câmi: Niksar'da, Halil Efendi'nindir. Evliyâ Çelebi henüz binâ edilmiş olduğunu yazıyor.

Câmi: Niksar'da, Müftü Câmi'i'dir.

Yetmiş Mekteb: Niksar'da.

Tekye: Niksar'da, Çöreği Büyük Tekyesi'dir.

Tekye: Niksar'da, İlyas Dede.

Diğer Beş Tekye: Niksar'da.”

1318 Tarihli Maarif Salnâmesi'nde Niksar'ın Medreseleri⁴⁸

Niksar'ın dâhilinde inşâ edilmiş medreseler Maarif Salnâmesi'ne göre ayrı bir liste halinde tespit edilmiştir. Buna göre Niksar'ın farklı mahallelerinde 3 medrese bulunmaktadır. Kazancı, Hâtuniye ve Yağıbasan Medreseleri ismiyle liste halinde verilmektedir.

47 Muhammed Vâmık Şükrü Efendi, *Evkâf-ı Ümem Târihi*, c. 6, s. 579.

48 Muhammed Vâmık Şükrü Efendi, *Evkâf-ı Ümem Târihi*, c. 6, s. 801.

“Niksar

Kazancı Medresesi: Niksar’da Kazancı Mahallesi’nde. Şeyh Ahmed’indir.

Hâtuniye Medresesi: Niksar’da, Kuz Mahallesi’nde. Hâdım Ali Ağa’nındır.

Yağlıbasan Medresesi: Niksar’da, Kuz Mahallesi’nde. Yağlıbasan ve Ali Ağaları’n-
dır.

Kuyûd-1 Vakfiye’de İskefser Vakıfları

Bugün Tokat’ın bir ilçesi olan İskefser (Reşadiye) *Evkâf-ı Ümem Târihi*’nde Sivas Vilâyeti’ne bağlı Karahisâr-1 Şarkî Sancağı’na tabi bir nahiye olarak kaydedilmiştir. Müellif, Kuyûd-1 Vakfiye’deki kayıtlardan İskefser’de 8 caminin tespitini yapıp aşağıdaki listeyi hazırlamıştır. Bu listeye göre:

İskefser⁴⁹

[Sivas Vilayetinde Karahisâr-1 Şarkî Sancağı’nda Bir Nâhiyedir]

Câmi: İskefser nâhiyesinde Kuyucak karyesinde. Seyyid Murteza ve Seyyid Yahya’nındır. [Kuyûd-1 Vakfiye]

Câmi: İskefser nâhiyesinde Tavara karyesinde. Hasan Ağa’nındır. [Kuyûd-1 Vakfiye]

Câmi: İskefser nâhiyesinde Kapalı karyesinde. Osman’ındır. [Kuyûd-1 Vakfiye]

Câmi: İskefser nâhiyesinde Cemi karyesinde. Ali Bey’indir. [Kuyûd-1 Vakfiye]

Câmi: İskefser nâhiyesinde Kürdlümi karyesinde. Hacı Mustafa Ağa’nındır. [Kuyûd-1 Vakfiye]

Câmi: İskefser nâhiyesinde Değri karyesinde. Mustafa Bey’indir. [Kuyûd-1 Vakfiye]

Câmi: İskefser nâhiyesinde Kuzbağı karyesinde. Ömer Paşa’nındır. [Kuyûd-1 Vakfiye]

Câmi: İskefser nâhiyesinde Kütanini ve Bilaköy karyesinde. Hasan Çavuş’undur. [Kuyûd-1 Vakfiye]

49 Muhammed Vâmık Şükrü Efendi, *Evkâf-ı Ümem Târihi*, c. 6, s. 100.

Sonuç

Osmanlı döneminde Tokat'a ait vakıf eserleri Cumhuriyet'e kadar olan süreç dâhilinde Muhammed Vâmık Şükrü Efendi'nin kaleme aldığı *Evkâf-ı Ümem Tarihi* aldı esere istinaden ele alınarak açıklanmaya çalışılmıştır. Yapılan çalışmalar neticesinde özellikle Tokat'ın fethi ve bölgenin İslamlaşma sürecinde yapılan eserlerin oldukça önem arzettiği görülmektedir. Ayrıca Tokat'ın ticaret yolu ve diğer bağlantı yolları üzerinde bulunması tam bir cazibe merkezi olmasına zemin hazırlamıştır. Selçuklu'dan Osmanlı'ya kadar yapılan camiler, mescid ve medreselerin inşa ve ihyası ticari hayatın yanında, dini ve kültürel hayatın da canlanmasında önemli roller oynamıştır. Osmanlı döneminde daha da gelişmesine imkan sağlamıştır. Tokat merkez ile bugüne gelmiş bazı kaza ve nahiyeler ile bunlara bağlı köy ve mahallelerde bulunan vakıf eserleri kronolojik bir sıra takip edilerek verilmeye çalışılmıştır. Bunlar arasında Niksar, Erba'a, Kazâbad, Artıkabad, Sonisa ve İskefser'e ait vakıf eserleri incelenmiştir.

Bu eserlere dair müellifin kullandığı kaynaklara göre bir sınıflama yapıldığı görülüp bu usül bu çalışmada da aynen takip edilmiştir. Müellifin kullandığı kaynaklar arasında en önemlileri Osmanlı dönemi vakıf kayıtlarının tutulduğu arşiv kaynaklarıdır. Bunlar arasında Kuyûd-ı Vakfiye kayıtları ilk sırayı almaktadır. Bunu Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, Maarif Salnâmesi ve Vakıf Bütçe Defterleri takip etmektedir. Bu kaynaklara göre Tokat merkez ile Zile, Niksar, Erba'a, Kazâbad, Artıkabad, Sonisa ve İskefser kaza ile nahiyelerinin mahalle ve köylerinde önemli miktarda cami, mescid, medrese, mektep, muallimhane, köprü ve çeşme gibi vakıf eseri olduğu tespit edilmiştir. Bu vakıf eserlerinin Anadolu'nun ticaret yolları üzerindeki Tokat şehrinin yüzyıllar boyunca sosyal, ekonomik ve kültürel açılarından gelişmesine önemli katkılar sunduğu şüphesizdir. İleride bu kültür varlığı vakıf eserleri üzerine yapılacak çalışmalar, Tokat'ın ekonomik yapısının yanında kültürel çalışmaların da merkezinde bir şehir olmasını sağlayacağı ve her yönden bir cazibe merkezi haline gelmesine imkan sunacaktır.

19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Tokat Gündelik Hayatında Bağcılık

A H M E T Ç A N D I R
Ege Üniversitesi

Giriş

Bağcılık tarımın en önemli kollarından biridir. Nitekim bağcılık bataklık alanların dışında hemen hemen elverişli tüm topraklarda yapılırdı. Anadolu'da bağcılığın binlerce senelik tarihi vardır. Hititler üzüm bağlarını korumak için hükümler çıkarmışlardır. Aynı durum yüzyıllar sonra Osmanlı Devleti'nde de görülmektedir. Osmanlı Devleti'nin pek çok yerinde bir yandan yaş ve kuru üzüm olarak tüketilen, diğer yandan üzümün farklı şekillerde işlenmesiyle elde edilen şarap, sirke, pekmez ve pestil gibi alanlarda kullanımı itibariyle bağcılık tarımsal sanayiye dayalı önemli bir zirai uğraş idi. Osmanlı coğrafyasında pek çok yer, üzüm bağlarıyla meşhurdu. Bu yerlerden biri de Tokat bağlarıydı. Tokat bağları, yörenin etnik yapısına göre farklı amaçlarla kullanılıyordu. Aynı zamanda Tokat bağları, yörenin sosyal ve ekonomik hayatını etkileyen pek çok olayın da ev sahiplerinden biriydi. Bu çalışma, 19. yüzyıldan 20. yüzyıla Tokat'ın bağcılık hayatına ilişkin yöre halkının alışkanlıklarını, sorunlarını, bağcılık nezdinde bürokratik ilişkilerini ve yöre üzerinde memurlara ait bağların durumunu incelemeyi hedeflemektedir. Araştırmada, Dahiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye İdaresi, Sadaret Mektubî Kalemî, Şûra-yı Devlet evraklarında bulunan resmî yazışmalar başta olmak üzere döneme ilişkin Eski Türkçe eserler ve araştırma-inceleme eserlerinden de faydalanılacaktır.

1. 19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Tokat Gündelik Hayatında Toprak ve Toprağa Bağlı İlişkiler

Osmanlı Devleti'nin önemli ölçüde ziraata dayalı bir ekonomisinin olduğu göz önüne alındığında, Yeşilirmak'ın bereketli toprakları üzerinde kurulu olan Tokat da imparatorluğun pek çok şehri gibi toprağa bağlı ilişkileri yönüyle dikkat çekmektedir.¹ Nitekim Tokat, akarsuların genişledikleri yerlerde ova ve yaylalara, daraldıkları yerlerde ise Karadeniz'e paralel uzanan dağlara sahiptir. Bu özellikleri sayesinde Kazova, Omala, Turhal, Zile, Artova, Erbaa ve Niksar ovalarında her türlü tarım yapılagelmiştir.² Aynı zamanda Tokat'ın sözü geçen coğrafi verimliliği, onun uluslararası transit yolu üzerinde olmasını sağlayarak sınai faaliyet dallarının gelişip çoğalmasına da imkân sağlamıştır.³

Coğrafi ve zirai özellikler bakımından oldukça verimli bir potansiyele sahip olan Tokat, Osmanlı Devleti'nin son zamanlarına kadar bu konumu sayesinde hem ekonomik ilerleyişini geliştirdi hem de verimli arazileri nedeniyle meyve üretimi ve tarım arazileriyle ön plana çıktı.⁴ 15. yüzyılın ikinci yarısından itibaren 16. yüzyılın üçüncü çeyreğine kadar Tokat'a ilişkin incelenmiş tapu tahrir defterlerinde Tokat ahalisinin toprağa bağlı ilişkilerinde meyve ve bağcılık tarımının yapıldığı, bununla beraber bu dönemde Tokat topraklarında en fazla yetiştirilen ürünün buğday, sonra da arpa olduğu görülmektedir.⁵

18. yüzyılda Tokat'ta toprak ve toprağa bağlı ilişkilerde çok fazla bilgiye rastlanılmamasına karşılık yüzyılın sonlarından itibaren 19. yüzyıl boyunca Tokat'ı ziyaret eden seyyahların notlarından yöre ahalisinin toprakla ilişkileri daha iyi anlaşılabilir. Nitekim 1797 yılında Tokat'ı ziyaret eden John Jackson Tokat'ın bereketli topraklarından etkilenerek tarımsal zenginliğin ve bu zenginliğin getirdiği ürünlere

1 Tokat kazası Osmanlı Devleti'nde çağın gerekliliklerine göre pek çok idari değişikliğe maruz kaldıktan sonra 19. yüzyılın son çeyreğine doğru Niksar, Erbaa ve Zile kazalarının da bağlanmasıyla sancak statüsü kazandı. 1880 yılında sancak olarak teşkil edilen Tokat'ın; 1900 yılında geniş bir coğrafyaya sahip olduğu görülmektedir. Bu sırada merkez kazanın 16 nahiyyede 236 köyü, Erbaa kazasının 7 nahiyyede 145 köyü, Zile kazasının 13 nahiyyede 182 köyü ve Niksar kazasının 9 nahiyyede 83 köyü bulunmaktaydı. Bkz. Esat Aktaş, "19. Yüzyılın Sonunda Tokat Sancağı", *Mavi Atlas*, Sayı 1 (2021), C. 9, s. 99-100; Hatice Ö. Akyüz ve Mehmet Akif Ceylan, "Osmanlı Döneminde Tokat Şehrinin Fonksiyon Özellikleri", *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 2 (2020) C. 11, s. 125.

2 Erdal Taşbaş, "XIX. Yüzyılda Tokat'ta Göçmen İskânı ve Göçmen Sevkinde Şehrin Önemi", *Tokat Sempozyumu (01-03 Kasım)*, C. 1, Ankara 2013, s. 270.

3 Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul 2000, s. 275.

4 Erdal Taşbaş, a.g.m., s. 271.

5 Tapu tahrir defterlerinde Tokat kazasında incir, üzüm, kiraz, erik, elma, armut, badem, ceviz gibi ürünlerden; 1455 yılında 21.165 akçe, 1485'te 41.220 akçe, 1520'de 42.822 akçe, 1554'te 63.623 akçe ve 1574'te 94.056 akçe öşür vergisi alındığı kayıtlarda geçmektedir. Bkz. Ahmet Şimşirgil, *Osmanlı Taşra Teşkilatında Tokat (1455-1574)*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1990, s. 301-309.

kolay ve ucuz erişimden bahsetmekteydi.⁶ 19. yüzyıl başlarında Tokat'a seyahat eden James Morier, ise "...hayal edilebilecek en zengin tahıl ülkelerinden birinde, hasatın tamamen olgunlaştığı yaklaşık beş mil genişliğinde ve on beş mil uzunluğunda bir oavadan geçildi..." diyerek yöre üzerinde tahıl tarımının önemine işaret etmekteydi. 19. yüzyılın ortalarında ise Tokat'ta vazifeli olan Amerikan misyoner Van Lennep, notlarında Tokat'ın tarımsal hayatında birtakım yenilikler yaşandığından söz etmekteydi. Kendileri tarafından meyve ağaçlarının dikildiğini ve bilinmeyen bazı sebzelerin çiftçilere tanıtıldığını ifade eden Lennep, yöre üzerinde patates yetiştirmede başarılı olduklarını, kırımızı kuş üzümü ve çilekten iyi gelir elde ettiklerini vurguluyordu. Ayrıca Tokat'ta daha önce görülmeyen taze bezelye üretimi yaptıklarını belirten Lennep, domatese dikkat çekerek, yöre insanına domatesi yeşilken değil daha da olgunlaşınca tüketilmesi gerektiğini öğretildiğini dile getirmekteydi. Sebzeçiliğe kıyasla Tokat meyve yetiştiriciliğini daha çok metheden Lennep, Tokat köylüsünün meyvecilik hususunda çok bilgili ve mahir olduklarını işaret eder. Bu konuya ilişkin Lennep, "...Meyveye gelince insanlara yeni bir şeyler öğretmek bizim için imkânsızdı. Bir Türk'e ait otuz yedi çeşit üzümün bulunduğu bir üzüm bağında, bağ sahibinin tüm üzüm türlerinin ismini bildiğini gördük.

Tokat'ta çilek hasadı (Hasan Erdem Arşivi)

6 Onur Işık, "Bir Yabancı'nın Gözünden 1797 Yılında Tokat: John Jackson'ın Seyahatnamesi", *Tokat'ta İlmî ve Kültürel Hayat Sempozyumu (18-20 Ekim 2018)*, yay. haz. Vural-Ahmet İnandır-Süleyman Pak-Yılmaz Öksüz, C. 2, Tokat 2018, s. 394.

Ötekisinin meyve bahçesinde on yedi farklı tür armut bulunmaktaydı. Çiftçilerin bahçelerinde ayva, kiraz, vişne, elma bol ve çeşitliydi hatta bazıları aşırı derecede iyiydi. Beyaz dutun çeşitli türlerinin her yıl daha da fazlası dikiliyordu...” diyerek Tokat meyveciliğinin kalitesine dair önemli ipuçları sunmaktaydı.⁷

Yukarıda bahsi geçen tarım ürünleri içerisinde 19. yüzyılın ikinci yarısında yöre insanının çabalarıyla afyon da eklendi. Osmanlı Devleti'nin tarımsal sanayiye dayalı ihracat politikasından etkilenen yöre halkı bu ürünü ilk defa ekecekleri için devlet tarafından olumlu karşılanacak olan öşür vergisinden üç yıllığına muafiyetlerini talep etti. Bu durum, Tokat köylüsünün toprakla ilişkisinde ürün yelpazesini sanayi bitkilerine doğru kaydırmada somut bir adım attığını göstermesi açısından önemlidir.⁸

19. yüzyılın son çeyreğine doğru yayımlanmaya başlayan Sivas Vilayet Salnamesi'nde Tokat Sancağı'nın toprakla ilişkisinde tarımsal ürün çeşitliliğini daha net görebilmekteyiz. Bu bağlamda 1883 yılına ilişkin salnamede, Tokat merkez kazada 854.949 dönüm arazide buğday, arpa, hububat çeşitleri, meyve, cehri, katre ve kök boya yetiştirildiği, Erbaa'da 285.578 dönüm arazide buğday, arpa, hububat çeşitleri, kendir, afyon, haşhaş, pamuk, sâleb, cehri, tütün, sebze ve meyvenin yanında kestane yetiştirildiği, Zile'de 455.969 dönüm arazide hububat çeşitleri, sebze ve meyve yetiştirildiği, bunların yanında leblebi ve pekmezinin meşhur olduğu ifade edilmektedir. Niksar'da 173.210 dönüm arazide ise, buğday, sair, pamuk, afyon, haşhaş, cehri, tütün, meyve ve sebzeden başka pirinç ve mısırın yetiştirildiğini görmekteyiz.⁹ Bu veriler diğer pek çok yörede olduğu gibi Tokat yöresinin de Osmanlı Devleti'nin tarımsal ihracat politikasına uygun olarak ticari tarıma yöneldiğini işaret etmektedir. Fakat Tokat her ne kadar tarımsal ihracata dayalı ticari değeri yüksek tarımsal ürünlerin ekimine önem verse de çeşitli ulaşım sıkıntılarından dolayı hem dış ticarete hem de iç ticarete tarımsal ürünlerinin dolaşımını istenilen düzeyde sağlayamamıştır. Başka bir deyişle

7 Hatice Ö. Akyüz ve Mehmet Akif Ceylan, “Osmanlı Döneminde Tokat Şehrinin Fonksiyon Özellikleri”, s. 126-127.

8 Donald Quataert, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Tarımsal Gelişme”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul 1985, C. 6, s. 1559; Esat Aktaş, “19. Yüzyılın Sonunda Tokat Sancağı”, s. 102.

9 Dericilik ve dokuma sanayiinde kullanılan boya maddelerin en önemlilerinden birisi cehri idi. Kök boya maddesi olan cehri daha çok ala cehri olarak bilinen üç metreye kadar uzayabilen dikenli bir ağaççık olup meyveleri sarı iplik boyası olarak kullanılmıştır. Cebriden elde edilen güçlü ve şeffaf bir sarı olan renge cehri sarısı denilmiştir. Cehri, 19. yüzyılın ortalarında Sivas eyaletinin Tokat, Zile, Erbaa, Çorum ve Amasya gibi merkezlerinde çokça yetiştirilmiş olup ticareti ise genellikle Tokat, Samsun ve Kayser'de yapılmıştır. Bkz. Necati Çavdar, “19. Yüzyıl Ortalarında Tokat'ta Katolik Ermeniler: Demografi-Ekonomi” *Yeni Türkiye Dergisi (Ermeni Meselesi Özel Sayısı)*, Sayı 60 (2014), s. 462; Esat Aktaş, *19. Yüzyılın Son Çeyreğinde Tokat Sancağı*, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Osman Paşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tokat 2009, s. 152.

Tokat, tarımsal sanayide talep görebilecek ürünlerini ulaşım sorunundan dolayı yirmi saat kadar uzaklıkta bağlı olduğu Sivas vilayet merkezine dahi ulaştırmakta sıkıntılar yaşamıştı. Bu sorunun çözümüne ilişkin Tokat'ı da kapsayacak demiryolu projeleri üretildi.¹⁰ Bu projelerden birincisi 1883, ikincisi 1891 yılında gerçekleştirilmek istendi. Bu amaçla iki defa demiryolu yapılması için toplantılar yapılmasına rağmen, demiryolu hattının yapımında başarıya ulaşamadı.¹¹

Tokat'ın tarımsal ürünlerini pazarlamada karşılaştığı tek sorun ulaşım değildi. Sulama da en önde gelen sorundu ve bu sorun yoğun olarak Niksar kazasında hissedildi. Bu sorunun önüne 19. yüzyılın başından yüzyılın sonuna kadar geçilemediği anlaşılmaktadır. Nitekim yüzyılın başında İngiltere'ye dönüş yolculuğunda Tokat'tan geçen Sir William Ouseley, notlarında Niksar ovasında düzensiz sulama sisteminden bahsetmektedir.¹² Yüzyılın sonuna doğru ise Niksar köylüsü sorunun çözümü için meydana deresinden su kanalı vasıtasıyla su getirilmesi talebinde bulunması, sulama sorunun uzun bir müddettir istenilen düzeyde çözülemediğini göstermektedir.¹³ Tokat çiftçisini toprakla olan ilişkisinde zora sokan bir diğer durum ise sel ve taşkın gibi doğal afetlerdi. Tokat'ın coğrafyası her ne kadar yöre halkı için bereket sağlasa da sel ve taşkın gibi doğa olaylarına elverişliliği bakımından yöre insanını yer yer sıkıntıya düşürdü. Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısı ve 20. yüzyılın başlarında gerçekleşen seller Tokat'ın tarımsal üretkenliğine ciddi zarar verdi.¹⁴ Tokat'ın tarımsal hayatını etkileyen doğa olayı sadece seller de değildi. Aynı zamanda bölge üzerinde gerçekleşen dolu yağışları da tarımsal verimliliği azaltan bir diğer önemli etkendi. 20. yüzyılın başında sel haricinde gerçekleşen dolu yağışları Tokat'ın başta Ayazmayeni köyü olmak üzere civar köylerin tarımsal ürünlerine büyük zarar verdi. Bu durum karşısında yörenin köylülerine Osmanlı hükümeti kredi yardımıyla bulundu. Tokat çiftçisini tarımsal üretkenliğini zora sokan bir başka durum da 20. yüzyılın başında yaşanan kuraklık oldu. Osmanlı Devleti kuraklığın tarımsal verimliliği en az etkilemesi için çiftçilere kredi ve tohumluk yardım sundu.¹⁵

10 *Salname-i vilayet-i Sivas*, Sivas Vilayet Matbaası, Sivas 1884, s. 202. Osman Kubilay Gül, "Amerika Birleşik Devletleri Sivas Konsolosluğu Raporlarına Göre 19. Yüzyıl Sonlarında Sivas ve Havalisinde Ekonomik ve Sosyal Hayat", *International Journal of Eurasia Social Sciences*, Sayı 21 (2015), C. 6, s. 156.

11 Esat Aktaş, *XIX. Yüzyılın Son Çeyreğinde Tokat Sancağı*, s. 148.

12 Murat Hanılçe, "Batılı Seyyahların Gravürlerinin Gözünden XIX. Yüzyılda Bir Osmanlı Kenti: Tokat", *XVIII. Türk Tarih Kongresi (1-5 Ekim 2018)*, s. 317.

13 Esat Aktaş, *XIX. Yüzyılın Son Çeyreğinde Tokat Sancağı*, s. 155.

14 Hüseyin Baha Öztunç, "Tokat'ta 'Büyük Sel'(1908)", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 4 (2012), C. 2, s. 180.

15 Esat Aktaş, "20. Yüzyılın Başında Tokat Sancağının Devlet Merkezinden Beklentileri: Yardımlar ve Krediler", *Belgi Dergisi*, Sayı 22 (2021), s. 735-736.

2. 19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Tokat Gündelik Hayatında Bağcılık

Tokat ilinde bağcılığın mazisi çok eski zamanlara uzanır. Tokat'ta bugün birçok mevkiinin ve tarihi yapının adında bağ bulunması aynı zamanda yörenin türkülülerinde, geleneksel mimarisinde bağ ve üzüm figürlerinin bulunması bu faaliyetin geçmiş yüzyıllarda ne kadar yaygın olduğunu göstermektedir. Tokat bağcılığa elverişli bir iklim ve coğrafi yapıya sahiptir. Yeşilirmak'ın Tokat'tan geçen kolu kadim zamanlardan beri bağların en mühim unsuru olmuştur.¹⁶ Yörede bağcılığın meşhur olması nedeniyle, Fatih Sultan Mehmed'in Tokat'tan bağcı ve meyveci ustalarını İstanbul'a getirterek Beykoz havalisinde Tokat Bahçeleri namıyla üzüm bağları ve meyve bahçeleri kurduğunu bilinmektedir.¹⁷ Tokat'ın meşhur bağları sadece Osmanlı padişahlarının değil yöreyi ziyarete gelen pek çok seyyahın da dikkatini çekmiştir.¹⁸ 18. yüzyılın ikinci yarısına doğru şehri ziyaret eden Seyyah Jean Otter'in gözlemleri nazarında Tokat yöresinde çok sayıda üzüm bağları bulunmaktaydı.¹⁹ 18. yüzyılın sonunda şehre uğrayan John Jackson ise üzüm bağları hakkında "...en büyük meyve bolluğu üzüm asmalarında ve oldukça mükemmeller..." notunu düşmekteydi.²⁰ Bununla beraber Tokat'ta yetiştirilen üzüm asmalarının şehri süslediği seyyahların ve misyonerlerin notlarına çokça yansısı da Tokat vadilerini süsleyen yabancı üzüm asmaları da bölgeye gelen seyyah ve misyonerlerin notlarında yer bulmaktaydı.²¹

19. yüzyılın ilk iki çeyreğinde Tokat gündelik hayatında tüketilen üzüm türlerinin fiyatlarına ilişkin yapılan araştırmalarda Tokat'ta Besni üzümü ile Razzaki üzüme narh verildiği Mehmet Beşirli'nin çalışmalarında tespit edilmiştir. Ayrıca Beşirli'nin çalışmalarında Tokat'ın gündelik tüketim hayatına Çorum üzümünün

16 Yeşilirmakın Tokat'tan geçen kolu olarak kastettiği akarsu o dönemlerde Tokat Suyu, Büyük Nehir ya da Tozanlı Çayı olarak anılmaktaydı. Bkz. Murat Haniççe, "1842 Sonbaharında Tokat -İngiliz Misyoner George Percy Badger'in Gözünden", *Tokat'ta İlmî ve Kültürel Hayat Sempozyumu (18-20 Ekim 2018)*, yay. haz. Hanifi Vural-Ahmet İnanır-Süleyman Pak-Yılmaz Öksüz, C. 2, Tokat 2018, s. 417, Erkan Atak, "Tokat'tan Ahşap Direkli Bir Yapı: Üzümlü Ulu Camii", *Vakıflar Dergisi*, Sayı 5 (2019), s. 99; Gülay Mirzaoğlu, "Kültürel Sembol ve Süreklilik: Tokat Yazmalarında ve Halk Türkülerinde Ortak Motifler ve Semboller", *Tokat'ta İlmî ve Kültürel Hayat Sempozyumu (18-20 Ekim 2018)*, yay. haz. Hanifi Vural-Ahmet İnanır-Süleyman Pak-Yılmaz Öksüz, C. 2, Tokat 2018, s. 270, Emine Saka Akın ve Canan Hanoğlu, "Tokat'ta Bir Konut: Madımağın Celal'in Evi", *Tokat Tarihi ve Kültürü Sempozyumu (25-26 Eylül 2014) Tokat Bildiriler*, yay. haz. Ali Açıkkel- Samettin Başol- Murat Haniççe-Emel Hisarcıklar, C. 2, Tokat 2014, s. 380.

17 Rüstem Cangı, Adem Yağcı, Duran Kılıç, "Tokat Bağcılığının Dünü, Bugünü ve Yarını", *Tokat Sempozyumu (01-03 Kasım 2012) Tokat Bildiriler*, yay. haz. Ali Açıkkel- Samettin Başol- Murat Haniççe-Emel Hisarcıklar, C. 2, Tokat 2012, s. 315.

18 Hatice Ö. Akyüz ve Mehmet Akif Ceylan, "Osmanlı Döneminde Tokat Şehrinin Fonksiyon Özellikleri", s. 128.

19 Hadi Belge, "İsveçli Gezgin Jean Otter'in Şark Seyahati: Tokat ve Amasya İzlenimleri (1734-1744)", *Turkish Studies*, Sayı 3 (2021), C. 16, s. 258.

20 Onur Işık, "Bir Yabancıncının Gözünden 1797 Yılında Tokat: John Jackson'ın Seyahatnamesi", s. 392.

21 Buğra Kaş ve Y. Selim Kaya, "İki Amerikalı Misyonerin 19. Yüzyılın İlk Yarısında Tokat'a Dair Gözlemleri", *Tokat'ta İlmî ve Kültürel Hayat Sempozyumu (18-20 Ekim 2018)*, yay. haz. Hanifi Vural-Ahmet İnanır-Süleyman Pak-Yılmaz Öksüz, C. 2, Tokat 2018, s. 407.

de dahil olduğu görülmektedir.²² Bununla beraber Tokat'taki üzüm yetiştirme usulünün çardak usulünde yapıldığını, dere vasıtasıyla sulamanın gerçekleştiğini 19. yüzyılın ilk yarısında yöreye seyahat etmiş William Francis Ainsworth'un seyahatnamesinden öğreniyoruz. Bu usulün İtalya'nın bazı kesimlerinde de uygulandığını belirten Ainsworth, Tokat bahçelerinin çok cezbedici olduğunu ifade etmekteydi.²³ Ayrıca miras davalarında Tokat bağlarının cezbediciliğinden olsa ki bağ arazileri haneler arası çekişme konusu da olmuştu. Miras kalan bağlarda haneler arası tartışmaların yaşanması, bağ sahibi olmanın ekonomik açıdan önemli bir ayrıcalık olduğuna işaret etmekteydi.²⁴ Nitekim İngiliz Misyoner George Percy Badger'in deyişiyle "...Tokat'ın üzümü Osmanlı genelinde pek çok hemcinslerinden daha nüfuzlu görülmektedir...". Fakat George Percy, Tokat üzümünü hemcinsleri arasında kalite bakımından ülke genelinde zirveye koysa da şarap üretimi hususunda kalitesiz bulmuştur ve Tokatlıların şarap üretimi için üzümlerini Sivas'a nakletmek mecburiyetinde olduğunu belirtmiştir.²⁵

1831 nüfus sayım verilerine göre, bir toplumda erkek ve kadınların yarı yarıya olduğu düşünülerek kullanılan ikili katsayı yöntemi göz önüne alındığında Tokat şehrinde 15.210 Müslüman, 10.382 gayrimüslim olmak üzere toplam 25.592 kişi bulunduğu tahmin edilmektedir. Buna göre şehir halkının %59,4'ünü Müslümanlar, %40.6'sını gayrimüslimler oluşturmaktaydı.²⁶ Bu bakımdan Tokat 19. yüzyılın ilk yarısında barındırdığı gayrimüslim nüfus ile dikkat çeken şehirler arasındaydı. Cizye kayıtlarına göre gayrimüslim nüfusun %87'si Ermenilerden müteşekkildi. Geriye kalan % 13'lük dilim ise Katolikler, Rumlar, Kıptiler ve Yahudiler'den oluşmaktaydı. Ermeniler, en kalabalık gayrimüslim unsur olarak Tokat'ta mevcut buldukları gibi bazı Ermeni haneleri şehrin en varlıklı ke-

22 "4 Nisan 1806'da Razzaki üzümün kıyyesine 40 para narh verilmiştir. 17 Mayıs 1808'de Besni üzümünün kıyyesi 20 para iken, Razzaki üzümün kıyyesi bir önceki yıla göre düşerek 32 para olmuştur. 14 Kasım 1811'de Besni üzümünün kıyyesine 28 para narh verilmiştir. Besni üzümü, 22 Aralık 1812'de 22 paraya inmiş, 31 Aralık 1817'de Besni üzümü 38 para iken, Razzakinin ise 48 paraya yükselmiştir. 19 Ocak 1817'de verilen narh da ise Besni üzümünün kıyyesi 44 paraya yükselirken, Razzaki üzümünün kıyyesi ise 40 para olmuştur. 20 Aralık 1818'de Besni üzümün kıyyesi tekrar 32 paraya, Razzaki üzümün kıyyesi ise 45 paraya yükselmiştir. 27 Ocak 1820'de Besni üzümünün kıyyesi 36 paraya, 24 Ekim 1823'te 44 paraya yükselirken, 1 Ocak 1826'da 32 paraya düşmüş, 08 Mayıs 1827'de ve 6 Eylül 1828'de de tekrar 40 paraya yükselmiştir. Bu süreçte Razzaki üzüme ise narh verilmemiştir", Mehmet Beşirli, "19. Yüzyılın İlk Yarısında Tokatta Sebze ve Meyve Fiyatları", *Tokat Sempozyumu (01-03 Kasım 2012) Tokat Bildiriler*, yay. haz. Ali Açıklı- Samettin Başol- Ali Osman Solmaz- Murat Haniççe, C. 2, Tokat 2012, s. 305.

23 Ali Açıklı, "19. Asrın İlk Yarısında Batılı Seyyahların Seyahatnamelerine Göre Tokat Şehri", *Tokat Tarihi ve Kültürü Sempozyumu (25-26 Eylül 2014) Tokat Bildiriler*, yay. haz. Ali Açıklı- Samettin Başol- Murat Haniççe-Emel Hisarcıklar, C. 1, Tokat 2014, s. 143.

24 Mehmet Beşirli, "XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Tokat Şehrinde Sosyal ve Ekonomik Hayata Dair Bazı Tespitler: Çay-ı Müslim ve Çay-ı Zımmi Mahalleleri Örneği", *Tokat Tarihi ve Kültürü Sempozyumu (25-26 Eylül 2014) Tokat Bildiriler*, yay. haz. Ali Açıklı- Samettin Başol- Murat Haniççe-Emel Hisarcıklar, C. 1, Tokat 2014, s. 279.

25 Murat Haniççe, "Batılı Seyyahların Gravürlerinin Gözünden XIX. Yüzyılda Bir Osmanlı Kenti: Tokat", s. 417.

26 Galip Eken, Hanife Şen, "Tanzimat Dönemi Cizye Defterlerine Göre Tokat'ta Gayrimüslimler", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 36 (2016), s. 163.

simi arasında yer almaktaydı.²⁷ Katolik Ermenilerin toplam 418 dönüm ekilebilen arazileri, 31 dönüm de herk (dinlendirilen) arazileri olmak üzere toplam 449 dönüm arazilerinin olduğu görülmektedir. Tokat Kazası'nda Ermeniler, diğer gayrimüslim unsurlar gibi, ticarî tarımla uğraşmamışlar ancak şarap ve pekmez üretiminin başlıca hammaddesi olan üzüm gereksinimi karşılamak için önemli ölçüde bağcılık ile meşgul olmuşlardır. Nitekim Ermeniler toplam arazi miktarının 188 dönümünü bağcılık için kullanmıştır. Bu bağlamda bağcılığın en fazla yapıldığı mahalle aynı zamanda Ermenilerin yoğun nüfuslu olduğu Soğukpınar-ı Müslim olmuştur. Toplam arazi miktarı içinde en fazla payın bağcılığa ayrılmış olması Tokat'ta şarap üreticiliğinin Ermeniler için önemli bir faaliyet olduğunu göstermektedir.²⁸ Ayrıca Sivas Eyaleti ve Maliye Nezareti arasında gerçekleşen resmî yazışmalar Tokat'ta başta Ermeniler olmak üzere diğer gayrimüslim grupların pek çok bağı olduğunu ve bağcılık özelinde bir takım vergi muafiyetlerine sahip olduklarını işaret etmektedir. Sözü geçen döneme ilişkin resmî yazışmalarda Ermeni manastırların bağlarına yönelik Ermeni Patriği ve Sivas Eyaleti arasında sıralık üzüme ilişkin vergilendirme hususunun müzakere edildiği görülmektedir. Ermeni manastırlarına bağlı olanların bağlarından hanelerine sıralık üzüm götürdüğünde o güne dek talep edilmeyen öşür ve cizyenin mültezim tarafından akçe şeklinde talep edildiği ve bu durum karşısında Ermeni Manastırı'na bağlı olanların Sivas Valiliği'ne başvurarak talep edilen verginin iptalini istedikleri, söz konusu resmî yazışmalara yansımasıdır.²⁹ Konuya ilişkin bir ay sonra yazılan diğer bir resmî kayıta ise sözü geçen vergi alımı meselesine ilişkin daha detaylı bilgiler tespit edilmiştir. Söz konusu resmî kayıta Sivas Valiliği'nin meseleyi Maliye Nezareti'ne bildirdiği ve konu Maliye Nezareti ve Divan-ı Hümayun'da görüşüldükten sonra Ermenilerin kendilerine veya manastırlarına mahsus olan üzümlerin naklinde bir şey talep olunmamasının Sivas Valiliği'ne bildirildiği görülmektedir.³⁰

Yahudilerde ise 1844-45 yılına ilişkin incelenmiş temettüat kayıtlarından anlaşılacağı üzere tarım gelirlerinin tamamını bağcılıktan elde etmesine rağmen bağcılık daha çok hane içi tüketim ihtiyacını karşılamaya yönelik küçük çaplı

27 Galip Eken, Hanife Şen, a.g.m., s. 173-174.

28 Necati Çavdar, "XIX. Yüzyıl Ortalarında Tokat'ta Katolik Ermeniler: Demografi-Ekonomi", s. 461-462..

29 Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (=BOA), Hariciye Nezareti, Mektubi Kalemi (=HR.MKT), nr. 211/28 (24 Safer 1274/14 Ekim 1857).

30 BOA, HR.MKT, nr. 216/5 (28 Rebülevvel 1274/16 Kasım 1857).

bir tarımsal uğraş oldu.³¹ Bu durum yöredeki Rumlar için de geçerlidir. Bağcılık Rumlar arasında da geniş çaplı bir iktisadi faaliyet olmaktan uzaktır.³² Bu durum temettüat kayıtlarına yansımalarıyla birlikte devletin resmî yazışmalarına da yansımıştır. Söz konusu resmî yazışmalarda Katolik kilisesi ve kilise mensuplarının bağcılıktan elde ettiği ürünlerin hane içi tüketimlerinde vergi alınmamasına ilişkin beratlarla sahip olduğu görülmektedir. Bu durum bağcılıktan elde edilen özellikle şarap gibi ürünlerin Katolik mezhebine mensup olanların hane içi tüketimlerinde oldukça önemli olduğuna işaret etmektedir. Fakat 19. yüzyılın ikinci yarısının başlarında dönemin Katolik patriğinin, beratlarına aykırı olarak hanelerine ilişkin bağlardan vergi vermeye maruz bırakıldıklarına dair Sivas Vilayeti'ne bir dilekçe verdiği görülmektedir. Bu dilekçe ile başlayan resmî yazışma trafiği sonucunda Sivas Valiliği, Katolik kilisesi ve kilise mensuplarına ait bağlardan elde edilen ürünlere ve hasıllata ilişkin ellerinde bulunduğu beratlardan dolayı şimdiye dek vergi alınmadığı gerekçesiyle vergi alımına müdahale edilmesi ve vergi alımının önüne geçilmesini kararlaştırmıştır.³³

19. yüzyılın ikinci yarısında Tokat'a uğrayan yabancı seyyahların sayısında artış oldu. Gelen yabancı seyyahlar yüzyılın ilk yarısında olduğu gibi ikinci yarısında da Tokat bağlarının çokluğundan ve kalitesinden etkilenmeye devam etmekteydi. Örneğin söz konusu yüzyılın ikinci yarısında şehre uğrayan Henry John van Lennep seyahatinin önemli bir kısmını Tokat'a ayırarak Tokat'a ilişkin pek çok gravür çizdi. Bu gravürler arasında üzüm bağı dikkat çekicidir.³⁴ Ayrıca Tokat'ın en büyük ovalarından biri olan Kazova'dan geçen Lennep ova etrafına kurulu üzüm bağlarıyla çevirili Pazarköy'den de bahsetmekteydi. Lennep'in bu bahsi Pazarköy'ün gündelik hayatında bağcılığın önemli bir yer tuttuğunu göstermesi açısından önemlidir.³⁵ Aynı zamanda Lennep, Tokat'taki bağ evlerinden de bah-

31 "1844-45 temettüat kayıtlarına göre, 38 Yahudi hanesinden beş haneye ait toplam 8 dönüm bağ olup toplam senelik hasıllatının 1197 guruş olduğu görülüyor. Bu durum bağcılıktan dönüm başına 149,5 kuruş gelir elde edildiği tespit edilmektedir. Bağcılık bu işle iştigal eden hane başına yıllık 239, 5 kuruş gelir getirmiştir" (Necati Çavdar, "Temettüat Kayıtlarına Göre Tokat Mahallelerinde Yaşayan Yahudilerin Sosyal ve Ekonomik Durumları (1844-45)", *Tokat Tarihi ve Kültürü Sempozyumu (25-26 Eylül 2014)*, *Tokat Bildiriler*, yay. haz. Ali Açıklak- Sametkin Başol- Murat Hanilçe-Emel Hisarcıklar, C. 1, Tokat 2014, s. 341).

32 "İncelediğimiz Rumlara ait Temettüat defterinde 223 Rum nüfusunun 118 hanesinin 0,5 ile 3 dönüm arasında bağ ve bahçeye sahip olduğu, bağdan elde etmiş olduğu senelik hasıllat üzerinden öşr-i bağ vergisi vermiş olduğu görülmüştür. Bağ arazisine sahip olan 76 Rum hanesinin büyük çoğunluğunun 0,5 ile 1 dönüm bağının olduğu, sadece 2 hane ise 3'er dönüm bağ arazisine sahip olduğu tespit edilmiştir. Tokat'taki Rum nüfusunun toplam bağ miktarı 88,5 dönüm, hane başına düşen ortalama bağ miktarı ise 0,396 dönümdür" (Necati Çavdar, "Tanzimat Dönemi'nde Tokat'ta Rum Nüfusu", *History Studies*, Sayı 6 (2019), C. 11, s. 2217).

33 BOA, HR.MKT, nr. 250/8 (27 Zilhicce 1274/8 Ağustos 1858).

34 Murat Hanilçe, "Batılı Seyyahların Gravürlerinin Gözünden XIX. Yüzyılda Bir Osmanlı Kenti: Tokat", s. 333.

35 Murat Hanilçe, "Osmanlı Devleti'nin Bataklik Kurutma Uygulamalarına Bir Bakış: Tokat Kaz Gölü Örneği (1870-1892)", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı (23), C. 119, s. 57-58.

sederek, halkın gündelik yaşamında bağ ile epey meşgul olduğuna dair kayda değer bilgiler sundu. Ona göre, bağ evlerinin sahipleri çoğunlukla baharda asma bahçelerini sürmek için üç dört günlüğüne, mayısta kirazlar toplandığında ve daha uzun dönemli olarak ise ağustos ayında üzümleri toplama zamanı buraya gelirler³⁶. Lennep'in bu saptamasıyla, Tokat yöresi insanların gündelik hayatlarında bağ evlerinin hem ekonomik hem sosyal hem de kültürel bir alan olarak önemli bir konuma sahip olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Lennep'in söz konusu saptamasını Tokat Mutasarrıflığı'ndan çıkan resmî bir rapordan da çıkarsamak mümkündür. Tokat mutasarrıfının Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği resmî bir raporda Tokat'a bağlı Zile Kazası'nın bir mahallesinde 16 Eylül günü Ali oğlu Hamdi'nin bağdan üzüm çaldığı ve akabinde bağ bekçisi Hacı Ali ve Tahsin tarafından kurşunla tehlikeli surette yaralandığı, olay sonrası tutuklanıp adliyeye sevk edildiği belirtilmiştir. Söz konusu raporda her ne kadar bağda yaşanan hırsızlık olayı anlatılsa da Tokat bağlarında bağ bekçilerinin de bulunduğu anlaşılmaktadır.³⁷ Bağ evlerinde bağ bekçilerinin bulunması ise orada yaşanan hem ekonomik hem de sosyal ortam değerinin korunmaya çalışıldığının bir göstergesidir.

19. yüzyılın sonlarına yaklaşıldığında Tokat'ta bağcılığın arttığı ve artan bağların Müslümanlara ait olduğunu yöredeki 20 kadar Ermeni'nin mühürleyip devlete takdim ettiği resmî bir dilekçeden çıkarsayabiliyoruz. Söz konusu dilekçede şarap üretimi yapan Ermenilerin Tokat'ta zecriye rüsumunun artırılmasına karşı çıktıkları görülmektedir. Karşı çıkmada ana etken Osmanlı Devleti'nin bazı yörelerde bağcılığın yaygınlaşmasıyla meşrubat (şarap, konyak vb.) üretiminden elde edilen kazancın artmasına bağlı olarak vergiyi artırma teşebbüsüdür. Söz konusu dilekçede şarap vb. üretimi yapan Ermeniler bu yeni vergilendirmeye itiraz ederek, Tokat yöresinde çoğalan bağların Müslümanlara ait olduğu, bu yüzden üretimin çoğalmadığını ifade ederek zecriye rüsumunun artırılmamasını talep etmişlerdir³⁸. Bu durum 19. yüzyılın sonlarında Tokat yöresinde Müslümanların bağcılıkla daha çok uğraştığını, bağcılıktan daha çok üzüm, pekmez, sirke vb. üretiminde faydalandığına dair önemli bir ipucu sunmaktadır. Yöre

36 Seyyah yılın belli dönemlerinde halkın bağ evlerine gitme geleneğinin yalnızca buraya has olmadığını, diğer taraftan bu tarz bir geleneğin Amasya, Gürün, Malatya ve Ankara'da da var olduğunu belirtmektedir. Ayşegül Kuş, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Amerikalı Misyoner Hı Van Lennep'in Tokat İzlenimleri", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 52 (2014), s. 132-133.

37 BOA, Dahiliye, Emniyet-i Umumiye, Emniyet Şubesi (=EUM.EMN), nr. 34/53 (8 Zilhicce 1331/8 Kasım 1913).

38 Zecriye rüsumu, alkollü içeceklerden alınan vergi hakkında kullanılan bir tabirdir. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarihi Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. 3, İstanbul 1993, s. 649; Söz konusu belgede Tokat'ta alınan zecriye rüsumu miktarının üç bin kuruş olduğu görülmektedir. BOA, Cevdet-Maliye (=C.ML), nt.494/20077 (29 Zilhicce 1300/31 Ekim 1883).

üzerinde bağcılığa önemle eğilen gruplardan biri de Tokat'ta Cizvit papaz okulu öğretmenleridir. Burada vazifeli öğretmenler şehirde Beybağları, Topçu bağları, Kemer bağları ve Malkayası bağlarını kuracaktır.³⁹ Bu sayede Beybağları, Kaşıkçıoğlu bağları, Malkayası bağları, Diren bağları, Sepetçioğlu bağları, Topçubağı ve Küçük Gesi bağları 20. yüzyılın başlarına doğru Tokat'ın en bilinen bağları olmuştur. Bu bağlarda altı çeşit üzüm üretilmiş olup Kömüş ciciği ve Başparmak adlı üzüm türleri rakı imalinde, Papazbaşı ve Kazova adlı üzüm türleri ise şarap imalinde ve Sarıkız adlı üzüm türü de pekmez imalinde değerlendirilmiştir.⁴⁰

Tokat gündelik hayatında yöre insanının borçlandığı ve borçlarını ödeyemedikleri durumda bağlarını kaybettikleri de resmî yazışmalara yansımıştır. Maliye Nezareti'ne gönderilen resmî bir vesikada Tokat'a bağlı Kazabad Nahiyesi'nde Mollaoğlu Bekir ile Bıdıkoğlu Ömer Ağa'nın borçlarına karşılık sahip olduğu arazilerin ve emlak tapularının devlet tarafından hazineye geçirildiği anlaşılmaktadır. Sözü edilen resmî yazışmaların satır aralarında dikkat çeken nokta, hazineye aktarılan mülkler içerisinde bir bağın müzayede usulü satılışıyla ilgilidir. Söz konusu mesele 1899 yılının haziran, temmuz ve ağustos aylarında Sivas Vilayeti, Maliye Nezareti ve Maliye Meclisi arasında kapsamlı bir şekilde tartışılmıştır. Tartışmalar arasında bağın oldukça harap durumda bulunduğu bu durumun müzayede esnasında fiyatı düşürebileceği, aynı zamanda bağ arazisi satışının, mevzuata uygun şekilde dikkatli olunarak yapılması gerektiği yer almıştır.⁴¹ Bununla beraber hazineye aktarılan pek çok mülkün içerisinde bir bağın satışa çıkartılması, Tokat'ta bağlık arazilerin oldukça değerli bir yatırım olduğuna, satıştan iyi gelir elde edileceğine işaret etmektedir.

Tokat bağları sadece tarımsal üretimin yapıldığı bir alan değil aynı zamanda asayişin bozulduğu dönemlerde asiler için sığınak olarak tercih edilen pek çok karışık olaylara da sahne oldu. Bu olayların bir kısmı fesat komitelerinin asayiş bozmasıyla ilgilidir.⁴² Sivas Vilayeti'nden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen resmî bir belgede sözü geçen komitenin Tokat'ta sabıkalı Ermeniler ile iş birliği içerisinde faaliyette bulunduğu anlaşılmaktadır. 18 sabıkalı Ermeni'nin bazı evlere

39 Rüstem Cangi vd., "Tokat Bağcılığının Dünü, Bugünü ve Yarını", s. 315.

40 Necati Çavdar, "XIX. Yüzyıl Ortalarında Tokat'ta Katolik Ermeniler: Demografi-Ekonomi", s. 462.

41 BOA, Maliye Nezareti, Emlak-i Emiriyye *Müdüriyeti* (=ML.EEM), nr. 301/76 (31 Kanunuevvel 1314/12 Ocak 1899).

42 19. yüzyılın sonlarına doğru imparatorluğun pek çok bölgesinde devlete karşı ayaklanma planlamak üzere fesat komiteleri kurulmuştur; İhsan Burak Birecikli, "Arnavud İttihad komitesinin İki Beyannâmesi", *Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi*, Sayı 1 (2016), C. 6, s. 43-46; Bülent Cırık, "Sultan II. Abdülhamid'e Ermeni Komiteleri ve Faaliyetleriyle İlgili Sunulan Bir Fezleke (1895)", *Gazi Akademik Bakış*, Sayı 29 (2021), C. 15, s. 22-23.

“Ermenilerin suçsuz takımı” adıyla yaftalar yazdığı ve olaya karışan Ermenilerin Fesat Komitesi tarafından “...sokak aralarına ve bağlara salıverildiği...” sözü edilen resmî belgede ifade edilmiştir. Ayrıca bahsi geçen resmî belgede yazılmış olan “bağlara salıverildiği” ifadesi yörenin gündelik hayatta önemli ölçüde bağcılık ile uğraştığını gösteren diğer önemli bir ipucudur.⁴³ Bununla beraber gündelik hayat içerisinde Tokat bağlarında sadece Ermenilerin kargaşalık yaratmadığı Müslümanların da kargaşalıklara dahil olduğu devletin resmî yazışmalarında görülmektedir. Tokat Divanı Harb Başkanlığından çıkan bir resmî vesikada Tokat kasabasına yarım saat uzaklıktaki bağların birinde bir Ermeni'nin ciddi bir şekilde yaralı yatar vaziyette bulunduğu not edilmiştir. Söz konusu belgenin satır aralarında, yaralama olayının duyulması üzerine divani harp azası, mutasarrıf kumandan, paşalar ve gerekli memurların alelacele mahallin kadısına giderek olayın tahkikat ve muayenesine başlandığı ve yaralının kimliğinin tespit edildiği belirtilmiştir. Söz konusu bağda gerçekleşen yaralama olayının beş altı Müslüman ve dört beş nefer Ermeni'nin bağda içki içtikleri esnada yaralanan Ermeni'nin Müslümanlardan birine saldırması üzerine yaralandığı icra edilen tetkikattan anlaşılmış ve sözü geçen Müslümanlardan dördünün ve bir Ermeni'nin yakalanıp diğerlerinde zaptı rapt altına alma çalışmalarının devam edildiği ilgili resmî vesikada ifade edilmiştir.⁴⁴

Tokat'ta yer alan bağların Avrupa nezdinde önemi 19. yüzyılın sonlarına doğru gittikçe artmaya başladı. Bu süreçte Avrupa bağlarında filoksera hastalığı şiddetini arttırdı ve bu zararlı Avrupa bağlarını önemli ölçüde tahrip etti.⁴⁵ Bağlarının yok olmaya başlamasıyla şarap rezervini kaybetmek istemeyen Avrupalı devletler, Osmanlı Devleti'nin ürettiği şaraplara ihtiyaç duydu.⁴⁶ Örneğin filoksera za-

43 BOA, Yıldız, *Hususi Maruzat*, (=Y.A.HUS), nr. 326/12 (2 Zilkade 1312/27 Nisan 1895).

44 BOA, Yıldız, *Askeri Maruzat* (=Y.PRK.ASK), nr. 105/14 (22 Zilhicce 1312/16 Haziran 1895).

45 Kuzey Amerika menşeli olan filoksera hastalığı asma yapraklarını kuruması sonucu ortaya çıkan bağ hastalığına işaret ettiği gibi hem de bu hastalığa neden olan böceğe verilen ismi de karşılamaktadır. Sözcüğün, “*yaprak kurutan*” ifadesine karşılık gelmek üzere Rumcadan alındığı anlaşılmaktadır. Filoksera asmaların dalları ve kökleri üzerinde yaşarken, asmaların ince köklerini ısırıp şişirirler; topraktan kuvvet alamayan asma kökleri de buna bağlı olarak kururdu. Asmanın köklerinde şişkinlik yaparak asmanın köklerinden su ve besin maddesi alımına engel olan asma biti, bağların kendi kökleri üzerinde çoğaltımını doğrudan engelleyen en önemli bağ zararlısıdır. Cihan Özgün, “Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sinin İlk Yıllarına Filoksera Hastalığının Batı Anadolu'daki Ekonomik Sonuçları Üzerine Tespitler”, *Üçüncü İktisat Tarihi Kongresi Bildiriler – 2*, (25-27 Nisan 2019), ed. Mustafa Öztürk ve Ayşe Değerli, İzmir 2019, s. 72; Agop Zakaryan, *Bağların Böcek ve Hastalıkları: Filoksera (Filoksera ve İstatriks)*, Aydın Vilayet Matbaası, 1895, s. 3; *Bağcılık ve Şarapçılık, Düyün-u Umûmiye-i Osmaniye Varidât-ı Muhasasa İdare-i Merkeziyesi Matbaası*, İstanbul 1326. s. 21-22. Mehmet Demiryürek, “İngiliz İdaresi Döneminde Kıbrıs'ta Filoksera (Asmabiti) ile Mücadele (1878- 1895)”, *Kebikeç*, Sayı 23 (2007), s. 157; Özkan Keskin, “Üzümün Bağı Asmanın Kurdu: Osmanlı İmparatorluğu'nda Filoksera ile Mücadele”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXX/2, 2015, 479-505, s. 482.

46 BOA, Şura-yı Devlet, (ŞD), nr. 2429/49 (4 Cemâziyelevvel 1297/14 Nisan 1880). “...Fransa ile Amerika, İngiltere, İspanya, Portekiz, İtalya, Almanya, İsviçre havalinde Rusya, Yunanistan bağları dahi bu hayvancığın tahtı tesirinde harab olmaktadır...”. Keğork Torkumdan, *Filoksera*, Matba Bağdadlıyan, İstanbul 1302, s. 8.

rarlısı karşısında bağlarını kaybetmeye başlayan Fransa, şaraplarının tükenmesi için Osmanlı Devleti'nin şaraplarından istifade etmeye başladı.⁴⁷ Bu durum karşısında Osmanlı ülkesinde bağcılıkla meşhur yerler Avrupa'ya üzüm ve şarap ihracıyla büyük kazançlar sağlama olanağı elde etti.⁴⁸ Bu olanağı elde eden yerlerden biri de Tokat oldu. Tokat'ta 200-800 litrelik taş küpler içerisine konulan şaraplar kağı ile Samsun'a oradan da gemi ile Roma'ya ihraç edildi.⁴⁹ Fakat bu süreç aynı zamanda filokseranın Osmanlı bağlarına da sirayet etmeye başladığı bir dönemdi. Kısa zamanda Osmanlı Devleti, pek çok bölgesinde filokseraya karşı uzun soluklu bir mücadele başlatacağı. Söz konusu mücadeleye 19. yüzyılın son çeyreğinde Tokat Sancağı'nın bağlı olduğu Sivas Vilayeti de dâhil edildi. Sivas Vilayeti'nden çıkan resmî bir raporda, vilayette filokseranın görüldüğü ve bu zararlının önüne geçebilmek için Sıhhiye Nezareti tarafından araştırma komisyonlarının oluşturulması gerektiği üzerinde durulmaktaydı.⁵⁰ Bununla beraber Tokat da dahil olmak üzere Sivas Vilayeti genelinde filokseranın çok ciddi tahribat verdiğini ileri sürmek mümkün görünmemektedir. Nitekim Başbakanlık Osmanlı Arşivinde filoksera ile mücadeleye ilişkin belgelerin geneline bakıldığında Sivas Vilayeti'nde filokseraya karşı kapsamlı bir mücadele başlatılmadığı dikkat çekmektedir.

Tokat bağları vakıfların önemli gelir kaynakları arasında yer almaktaydı. Bu durum Evkafı Hümayun Nezareti ve Şurayı Devlet arasında yaklaşık 10 gün süren resmî yazışmalar sayesinde tespit edilebilmektedir. Bu yazışmalarda Tokat'ın Akdeğrimen mahallesinde Ayşe Hanım Vakfına gelir sağlayan bir bahçenin zaman içinde harap olduğu ve bu bahçenin Geyras mahallesinde hayırsever Hacı Hasan Hilmi Efendi'nin tasarrufunda bulunan üzüm bağı ile değiş-tokuşunun gerçekleştirildiği görülmektedir.⁵¹ Bu husus vakfın üzüm bağlarından iyi bir gelir beklediğine işaret etmektedir.

Köylülerin âşâr ve öşür vergilerini toplamada yetki sahibi olan mültezimler 19. yüzyılda ve 20. yüzyılın başlarında halkı çeşitli zulüm ve baskıya maruz bırakıyordu. Bu durum mültezimlerin taşrada birer zorba takımı haline gelmesine yol

47 *Bağcılık ve Şarapçılık*, Düyûn-u Umûmiye-i Osmaniye Varidât-ı Muhassasa İdare-i Merkeziyesi Matbaası, İstanbul 1326, s. 2.

48 Reşat Kasaba, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi On Dokuzuncu Yüzyıl*, çev. Kudret Emiroğlu, İstanbul 1993, s. 79; Cihan Özgün, *Bereketli Topraklarda Üretmek ve Paylaşmak: "İzmir ve Çevresinde Ticari Tarım" (1844-1914)*, İzmir 2014, s. 354.

49 Rüstem Cangı vd., "Tokat Bağcılığının Dünü, Bugünü ve Yarını", s. 315.

50 BOA, DH.MKT., nr. 1739/47 (26 Zilkade 1307/14 Temmuz 1890).

51 BOA, İrade, Evkaf (=I.EV), nr. 41/76 (20 Şaban 1324/9 Ekim 1906).

Üzüm bağları
(Erbaa, Tokat)

açıyordu.⁵² Mültezimlerin zorbalıklarına maruz kalan yerlerden biri de Tokat yöresiydi. Özellikle gündelik hayatında bağcılıkla meşgul olan köylünün işini zora sokan çok ciddi bir sorun olduğunu Sivas vilayetinden, Maliye Nezaretine gönderilen resmî bir vesikada görebiliyoruz. Sözü edilen vesikada, yöre halkı Tokat kasabası etrafında bulunan bağların öşür bedelinin tahsili esnasında mültezimlerin pek çok münasebetsizlikler gerçekleştirdiğini belirterek Amasya sancağında olduğu gibi Tokat'ta da öşür bedellerinin emlak vergisine çevrilmesini istemekteydi.⁵³ Böylelikle Tokat bağcılarının emlak vergisi vererek mültezim zorbalığından kurtulmak istedikleri açıkça görülmekteydi.

20. yüzyılın ilk çeyreğinde Tokat bağlarının mülkiyetine ilişkin dikkat çekici denetlemelerde gerçekleşmişti. Bu denetlemelerden biri Dersaadet posta dağıtıcılarından Mustafa Hurşid'in Sivas Vilayetine bir dilekçe vermesiyle başlamaktadır. Mustafa Hurşid'in dilekçesinin içeriği Tokat sancağına bağlı Pazar nahiyesinin müdürü Sivashlı Fuat Efendinin Dimorta köyünde kendisine ait olan üzüm bağını zor kullanarak ele ge-

52 Ahmet Tabakoğlu, "Öşür (Osmanlılar)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (=DİA)*, C. XXXIV, 10; BOA, DH.MKT., nr. 1539/52 (28 Zilhicce 1305/5 Eylül 1888; BOA, nr. 322/24107 (25 Cemâziyelevvel 1311/4 Aralık 1893).

53 BOA, Dahiliye, Islahat (=DH.TMIK.S), nr. 53/61 (26 Rebiülevvel 1322/10 Haziran 1904).

çirdiğine ilişkindir.⁵⁴ Konuya ilişkin dört ay sonra gerçekleşen resmî yazışmalar da sözü geçen dilekçenin içeriğine dair daha teferruatlı bilgiler tespit edilmiştir. Dilekçede Mustafa Hurşid, uzun bir müddetten beri Dersaadet'te vazifesi gereği ikamet eylediğinden sözü geçen köyde kendi tahakkümünde bulunan üzüm bağını yıllık hasılatını göndermesi için biraderi Salih'e emanet ettiğini fakat Pazar nahiyesi müdürü Sivashlı Fuat Efendi'nin üç seneden beri güç kullanarak bağın mahsulatını bir başkasına vererek hukukunu gasp ettiğini dilekçesinin ilk satırlarında vurgulamıştır. Dilekçenin son satırlarında ise Mustafa Hurşid, sözü edilen nahiye müdürüyle birçok defa mektuplaştığını, kendisine uzak diyarlarda bulunan bir kimsenin malını gasp etmek de başarılı olamayacağını, bundan vazgeçmesini istirham etmesine rağmen başarılı olamadığını belirterek bağı ve bağın üç senelik hasılatını bahsi geçen nahiye müdüründen alınıp biraderine verilmesini resmî makamlardan istirham eylemiştir.⁵⁵ Dersaadet posta dağıtıcılarından Mustafa Hurşid'in bu dilekçesi üzerine resmî makamlarca bir tahkikat başlatılmıştır. Bu sürece ilişkin bir diğer resmî belgede, tahkikatta görev alan memurların sözü geçen bağın Mustafa Hurşid'in biraderi tarafından satılıp satılmadığına ve bu bağa nahiye müdürü tarafından müdahale edilip edilmediğine ilişkin Dimorta Köyü imamı, muhtarı ve Mustafa Hurşid'in biraderi Salih'e sorular yönelterek yazılı ifadelerini aldıkları görülmektedir.⁵⁶

Yukarıda adı geçen imam, muhtar ve Mustafa Hurşid'in biraderinden alınan ifadelere bakıldığında verilen ifadelerin ortak görüşleri yansıttığı tespit edilmiştir. Bu görüşler sonucunda Mustafa Hurşid'in Tokat'ın Pazar nahiyesine bağlı Dimorta köyünde biraderiyle ortak bir bağının olduğu fakat bu bağa Pazar nahiyesi müdürü Sivashlı Fuat Efendi'nin el koymadığı anlaşılmıştır. Bununla beraber Mustafa Hurşid'in neden şikâyet ettiği hususu da açığa çıkarılamamıştır.

54 BOA, Dahiliye, Hukuk (=DH.H), nr. 50/14 (4 Rebülâhîr 1332/2 Mart 1914).

55 BOA, DH.H., nr. 75/3 (26 Şaban 1332/20 Temmuz 1914).

56 Yazılı ifadelerden bazıları şu şekildedir; *Dersaadet posta müvezzilerinden Mustafa Hurşid'in Karyeniz de bağı var mıdır? var ise kimin tasarrufundadır?* sorusuna Dimorta köyü imamı İbrahim Efendi; "*Vardır şöyle ki biraderinin elindedir Hurşid Efendi geçen sene köye geldi. Hurşid Efendi gelmeden evvel tahminen on beş yigirmi sene evvel biraderi Salih bağı Hacı Ahmet oğlu İsmail'e satmış idi. Hurşid Efendi ben satmıyorum diyerek geri alıp biraderi Salih'e teslim eyledi. Hurşid Efendi gidince İsmail bağı vermedi sonra Hurşid Efendi oraya varırsam seni cezaya tuttururum diyerek bağı kardeşi Salih'e teslim eyledi el yevm Salih'in yedindedir*" cevabını vermiştir. Salih Efendi; (.....) "*benim ile müşterek bir bağı vardır. Hacı Ahmet Oğlu Ali'nin elindedir. On beş sene evvel bu bağı üç yüz guruşa Hacı Ahmet Oğlu İsmail'e sattım. Bundan on üç sene evvel kardeşim geldi bağını sual eyledi bende ihtiyaçtan sattığımı söyledim ise bana razı olmam hakikatı isterim diye arzual etti. Nahiye naibi de bağın geri verilmesini i'lâm etti. Kardeşim Hurşid Efendi bağını bana teslim eyledi. Kardeşim gidince ben dahi bağa gittim üzümü sattım*"(.....) cevabını vermiştir (BOA, DH.H., nr. 75/3 (26 Şaban 1332/20 Temmuz 1914).

Sonuç

19. yüzyıldan 20. yüzyıla Tokat gündelik hayatında bağcılığın ele alındığı bu araştırma sonucunda, Osmanlı Devleti'nin Tokat'ın bağcılık hayatına ilişkin tutmuş olduğu resmî kayıtlar ve raporlar Tokat yöresinde bağcılığın 19. yüzyılın ilk yarısında daha çok ev iç tüketimi karşılamak üzere yapıldığını 19. yüzyılın ikinci yarısıyla beraber, ihracata dayalı tarımsal sanayi alanı olarak ön plana çıktığını göstermektedir. Bununla beraber söz konu resmî kayıtlar Tokat yöresinde bağcılığın yaygın bir tarımsal uğraş olduğunu işaret etmekte ve bağların yöre üzerinde önemli bir tarımsal alan kapladığı düşüncesini uyandırmaktadır. Ayrıca bağcılığın Tokat köylüsü nezdinde sadece bir tarımsal faaliyet alanı olmadığı aynı zamanda sosyal, ekonomik ve kültürel hayatın önemli bir durağı olduğu görülmüştür. Bununla birlikte yörede bağcılığın diğer pek çok ticari tarıma yönelik tarımsal uğraştan daha kazançlı bir tarımsal sektör olduğuna dair döneme ilişkin resmî yazışmalardan çeşitli ipuçları yakalanmıştır. Bundan başka köylünün bağcılıktan elde ettiği kazançların kaybına yol açan önemli bir etkenin mültezim zorbalığı olduğu resmî kayıtlara yansıyan köylülerin ifadelerinden anlaşılmıştır. Aynı zamanda yörede bağcılığın pek çok Avrupa bağlarını yok eden ardından Osmanlı bağlarına da büyük zarar vermeye başlayan filoksera zararlısından çok etkilenmediği tutulan resmî raporlar ölçüsünde saptanmıştır. Böylelikle Tokat bağcısının, Osmanlı Devleti'nin son yüzyılında filokserayla mücadele eden diğer Anadolu bağcıları gibi gerek fiziksel gerek psikolojik ve gerekse ekonomik açıdan çok yıpranmadığı tahmin edilmektedir. İlaveten bu araştırma sonucunda Tokat'ta bazı bağ sahiplerinin ana gelir kaynaklarının sadece bağcılık olmadığı tespit edilmiştir. Diğer bir ifadeyle bazı bağ sahiplerinin bağcılığın yanında, bağlarından uzak bölgelerde devlet memurluğu yaparak bağlarından ticari gelir etme çabası içerisinde oldukları görülmüştür.

Bu araştırma genel olarak değerlendirildiğinde ise bağcılığın Tokat'ın hem sosyal hem ekonomi hem de kültürel hayatında önemli bir rol oynadığı görülmekte ve Tokat ahalisinin bağcılığa verdiği değer 19. yüzyılın başından itibaren gün geçtikte arttığı anlaşılmaktadır.

Tokat Vilayetine Hicret Eden Muhacirler ve Tokat Halkının Yardımseverliği (19. Yüzyıldan Günümüze)

AHMET SEMİH TORUN

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi

Giriş

19. yüzyılda yaşanan savaş ve isyanlar sebebiyle Osmanlı Devleti toprak kaybetmeye başladığından bu bölgelerdeki Müslüman halk, vatanlarını terk ederek Anadolu'ya göç etmek zorunda kalmıştır.

Kafkaslar¹, Lala Mustafa, Özdemiroğlu Osman ve Ferah Ali paşaların gayretleriyle fet-hedildi. Osmanlı kaynaklarında Kafkasya ismine Kırım Savaşı (1853-1856) sonlarına doğru Ahmed Cevdet Paşa'nın hazırladığı lâyhada rastlanmaktadır. Bölge için Memâlik-i Kafkasya ile Cebel-i Kafkas isimleri kullanılmakta olup bölge halkının çoğunun Müslüman olduğu bildirilmektedir.² Rusya'nın bölgeyi işgalinden sonra Müslüman nüfusun önemli bir bölümü Osmanlı Devleti'nin değişik yerlerine hicret etmiştir.

Ruslar, Kırım ve Kafkasya'da kendilerine itaat edecek, Osmanlı ile bağı olmayan Hristiyan bir nüfus yapısı oluşturmak istemiştir.³ 19. yüzyıldan günümüze kadar milyonlarca insan yurtlarından ayrılmak zorunda kalmış, bunların bir kısmı yollarda vefat etmiştir. Bu zorunlu göçte en çok Müslümanlar mağdur olduğu halde devamlı Hristiyanların çektiği sıkıntılar ön plana çıkarılmak istenmiştir.⁴

1 T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri*, İstanbul 2012, I, s. 3.

2 Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, yay. haz. Cavid Baysun, Ankara 1986, s. 90, 94-95.

3 Ferhat Berber, "Kırımlı ve Kafkasyalı Muhacirlerin Manisa Kazasında İskânı (1860-1876)", *CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 11/3 (Aralık 2013), s. 172.

4 Justin McCarty, *Ölüm ve Sürgün Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821-1922)*, çev. Fatma Sarıkaya, Ankara 2012, s. 397.

Hicret hareketi; vilayetlerin nüfusunu ve mülki taksimatını etkilemiştir.⁵ Kırım, Kafkasya ve Balkanlardan gelen muhacirler Osmanlı nüfusunun artmasına sebep olmuştur.⁶

Şeyh Şamil'in mücadelesi sonrasında 1859-1864 yılları arasında Kafkasya'dan hicret edenlerin bir kısmı Karadeniz sahilinde bulunan limanlardan giriş yaparak Sivas Vilayeti'ne gelmişlerdir. Tokat'a ilk gelenler, merkezi yerlerde iskân edildikleri halde sonradan gelenler kırsal kesimlere yerleştirilmişlerdir. 1298-1325 (1880/81-1907/08) tarihli Sivas Vilayeti salnamelerine baktığımızda; 1298'de Niksar kazasında bulunan 6.226 Müslüman erkek nüfusun 1308'de 8.550'ye, 1325'te ise 13.626'ya çıktığını görmekteyiz.⁷

Nüfus artışı sebebiyle boş arazilerin değerlendirilmesi gündeme gelmiş, Muhacir'in komisyonları kurularak ihtiyaç sahiplerinin problemleri çözülmüştür. Devlet ve vakıf arazileri ile ahalinin bağışladığı araziler üzerine İslâmiye, Osmaniye, İhsaniye, Sultaniye, Selimiye, Mahmudiye, Hamidiye gibi isimler taşıyan göçmen köyleri kurulmuştur.

Bu tebliğde, Tokat'a gelen ve iskân edilen muhacirlerle Tokat ahalisinin durumları arşiv belgeleri ışığında değerlendirilmiş, değerlendirme esnasında Niksar Kazası ağırlıklı olarak ele alınmıştır.

Tokat'ın Nüfus ve İdari Yapısı

Niksar, Erbaa ve Zile kazalarının bağlanmasıyla 13 Aralık 1879'da sancak statüsüne ulaşan Tokat, 1908'de İskefsir kazasının da dahil edilmesiyle dört kazalı bir sancak haline gelmiştir. Tokat'ın sancaklık statüsü, 31 Mayıs 1920 tarihinde vilayet olmasına kadar devam etmiştir.⁸ İskefsir Kazası'nın ismi 1910 yılında Reşadiye olarak değiştirilmiş, Niksar'dan 15, Tozanlı'dan 12, Koyulhisar'dan 5 ve Kafirni'den 2 köy bağlanarak Reşadiye'nin köy sayısı 84'e çıkartılmıştır.⁹

Rusya, Kafkasya'dan sürgün ettiği Müslümanların kendi sınırlarından uzak yerlere iskân edilmesini Osmanlı Devleti'nden istemiştir.¹⁰ Bu esnada Tokat, önemli

5 Ali Açıklık, "Tokat Sancağı'nın İdari Durumu ve Nüfus Yapısı (1880-1907)", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 14/2 (2004), s. 332.

6 Coşkun Çakır, *19. Yüzyılda Bir Anadolu Şehri Niksar*, İstanbul 2001, s. 27.

7 Coşkun Çakır, *a.g.e.*, s. 28.

8 Ali Açıklık-Abdurrahman Sağırılı, *Osmanlı Döneminde Tokat Merkez Vakıfları – Vakfiyeler I*, Tokat 2005, s. 22.

9 Coşkun Çakır, *Osmanlı Nüfus Defterlerinde Reşadiye (1835-1843)*, İstanbul 2020, s. 3.

10 Hayati Bice, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, Ankara 1991, s. 54.

iskân merkezlerinden olmuştur. Yer değişiklikleri ve ölümlerin fazla olması, Tokat bölgesine hicret edenlerin sayısı konusundaki tahminleri zorlaştırmaktadır.

Osmanlı-Rus savaşları, Kırım Savaşı, Şeyh Şamil'in cihadı ve 93 Harbi sonrasında Kırım, Kafkasya ve Gürcistan'dan gelenlerden Sivas Vilayeti'nde iskân edilenler olmuştur. Bu tarihlerde Tokat ve civarında iskân edilen muhacirlere belgelerde rastlanmaktadır.¹¹

1880-1907 arasında Tokat Sancağı'nın toplam nüfusu 152.516'dan 274.465'e ulaşmış ve 27 yılda %80 oranında bir artış yaşanmıştır.¹² 1907 yılında merkez kazanın nüfusu ise 106.893 olmuştur. Bu nüfus artışının sebebi Tokat Sancağı'na olan hicret akınıdır.

Nahiye ve köy taksimatı açısından Sivas Vilayeti salnamelerine bakıldığında, 1908 yılında Tokat Sancağı'nın 22 nahiyesi ve 688 köyü olduğu görülmektedir. 93 Harbi sonrası Tokat Sancağı'nda iskân edilen 3.932 hanedeki 20.952 muhacirin bu artışta etkisi büyük olmuştur.¹³

Hicretin Zorlukları ve Muhacir İskânı

Kırım Savaşı sonrası Kırım'dan özellikle Gözleve, Sivastopol ve Kerç taraflarından Anadolu'ya hicret başlamış,¹⁴ Osmanlı Devleti hicret edenlerin ihtiyaçlarını gidermek için İngiltere ve Fransa'dan borç almak zorunda kalmıştır. Devlet, göçmenlere destek vermeyi vazife telakki ederek bunu prestij meselesi kabul etmiştir.¹⁵ Bu konuda halkın desteği büyük olmuş, şartların zorluğu yerli ahaliyi de etkilemiştir.

Kırım ve Balkanlar'dan göç edenler; Adana, Ankara, Bursa, Diyarbakir, Edirne, Eskişehir, Halep, İstanbul, İzmir, Konya ve Sivas vilayetlerinde iskân edilmişlerdir. 1855-1863 yılları arasında yaklaşık 295.000 muhacir Kuzey Kafkasya'dan, 1877 Osmanlı-Rus Harbi neticesinde ise 300.000'den fazla muhacir Rumeli'den Anadolu'ya göç etmişlerdir. Bunlar; Adana, Amasya, Ankara, Cezayir, Diyarbakir, Halep, Kastamonu, Kıbrıs, Konya, Sivas ve Şam vilayetlerine yerleştirilmişlerdir.¹⁶

11 Osmanlı Arşivi (BOA), İ.MVL, nr. 181/5422.

12 Ali Açıknel-Abdurrahman Sağır, a.g.e., s. 28.

13 Ali Açıknel-Mehmet Mercan, "Niksar Kazasının İdari Durumu ve Nüfus Yapısının Dini ve Etnik Açısından Analizi (1880-1916)", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 19/2 (2002), s. 243.

14 BOA, İ.DH, nr. 345/22727, 22748, 350/23069; İ.MMS, nr. 7/266; ML.CRD.d, nr. 1753.

15 Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, Ankara 1997, s. 94-98.

16 Millî Eğitim Bakanlığı, *Türk Ansiklopedisi*, 17, Ankara 1983, s. 458, 461.

İskân konusundaki ilk nizamnâme Kırım muhacirleriyle alakalı olup 3 Mayıs 1856 tarihinde Silistre Valiliği'ne gönderilmiştir.¹⁷ İskân ve iaşe işleri ilk zamanlar Ticaret Nezareti, Şehremaneti ve Zaptiye Nezareti tarafından yürütülmüştür. 3 Şaban 1294 (13 Ağustos 1877) tarihinde çıkan irade ile Sadık Paşa başkanlığında Muhacirîn Komisyonu teşkil edilmiştir.¹⁸ Tokat, Niksar gibi yerlerdeki Muhacirîn komisyonlarıyla muhacirlerin dertlerine derman olunmaya çalışılmış, gerektiğinde iskân bölgelerine teftiş heyetleri gönderilmiştir.

Tokat'ta İskân Edilen Muhacirler

19. yüzyılda Kırım ve Kafkasya'dan Tokat'a hicret eden Müslümanlar; Kırım, Ahışa (Ahıska), Kafkas, Dağıstan, Gürcü, Çerkez, Batum, Şavşat, Livane ve Kars muhacirleri diye adlandırılmıştır. Bunlar arasında Çerkezlerin alt kolları olan kabilelere de rastlamak mümkündür. Tokat'ta bunlardan başka, geçici olarak yerleştirilen Kafkas göçmenleri de bulunmaktaydı.

20. yüzyılda Balkanlar, Afganistan ve Irak'tan Tokat Vilayeti'ne göçmenler gelmiştir. Bunlar; Selanik, Kavala, Kayalar, Drama, Üsküp, Makedonya, Arnavutluk, Afganistan ve Irak muhacirleri diye adlandırılmışlardır. 21. yüzyılda gelenler ise Suriyeli göçmenler diye isimlendirilmiştir.

Tokat'a gelen göçmenler, ilk geldikleri yerlerde geçici olarak iskân edilip daha sonra asıl yerlerine gönderilmişlerdir. 19. asırda ilk gelenler merkezlerde yerleştirilmişlerdir. Daha sonra gelenler kırsal kesimlerde iskân edilmişlerse de bunlar arasındaki esnaf ve zanaat erbabı merkezlerde veya merkezlere yakın yerlerde yerleştirilmişlerdir.

19. asırda Anadolu'ya ilk gelen göçmenlerden olan Ahışa Türklerine baktığımızda bunların bir kısmının Niksar'da iskân edildiğini görmekteyiz.¹⁹ Bunlar genelde merkezde yerleştirilmiş olup aralarında ticaretle uğraşanlar²⁰ ve kaza nipliği yapanlar da vardı.²¹

17 Julide Akyüz Orat, Nebahat Oran Arslan ve Mustafa Tanrıverdi, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Kafkas Göçleri (1823-1943)*, Kars 2011, s. 24.

18 BOA, İ.DH, nr. 754/61522.

19 BOA, MVL, nr. 603/8; NFS.d., nr. 2287, 2388; D.CRD.d., nr. 40118; ML.VRD.TMT.d, nr. 14263,14264, 14265.

20 BOA, A.MKT.DV, nr. 11/68, 14/7.

21 BOA, A.MKT.NZD, nr. 179/62, 254/42.

Hicret edenlere genelde bir sene yevmiye verilmiş, bu süre sonunda fakr u zaruret devam edenlere yevmiye verilmeye devam edilmiştir. Göçmenlere nakdî ve aynı yardımlar yapılmıştır. İaşe ve ev ihtiyaçları temin edildikten sonra arazi, tohumluk buğday, çift hayvanı, cami, mektep ve tekke gibi ihtiyaçların giderilmesi için gayret sarf edilmiştir. Ayrıca vergi muafiyetiyle iktisadi açıdan rahatlamaları sağlanmıştır. 13 Zilkade 1330 (24 Ekim 1912) tarihli arşiv vesikasında; Niksar'da bulunan Dağıstan muhacirlerinden vergi alınmaması hususu vurgulanmıştır.²²

Dağıstan'dan hicret edip Niksar'a yerleştirilen sâdattan 20 haneye verilen yevmiyelerin süresi dolduğunda ailelerin temsilcisi bulunan Seyyid Şeyh İsa Efendi, 1284 (1867/68) yılında; "*Aile fertlerinin çoğunun yaşlı ve çocuk olduğunu*" bildirerek yevmiyelerin bir sene daha uzatılmasını talep etmiştir.²³ Aynı şahıs, 1282 (1865/66) yılında; Niksar'ın Kuyucak köyü yakınlarında kendilerine verilen araziye yapılan müdahalenin engellenmesini, iskânlarının tamamlanarak cami, tekke ve medrese yapımına izin verilmesini istemiştir.²⁴

Devlet, muhacir çocuklarına sahip çıkarak onların dinî ilimleri öğrenmeleri ve mekteplerde okutulmaları hususunda gayret göstermiştir. Mesela, Niksar'a iskân edilen Çerkez çocuklarından olan Hasan ve Hüseyin'in Mekteb-i Harbiye'de okutulması hususunda Seraskerlik ile gerekli yazışmalar yapılmıştır.²⁵

Tokat Sancağı'nda muhacirler için yeni köyler kurularak bunlara Ertuğrul, Fâtih, Hamîdiye, İhsân-ı Hamîd, Ma'mûre-i Hamîdiye, Mecîdiye, Nûriye, Osmâniye, Selîmiye, Süleymâniye, Tevfikiye, Turgutalp gibi isimler verilmiştir.²⁶ Bu köy isimlerinden bazıları günümüzde de kullanılmaktadır.

1859 ve 1864 yılları sonrasında Kafkasya'dan Tokat civarına gelen muhacirler arasında Nogaylar da bulunmaktaydı. Bunların bir kısmı Turhal'a yerleştirildiklerinden 14 adet yeni köy kurulmuş oldu.²⁷ Ayrıca Karaçay-Balkar, Gürcü ve Batum'dan göç edenler Tokat, Erbaa, Niksar ve Turhal'a yerleştirilmişlerdir.²⁸ Devletin imkânları sınırlı olduğundan yeni gelen göçmenlerin yardımcısı yine ahali olmuştur.

22 BOA, BEO, nr. 4104/307755.

23 BOA, MVL, nr. 537/42, 1058/8.

24 BOA, MVL, nr. 493/25.

25 BOA, A.MKT.NZD, nr. 349/68, 354/58.

26 BOA, İHUS, nr. 146/17.

27 Erdal Taşbaş, "XIX. Yüzyılda Tokat'a Göçmen İskânı ve Göçmen Sevkinde Şehrin Önemi", *Gazi Osman Paşa Üniversitesi Tokat Sempozyumu 01-03 Kasım 2012 Tokat Bildiriler*, Tokat 2012, I, s. 273.

28 BOA, BEO, nr. 639/47862; İ.DH, nr. 1323/8.

Osmanlı Arşivi vesikalarında Niksar'da iskân edilen Dağıstanlı muhacirlere rastlanmaktadır.²⁹ Devlet, iskân edildiği yeri mazeretsiz terk edenler için tedbirler almış, haklı mazeretleri sebebiyle yer değiştirenler olmuştur. Niksar'da bulunan Dağıstan muhacirlerinin bir kısmı, Niksar'ın havasına uyum sağlayamadıklarını bildirdiklerinden Manyas'a nakledilmişlerdir.³⁰ 20. yüzyılın başlarında Niksar'a gelen Şeyh Şamil'in ailesinden bazı kimseler, Niksar'da biraz kaldıktan sonra Aydın tarafındaki akrabalarının yanına gitmişlerdir.

Emniyet ve asayişin sağlanması konusunda da hassas davranılmış, gelen muhacirler arasında yabancı unsurların bulunmamasına dikkat edilmiştir. 14 Cemâziyelâhir 1319 (28 Eylül 1901) tarihli vesikada; *“Çeçenlerin Şeyh Şamil takımına mensup bazı muhacirlerin Tokat ve Amasya'da iskân edildiği, bunların Hanefi mezhebine mensup ehl-i tasavvuf, dindar kimseler olduğu ve aralarında Ermeni bulunmadığı”* Yıldız Sarayı'na bildirilmiştir.³¹

Tokat'a hicret edenlerin iskânında gayreti görülenleri devlet taltif etmiştir.³² İskân edilenlerden farklı olarak misafir konumunda bulunanlar da vardı. Osmanlı Devleti, Rus tabiiyetinden çıkmadan gelenleri misafir kabul etmiştir.³³ Buldukları yerlerden kaçıp başka yerlere gidenler de olmuştur. Malatya'ya iskân edildiği halde Niksar'a gelen Nogaylardan bir grup buna örnektir.³⁴

İdareciler; muhacirler arasında bulunan seyyid, şeyh ve âlimlere değer vermiş, halk da saygıda kusur etmemiştir. Dağıstan ulemasından Şeyh İsa Efendi, Hacı Mahmud Efendi, Hacı Abdülkerim Efendi ile oğlu Seyyid Carullah Efendi bunlardır. Seyyid Carullah Efendi, uzun yıllar Niksar'da ikamet etmiş ve devlet kendisine maaş bağlamıştır.³⁵

20. yüzyılda gelen göçmenler için de devlet gerekeni yapmaya çalışmıştır. 13.09.1917 tarihli belgede; Niksar'daki muhacirlerin iâşesi için yeterli paranın gönderildiğinden bahsedilmektedir.³⁶

29 BOA, BEO, nr. 1908/143069, 2094/157038; HR.İD, nr. 2/47, 4/50.

30 BOA, ŞD, nr. 3108/59.

31 BOA, Y.PRK.ASK, nr. 175/30.

32 BOA, A.MKT.UM, nr. 805/95.

33 BOA, MV, nr. 126/51.

34 BOA, A.MKT.MHM, nr. 238/29.

35 BOA, MVL, nr. 537/42; HR.İD, nr. 4/50; DH.MKT, nr. 405/15, 563/62, 2206/54; BEO, nr. 955/71561, 1114/83489, 1972/147853.

36 Cumhuriyet Arşivi (BCA), nr. 272-0-0-12 / 37-16-1.

Tokat Halkının Yardımseverliği

Devlet muhacirlerin ihtiyaçlarını giderme konusunda gayret etmiş, yapılan hizmetlerde devletin yardımcısı halk olmuştur. Tokat ahalisi, askerler ile muhacirlerin ihtiyaçlarının giderilmesi konusunda devletin yanında yer almış, devlet-millet iş birliğiyle engeller aşılmıştır.

Anadolu Ordusu'na ait zahire ihtiyacının temini hususunda Zile ve Niksar ahalisinin maddi destek sağlayarak 93.800 kuruşluk meblağı Hazine'ye bağışladıklarını, durumdan memnuniyet duyulması sebebiyle bu güzel davranışın Takvîm-i Vekayi ve Cerîde-i Havâdis vasıtasıyla ilan edilmesinin emredildiğini 28 Zilkâde 1274 (10 Temmuz 1858) tarihli belgeden öğrenmekteyiz.³⁷

Ayrıca Niksar eşrafından Ahmed Zeki Efendi'nin 1.800 kuruş Hazine'ye yardımda bulunduğu 23 Cemâziyelâhir 1281 (23 Kasım 1864) tarihli vesikada bildirilmektedir.³⁸

Fedakâr Tokat halkı; muhacir kardeşlerinin dertleriyle dertlenmiştir. Tokat'ın Keskan, Sivas'ın Yaylacık vesair yerlerde muhacirler için yapılan evler ile tohumluk buğday masraflarını Tokat ahalisi Hazine'ye bağışlamıştır. Keskan mevkiindeki 173 hane muhacirin ev ve tohumluk ihtiyaçlarının giderilmesinde daha önce iskân edilen Abaza kabilesi reislerinden bazılarının da katkısı olmuştur.

Artukabad ve Tozanlı kazaları ahalisinin de bu konuyla alakalı yardımları bulunmaktadır. Artukabad ile Tozanlı kazalarının, Çerkez muhacirler için yaptırdıkları evler ile tohumluk buğday masrafları toplam olarak 97.500 kuruş olup bunun 58.500'ü Artukabad, 39.000'i ise Tozanlı kazası ahalisi ianesidir. Göçmenler için yapılan bu masraflar 1282 (1864/65) yılında Hazine'ye bağışlanmıştır.³⁹

Niksar ahalisi de 1277 (1860/61) senesinde muhacirler için Yaylacık'ta 41 adet hane yaptırmıştır. Yaptırılan ev sayısının kırk bir olma sebebi, "kırk bir kere mâşallah" fikrinden kaynaklanmaktadır. Devlet, Niksar halkının bu fedakârlığının Takvîm-i Vekayi ve Cerîde-i Havâdis'te ilan edilmesini emretmiştir. Niksar ahalisinin, muhacirler için yaptırdığı evlerin masraflarını Hazine'ye bağışlamasıyla alakalı yapılan yazışma 1277 Şaban ayında başlayıp Şevval ayına kadar devam etmiş ve 27 Ramazan 1277'de (10 Mart 1861) konuyla ilgili irade çıkmıştır.⁴⁰

37 BOA, A.MKT.MHM, nr. 134/76.

38 BOA, A.MKT.MHM, nr. 318/76.

39 BOA, A.MKT.UM, nr. 855/72.

40 BOA, İ.DH, nr. 487/32949; A.MKT.MHM, nr. 215/50; A.MKT.NZD, nr. 349/20.

Devlet, halkı yardım etmeye teşvik etmiş, yardım haberleri gazetelerde ilan edilerek yardımseverlere teşekkür edilmiştir. Muhacirler için yapılan cami, mektep ve tekkeler hususunda da ahalinin katkıları olmuştur. Artukabad'da (Artova) olduğu gibi muhacirler için yapılan evler bazı zorbalardan yıkıldığında⁴¹ onların yardımına yine yardımsever Tokat halkı yetişmiştir.

Tokat halkı, hem iskân edilen hem de Tokat'tan gelip geçen muhacirlere yardım elini uzatmıştır. Toplanan yardımlar ihtiyaçlılara takdim edilmiş, bunlar için yapılan masraflar, mahallî idareciler tarafından Maliye Nezareti ile Muhacirîn Komisyonu'na bildirilmiştir.⁴²

Yaşanan Problemler ve Çözümleri

Daha önce yaylak vesair şekilde kullanılan yerlere bazı aşiretler iskân yapılmasını istememişlerse de devlet bu tür yerleri iskâna açmıştır. 1277 (1860/61) yılında, Sivas'ın Uzunyayla mevkiine yerleştirilen muhacirlere yapılan müdahalenin engellenmesi konusunda yazışmalar olmuştur.⁴³

Sivas ile Kayseri arasında bulunan Uzunyayla, Afşar (Avşar) Aşireti'nin yaylağı olup buraya iskân edilen Çerkez muhacirleri ile aşiret arasında ihtilaf çıkmış, aşiretin yaylaktan vazgeçmesi ile problem çözülsün de iki taraf arasındaki gerginlik uzun süre devam etmiştir.

1277 (1860/61) tarihli vesikada; "*Erbaa ve Niksar'da misafir olarak bulunan Teksi kabilesi fertlerinden bazılarının Hristiyan köyleri ahalisince öldürüldükleri, bir kısmının ise buldukları yerlerde mağdur oldukları*"⁴⁴ bildirilmektedir. Daha sonra Teksi kabilesinden bazılarının, Niksar'da iskân edildiklerini görmekteyiz.

İskân edildiği yerlerin beğenilmemesi veya başka yerde akrabalarının bulunması sebebiyle muhacirler farklı yerlere gitmek istemişlerdir. Tokat'ta bulunan Karapapak Türklerinden bazıları, ısrarla Bayezit'teki akrabalarının yanına gitmeyi talep etmişlerdir.

Yer değiştirmeye ilgili talepler haklı sebeplere dayandığında imkân nispetinde yardımcı olunmuştur. 1283 (1866/67) tarihli vesikadan; "*Niksar'ın Hacılı köyün-*

41 BOA, DH.MKT, nr. 1348/72.

42 BOA, A.MKT.NZD, nr. 571/75.

43 BOA, A.MKT.MHM, nr. 189/47.

44 BOA, A.MKT.UM, nr. 482/9.

*de ikamet eden Çerkez Teksi kabilesinden bazı muhacirlerin sağlık sebebiyle başka yere nakledilme taleplerinin, Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye tarafından kabul gördüğünü*⁴⁵ öğrenmekteyiz.

Muhacirlerin giderek artmasıyla yerleşim merkezi dışında bulunan devlete ait kullanılmayan araziler de iskâna açılmıştır. Taşrada bulunan muhacirler arasındaki zanaatkâr ve küçük esnaf iş yapamayınca devlet bunların merkezlere veya merkeze yakın yerlere yerleşmelerine izin vermiş, ziraat yapamayacak durumda bulunan yaşlı ve hasta muhacirler için de aynı izin çıkmıştır.

Devlet arazisi zannedilerek şahıs arazilerine iskân yapılması, arazinin kime ait olduğunun bilinmemesi, arazinin boş ve atıl durumda olması, iskân işlerinin yeterli inceleme yapılmadan gerçekleştirilmesi sebebiyle çeşitli problemler ortaya çıkmıştır.

1280 (1863/64) tarihli vesikada; Niksar'ın Fatlı köyünden Ömer Kamil Efendi'nin Çerkez muhacirlere verilen yerin kendisine ait olduğunu bildirmesi üzerine, *“Boş halde bulunan ve kime ait olduğu tespit edilemeyen arazinin, İskân Memuru Mir-liva Ömer Paşa tarafından muhacirlere verildiği, aynı yerde bulunan ve Ömer Kamil Efendi'ye ait olan tarlaya iskân yapılmadığı, şayet muhacirlerin yerleştiği tarla Ömer Kamil Efendi'ye ait olsa bile araziye atıl durumda bıraktığından hak iddia edemeyeceği*⁴⁶ şeklinde Sivas Eyaleti Meclis-i Kebiri'nden cevap gelmiştir.

*“Niksar'ın Kekün köyünde bulunan arazisine muhacir iskân edildiğini, arazisinin kendisine teslimini veya kirasının verilmesini”*⁴⁷ isteyen Hatice Hanım'ın şikâyetleri H. 1292, 1293 ve 1295 yıllarında da devam etmiştir.

Muhacirlerin gösterilen araziye kabul etmemesi veya memurun iskân işlemini tamamlamaması sebebiyle ortaya çıkan problemlerde devlet muhacirleri mağdur etmemiştir.

1305 (1887/88) tarihli vesikada; Kars muhacirlerinden olup Niksar'da beş sene kalmasına rağmen iskân olayı gerçekleşmediğinden şikâyet eden Mehmed Şerif Efendi'nin durumu incelenmiş, mağduriyetinin iskân memurundan kaynaklandığının anlaşılması üzerine bu ailenin Niksar'da iskânı⁴⁸ hususunda emir verilmiştir.

45 BOA, MVL, nr. 498/68.

46 BOA, A.MKT.MHM, nr. 761/65.

47 BOA, ŞD, nr. 2883/52, 2887/53, 2891/21, 2892/29.

48 BOA, DH.MKT, nr. 1498/110.

Muhacirlerin iskân edildikleri yerlerden habersizce ayrılıp başka taraflara gitmeleri, şahıs arazilerine yerleşmeleri veya yerleştirilmelerinden kaynaklanan problemler de bulunmaktaydı. Niksar'ın Kılavuz ve Lâdik köylerinde muhacirlerle yerli halk arasında buna benzer problemler olmuştur.

Lâdik'in Tepeyatağı mevkiindeki İsa Ağa'ya ait araziye başka yerden gelen Şavşat muhacirlerinin yerleşmesi üzerine arazi sahibiyle muhacirler arasında problem çıkmıştır. 1308 (1890/91) tarihli vesikada; *“İsa Ağa'nın haklı olduğu vurgulanmakla birlikte, mağduriyete sebep olmamak için muhacirlerin buldukları yerde bırakılmalarına karar verilmiştir.”*⁴⁹

Anlaşmazlıkların giderilmesi konusunda devlet son derece gayret göstermiştir. Problem çözümünde orta yol takip edilmiş, muhacirlerin mağduriyeti söz konusu olunca devletin tercihi muhacirlerden yana olmuştur. Mahalli idarelerce yerleştirildikleri halde ahalinin haklı itirazları üzerine iskânın iptal edildiği durumlar da bulunmaktadır.

Yalan haber yayarak ortalığı karıştırmak isteyenler olmuştur. Osmanlı Devleti'nin otoritesini sarsmak isteyenler, iskân vesair konularda yalan haberler uydurarak Osmanlı Devleti aleyhinde kamuoyu oluşturmak istemişlerdir.

Asıl sıkıntının, maddi imkânsızlıklardan kaynaklandığı gerçeği gözden kaçırılmamış, idarecilerin ihmal ve ehliyetsizliğinden kaynaklanan problemler idareci değişikliğiyle çözülmeye çalışılmıştır.

Savaşlar, isyanlar, azınlıkların taşkınlıkları, çetecilik ve göçler yüzünden Osmanlı toplumu asayiş sıkıntısı yaşamıştır. Muhacir akını Osmanlı Devleti'nin hem ekonomisini hem de manevi huzurunu etkilemiştir. Rusya, Osmanlı'ya karşı olan kinini işgal ettiği topraklardaki Müslümanlardan çıkartmak istemiştir. Rusya'dan gelen muhacir kabilelerinin perişanlıkları her seferinde daha da artmıştır.

Asayişin bozulması sebebiyle ortaya çıkan eşkıya hareketleri ve soygunlar halkı bezdirmiştir. Rum, Ermeni, Gürcü ve Laz eşkıyası denilen çeteler yanında Ermeni, Rum ve Türklerin karışık halde bulunduğu çeteler de olmuştur⁵⁰. Bu çetelerin çoğu eşkıyalık faaliyetinde bulunurken, bir kısmı da diğer çetelere karşı faaliyet yürütmüş veya öyle görünmek istemiştir.

49 BOA, DH.MKT, nr. 1769/1.

50 BOA, DH.MKT, nr. 1531/37, 1561/81; DH.EUM.AYŞ, nr. 34/7, 67/48; DH.ŞFR, nr. 175/85; DH.EUM.EMN, nr. 26/39, 30/56.

Azınlıkların çetecilik ve isyan faaliyetleri dış güçler ile Ermeni ve Rum ruhani liderlerin bazıları tarafından desteklenmiştir.⁵¹ Niksar'da çıkartılan Ermeni olayları buna örnektir. Tokat civarındaki postaların vurulması olayında Ermeni çetelerinin, kamuoyunu yanıltmak için Gürcü kıyafetleri giymeleri de çok anlamlıdır.

Çetecilikle mücadelede bazen kadı, kaymakam ve halkın beraberce hareket ettiği güzel dayanışmalar olmuş, bu beraberlik neticesinde eşkıya tutunamamıştır.⁵² Muhacirlerden olan idareciler ile muhacirlerin önde gelenleri çetelerle mücadele konusunda gayret sarf etmişlerdir. Niksar Kaymakamı Çerkez Hasan Lütfi Bey bunlardandır.⁵³

Halk arasında huzursuzluk çıkararak kimseler, yerli ve muhacir olmalarına bakılmaksızın Tokat'tan uzaklaştırılarak eşkıyanın etkili olmadığı, avaneleri ve ırkdaşlarıyla bağlantı kuramayacakları bölgelere sürülmüşlerdir.⁵⁴

Mübadele ve Tokat'a Gelen Mübadiller

Osmanlı Devleti'nin düşmanları tarafından isyan ettirilen Yunanlılar, Türkleri katletmişler ve vatanlarını terk etmeye zorlamışlardır. Osmanlı'dan ayrılmasından sonra yönetimi altındaki Müslümanlara zulme devam eden Yunan yönetimi, İstiklal Harbi'nden sonra zulümlerini daha da artırdı. Türkler karşısında yenilen Yunanlıların öfkesine Türkiye'den kaçan Rumların öfkesi de eklenince Yunan yönetimi altında yaşayan Türkler için hayat çekilmez olmuştu.

Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi 1923-1934 yılları arasında gerçekleşmiştir.⁵⁵ Kurtuluş Savaşı'ndan sonra Türkiye ile Yunanistan arasında Lozan'da imzalanan 30 Ocak 1923 tarihli Türk-Rum Nüfus Mübadele Protokolü ve 24 Temmuz 1923'te yapılan Lozan Antlaşması gereğince nüfus mübadelesi başladı. Batı Trakya Türkleri ile İstanbul'daki Rumların mübadelesinde anlaşmazlık yaşanınca ara antlaşmalar yapıldı. Yerleşiklerin mübadele konusu 1930 yılında karara bağlanabildi ve mübadele 1934'te son buldu.

51 BOA, DH.ŞFR, nr. 101/19, 196/41.

52 BOA, A.MKT.MHM, nr. 418/52.

53 BOA, DH.MKT, nr. 1361/136, 1362/123.

54 BOA, DH.MKT, nr. 1438/75, 1445/17.

55 Türk-Yunan Mübadelesi on bir yıl sürmüştür. 20. yüzyılın en büyük nüfus hareketi olan bu zorunlu göç, Yunanistan'daki Müslüman Türklerle Türkiye'deki Rumlar arasında gerçekleşmiş ve yaklaşık iki milyon insanı etkilemiştir.

Mübadele esnasında Türkiye üzerine düşen görevleri yerine getirmiş, bu süreçte Hilal-i Ahmer⁵⁶ ile Seyr-i Sefain⁵⁷ idarelerinin katkıları büyük olmuştur. Batı Trakya dışında bulunup Yunan yönetimi altında yaşayan yaklaşık 480.000 Müslüman Türk mübadele kapsamında Türkiye'ye getirilerek ülkenin değişik yörelerine yerleştirilmişlerdir.⁵⁸

Bu zorunlu göç, yeni savaştan çıkmış Türkiye'nin ekonomik sıkıntılarının artmasına sebep oldu. Mübadele ile ilgili birçok problem yaşandı. Nüfus mübadelesi esnasında yoğunluklu olarak Anadolu ve Doğu Trakya'dan yaklaşık 1.400.000 Rum Yunanistan'a giderken orada bulunan yaklaşık yarım milyon Türk Türkiye'ye göç ettirildi.

Türkiye'ye gelen mübadillerin çoğu, her şeylerini bırakmak zorunda kalan ve canlarını zor kurtaran insanlardı. Yunan hükümeti, Yunanistan'a ilk göç eden Rumları orada bulunan Türklerin hanelerine yerleştirerek onlara baktırmışlardır. Türkiye Cumhuriyeti, mübadele sebebiyle gelen muhacirlerin sıkıntılarını elindeki imkânlar ölçüsünde çözmeye çalışmıştır. O tarihlerde Türkiye nüfusu 11 milyon civarındaydı.

Gelen mübadillere Rumlardan kalan malların verilmesi düşünülmüştür. Ancak Rumların Türkiye'de yaşadıkları önemli yerleşim merkezleri, çekilme esnasında Yunan ordusunca yakılıp-yıkılmıştı. Batı Anadolu bu şekildeydi. Kuzey Anadolu da Pontus çeteleri tarafından tahribata uğratılmıştı. Kalan 100.000 hane ise ya tamire muhtaç ya da işgal edilmiş olup kullanılabilir ev sayısı 25.000 kadardı.⁵⁹

Muhtelit Mübadele Komisyonu, Türklerin Yunanistan'da kalmış mallarının değerini kaydetmekteydi. Ancak baskılar nedeniyle buldukları yere komisyon gelmeden ayrılmak zorunda olanların ellerinde resmi bir belge bulunmuyordu.

Mustafa Kemal Paşa, Yunan topraklarında kalan Türklerin mübadele ve iskânı için İslâm âleminde yardım talebinde bulunmuş ve bununla ilgili beyanname

56 "Hilâl-i Ahmer Cemiyeti", bugünkü Kızılay'ın temelini oluşturmaktadır. 11 Haziran 1868 tarihinde "Osmanlı Yaralı ve Hasta Askerlere Yardım Cemiyeti" ismiyle kurulmuştur. Kurulmasından itibaren Sultan Abdülaziz ile Pertevniyal Valide Sultan destek vermiştir. 14 Nisan 1877 tarihinde "Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti" adını almıştır. 1923'te "Türkiye Hilal-i Ahmer Cemiyeti", 1935 tarihinde "Türkiye Kızılay Cemiyeti", 1947'de ise "Türkiye Kızılay Derneği" ismini almıştır.

57 Türkiye Denizcilik İşletmeleri'nin temelini 1843 yılında kurulan "Fevaid-i Osmaniye" teşkil eder. İşletme Kadıköy ve Adalar'a yolcu taşımacılığı ile faaliyetlerine başlamıştır. 1870 yılında "İdare-i Aziziye" unvanını almıştır. 1878 yılında ise "İdare-i Mahsusa" olarak değiştirilmiştir. 1910 yılında "Osmanlı Seyr-i Sefain İdaresi", 1925 yılında "Türkiye Seyr-i Sefain İdaresi" adını almıştır. Daha sonra birçok isim değişikliği olmuş, 1984 yılında ise "Türkiye Denizcilik İşletmeleri Genel Müdürlüğü" olarak değiştirilmiştir.

58 Kemal Arı, "Büyük Mübadele", Lozan Mübadilleri Vakfı (Erişim 30 Ekim 2022).

59 Kemal Arı, a.g.m.

yayınlamıştır. Beyanname ile ilgili 25.9.[13]39 (25.09.1923) tarihinde Hilal-i Ahmer Cemiyeti Reisliği'ne yazı gönderilmiştir.⁶⁰

23 Ekim 1923 tarihinde Mübadele İmar ve İskân Kanunu Türkiye Büyük Millet Meclisi'nce kabul edildi. Aynı yasaya paralel olarak Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti adıyla yeni bir bakanlık kuruldu ve başına İzmir Milletvekili Mustafa Necati getirildi. Bu dönemde Pontus ayaklanması nedeniyle Karadeniz bölgesi de harap halde olup Tokat da bundan etkilenmişti. Mübadillerin acil ihtiyaçları devlet tarafından karşılanmış, mübadillere mal dağıtımı işi zamana yayılarak gerçekleştirilmiştir.⁶¹

20. asırda Tokat'ta iskân edilen mübadiller geldikleri yerlerle adlandırılmışlardır. Tokat'ta Drama, Kavala, Kayalar (Kayılar) ve Selanik muhacirleri diye isimlendirilen mübadiller bulunmaktadır.⁶² Mübadiller Rumların boşalttıkları köylere yerleştirilmeye çalışılmıştır. Eldeki mevcut Rum evleri yeterli olmayınca Ermenilerin terk ettikleri evlerden de mübadillere verilmiştir.

22.04.1931 tarihli belgeden Tokat'ta bulunan Muhtelit Mübadele Komisyonu Başkanı Tefik Kâmil'den boşalan makama Tokat Milletvekili Ali Şevki'nin getirildiğini öğrenmekteyiz.⁶³ Tokat'ta geçmiş yıllarda Muhacirîn Memurluğu da bulunmaktaydı.

Niksar'da bulunan mübadiller genelde muhacir diye adlandırılmaktadır. Niksar'da genelde 1924 yılında Kayalar'dan⁶⁴ gelen mübadiller bulunmakta olup Sobacılar, Çolakşakirler, Gaganlar, Karataşlar ve Keleşler diye bilinen sülaleler bunlardandır. Merkezdeki mübadiller genelde Niksar'ın Derebağ (Kayapaşa) Mahallesi'nde ikamet etmekte olup Melikgazi, Yusufşah, Kazancı, Bengiler, Ayvazönü vesair mahallelerde ikamet eden aileler de vardır. Niksar'da Drama'dan gelmiş göçmenler de bulunmaktadır.⁶⁵

Niksar merkezindeki muhacir aile reisleri genellikle zanaatkâr ve esnaf olup sobacılık, manifaturacılık, bakkallık, berberlik, süpürgecilik, semercilik, ayakkabıcılık gibi mesleklerle uğraşmışlardır.

60 BCA, nr. 30-10-0-0 / 1-1-4.

61 Kemal Arı, a.g.m.

62 BCA, nr. 272-0-0-12 / 44-70-16, 46-79-4, 49-99-8, 50-104-22.

63 BCA, nr. 30-18-1-2 / 19-26-15.

64 BCA, nr. 272-0-0-12 / 44-69-2, 45-72-11.

65 BCA, nr. 272-0-0-12 / 59-162-27.

Niksar'ın Ardıçlı, Aydoğmuş, Ereç (Boyluca), Eryaba, Fel (Bayraktepe), Hanyeri, Leğen (Teknealan) köylerine yerleştirilen mübadiller buralarda hayatlarını sürdürmekte ve mübadillerin buldukları köyler muhacir köyü diye anılmaktadır. Zamanla köylerdeki ailelerden Niksar merkezine taşınanlar olmuştur. Aydoğmuş köyü ise 1990'dan sonra Başçiftlik ilçesine bağlanmıştır.

Cumhuriyet Arşivi vesikalarında; Artova, Erbaa ve Zile'ye gelen mübadillerle alakalı belgelere rastlanmaktadır. Belgelerde, nüfus mübadelesiyle Yunanistan'dan hicret edenlerden “mübadil” veya “muhacir” diye bahsedilmektedir.

Artova ve Erbaa'da bulunan mübadillere Ermenilerin terk ettikleri evler tahsis edilmiştir.⁶⁶ Niksar'da da Rum ve Ermenilerin terk ettikleri evlerden mübadillere tahsis edilenler olmuştur. 01.04.1925 tarihli belgede; Niksar'da mukim Kayalar muhacirlerinin emval-i metruke hanelerinde iskân edilmeleri istenmiştir.⁶⁷

Tokat Vilayeti'nde iskân edilmek isteyen mübadiller olmuştur. Kayalar muhacirlerinden Mustafa oğlu Yakup ile arkadaşları Niksar'da iskân edilmek istemişlerdir.⁶⁸ Mazeretleri sebebiyle Tokat'tan gitmek isteyenlere izin verildiği halde sebepsiz ayrılmak isteyenlere müsaade edilmemiştir.⁶⁹ Akraba yanına gitme ve resmi vazife sebebiyle Tokat'tan ayrılmak isteyenlere ise izin verilmiştir.⁷⁰

Başka vilayetlerden Tokat'a gelenlerin durumları incelenerek kalması uygun görülenler iskân edilmiştir. Bu gibi durumlar değerlendirilirken, şahısların uyum durumuna ve komisyonda kayıtlı olmalarına dikkat edilmiştir.⁷¹

20. Yüzyılda Gerçekleşen Diğer Göçler

Yugoslavya'dan Türkiye'ye ilk göç akını 1924 yılında gerçekleşmiştir. Bunu, 1936 yılındaki ikinci göç dalgası izlemiştir. 1953 yılında imzalanan “Serbest Göç Anlaşması” ile Makedonya'dan Türkiye'ye üçüncü göç dalgası başlamıştır. Bu zaman zarfında Yugoslavya'dan Türkiye'ye 305.158 kişi göç etmiştir.⁷²

66 BCA, nr. 272-0-0-12 / 47-88-19; 272-0-0-11 / 18-88-10.

67 BCA, nr. 272-0-0-12 / 44-69-2.

68 BCA, nr. 272-0-0-11 / 24-126-8.

69 BCA, nr. 272-0-0-12 / 59-162-27.

70 BCA, nr. 272-0-0-12 / 44-70-16, 45-72-11, 46-79-4.

71 BCA, nr. 272-0-0-12 / 43-64-16, 60-166-14.

72 Göç İdaresi Başkanlığı (GİB), “Kitlese Akınlar”. (Erişim 30 Ekim 2022).

Bulgaristan'dan Türkiye'ye olan göç, dört aşamada gerçekleşmiştir. 1925'te başlayıp aralıklarla devam eden göç 1989'da sona ermiştir. 1923-1949 yılları arasında Romanya'dan iskânlı göçmen ve serbest göçmen statüsüyle gelenler olmuştur.

II. Dünya Savaşı'nda Almanya saflarında savaşan ve Müslüman halklardan oluşan Doğu Lejyonları'ndaki bazı kişiler Türkiye'ye yerleşmişlerdir. 1950'de kurulan Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin Çin tarafından işgali, Doğu Türkistan'daki Uygur Türklerinin Türkiye'ye göçmesine sebep olmuş ve bu durum aralıklarla devam etmiştir.

1945-1967 arası Suriye'den Türkiye'ye göç olmuştur. Bunu İran (1979), Afganistan (1982), Irak (1988 ve 1991), Bosna (1992-1998), Kosova (1999), Makedonya (2001) ve Suriye'den (2011-2020) olan göçler takip etmiştir.

20. ve 21. Yüzyıllarda Tokat Vilayeti'ne Gelen Muhacirler

Tokat Vilayeti'nde Balkan göçmenleri bulunmaktadır. Mübadeleyle gelenlerin dışında Bulgaristan, Romanya, Arnavutluk ve Yugoslavya'dan gelen muhacirler Tokat Vilayeti'ne yerleştirilmişlerdir. Balkan muhacirlerinin Trakya'da çoğalması üzerine burada bulunan muhacirlerin bir kısmı 1936 yılında iç kesimlere doğru gönderilmiş, bu esnada 1.434 Balkan göçmeni Tokat'ta iskân edilmiştir.⁷³

Son 40 yılda Tokat Vilayeti'ne Afganistan, Irak ve Suriye'den muhacirler gelmiştir. Bunlardan bazıları daha sonra Tokat'tan ayrılarak büyük şehirlere taşınmışlardır.

Sovyet-Afgan Savaşı sonrasında Sovyetler, 1982 yılında Afganistan'ı işgal etmiş, bölgedeki birçok Türk kökenli aile Türkiye'ye göç etmişlerdir. 3 Ağustos 1982'de Afganistan'dan gelen yaklaşık 900 Afganistan Türkmeni, Tokat merkez ve Yeşilyurt'a yerleştirilmişlerdir. Deri işleme, dokumacılık, el sanatları, arıcılık gibi mesleklerle uğraşan Afganistan Türkmenlerinin bir kısmı daha sonra İstanbul gibi şehirlere gitmişlerdir.

Tokat'ta en çok Iraklı göçmenler bulunmaktadır. Bunlar, 1988 Halepçe Katliamı ve 1991 Körfez Savaşı sonrası gelmişlerdir. İlkinde 51.542, ikincisinde ise

⁷³ Yusuf Yılmaz, "19. Yüzyıldan Günümüze Erbaa Yöresindeki Göç Hareketleri", *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9/1, Kırıkkale 2019, s. 25-26.

467.489 Iraklı göçmen Türkiye'ye gelmiş⁷⁴ ve bunların bir kısmı Tokat'ta iskân edilmişlerdir.

2011-2020 yılları arasında Suriye'den gelen göçmenlerden şu anda Tokat Vilayeti'nde ikamet edenler vardır. Tokat Vilayeti'nin demografik yapısına baktığımızda muhacir yoğunluğu dikkat çekmektedir.

Tokat Vilayeti, son iki asırdır muhacirlere ev sahipliği yapmıştır. Kültür farklılığı bir zenginlik olmakla beraber, taraflar arasında problem oluşmasına sebep olabilmektedir. Önyargı ve zıtlasmalar; ahali ile muhacirler arasında bazı zamanlar gerginliğe sebep olmuştur. Alınan tedbirler sayesinde toplumdaki huzursuzluk giderilmeye çalışılmış,⁷⁵ zaman geçtikçe Tokat halkı ile muhacirler arasındaki dostluk daha da pekişmiştir. Vatan ve millet hayrına yapılan her türlü çalışmada yerli ahali ile muhacirler el ele vermişlerdir.

Sonuç

Adaletle hükmeden devletler dünyaya nizam vermişler, zulümden beslenen yönetimler ise milyonlarca insanın yurtlarını terk etmelerine sebep olmuşlardır. 19. yüzyıldan itibaren günümüze kadar devam eden savaş ve isyanlar sebebiyle Anadolu hicret yurdu haline gelmiştir.

Son iki asırda; Kırım, Kafkasya, Balkanlar, Doğu Türkistan, Afganistan, Irak, Bosna, Kosova, Makedonya ve Suriye'den Türkiye'ye gelen muhacirlere yardım elini uzatan Anadolu insanı güzel bir dayanışma sergilemiş, mazlum kardeşlerine sahip çıkarak vazifesini yapmanın hazzını yaşamıştır. Tokat halkının bu konudaki gayretleri takdire şayandır.

Günümüzde dünyanın çeşitli yerlerinde eziyet çeken, hürriyete hasret mazlumlar vardır. Dünyada zulmün durması için haklı olanların aynı zamanda güçlü olması da gerekmektedir.

Geçmişten ibret alarak günümüzdeki olayları değerlendirmek, geleceğin inşası açısından önemlidir. Son iki asırda ülkemize gelen muhacirlerin çoğu Türkiye'de yerleşmişlerdir. Bunların durumunun iyi anlaşılması ve problemlere kalıcı çözüm bulunabilmesi için geçmişteki hicret hareketleri iyi değerlendirilmelidir.

74 GİB, "Kitlese Akınlar".

75 BOA, A.MKT.MHM, nr. 410/45.

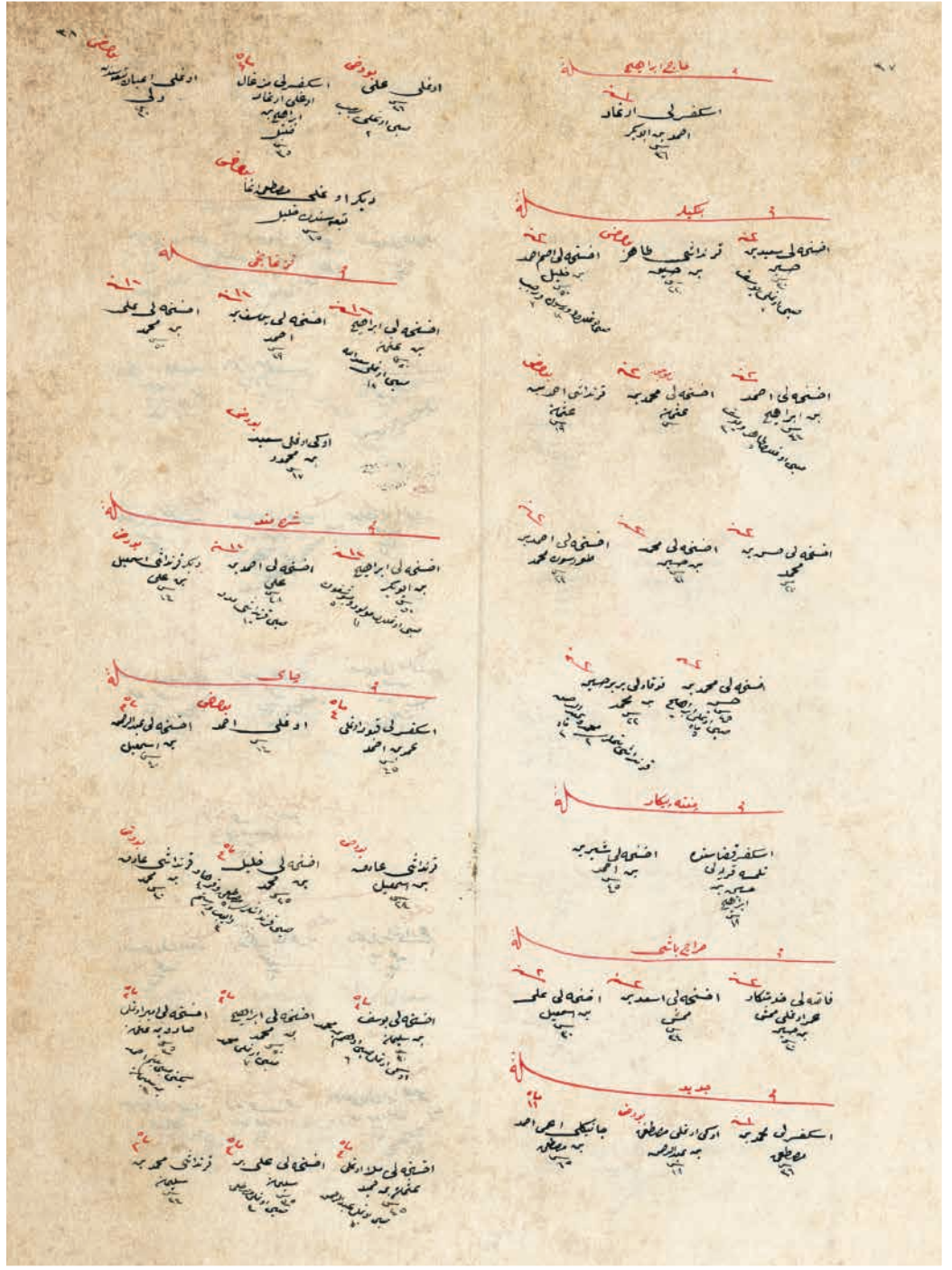
Kadim bir kültüre sahip Tokat Vilayeti'nde muhacir yoğunluğu fazladır. 19. yüzyıldan günümüze kadar Kırım, Kafkasya, Balkanlar, Afganistan, Irak ve Suriye'den gelen muhacirler Tokat Vilayeti'ni yurt edinmişlerdir. Her göç akını oldukça önce gelen muhacirler yerli statüsüne geçmiş, muhacir tabiri son gelenler için kullanılır olmuştur.

Halkın ferasetli davranışı sayesinde fitneler engellenerek Tokat'ta asayiş sağlanmış, bu konuda yerli ve muhacir kanaat önderlerinin katkıları büyük olmuştur. Birlik ve beraberlik duygularının güçlenmesiyle Tokat Vilayeti'nde huzurlu bir ortam sağlanmıştır.

Tokat ahalisi, mazlumun yanında olmayı şiar edinmiş ve elinden gelen yardımı esirgememiştir. Mazlum kardeşlerinin dertleriyle dertlenen Tokat halkı, devletin yanında yer alarak muhacirlerin ihtiyaçlarının giderilmesi konusunda veren el olmaya gayret etmiştir.

Evlilik sebebiyle oluşan akrabalıklar yanında uzun süre bir arada olmanın verdiği güven, Tokat ahalisi ile muhacirlerin birbirlerini daha iyi tanınmasına ve kaynaşmasına sebep olmuştur. Yardıma muhtaç olanlara el uzatmayı görev bilen Tokat halkı, memleket ve millet menfaatine olan her işte üzerine düşen vazifeyi yerine getirmekten geri durmamıştır.

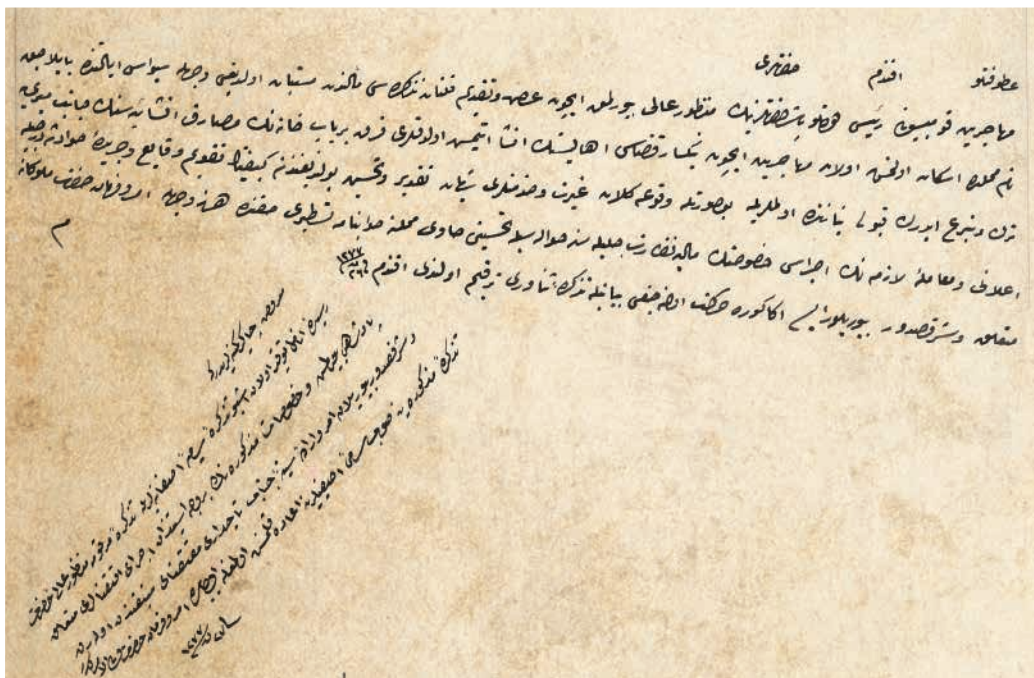
EKLER

Niksar'da ikamet eden Ahıskalı muhacirlerle alakalı nüfus defteri (BOA, NFS.d. nr. 2287-21)

Niksar halkının muhacirler için Yalvacık'ta inşa ettirdiği evlerle alakalı malumat (BOA, İ.DH, nr. 487/32949-1).

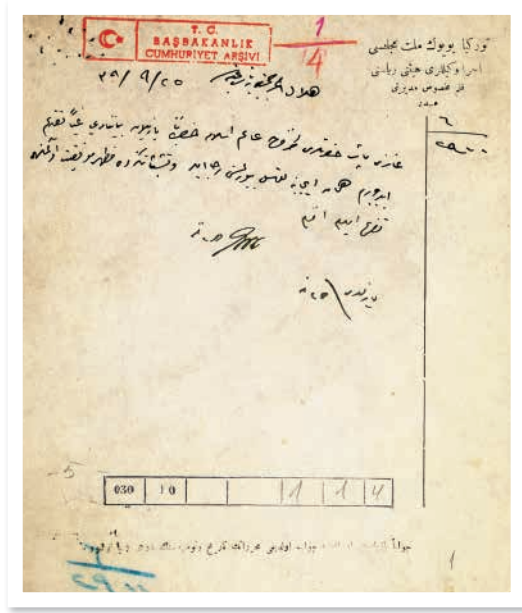

Niksar ahalisinin muhacirler için Yalvacık'ta yaptıkları evlerin masraflarını Hazine'ye bağışlamalarının gazetelerde ilan edilmesiyle ilgili irade (BOA, İ.DH, nr. 487/32949-5)

Tokat, Niksar,
Zile vesair
yerlerde
iskân edilen
muhaçirler için
kurulan köy
ve mahallelere
verilen yeni
isimler (BOA,
İ. HUS. nr.
146/17)

ایمانیه اولادینا	اسم	اسم	اسم
محمد	محمد	محمد	محمد
...

Mustafa Kemal
Paşa'nın Yunan
topraklarında
kalan Türklerin
mübadele ve
iskânı için İslam
âleminin yardım
talebine dair
beyannamesi (BCA,
nr. 30-10-0-0/
1-1-4).

T. C.
BAŞBAKANLIK
CUMHURİYET KİTAPHANESİ

T. C.
BAŞVEKÂLET
MÜHÜRLEME KUDURLUĞU
Şube : _____
Sayı : 14970

KARARNAME

Tevfik Kâmil Beyfendiden inhilâl eden Muhtelit Mübadele Komisyonundaki Heyeti Mürâhhasa Riyasetine Tokat Mebusu Ali Şevki Beyfendinin tayini; Hariciye Vekâletinin 14/4/93I tarih ve 6964/189 numaralı tezkeresile yapılan teklifi üzerine İora Vekilleri Heyetince xi 22/4/93I tarihinde tasvip ve kabul olunmuştur.

22/4/93I

REİSİCÜMHUR

Gazi M. Kemal

Bş. V. *Tuncel* Ad. V. *Yusuf Kemal* M. M. V. *Erinç*

Da. V. *S. Kaya* Ha. V. *S. B. B.* Ma. V. *M. Abdullhalik*

Mi. V. *Erat* Na. V. *Halim* İk. V. *Abdullah Serif* S. İ. M. V. *S. Nefi*

020 18 01 01 19 26 15

Tevfik Kâmil Beyefendi'den boşalan Muhtelit Mübadele Komisyonu Heyeti Başkanlığı'na Tokat Milletvekili Ali Şevki Beyefendi'nin tayini.
BCA, 30-18-1-2 / 19-26-15

Tokat Fetvâ Defteri'nin İncelenmesi (1916-1935)

DOÇ. DR. HALİS DEMİR • MURAT KAYA
Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Tokat Müftülüğü

Bu çalışmada 1916-1935 yılları arasında Tokat müftülüğü tarafından verilmiş fetvâların kaydedildiği defter incelenmiştir. Buradaki bilgiler tablolar halinde gösterilmiş, arkasından fetvâ veren kişilerin arşiv bilgileri kısaca verilmiştir. Fetvâ Defteri¹, Diyanet İşleri Başkanlığı Yazma Eserler Kütüphanesi arşivinde bulunmaktadır. İki ciltten oluşmaktadır².

1. Birinci Cilt

12 Teşrin-i evvel 1332 (28 Zilhicce 1334) ile 29 Teşrin-i Sâni 1335 (6 Rabîü'l-Evvel 1338) tarihleri arasında verilen fetvâları kapsamaktadır. Eserde 500 fetvâ bulunmaktadır. Eserin ilk ve son sayfalarında, “Has livâ-i Tokad”, “Tokat Sancağı Müftülüğü”, “Tokat Sancağı Merkez Müftülüğü 1333-1335” mühürleri ve onay yazıları bulunmaktadır. Eserin başında verilen fetvâların sayfalara göre konularının yazıldığı fihrist bulunmaktadır. Eser yazısının güzelliği, tertip düzeni ve neredeyse hatasız yazılması bakımından dikkat çekmektedir.

Eser, her sayfa bulunan tablonun başında sırasıyla “aded”, “müsteftînin ismi ve memleketi ve mahalli ikameti”, “sûret-i istiftâ”, “sûret-i fetvâ”, “târih-i iftâ”, “müftinin ismi”, “Fetvânın nakli ve kitabın bâbı ve sahife numarası” ve “mülâha-

1 Diyanet İşleri Başkanlığı Yazma Eserler Kütüphanesi, 006201 demirbaş numaralı eser.

2 Fetva defteri için bkz. Halis Demir, Murat Kaya, “Sivas Müftüsü Abdurrauf Efendi ve Fetva Defteri”, *Gök Medrese İlahiyat Araştırmaları*, sayı 10 (2021), s. 51-82.

zat” bölümleri bulunmaktadır. Bazı sorularda müsteftinin ismi, bazılarında fetvâ usulüne uygun olarak kod isimler yazılmıştır. Fetvâlar Hacı Ömer Efendi’ye aittir. Tokat merkezi, ilçeleri, köylerinin yanı sıra Sivas, Amasya ve Yıldızeli gibi çevre il ve ilçelerden de fetvâ sorulmuştur. Fetvâ soranlar içerisinde Sünni, alevi ve gayr-i müslim tebâ bulunmaktadır. Fetvâlarda miras, nikâh, talak, tazminât konularındaki soruların ağırlıklı olduğu görülmektedir. Eserde Hanefi fıkhnına dair kitaplar kaynak olarak gösterilmiştir. Eser, düzgün bir yazıyla yazılmış, fıkıh terimleri ve Arapça kelimeler kullanılmıştır.

Tablo:1 Birinci ciltteki fıkıh konularının fetvâ numaralarına göre dağılımı

Sıra no	Konular	Fetvâ Numaraları	toplam
1	Miras	1,3,4,5,7,10,11,14,16,21,22,25,26,27,30,31,32,34,35,36,39,40,41,42,43,44,45,46,51,52,53,54,55,56,57,58,59,61,62,63,64,65,66,67,68,69,70,72,73,74,76,77,78,79,80,84,88,90,91,92,93,94,95,96,97,99,100,102,105,107,108,109,110,111,112,113,114,115,116,118,119,120,121,122,123,124,125,126,127,128,129,130,131,133,134,136,137,139,151,155,160,161,162,164,165,166,167,168,170,171,172,173,174,175,177,178,180,183,184,185,186,187,188,189,190,195,196,197,198,199,200,201,203,204,205,206,208,209,212,213,214,215,217,218,219,220,221,222,223,225,230,231,233,234,235,238,240,241,243,244,245,246,247,248,258,259,260,263,266,267,270,271,276,277,278,280,281,285,286,287,288,290,293,294,295,296,297,298,300,301,302,304,305,307,308,309,311,312,317,319,320,321,322,323,326,327,336,337,338,340,342,344,349,350,353,355,358,361,362,366,367,368,369,370,371,373,374,377,378,379,380,381,382,384,385,386,390,391,392,395,396,397,398,401,403,410,417,418,426,427,428,430,431,432,435,436,440,441,442,448,451,457,460,461,462,471,472,473,475,480,481,482,483,487,489,491,492,496,498,499,500.	281
2	Tazminât	2,8,12,13,17,19,33,47,49,50,60,71,85,89,101,147,148,154,156,158,192,193,228,229,232,257,261,272,274,282,283,284,303,313,314,318,324,325,331,332,335,343,354,383,389,400,407,421,422,423,437,449,465,468,469,474,494,	58
3	nikâh	6,9,29,152,153,159,179,182,394,399,404,408,411,425,433,484,	16
4	talâk	28,87,211,299,416,464,	6
5	vasiyet	15,345,405,412,413,458,463,466,467,	9
6	icâre	18,135,138,210,253,268,269,	7
7	gasp	20,315,316,388,	4
8	şirket	23,140,145,207,249,250,251,254,255,273,330,376,434,450,456,459,470,	17

9	bey'	24,38,141,149,176,194,216,226,236,237,139,242,279,289,291,292,356,359,360,363,372,397,402,419,429,452,455,477,478,479,485,486,497,	33
10	hibe	37,75,98,310,357,375,420,439,444,445,446,	11
11	yemin	48,	1
12	hidâne	81,169,262,347,352,406,476,	7
13	velâyet	82,83,106,275,447,	5
14	rada'	86,132,181,265,341,	5
15	nafaka	103,252,264,306,328,414,415,424,	8
16	mehir	104,117,157,256,333,334,351,364,365,387,438,488,495,	13
17	müzâraa	142,143,144,346,490,	5
18	teç- hiz-tekfin	163,329.	2
19	emânet	191,192,339,	3
20	mefkûd	202.	1
21	muhâlaa	224,443,	2
22	def-i za- rar	146,227,	2
23	karz	393.	1
24	mülkiyet	409.	1
25	dâvâ	453,454.	2
Toplam			500

Fetvâ Defterinde, 25 farklı konuda sorusu ve cevap yer almaktadır. En çok 281 soru ile miras ve 58 soru ile tazminât konuları fark edilmektedir. Soruların %56,2'si miras, %11,6'sı tazminât, %6,6'sı bey' ve %25,6'sı da diğer konulardan oluşmaktadır.

Tokat'ın mahallelerinden, köylerinden, kazalarından ve çevre illerden de fetvâlar sorulmuştur.

Tablo 2: Birinci ciltte geçen köylerin fetvâ numaralarına göre dağılımı

Sıra no	Köyler	Fetvâ numaraları	Toplam
1	Adıs (Gümüşdere-Sivas)	241	1
2	Ağmusa	220	1
3	Ahun (Akın)	78,94,111,133,218,331,457,	7

5. TOKAT SEMPOZYUMU

4	Alan	8,180,	2
5	Alanyurt	152,153,	2
6	Almus-u Kebir (Almus)	263,304,329,338,340,353,363,364,381,410,422, 485,	12
7	Almus-ı sağır (Ormanbeyli)	20,186,209,257,355,	5
8	Altuntaş	40,57,309,	3
9	Aluç (Alıç)	7	1
10	Amasya- Heniske (Yolyanı)	97,98,	2
11	Arabacımusa	72,334,498,	3
12	Arap (Çubuklu)	47,213,281,285,	4
13	Arho (Yeşilalan)	260	1
14	Armus (Dağaçalı)	499	1
15	Arzupınar	50	1
16	Asarcık	157	1
17	Aşāğıavara (Aşāğıgüçlü)	154,211,	2
18	Avara (Yukarıgüçlü)	300,316,	2
19	Avlun	348	1
20	Avlunlar Camili (Eze)	254	1
21	Ayazma	26,42,91,169,189,215,368,390,391,	9
22	Balibey (Kızık yaylası)	392	1
23	Batmantaş	92,137,365,366,383,483,	6
24	Beşviran (Beşören)	115,145,	2
25	Biçin (Üçyol)	265,302,306,	3
26	Birep (Büyük Yıldız)	36.	1
27	Biskene (Yayladalı)	223.	1
28	Biskincik (Dereyaka)	256,407,	2
29	Bizeri (Akbelen)	51,126,139,246,277,286,305,377,433,	9
30	Bolus (Aktepe)	328.	1
31	Boyalı	27.	1
32	Bozatalan	346,	1
33	Büğet	258.	1
34	Bula	90.	1

35	Cincife (Çamağzı)	35,379,482,	3
36	Çakmak	470.	1
37	Çaylı	202.	1
38	Çaylıderesi	362.	1
39	Çerkes Danişment	255,272,437,439,	4
40	Çerçi	12,130,434,475,	4
41	Çıkrık	200,269,270,313,333,464,	6
42	Çökeliklişla	172,173,	2
43	Damâir (Akbuğday)	404.	1
44	Danişment	412,413,414,	3
45	Difoy (Yazıbaşı)	235,418,	2
46	Dimorta (Üzümören)	62,118,177,185,262,444,445,448,452,473,	10
47	Dinar (Günçalı)	175,217,243,358,	4
48	Dive (Günevi)	56.	1
49	Dodurga	350	1
50	Doğlacık	436.	1
51	Ekincilik	370.	1
52	Emür Sait (Emirsevit)	112,239,290,394,	
53	Endiz-i Kebîr (Büyük Endiz)	44,461,462,	3
54	Endiz-i Sağır (Küçük Endiz)	45,76,449,459,469,	5
55	Erbaa	493.	1
56	Erkilet	136,161,198,279,293,314,359,360,372,460,472,	11
57	Eski	216.	1
58	Farnı (Bağlarbaşı)	3,52,194,195,387,454,496,	7
59	Fenk (Çat Kasabası)	58,68,191,267,330,441,	6
60	Fineze (Güzelce)	142,332,	2
61	Firedökse (Ormandibi)	129.	1
62	Gazivahtı (Kadıvakfı)	424.	1
63	Geynik	224,357,369,	3
64	Gevrek	108.	1
65	Gülüt (Yazitepe)	222.	1

5. TOKAT SEMPOZYUMU

66	Gülpınar	71,221,	2
67	Gürcü (Güryıldız)	106,128,140,219,292,298,315,344,443	10
68	Heris (Bayırlı)	371.	1
69	Hoda (Çelikli)	14,321,	2
70	Horun (Boyunpınar)	102,103,402,	3
71	Itak (Gürardıç)	233.	1
72	İbipse (Bağbaşı)	295.	1
73	İğdir	176,232,354,	3
74	İhsaniye	297.	1
75	İsbolus(Gümüşyurt) Ulusuluk	458,	1
76	Kağay (Çamaltı)	67,113,	2
77	Kalaycık	446.	1
78	Karaevli (Şenyurt mahallesi)	268.	1
79	Karakaya	147.	1
80	Karhıncık (Karkıncık	438.	1
81	Karkın	205.	1
82	Kat	15,16,54,64,156,170,212,	7
83	Kavaklık	398.	1
84	Kayaardı	28.	1
85	Keçecibaba (Keçeci)	11,12,	2
86	Kendigelen	294,408,	2
87	Kervansaray	467.	1
88	Keşlik	229.	1
89	Kirbansaray	80.	1
90	Kızılca (Artova)	312,320,429,	3
91	Kızılkaya	2,227,	2
92	Kızıldere (Ataköy)	70.	1
93	Kızık	59,65,66,89,125,160,184,244,308,351,386,425,426,427,428,451,	16
94	Killik	432.	1
95	Kirkoros (Hasanbaba)	400.	1
96	Kömeç	214,367,	2

TOKAT FETVÂ DEFTERİ'NİN İNCELENMESİ (1916-1935)

97	Kuşcu	181,182,282,283,284,477,	6
98	Küçük Birep (Küçük Yıldız)	382.	1
99	Kürtpınarı (Pınarlı)	19.	1
100	Madas	46,93,122,261,343,393,	6
101	Malumseyid tekkesi	158,196,197,	3
102	Meğelli (Akarçay)	207,208,	2
103	Muhat (Çevreli)	199,287,288,336,337,396,405,416,463,	9
104	Munamak (Ocaklı)	117.	1
105	Musaköy (Yeşilyurt)	419.	1
106	Menteşe	23,29,104,109,110,495,	6
107	Necip	178,206,240,	3
108	Omala (Gözova)	63,144,226,303,349,352,474,	7
109	Ortaköy	53, 385,	2
110	Ortaviran (Ortaören)	38,82,83,179,411,450,	6
111	Ota	236,237,301,324,325,356,	6
112	Ovacık	33,497,	2
113	Pazar	1,22,34,61,100,101,134,148,230,231,378,388,395,409,	14
114	Reşadiye	41.	1
115	Reşadiye (Zile)	245.	1
116	Saltuk	95.	1
117	Salur	107,447,	2
118	Sarıtarla	114,	1
119	Selük (Çatalkaya)	77.	1
120	Semerci	162,163,167,327,435,	5
121	Serpin (Yenisu)	73.	1
122	Sırçalı	289.	1
123	Söngüt	31,251,	2
124	Subaşı	417.	1
125	Südene (Yakacık)	30,121,	2
126	Süderi	347.	1
127	Sulusaray	86,403,404,453,478,486,	6

128	Şiprek (Yeşilyurt)	74.	1
129	Taşlıçiftlik	234,468,476,	3
130	Taşpınar	174.	1
131	Tilkipınarı (Gazipınar)	345.	1
132	Tokat	4.	1
133	Tonus (Altınyayla-Sivas)	238.	1
134	Tucuk (Ekinli)	87.	1
135	Turhal	171,192,193,248,389,488,491,	7
136	Üçgöl	190,384,	2
137	Üçgözen	415,484,	2
138	Varaz (Ulaş)	132.	1
139	Vavru (Kemalpaşa)	119.	1
140	Yağcımusca	81,123,326,	3
141	Yelpe	48,49,	2
142	Yenihan (Yıldızeli)	397.	1
143	Yıldızeli-Karhın	17,18,	2
144	Zazara (Şenköy)	259.	1
145	Zile	24.	1
146	Zuğru (Oğulbey)	299,341,	2
147	Zodu (Gaziosmanpaşa)	249,250,375,376,	4
148	Zora (Çamköy)	32.	1
149	XXX	492.	1
Toplam			401

En fazla soru (16 fetvâ) Kızık köyünden sorulmuştur. Soruların %80,2'si köylerden, 12,6'sı Tokat'ın mahallelerinden ve %7,2'si ise diğer yerlerden oluşmaktadır.

Tablo 3: Birinci cildde geçen mahallelerin fetvâ numaralarına göre dağılımı

Sıra no	Mahalle adı	Fetvâ numarası	Toplam
1	Abdulfettah	264.	1
2	Acepşir	310.	1
3	Akdeğirmen	131.	1

4	Akdeğirmen-i Müslim	399.	1
5	Behzat	203.	1
6	Beybağı	5,280,317,440,	4
7	Çay	9,85,105,	3
8	Çay-ı Müslim	75,307,	2
9	Çekenli	55.	1
10	Cemalettin	167,466,489,	3
11	Debbeğhağhane-i Atik	165.	1
12	Devegörmez	143.	1
13	Gaybi	84,96,319,423,	4
14	Geyras	69,311,342,	3
15	Hacı İbrahim	60,247,	2
16	Hoca Ahmet	6,146,361,471,	4
17	Horuç	431.	1
18	Kayaçiprek	138.	1
19	Mahmutpaşa	37,271,318.	3
20	Mehmetpaşa	335.	1
21	Meydan	420.	1
22	Mihmad-ı Hacıp Müslim	187,188,	2
23	Müftü	204.	1
24	Örtmeli (Örtmeliönü)	10,21,79,155,166,201,323,406,442,464,465,	11
25	Pazarcık	322.	1
26	Sarıgüllük	141.	1
27	Semerkant	374,490,	2
28	Soğukpınar-ı Müslim	183,373,	2
29	Soğukpınar-ı Zımmî	242.	1
30	Tepe	291.	1
31	Topçubağı	43,225,253,	3
32	Uzunseki	339.	1
Toplam			63

Tokat'ın 32 mahallesinden en fazla soru (11) Örtmeliönü Mahallesi'nden sorulmuştur.

Defterde fetvâların kaynakları da kısaca verilmiştir.

Tablo 5: Eserin birinci cildde verilen fetvâların kaynaklara göre dağılımı

Sıra no	eser adı	Fetvâ numarası	toplam
1	Ankaravi	4,15,147,232,257,325,343,407,423,	9
2	Bahru'r Râik	104,195,424,	3
3	Bedâyi	2,65,149,242,279,299,419,497,	8
4	Behcetü'l- Fetâvâ	421,494,	2
5	Bezzâziyye	10,58,64,75,152,179,227,272,291,375,404,412,441,	13
6	Bidâye	5,93,148,282,360,464,	6
7	Câmiü'l-fetâvâ	474	1
8	Câmiü'l-fusuleyn	37,59,74,91,100,103,356,	7
9	Camiü'l- Hasiri	309,	1
10	Camiü'r Rumuz	181,	1
11	Cevâhiru'l-fetâvâ	22,83,399,452,	4
12	Cevhere	188,268,274,283,	4
13	Dürer	2,13,18,30,65,69,74,98,109,137,154,172,182,189,237,265,285,289,291,292,294,307,313,328,332,369,375,383,389,418,419,420,448,456,470,477,	36
14	Dürrü'l-muhtâr	135,264,387,493,	4
15	el-İhtiyâr	132,465,	2
16	Eşbah	21,216,478,	3
17	Fetâvâ-yi Abdurrahim	96,130,135,147,191,228,232,474,	8
18	Fetâvâ-yi Ali Efendi	2,5,8,10,13,15,18,21,22,24,25,29,30,34,37,38,39,40,44,45,48,49,52,53,55,57,58,59,60,62,64,67,68,74,75,78,80,81,82,83,84,87,92,93,94,96,97,100,102,104,106,130,132,138,141,143,146,148,149,150,151,152,153,154,156,158,163,169,176,181,182,188,189,193,194,199,202,207,210,211,224,226,227,228,236,239,242,247,253,257,258,262,265,268,272,274,275,278,279,282,283,289,291,299,300,303,306,310,312,318,319,320,321,322,323,328,329,332,333,339,341,343,347,351,352,354,356,357,359,360,363,372,375,376,380,388,389,393,399,400,402,404,408,411,412,419,424,425,433,438,441,443,444,447,452,454,455,458,463,464,465,466,478,479,484,485,488,497,	
19	Fetâvâ-yi Feyziyye	3,65,88,99,159,184,195,285,292,307,309,324,331,369,387,420,448,	17

20	Fethu'l- Kadir	425,	1
21	Fusuleyn	30,88,250,261,324,364,427,479,488,	9
22	Hâmiş	145,249,	2
23	Hâniye	82,99,159,239,363,408,455,485,	8
24	Hayrettin Efendi	67,312,433,	3
25	Hayriyye	145,249,459,462,	4
26	Hidâye	8,25,29,38,57,62,79,87,135,151,189,318,333,351,400,438,488,	17
27	Hindiyye	45,156,305,307,486,	5
28	Hizânetü'l-Hidâye	52,199,	2
29	Hülasat	176,202,204,300,341,	5
30	Ğurer	62,71,84,102,138,141,143,258,331,357,439,	11
31	İbn Nuceym	194,	1
32	İmadiyye	44,97,146,199,207,279,303,359,443,466,	10
33	İnâye	175,356,393,454,	4
34	Kâdihan	49,68,163,169,262,272,329,339,347,352,402,405,406,411,444,463,493,494,	18
35	Kâfi	111,118,131,134,150,156,164,183,201,219,247,278,484,	13
36	Kanun-u Arazi	26,50,	2
37	Mearicü'l- Diraye	13,244,	2
38	Mebcut	193,	1
39	Mecami'	39,63,101,172,315,446,456,490,	8
40	Mecelle	4,53,63,66,85,86,90,101,105,115,135,138,140,147,156,204,232,254,257,258,273,305,315,325,397,407,409,423,434,446,449,450,456,474,486,490,	36
41	Mecmeu'l- Bah-reyn	421,	1
42	Mecmeu'l- Enhur	66,140,252,409,	4
43	Mecmeu'l- Enhur fi şerhi mültekal ebhur	27,35,41,394,	4
44	Mecmaü'l-Fetâvâ	34,	1
45	Minyetü'l-Müfti (Sicistani)	224,268,274,	3
46	Muhitü'l- Bürhani	15,48,85,106,194,250,279,397,427,447,	10

47	Mülteka'l- Ebhur	3,16,24,28,46,53,56,60,79,80,121,142,147,191,198,216,218,226,232,236,258,299,335,345,346,416,421,437,465,466,468,471,476,491,495,	35
48	Müzaraatü'l- Nevazil	204,	1
49	Neticetü'l- Fetâvâ	15,18,51,70,89,91,94,98,103,117,135,157,174,184,191,199,216,250,256,264,307,334,355,365,404,413,427,495,	28
50	Nükaye	57,	1
51	Reddü'l- Muhtar	86,105,115,254,273,434,450,	7
52	Siraciyye	1,6,7,9,11,12,14,17,19,20,23,31,32,33,36,42,43,47,54,61,73,95,107,108,112,113,114,116,119,120,122,123,124,125,126,127,128,129,133,136,139,155,160,161,165,166,170,173,177,180,185,186,187,190,196,197,203,206,208,209,212,213,214,215,217,220,221,222,223,225,230,231,233,234,238,240,241,243,245,246,248,259,260,263,266,270,271,276,278,280,286,290,293,297,298,304,311,314,317,326,327,336,338,340,342,344,348,349,350,353,358,361,362,366,367,368,370,371,373,374,377,378,379,381,382,384,385,386,390,391,395,396,398,401,403,410,417,426,428,430,431,432,435,436,440,451,457,460,461,472,473,475,480,482,483,487,489,492,496,498,499,500,	162
53	Surratü'l- Fetâvâ	86,192,195,237,414,429,434,459,	8
54	Tahavi	380,458,	2
55	Tatar Hâniye	40,96,130,138,156,158,204,210,228,253,275,332,354,	13
56	Tenvirü'l- Ebsar	3,51,89,157,256,334,355,365,393,413,	10
57	Zeylağî	172,	1
Toplam			752

Bu cildinde verilen fetvâlara, Hanefî mezhebi fıkına dair yazılan 57 eser kaynak olarak gösterildiği anlaşılmaktadır. Fetâvâ kitapları en fazla kaynak gösterilen eserlerdendir.

2. İkinci Cilt

İkinci cildin³ ilk fetvâsı 20 Teşrin-i Sâni 1335 (7 Rabiü'l- evvel 1338) yazılmıştır. Bu cilt 303 fetvâdan oluşmaktadır. Fetvâların 218 tanesini Hacı Ömer Efendi vermiştir. Hacı Ömer Efendi Eylül 1924 yılında Tokat Müftülüğü görevinden ay-

³ Diyanet İşleri Başkanlığı Yazma Eserler Kütüphanesi, 006202 Demirbaş Numaralı Eser.

rılmıştır. 17 Teşrinî Evvel 1340 tarihiyle 17 Haziran 1341 tarihleri arasındaki 16 fetvâyı (219-234) Ahmet Efendi vermiştir.

15 Ağustos 1341 tarihinden itibaren 69 fetvâyı Faik Efendi (Çelebi) vermiştir.

Fetvâlara tarih verilirken Hicri ve Rumi takvim bir arada kullanılmıştır. 1926 yılında Miladi takvime geçilmesinin ardından 250. fetvâdan sonra miladi ve hicri takvim kullanılmıştır.

Fetvâlar 22 Ağustos 1927 tarihine kadar Osmanlı Türkçesi ile yazılmıştır. Sonra 5 yıl deftere fetvâ yazılmamıştır. 1932 yılında 2 fetvâ Latin harfleriyle yazılmış ardından 1935 yılında bir fetvâ⁴ yine Latin harfleriyle yazılmıştır.

Tablo 6: Fıkıh konularının fetvâ numaralarına göre dağılımı

Sıra no	Konular	Fetvâ Numaraları	toplam
1	Miras	1,6,7,9,11,12,13,14,17,18,19,20,23,31,32,33,36,37,42,43,45,47,54,59,61,63,64,65,66,67,68,69,70,72,73,74,76,77,78,79,80,84,95,98,104,110,111,115,116,121,123,125,133,137,144,165,166,167,169,174,175,194,200,203,205,213,216,217,218,220,231,236,238,239,240,241,252,254,261,264,265,266,267,268,270,272,274,275,278,280,281,284,285,286,288,290,291,292,293,294,295,	101
2	Tazminât	4,15,40,88,92,96,97,99,101,126,132,136,149,150,158,159,171,198,204,223,224,232,242,244,255,256,276,282,287,	29
3	Nikâh	27,39,52,57,122,134,146,147,148,151,152,180,191,196,206,221,235,248,302,303,	20
4	Talâk	5,8,24,60,75,76,77,91,93,103,106,107,109,113,114,127,143,181,187,189,190,192,195,207,211,215,225,226,227,230,271,279,297,298,299,301,	36
5	Vasiyet	49,58,89,120,142,153,246,247,258,	9
6	İare	3,131,164,	3
7	İcâre	53,158,178,179,	4
8	Gasp	34,	1
9	Şirket	46,86,90,108,124,129,161,188,210,228,269,289,	12
10	Bey'	2,16,30,56,85,100,118,119,141,145,157,172,173,183,184,193,199,201,222,233,234,243,257,259,260,296,	26
11	Hibe	25,35,41,44,50,112,130,182,186,212,273,	11
12	Hidâne	21,81,170,250,	4

4 301, 302, 303 numaralı Fetvalar.

13	Velâyet	22,48,82,83,94,277,	6
14	Rada'	160,300,	2
15	Nafaka	162,208,249,262,263,	5
16	Mehir	10,29,38,51,55,62,87,135,139,140,214,219,253,	13
17	Müzâraa	26,	1
18	Emânet	71,138,	2
19	Def-i zarar	185,237,283,	3
20	Karz	28,105,156,202,	4
21	Dâvâ	154,155,168,197,245,	5
22	Şufa	102,128,	2
23	Zekat	117,	1
24	Şirb	163,	1
25	Vakıf	176,177,229,251,	4
26	Sirkat	209,	1
Toplam			303

Fetvâ defterinde miras, nikâh, talak, tazminât konularındaki sorular ağırlıklıdır. Konuların fetvâ numaralarına göre dağılımı %30,6'sı miras, %10,9'u tazminât, %7,8'i bey' ve %50,7'si de diğer konulardan oluşmaktadır.

Eserde bazı fetvâlar köy adları da verilerek kaydedilmiştir.

Tablo 7: Köylerin fetvâ numaralarına göre dağılımı

Sıra no	Köyler	Fetvâ numaraları	Toplam
1	Almus-u Kebir (Almus)	141,161,228,	3
2	Almus-ı sağır (Ormanbeyli)	33,157,	2
3	Alpudere	238,	1
4	Arap (Çubuklu)	97,	1
5	Arapviran	23,	1
6	Arho (Yeşilalan)	9,	1
7	Armus (Dağaçalı)	66,	1
8	Artukabad- Karacaören	103,104,	2
9	Aşağıavara (Aşağıgüçlü)	237,244,	2
10	Avara (Yukarıgüçlü)	186,	1

11	Avlunlar	123,	1
12	Ayazma	118,202,	2
13	Bedirkale	106,109,126,	3
14	Behram	60,119,	2
15	Biçin (Üçyol)	159,	1
16	Birep (Büyük Yıldız)	11,17,93,128,	4
17	Biskene (Yayladalı)	162,	1
18	Biskincik (Dereyaka)	183,	1
19	Bizeri (Akbelen)	59,88,131,293,294,	5
20	Bolus (Aktepe)	133,	1
21	Bozatalan	100,105,156,	3
22	Bozkurt	201,	1
23	Cincife (Çamağzı)	255,	1
24	Çakmakçayköy	132,	1
25	Çerkes Danişment	26,34,35,127,	4
26	Çıkrık	62,63,153,	3
27	Çime	112,	1
28	Çiprek	282,	1
29	Çivril	136,178,	2
30	Damâir (Akbuğday)	182,231,232,	3
31	Dazyza	253,254,	2
32	Dedeli	256,	1
33	Dere	38,39,47,200,	4
34	Dereköy	273,274,	2
35	Difoy (Yazıbaşı)	110,148,276,281,	4
36	Dimorta (Üzümören)	56,79,80,113,125,142,225,226,257,25	10
37	Emür Sait (Emirseyit)	72,146,147,	3
38	Endiz-i Sağır (Küçük Endiz)	46,53,58,287,	4
39	Erbaa	184,	1
40	Erkilet	111,134,135,227,266,284,291,	7
41	Eski	42,	1
42	Farnı (Bağlarbaşı)	75,298,	2

5. TOKAT SEMPOZYUMU

43	Fenk (Çat Kasabası)	8,	1
44	Firedökse (Ormandibi)	194,267,269,271,	3
45	Gövdere	278,	1
46	Gülüt (Yazıtepe)	14,212,213,	3
47	Gürcü (Güryıldız)	15,43,82,83,172,173,189,190,191,195, 208,222,252,275,	14
48	Horun (Boyunpınar)	122,	1
49	Kağay (Çamaltı)	21,22,	2
50	Kalederesi	102,270,	2
51	Karaoluk	71,	1
52	Kat	28,78,277,	3
53	Kazabad	12,	1
54	Kayasuyu	196,197,242,	3
55	Kendigelen	224,	1
56	Kınık	130,	1
57	Kızılca	40,114,188,207,239,240,	6
58	Kızılköy	16,18,37,137,	4
59	Kızık	45,57,108,	3
60	Killik	302,	1
61	Kurtlapa	230,	1
62	Kuşcu	10,25,283,	3
63	Küçük Birep (Küçük Yıldız)	85,	1
64	Kürt	179,260,	2
65	Kürtpınarı	214,	1
66	Leveke	158,	1
67	Malumseyid tekkesi	2,	1
68	Meğelli (Akarçay)	300,	1
69	Muhat (Çevreli)	5,70,124,286,288,	5
70	Munamak (Ocaklı)	29,30,31,32,54,91,285,	7
71	Menteşe	150,	1
72	Necip	73,	1
73	Niksar	98,	1

TOKAT FETVÂ DEFTERİ'NİN İNCELENMESİ (1916-1935)

74	Omala (Gözova)	41,107,	2
75	Ordu	86,	1
76	Ortaköy	301,	1
77	Ortaviran (Ortaören)	20,181,	2
78	Ovacık	198,	1
79	Pazar	55,235,250,	3
80	Poyrazalan	19,	1
81	Reşadiye	251,	1
82	Salur	138,171,	2
83	Serkis	3,	1
84	Sivas	180,	1
85	Söngüt	217,218,	2
86	Subaşı	223,	1
87	Sulusaray	64,84,210,	3
88	Suşehri	245,	1
89	Taşpınar	166,	1
90	Tepeardı	241	1
91	Tepeyatak Niksar	13,211,	2
92	Tiyeri	236,	1
93	Turhal	101,129,204,209,220,261,268,272,	8
94	Üçgözen	303,	1
95	Vavru (Kemalpaşa)	292,	1
96	Verep	290	1
97	Yakupoğlan	174,	1
98	Yelpe	262,	1
99	Yıldızeli	51,74,219,	3
100	Ziğdi Erbaa	27,	1
101	Zile	50,52,90,176,177,187,192,246,247,	9
102	Zora (Çamköy)	151,152,	2
103	Zuğru	44,92,115,163,199,	5
Toplam			237

Soruların %78,2'si köylerden, 9,5'i Tokat'ın mahallelerinden ve %12,2'si ise diğer yerlerden oluşmaktadır.

Fetvâ Defterinin ikinci cildinde bazı fetvâlar mahalle adlarıyla kayıtlıdır.

Tablo 8:Mahallelerin fetvâ numaralarına göre dağılımı

Sıra no	Mahalle adı	Fetvâ numarası	Toplam
1	Aceşir	36,	1
2	Ankara	296,297,	2
3	Beybağı	145,167,295,	3
4	Beybağ-ı Sağır	160,165,	2
5	Cemalettin	99,205,	2
6	Debbeğhane-i Atik	215,	1
7	Gaybi	1,203,	2
8	Geyras	144,	1
9	Gödek Minare	263,	1
10	Kışla	94,221,	2
11	Hacı Hasan Bölüğü	48,	1
12	Hoca Ahmet	6,49,	2
13	Kazancı	76,	1
14	Meydan	81,	1
15	Pazarcık	77,	1
16	Sofiyün	68,69,	2
17	Soğukpınar-ı Müslim	116,185,	2
18	Topçubağı	175,193,	2
Toplam			29

18 mahalleden fetvâ talebinde en fazla (3) Beybağı mahallesinden soru sorulmuştur.

Eserin ikinci cildinde yerleşim yeri belirtilmeyen fetvâlar da bulunmaktadır.

Tablo 8: Yerleşim yeri belirtilmeyen fetvâların numaralara göre dağılımı

Sıra no	Yerleşim yeri belirtilmeyen fetvâlar	Fetvâ adı	Toplam
1	İmray Çerâkisi	4,	1
2	Binbaşı Mirza Bey Mahdumu Lütfü bey	61,	1

3	Alemdardan Çerkes Osman	120,121,	2
4	Batum muhacirinden Arap oğlu Ali	24,	1
5	Ekmekçi Hüseyin Usta	206,	1
6	Paşazade Abdi Efendi	149,	1
7	Tokat Naibi Ali Himmet Efendi	117,	1
8	Hacı Mehmed usta	7,	1
9	Düdüs oğlu Sadullah Efendi	139,140,	2
10	Kadızzade Ahmet Efendi	96,	1
11	Çilingirci Agop	95,	1
12	Çerkes Gülfidan	87,	1
13	Erzurum'l-u Fatma	143,	1
14	İcra Dairesinden Süvari Mübaşiri	170,	1
15	Tombulzade Nakibü'l- Eşref Hüsnü Efendi	67,155,	2
16	Dâvâ Vekillerinden Şakir Efendi	168,169,	2
17	Nalbant Mustafa	89,	1
18	Zender Mülazım-ı sani Arif Hikmet Efendi	164,	1
19	Zenbizade Hacı Halil Efendi	65,	1
20	Soğancı Aşiretinden Aziz	216,	1
21	Hacı Aziz Efendi Mahdumu Rauf Efendi	229,	1
22	Tortum Muhaciri	233,234,	2
23	Berber Hakkı Efendi	243,	1
24	Bekçizade Hacı Hasan Ağa hafidesi Saliha	248,249,	2
25	Meclis Umumi azasından Reşadlı Halil Efendi	259,	1
26	Merkez Hastane tabur İmamı Molla Efendi oğlu İsmail Hakkı Efendi	264,	1
27	Deli Ömer oğlu Osman gelini Amine	265,	1
28	Fettahzade Hacı Mehmed Efendi	279,280,	2
29	Köprübaşı bekçisi Abdullah Hamdi	289,	1
30	Vilayet Tahrirat Müdürü	299,	1
Toplam			37

Fetvâların bazılarının soranın adına göre de kaydedildiği anlaşılmaktadır.

Tablo 9: İkinci cildde geçen fıkıh kitaplarının fetvâ numaralarına göre dağılımı

Sıra no	Eser adı	Fetvâ numarası	Toplam
1	Ankaravi	4,15,178,	3
2	Bahru'r-râik	180,247,	2
3	Bedâyi	2,65,119,173,191,226,	6
4	Behcetü'l- Fetâvâ	151,161,180,187,190,195,246,282,	8
5	Bezzâziyye	10,58,64,75,112,151,167,195,196,212,216,223,	12
6	Bidâye	5,93,107,127,143,248,279,297,	8
7	Câmiü'l-fetâvâ	22,	1
8	Câmiü'l-fusuleyn	37,59,74,91,100,103,105,123,125,156,202,205,222,223,224,232,233,256,269,	19
9	Camiü'l- Hasiri	133,	1
10	Camiü'r Rumuz	300,	1
11	Cevâhiru'l-fetâvâ	83,	1
12	Cevhere	142,	1
13	Dürer	2,13,18,55,65,69,71,74,98,102,108,118,125,126,133,137,150,158,170,207,210,215,218,225,240,243,259,294,	28
14	Eşbah	21,187,	2
15	Fetâvâ-yi Abdurrahim	96,115,158,230,276,287,301,	7
16	Fetâvâ-yi Ali Efendi	2,5,8,10,13,15,18,21,22,24,25,29,30,34,37,38,40,44,48,49,52,57,58,59,60,62,64,67,69,70,75,78,80,81,82,83,84,87,92,93,94,96,97,100,102,105,107,109,110,112,113,114,118,119,120,124,125,128,131,134,135,136,139,141,142,143,144,148,149,153,154,156,158,160,166,167,171,172,173,176,181,184,185,186,188,191,196,197,199,200,201,205,206,207,208,211,212,213,214,221,222,223,226,228,232,233,234,235,236,237,242,244,248,250,251,253,255,259,262,273,276,277,279,283,287,289,292,296,297,300,301,	131
17	Fetâvâ-yi Ataulah	168,	1
18	Fetâvâ-yi Feyziyye	3,65,88,99,133,141,162,170,206,210,224,225,227,247,253,256,271,	17
19	Fethu'l- Kadir	211,	1
20	Fusuleyn	30,88,179,	3
21	Hâniye	82,99,162,200,227,	5

22	Hayrettin Efendi	67,128,163,251,	4
23	Hayriyye	145,224,302,	3
24	Hidâye	8,25,29,38,57,62,79,87,128,136,139,149,171,197,253,256,296,	17
25	Hindiyye	45,217,	2
26	Hizânetü'l-Hidâye	52,135,	2
27	Hizanetü'l- Müfti	269,	1
28	Hülasatü'l-Fetâvâ	113,124,130,184,201,208,	6
29	Ğurer	62,84,153,218,221,289,	6
30	İmadiyye	97,150,185,198,	4
31	İnâye	155,	1
32	Kâdihan	49,68,70,109,117,122,134,140,186,188,213,235,257,273,	14
33	Kâfi	78,144,	2
34	Kanun-u Arazi	26,50,	2
35	Kenzü'd Dekaik	181,	1
36	Kuduri	172,228,	2
37	Kuhistani	180,	1
38	Mearicü'l- Diraye	13,166,	2
39	Mebhut	199,202,206,	3
40	Mecami'	39,63,101,118,157,177,186,273,274,	9
41	Mecelle	4,39,45,53,63,66,85,86,90,101,123,129,137,138,157,163,164,168,174,186,193,209,217,237,249,256,257,269,274,293,	30
42	Mecmeu'l- Enhur fi şerhi mültekal ebhur	27,41,66,115,152,193,229,231,250,258,	10
43	Mecmaü'l- Fetâvâ	34,154,	2
44	Minyetü'l- Müfti (Sicistani)	176,	1
45	Muhitü'l- Bürhani	15,48,85,94,98,141,242,	7
46	Muhtaratü'n Nevazil	164,	1

47	Mülteka'l- Ebhur	3,16,24,28,47,53,56,79,80,107,115,132,146,157,160,184,193,204,207,230,243,244,245,255,270,289,296,303,	28
48	Neticetü'l- Fetâvâ	15,18,51,53,70,71,74,89,91,94,98,103,106,108,127,128,130,145,158,163,178,183,189,198,202,215,216,267,270,296,	30
49	Nükaye	57,	1
50	Reddü'l- Muhtar	86,116,117,	3
51	Siraciyye	1,6,7,9,11,12,14,17,19,20,23,31,32,33,35,42,43,48,54,61,73,95,104,121,175,194,203,220,236,238,239,241,252,254,261,264,265,266,268,272,275,278,280,281,284,285,286,288,290,291,295,	51
52	Surratü'l- Fetâvâ	53,86,225,	3
53	Şir'atü'l- İslam	147,	1
54	Tatar Hâniye	40,96,106,131,141,161,209,253,	8
55	Tenkihu'l- Hamidi	129,138,249,293,	4
56	Tenvirü'l- Ebsar	3,51,89,	3
57	Vâfi	292,	1
58	Vehbâniyye	237,	1
59	Vikâye	148,	1
60	Zahîretü'l- Ukba	262,	1
61	Zübdetü'l- Fetâvâ	183,	1
62	Zeylaği	250,	1
Toplam			427

Tablodan 62 kaynak eserden toplam 427 fetvânın verildiği anlaşılmaktadır.

3. Fetvâ Defteri'nin Müellifleri

Fetvâyı kayıt edenler sırasıyla Hacı Ömer (Feyzi) Efendi (Kuntay), Ahmed Hilmi Efendi, Ahmed Faik Çelebi'dir. Kısaca bunlarla ilgili bilgi verelim.

3.1.Hacı Ömer Feyzi Kuntay

Babası esnaftan Muhtabzâde Halil Efendi'dir. İlk öğrenimini Tokat Ali Paşa Mektebi'nde yaptı. Bu arada hıfzını da tamamladı. Öğrenimini Tokat Tekkiye Medresesi'nde sürdürdü. Tokat Müftüsü Hacı Osman Efendi'nin derslerine devam etti.

Medresede Ulum-u âliye ve a'l-iyye (dini yüksek ilimleri ve alet ilimleri) tahsil ederek, 1892 yılında icazetini (diplomasını) aldı. Aynı yıl (1892) Tokat Müftü Müsevvidliğine (Müftü Yardımcılığına) tayin edildi. Bu görevde iken, 25 Temmuz 1905'te Erbaa Kadılığı'na vekaleten atandı. Kadı Vekilliği görevi 27 Ekim 1911 tarihine kadar devam etti. 23 Temmuz 1914- 26 Şubat 1915 tarihleri arasında Vekaleten Tokat Müftülüğü görevini yürüttü. 26 Nisan 1915 tarihinde de Tokat Müftülüğü'ne asaleten atandı. Milli Mücadelede ulusal hareketin yanında yer aldı. Milli Mücadelemin hedef ve

Hacı Ömer
Kuntay Efendi
(Diyanet İşleri
Başkanlığı
Personel
Arşivi)

amaçları konusunda halkı aydınlatıcı konuşmalar yaptı. Tokat Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin kuruluşunda da görev aldı. Tokat Müftüsü olarak Ankara Fetvâsı'nı tasdik etti. 27 Eylül 1924 tarihinde Tokat Müftülüğü görevinden ayrıldı. Sonra Tokat Ulu Camii'nde "Kürsü Şeyhi" ünvanı ile vaizlik yaptı. Soyadı Kanunuyla "Kuntay" soyadını almıştır⁵. Adı Ömer Hulusi Efendi olarak da geçmektedir. Diyanet İşleri Başkanlığı arşivinde bulunan bir belgede bu isim kullanılmıştır⁶. Rumî 26 Eylül 1340 tarihinde görevinden ayrılmıştır. Diyanet İşleri Başkanlığı arşivinde bulunan bir Rumî 26 Eylül 1340 tarihinde görevden ayrılışı ve müsevvid Hacı Ahmed Hilmi Efendi'nin vekaleten göreve başladığı görülmektedir⁷.

3.2. Ahmed Hilmi Efendi

Tokat İl Müftü müsevvidliği yapmıştır. Hacı Ömer Efendinin görevden ayrılmasının ardından Faik Efendi göreve başlayana kadar Tokat İl Müftü vekilliği yapmıştır.

⁵ Ali Sarıkoyuncu, *Milli Mücadelede Din Adamları*, II, Ankara 2002, s. 149

⁶ Diyanet İşleri Başkanlığı Personel Arşivi

⁷ Diyanet İşleri Başkanlığı Personel Arşivi

Ahmed
Faik Çelebi
(Diyanet İşleri
Başkanlığı
Personel
Arşivi)

3.3. Ahmed Faik Çelebi

Ali Efendi ve Hatice Hanım'ın oğludur. Faik Efendi h.1299/m. 1882 tarihinde Tokat'ta doğmuştur. Çelebizade namıyla tanınmaktadır. Mahalle mektebi Sıbyan ve rüştiye mekteplerinde eğitim görmüştür. Tekye Medresesi'nde Arapça ilim derslerine devam etmiş ve diplomasını almıştır. Yeterlilik sınavından başarılı olarak 1908 yılında İptidai Mektebi Muallimliği Ehliyetnamesi almaya hak kazanmıştır. Pervane Bey Medresesi'nde muallimlik, 1895 /1896 tarihinde Tokat Sancağı Tahrirat Dairesi İkinci Mübeyyizliği'ne 25 kuruş maaşla tayin

edilmiştir.1904 tarihinde istifa etmiştir.1908 yılında 250 kuruş maaşla Tokat Evkaf-ı Münderise (Eseri kalmamış vakıflar) ve İcâre-i Akar Bilim Kâtipliğine tayin edilmiştir.1909'da 400 kuruş maaşla Tahrirat Müsevvidinliği'ne nakil olmasıyla Bilim Kâtipliğini 145 kuruş 10 paraya vekâleten yapmaya devam etmiştir. 18 Haziran 1909'da ilave memurluk olarak Tokat İdare Meclisi Fahri Müstantikliği (sorgu hâkimliği)kendisine verilmiştir. Eğitim Sandık Eminliği Kâtipliğini 16 Aralık 1909 tarihine kadar asil olarak, bu tarihten sonra da vekâleten yapmıştır. 28 Temmuz 1910'da 100 kuruş maaşla Ermeni Mektebi Lisan-ı Osmanî dersi için Osmanlıca Muallimliği görevi verilmiş, sonra maaşı 200 kuruşa çıkarılmıştır.20 Mayıs 1911'de 500 kuruş maaşla Sandık Eminliği Başkâtipliğine terfi etmiştir⁸.

Hizmet cetvelinde görevler ve tarihleri şu şekildedir:

6.7.1311-1324 Tokat Sancağı Tahrirat Kaleminde memur

1324- 1325 Tokat Maarif Kitabeti

1325- 1327 Tokat Tahrirat Kalemi

1327- 1333 Tokat Tahrirat Başkâtibi

133- 1334 Tokat Meclis Kalemi Başkâtibi

⁸ Ümmühan Uğurlu, *Sicil-i Ahval Defterlerine Göre Osmanlı Döneminde Tokatlı Devlet Memurları*, Tokat 2014.

1336-1337 Ordu Tahrirat Müdürü

1337-1341 Tokat Tahrirat Müdürü

27.06 1341- 8.11.1940 Tokat Müftülüğü (Bu tarihte vefat)

Tokat Müftüsü iken Yaşmeydan Mahallesinde 8 11.1940'da vefat eden Ahmet Faik Çelebi'nin eceliyle öldüğüne dair tutanak düzenlenmiş. Tokat Eski Müftüsü Ömer Kuntay, Yaş Meydan Mahallesi Muhtarı, bir öğretmen ile halktan bir kişi bu tutanağa imza atmıştır⁹.

Sonuç

Tokat Fetvâ Defteri, Diyanet İşleri Başkanlığı Yazma Eserler Kütüphanesi arşivinde bulunmaktadır. Osmanlı Türkçesi ile yazılmıştır. İki ciltten oluşmaktadır.

Birinci cilt 12 Teşrin-i evvel 1332 ile 29 Teşrin-i Sâni 1335 tarihleri arasında verilen fetvâları kapsamaktadır. Fetvâların sayfalarına göre konularının yazıldığı fihrist bulunmaktadır. Eser yazısının güzelliği, tertip düzeni ve hatasız yazılması bakımından dikkat çekmektedir. Her sayfada tablo şeklinde düzenlenmiştir. Her sayfa bulunan tablonun başında sırasıyla “aded”, “müsteftinin ismi ve memleketi ve mahalli ikameti”, “sûret-i istiftâ”, “sûret-i Fetvâ”, “târih-i iftâ”, “müftinin ismi”, “Fetvânın nakli ve kitabın bâbı ve sahife numarası” ve “mülâhazat” bölümleri bulunmaktadır. Fetvâlar Müftü Hacı Ömer Efendi tarafından verilmiştir. 25 konuda 500 fetvâ kaydedilmiştir. Miras, aile hukuku, borçlar hukuku konularında Fetvâların yoğunluğu dikkat çekmektedir. Yemin, karz, emanet gibi bazı konularda çok az Fetvâ sorulmuştur. Tokat'ın merkez mahallelerinden, köylerinden, kazalarından ve çevre illerin kaza ve köylerinden fetvâlar sorulmuştur. 149 köyden 401 Fetvânın kaydı tespit edilmiştir. Tokat merkez 32 mahalleden 63 soru kaydedilmiştir. Fetvâlara, Hanefi mezhebi fıkına dair yazılan 57 eser kaynak olarak gösterilmiştir. Fetâvâ-yi Ali Efendi, Siraciyye ve Mecelle en fazla kaynak gösterilen eserlerdendir. Müracaat kitapları içerisinde Osmanlı dönemi meşhur Fetvâ eserleri bulunmaktadır. Mecelle de kullanılmıştır. Kaynak eserleri içerisinde Hidaye şerhlerinin çoğunlukta olması da bize Orta Asya ile Hanefi fıkının özellikle Hidaye ve benzeri eserlerle Anadoluya intikal ettiğini bir daha göstermektedir.

⁹ Nüfus İşleri Müdürlüğü

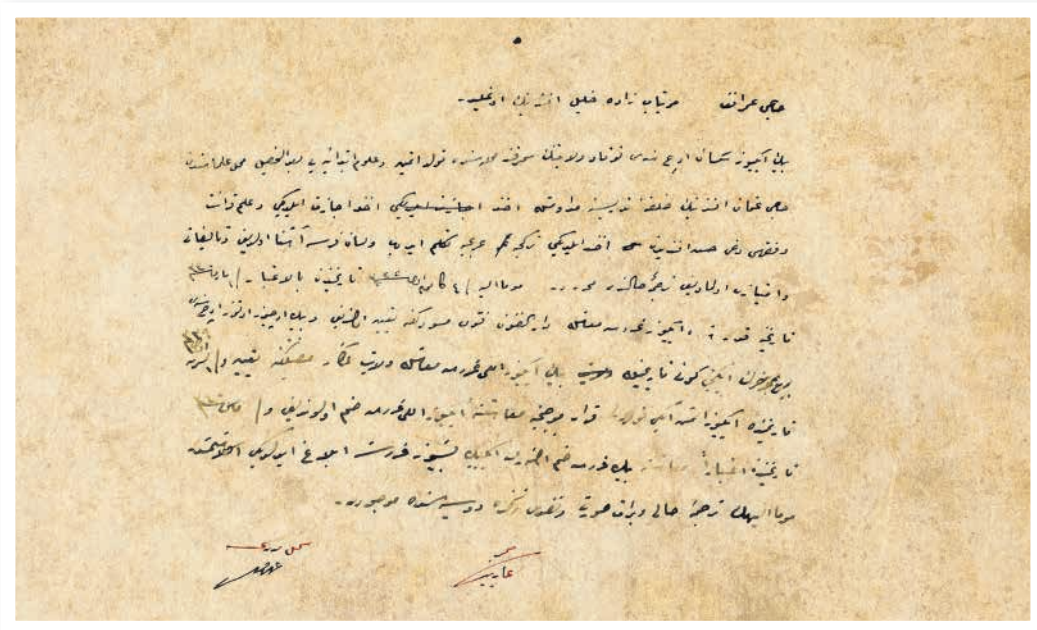
İkinci cildin¹⁰ ilk fetvâsı 20 Teşrin-i Sâni 1335 yazılmıştır. 303 fetvâdan oluşmaktadır. Bu fetvâların 218 tanesini Hacı Ömer Efendi kaydetmiştir. Hacı Ömer Efendi Eylül 1924 yılında Tokat Müftülüğü görevinden ayrılmıştır. 17 Teşrin-i Evvel 1340 tarihiyle 17 Haziran 1341 tarihleri arasındaki 16 fetvâyı (219-234) Ahmet Efendi vermiştir. 15 Ağustos 1341 tarihinden itibaren kalan 69 fetvâyı Faik Efendi (Çelebi) vermiştir.

Fetvâlarda Hicri ve Rumi takvim bir arada kullanılmıştır. 1926 yılında Miladi takvime geçilmesinin ardından 250. Fetvâdan sonra miladi ve hicri takvim kullanılmıştır. Fetvâlar 22 Ağustos 1927 tarihine kadar Osmanlı Türkçesi ile yazılmıştır. 5 yıl deftere fetvâ yazılmamıştır. 1932 yılında 2 fetvâ Latin harfleriyle yazılmış, 1935 yılında bir fetvâ yine Latin harfleriyle yazılmıştır. Miras, nikâh, talak, tazminât konularındaki soruların daha ağırlıklı görülmektedir. Toplam 26 konuda verilen fetvâların sayısı 303 adettir. Aile hukuku konuları en çok fetvâ talep edilen konular arasında yer almaktadır. Ceza, ibadet ve muamelatın bazı başlıklarında çok az soru sorulduğu fark edilmektedir. 102 adet köyden 233 fetvâ sorulmuştur. Bunların bir kısmının Sivas bölgesinde yer alması dikkate değerdir.

İkinci ciltte Tokat'ın 18 mahallesinden sorular sorulmuştur. 18 mahalleden toplam 29 fetvâ sorulmuştur. Toplumun her kesiminden müftülüğe fetvâların intikal ettiği anlaşılmaktadır.

62 Fıkıh kitabı kaynak olarak kullanılmıştır. Deftere kaydedilen fetvâları müftüler veya müftü vekilleri vermiştir. Sırasıyla grevleri esnasında Müftü Hacı Ömer Efendi, Müftü vekili Ahmet Hilmi Efendi ve 69 fetvâyı ise Müftü Ahmet Faik Efendi vermiştir.

10 Diyanet İşleri Başkanlığı Yazma Eserler Kütüphanesi, 006202 Demirbaş Numaralı Eser.

Ek 1: Hacı
Ömer
Efendi'ye ait
Tercüme-i
Hal Varakası
(Diyanet İşleri
Başkanlığı
Personel
Arşivi)

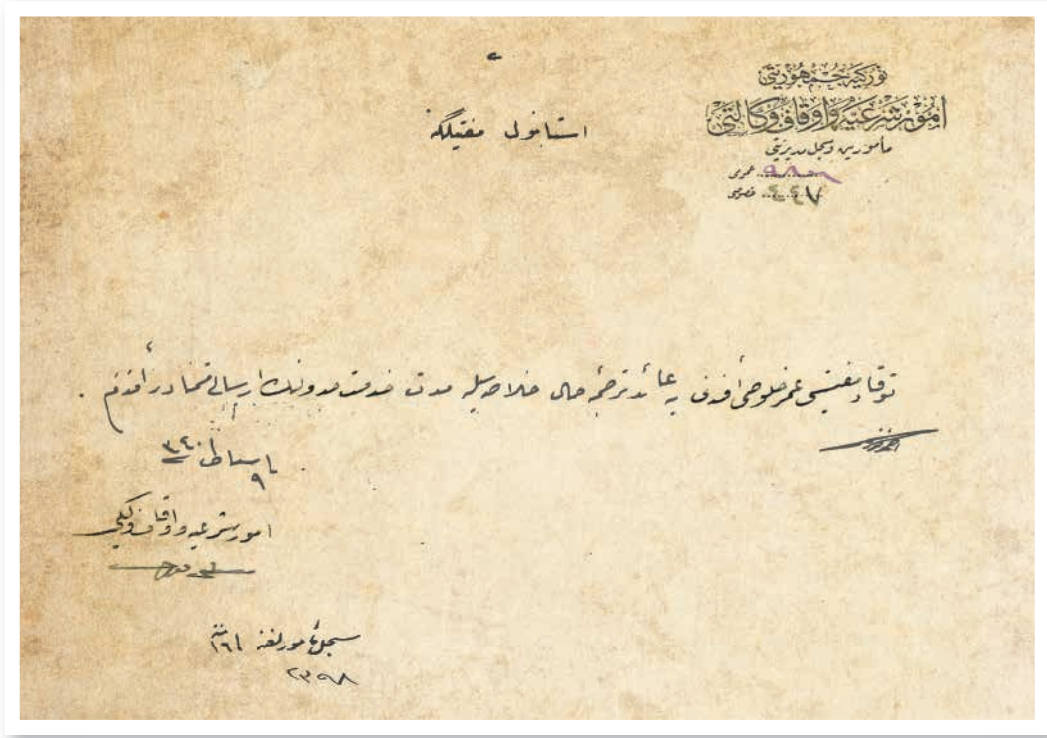
Ekler

Ek 1

Belgenin transkripsiyonu:

Hacı Ömer Efendi

Muytabzade Halil Efendinin oğludur. 1283 senesi Tokat Vilayetine Semerkand mahallesinde tevellüd etmiş ve ulûm-u ibtidâiyeyi ba'de'l- husûl mahalle ulemasından Hacı Osman Efendinin halka-i tedrisine müdavemetle ahz-ı icazet eylediği ve ilm-i kıraat ve fıkıhı dahî Hasan Efendiden ahz eylediği Türkçe, Arapça tekelüm edip ve lisan-ı Fars'a aşına olduğu ve telifatı ve imtiyazı olmadığı tercüme-i hâlinde muharrerdir. Muma ileyh Fi 4 Kanun-i evvel 1325 tarihinden bi'l- i'tibar Fi 1 Mayıs 330 tarihine kadar bin iki yüz kuruş maaşa Daru'l- Fünün fetvâ müsevvedliğine tayin olduğu ve 1333 senesi Rabiü'l- Ahirin ikinci günü tarihinde 1250 kuruş maaşla Vilayet Merkez Müftülüğüne tayin ve Fî 1 Teşrin-i evvel 339 tarihinde 262 numaralı karar mucibince maaşına iki yüz elli kuruş zam olduğu ve fî Mayıs 1340 tarihinden itibaren maaşına bin kuruş zam olduğu 2500 kuruşa iblağ edildiği anlaşılmıştır. Muma ileyh tercüme-i hâli ve berat-ı sureti ve nakd-i tezkere ve vasiyyesinde mevcuttur.

Ek 2: Hacı
Ömer
Efendiye
ait bir belge
(Diyanet İşleri
Başkanlığı
Personel
Arşivi)

Ek 2

Belgenin transkripsiyonu:

İstanbul Müftülüğü

Türkiye Cumhuriyeti

Umûr-i Şer'iyeye ve Evkaf Vekaleti

Me'mûrîn ve Sicil Müdiriyeti

Numara:

Husus:447

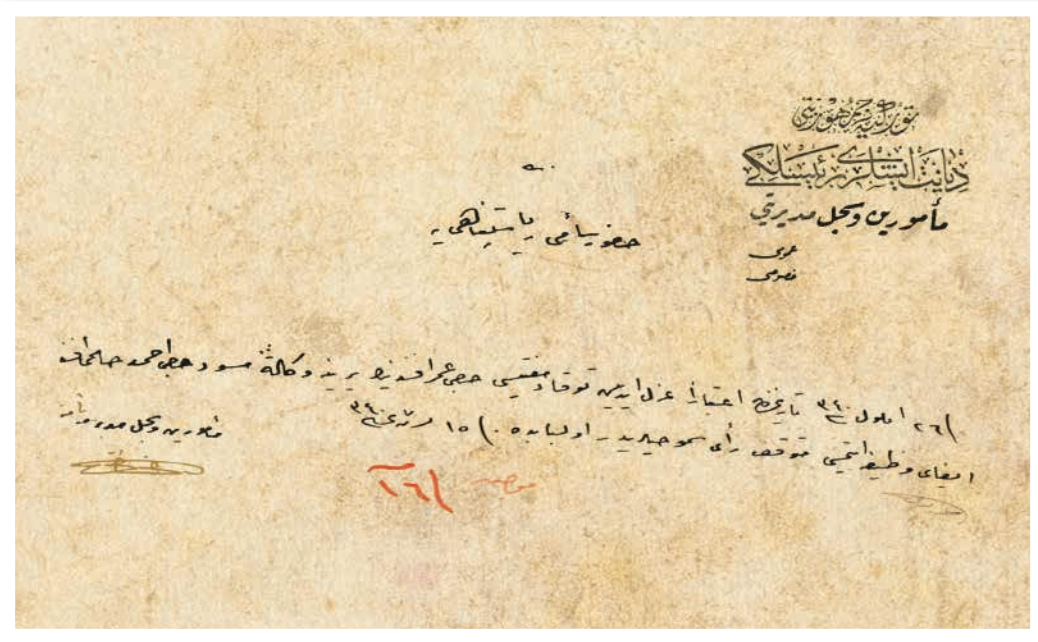
Tokat Müftüsü Ömer Hulusi Efendiye ait tercüme-i hâl mülhasıyla müddet-i hizmet müsevvidlik irsali tamamdır efendim.

9 Şubat 1340

Umûr-i Şer'iyeye ve Evkaf Vekîli

İmza

Sicil Me'murluğuna Fî 16

Ek 3:Hacı
Ömer
Efendi'nin
görevden
ayrılış belgesi
(Diyanet İşleri
Başkanlığı
Personel Arşivi)

Ek 3

Belgenin transkripsiyonu:

Huzûr-u Sâmî-i Riyaset-penâhiye

Türkiye Cumhuriyeti

Diyanet İşleri Başkanlığı

Me'mûrîn ve Sicil Müdireyeti

Umûmî

Husûsî

Fî 26 Eylül 340 tarihinden itibaren azl edilen Tokat Müftüsü Hacı Ömer Efendi'nin yerine vekâleten müsevved Hacı Ahmed Hilmi Efendi îfâ-i vazîfe etmesi mütevakkıf ra'y-i semûhileridir ol bâbda Fî 15 Teşrin-i Sâni 340.

Me'mûrîn ve Sicil Müdiriyyeti nâmına

Mûcibince Fî 16

Ek 4: Ahmet Faik Çelebi'ye Ait Özgeçmiş (Diyaret İşleri Başkanlığı Personel Arşivi)

Ek 4

Metnin transkripsiyonu:

Çelebizade Ahmet Faik Efendi Ali Efendinin mahdumudur.1300 seneyi hicriye-sinde 1299 sene-i maliye Tokat'ta tevellüd etmiştir.

Mahalleyi mezbur sıbyan Mektebi ile Rüşdiyesinde tahsil.....Medresesinde Ulümi Ardiyyeye devam ve ahz-ı icazet ederek bilimtihan müteakip İbtidaiye Mektebine li-yakate-i dereceyi atiyede görülmekle 13 Eylül 1324 tarihli ihya nameyi ihraz etmiştir.

6 Temmuz 1311 tarihinde müceddiden Tokat Sancağı Tahrirat Kalemi.....

saniliğine 25 kuruş maaşla tayin olunarak Fi 1 Mayıs 1312 de biz zam 60'a, Fi 1 Mayıs 1315'de 70 kuruşa..... edilmiş.....Mart 1320

.....

tarihinde bilâ.....bu maasetinden aidatatevkif olarak bir güne zimmet...

olmadığı meclis idaresinin Fi 8 Eylül 1324 mazbatası sureti musaddikasından eklenmiştir.

Fi 1 Eylül 1324 tarihinde Evkaf.....ve akçe içerisinde 250 kuruş maaşla Livayı

mezkur mesarif kitabesinde bitta'yın 4 Kanun-i Evvel 1325 tarihinde 400 kuruş maaşla tahrirat kalemi müsevvidliğine nakil memuriyn etmesi üzerine mezkur mesârih kitabeti 145 kuruş 10 para ile vekaleten ifaya başlamış ve Evkaf....Evkaf idarelerince verilmesinden dolayı mesarifolup mesarif kitabetine mahsus olan 50 kuruş maaşlatalebe cihetle 1 Mart1326 tarihinden itibaren mezkur ol miktar maaşla Memuriyn suretiyle

.....

tarafından ifa edilmekte bulunduğu Sivas mesarif müdür 3cevaben29/23 numara ve Fi 31 Mart 1329 tarihli tahrirata beyan kılınmıştır.

Tercüme-i Hal Tokat Mesarifi tarafındanolunmuştur.

Tezkere-i Osmaniyesi ve şehadetnamesi ve icazetine ve ihyanamesiylemazbata suert mutasarrıfları asl Tercüme-i Haline merbutan hıfz kılınmış ve Sivas mesarif müdüriyetinin tezkere-i..... dahi vukuatına işaret olunupettiği mesarif nezaretinden 24 Nisan 1329 tarihli hülâsa götürülmüştür.

.....5 Haziran 325 tarihinde memuriyet olarak **fahriyyen** idareuhdesine ihale olnup Mearif Kitabetini 3 Kanun-i Evvel 325 tarihine kadar **ihata** ve tarihi mezkurenden gayrı şubat tarihinre kadar da ...hesabıyla vekaleten ifa ile 15 Temmuz 326 tarihinde ayrıca 100 kuruş maaşla **ermenîmektebi lisanî osmanî muallimliği** uhdesine ...ve 7 Mayıs 327 tarihinde 500kuruş maaşla kalemi mezkur baş kitabetine terfii ve Lisanı Osmanî Muallimliği maaşı 1 Haziran 327 tarihinde 200 kuruşa iblağ edildiği mezkur sandık Emânet ve kitabetinden ve tahrirat kalemi müsevvedliğinden talebizimmet olunmadığı lisanı mezkur meclis idaresinin görülüp iade edilmiş. Fi 9 Eylül tarihli mazbatasından anlaşılmıştır.

.....

Sicil kaydına mahsustur.

XXX

Mukabele olunmuştur

Ahmed

Fi 15 Kanun-i Evvel 1331

Me'murin ve Sicil Ahval Müdüriyeti

Tahrirat Kalemi Baş Kitabeti ile Ermeni Mektebi Lisan-ı Osmanî Muallimliğinde fahriyyenidare ... ve tahriran müdirîn vekâletinde

Ek 5 Fetvâ defterinden bir sayfa Sayfa 1

Aded	Müsteftînin ismi ve memleketi ve mahalli ikâmeti	Sûret-i İstiftâ	Sûret-i Fetvâ	Târih-i İftâ	Müftünin İsmi	Fetvânın nakli ve kitabının bâb ve sahife numarası	Mülâhazat
1	Pazar'l-ı Hüseyin Efendi Hoca	Zeyd fevt olup zevcesi Hind'i ve liebeveyn anasının er karındaşı Amr'ı ve liebeveyn anasının kız karındaşı Zeyneb ve Aişe'yi ve liebeveyn babasının kız karındaşı oğlu Bekir'i terk eylese taksim-i tereke ne vechiledir.	On altı sehimde dört sehmi Hind'e ve altı sehmi Amr'a ve üç sehmi Zeyneb'e ve üç sehmi Aişe'ye verilir ve Bekir'e bir şey intikal etmez.	Fi 12 Teşrin-i evvel 1332 Fi 28 Zilhicce 1334	Hacı Ömer Efendi		
2	Kızılkaya karyesinden Abdullah Efendi	Zeyd şu kadar eşyasını bey'a Amr'ı tevki edip Amr dahî semen-i misilleriyle âhara bey' ve teslim ve kabz-ı semen edip ba'dehû semen-i mezbûr Amr'ın yedinde Amr'ın teaddî ve taksirinsiz zâyî olsa Amr'a damân lazım olur mu.	Olmaz.	Fi 12 Muharremü'l-harâm 1335 28 Teşrin-i evvel 1332	Hacı Ömer Efendi		
3	Farnî karyesinden Molla Bekir Efendi	Zeyd fevt olup zevcesi Hind'i ve oğlu Hasan ve Ahmed'i ve kızı Fatıma'yı terk edip ve Hind dahî kable'l-kısmet fevt olup oğlu Bekir ve Mustafa'yı ve kızı Kamer'i terk eylese taksim-i tereke ne vechiledir.	Kırk sehimde iki sehmi Bekir'e ve iki sehmi Mustafa'ya ve bir sehmi Kamer'e ve on dört sehmi Hasan'a ve on dört sehmi Ahmed'e ve yedi sehmi Fatıma'ya verilir.	7 Muharremü'l-harâm 22 Teşrin-i evvel 1332	Hacı Ömer Efendi		

4	Tokat'l-ı eskici Abdullah	Zeyd fevt olup zevcesi Hind'i ve liebeveyn kız karındaşı oğlu Amr'ı terk eylese taksîm-i tereke ne vechiledir.	Dört sehimde bir sehmi Hind'e ve üç sehmi Amr'a verilir.	11 Muharremu'l-harâm 26 Teşrin-i evvel 1332	Hacı Ömer Efendi		
5	Beybağı mahallesinden Topaç oğlu Ahmed	Zeyd fevt olup zevcesi Fatıma'yı ve oğlu Hüseyin ve Halil'i ve kızı Zeynep ve Aişe ve Nazife ve Edaviye ve Hediye ve Amine'yi terk eylese taksîm-i tereke ne vechiledir.	Seksen sehimde on sehmi Fatıma'ya ve on dört sehmi Hüseyin'e ve on dört sehmi Halil'e ve yedi sehmi Zeyneb'e ve yedi sehmi Aişe'ye ve yedi sehmi Nazife'ye ve yedi sehmi Edaviye'ye ve yedi sehmi Hediye'ye ve yedi sehmi Amine'ye verilir.	2 Teşrin-i Sâni 1332	Hacı Ömer Efendi		
6	Hoca Ahmed mahallesinden Köse Bekir oğlu Süleyman Çavuş	Zeyd'den kelime-i küfür sâdire olup zevcesi Hind mübâne olduktan sonra Zeyd tecdîd-i îmân edip ba'dehû tecdîd-i nikâh murâd ettikte Hind'i rızasıyla bilâ hulle tezevvüc etmek câiz olur mu.	Olur.	18 Muharremu'l-harâm 1335 2 Teşrin-i Sâni 1332	Hacı Ömer Efendi		

Belge 10: Fetvâ defterinden bir sayfa

Aded	Müsteftînin ismi ve memleketi ve mahalli ikâmeti	Sûret-i İstiftâ	Sûret-i Fetvâ	Târih-i İftâ	Müftînin İsmi	Fetvânın nakli ve kitabının bâb ve sahife numarası	Mülâhazat
------	--	-----------------	---------------	--------------	---------------	--	-----------

1	Tokat'ın Gaybi mahallesinden Musluzâde İsmail Ağa	Zeyd fevt olup zevcesi Hind'i ve liebeveyn kız karındaşı müteveffâ Zeyneb'in kızı Fatıma ve Aişe'yi terk eylese taksim-i tereke ne vehiledir.	Sekiz sehmi-den iki sehmi Hind'e ve üç sehmi Fatıma'ya ve üç sehmi Aişe'ye verilir.	Fî 7 Rabû'l-Evvel 1138 Fî 30 Teşrîn-i Sâni 335	Hacı Ömer Efendi		
2	Malum Seyid Tekkesi'nden Musa Hoca	Zeyd bir kıt'a mülk-ü bahçesini semen-i mâlûme Amr'a bey' ettikten sonra fevt olsalar Zeyd'in oğlu Bekir bahçe-i mezbûreyi Amr'ın veresesinden geri almağa kâdir olur mu.	Olmaz.	Fî 9" Fî 2 Kânun-u Evvel 335	Hacı Ömer Efendi		
3	Ohtab Nâhiyesinin Serkis karyesinden İmam oğlu Bekdaş	Zeyd öküzünü koşmak üzere Amr'a iâre ve teslîm edip Amr dahi mütad üzere koştuktan sonra merada rai' ederken Amr'ın teaddî ve taksîrinsiz zâyî olup helâk olsa Amr'a damân lâzım olur mu.	Olmaz.	10 " 3"	Hacı Ömer Efendi		

4	İmray çerâkisinden Abdullah Bey	Zeyd ecîr-i hâssı olan Amr'a menzil ve hayvanlarını îda' ve teslim edip menzil ve hayvanlar Amr'ın yed-i hıfzında iken bir akşam hayvanları bağısız ahıra alıp ve kapısını açık bilâ hâfız bırakıp kendi mahall-i âhara gitmekle hayvanlardan bir inek ve bir öküz gâib olup zâyi olsa Zeyd ol inek ve öküzü Amr'a tazmîn ettirmeğe kâdir olur mu.	Olur.	11 [“] 4 [“]	Hacı Ömer Efendi		
5	Muhat'tan Yüzbaşı oğlu Ali	Zeyd zevcesi Hind-i hürreyi ancak iki talak bâyin ile tatlık eylese Zeyd Hind'i rızasıyla iddeti içerisinde ve iddeti munkazıya olduktan sonra bilâ hülle tezevvüc etmek câiz olur mu.	Olur.	17 [“] 10 [“]	Hacı Ömer Efendi		

Tokat'ta Mübadele İskân Uygulamaları (1923-1927)

ZEYNEP DEMİR UĞUZ - ARŞ. GÖR. HASAN YALVAÇ
Marmara Üniversitesi İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Giriş

Mübadele kelime anlamı itibarıyla değiş tokuş manasına gelmektedir. Cumhuriyetimizin yüzüncü yılını kutlamaya başladığımız bugünlerde Cumhuriyet tarihimizin en önemli siyasi, sosyal, ekonomik ve toplumsal olaylarından biri olan mübadele, 30 Ocak 1923 tarihinde Lozan görüşmeleri esnasında “*Yunan ve Türk Halklarının Mübadelesine ilişkin Sözleşme ve Protokol*”ün imzalanmasıyla kabul edilmiştir. Sözleşmenin birinci maddesine göre belirlenen bölgelerde Türkiye’deki Rumlarla Yunanistan’daki Müslüman Türklerin zorunlu değişimine karar verilmiştir. Bu anlaşma, TBMM tarafından 23 Ağustos 1923’te onaylanması ile yürürlüğe girmiştir.

Mübadele ve nüfus değişimi konusu Lozan görüşmeleri sırasında ortaya çıkan bir olgu değildir. Tarihin farklı dönemlerinde çeşitli coğrafyalardan Anadolu’ya göçler yaşanmıştır. Bu göçler karşılıklı değişim anlayışıyla değil, buldukları coğrafyalarda karşılaştıkları baskı ve zulümden kurtulmak isteyen Türklerin tek tarafı olarak anavatanlarına sığınmaları amacıyla gerçekleşmiştir.¹ İlk defa 93 Harbi’nden sonra barış görüşmeleri esnasında Balkan sıradağlarının güneyindeki Bulgarlar ile kuzeyindeki Müslüman Türklerin değişimi, Osmanlı delegesi tarafından önerilmiş ancak bu öneri Ruslar tarafından kabul görmemiştir.² Türkiye

¹ E. Semih Yalçın, *Atatürk’ün Milli Dış Siyaseti*, Ankara 2007, s. 196.

² Selahattin Önder, *Balkan Devletleriyle Türkiye Arasındaki Nüfus Mübadeleleri (1912–1930)*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Ens-

sınırları içerisinde ilk nüfus mübadelesi Balkan Savaşları'ndan sonra Türkiye ve Bulgaristan arasında İstanbul'da yapılan anlaşma sonucunda gerçekleşmiştir. Balkan Savaşları sırasında ikametlerini terk ederek Edirne ve Kırklareli'ne gelen Müslüman Türkler Bulgar köylerine yerleşmişlerdir.³ Buna karşılık, Trakya arazisinde kalan Bulgarların, Bulgaristan'da Müslümanların terk ettiği bölgelere yerleştirilmesi kararı alınmıştır ancak Bulgarlarla yapılan bu anlaşma I. Dünya Savaşı'nın başlaması nedeniyle 1925'e kadar sarkmıştır.⁴ 1912-1913 senelerinde İzmir ve Balıkesir sahillerinde ikamet eden Rumlar Yunanistan'a göç etmişler, bu durum Yunanlıların tepkisini çekmiş ve yapılan uluslararası incelemeler neticesinde bunların kendi istekleriyle göç ettiği anlaşılmıştır.⁵ Osmanlı Devleti'nin bölgedeki siyasi ağırlığının azalmasıyla beraber başlayan Balkan Savaşları, Rumlarla mübadele konusunu gündeme getirmiştir. 29 Eylül 1913 tarihinde Bulgarlarla yapılan mübadele anlaşmasının bir benzeri 1924 senesinde Yunanistan'la yapılmış fakat Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması bu anlaşmanın uygulanmasını engellemiştir. Mayıs 1914'te Galip Kemali Bey, Venizelos'a gönderdiği bir mektupta nüfus değişiminin yapılmasını kişisel kanaat olarak önermiş, bu teklif Venizelos tarafından kabul edilmiştir.⁶ İzmir'de Türkiye ve Yunanistan arasında toplanan bir heyet İzmir vilayeti sahillerinin 30 kilometre dahilindeki Rumlarla, Makedonya ve Yanya'daki Türk köylerinin mübadelesi hususunda anlaşmış ancak araya I. Dünya savaşının girmesiyle bu anlaşma tatbik edilememiştir.⁷

Osmanlı İmparatorluğu'ndan kopan parçalarda kurulan devletler ulusallaşma süreci içerisinde farklı unsurları bir tehlike olarak görmüşlerdir. Balkanlarda kurulan din temelli ulusal devletlerin egemenliklerini kurma adına başvurdukları ilk yöntemlerden biri Müslüman Türk ahalisini göçe zorlamak olmuştur.⁸ Bilhassa Balkan Savaşları'ndan sonra Müslüman Türk nüfusun büyük bir kısmı yurtlarını terk ederek Türkiye'ye gelmiştir.

İstiklal Harbi esnasında ve nihayetinde savaş koşulları nedeniyle Anadolu'dan yoğun bir Rum göçü yaşanmasıyla uluslararası hukuka uygun şekilde yasal bir

titüsü, Doktora Tezi, Ankara 1990, s. 24.

3 *İskân Tarihçesi*, İstanbul 1932, s. 5.

4 *İskân Tarihçesi*, s. 6.

5 *İskân Tarihçesi*, s. 8.

6 Stephen P. Ladas, *The Exchange of Minorities Bulgaria, Greece and Turkey*, New York 1932, s. 21-23.

7 *İskân Tarihçesi*, s. 8.

8 İlhan Tekeli, "Osmanlı İmparatorluğu'ndan Günümüze Nüfusun Zorunlu Yer Değiştirmesi ve İskan Sorunu", *Toplum ve Bilim*, Sayı: 50, İstanbul 1990, s. 49-71.

mübadele zemini oluşturulma gerekliliği doğmuştur. Mudanya Mütarekesi ile birlikte Eylül 1922'de Yunan askerlerinin Anadolu'dan çıkarılması söz konusu olduğunda mübadele konusu yeniden gündeme gelmiştir. Milletler Cemiyetine intikal eden konu Lozan Konferansı'ndaki görüşmeler öncesinde Dr. Fridtjof Nansen'in görevlendirilmesiyle yeni bir aşamaya girmiştir. Konferansın hemen öncesinde ortaya çıkan mübadele konusunda Türk Heyetine mübadele konusunda Türk Hükümetinin verdiği talimat "mübadele"nin temel esas olarak alınması şeklindedir. Konferansta Müttefiklerin teklifiyle Türk Heyetinin arzusu istikametine ve sürpriz bir şekilde dile getirilen mübadele meselesi, Lozan'da Türk tezi ile örtüşen hemen hemen tek görüşme konusu olmuştur. Dr. Nansen İstanbul, Doğu Trakya ve Atina'da yapmış olduğu çalışmalar sonrasında hazırlamış olduğu raporu (Nansen Raporu) konferansa 10 Kasım 1922'de sunmuştur. Nansen Raporu'na göre sınırlardaki göçmenlerin sayısı yaklaşık 900 bin olup bunların 300 bini Doğu Trakya ve Anadolu'dadır. Nansen, ayrıca, Yunanistan'ın son on yılda yaşadığı olayların iktisadi olarak göçmenlerin ihtiyaçlarını karşılamaya engel olduğunu da belirtmiştir.⁹ Tüm bu sürecin sonunda 30 Ocak 1923'te mübadele protokolü kabul edilmiştir.¹⁰ Protokole göre, İstanbul'da 1918'den önce yerleşmiş Rumlarla Batı Trakya'daki Türkler mübadeleye tabi olamayacaktır.¹¹ 1912'den itibaren yer değiştirenler ise mübadil statüsünde olacak ve mahallerinden çıkarılmayacaktır.

İstiklal Harbi sırasında Yunan Ordusu ve yerli işbirlikçisi Rumların işgal sırasında yaptıkları zulümler nedeniyle Büyük Taarruz'dan sonra Anadolu'da bulunan bir milyon Rum, Yunanistan'a göç etmiş,¹² Lozan Antlaşması'ndan sonra ise 200.000 Rum ile 350.000 Müslüman Türk zorunlu mübadeleye tabii tutulmuştur. İlk mübadil kafilesi Ekim 1923'te Ayvalık'a ulaşmıştır.¹³ Temmuz 1924 itibarıyla gelen kişi sayısı 314.052 olarak ifade edilmektedir.¹⁴ Devlet İstatistik Yıllığı'nda belirtilen toplam mübadil sayısı 456.720'dir.¹⁵ Başka bir kaynakta ise bu sayı 499.239 kişi olarak geçmektedir.¹⁶

9 İbrahim Erdal, *Mübadele, Ulusallaşma Sürecinde Türkiye ve Yunanistan, 1923-1925*, Ankara 2006, s. 61-62.

10 Kemal Arı, *Büyük Mübadele Türkiye'ye Zorunlu Göç (1923-1925)*, İstanbul 1995, s. 16.-18.

11 Kemal Arı, *a.g.e.*, s. 18-19.

12 Yıldırım Ağanoğlu, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Balkanların Makus Tarihi: Göç*, İstanbul 2017, s. 307.

13 İhsan Tevfik, *Mübadele*, İstanbul 2014, s. 55.

14 Kemal Arı, *a.g.e.*, s. 91.

15 Kemal Arı, *a.g.e.*, s. 92.

16 *İskân Tarihçesi*, s. 137.

İskân Mıntıkalarının Belirlenmesi ve Tokat

Nüfus mübadelesinin etkin ve kapsamlı bir şekilde yürütülmesi için bir örgütlenmeye ihtiyaç duyulmuştur. İlk önce hükûmete bağlı kurulması düşünülen Mübadele ve İmar Müdüriyet-i Umumiyesi yerine meclisteki tartışmalarda memleketin içinde bulunduğu perişan durumdan kurtulmasının ancak bir imar vekaletinin kurulması ile mümkün olacağı dile getirilmiştir. Böylece yarım milyona yakın mübadilin iskân ve refahını temin etmek bir müdürlükle mümkün görünmediği için bir vekaletin kurulması kararlaştırılmıştır.¹⁷ Bu karar üzerine, 13 Ekim 1923'te Mübadele, İmar ve İskân Vekaleti kurulmuş, İzmir mebusu Mustafa Necati Bey ilk vekil olarak 15 Ekim'de göreve başlamıştır.¹⁸

Vekâletin kurulmasından sonra ele alınacak en önemli sorunlardan biri Türkiye'ye getirilecek mübadillerin nerelere yerleştirileceği meselesiydi. İstiklal Harbi esnasında Anadolu'yu terk eden Rumların boş bıraktıkları alanlar bu ihtiyacın önemli bir kısmını karşılıyordu ancak Vekâletin göz önünde bulundurduğu koşullardan ilki mübadillerin yerleşecekleri bölgelerin onların sosyo-ekonomik yapılarına uygun olması zaruretiydi. Bu nedenle vekâlet kurulmadan önce iskân mıntıkaları ilk aşamada yedi bölge olarak düşünülürken, vekâlet kurulduktan sonra bazı değişiklikler yapılarak 10 iskân bölgesi belirlenmiştir.

Daha önceki planlamada, yedi iskân mıntıkası içinde Tokat ve Amasya müstakil olarak Dördüncü İskân mıntıkasını oluşturuyordu. Hatta Amasya ve Tokat'a yerleştirilecek toplam mübadillerin sayıca çoğunluğu Manastır bölgesinden olmak üzere 150.000 kişi olarak belirlenmişti.¹⁹ İskân edileceklerin geldikleri bölgeler ve meslekleri itibarıyla bir tablo hazırlanmıştı. Mübadele, İmar ve İskân Vekaleti kurulduktan sonra Amasya ve Tokat, Birinci İskân Bölgesi olan Samsun İskân Mıntıkası'na bağlandı. Kavala ve Drama ahalisinin çoğu tütüncülükle uğraştığı için Tokat'ın da içinde bulunduğu Birinci İskân Mıntıkası'na yerleştirilmelerine karar verildi. Bunun nedeni Tokat'ın Erbaa kazasında iyi tütün yetişmesi olarak ifade edilmektedir.

17 Ercan Çelebi, *Mübadele, İmar ve İskan Vekaleti*, İstanbul 2019, s. 57-61.

18 Kemal Arı, *a.g.e.*, s. 22-28.

19 Ercan Çelebi, *a.g.e.*, s. 158.

Birinci Bölge	Tokat, Amasya, Sinop, Samsun, Ordu, Giresun, Trabzon, Gümüşhane.
İkinci Bölge	Edirne, Tekirdağ, Gelibolu, Kırklareli, Çanakkale.
Üçüncü Bölge	Balıkesir.
Dördüncü Bölge	İzmir, Manisa, Aydın, Menteşe, Afyon.
Beşinci Bölge	Bursa.
Altıncı Bölge	İstanbul, Çatalca, Zonguldak.
Yedinci Bölge	İzmit, Bolu, Bilecik, Eskişehir, Kütahya.
Sekizinci Bölge	Antalya, Isparta, Burdur.
Dokuzuncu Bölge	Konya, Niğde, Kayseri, Aksaray, Kırşehir.
Onuncu Bölge	Adana, Mersin, Silifke, Kozan, Antep, Maraş

Tablo 1: Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti kararıyla düzenlenen 10 iskân bölgesi.²⁰

En önemli iskân bölgelerinden biri olan Birinci Mıntıka en fazla sorunların da yaşandığı bölgelerin başında geliyordu. Yunanistan'dan gelen göçmenler ilk önce Samsun'a ulaşır, oradan da nihai iskân yerlerine sevk ediliyorlardı. Mübadiller, Selanik ve Kavala limanlarından vapurlarla beş on günlük bir yolculuktan sonra Samsun iskelesine geliyorlar, bu esnada İskan Vekâleti vapurun hareket tarihini ve göçmen sayısını mıntıka müdüriyetlerine iletiyordu. Tokat'a iskân edilecek mübadillerin birinci derece ihraç iskelesi Samsun iskelesiydi. Samsun'a gelen mübadillerden Tokat iskânlı olup yardıma muhtaç olanlar Hilal-i Ahmer vasıtasıyla asıl iskân mevkiine 12-14 ailelik kafileler halinde sevk ediliyordu.²¹ Durumu nispeten daha iyi olanların bir kısmı ise mıntıka merkezinden Tokat'a kendi vasıta ve imkanlarıyla geçiyorlardı. Samsun iskelesinin yetersiz kaldığı durumlarda Ünye iskelesi de kullanılmıştır.²²

11 Nisan 1924'te Ünye'den Niksar'a 50 hane mübadil sevk edilmiş, bu sayı 13 Nisan 1924'te ise 255'e yükselmiştir.²³ Ancak nihai iskân bölgesinde mesken ve arazi dağıtımı hemen yapılamıyordu. Bölgede iskân sürecinin uzun sürmesinin başlıca nedenlerinden biri özellikle Rumlardan kalan yerlerin neredeyse tamamının tahrip edilmiş olmasıydı. Karadeniz bölgesinde 500'e yakın Rum köyü olmasına rağmen bunlardan sağlam 5 köy hatta 5 hanenin bulunmadığını Mübadele vekili Refet Bey dile getirmiştir.²⁴ Pek çok nedenle bu köyler tahrip edilmiş-

20 Kemal Arı, *a.g.e.*, s. 52-53.

21 *Türkiye Hilal-i Ahmer Mecmuası (THAM)*, 15 Mart 1925, c. 5, Sayı: 43, s. 2020.

22 Nedim İpek, *Mübadele ve Samsun*, Ankara 2000, s. 50-52.

23 Nedim İpek, *a.g.e.*, s.67.

24 *TBMMZC*, c. 9, s. 59.

ti.²⁵ Tokat da tahripten nasibini alan yerlerden birisi olmuştur. Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti pek çok defa Tokat dahil olmak üzere Birinci Bölge'ye savaş esnasında harap olmuş meskenlerin tamiri ve bir an önce mübadillerin iskânı için tamirat yardımlarında bulunmuştur.²⁶ Mübadillerin iskânı için gerekli olan tamiratlar yapılmış bunun yanında ibtidai yöntemler kullanılarak iktisadi evler inşa edilmiştir. Tokat'ta 657 adet iktisadi ev inşa edilerek mübadillerin hızlı bir şekilde iskânı için çalışmalar yapılmıştır.²⁷

Tokat'ta İskân İstatistikleri

Tokat'a gelen mübadil sayısı kaynaklarda farklılık göstermektedir.²⁸ Ocak 1924'ten Ocak 1925'e kadar Selanik, Kavala, Drama ve Kayalar mübadillerinden oluşan 6800 kişi Tokat'a iskân edilmiştir.²⁹ Kayalar/Cumapazarı mübadilleri de yoğun bir şekilde Tokat ve Amasya'ya yerleştirilmiştir. Bu kişiler Kafkas göçmenlerinden ayırt edebilmek için "Rumeli-Balkan Muhacirleri" olarak tanımlanmıştır. Kayalar'dan gelen bu mübadiller genellikle kendilerini Selanik Muhaciri olarak tanımlarken mezarlarına Kayalar/Selanik diye yazmışlardır.³⁰ Tokat'a, Manastır, Yanya ve Midilli gibi bölgelerden gelen mübadiller de iskân edilmiştir.³¹

Mübadele anlaşması din esasına göre düzenlendiği için köken itibarıyla Türk olmayan diğer Müslüman unsurlar da mübadeleye tâbi tutulmuştur. Müslüman Bulgar, Ulah ve Kıptiler mübadele ile Türkiye'ye göç etmiş, Kavala'dan Samsun'a gelen 900 hane Kıpti'den³² 50 hanesi Tokat'a yerleştirilmiştir.³³ Samsun'dan Tokat'a iskân edilmek istenen 50 Kıpti hanesi, havasıyla imtizaç edemeyecekleri, beraber yaşama istekleri ve Samsun'da daha iyi bir yaşam kuracakları gerekçeyle Tokat'a gitmek istememişlerdir.

25 Yıldırım Ağanoğlu, *a.g.e.*, s. 298.

26 Ercan Çelebi, *a.g.e.*, s. 183.

27 *TBMMZC*, c. 10, s. 76.

28 Nedim İpek, 1923-1933 arasında Tokat'a toplam 1600 ailede 6209 kişinin iskân edildiğini dile getirmektedir. (Nedim İpek, *a.g.e.*, s. 81); Mesut Çapa ise Tokat'a toplam olarak 6800 mübadilin iskân edildiğini yazmaktadır. (Mesut Çapa, "Yunanistan'dan Gelen göçmenlerin İskânı", *Atatürk Yolu*, c.2, Sayı 5, Ankara 1990, s. 49-84). İstatistik Umum Müdürlüğü İstatistik Yıllığında 8218 sayısı verilmektedir (Türkiye Cumhuriyeti İstatistik Kurum Müdürlüğü, *İstatistik Yıllığı*, c. 2, Ankara 1929, s. 101-102).

29 *THAM*, 15 Mart 1925, c. 5, Sayı 43, s. 2020.

30 İhsan Tefik, *a.g.e.*, s.23-24.

31 *BCA*, 130-16-13-2 / 4-22-6.

32 Belgelerde Romanları tanımlamak için kullanılan bir kelime.

33 *BCA*, 272-0-0-11 / 17-74-22.

Mübadeleye tabi olmayan Arnavutluk, Bulgaristan, Romanya, Sırbistan, Yugoslavya, Kıbrıs ve Sovyetler Birliği'nden mülteciler Türkiye'ye sığınmıştır.³⁴ Farklı ülkelerden gelen mültecilerin bir kısmı mübadil statüsünde olmasa da yerlerinden ayrılmayacakları taahhüdü ile Tokat'a yerleştirilmiş, bu kişilere Ermeni ve Rumlardan metruk arazi ve hane verilmiştir.³⁵ Sırbistan ve Yugoslavya pasaportuna sahip bazı mültecilere Türk Vatandaşlığı verilerek Tokat'a iskânları yapılmıştır.³⁶ Dolayısıyla 1923-27 yılları arasında Tokat'a iskân edilenlerin tamamı Yunanistan'dan gelen mübadillerden oluşmamaktadır.

1923-1927 yılları arasında Tokat'a yerleşen mübadil sayısını net olarak tespit etmek oldukça zordur. Farklı kayıtların varlığı, çeşitli ülkelerden gelen muhacirler, diğer vilayetlerden Tokat'a iskân edilen aşiretler vb. nedenlerden dolayı kesin bir sayı vermek mümkün değildir. Bununla beraber arşiv vesikalarından hareketle 1928 yılı itibariyle Tokat'a toplam 8181 mübadil geldiği söylenebilir.³⁷

Tokat'a iskân edilmek üzere nakledilen mübadillerin çoğunluğuna hane ve arazi verilerek nihai iskânları yapılmıştır. Önemli bir kısmı ise Tokat'ta olmasına rağmen devlet tarafından iskânları tamamlanmamış, bunlar merkezde kendi imkanları ile Ermeni ve Rum metruk hanelerine yerleşmiştir. İskân yeri belli olanların bazıları buldukları yerleri terk ederek iskân bölgesine giderken, bazılarının ise Tokat merkezden belli gerekçelerle ayrılmayı kabul etmedikleri anlaşılmaktadır. 1926 yılı itibariyle toplam içerisinde %66'ya tekabül eden 5423 mübadilin nihai iskânı yapılmıştır. Tokat merkez ve merkeze bağlı köylerde bulunan, bazıları tarımsal üretime geçmiş ancak çoğunluğu hane arazi gibi ihtiyaçlardan yoksun olan ve toplam içerisinde %34'e tekabül eden 2758 kişinin iskânı tamamlanmamıştır.³⁸

Tokat Vilayeti içerisinde en çok mübadil Erbaa kazasına iskân edilmiştir. İskân edilenler içerisinde %39'a denk gelen 607 hanede toplam 2107 mübadil Erbaa yerleştirilmiştir. %31'le Niksar 377 hanede 1675 nüfusla Erbaa'ı takip etmektedir. Tokat merkez ve merkeze bağlı köylerde %21'e denk gelen oranla 331 hanede 1122 nüfusun iskânı yapılmıştır. Artova kazasında %6 oranla 107 hanede 350 mübadil yerleştirilmiştir. Reşadiye'de, %2 oranla 30 hanede 108 mübadil iskân

34 BCA, 272-0-0-11 / 6-5-5.

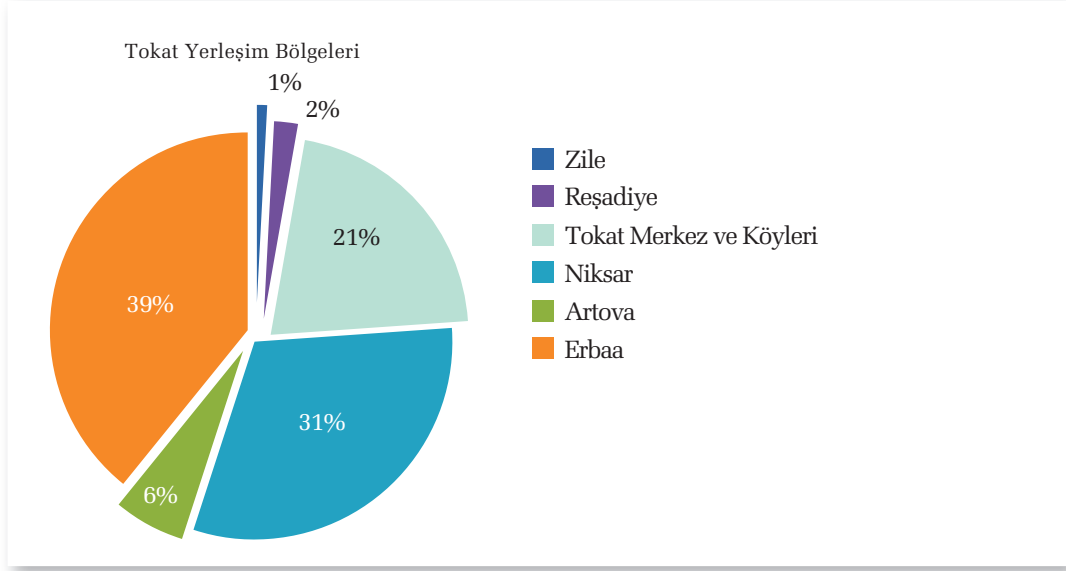
35 Kemal Arı, *a.g.e.*, s. 125.

36 BCA, 272-0-0-12 / 45-74-9; BCA, 272-0-0-12 / 50-109-1.

37 BCA, 272-0-0-12 / 57-150-16.

38 BCA, 272-0-0-12 / 57-150-16.

edilmiştir. Son olarak Zile’de %1 oranla çoğunluğu Ermenilerden kalan 27 hane-ye 51 mübadil yerleştirilmiştir.³⁹

Tablo 2: 1926 yılı itibariyle Tokat’ta iskân yeri belli olan mübadillerin oransal dağılımı.⁴⁰

Tokat’ta Mübadele Uygulamaları

Mübadele süreci İskân Vekâleti, mübadele komisyonu ve mübadiller için oldukça çetrefilli bir süreç olmuştur. İskân Vekâleti’nin kısıtlı bütçesine rağmen mübadillerin Türkiye’de görece kolay bir hayat kurmalarını sağlamak aynı zamanda mübadilleri hızlı bir şekilde üretici konuma getirmek amaçlanmıştır. Bu sebeple onlara hem çeşitli yardımlarda bulunulmuş hem de geride bıraktıkları mallarına eşdeğer mesken ve arazi tedarikine dair uğraşlar verilmiştir.

Mübadillere yapılan yardımların başında iaşe yardımı gelmektedir. Mecliste mübadillere yapılacak iaşe yardımı gündeme taşındığında 1921’de Yunan işgalinden kaçan muhacirlere yönelik hazırlanan Muhacir Nizamnamesi de tartışılmıştır. Fakat hayat pahalılığının artması sebebiyle bunun yetersiz kalacağını düşünen Mübadele, İmar ve İskân Vekili Necati Bey eski nizamnamelere göre yardım ya-

39 BCA, 272-0-0-12 / 57-150-16; BCA, 272-0-11/272-107-23.

40 BCA, 272-0-0-12 / 57-150-16.

pılması ihtimaline şu ifadelerle karşı çıkmıştır: “Elimizdeki nizamnamelerle bunları beslemek demek bunları öldürmek demektir.”⁴¹ 1923 Mübadele, İmar ve İskân Kanununun birinci maddesiyle iaşe yardımı düzenlenmiş, ilgili maddeyle ihtiyacı olan mübadillerin iskele ve yollarda ve iskânlarından itibaren mahallerinde en fazla iki ay olacak şekilde iaşelerine karar verilmiştir.⁴² Mübadillerin gelişinin kış aylarına sarkacağı, memleketin herkes için iş bulmaya yeterli olmadığı, mübadiller arasında dul, yaşlı ve çocuklar bulunması sebebiyle iaşe süresinin yetersiz kalacağı ve uzatılması gerektiği Tekirdağ Vekili Faik Bey’in öncülüğünde mecliste bir tartışma doğmuştur.⁴³ İlerleyen dönemlerde gazetelerde mübadillerin düşkün durumlarına dair yapılan haberler de iaşe meselesini gündemde tutmaya devam etmiştir.⁴⁴ Tokat özelinde bakıldığında iaşe konusu önemli bir sorun olarak ortaya çıkmamıştır. Devletin iaşe yardımlarının yanı sıra yerel halk da mübadiller için yardımda bulunmuştur. Toplanan yardımlar Tokat Hilal-i Ahmer Cemiyeti tarafından mübadillere dağıtılmıştır. Nisan 1924’ten Aralık 1924’e kadar Tokat Hilal-i Ahmer Cemiyeti 76.179 lira yardım toplamıştır.⁴⁵ Mübadillerin düzenli iaşelerine önem verilmiş fakat iskân bölgelerini terk etmeleri durumunda iaşe ve iskân haklarından feragat ettikleri kabul edilmiştir. Niksar’a bağlı Aydoğmuş karyesinde iskân edilmiş fakat iskân bölgesinden Amasya’ya firar etmiş Kayalar mübadillerinden Halil oğlu Mehmet Bey’in ikinci defa firar etmesi nedeniyle kendisine verilen hane geri alınmış ve herhangi bir iaşe yardımında bulunulmaması şartıyla Amasya’da iskânına izin verilmiştir.⁴⁶ Başka bir örnekte yine Niksar’da iskân edilmiş Mehmet ve Salih oğlu Abdullah beylerin Bafra’da bulunan Mehmet oğlu Abdurrahman Bey’in yanına gitmeleri iaşe ve iskân haklarından feragat ettiklerini taahhüt etmeleri üzerine uygun bulunmuştur.⁴⁷

Mübadillere yapılan bir diğer yardım da sağlık alanındadır. Bu kapsamda iskele ve yollarda doktorlar hazırda bulundurulmuş, bulaşıcı hastalıklara karşı teyakuzda olunmuş, tuvalet sabunu ve âdi sabun yardımları yapılmış, yurda giriş yapan mübadillerin temizlik ve sağlık kontrolleri için karantina merkezleri fa-

41 TBMMZC, c.3, s. 183.

42 TBMMZC, c. 3, s. 180.

43 TBMMZC, c. 3, s.181.

44 *Vatan*, 28 Haziran 1340, s. 1.

45 THAM, 15 Nisan 1925, c. 5, Sayı: 44, s. 178.

46 BCA, 272-0-0-12 / 53-127-15.

47 BCA, 272-0-0-12 / 45-72-11.

aliyete geçirilmiş ve iskân bölgelerinde dispanserler açılmıştır.⁴⁸ Temel sağlık ihtiyaçlarının yanı sıra taşındıkları bölgelerin özel gereksinimlerine uygun yardımların da yapıldığı görülmektedir. Bu noktada, Sivas'ta yaşayan bir mübadilin gönderdiği iskân dilekçesine değinmek yerinde olacaktır. Kayalar mübadillerinden Muhtar oğlu Hasan Bey sıtma nedeniyle Tokat'a naklini istemiş bunun üzerine merkezden gelen cevap mübadillere sıtma sebebiyle Sıhhiye Vekâletince senede bir kez kinin yardımı yapıldığı ve nakil isteğinin uygun olmadığı şeklinde olmuştur.⁴⁹ Yapılan bu yardımlar bulaşıcı hastalıkların tam anlamıyla önüne geçememiş, örneğin Erbaa ve çevresinde iskân edilen mübadiller arasında lekeli humma ve sıtma vakaları görülmüştür.⁵⁰

Mübadillerin iskân edildikleri yerlerin havasına uyum sağlayamamaları sebebiyle de sağlık sorunlarını öne sürerek farklı mahallere iskân isteklerine dair şikayetlerin ortaya çıkması mahalli idareyi zor bir durumda bırakmıştır. Örneğin Ordu'ya sevk edilmiş olan kırk hane Drama mübadili aynı nedenden dolayı Tokat'ta iskân edilmelerine dair başvuruda bulunmuşlardır.⁵¹ Samsun'a gelmiş olan Kavalalı Kıptilerin de Tokat'ta iskân edilmeleri kararına itirazlarının dayandığı temellerden biri havasıyla uyum sağlayamayacak olmalarıdır.⁵² Anlaşılacağı üzere mübadillere yapılan sağlık yardımları iskân bölgelerine sevk öncesinde başlamış ve iskân işlemleri sırasında da devam etmiştir. Bunlara ek olarak Sıhhiye Vekâleti vilayetlere gönderdiği yazılarla mütemadiyen hastane ve hastane dışında hayatta olan mübadillerin sayısının bildirilmesini istemiştir.⁵³ Böylece mübadillerin nüfusunu devamlı olarak kayıt altında tutmuş ve sağlık durumlarından da haberdar olmuştur.

İhtiyaç sahibi mübadillere tohumluk, ziraat aleti ve çift hayvanatı yardımlarında da bulunulmuştur. Bu amaçla hem Maliye Bakanlığında tahsisat ayrılmış⁵⁴ hem de tedarigi için kredi verilmesi kararlaştırılmıştır.⁵⁵ Böylece mübadillerin atıl bir halde kalmamaları, bir an önce üretici konumuna gelmeleri sağlanmaya çalışıl-

48 Kemal Arı, *a.g.e.*, s. 90-98.

49 BCA, 272-0-0-12 / 58-152-6.

50 Nedim İpek, *a.g.e.*, s. 62.

51 BCA., 272-0-0-11 / 18-88-24.

52 BCA., 272-0-0-11 / 17-73-18.

53 BCA., 272-0-0-79 / 72-4-6.

54 BCA, 30-10-0-0 / 80-529-21.

55 BCA, 30-18-1-1 / 8-41-10.

mıştır. Tokat mahalli idaresi de bu anlamda önemli çalışmalarda bulunmuş ve gelenleri Rumlardan kalan arazilere yerleştirmiştir. Örneğin, Niksar iskânlı Drama mübadillerinden Mustafa oğlu Hüseyin ve damadı Abdullah'a bu amaçla geniş arazilerin yanı sıra tohumluk ve çift hayvanatı yardımında bulunulmuştur.⁵⁶ Bu yardımların da etkisiyle savaş yıllarında azalan tütün üretimi 1927 yılında Türkiye genelinde canlanma göstermiş, bu durum Tokat'a da yansımıştır.⁵⁷

Arazi	62.709 dönüm
Bahçe	206
Bağ	273
Dükkân	37
Kara Sığır	942
Pulluk	396
Arpa	116733 kilo
Buğday	87.159 kilo
Mısır	16.627 kilo

Tablo 3: 1926 yılı itibariyle Tokat vilayetinde mübadillere yapılan yardımlar⁵⁸

Tokat'ta Mesken Sorunu

Mübadillerin geride bıraktıkları mallarına eşdeğer mesken ve arazi tedariki mübadele esnasında karşılaşılan en önemli problemdir. Tasfiye taleplerini sayesinde komisyon mübadilleri öncelikle Rumlardan kalan metruk arazi ve hanelere yerleştirmiş, bunların yetersiz kalması durumunda yeni haneler inşa ettirmiş ve bazı durumlarda da Ermeni metruk emvalinden yararlanmış. Özellikle, Tokat'a ulaşan mübadillerin önemli bir kısmının Tokat içerisinde nihai iskân yerlerinin belli olmaması ve komisyonun mübadiller için uygun iskân yeri belirleyememesi nedeniyle bunların önemli bir kısmı Tokat merkez ve köylerinde Ermenilerden metruk hanelere kendi imkanlarıyla yerleşmiş, iskân yeri netleşenlerin bazıları buraları boşatırken, önemli bir kısmı bu hanelerde kalmaya devam etmiştir.

Birinci İskân Bölgesi'ndeki Rumlardan kalan metruk hanelerin İstiklal Harbi es-

56 BCA, 272-0-0-12 / 59-162-27.

57 Ercan Çelebi, *a.g.e.*, s. 293.

58 BCA, 172-0-0-12 / 57-150-16.

nasında tahrip edilmiş olması vekâletçe bölgeye ciddi miktarda tahsisat ayrılmasını gerektirmiştir. Temmuz 1924'te Tokat, Amasya ve Çorum'un Çarşıdere köyüne 40.000 lira, Ağustos ayında da zarar gören meskenler için Amasya ve Tokat'a 20.000 lira tamirat yardımı yapılmıştır. Adapazarı'nda bulunan fabrikalarda imal edilen 500 kapı ve 300 pencere Samsun mıntıkasına gönderilmiştir. Ayrıca, bölgeye yeteri kadar dülger, amele ve malzeme nakledilmiştir.⁵⁹

Birinci Mıntıka'da iskân edilecek ilk kafilenin Aralık 1923'te gelmesiyle bölgede mübadillerin yerleştirilmesi için mesken tedarikine dair yoğun yazışmalar yapılmıştır. Örneğin, 1924'te Tokat Erbaa'daki muhacirlerin Ermeni hanelerinde yerleştirilmeleri zarureti doğmuştur.⁶⁰ Yine aynı sene Tokat merkez ve merkeze bağlı köylerde bulunan pek çok mübadilin meskensiz olduğu anlaşılmış, "*Yaklaşan kış şartları nedeniyle reis-i Cumhur hazretlerinin kati emriyle*" İskân Vekâleti'nden Tokat ve Amasya'ya gönderilen bir talimatnamede kış gelmeden mübadiller için meskenlerin hazırlanması gerekliliği belirtilmiştir. Hatta durumun ve inşaatların teftiş edilmesi ve gerekli olan ihtiyaçların tamamlanması için her perşembe Samsun Mıntıka Müdüriyetine bilgilendirme yapılması istenmiştir.⁶¹ 1925 senesinde Niksar'da Bekir Sıtkı ve arkadaşlarının henüz iskân edilmedikleri anlaşılmış, eğer bunun sebebi Rum emvalinin yetersiz olmasından kaynaklıysa kişilerin Ermeni hanelerine yerleştirmeleri gerektiği vekâletçe bildirilmiştir.⁶² 1926 yılında Kayalar mübadillerinden İbrahim oğlu Demir Ali ve Yakup oğlu Nafız beylerin kendilerine mesken verilmesine yönelik talepleri, 1928 senesinde ise Kayalar mübadillerinden Hasan oğlu Yahya ve arkadaşlarının ev ve verimli arazi taleplerine dair telgrafları mevcuttur.⁶³ Örneklerden anlaşılacağı üzere mübadillerin hanelere iskânları mübadelenin en başından itibaren bir sorun teşkil ederken süreç içerisinde de tamamen çözüme kavuşturulamamıştır. 1926'da hazırlanan bir rapora göre Tokat'a gelenlerin %34'ünün iskânı yapılamamıştır.⁶⁴ Bu oran bile sürecin ne kadar çetrefilli geçtiğini göstermektedir.

59 Ercan Çelebi, *a.g.e.*, s. 183-184.

60 BCA, 272-0-0-11 / 18-88-10.

61 BCA, 272-0-0-11 / 19-95-21.

62 BCA, 272-0-0-12 / 44-69-2.

63 BCA, 272-0-0-12 / 59-165-10.

64 BCA, 172-0-0-12 / 57-150-16.

Tokat (Merkez)	331
Niksar	377
Artova	107
Zile	27
Reşadiye	30
Toplam	872

Tablo 4: 1926 yılı itibariyle Tokat vilayetinde mübadillere verilen hane sayıları⁶⁵

Mahalli idareler ve mübadiller mesken ve arazi meselesi ile uğraşırken bir taraftan da buralara dair düzenlenen sahte evraklarla mübadillerin mallarının ellerinden alınması şikayetleriyle meşgul olmuşlardır. Niksar iskânlı İbrahim oğlu Hüseyin Bey'in 1926 senesinde direkt olarak reis-i Cumhuriyet Mustafa Kemal Paşa'ya yazmış olduğu telgraf bu durumun en önemli örneklerindedir. Hüseyin Bey, ailesi ile bir Ermeni hanesinde iskân edilmişken Ahmet Efendi adında bir zat bu haneye dair sahte bir evrak düzenleyerek onları evden çıkartmıştır. Hüseyin Bey mahalli girişimlerinden sonuç alamamış olacak ki doğrudan reis-i Cumhuriyet'e vaziyetini dramatik bir dille anlatan telgraf çekmiştir. Telgrafına evin önünde ailesiyle ve eşyalarıyla çekilmiş bir fotoğrafını eklemiştir. Bunun üzerine merkezden gelen emirle durumun derhal incelenmesi gerekliliği mahalli idareye bildirilmiştir.⁶⁶

Yerel halk tarafından mübadillere temin edilen meskenler üzerinde sahte evrak düzenlenerek hak iddia edilmesi ve mübadil Rumlara ait arsa ve arazilerin kendi topraklarına karıştırılması merkezi bu konuda önlem almaya itmiştir. 1926 yılında Tokat vilayetinde mübadeleye tabi şahıslardan kalan arsaların korunmasında yerel memurların güçlük yaşaması sebebiyle bu arsaların talibi olmadığı takdirde satılarak hazineye gelir kaydedilmesine karar verilmiştir.⁶⁷ 1927 yılında ise Tokat mahalli idaresine mübadillerden kalan metruk emval hakkında bir defter düzenlenerek Maliye Vekâleti'ne gönderilmesi tebliğ edilmiştir.⁶⁸ Böylece, bugüne kadar mübadele için devamlı olarak gider yazılan hazineye bu emvalin satışından gelir sağlanması da hedeflenmiştir.

Mübadillerin yerel halk ile olan uyum süreci bazen de şiddetli çatışmalara sahne olmuştur. Örneğin, Şaban ve arkadaşları 1927 yılında bir dilekçe vermiş,

65 BCA, 172-0-0-12/ 57-150-16.

66 BCA, 272-0-0-12 / 49-97-18.

67 BCA, 272-0-0-12 / 47-89-36.

68 BCA, 272-0-0-12 / 51-116-15.

Niksar'da
bir Ermeni
hanesine
iskân edilen
mübadilin
evine sahte
evrak
düzenlenerek
el konulması
ve eşyaların
dışarı atılması
(BCA, 272-
0-0-12 / 49-
97-18, Niksar
1926)

Sorhun'daki iskân mahallerinden iki yıl önce Gürcülerle yaşadıkları çatışma sebebiyle ayrılarak civardaki Kıyıl köyünde kendilerine mesken inşa ettiklerini bildirmiş ve nihai iskân bölgelerinin burası olarak belirlenerek kendilerine burada arazi verilmesini talep etmiştir. Dilekçelerine yazdıkları “*Oraya gidersek hem bunca çekilen emek boşa gidecek hem de Sorhun'daki Gürcülerin pençesine düşerek yine katl vukua gelecektir.*”⁶⁹ ibaresi durumun ne kadar ciddi olduğunu göstermektedir.

Mübadillerin aile ve akrabalarından farklı bir mahalde iskân edilmeleri yaygın şikayet konularından biridir. Bu nedenle mübadiller mümkün olduğu kadar aileleriyle ve topluca iskân edilmeye çalışılmıştır. Ordu'daki mübadillerin öncelikle toplu olarak şayet mümkün değilse parça parça iskânı için Samsun, Amasya ve Tokat idareleri ile iletişime geçilmiştir.⁷⁰ Tokat'ta iskânı yapılmış olan Kayalar muhacirlerinden Zekeriya kızı Fehime Hanım'ın yardım istememek şartıyla Kandıra'daki eşinin yanına gitmesi uygun bulunmuştur.⁷¹ Yine Niksar'da iskân edilmiş Kayalar muhacirlerinden Mehmet'in yanında damadı ve damadının ailesi ile iskân haklarından feragat ederek Bafra'daki oğlu Abdurrahman'ın yanına taşınmasına izin verilmiştir.⁷²

Gelenlere mesken sağlanması ve aileleriyle beraber iskân edilmeleri yeterli olmamıştı. Bu insanların aynı zamanda mesleklerini icra edebilecekleri bölgelere yerleştirmeleri gerekmiştir. Nitekim mübadiller için öngörülen iskân bölgelerinin öncelikle mesleklere göre sınıflandırılması düşünülmüştür. Mübadele komisyonunun gelenleri mesleklerine göre çiftçi, bağcı, tütüncü ve zeytinci olarak kabaca ayırmasının sebebi göçmenleri bir an önce üretici konuma getirebilmektir. Bu doğrultuda Amasya, Tokat ve Sivas'a Kayalar, Vodine, Langaza gibi yerlerden 3.000 tütüncü, 25.000 çiftçi-bağcı ve 15.000 zeytinci yerleştirilmesi planlanmıştır.⁷³ Mesleklerin göz ardı edildiği durumlarda ise mübadiller duruma müdahale etmiş ve iskânlarının düzenlenmesine dair dilekçe yazmışlardır. Samsun'da bulunan 900 hane Kavalalı Kıpti'den 50 hanenin Tokat'a sevki kararı bahsedilen soruna yol açmış ve Kıptiler tütüncülük mesleği ile uğraştıklarını, Samsun'un mesleklerini icra etmek için daha uygun olduğunu belirterek iskân kararına iti-

69 BCA, 272-0-0-12 / 51-112-9.

70 BCA, 272-0-0-11 / 18-83-24.

71 BCA, 272-0-0-12 / 59-162-26.

72 BCA, 272-0-0-12 / 45-72-11.

73 Kemal Arı, *a.g.e.*, s. 53.

raz etmişlerdir.⁷⁴ Bu örnekten mübadillerin kaderlerini komisyonun ve mahalli idarelerin ellerine bırakmadıkları ve iskânları hakkında bilinçli oldukları da anlaşılmaktadır.

Firarlar

Mübadiller için sorun teşkil eden her mevzu İskân Müdüriyeti için de tehlike arz etmekteydi. Çünkü mübadillerin bir kısmı karşılaştıkları problemlerin çözümü için henüz tam anlamıyla yerleşmemişken iskân bölgelerinden firar etmeyi çare olarak görmüşlerdir. Bu da müdüriyetin planlamasını sekteye uğratmış ve sağlanmaya çalışılan toplumsal dengeyi bozmuştur. Firarlar bu nedenle hoş karşılanmamış, öncelikle önünün alınmasına gayret edilmiş, fakat gerçekleşiyse de mübadillerin iskân yerlerine döndürülmesi için büyük çaba sarf edilmiştir.

Firarların önlenmesi gayesiyle yukarıda da değinildiği gibi mübadillerin öncelikli olarak aile ve akrabalarıyla topluca yerleşimine çalışılmıştır. Bu sebeple yer değiştirme girişiminde olanlara ya da firar edenlere “*pek çok muhacirlerin her tarafta akraba ve taallukatı bulunabilir*”⁷⁵ yanıtı verilerek kendilerine istisnalar dışında izin verilmemiştir. Bunlara aldırmandan firar edenler ise jandarma kuvvetiyle iskân mahallerine geri döndürülmüşlerdir.⁷⁶ İstisnai durumlarda ise mübadillerin haklarından feragat ettiği kabul edilmiş ve kendilerine mesken, iâşe, çift hayvanatı gibi yardımlarda bulunulmamıştır.⁷⁷ İskân bölgesini sağlık sebebi öne sürerek terk etmek isteyenlere de müsaade edilmemiş ve bu kişilerin “*sebeb-i esasilerinin*” araştırılması için mahalli idarelere direktifler verilmiştir.⁷⁸ Sivas, Bozok, Karahisar gibi vilayetlerden firaren Tokat’a gelmiş 90 hanede 296 nüfustan 41 hane 164 nüfus Tokat merkeze yerleştirilmiştir. Firaren gelen bu nüfusun kendi hanelerini inşa etmeleri şartıyla Tokat’ta iskânı uygun bulunmuştur. Sivas’ın köylerinde iskân edilen 22 hane Kayalar mübadili kendilerinin şehirli oldukları gerekçesiyle Tokat’ın Erbaa kazasına firar etmiştir. Erbaa’da yeterli miktarda hane bulunmaması ve mübadillerin medrese ve camilerde perişan halde olmaları sebebiyle geri gönderilmeleri düşünülmüştür. Ancak, kış şartları nede-

74 BCA, 272-0-0-11 / 17-73-18.

75 BCA, 272-0-0-12 / 59-162-27.

76 BCA, 272-0-0-11 / 20-101-2.

77 BCA, 272-0-0-12 / 45-72-11; BCA, 272-0-0-12 / 59-165-10; BCA, 272-0-0-12 / 44-70-15.

78 BCA, 272-0-0-12 / 53-127-15.

niyle geri gönderilmeleri uygun bulunmamış ve Erbaa'nın köylerine iskânlarına karar verilmiştir. Firarilerin Erbaa merkezde kalmaları doğrultusundaki ısrarcı tutumlarını sürdürürlerse Sivas'a jandarma zoruyla geri gönderilmeleri uygun görülmüştür.

Sonuç

Karşılıklı göç konusu Lozan görüşmeleri tamamlanmadan daha önce 30 Ocak 1923'te imzalanan "Yunan ve Türk Halklarının Mübadelesine İlişkin Sözleşme ve Protokol" ile çözülmüştür. Birinci İskân Bölgesi'nde yer alan Tokat, mübadelenin yoğun olduğu vilayetlerden birisidir. Tespitlerimiz sonucunda Tokat'a 8181 mübadil iskân edildiği anlaşılmaktadır. Mübadiller ağırlıkla Kavala, Drama, Kayalar bölgelerinden gelmiş ve yoğun olarak Erbaa, Niksar ve Tokat merkeze yerleştirilmişlerdir. Tokat'a genellikle çiftçilik ve özelinde tütüncülükle uğraşanlar iskân edilmiştir.

Mübadillerin ilk andan itibaren karşılaştıkları en önemli problem mesken sorunu olmuştur. Mübadil Rumlardan kalan metruk hanelere yerleştirilmesi öngörülen muhacirlere mesken tedariki sanıldığı kadar kolay olmamış hem İstiklal Harbi esnasında bu hanelerin tahribata uğraması hem de hanelere dair sahte evrak düzenlenerek üzerlerinde hak iddia edilmesi, mübadillerden bir kısmının uzun süre iskân edilememesine neden olmuştur. Mahalli iskân idaresini ise en fazla uğraştıran problem firar sorunu olmuştur. Mübadil nüfusun bir kısmı karşılaştıkları zorluklar karşısında henüz tam olarak yerleşmedikleri iskân bölgelerinden firar etmeyi bir çözüm olarak görmüşlerdir. Buldukları bu çözüm mahalli iskân idaresinin kurmaya çalıştığı toplumsal düzeni sekteye uğratmıştır.

Bu çalışmada 1923-1927 yılları arasında Tokat özelindeki iskân uygulamalarının ortaya çıkışı, gelişimi ve kapsamı anlaşılmaya çalışılmış; mübadeleyi ulusal düzeyde ele alan kaynaklara yerel bir çalışmayla katkı sağlanması hedeflenmiştir.

Tokat İl Merkezinde Matbaacılık Faaliyetleri; 1950 - 2000 Yılları Arasına Bir Bakış*

DOÇ. DR. BURAK DELİCAN
Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi

Giriş

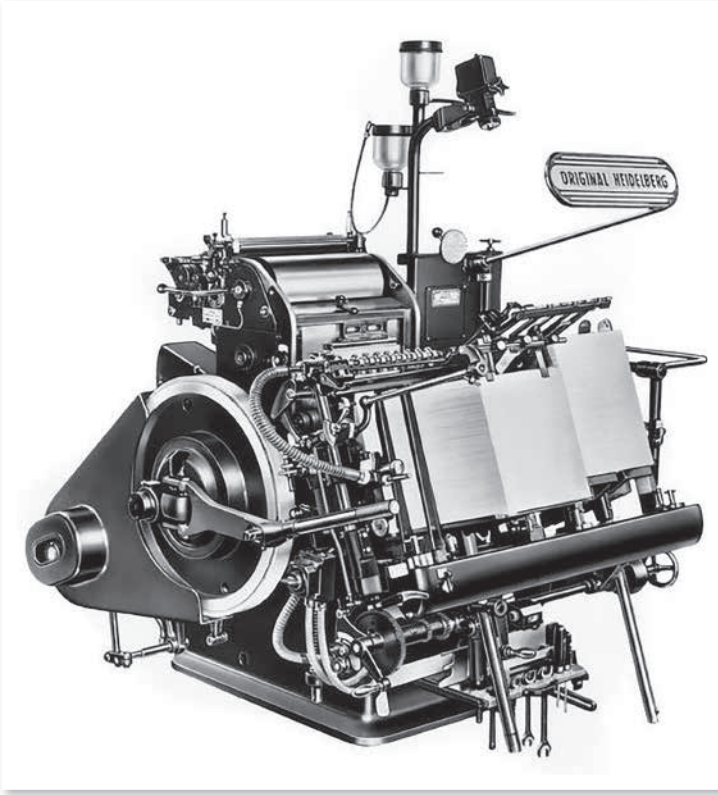
Matbaa işlemi; yazı, resim ya da şekilleri çeşitli materyaller (kâğıt, plastik, deri, kumaş vb.) üzerine özel bir teknik sayesinde basarak çıkararak ve birden fazla kopyaya haline getirilmesini sağlayan makine veya sistem olarak. Baskı makini tanımlanabilir nesi olarak da bilinen matbaa, aslen Arapça kökenli bir kelimedir. Baskı evi, basım yeri, basım makinesi anlamlarında da kullanılmaktadır¹. Toplumların kültürel etkileşim ve gelişim sürecinde kâğıdın ve devamında matbaanın icadı; bilginin hızlı, ekonomik ve güvenilir bir şekilde paylaşılması noktasında önemli katkılar sağlamıştır. 21. yüzyılda bilginin paylaşılması sürecinde kâğıt/mürekkep formundan ekran/ışık formuna doğru bir geçiş süreci yaşansa da matbaanın bilginin paylaşılması sürecindeki kritik rolü hala devam etmektedir.

Matbaa tarihi, genel hatlarıyla değerlendirildiğinde 593 yılında Çin’de ağaç oyma tekniği ile başladığı ifade edilebilir. Long Hi ansiklopedisinin basımı için ayrı ayrı 250 bin harf kazanmış; 1041 yılında Pi-Sheng adlı demirci tarafından ise her bir harf veya karakterin kalıbı ayrı ayrı olarak hazırlanmıştır. Bu yöntem ile bir harf kalıbı farklı metinleri, sayfaları ya da kitapları basmak için tekrar kullanılabilmiştir². Benzer şekilde ağaç oyma tekniğinin 4. Yüzyılda Mısır’da;

* Bu araştırma başta yazarın babası Sayın Mehmet Delican olmak üzere Tokat’ın emektar matbaacılarına ithafen gerçekleştirilmiştir.

1 Burcu Koç, İbrahim Abdullah Soybaş, *Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi Matbaa Teknolojisi Alanı Baskı ve Baskı Sonrası İşlemler 9 Ders Kitabı*, Ankara 2021, s. 17.

2 Burcu Koç, İbrahim Abdullah Soybaş, *a.g.e.*, s. 19.

Heidelberg
Teigel -Maşalı-
(1958)

başlangıç olarak ifade edilebilir. Bu ilerlemenin gözlemlenmesinde ise din başta olmak üzere kültürel etkileşim ortamlarının etkili olduğu ifade edilebilir. Johann Gutenberg tek tek metal harflerle yüksek baskı tekniğini geliştirmiştir. 1455 yılında ise kitap çoğaltmak için matbaayı etkin bir biçimde kullanmaya başlamıştır. Hızlı, kaliteli baskı yapmayı mümkün hale getiren Gutenberg'in tekniği; sanayi devrimiyle birlikte modern matbaa makinelerinin ve baskı tekniğinin temelini oluşturmuştur. 1771 yılında Alois Senefender isimli bir Alman tarafından litografi baskı (taş baskı) sistemi icat edilmiştir. Litografi baskı sisteminde lito taşı kullanmıştır. Böylece ofset baskı sisteminde kalıp üzerine kimyasal yolla görüntü aktarma olayının temeli sayılan taş baskı sistemi uygulanmaya başlanmıştır. Daha sonraları ofset baskı sisteminin temelini oluşturacak makineler geliştirilmiştir. Önceleri bir çoğaltma tekniği olarak kullanılan taş baskı, ofset baskı sisteminin geliştirilmesiyle hem ticari hem de sanatsal amaçlı baskılar yapmak için

12 ve 13. Yüzyıllarda da Avrupa da kumaş baskı tekniği olarak kullanıldığı bilinmektedir³. Tarihin daha eski dönemlerinde de farklı tekniklerle denemeler olmuşsa da bu buluş matbaanın icadı noktasında önemli bir gelişme olarak değerlendirilebilir.

Matbaanın yaygınlaşmasında ve modern matbaanın icadında (Gutenberg, 1447) Uygur Türklerinin önemli bir rolü olduğu ifade edilebilir. Özellikle 8. Yüzyılda Doğu Türkistan ve Çin ile Müslümanların etkileşimi matbaanın İslam dünyasına geçmesini sağlamıştır. 1440'ta Johan Guttenberg'in harflerle hareketli baskıyı kullanmaya başlaması ise modern matbaanın başlangıcı açısından kritik bir

3 Berrin Küçükcan, "Dünden Bugüne Matbaanın Serüveni", *Leman Şenalp'e Armağan*, İstanbul 2006, s. 188

tercih edilmiştir. Ofset baskı sistemi, 1905 yılında Alman Casper Hermann ve Amerikalı J.W. Rubel tarafından geliştirilmiştir. Baskı kalıbı için lito taşı yerine çinko levhalar kullanılarak, bugünkü ofset baskı tekniğinin temelleri atılmıştır. 20. yüzyılın sonlarına kadar başarılı bir şekilde uygulanan ve gelişen bu teknikler yerini zamanla dijital baskı tekniklerine bırakmaya başlamıştır⁴.

Avrupa'da 15. yüzyılda ortaya çıkan matbaacılık faaliyetlerinin aynı yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı Devleti'ne de girmiş olduğu söylenebilir. Bu harekete öncülük edenlerin ise İspanya'dan Osmanlı Devleti'ne iltica eden Yahudiler olduğu bilinmektedir. Daha sonra Yahudi, Rum ve Ermeni gayrimüslim cemaatlerin başta İstanbul olmak üzere İzmir ve Selanik gibi merkezlerde de aktif bir şekilde matbaacılık faaliyetleri gösterdiği bilinmektedir⁵. İlk Türk matbaasının kurulduğu dönem, Osmanlı tarihinde Lale Devri (1718-1730) olarak adlandırılmaktadır. İlk Türk matbaasının (1728) kurucusu İbrahim Müteferrika tarafından 1729'da ilk Türkçe kitap basımı gerçekleştirilmiştir (Kitab-ı Lugat-ı Vankulu). Lale Devri olarak bilinen bu dönem Avrupa'da matbaacılığın başlamasından 276 yıl sonrasına denk gelmektedir⁶. Cumhuriyet'in ilanından sonra 1928 yılında Türk alfabesinin kabulüyle birlikte Türkiye'de matbaacılık büyük bir gelişme göstermiştir. Çıkarılan yasaya göre tüm gazete ve kitapların yeni Türk alfabesi ile yayımlanması kararı alınmıştır.

Türkiye'de matbaanın ve matbaacılığın cumhuriyet sonrası durumuna bakıldığında İstanbul, Ankara ve İzmir başta olmak üzere nüfus ve devlet kurumlarının yoğun olduğu bölgelerde daha hızlı bir ilerleme kaydettiği ifade edilebilir. Özellikle harf inkılabının gerçekleşmesiyle yeni alfabenin yurda ve millete yaygınlaştırılması amacıyla devlet matbaaları (MEB, Askeri, Damga, Evkaf, Belediye, Bahriye matbaaları gibi) başta olmak üzere özel matbaaların da desteklendiği ifade edilebilir. Daha sonraki yıllarda Türkiye'de kâğıt üretiminin artması ve yeni baskı tekniklerinin Türkiye'ye getirilmesiyle birlikte Türk matbaacılığı teknolojik ilerlemeleri yakından takip eden ve hızlı gelişen bir sektör haline dönüşmüştür⁷. 1932 yılında Cumhuriyet Halk Fırkası'nın yapmış olduğu bir tespit araştırması-

4 Burcu Koç, İbrahim Abdullah Soybaş, *a.g.e.*, s. 18; Büşra Tosun Durmuş, "Matbaa Teknolojisinin Osmanlı Devleti'ne Giriş Koşulları ve Tartışmalar", *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*, Sayı 2 (2017), C. 5, s. 20.

5 Alpay Kabacalı, *Başlangıcından Günümüze Türkiye'de Matbaa, Basın ve Yayın*, İstanbul 2000, s. 33.

6 Niyazi Berkes, "İlk Türk Matbaası Kurucusunun Dinî ve Fikrî Kimliği", *Belleten*, 26/104 (1962), s.135; Burcu Koç, İbrahim Abdullah Soybaş, *a.g.e.*, s. 185.

7 Gökhan Akçura, *Cumhuriyet Döneminde Türkiye Matbaacılık Tarihi*, İstanbul 2012, s. 28; Burcu Koç, İbrahim Abdullah Soybaş, *a.g.e.*, s. 180.

nın raporuna göre İstanbul dışındaki illerin 42'si illerinde matbaanın bulunduğu dair rapor göndermiştir. Bu raporların arasında Tokat ilinden gelen raporda da matbaanın il için faydalı olduğu ve açık tutulması gerektiği bilgisi verilmiştir. Buna ek olarak Tokat'ta ilk matbaanın 1914 yılında Timuryan Efendi tarafından kurulduğu ve Birinci Dünya Savaşı ile ilgili savaş bilgilerini Anadolu Ajansı altında yayımladığı bilinmektedir⁸. 1924 yılında ise Tokat Valisi Mustafa Remzi Gökçe'nin girişimleri ile Tokat İl Özel İdaresi tarafından "Tokat Vilayet Matbaası" kurulmuştur. 1929 yılında 7 kişinin çalıştığı Vilayet Matbaasında "Tokat" adında 2 yapraklı haftalık resmi bir gazete çıkarılmıştır⁹.

Matbaaların bilginin hızlı, ekonomik ve güvenli bir şekilde paylaşılması noktasında önemli bir rol aldığı ortadadır. Bu durum bireyin ve toplumun kültürel, siyasi, ekonomik vb. alanlardaki gelişimi açısından da kritik bir etkiye sahiptir. Bu gerekleşmeyle matbaaların basın ve yayın faaliyetleri de göz önüne alındığında toplumun tarihsel seyrinin gözlemlenmesi, geçmişin değerlendirilmesi ve gelecek için yapılacak planlamaların gerçekleşmesi noktasında belirli zaman aralıklarıyla matbaaların ve matbaacılık faaliyetlerinin ortaya konması önem taşımaktadır. Bu doğrultuda başta İstanbul olmak üzere Osmanlı coğrafyasında bulunan şehirlerde veya bölgelerde gerçekleştirilen matbaacılık faaliyetlerini inceleyen ve değerlendiren pek çok araştırmanın olduğu görülmektedir¹⁰. Bununla beraber ilgili alanyazında Anadolu'da gerçekleştirilen matbaacılık faaliyetlerini ele alan araştırmalar da yer almaktadır¹¹. Bu araştırmalarda bir ilde, bölgede ya da dönemde gerçekleştirilen matbaacılık faaliyetleri çeşitli başlıklar altında ele alınmıştır. İlgili alan yazında incelenen araştırmalarda matbaacılık faaliyetlerine yönelik araştırmaların yoğun olarak Cumhuriyet Dönemi öncesine odaklandığı ifade edilebilir. Aynı zamanda bu çalışmalarda araştırmacıların İstanbul başta olmak üzere yoğun nüfus ve matbaacılık faaliyetlerinin gerçekleştirildiği şehirleri ele aldıkları söylenebilir. Bu noktada cumhuriyetin ilanından sonra Anadolu'da gerçekleştirilen matbaacılık faaliyetlerine yönelik araştırmaların sınırlı olduğu görülmektedir.

8 Mehmet Ülkü, Özlem Mutlu, İsmail Bayram, Nihan Özden, Fatih Çetinkaya, Şehrimiz Tokat, Tokat 2020, s. 145.

9 İsmail Özer, *Türkiye Şehir Tarihi Araştırmaları: Tokat (1923-1950)*, s.132

10 Yasin Meral, *Selin Kara, İbrahim Müteferrika Öncesi, İstanbul'da Yahudi Matbuatı (1493-1729)*, Ankara 2016, s.125; Muharrem Varol, "19. Yüzyıl İstanbul'unda Bazı Tekkelerin Matbaacılık Faaliyetleri", *Osmanlı Araştırmaları*, Sayı 42 (2013), s.413; Güllü Yıldız, "İstanbul'da Bir Acem Matbaası: Kitapçı Tahir ve Ahter", *Osmanlı Araştırmaları*, Sayı 50 (2017), s. 105.

11 M. Murat Öntü, Hüseyin Saraç, "Cumhuriyet Döneminde Uşak'ta Matbaa, Gazete ve Dergilerin Tarihsel Gelişim Süreci", *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 1 (2012), C. 5, s. 36; Hüseyin Albayrak, "Doğu Karadeniz Bölgesinde İlk Matbaa, İlk Gazete ve İlk Salname", *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı 4 (2005), s. 40; Hüseyin Saraç, "Geçmişten Günümüze Nevşehir'in Basım (Matbaa) Tarihi ve Matbaanın Nevşehir'deki Serüveni (1950-2016)", *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 57 (2016), s. 183

Matbaacılığın tarihi seyri göz önüne alındığında bilginin hızlı ve güvenilir bir şekilde paylaşılması noktasında oluşturduğu etkiyle toplumların dönüşümü üzerine de önemli bir tesire sahip olduğu düşünülmektedir. Özellikle 2000'li yıllara dek bilginin paylaşılması açısından kâğıt ve mürekkebin başat bir rol aldığı ifade edilebilir. Bu doğrultuda araştırmanın temel amacı Tokat il merkezinde 1950 – 2000 yılları arasında matbaacılık faaliyetleri gösteren kişilerin matbaacılık faaliyetlerine ilişkin bilgi, deneyim ve görüşlerini incelemektir.

Bu temel amaç doğrultusunda aşağıdaki sorulara cevap aranmıştır:

1. Tokat il merkezinde 1950 – 2000 yılları arasında hangi matbaalar faaliyet göstermiştir?
2. Tokat il merkezinde 1950 – 2000 yılları arasında faaliyet gösteren matbaalarda çalışan personel sayısı kaçtır?
3. Tokat il merkezinde 1950 – 2000 yılları arasında faaliyet gösteren matbaaların baskı türleri nelerdir?
4. Tokat il merkezinde 1950 – 2000 yılları arasında faaliyet gösteren matbaaların imalat türleri nelerdir?

Yöntem

Araştırmanın Modeli

Çalışma nitel araştırmanın yapısına uygun olarak görüşme tekniği ile gerçekleştirilmiştir. Tokat il merkezinde 1950 – 2000 yılları arasında faaliyet göstermiş kişiler yarı yapılandırılmış görüşme soruları sunulmuştur. Katılımcıların görüşleri sözlü ve yazılı olarak kayıt altına alınmıştır.

Çalışma Grubu

Çalışma grubunun belirlenmesinde Kartopu ve Ölçüt Örneklem Yöntemi kullanılmıştır. Kartopu örneklemede herhangi bir şekilde evrendeki birimlerden biriyle bağlantı kurulmakta ve daha sonra bağlantı kurulan kişinin yardımıyla bir başkasıyla, daha sonra yine aynı yolla bir başkasıyla temas kurulmaktadır. Bu doğrultuda 1950-2000 yılları arasında matbaacılık faaliyetleri göstermiş olan ilk kişi ile temas kurulduktan sonra temas kurulan ilk kişinin yardımıyla bir sonraki

katılımcının kim olacağı belirlenmiştir. Ölçüt örneklemede ise belirli bir koşulu sağlayan katılımcılar belirlenmektedir. Bu araştırmada katılımcıların matbaacılık faaliyetlerine ilişkin bilgi, deneyim ve görüşleri incelemek amaçlandığından katılımcıların 1950 – 2000 yılları arasında en az beş yıl matbaacılık faaliyetlerinde bulunmuş olmaları koşul olarak belirlenmiştir. Bu doğrultuda ulaşılan 8 kişi ile yüz yüze görüşmeler gerçekleştirilmiştir.

Veri toplama Aracı ve Süreci

Araştırma sürecinde veri toplama aracı olarak yarı yapılandırılmış görüşme soruları kullanılmıştır. Görüşme sorularının oluşturulmasında araştırma sürecinde cevap aranan alt problemler belirleyici olmuştur. Bu doğrultuda araştırma sürecinde katılımcılara yöneltilen sorular şu şekildedir;

1. Tokat il merkezindeki matbaalarda hangi yıllarda çalıştınız?
2. Tokat'ta 1950 – 2000 yılları arasında faaliyet gösteren matbaaları kronolojik olarak nasıl sıralarsınız?
3. Tokat'ta 1950 – 2000 yılları arasında faaliyet gösteren matbaalarda kaç personel çalışmıştır?
4. Tokat'ta 1950 – 2000 yılları arasında faaliyet gösteren matbaalarda hangi baskı teknikleri kullanılmıştır?
5. Tokat'ta 1950 – 2000 yılları arasında faaliyet gösteren matbaalarda hangi imalat türleri gerçekleştirilmiştir?

Veri toplama sürecinde sekiz katılımcıya yukarıda ifade edilen sorular yöneltilmiş ve katılımcıdan alınan izin doğrultusunda görüşme hem yazılı hem de sözlü olarak kayıt altına alınmıştır.

Verilerin Analizi

Araştırmanın veri toplama süreci sonunda veriler nitel bir bakış açısıyla değerlendirilip, katılımcıların Tokat il merkezindeki matbaacılık faaliyetlerine ilişkin görüşleri betimsel bir bakış açısıyla analiz edilmiştir. Buradaki amaç kesin ve genellenebilir sonuçlara ulaşmak değil, 1950 – 2000 yılları arasında Tokat il merkezinde gerçekleştirilen matbaacılık faaliyetlerini daha iyi tanımaya ve anlamaya yardımcı olacak sonuçlar sağlayacak örnekler, açıklamalar ve yaşantılar ortaya

koymaktır. Bu doğrultuda katılımcıların 1950 – 2000 yılları arasındaki matbaacılık faaliyetlerine ilişkin bilgi, deneyim ve görüşleri araştırmada cevap aranan sorular açısından kodlar ve temalar altında içerik analizi tekniği ile analiz edilmiştir.

Bulgular

Bu kısımda araştırmada cevap aranan alt problemler doğrultusunda görüşmelerden elde edilen bulgular tablolar aracılığıyla sunulmuş ve açıklanmıştır.

İlk olarak araştırmanın birinci alt problemi doğrultusunda Tokat il merkezinde 1950 – 2000 yılları arasında faaliyet göstermiş olan matbaalar belirlenmiştir. Görüşmelerden elde edilen bulgular Tablo 1’de sunulmuştur.

Tablo 1: Tokat il merkezinde 1950-2000 yılları arasında faaliyet gösteren matbaalar

	Matbaa Adı	Kurucu	Kuruluş	Kapanışı	Yeri
1	Tokat Matbaası	Yahya Paldan Nuri Akca	1940/45	1975	Matbaa Sokak (Ali Tusi Türbesi Karşısı)
2	Diren Matbaası	Necati Diren	1950	1960	Sulusokak
3	Özdilek Matbaası	Nafiz/Atif Öz-dilek	1953	1974	Behzat Caddesi
4	Akcan Matbaası	Ruhi Akcan	1960?	1978	PTT yerinde olan Belediye İşhanları Taş Bina
5	Günesen Matbaası	Fethi Günesen	1960?	1975	Behzat Camii karşısı / Kapalı Çarşı Üstü
6	Güven Matbaası	Bedrettin Kayral	1960?	1980	Ali Sabri Sineması Yanı (Askeri Gazino Arkası)
7	Şehir Matbaası	Atif Özdilek	1964/65	1970	Behzat Camii Karşısı
8	Barış Gazetesi	Selahattin Peri	1965	1969	Gaziosmanpaşa Lisesi Karşısı
9	Bumin Matbaası	Süleyman Bumin	1968	1972	Behzat Caddesi
10	Tuna Matbaası	Ömer Tuna	1969	1980	Gaziosmanpaşa Lisesi Karşısı Selçuk pasajı
11	Barış Matbaası	İhsan Kır/Halil Ekicioğlu	1970	Devam ediyor	GOP Bulvarı Kuyumcular Çarşısı Arası

12	Doğuş Matbaası	Ömer Çolak	1973	Devam ediyor	Dr. Remiz Topçam Cad. Erdoğan Pasajı
13	Uluözlü Matbaası	Hikmet Uluözlü	1975	Devam ediyor	Sulusokak Caddesi
14	Dilek Matbaası	Seyfi/Sezai Kaymak	1978	2015	Behzat Caddesi
15	Topçam Matbaası	Nurettin İşleroğlu	1979	1982	Dr. Remiz Topçam Cad. Hükümet Konağı Arkası
16	Arı Ofset Matbaası	Nurettin Yardımcı- Mehmet İşleroğlu	1982	Devam ediyor	Taşhan içerisinde / Özel İdare İşhanı
17	Can Matbaası	Mehmet Delican	1983	Devam ediyor	Behzat Caddesi Behzat İşhanı
18	Özdilek Matbaası	Zeki Özdilek	1984	Devam ediyor	Vakıflar İşhanı
19	Yeşilirmak Matbaası	Zeynel Durmaz	1985	Devam ediyor	Bağkur Evleri Altı
20	Özen Matbaası	Mehmet Uluköse	1988	Devam ediyor	Eğrikıyı Sokak
21	Ofset 2000	Burhan Güneşen	1988	2005	Özel İdare İşhanı
22	Şenel Matbaası	Kadir Şenel	1990	Devam ediyor	Hükümet konağı yanı
23	Tokat Matbaası	Kemal Özdilek	1994	2016	Bağkur Sitesi

Tablo 1’de ifade edildiği üzere Tokat il merkezinde 1950-2000 yılları arasında 23 matbaa faaliyet göstermiştir. Bu matbaaların bir kısmı kapanmış ya da isim değiştirmiştir (Güven Matbaası, Diren Matbaası gibi). Bununla beraber tabloda ifade edilen 23 matbaadan 9’u ise a faaliyetlerine devam etmektedir (Araştırma tarihi Temmuz, 2022). Matbaaların yıllara göre açılış sıklıklarına bakıldığında 1950’lerden 1980’lere dek 4/5 yılda yeni bir matbaanın faaliyetlerine başladığı; 1980’lerden itibaren ise 2/3 yılda bir yeni bir matbaanın faaliyetlere başladığı ifade edilebilir. İl merkezindeki matbaaların işyeri açısından ise belediye, valilik, hastane, postane vb. kamu kurumlarının yoğunlaştığı şehir merkezinde yer aldıkları ifade edilebilir.

Araştırmanın ikinci alt problemi doğrultusunda Tokat il merkezinde 1950 – 2000 yılları arasında faaliyet gösteren matbaalarda çalışan personel sayısı belirlenmiştir. Görüşmelerden elde edilen bulgular Tablo 2’de sunulmuştur.

TOKAT İL MERKEZİNDE MATBAACILIK FAALİYETLERİ;
1950 - 2000 YILLARI ARASINA BİR BAKIŞ

Tablo 2: Tokat il merkezinde 1950 – 2000 yılları arasında faaliyet gösteren matbaalarda çalışan personel sayısı

	Matbaa Adı	Kurucu	Kuruluş	Personel Sayısı
1	Tokat Matbaası	Yahya Paldan-Nuri Akca	1940/45	5
2	Diren Matbaası	Necati Diren	1950	4/5
3	Özdilek Matbaası	Nafiz/Atıf Özdilek	1953	2/3
4	Akcan Matbaası	Ruhi Akcan	1960?	2/3
5	Günesen Matbaası	Fethi Günesen	1960?	4/5
6	Güven Matbaası	Bedrettin Kayral	1960?	2/ 3
7	Şehir Matbaası	Atıf Özdilek	1964/65	2
8	Barış Gazetesi	Selahattin Peri	1965	4/5
9	Bumin Matbaası	Süleyman Bumin	1968	3/4
10	Tuna Matbaası	Ömer Tuna	1969	1
11	Barış Matbaası	İhsan Kır/Halil Ekicioğlu	1970	2/3
12	Doğuş Matbaası	Ömer Çolak	1973	2/3
13	Uluözlü Matbaası	Hikmet Uluözlü	1975	4/5
14	Dilek Matbaası	Seyfi/Sezai Kaymak	1978	2/3
15	Topçam Matbaası	Nurettin İşleroğlu	1979	2/3
16	Arı Ofset Matbaası	Nurettin Yardımcı-Mehmet İşleroğlu	1982	2/3
17	Can Matbaası	Mehmet Delican	1983	2/3
18	Özdilek Matbaası	Zeki Özdilek	1984	3/4
19	Yeşilirmak Matbaası	Zeynel Durmaz	1985	2/3
20	Özen Matbaası	Mehmet Uluköse	1988	2/3
21	Ofset 2000	Burhan Günesen	1988	2/3
22	Şenel Matbaası	Kadir Şenel	1990	2/3
23	Tokat Matbaası	Kemal Özdilek	1994	2/3

Tablo 2’de ifade edildiği üzere Tokat il merkezinde 1950-2000 yılları arasında 23 matbaada çalışan personel sayısı belirlenmiştir. Görüşmelerden elde edilen bulgulara göre Tokat il merkezinde yer alan matbaalarda ağırlıklı olarak 2/3 kişinin; bazılarında ise 4/5 kişinin istihdam edildiği ifade edilebilir. Bu doğrultuda matbaaların küçük ve orta düzeyde işletmeler olduğu söylenebilir.

Araştırmanın üçüncü alt problemi doğrultusunda Tokat il merkezinde 1950 – 2000 yılları arasında faaliyet gösteren matbaaların kullandığı baskı türleri belirlenmiştir. Görüşmelerden elde edilen bulgular Tablo 3’te sunulmuştur.

Tablo 3: Tokat il merkezinde 1950 – 2000 yılları arasında faaliyet gösteren matbaaların kullandığı baskı türleri

	Matbaa Adı	Kurucu	Kuruluş	Kapanışı	Baskı Türleri
1	Tokat Matbaası	Yahya Paldan-Nuri Akca	1945	1975	Tipo
2	Diren Matbaası	Necati Diren	1950	1960	Tipo
3	Özdilek Matbaası	Nafiz/Atif Özdilek	1953	1974	Tipo
4	Akcan Matbaası	Ruhi Akcan	1960?	1978	Tipo
5	Günesen Matbaası	Fethi Günesen	1960?	1975	Tipo
6	Güven Matbaası	Bedrettin Kayral	1960?	1980	Tipo
7	Şehir Matbaası	Atif Özdilek	1964	1970	Tipo
8	Barış Gazetesi	Selahattin Peri	1965	1969	Tipo
9	Bumin Matbaası	Süleyman Bumin	1968	1972	Tipo
10	Tuna Matbaası	Ömer Tuna	1969	1980	Tipo
11	Barış Matbaası	İhsan Kır/Halil Ekicioğlu	1970	Devam ediyor	Tipo / Ofset
12	Doğuş Matbaası	Ömer Çolak	1973	Devam ediyor	Tipo / Ofset
13	Uluözlü Matbaası	Hikmet Uluözlü	1975	Devam ediyor	Tipo / Ofset
14	Dilek Matbaası	Seyfi/Sezai Kaymak	1978	2015	Tipo / Ofset
15	Topçam Matbaası	Nurettin İşleroğlu	1979	1982	Tipo
16	Arı Ofset Matbaası	Nurettin Yardımcı - Mehmet İşleroğlu	1982	Devam ediyor	Tipo / Ofset

17	Can Matbaası	Mehmet Delican	1983	Devam ediyor	Tipo / Ofset
18	Özdilek Matbaası	Zeki Özdilek	1984	Devam ediyor	Tipo / Ofset
19	Yeşilirmak Matbaası	Zeynel Durmaz	1985	Devam ediyor	Tipo / Ofset
20	Özen Matbaası	Mehmet Uluköse	1988	Devam ediyor	Tipo / Ofset
21	Ofset 2000	Burhan Günesen	1988	2005	Tipo / Ofset
22	Şenel Matbaası	Kadir Şenel	1990	Devam ediyor	Tipo / Ofset
23	Tokat Matbaası	Kemal Özdilek	1994	2016	Tipo / Ofset

Tablo 3'te ifade edildiği üzere Tokat il merkezinde yer alan 23 matbaada tipo ve ofset baskı tekniklerinin kullanıldığı görülmektedir. Baskı türü açısından 1990'lı yılların başlarına dek yaygın olarak tipo baskı tekniğinin yoğun olarak kullanıldığı ifade edilebilir. Ofset baskı tekniğinin ise 1990'lı yılların başlarından itibaren yaygınlaşmaya başladığı gözlemlenmektedir. Kuruluş ve kapanış tarihi 1990'dan önce olan matbaaların (Akcan, Güven, Diren vb.) sadece tipo baskı tekniğini kullandıkları; 1990'lı yıllarda faaliyetlerine devam eden ya da yeni açılan matbaaların ise hem tipo hem de ofset baskı tekniklerini kullandıkları söylenebilir. Bu doğrultuda 1950 - 2000 yılları arasında Tokat il merkezindeki matbaaların yaygın olarak hem tipo hem de ofset baskı tekniklerini kullandıkları ifade edilebilir.

Araştırmanın dördüncü alt problemi doğrultusunda Tokat il merkezinde 1950 - 2000 yılları arasında faaliyet gösteren matbaaların imalat türleri belirlenmiştir. Görüşmelerden elde edilen bulgular Tablo 4'te sunulmuştur.

Tablo 4: Tokat il merkezinde 1950 - 2000 yılları arasında faaliyet gösteren matbaaların imalat türleri

	Matbaa Adı	Kurucu	Kuruluş	Kapanışı	İmalat Türleri
1	Tokat Matbaası	Yahya Paldan Nuri Akca	1940	1975	Evrak, Davetiye, Muh-telif Baskılar
2	Diren Matbaası	Necati Diren	1950	1960	Evrak, Davetiye, Muh-telif Baskılar ve Gazete
3	Özdilek Matbaası	Nafiz/Atf Özdilek	1953	1974	Evrak, Davetiye, Muh-telif Baskılar
4	Akcan Matbaası	Ruhi Akcan	1960?	1978	Gazete

5	Günesen Matbaası	Fethi Günesen	1960?	1975	Gazete
6	Güven Matbaası	Bedrettin Kayral	1960?	1980	Evrak, Davetiye, Muhtelif Baskılar ve Gazete
7	Şehir Matbaası	Atıf Özdilek	1964	1970	Evrak, Davetiye, Muhtelif Baskılar ve Gazete
8	Barış Gazetesi	Selahattin Peri	1965	1969	Gazete
9	Bumin Matbaası	Süleyman Bumin	1968	1972	Gazete
10	Tuna Matbaası	Ömer Tuna	1969	1980	Evrak, Davetiye, Muhtelif Baskılar
11	Barış Matbaası	İhsan Kır/Halil Ekiçioğlu	1970	Devam ediyor	Evrak, Davetiye, Muhtelif Baskılar
12	Doğuş Matbaası	Ömer Çolak	1973	Devam ediyor	Evrak, Davetiye, Muhtelif Baskılar
13	Uluözlü Matbaası	Hikmet Uluözlü	1975	Devam ediyor	Evrak, Davetiye, Muhtelif Baskılar ve Gazete
14	Dilek Matbaası	Seyfi/Sezai Kaymak	1978	2015	Evrak, Davetiye, Muhtelif Baskılar
15	Topçam Matbaası	Nurettin İşleroglu	1979	1982	Evrak, Davetiye, Muhtelif Baskılar
16	Arı Ofset Matbaası	Nurettin Yardımcı - Mehmet İşleroglu	1982	Devam ediyor	Evrak, Davetiye, Muhtelif Baskılar ve Gazete
17	Can Matbaası	Mehmet Delican	1983	Devam ediyor	Evrak, Davetiye, Muhtelif Baskılar ve Gazete
18	Özdilek Matbaası	Zeki Özdilek	1984	Devam ediyor	Evrak, Davetiye, Muhtelif Baskılar ve Gazete
19	Yeşilirmak Matbaası	Zeynel Durmaz	1985	Devam ediyor	Evrak, Davetiye, Muhtelif Baskılar
20	Özen Matbaası	Mehmet Uluköse	1988	Devam ediyor	Evrak, Davetiye, Muhtelif Baskılar
21	Ofset 2000	Burhan Günesen	1988	2005	Evrak, Davetiye, Muhtelif Baskılar
22	Şenel Matbaası	Kadir Şenel	1990	Devam ediyor	Evrak, Davetiye, Muhtelif Baskılar
23	Tokat Matbaası	Kemal Özdilek	1994	2016	Evrak, Davetiye, Muhtelif Baskılar ve Gazete

Tablo 4'te ifade edildiği üzere Tokat il merkezinde 1950 – 2000 yılları arasında faaliyet gösteren matbaaların imalat türleri açısından çeşitli ürünler ortaya çıkarıldıkları görülmektedir. Başta matbu evraklar (fiş, fatura, irsaliye vb.) olmak üzere davetiye, el ilanı, kartvizit, zarf vb. muhtelif baskılar yapıldığı ifade edilebilir.

Bununla birlikte bazı matbaaların (Diren, Akcan, Bumin Matbaaları gibi) sadece gazete basımı yaptıkları söylenebilir. Ayrıca diğer pek çok matbaanın muhtelif baskı işleri yapmakla birlikte gazete baskısı yaptıkları da görülmüştür. Tablo 5'te Tokat il merkezinde 1950 – 2000 yılları arasında faaliyet gösteren matbaalarda baskısı yapılan gazetelerin listesi sunulmuştur.

Tablo 5: Tokat il merkezinde 1950 – 2000 yılları arasında faaliyet gösteren matbaalarda baskısı yapılan gazeteler

	Matbaa Adı	Kurucu	Kuruluş	Kapanışı	Gazete / Dergi
1	Tokat Matbaası	Yahya Paldan - Nuri Akca	1940	1975	Vatandaş Gazetesi
2	Diren Matbaası	Necati Diren	1950	1960	Tozanlı Gazetesi
3	Özdilek Matbaası	Nafiz/Atf Özdilek	1953	1974	Topçam Gazetesi/ Dergisi
4	Akcan Matbaası	Ruhi Akcan	1960	1978	Tokat Gazetesi
5	Günesen Matbaası	Fethi Günesen	1960	1975	Sabah Postası / İnkılap Gazetesi
6	Güven Matbaası	Bedrettin Kayral	1960	1980	Güven Gazetesi
7	Şehir Matbaası	Atf Özdilek	1964	1970	Yeni Tokat Gazetesi
8	Barış Gazetesi	Selahattin Peri	1965	1969	Barış Gazetesi
9	Bumin Matbaası	Süleyman Bumin	1968	1972	Anavatan Gazetesi
10	Uluözlü Matbaası	Hikmet Uluözlü	1975	Devam ediyor	Tokat Gazetesi (Ortak) / Hürses / Sesimiz / Hürsöz
11	Dilek Matbaası	Seyfi/Sezai Kaymak	1978	2015	Tokat Gazetesi (Ortaklık)
12	Arı Ofset Matbaası	Nurettin Yardımcı-Mehmet İşleroğlu	1982	Devam ediyor	Tokat Gazetesi (Ortaklık)
13	Can Matbaası	Mehmet Delican	1983	Devam ediyor	Anadolu Gazetesi
14	Özdilek Matbaası	Zeki Özdilek	1984	Devam ediyor	Tokat Haber Gazetesi
15	Özen Matbaası	İhsan/Mehmet Ulu-köse	1988	Devam ediyor	Tokat Gazetesi (Ortaklık)
16	Tokat Matbaası	Kemal Özdilek	1994	2016	Yeni Tokat Gazetesi

Tablo 5'te ifade edildiği üzere 1950 – 2000 yılları arasında Tokat il merkezinde bulunan matbaaların faaliyet sürelerinin belirli dönemlerinde gazete, dergi vb.

sürelî yayınların baskılarını yaptıkları ifade edilebilir. 1950’li yıllardan 1980’lere kadar olan zaman diliminde pek çok gazete ve derginin baskısının yapıldığı 1980 – 2000 yılları arasında ise gazete ve dergi baskı sayısının azaldığı görülmektedir.

Sonuç ve Tartışma

Bu araştırmada 1950 – 2000 yılları arasında Tokat il merkezinde faaliyet gösteren matbaalar incelenmiştir. İnceleme sürecinde döneme tanıklık etmiş ve matbaacılık faaliyetlerinde bulunmuş katılımcıların görüşlerinden faydalanılmıştır. Ulaşılan bulgular doğrultusunda şu sonuçlara ulaşılmıştır;

Katılımcılardan ulaşılan bilgilere göre Tokat il merkezinde 1950 – 2000 yılları arasında faaliyet gösteren ve halen göstermekte olan 23 matbaa yer almaktadır. Bu matbaaların bir kısmı belirtilen dönem aralığında açılmış ve kapanmış olmakla birlikte bir kısmı da isim değişiklikleri göstererek faaliyetlerine devam etmişlerdir (Güven Matbaası, Diren Matbaası gibi). Bununla beraber 1950 – 2000 yılları arasında kurulmuş olup faaliyetlerine aralıksız devam eden 9 matbaanın olduğu tespit edilmiştir (Can, Barış, Doğuş, Şenel, Uluözlü, Özen, Arı, Yeşilirmak, Özdilek Matbaaları). Matbaaların yıllara göre açılış sıklıklarına bakıldığında 1950’lerden 1980’lere dek 4/5 yılda yeni bir matbaanın faaliyete başladığı; 1980’lerden itibaren ise 2/3 yılda bir yeni bir matbaanın faaliyete başladığı ifade edilebilir. İl merkezindeki matbaaların işyeri açısından ise belediye, valilik, hastane, postane vb. kamu kurumlarının yoğunlaştığı şehir merkezinde yer aldıkları ifade edilebilir. Bu sonuçlarla Türkiye İstatistik Kurumu [TÜİK] Genel Nüfus Sayımı Verileri karşılaştırıldığında nüfus sayısındaki artış ile matbaa sayısında ve matbaalarda çalışan toplam personel sayısında bir ilişki olduğu gözlemlenmiştir. TÜİK (2014)¹² verilerine göre 1950’li yılların başlangıcında Tokat ili şehir merkezinde 21.666 kişi yaşamaktadır. Bu sayı 2000’li yıllara geldiğinde 113.100’e ulaşmış durumdadır. Bu sonuçlar Tokat il merkezindeki matbaacılık faaliyetlerinin kronolojik olarak artışında nüfus artışının önemli bir faktör olduğunu göstermektedir. Benzer sonuçları ülke genelinde de gözlemek mümkündür. 1934 yılında yayımlanan Türkiye Matbuat isimli kitapta İstanbul dışında Ana-

12 Türkiye İstatistik Kurumu [TÜİK], (2014). Genel Nüfus Sayımı Verileri. [538](https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Adrese-Dayali-Nufus-Kayit-Sistemi-SonucLari-2014-18616#:~:text=T%C3%9C%C4%B0K%20Kurumsal&text=T%C3%BCrkiye'de%20ikamet%20eden%20n%C3%BCfus,711%20602%20ki%C5%9Fi)%20olarak%20ger%C3%A7ekle%C5%9Fti.&text=Y%C4%B1l%C4%B1k%20n%C3%BCfus%20art%C4%B1%C5%9F%20h%C4%B1z%C4%B1%202013,y%C4%B1l%C4%B1nda%20%E2%80%B013%2C3%20oldu. Adresimden erişilmiştir.</p>
</div>
<div data-bbox=)

dolu coğrafyasında sadece 42 matbaanın bulunduğu; bunlardan bir tanesinin de Tokat Vilayet Matbaası olduğu belirtilmektedir.

Tokat il merkezinde yer alan 23 matbaada tipografik ve ofset baskı tekniklerinin kullanıldığı görülmektedir. Baskı türü açısından 1990'lı yılların başlarına dek yaygın olarak tipografik baskı tekniğinin yoğun olarak kullanıldığı ifade edilebilir. Ofset baskı tekniğinin ise 1990'lı yılların başlarından itibaren yaygınlaşmaya başladığı gözlemlenmektedir. Kuruluş ve kapanış tarihi 1990'dan önce olan matbaaların (Akcan, Güven, Diren vb.) sadece tipografik baskı tekniğini kullandıkları; 1990'lı yıllarda faaliyetlerine devam eden ya da yeni açılan matbaaların ise hem tipografik hem de ofset baskı tekniklerini kullandıkları söylenebilir. Bu doğrultuda 1950 - 2000 yılları arasında Tokat il merkezindeki matbaaların yaygın olarak hem tipografik hem de ofset baskı tekniklerini kullandıkları belirlenmiştir. Baskı teknikleri açısından ulusal anlamda da benzer bir ilerlemenin olduğu ifade edilebilir. 1900'lü yılların başlarından 1950'lere kadar İstanbul başta olmak üzere nüfus yoğun bölgelerde ağırlıklı olarak tipografik baskı tekniklerinin kullanıldığı; 1950'lerden itibaren ise ofset baskı tekniklerinin kullanıldığı görülmektedir¹³. Tokat il merkezinde ise bu teknolojik ilerlemenin gecikmeli olarak (yaklaşık 50 yıl) ilerlediği ifade edilebilir.

13 Alpay Kabacalı, *a.g.e.*, s. 135

Gümenek Monografisi: Tarihsel Süreçte Gümenek'te Sosyal, Ekonomik ve Kültürel Yaşam

YASİN TAŞKIN

Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi

Giriş

“Şimdi Komana (Gümenek) kalabalık bir kenttir ve Armenia'dan gelen halk için önemli bir ticaret merkezidir ve tanrıçanın “eksodos”u zamanında festivale katılmak için kentlerden, kasabalardan, her yerden kadınlar ve erkekler hep birlikte burada toplanırlar. Belirli bazı kişiler vardır ki bir yemine uyararak daima orada yaşarlar, tanrıça onuruna kurban keserler. Yerli halk lüks içinde yaşar ve toprakları bağlarla doludur ve çoğu, kendini tanrıçaya vakfetmiş olan vücutlarından kazanç sağlayan kadınlardır. Bir bakıma kent küçük Korinthos gibidir”.

Strabon

Monografik çalışmaların alt birimlerinden biri olan köy ve şehir monografileri, araştırmacılara mikro konular üzerinden bütüncül yaklaşım sergileme disiplini kazandırmayı amaçlar. Bu çalışmalar sayesinde bahse konu olan yerleşim birimi ve etki alanına giren bölgenin bir nevi sosyolojik fotoğrafı çekilir. Söz konusu yerin insan kaynakları, kültürel normları ve ekonomik faaliyetlerin boyutu her yönüyle değerlendirilir ve araştırmacı tarafından bunlara tarihsel perspektif kazandırılarak bir inceleme çalışması ortaya konulur. Aslında monografi sayesinde “bütün”ün özünü oluşturan parçaların birbiriyle olan ilişkileri tespit edilerek o parçalar üzerinden tümevarım sağlanır¹.

¹ Monografi hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Gürbüz Erginer, “Monografi Yönteminin Ana Nitelikleri: Halk Biliminde Monografik

Sosyal bilimlerin herhangi bir dalında yapılacak monografik çalışmalarda dikkate alınması gereken en önemli hususlardan birisi konunun bütün yönleriyle ele alınıp incelenmesidir. Her ne kadar konu mikro nitelikte olsa da bütüncül yaklaşıma varmanın yolu ancak sosyal bilimlerin farklı disiplinlerinden faydalanarak mümkün olabilir². Monografik bir bakış açısıyla Gümenek Köyü'nün tarihsel süreçte geçirdiği evrimin ele alınacağı bu çalışmada, köy ve yakın çevresinin sosyal, kültürel ve ekonomik yaşamı ele alınmıştır.

Çalışmanın ilk bölümünde köydeki yerleşik yaşamın ilk izleri üzerinde durulmuştur. Bu noktada başta bölgede halen devam eden arkeolojik çalışmalarda ele geçirilen bulgulara dair uzman değerlendirmelerine bakılmıştır. Ayrıca bölge hakkında bilgi veren antik dönem kronikleriyle arkeolojik buluntulara dair değerlendirmeler arasında mukayese yapılmıştır. Bu değerlendirmelerden yola çıkılarak en azından köydeki ilk yerleşimin nereye kadar gidebileceği üzerinde tahminlerde bulunulmuştur. Çalışmanın sonraki bölümlerinde Gümenek ve çevresinin tarihsel süreçte etkilendiği hadiselerle yer verilerek bölgede yaşanan olayların oluşturduğu etkinin sosyolojik ve ekonomik yönleri değerlendirilmiştir. Geçmişten günümüze değişen nüfus yapısı, idari yapısı ve kültürel formları irdelenmiş ve sözü edilen değişimlerin temel dinamikleri ortaya konulmuştur. Bununla birlikte yakın çevresi üzerinde bıraktığı etkilerin de üzerinde durulmuştur. Çalışmanın sonuç bölümünde ise Gümenek ile alakalı elde edilen veriler değerlendirilmiştir. Bu bölümde varılacak yargılar çalışmanın esasını teşkil etmiştir.

Çalışmada bölgeye ait gerçek ve temsili nitelikte görsellere yer verilerek monografiye zenginlik katılması amaçlanmıştır. Belli bir zaman aralığında boğulmadan kronolojiye sadık kalınarak Gümenek Köyü'nün çok yönlü bir tarih monografisi ortaya konulmaya çalışılmıştır.

“Gümenek” Kelimesinin Etimolojik Kökeni

Tarihsel süreçte farklı isimlerle anılan Gümenek'in literatürde kabul edilen ilk adı *Komana*'dır (Comana Pontica). Daha sonraki dönemlerde bu isim üzerinden

Çalışmalar”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Antropoloji Dergisi*, sayı 12, (1980), s. 254-267.

² Ayhan Karakaş, “Köy ve Şehir Monografilerinin Halk Kültürünün Korunup Aktarılmasına Katkıları”, *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15/2 (2006), s. 243.

telaffuz değişikliği yaşanmış ve köye ithafen birden çok isim türetilmiştir. Bunlardan en bilineni *Komanat* ve *Komanak*'tır. Bölgeye neden Komana denildiği hususunda ise çok sayıda rivayet bulunmaktadır. Charles Texier, Komana kelimesini Yunan mitolojisine dayandırmış ve “*Komana adı, Oreste'nin Küçük Asya'daki ikametini akla getiren bir addır. Bu mitoloji kahramanı Diana'ya bir tapınak adayarak saçlarını ona vakfetti ve şehrin adı Komana oldu. Bu Yunan masalı, bütün Yunan tarihçilerinin Asya hakkındaki asılsız tarihlerine dayanır.*” demiştir³. Bununla birlikte Komana ismini Kuman Türklerine atfeden kaynaklar da mevcuttur. Gerçekliği tartışılabilir ve zayıf nitelikte olan bu kaynaklar M.Ö. 1118-1093 tarihleri arasında Sinop'tan Batum'a kadar olan bir coğrafyada Kumanların bir devlet kurduğunu ve başkentinin de Komana olduğu öne sürülmüştür. Komana isminin de aslında Kuman şehri anlamına gelen *Kumana*'dan türediği, hatta bölgede ilk yerleşimi Kumanların kurdukları iddia edilmiştir⁴.

Gümenek isminin Komana kelimesinden türediği kuvvetli bir ihtimaldir. Kelimenin etimolojik yapısı bu kanaati güçlendirmektedir. Pontus dili kökenli olduğu belli olan Komana kelimesinin tarihsel süreç içerisinde burada yaşayan toplulukların telaffuz farklılıklarının etkisiyle günümüzdeki şeklini almıştır diyebiliriz. Nitekim bölgede Ermeni nüfusun yaşadığı bilinmekle beraber Ermenicede “-cık” ekinin karşılığı olan “-ag” ekinin Komana kelimesinin sonuna eklenmesiyle isim Komanak'a dönüşmüş ve anlamca *Komanacık* şeklinde karşılık bulmuş olabilir. Böylece Türklerin zaman içerisinde Komanak'ı Gümenek şeklinde telaffuz etmesi kuvvetli bir ihtimal gibi görünmektedir⁵. Bununla birlikte Gümenek kelimesi etimolojik olarak Türkçenin dil yapısıyla da uyumluluk göstermektedir. Nitekim Türkçede bir kelimenin sonuna eklenen “-enek” eki çoğunlukla bir yeri nitelemektedir. Buna örnek olarak; biç-enek (biçilen yer), göç-enek (göçülen yer) kelimeleri gösterilebilir. Bu örneklerden hareketle Gümenek adının *gömülen yer* anlamına gelen göm-enek kelimesinden türemiş olabileceği de ihtimal dâhilindedir⁶.

Gümenek adının zikredildiği en erken kaynak *Danışmendname*'nin eski bir kopyası olan Arif Âli nüshasıdır. Söz konusu eserde yerleşim için hem Gümenek

3 Charles Texier, *Küçük Asya Tarihi ve Arkeolojisi III*, çev. Ali Suat, Ankara 2002, s. 161.

4 Necati Demir, *Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi'nin Tarihi Alt Yapısı (Tarih- Etnik Yapı-Dil- Kültür)*, Ankara 2005, s. 43.

5 Özhan Öztürk, *Karadeniz: Ansiklopedik Sözlük II*, İstanbul 2005, s. 699.

6 Necati Demir, *Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi'nin Tarihi Alt Yapısı (Tarih- Etnik Yapı-Dil- Kültür)*, s. 44.

hem de Sisiyye isimleri bir arada kullanılmıştır⁷. Bölgeye neden Sisiyye denildiği bilinmemektedir. Bir iddiaya göre yerleşime Sisiyye adını Van ve Ani havalisinden göç eden Ermeniler vermiştir⁸. Sisiyye, Danişmendname'nin Arif Âli nüshasından başka bir yerde geçmese de bu ismin kökeniyle yakından alakalı bir şekilde 17. yüzyılın başlarında Tokat'a gelen Tavernier'in, Gümenek için Şarklı Köy (Charklykeui) tabirini kullanması şaşırtıcıdır⁹.

Osmanlı dönemine ait resmi evraklar içerisinde Gümenek adına ilk olarak 17. yüzyıla ait avarız kayıtlarında rastlanılmıştır. Bunların dışında evraklarda çoğunlukla *Komanat* isminin tercih edildiği görülmektedir¹⁰. Cumhuriyet sonrası dönemde ise Komanat ismi resmiyette bir süre kullanılmaya devam etmiştir¹¹. Buradan Gümenek adının resmiyette bir karşılığının olmadığı ve yalnızca yerel bir telaffuz olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Gümenek'te Yerleşik Yaşamın İlk İzleri

Yerleşim sınırları içerisinde yer alan Hamamtepe Höyüğü ve bölgedeki birçok mimari yapı bölgenin geçmişi hakkında fikir sunulmasına yardımcı olmaktadır. 2004-2008 yılları arasında Deniz Burcu Erciyas öncülüğünde bölgede gerçekleştirilen yüzey araştırmalarında yerleşik yaşamın etki alanı tespit edilmeye çalışılmıştır. 2009 yılında ise Hamamtepe Höyüğü'nde arkeolojik kazı çalışmaları başlamıştır¹². Çalışmalar günümüzde halen devam etmektedir¹³.

Yerleşimin antik dönemlerdeki adı Komana'dır. Bununla birlikte Anadolu'da *Komana* adını taşıyan iki ayrı şehir bulunmaktadır. Birisi Kapadokya Komana'sı (Tufanbeyli-Şar) diğeri ise Pontus Komana'sı'dır (Gümenek). Kapadokya Komana'sı, kutsal şehir anlamına gelen *Hierapolis* ismiyle de anılmaktadır. Bununla birlikte her iki yerleşimin de birbiriyle ilişkisi bulunmaktadır¹⁴. Komana ile ilgili

7 Ali Akar, "Bir Danişmennâme Nüshası: Mirkâtü'l Cihâd", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, sayı 122 (1999), s. 211.

8 Necati Demir, *Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi'nin Tarihi Altı Yapısı (Tarih- Etnik Yapı-Dil- Kültür)*, s. 43.

9 J. B. Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, çev. Ali Berktaş, Teoman Tunçdoğan, İstanbul 2006, s. 53.

10 Ali Açıklık, *Changes In Settlement Patterns, Population And Society In North Central Anatolia: A Case Study Of The District (Kaza) Of Tokat (1574-1643)*, Doktora Tezi, University Of Manchester Department Of Middle Eastern Studies, Manchester 1999, s. 300.

11 Bkz. Görsel 7.

12 Bkz. Görsel 1.

13 D. Burcu Erciyas, Mustafa N. Tatbul, "15 Yıllık Arkeolojik Araştırmaların Işığında Komana", *Tokat'ın Antik Yerleşimleri Sempozyumu Bildirileri*, ed. D. Burcu Erciyas, Mustafa N. Tatbul, Ankara 2020, s. 47.

14 Deniz Yıldızturan, "Helenistik Dönem'den Geç Antik Çağ'a Kadar Kataonia Bölgesi", *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Der-*

en eski buluntulara Hitit yazıtlarında rastlanılmaktadır. Hitit Kralı II. Murşili'ye atfedilen yazıtlarda babası I. Şuppiluliuma'nın kışı Komana'da geçirdiğinden bahsedilmiştir¹⁵. Fakat burada kastedilen yerin Kapadokya Komana'sı mı yoksa Pontus Komana'sı mı olduğu belli değildir¹⁶.

Antik dönemlerde aynı adı taşıyan iki kentin bulunması araştırma odaklı literatür taramalarında güçlükler neden olabilmektedir. Dahası her iki kentin de yalnızca aynı adı taşımakla kalmayıp aynı niteliklere de sahip olması zorluğu daha da artırmaktadır. Zira Kapadokya Komana'sı ve Pontus Komana'sı antik dönemlerde birbiriyle bağıntıları olan kentlerdi. Nitekim bu şehirler Tanrıça Mâ kültünün merkezi olup Enyo ayinlerine ev sahipliği yapmaktaydılar. Statü ve yönetimleri de aynı özellikleri taşıyordu. Texier, Bizanslı tarihçi Prokopius'u referans alarak Pontus Komana'sının *Kapadokya Komana'sı* ile benzer niteliklere sahip olduğunu ve Gümenek'te bulunan Komana'nın Kapadokya Komana'sı tarafından kurulduğunu iddia etmiştir¹⁷. Nitekim Strabon da Texier'in iddialarını destekler nitelikte şu ifadeleri kullanır:

“Phanarolia'nın üst tarafında, Büyük Kappadokia'daki kentle aynı ismi taşıyan ve o kentteki aynı tanrıçaya vakfedilmiş bulunan Pontos Komana'sı bulunur ve diyebilirim ki, burada oturanların, özellikle bundan evvelki krallar zamanında, kurban törenlerinin uygulaması, kutsal inanışları ve rahiplerine karşı olan saygıları (Kappadokia Komana'sındaki gibi) hemen hemen aynıydı. O zamanlarda tanrıçanın yılda iki defa yapılan “eksodos”¹⁸unda rahip bir taç giyer ve onur sırasında kraldan sonra gelirdi¹⁹.”

Bölge bir süre Pers hâkimiyeti altında kalmış ve bu dönemde açılan ticaret yolları sayesinde oldukça zenginleşmiştir. Büyük İskender'in Anadolu'daki Pers topraklarını ele geçirmesiyle Helen Krallığı'nın hükmü altına girmiştir. Fakat Büyük İskender'in ölümünden sonra buradaki Helen hâkimiyeti son bulmuştur. Daha sonra bölgede 200 yıl sürecek Pontus Krallığı dönemi başlamıştır²⁰.

gisi, S. 52, (2021), s. 220.

15 Tokat İl Yıllığı 1967, s. 28.

16 “Komana kenti birçok bilim insanı tarafından Hitit Dönemi'ndeki Kizzuwatna'nın ana metropolü olan Kummani ile özdeşleştirilmiştir. Kummani, adından da anlaşılacağı gibi kutsal bir şehirdi. Hurri-Luvi dilinde Kumme-/i- “kutsal” anlamına gelmektedir.” (Yıldızturan, *agm.*, s. 220).

17 Charles Texier, *Küçük Asya Tarihi ve Arkeolojisi III*, s. 162.

18 Kutsal Prosesyonlar.

19 Strabon, *Geographika: Antik Anadolu Coğrafyası (Kitap: XII-XIII-XIV)*, çev. Adnan Mepman, İstanbul 2018, s. 44.

20 Alperen Karaca, *Tokat'ta Ticari Yaşam ve XVIII.-XIX. Yüzyıllarda Ticari Mekânların İktisadi Yansımaları*, Yüksek Lisans Tezi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Tokat 2022, s. 37.

Görsel 1: Antik Komana (Gümenek) yerleşkesinin 2000 yıl önceki görünümüne ait temsili bir kartpostal¹

¹ Ersal Yavi, *Yağlı-boya Resimlerle Tokat İlinin 5000 Yıllık Medeniyet Tarihi*, Tokat 1987, s. 6.

Helenistik dönemde Komana bir tapınak devleti statüsüne sahiptir. Bu yapı Dazimonitis'i²¹ de kapsayan geniş bir araziye hükmü altında tutmaktaydı. Kent, Mâ Tapınağı'nın başrahibi tarafından idare ediliyordu. Başrahipler krallar tarafından atanırlardı. Bununla birlikte taç giyerler ve statü olarak krallardan sonra gelirlerdi. Başrahipler yalnızca dini ve idari sorumluluğa sahip yöneticiler olmayıp aynı zamanda tapınağa ait arazilerin işlenip oralardan elde edilen geliri de kontrol

²¹ Kazova.

etmekle yükümlüydüler. Kral ve halk arasında köprü görevi görmekteydiler. Bu yüzden halka karşı başrahiplerin yaptırım gücü kraldan daha fazla olmuştur²².

Literatüre *Mithridatis Savaşları* olarak geçen Anadolu'daki Roma-Pontus mücadelesinden Pontus Komana'sı doğrudan etkilenmiştir. Pontus kralı VI. Mithridatis Eupator, Roma ordusu karşısında yenik düşmesi üzerine geri çekilmek zorunda kalmıştır. Roma ordusu Pontus kralını antik Komana şehrine kadar takip etmiştir. Komana'ya kadar geri çekilen Mithridatis, burada Roma ordusuna karşı bir kez daha mevzi almıştır. Bunu fark eden Roma ordusu ise nehrin²³ karşı yakasına konuşlanmıştır. Mithridatis'ten saldırı emri alan Pontus askerleri köprüden karşıya geçtikleri sırada köprü'nün ahşap olması nedeniyle çökmesine neden olmuşlardır (M.Ö. 68). Mithridatis'in bu stratejik hatası yüzünden birçok Pontus askeri telef olmuş bir kısmı da Roma ordusuna karşı savunmasız hale gelmiştir. Böylece Roma askerleri kısa sürede Komana'yı ele geçirebilmişlerdir²⁴.

Roma döneminde Komana'nın tapınak devleti statüsü devam etmiştir. Bu durum kent için jeostratejik öneminin yanı sıra jeopolitik açıdan da önemli bir kent olduğunu göstermektedir. Strabon, akrabası Dorylaos'un VI. Mithridatis zamanında Komana başrahibi olduğundan ve krallığı Romalılara karşı kısıktığından bahsetmiştir²⁵. Buradan Komana'daki dini otoritenin ilk başlarda Roma'dan rahatsız olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Komana'daki iç karışıklıklar Roma'nın burayı daha kolay ele geçirmesini sağlamıştır²⁶.

Komana'yı VI. Mithridatis'ten alan Roma ordusu komutanı Pompeius ilk olarak başrahiplik makamına Arkhelaos'u atamıştır. Daha sonra tapınak arazisini genişleterek burada yaşayan halkın başrahibe itaat etmelerini emretmiştir. Arkhelaos

22 Strabon, *Geographika: Antik Anadolu Coğrafyası (Kitap: XII-XIII-XIV)*, s. 32-33.

23 Yeşilirmak ya da antik dönemdeki adıyla İris.

24 Cassios Dio, *Roman History*; çev. Ernest Cary, C. 36-40, Harvard Heinemann 1914, s. 10.

25 Strabon, *Geographika: Antik Anadolu Coğrafyası (Kitap: XII-XIII-XIV)*, s. 44.

26 "Bundan önce annemin büyük babası olan taktikçi Dorylaos ve bunun yeğeni ve Philetairos'un oğlu olan ikinci bir Dorylaos'tan söz etmiş ve onun Eupator'dan birçok onurlu payeler ve bunların en onurlusu olan Komana Başrahipliği'ni almış olduğunu ve krallığı Romalılara karşı ayaklandırıken yakalandığını söylemişim. Bu olaydan sonra o, mevkini ve ailesi de saygınlığını yitirmiştir. Fakat bundan sonra, annemin amcası Moaphernes, krallığın dağılmasından hemen biraz sonra sıvrılmış; fakat bu yüzden hem kendisinin, hem de akrabalarının kralla araları açılmıştı. Lucullus'la arasındaki savaşın kötüye gittiğini gören kralın, kuzeni Tibios'la Tibios'un oğlu Theophilos'u öldürmüş olmasına kızan ve hem onların hem de kendi öcünü almya koyulan anne tarafından büyük babamla daha başkaları krala karşı gelmişlerdi; ve büyük babam, Lucullus'la gizli anlaşma yaparak on beş garnizonun krala karşı ayaklanmasına neden olmuştu. Bu hizmetlere karşılık her ne kadar büyük sözler verilmişse de, savaşın yönetimini Pompeius, Lucullus'tan devir alınca, aralarında doğan düşmanlıktan dolayı, Lucullus'a herhangi bir şekilde yardım yapmış olanları da düşman kabul etmiştir. Çok büyük bir zafer kazanmış olan Pompeius, savaşı bitirip vatanına dönünce, Senatus, bir kimse savaşı böylesine başarıyla sona erdirmişken, bunun ganimet ve ödül dağıtımının başkasına bırakılmasının doğru olamayacağı düşüncesiyle, Lucullus'un bazı Pontoslulara vaad ettiği onurları onaylamadı." (Strabon, *Geographika: Antik Anadolu Coğrafyası (Kitap: XII-XIII-XIV)*, s. 44-45).

os'un ölümünden sonra başrahiplik makamına oğlu atanmıştır. Lykomedes zamanında tapınak arazisi tekrar genişletilmiştir. Lykomedes'ten sonra ise Komana başrahipliğine Caesar tarafından Dyteutos atanmıştır²⁷.

Roma döneminde Komana, kalabalık ve zengin bir kent haline gelmiştir. Ermenistan'dan buraya gelen tacirler için önemli bir ticaret merkezi olmuştur. Kentte yılın belli dönemlerinde tanrıça adına festivaller düzenlenmekte ve civar kentlerden çok sayıda ziyaretçi ağırlanmaktadır. Bununla birlikte kent, kendisini Aphrodite'e adanmış çok sayıda tapınak fahişesini barındırdığı için ziyaretçiler nezdinde aynı zamanda bir dinlenme yeri olmasıyla da bilinmektedir²⁸.

Hristiyanlığın yayılmasıyla birlikte yerleşim, tapınak devleti niteliğini zaman içerisinde kaybetmiştir. Büyük ve popüler bir pagan tapınağına ev sahipliği yapan kentin pagan sakinleri ilk Hristiyan mühtedilerine yönelik oldukça ağır baskılar uygulamışlardır. Baskı ortamına dayanamayan Hristiyan mühtediler on kilometre uzaklıkta bulunan bugün ki Tokat Kalesi'nin eteklerine yerleşmiş ve Tokat şehrinin ilk sakinleri olarak kalenin de temellerini atmışlardır²⁹. Komana bu süreçte bir miktar nüfus kaybı yaşamış ve görece küçülmüştür. Zaman içerisinde kentte paganların etkinliği kayboldu da Mâ Tapınağı etrafında gelişen inanç mevhumu yeni dinle iç içe geçerek canlılığını korumaya devam etmiştir. Böylece kent kutsiyetini uzunca bir süre daha devam etmeyi başarmıştır. M.S. 350 civarında bölgeye ilk piskopos gelmiş (Saint Basilicus) ve ilk manastırlar kurulmaya başlanmıştır³⁰. Kilise ve şapel gibi dini yapıların sayısı çoğalmış ve kısa sürede dindar Hristiyanların çekim merkezi haline gelmiştir³¹.

Bizans döneminde Komana her ne kadar şehir/tapınak devleti niteliğini kaybetmiş olsa da merkezi otoritenin kentte sağlanamadığı görülmektedir³². Bu durum güvenlik zafiyetine yol açmış ve yerleşimin yağma ve istilalara açık hale gelme-

27 Strabon, *Geographika: Antik Anadolu Coğrafyası (Kitap: XII-XIII-XIV)*, s. 45-47.

28 Strabon, *Geographika: Antik Anadolu Coğrafyası (Kitap: XII-XIII-XIV)*, s. 47.

29 Charles Texier, *Küçük Asya Tarihi ve Arkeolojisi III*, s. 165.

30 Deniz Burcu Erciyas, "Hellenistik'ten Osmanlı'ya Pontos ve Komana'nın Tarihsel Coğrafyası", *Komana Orta Çağ Yerleşimi*, ed. D. Burcu Erciyas, Mustafa N. Tatbul, İstanbul 2015, s. 233.

31 Tarihsel süreçte Gümenek'in bir parçası olarak görülen Bizeri Köyü'nde bulunan Vosgeperan ya da diğer adıyla Saint Chrysostom Manastırı bölgede haç yortularıyla tanınmıştır. Manastırda din adamlarının yanı sıra evsiz ya da sahipsiz kimseler de barınmaktadırlar. Ayrıca bölge halkı buraya getirilen sakat ve hasta kimselerin iyileştiğine inanıyorlardı. Buna sadece Hristiyan kesim değil aynı zamanda bölgedeki Müslümanlar da inanmaktaydılar. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Nüfus Defterleri (NFS.d)*, nr. 2453, s. 40; Agop Arslanyan, *Adım Agop Memleketim Tokat*, İstanbul 2017, s. 16, 187; Paul of Aleppo, *The Travels of Macarius*, çev. F. C. Belfour, c. 2, London 1836, s. 441-442; Bkz. Görsel 3.

32 Deniz Burcu Erciyas, "Hellenistik'ten Osmanlı'ya Pontos ve Komana'nın Tarihsel Coğrafyası", *Komana Orta Çağ Yerleşimi*, s. 50.

sine neden olmuştur. Günümüzde yapılan kazı çalışmalarından elde edilen buluntulardan yola çıkarak yerleşimin korunaklı hale gelmesi amacıyla Orta Bizans döneminde surlarla çevrildiği anlaşılmaktadır³³.

Türklerin Gümenek'e Yerleşmesi

Türklerin bölgeye ilk gelişleri 11. yüzyılın sonlarına rastlamaktadır. Danişmend-name'de Türklerin Gümenek'e gelme süreciyle alakalı mübalağalı ve ayrıntılı bilgiler sunulmaktadır. Burada yer alan bilgilere göre Türklerin Gümenek'e geldiği sırada büyük ve muazzam bir şehirdir ve içerisinde sayısız papazın bulunduğu büyük bir kilise vardır. Kaynakta geçen "üç yüz altmış çan" ibaresi mübalağalı bir rakam gibi görünse de o sıralarda Gümenek ve çevresinde çok sayıda kilisenin bulunduğunu göstermektedir³⁴.

Türklerin bölgeye gelişi Danişmend akınları sayesinde gerçekleşmiştir. 1071 Malazgirt Savaşı'ndan sonra Anadolu'daki ilerleyişi devam ettirmek adına birçok Selçuklu komutanı müstakil olarak fütuh hareketlerine girişmiştir. Kendisi de bir Selçuklu komutanı olan Danişmend Melik Ahmed Gazi, 1072 civarında Amasya'da Danişmendli Beyliği'nin temellerini atmış ve kısa sürede yakın çevresinde siyasi hâkimiyetini kurarak etki alanını genişletmiştir³⁵. 1081 dolaylarında Gümenek'e üç ayrı akın düzenlemiştir. İlkinde savaş iki gün iki gece sürmüş ve Danişmendliler şehri ele geçirmeyi başarmıştır. İki günde şehir halkından birçoğu öldürülmüş, diğerleri de korkularından Müslüman olmuş ve Danişmendli hâkimiyetini kabul etmişlerdir. Melik Gazi'nin emriyle Gümenek'teki kiliseler yıkılmış ve yerine mescitler kurulmuştur. Halka İslam'ın gerekliliklerini öğretmek için şehre kadı, imam ve hatip tayin edilmiştir³⁶. Danişmend Gazi, Gümenek'te düzeni tesis ettikten sonra şehrin idaresini Hasan İbn-i Eyyüb'e bırakarak Tokat'a geçmiştir. Fakat kısa süre sonra Gümenek halkı tekrar eski dinine dönmüş

33 Yunus Emre Karasu, *Komana Anadolu Selçuklu Çağı Seramikleri*, Doktora Tezi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Ankara 2020, s. 36.

34 "Melik o şehre baktı. Gördü ki bir büyük, muazzam şehirdir. Kalesinin önünde bir büyük köprü var. Altından bir deniz misali nehir akar, şehrin içine uğrar. O şehrin önünde kaleye benzeyen bir kilise vardır. İçinde hesapsız papaz vardır..." (Necati Demir, *Danişmend Gazi Destanı*, Ankara 2012, s. 136-137).

35 Danişmend Melik Ahmed Gazi hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Rabia Uçkun, "Melik Danişmend Gazi'nin Tarihi ve Efsanevi Şahsiyeti Üzerine", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, sayı 2 (1997), s. 257-266.

36 Demir, *Danişmend Gazi Destanı*, s. 141.

ve isyan etmiştir. Hatta Tokat'a saldırarak şehri harap etmişlerdir³⁷. Bunu işiten Danişmend Gazi, kalabalık bir ordu ile Gümenek'i tekrardan kuşatmıştır. Dinini terk ederek isyan edenlerin birçoğunu öldürmüş, kalanları ise af diledikleri için bırakmıştır. Daha sonra şehre tekrar imam ve hatip tayin etmiş ama bu sefer de tedbir amaçlı Gümenek'in etrafına bin tane gözcü yerleştirmiştir³⁸.

Bu süreçte Gümenek halkı her ne kadar İslam'ı kabul etmiş gibi görünse de bunun zoraki gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır. Nitekim Danişmendname'de halka zorla namaz kıldırıldığından ve dini emirlere riayet etmeyenlere ağır cezalar verildiğinden bahsedilmektedir³⁹. Bu durum Danişmendli otoritesinin baskıyla sağlanabildiğini göstermektedir. Ayrıca Gümenek'te iskân edilen Türk sayısının da oldukça düşük olduğu anlaşılmaktadır. Bu zafiyetin farkına varan Bizans yönetimi burayı tekrar ele geçirebilmek için askeri hazırlıklara girişmiştir. Kısa süre içerisinde Gümenek'i kuşatan Bizans askerleri, kentteki Rumların da yardımıyla burayı ele geçirmeyi başarmışlardır. Bu sırada şehre iskân edilen Müslüman ahalie baskı ve katli uygulamaları yapılmıştır⁴⁰.

Bizans ordusu, Gümenek'i ele geçirdikten hemen sonra Tokat şehrini kuşatmıştır⁴¹. Bunun üzerine tekrar karşılıklı vuruşmalar gerçekleşmiş ve Tokat'ta Türk hâkimiyeti yeniden sağlanmıştır. Ancak Gümenek'in tekrar ele geçirilmesi biraz uzun sürmüştür. Danişmendname'de geçen ilginç bir anekdotta Gümenek'in Türkler tarafından kuşatıldığı bir sırada bölgede büyük bir sel felaketi yaşandığından ve şehrin, halkıyla beraber harap olduğundan bahsedilmektedir. Bu felaket sonrasında yerleşimde yalnızca bir mahalle halkı kalmış ve onlarda bu felaketi ilahi bir ikaza yorumlayarak Danişmend Gazi'ye sığınmıştır. Kısa süreli vuruşmalardan sonra bölgede Türk hâkimiyeti kesinleşmiş ve şehir sonunda kontrol altına alınmıştır⁴².

37 "... Abdurrahman ileri geldi: "Adam gönderip Dükiyye'den mançlık getirelim" dedi. Melik ve gaziler uygun gördüler, derhal mektup yazıp Abdurrahman'ı gönderdiler. Yüz kişi ile Abdurrahman Dükiyye'ye yöneldi. Bir gün Dükiyye'ye ulaştı, gördü ki Dükiyye'nin ribatı harap olmuş. Şehir halkı kaleye çıkmış. Kale kapısına geldi, kendini tanıttı. Kapıyı açtılar. "Bu şehri kim harap etti?" dedi. Söylediler "Sisiyye yani Gümenek halkı tekrar isyan etti: "Melik Danişmend'i Nastor yenmiş, kaçırmış" diye haber işittiler. İslam dininden dönüp Sisiyye içinde ne kadar imam ve hatip varsa kırdılar. Sonra buraya geldiler. Şehri harap edip yıktılar" dediler..." (Demir, *Danişmend Gazi Destanı*, s. 141).

38 Demir, *Danişmend Gazi Destanı*, s. 169.

39 Demir, *Danişmend Gazi Destanı*, s. 240.

40 Demir, *Danişmend Gazi Destanı*, s. 242.

41 Demir, *Danişmend Gazi Destanı*, s. 241.

42 Danişmendname'de bu durum şöyle anlatılmaktadır: "Hiç beklenmeyen bir anda o taraftan iki bin düşman gelip Melik'in at sürüstünü götürdü. Bu haber Melik'e ulaştı. Çok huzursuz oldu. Derhâl Hazret-i Resul'ün duasını okudu. Sonra Gümenek halkına dua etti. Tanrı onun duasını kabul etti. O gece Melik rüyasında nur yüzlü yaşlı bir kişinin geldiğini gördü. Sakalı göğsüne inmiş, söyledi: "Ben Abdülvehhâb Gazi'yim.

Anadolu'daki siyasi birliği sağlama amacı güden Anadolu Selçuklu Devleti hükümdarı Sultan II. Kılıç Arslan, Danişmendli topraklarına birtakım seferler düzenlemiştir. Danişmendlilerin başında bu dönemde Melik Zünnun bulunmaktaydı. Melik Zünnun'un beyliğin başına geçtiği dönemde iç karışıklıklar ve bölünmeler yaşanmaktaydı. Bunun farkında olan II. Kılıç Arslan 1173'te Danişmendlilerin üzerine yürümüştür. II. Kılıçarslan'ın karşısında dayanamayacağını anlayan Melik Zünnun, beyliğini ilan ettiği Sivas'tan Niksar'a çekilmiş ve Selçuklulara karşı Atabeğ Nureddin Zengî'den yardım istemiştir. Zengî onun bu talebini olumlu karşılamış ve komutanlarından Abdü'l Mesih'i tam teçhizatlı üç bin askerle Melik Zünnun'a yardıma göndermiştir. Zünnun'un bu hamlesi kısa süreliğine de olsa Selçukluları durdurmaya yetmiştir. Fakat Nureddin Zengî'nin 1175 yılında ölmesiyle Sultan II. Kılıç Arslan tekrar harekete geçmiş ve kısa süre içerisinde Gümenek'in de içerisinde bulunduğu Danişmendli şehirlerini ele geçirmiştir. Bunun üzerine Bizans'a sığınan Melik Zünnun, imparator Manuel'den kendisine yardım talebinde bulunmuştur. İmparator Manuel, otuz bin kişilik bir ordu hazırlayarak Amasya'da bulunan Selçuklu ordusunun üzerine göndermiştir. Ancak Selçukluların psikolojik üstünlüğü ellerinde tutmaları bu girişimi sonuçsuz bırakmıştır⁴³.

13. yüzyılın ortalarından itibaren Moğol istilalarına maruz kalan Selçuklu şehirlerinde otorite boşluğu yaşanmış ve birçok yer boşaltılmak zorunda kalmıştır. Bu dönemlerde Gümenek'in konumunu koruduğu ve yerleşik yaşamın devam ettiği görülmektedir. Fakat buna rağmen stratejik konumunu da yavaş yavaş yitirdiği ve cazibenin tümüyle Gümenek'ten Tokat'a kaydığı söylenebilir. 13. yüzyılın ortalarında İlhanlı etkisi altına giren Gümenek küçük bir kasaba görünümündedir⁴⁴. Bu sıralarda yerleşim, Eretna Beyliği sınırları içerisinde yer alıyordu. Eretna Beyi Alâeddin Ali Bey 1381'de vefat edince yerine 7 yaşındaki oğlu II. Meh-

Yarın ordunu bu ovardan uzaklaştır. Yüksek dağlara çıkın. Tanrı, Gümenek halkına hisim verecek. Bugün onları helak edecek." Melik uyandı, durumu askerlere anlattı. Göçüp yüksek dağlara çıktılar. O ovada hiç Müslüman kalmadı. Bir sonraki gün öğleye yakın gökyüzünü bulut kapladı, gürültü oldu. Geceye kadar yıldırımlar düştü. Gecenin bir yarısı geçmişti. Nuh tufanı gibi yağmurlar yağdı. Dağlar gibi seller oldu. Tanrı'nın emriyle Gümenek halkı olanlardan habersiz uyuyordu. Şehir sel bastı. O şehrin içinde ne varsa sel götürdü. Ancak beş yüz ev kaldı. Onlar da kâfirlikten dönüp tövbe etmişlerdi. Fakat kâfirlerden korktukları için bunu saklamışlardı. O kıyamet gecesi geçtikten sonra sabah oldu. Tanrı'nın emriyle yağmur dindi. Melik'e haber verdiler ki Gümenek halkını sel aldı. Melik işitince sevindi. Rum'a bir haber yayıldı: "Gümenek halkını sel aldı, şehir harap oldu" dediler. Bütün âlem şaşırıp kaldı. O şehirde ancak bir mahalle kaldı. Selden kurtulan halk Melik'in yanına gelip Müslüman oldu. Melik onlara dua etti. Sonra Melik, Tokat halkına söyledi: "Bundan sonra Gümenek halkından korkmayın" dedi. Derhâl Melik buyurdu, yine mescidler, medreseler inşa ettiler." (Demir, *Danişmend Gazi Destanı*, s. 299-300).

43 Abdülkerim Özaydın, "Danişmendliler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C. 8, Ankara 1993, s. 472-473.

44 Hamdullah El-Müstevfî, *Nizhetül Kulub: The Geographical Part of The Nuzhat-Al-Qulub*, çev. G. Le Strange, Londra 1919, s. 97.

Hamamtepe Höyüğünde yapılan kazı çalışmalarında elde edilen bir sikke buluntusu. Sikkenin arka yüzüne Mâ Tapınağı'nın işlendiği görülmektedir.

med beyliğinin başına geçmiştir. Yaşının küçük olması nedeniyle Şebinkarahisar beyi Kılıç Arslan naip olmuş ve beyliği kontrol altına almıştır. Bu süreçte Eretina Beyliği'nden kopup müstakil hareket etmeye başlayan Kadı Burhaneddin, Kılıç Arslan'dan Tokat'ı istemiş; eğer Tokat'ın ve-

rilme imkânı yoksa Komanat'ı talep etmiştir⁴⁵. Kılıç Arslan Kadı Burhaneddin'in bu talebini olumlu karşılamamıştır. Bunun üzerine Kılıç Arslan'la iktidar mücadelesine girişen Kadı Burhaneddin, Kılıç Arslan'ı öldürmeyi başarmış ve naipliğe geçmiştir. Kısa süre sonra ise Sivas'ta bağımsızlığını, ilan ederek adına hutbe okutturmuştur⁴⁶. Bölgede hâkimiyetini güçlü tutmak isteyen Kadı Burhaneddin, hükümdarlık döneminin bir kısmını Gümenek'te ve Tokat'ta geçirmiştir. Gümenek'in imar edilmesine yönelik emirler vermiştir⁴⁷. Onun adil yönetiminden memnun kalan Gümenek halkı Kadı Burhaneddin'i oldukça çok sevmiş olacak ki Amasya Emiri Ahmed'in şehri ele geçirmesinden sonra onun idaresini kabul etmeyerek isyan etmiş ve kendi iradeleriyle Kadı Burhaneddin'in hükmü altına girmişlerdir. Gümenek halkının kendisinden yana tavır aldığını gören Kadı Burhaneddin, bu dönemde Gümenek'te iskân çalışması başlatmıştır. Tokat'ta idaresini kabul etmeyen eşraftan kimseleri Gümenek'e yerleştirmiş ve böylece hem buranın cazibesini artırmayı hem de Tokat'taki etkinliğini artırmayı amaçlamıştır⁴⁸. Onun ölümünden sonra bölgede istikrarsızlık başlamış ve halkın da talebiyle bölgede Osmanlı hâkimiyeti başlamıştır⁴⁹.

45 Aziz B. Erdeşir-i Esterâbâdi, *Bezm u Rezm*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara 2014, s. 196.

46 Esterâbâdi, *Bezm u Rezm*, s. 205-223.

47 Esterâbâdi, *Bezm u Rezm*, s. 272.

48 İsmail Turan, *Ortaçağ'da Tokat (XII-XIV. Yüzyıllar)*, Ankara 2022, s. 147-149.

49 Ali Açıkkel, "Tokat", *DİA*, 41, İstanbul 2012, s. 224.

Dini, Kültürel ve Ekonomik Yaşam

Gümenek, antik dönemlerde kutsal bir pagan tapınağına ev sahipliği yapması nedeniyle dini ve kültürel açıdan önemli bir kült merkezi haline gelmiştir. Burası bir şehir/tapınak devleti olması nedeniyle önemli bir ziyaret yeri olarak kabul edilmiştir. Ana tanrıça Mâ'ya atfedilen ve yılda iki kez düzenlenen panayır ve festivaller sayesinde cazibe merkezi haline gelmiştir. Yerleşimin Nikomedia-Satala anayolu üzerinde konumlanmış olması nedeniyle ticaret oldukça gelişmiştir⁵⁰. Bugün halk arasında şarapçı yolu olarak isimlendirilen ve Asya'dan gelen antik ticaret yollarının bir uzantısı olduğu düşünülen bu yol güzergâhı günümüzde halen canlılığını korumaktadır⁵¹.

Strabon, ünlü *Coğrafya* adlı eserinde buradaki dini, kültürel ve ekonomik yaşamdan şöyle bahsetmektedir:

“Şimdi Komana kalabalık bir kenttir ve Armenia'dan gelen halk için önemli bir ticaret merkezidir ve tanrıçanın “*eksodos*”u zamanında festivale katılmak için kentlerden, kasabalardan, her yerden kadınlar ve erkekler hep birlikte burada toplanırlar. Belirli bazı kişiler vardır ki bir yemine uyarak daima orada yaşarlar, tanrıça onuruna kurban keserler. Yerli halk lüks içinde yaşar ve toprakları bağlarla doludur ve çoğu, kendini tanrıçaya vakfetmiş olan vücutlarından kazanç sağlayan kadınlardır. Bir bakıma kent küçük Korinthos gibidir. Çünkü orada da Aphrodite için kutsal olan kurtizanlar çok olduğundan pek çok yabancı buraya gelerek tatil yapar. Buraya giden tüccar ve askerler bütün paralarını harcadıklarından, bunlar için şu atasözü söylenir; “Korinthos'a seyahat etmek her adamın harcı değildir.” İşte benim Komana hakkında söyleyeceklerim⁵².”

Strabon'un aktardığı bu bilgilerden yola çıkarak antik dönemlerde Gümenek'in veyahut o dönemki adıyla Komana'nın sahip olduğu dini hüviyetin sosyo-kültürel ve ekonomik hayatı doğrudan etkilediği söylenebilir. Aynı şekilde Franz Cumont da dini hüviyetin antik dönemlerde bölgedeki yerleşik yaşamı etkileyen

50 Kâmil Doğanç, “Antik Çağ'da Sahil Kentlerini İç Bölgelere Bağlayan Kara Yolları”, *Journal of History School*, sayı 44 (2020), s. 139.

51 “Tarih boyunca Pontos sahil kentlerini iç bölgelere bağlayan farklı güzergâhlar kullanılmış olmakla birlikte, bunların çoğu patika olarak nitelendirilebilecek basit yollardır. Kıyı ile iç bölgeleri ayıran yüksek dağları aşan bu tali yollar hem sert kış şartları hem de yerel kabilelerin yabancılara dostane olmayan tutumlarının neden olduğu güvenlik problemleri nedeniyle yılın çok kısa bir döneminde yolculuk için uygundu. Herodotos, Ksenophon, Ptolemaios ve Arrianos gibi Antik Çağ yazarlarının eserleri, Tabula Peutingeriana, Itineriarum Antonini ve Insitu olarak bulunan miltaşları incelendiğinde, Pontos sahilini iç bölgelere bağlayan üç ana kara yolu güzergâhı tespit edilmiştir. 1- Amisos-Amaseia-Zela-Sebastopolis-Kaesareia-Antiokheia 2- Polemonium-Neokaesareia-Komana Pontika-Sebasteia 3- Trapezus-Satala-Melitene-Samosata-Zeugma-Syria.” (Doğanç, *agm.* s. 133).

52 Strabon, *Geographika: Antik Anadolu Coğrafyası (Kitap: XII-XIII-XIV)*, s. 47.

Görsel 3:
Günümüzde
yalnızca
kalıntıları kalan
Vosgeperan
Manastırı'nın
bahçesinin yer
aldığı bu görselde
Saint John İoannis
Chrysostom'un
mezarı
görölmektedir.
(1912)¹

¹ Simeon Tjig-
temoglu Fotoğraf
Arşivi.

faktörlerden biri olduğunu belirtmiştir⁵³. Bölgede bulunan sikkeler üzerinde tanrıça Mâ kültünü yansıtan görsellerin yer alması bu duruma örnek olarak gösterilebilir⁵⁴.

Bölge halkının paganist inançları terk edip Hristiyanlaşmasıyla birlikte söz konusu tapınak önemini yitirmiştir. Fakat Gümenek, önceki kadar olmasa da dini hüviyetini bu süreçte korumayı başarmıştır. Yerleşimin Hristiyanlar nezdinde kutsiyetini korumasının en önemli nedeni Saint Gregorius Thaumaturgus, Saint Basiliscus ve Saint John İoannis Chrysostom gibi büyük kilise azizlerinin yaşamlarının bir bölümünü burada geçirmiş olmalarıdır. Hristiyan kroniklerinde Martyr / Şehit Basiliscus olarak zikredilen Komana piskoposu Basiliscus, MS. 312 yılında Gümenek'te katledilmiş ve buraya gömülmüştür. Macarius, günümüzde mezarı kaybolan bu Hristiyan azizinin bir bağın ortasında bulunan kubbeli bir yapının altında yattığını belirtmiştir⁵⁵. Kostantinopolis (İstanbul) piskoposluğu yaptığı sırada Bizans kraliyetiyle sorunlar yaşayan Saint John İoannis Chrysostom (M.S. yaklaşık 349-407) ise Gümenek'e sürgün edilmiştir⁵⁶. Günümüzde modern Gümenek sınırları içerisinde tahrip olmuş halde ayakta duran ve Tokat-Niksar yolu güzergâhı üzerinde bulunan kaya mezarında ölünceye dek inziva hayatı yaşamıştır. Ölümünden sonra önce Şehit Basiliscus'un mezarının yanına defnedilmiş ve daha sonra ise mezarı Bizeri'de bulunan Vosgeperan Manastırı'nın bahçesine taşınmıştır⁵⁷.

Bölgede yaşayan Hristiyanlar adı geçen bu azizlere ithafen Gümenek'te gerçekleştirdiklerine inandıkları birçok mucizeyi menkıbe halinde kendi aralarında anlata durmuşlardır. Saint Chrysostom'un inzivaya çekildiği kaya mezarı bölgede yaşayan Hristiyanlar için kutsal niteliği olan bir ziyaret merkezi olmuştur. J. G. C. Anderson, bu kaya mezarının bulunduğu mevkiinin bölgedeki Hristiyanlar tarafından "ziyaret"

53 Franz Cumont, Eugene Cumont, *Studia Pontica II: Voyage D'Exploration Archeologique Dans Le Font Et La Petite Armenie*, Brüksel 1906, s. 240.

54 Bkz. Görsel 2.

55 Paul of Aleppo, *The Travels of Macarius*, s. 441.

56 Saint John İoannis Chrysostom hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Rev. R. Wheeler Bush, M.A., F.R.G.S., *The Life and Times Chrysostom*, Londra 1885.

57 17. yüzyılda Gümenek'i ziyaret eden Antakya Patriği III. Macarius, notlarında Saint Chrysostom'un mezarının Gümenek'ten Bizeri'ye taşınmasından şu şekilde bahsetmiştir: "Okuma yazma bilmeyen yaşlı bir adam bir gece rüyasında azizi (Chrysostom) görmüş. Aziz ona rüyasında şöyle söylemiş: Mezarının mozolesi bir tarlada gömülü duruyor. Bizeri Köyü'nün halkına söyle gelip onu alsınlar ve mezarının üzerine koysunlar. Azizin tarif ettiği tarla daha öncesinde bahsettiğimiz taş yığınlarının olduğu tarladır. Nitekim mozole de burada bulunmuştur. Rivayete göre; Tokat'ın ileri gelenlerinden birisi azizin cenazesini Tokat'a taşımaya niyetlenmiş. Ancak mezarı taşıyacak olan sığırları Tokat'a doğru döndürememişler. Hayvanlar yönlerini ısrarla Bizeri'ye doğru çeviriyorlarmış. Adamlar ne kadar uğraşsalar da sığırlarla başa çıkamamışlar. Bu durumu oradakiler azizin bir kerameti olarak düşünmüşler." Bkz. Paul of Aleppo, *The Travels of Macarius*, s. 441.

olarak adlandırıldığını ve önemli bir hac yeri olarak kabul edildiğini söylemiştir⁵⁸. Aynı şekilde Evliya Çelebi de ünlü seyahatnamesinde Kümbet Mahallesi'nde bulunan Kömsek Sultan Tekkesi'nden bahsettikten sonra bu kaya mezarından bahsetmiş ve buranın büyük bir ziyaret yeri olduğunu belirtmiştir⁵⁹. Ortodoks Hristiyanlar nezdinde büyük itibarı olan Saint Chrysostom'un hatırasına atfen bu kaya mezarında her yıl haç yortusu kutlanmıştır. 17. yüzyılın başlarında bölgeyi ziyaret eden Tavernier, yortuya denk gelmiş ve izlenimlerini şu şekilde aktarmıştır:

“Kervanlarda Hıristiyan tüccarlar her zaman çoğunlukta olduğundan, kervanlar, daha önce de söylediğim gibi, Hıristiyanlar bu kayada ibadet etmeye zaman bulabilsin diye, Şarklıköy (Gümenek)'de iki veya üç gün mola veriyorlar; yörenin piskoposu, ardında ellerinde bir mum taşıyan birkaç papazla birlikte buraya ayın yapmaya geliyor⁶⁰.”

Müslümanlar bölgeye ilk geldiklerinde çok sayıda kiliseyle karşılaşmışlardır. Bölge halkının Ortodoks Hristiyan inancına sıkı sıkıya bağlı olması bölgenin Türk hâkimiyeti altına girmesini zorlaştırmıştır. İlginçtir; Gümenek paganları da ilk Hristiyan topluluklarına karşı aynı inatçı tutumu takınmışlardır. Bununla birlikte Gümenek halkının mucizevi olaylara yaklaşımı inanç tercihlerini belirleme de önemli bir faktör olmuştur. Nitekim Gümenek halkının topyekûn İslamlaşması da yaşanan bir sel felaketinin ilahi bir ikaz olarak yorumlanması neticesinde gerçekleşmiştir⁶¹. Antik dönemlerde belli bir popüleriteye sahip olan Gümenek, bu niteliğini uzunca bir süre korumuştur. Orta Çağ'da görece küçülme yaşanmasına rağmen ekonomik yaşam canlı kalmıştır. 13. ve 14. yüzyıllarda yaşayan İranlı coğrafyacı Hamdullah El-Müstevfî, Gümenek'in 14000 dinar vergi gelirine sahip olduğunu belirtmiştir⁶².

Selçuklu ve Osmanlı döneminde bölgede tekke kültürünün etkin olduğu görülmektedir. Bu dönemlerde köyde Sultan Mahmud Gaznevi⁶³ ve Ömer Zennet⁶⁴

58 J. G. C. Anderson, *Studia Pontica I: A Journey of Exploration in Pontus*, Bruxelles 1903, s. 60-67.

59 “Kömsek Sultan, tekkesinde gömüldür. Bu mahalle yakın bir kaya içinde bir ziyaret vardır. Kâfiristandan bir yuvarlak kayasıyla gelmiş derler, büyük ziyarettir, ama ismi malumum değildir.” Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Akkirman-Belgrad-Gelibolu-Manastır-Özü-Saraybosna-Slovenya-Tokat-Üsküp*, haz. Seyit Ali Kahraman, 5. Kitap, C. 1, İstanbul 2010, s. 109.

60 Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, s. 54.

61 Demir, *Danışmend Gazi Destanı*, s. 299-300.

62 El-Müstevfî, *Nüzhətül Kulub*, s. 97.

63 BOA., NFS.d, nr. 2371, s. 27.

64 BOA., Ali Emiri-III. Ahmed, nr. 154 / 15173. Bkz. Görsel 4.

adında iki tekke ve zaviye vardır. Bununla birlikte yerleşime yakın yerlerde de faal tekke ve zaviyeler bulunmaktadır⁶⁵. Bu yüzden Gümenek ve yakın çevresinde birçok tekyenişin ikamet etmiştir. Kroniklerde ve arşiv kayıtlarında tekyenişinlerin bölgedeki faaliyetleri hakkında bilgiler mevcuttur⁶⁶. Nitekim bir kronikte Arabistan'dan Gümenek'e göç eden ve bölge halkı tarafından *Arap Şeyhi* olarak tanınan bir tekyenişinden⁶⁷ söz edilmektedir. Adı geçen şeyh Gümenek'teki bir tekkenin yanında bulunan mescitte kalmakta olup; her gün yerli halktan müritleri ile birlikte ibadet ve zikirle meşgul olmuştur. Söz konusu tekke aynı zamanda bir imarethane işlevi de görmekte ve bölgedeki fakir kimseler buraya sığınarak hem şeyhin ilminden ve irfanından istifade etmekte hem de günlük ihtiyaçlarını karşılamaktadırlar. IV. Murad dönemi sadrazamlarından Damat Halil Paşa Erzurum'da isyan eden Abaza Mehmet Paşa'nın üzerine yürüdüğü esnada Tokat'a da uğramış ve sözü edilen Arap Şeyh'in tekkesinde kalmıştır. Arap Şeyhi, sadrazama hürmette geri durmamış ve müritleri ile birlikte askerlerle yakinen ilgilenmiştir. Şeyhin ve müritlerinin bölgedeki faaliyetlerinden Kuyucu Murad Paşa'da etkilenmiş ve hazırladığı bir nâme ile Gümenek'i bu şeyhe vakfederek uhdesine bırakmıştır⁶⁸. Her ne kadar kronikte zaviyenin adı geçmese de III. Ahmed

65 Gümenek ve çevresindeki tekkelerden bilindik olanı Çöreğibüyük Köyü'nde bulunan Pir Hâvend Tekkesidir. Buraya aynı zamanda Çöreğibüyük Tekkesi de denilir. Evliya Çelebi burası için: "...mesiregâh tekkedir. Bu da Âl-i Abâ-yı Bektaşî meskenidir." der (Evliya Çelebi, *Güntümtüz Türkçeşiyeli Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, s. 93). Burası dışında Ahmedalâni Köyü'nde Gökdeniz Abdal Zaviyesi bulunmaktadır (Açıkel, age., s. 271).

66 Temettuat kaydının sadeleştirilmiş hali: "Tekye-nişin Ahmet; Vergi-i mahsusası her sene toplanmakta olup miktarı 59 kuruştur. Aşar vergisi olarak bir senede vermekte olduğu miktar 10 kuruştur. Mezru Tarlası: 5 dönüm, senelik hasılatı 189 kuruş, sağmal ineği: 1 adet, senelik hasılatı 15 kuruş, koşu öküzü: 2 adet, erkek merkep: 1 adet. Aynı zamanda odunculuk işi yapan bu şahsın senelik tahmini geliri 205 kuruştur." (BOA., ML.VRD.TMT.d. nr. 14684); "İddia olanın zâviyedarlık Anadolu muhâbesinden der-kenâr olındığı üzere zâviye-i mezbûrede bin yüz on dört senesinde askeri beratı mucibince verilen ru'us-u hümayun mucibince Anadolu muhâbesinde kayd ve sâhib-i arzla kullarına berat virilüb ba'dehu evlâdiyet üzere bin yüz on altı senesinde Seyyid İbrahim ve Seyyid Abdülkadir'e virilüb ba'dehu iddiaları lağv olmağla tekrar mezbûr Şeyh Ahmed'e ibkâ olunmuşken bin yüz on yedi senesi Cemaziye'l-evvelinde hak iddiası olan Seyyid Mehmed'e berat virilmiş ferman-ı âlileri buyrulduğu üzere vukûfi olanlardan sual olundukda hak kaydı mucibince mezbûr Seyyid Mehmed üzerinde olup ve hak kendisi Üsküdar'da sakin olduğunu haber vermeleriyle ikisi dahi getürdüb murâfaa ve hakikât-ı hal kendülerinden suâl olundukda defter-i hakâniden der-kenâr olındığı üzere it'am-ı taam olındığı olmayub hâsılılatının bir mikdarını kadırları bir mikdarını dahi mutasarrıfları ekl-ü bel idüb bu vecihle kah biri ve kah biri berat itdirmişler zâviye-i mezbûr kadimden dahi havass-ı hümayunlardan olmağla fi ma'âbâd birbirleriyle niza eylememek üzere müceddeden havass-ı hümayuna tashih ve senevi elli gurus mal ile ber-vech-i iştirâk kendülere malikane virilmek üzere... olındığı ma'lum-ı devletleri buyruldukda beher sene elli gurus mal-ı maktu'un Tokad voyvodalarına virilmek üzere beyne'n-nâs müzâyede-i karar-dâde olan muaccesesiyle iştiraken kendülere virilmek üzere defterhâne-i âmirede mahalli tevki'i kılmağla havass-ı hümayunda tashih olunmak üzere fermân-ı âlileri buyrulur ise ferman devletlü saadetlü sultanın hazretlerindir." (BOA, Ali Emiri-III. Ahmed, nr. 154 / 15173).

67 Kamûs-ı Türki'de kelimenin sözlük anlamı şu şekilde geçmektedir: Tekkede oturan, tekkede mukim ve sakin (Şemseddin Sami, *Kamûs-ı Türki*, İstanbul 2020, s. 432).

68 "Menâzil-i mezbûrdan azîmet olunup, Türkçe Bilmez'un Palankası'na, ba'dehu dervendler ve balkanlar geçilüp, izdihâmlar ile Hacı Murâd Palankası'nda konulup, ziyade dervend ü balkan ve kühistanlardan şiddet-i şitâlar zemânı, berf ü bârân ve muhâlif rüzgârlardan asker halkının ba'zısı palankalarda olan meskenlerde kalurdu, ba'de zemân selamet ile Tokad'a gelürlerdi. Bir mikdâr Müslümânlar'dan Niksar'da kalup, Sadr-ı a'zam hazretleri menâzil-i merâhil kat' ederek, Gümenek nâm karyede azizlerden 'Arap Şeyhi, Arabistân'dan seyâhatler ile niçe mesâfe kat' edüp, ba'dehu karye-i mezbûrede sâkin olurlar. Zâviye ve tekye-nişin ihtiyâr edüp, câmi-i şerif kurbünde makâm edinürler. İmâret misâl dervişân ve fukarâlar cem' olur. Merhûm Serdâr Vezîr-i a'zam-ı sâbık Murâd Paşa zemânlarında makâmı, nâme ile mezbûr karyeyi vakfederler. Âyende vü revende uğradukça meskenlerinde müsâfir olurlar; ni'metleri keşide olur. Ve Azîz, evkât-ı hamseyi edâ etdükte, leyl ü nehâr tilâvet-i Kur'ân-ı 'azim ederlerdi. Vezîr-i a'zam Serdâr-ı ekrem uğradukalarında ziyâfetleri mebzul. Tokad şehrine karib. Ve asâkir-i İslâm uğraduklarında nân-ı firâvân bezl edüp, ol kadar askere kifâf ziyâfet etmeğin." (Abdülkadir Efendi, *Topçular Kâtibi Abdülkadir (Kadri) Efendi Tarihi*, haz. Ziya Yılmaz, II, Ankara 2003, s. 850).

Görsel 4. Ömer Zennet Zaviyesi ile ilgili bir berat belgesi.

dönemine ait bir beratta zikredilen Ömer Zennet Zâviyesi'nin burayla benzer niteliklere sahip olduğu görülmektedir. Nitekim belgede zaviyenin Gümenek'te bulunduğu ve hem mezkûr köyde hem de Mamu'da malikâne hisseleri⁶⁹ bulunduğu bahsedilmektedir⁷⁰. 1520, 1554 ve 1574 tarihlerine ait tahrir kayıtlarında da zikredilen zaviyenin 10.191 kuruş hasılatı vardır⁷¹. Bununla birlikte zaviyenin ne kadar süre faal olduğu bilinmemektedir. 2285 numaralı müslim nüfus defterinde geçen *Tekye-i Komanat* ifadesi, köydeki zaviyelerin yerleşimin kimliğini yansıtmaya açısından ne denli etkili olduğunu göstermektedir. Buradaki ifadeden yola çıkarak bahsi geçen zaviyelerin uzunca bir müddet yerleşimde faal olduğu söylenebilir⁷².

Yerleşimin Yeşilirmak havzasının üzerinde konumlanmış olması bölgede tarımsal faaliyetleri her dönemde canlı tutmuştur. Hamamtepe Höyüğünde yapılan kazılarda elde edilen buluntular Gümenek halkının kendi ihtiyaçlarını büyük oranda bölgedeki tarım ve hayvancılık faaliyetlerinden temin ettiklerini göstermektedir⁷³. Bununla birlikte bölgeye gelen kervanlar vasıtasıyla halkın yoğun bir alışveriş kültürüne sahip olduğu varsayılmaktadır. Ayrıca bölgenin bağcılık için uygun koşullara sahip olması nedeniyle şarap üretimi öne çıkan ticari faaliyetlerden biri olmuştur. Tavernier, Gümenek'te üretilen şarapların Tokat'ta üretilen şaraplara göre daha ucuz ve daha lezzetli olduğunu bu yüzden bölgeye gelen kervanların ucuz şarap temin etmek için bir süre burada konakladıklarından bahsetmiştir. Bunun dışında Tokat ile özdeşleşen mavi marokenlerin (keçi derisi) büyük bir bölümünün Gümenek'te üretildiğini iddia etmiştir⁷⁴.

69 "Arapça "mülk sahibi" anlamındaki mâlik kelimesiyle Farsça -âne ekinde türetilmiş bir kelimedir. Mâlikâne sisteminde "mukâtaa" adı verilen vergi kalemleri iltizamda olduğu gibi müzayedeye ile ihale edilirdi. Ancak aralarında önemli bir fark vardı. Normal iltizamda müzayedeye, tahvil denilen bir-üç yıl arasında değişen bir dönem için hazineye ödenecek yıllık vergi (mal) miktarı üzerinde cereyan ederdi. Mâlikâne sisteminde ise bu yıllık vergi miktarı hazine tarafından belirlenmişti ve rekabetle artırılması veya azaltılması söz konusu değildi. Burada müzayedeye, yıllık vergi miktarı sabitlenmiş bulunan mukâtaanın bir tahvil için değil, kaydıhayat şartıyla vergilendirme hakkını elde etmenin bedeli olarak ödenmesi gereken ve "muaccele" adı verilen peşin meblağ üzerinde yapılırdı. Müzayedede en yüksek muacceleyle ödeyen mâlikâne sahibi olarak berat alırdı." (Mehmet Genç, "Mâlikâne", *DİA*, c. 27, Ankara 2003, s. 516-518).

70 "Der-kenârda mestûr olduğu üzere zâviye-i Ömer Zennet der karye-i Komanat ve der karye-i Mamu'da malikâne-i vakf zâviye-i Ömer Zennet ber-müceb-i defter-i evkâf deyü muharrer kalemîyle tahrir ve defter olunmuşdır fermân devletlü sultanım hazretlerinizdir." (*BOA.*, Ali Emiri, III. Ahmed, nr. 154 / 15173).

71 *BOA*, *Tapu Tahrir Defterleri (TT.d)*, nr. 79, s. 52; *TT.d*, nr. 287, s. 73; *TT.d*, nr. 14, s. 157. Ayrıca bkz. Açıknel, a.g.e., s. 271.

72 *BOA.*, *NFS.d*, nr. 2285, s. 98.

73 Buluntular hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Evangelia Pişkin, "Byzantine and Ottoman Animal Husbandry in Komana", *Komana'da Orta Çağ Yerleşimi*, ed. D. Burcu Erciyas, Mustafa N. Tatbul, İstanbul 2015, s. 115-133. Bkz. Evangelia Pişkin, Mustafa N. Tatbul, "Archaeobotany at Komana: Byzantine Plant Use at a Rural Cornucopia", *Komana'da Orta Çağ Yerleşimi*, ed. D. Burcu Erciyas, Mustafa N. Tatbul, İstanbul 2015, s. 140-148.

74 Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, s. 53-54.

Hesap № : 4561	Fotoğraf
Vilâyeti : <i>Amasya</i>	
Kazası : <i>Amasya</i>	
Vergi dairesi : <i>Amasya</i>	
Mükellefe doldurulacak kısım	
Mükellefin :	
Soyadı :	<i>Yılmaz</i>
Adı :	<i>Ali</i>
Doğum tarihi :	<i>1910</i>
Ev adresi :	<i>Amasya</i>
İşi :	<i>Çiftçi</i>
İşe başlama tarihi :	<i>13-5-1961</i>
Devamı kâğıda	

Alle regist olup olmadığı [***]	Alle durumu		
	ÇOCUKLAR [*]		
Medeni hali : (bekar, evli veya dul olduğu)	Çocuğun soyadı, adı	Doğum tarihi	Not [**]
	<i>Abdullah Yılmaz</i>	<i>1954</i>	
Evet / Hayır	<i>Mehmet</i>	<i>1958</i>	
	<i>Zahide</i>	<i>1961</i>	
İmza			
<i>[İmza]</i>			
[*] Çocuk sayısı : Mükellefe beraber oturmuş ve mükellef tarafından bakılan (nafaka verilerek bakılanlar dâhil) 25 yaşına veya bakılmı olup da 25 yaşına dolmamış çocukları (evlat edimlileri) ifade eder.			
(Devamı arkada)			

Tahrir defterlerinde nahiye merkezi (Nefs-i Komanat) ve köy (Karye-i Komanat) olarak kayıt altına alınan Gümenek'in senelik vergi miktarı 1455'te 7193, 1485'te 4956, 1520'de 7412, 1554'te 11000 ve 1574'te ise 12674 akçe / kuruştur⁷⁵. 1846 tarihli ve 14684 numaralı temettuat defterine göre köyden toplanan senelik vergi miktarı 2291 kuruştur. Söz konusu belgelerden yola çıkarak köyde tarımsal faaliyetlerin yanı sıra sığırcılık,

Görsel 5: Gümenek nüfusuna kayıtlı bir marangozun Cumhuriyet Dönemi'ne ait vergi karnesi (1961)¹

¹ Evrak yazarn dedesine ait vergi karnesidir.

odunculuk, hizmetkârlık, amelelik, çobanlık, arıcılık ve çiftçilik⁷⁶ gibi meslek gruplarının yaygın olduğu görülmektedir. Bu meslekler arasında en yaygın olanı ise odunculuktur. Ayrıca buraya ait dışarıdan icâriye usulü işletilen birçok arazi kaydı da mevcuttur. İcâriye (Kiralık) arazileri çoğunlukla yakın köylerde ikamet eden kimseler işlemektedirler. Bununla birlikte Tokat eşrafından birçok kişiye ait arazi kayıtlarına da rastlanmaktadır. Aynı tarihlere denk gelen nüfus defterleri ile temettuat defterleri karşılaştırıldığında köyde ikamet edenlerin önemli bir kısmının arazi sahibi olmadıkları gözlemlenmektedir⁷⁷. Bu durum her ne kadar temettü kayıtlarına girmemiş olsa da Gümenek'te farklı mesleklerle uğraşan kimselerin olabileceğine işaret etmektedir. Nitekim Gümenek'in ileri gelen ailelerinin yaşlı fertleri ile yapılan mülakatlarda yakın tarihlerde ve daha öncesinde marangozluk, nalbantlık ve kalfalık gibi mesleklerle uğraşanlardan bahsedilmiştir⁷⁸. Dahası köyde tavan ocağı dahi bulunmaktadır⁷⁹.

75 BOA, TT.d., 2, s. 178; BOA, TT.d, 19, s. 493; BOA, TT.d, 79, s. 52; BOA, TT.d, 287, s. 73; BOA, TT.d, 14, s. 157. Ayrıca bkz. Ahmet Şimşirgil, *Osmanlı Taşra Teşkilatında Tokat (1455-1574)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 1990, s. 226.

76 Çiftçi kavramı günümüzdeki anlamıyla kullanılmamakta olup bir meslek türü olarak kayıt altına alınmıştır. Burada çiftçi olarak kastedilenler bir ücret karşılığında başkalarının çiftini süren kimselerdir. Bu kişiler geçimlerini bu meslek üzerinden sağlarlar.

77 BOA, *Maliye-Varidat-Temettuat Defterleri (ML.VRD.TMT.d)*, nr. 14684.

78 Bkz. Görsel 5.

79 Mehmet Taşkın, Yaş 85, Çoban, M. T. 08.11.2022. Abdurrahman Sağun, Yaş 95, İşçi, M.T. 22.07.2014. Emine Taşkın, Yaş 86, Ev Hanımı, M. T. 13.08.2015.

Birinci Dünya Savaşı yıllarında erkek nüfusun önemli bir kısmını kaybetmesi nedeniyle Gümenek'te kısa süreliğine tarımsal faaliyetler sekteye uğramıştır. Ancak 1934 yılında Turhal Şeker Fabrikası'nın açılmasıyla birlikte bölge halkı pancar üretimine rağbet etmiştir. Bölgede üretilen pancar rekoltesini artırmak amacıyla 1939 yılında günümüzde Gümenek Parkı olarak bilinen mevkide hem Yeşilirmak'ın ıslahını sağlamak hem de bölgenin sulama ihtiyacını karşılamak amacıyla Gümenek regülatörünün yapımına başlanmıştır. 1944'te yapımı tamamlanan bu regülatör sayesinde bölgede pancar rekoltesinde gözle görülür bir artış yaşanmıştır. Ayrıca Gümenek'e pancar kantarı kurularak civar köylerde üretilen pancarlar burada toplanmıştır⁸⁰.

1958 yılında meyve suyu üretimine geçen DİMES, hammadde ihtiyacının önemli bir kısmını Gümenek ovasından temin etmiştir. DİMES'in açılmasıyla birlikte Gümenek'te özellikle bağcılık ve vişne yetiştiriciliğine rağbet artmıştır. Fakat 1970'li yılların başında yaşanan bir sel felaketi esnasında üzüm bağlarının önemli bir kısmı yok olmuştur. 1984 yılında Tokat Sigara Fabrikası'nın açılmasıyla

Görsel 6:
Gümenek'in
günümüzdeki
durumu.
Yerleşimde
seracılık ve
bahçecilik
faaliyetlerinin
ne denli yoğun
yapıldığı
görselden daha iyi
anlaşılmaktadır.

80 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA.), nr. 30-10-0-0/ Muamelat Genel Müdürlüğü, nr. 65/437/2.

birlikte köyde tütün üretimine başlanılmıştır⁸¹. Günümüzde ise köy halkının tamamına yakını seracılıkla uğraşmaktadır. 2015 yılında kooperatifleşen köy halkı, yılın on iki ayı örtü altı tarımsal üretim faaliyeti yapmaktadır. Salatalık ve marul (kıvırcık) başta olmak üzere seralarda birçok mahsul yetiştirilmektedir⁸². Bunların yanı sıra arıcılık, büyük-küçükbaş hayvancılık ve bağcılık faaliyetleri de yapılmaya devam etmektedir⁸³.

Nüfus ve Yerleşme

Gümenek'in bilinen en eski sakinleri kendilerini Mâ Tapınağı'na adanmış hizmetkârlardır. Strabon, bu hizmetkârların ayrıcalıklı bir statüye sahip olduğunu ve lüks içerisinde yaşadıklarını belirtir. Ayrıca rakam vererek bunların sayısının altı binden aşağı olmadığını iddia eder. Bunların dışında yerleşimde yaşayan başka kimselerde vardır. Bu yüzden yerleşim antik dönemlerde kalabalık bir nüfusu barındırmıştır⁸⁴.

Hristiyanlığın ilk yayıldığı dönemlerde Gümenek nüfus kaybına uğramıştır. Bununla birlikte Pers ve Arap akınlarından diğer Anadolu yerleşimleri gibi Gümenek'te olumsuz yönde etkilenmiştir. Hamamtepe Höyüğü'nde kalıntıları günümüze kadar ulaşan sur yapısının 6. yüzyıl ile 9. yüzyıl arasında tarihlendirilmesinden yola çıkarak bu akınlar nedeniyle yerleşimin korunma amaçlı surlarla çevrildiği söylenebilir. Nitekim Michael J. Decker'de bunu doğrulamaktadır⁸⁵. Bununla birlikte Erken Bizans döneminde Anadolu'daki kentlerin küçülmeye ve daha korunaklı noktalara taşındığı bilinen bir gerçektir. Erciyas ve Tatbul, eldeki verilere dayanarak Komana'daki surlu yerleşimin 7. yüzyılın sonlarına doğru terk edildiğini ve Orta Çağ boyunca iskân edilmediğini belirtmiştir⁸⁶. Bu süreçte Komana'nın yerli nüfusunun kırsal alanlara göç ettiği anlaşılmaktadır⁸⁷. Surlu yerleşim bu dönemde

81 Devlet Planlama Teşkilatı, *Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1985-1989)*, Ankara 1985, s. 77.

82 Mesut Gök, *Beşeri ve İktisadi Coğrafya Açısından Tokat İli Tarımı: Sorunlar ve Çözüm Önerileri*, Ankara 2021, s. 564.

83 Bkz. Görsel 6.

84 Strabon, *Geographika: Antik Anadolu Coğrafyası (Kitap: XII-XIII-XIV)*, s. 47.

85 Decker, akınların Bizans şehirlerini olumsuz etkilediğinden ve bu yüzden de şehirlerin kalın surlarla çevrilmek zorunda kaldığını iddia etmektedir (Michael J. Decker, *The Byzantine Dark Ages*, London 2016, s. 23).

86 Erciyas, Tatbul, "15 Yıllık Arkeolojik Araştırmaların Işığında Komana", s. 50.

87 "Dokuzuncu yüzyılın sonundan itibaren kırsaldaki yaşamın genişleyerek devam ettiği, Komana'nın merkez yerleşiminin tekrar konut alanı olarak kullanılmaya başladığı anlaşılmaktadır. 10. yüzyılın sonundan itibaren surlu yerleşimin içi bir Orta Bizans mezarlığına dönüşmüştür. Son kazılarla birlikte 118 mezarın ortaya çıkarıldığı bu alanda birbirine çok yakın konumda her biri üç nefli iki Orta Bizans kilisesi bu dönemde inşa edilmiştir. Kiliseler ve mezarlık alanı Danişmendilerin Komana'ya hâkim olmasından önce 12. yüzyılın ilk çeyreğine kadar kullanılmış-

genellikle mezarlık olarak kullanılmıştır. Surlu yerleşimin tekrar iskânı ise ancak Türklerin bölgeye yerleşmesiyle birlikte gerçekleştirilmiştir⁸⁸.

Danışmendname'de Gümenek'in nüfusunun 2000'i Müslüman olmakla birlikte 12000 kadar olduğu belirtilmektedir⁸⁹. Kaynakta bahsi geçen sel felaketinden sonra bile yalnızca bir mahallede 500 hanenin kaldığı yazılmaktadır ki bu bilgi bile Gümenek'in o tarihlerde ne kadar kalabalık bir nüfusa ve geniş bir yerleşmeye sahip olduğunu gösterir. Tahminen 15. yüzyıla kadar Hamamtepe olarak bilinen mevkideki surlu yerleşimin içerisinde yaşayan halk sonraki dönemlerde burayı terk ederek bölgedeki yamaçlara ve açık araziye yerleşmiştir. Nitekim 16. yüzyıla tarihlenen belgelerde yer alan verilerden Gümenek ve havalisinde nüfusun önemli oranlarda arttığı görülmektedir⁹⁰. Yer değişikliğinde söz konusu nüfus artışının etkili olması muhtemeldir.

16. yüzyılın ortalarında Gümenek'e uğrayan Antakya Patriği III. Macarius, burada Niksar'dan beri görmediği tuğladan yapılmış evlere, kerpiç daamlara ve sofalara rastladığını belirterek şaşkınlığını dile getirmiştir⁹¹. 17. yüzyılın başlarında köyü ziyaret eden Tavernier, Şarklı Köy olarak andığı Gümenek'ten *eşsiz şarapların üretildiği verimli yamaçlar arasındaki* çok güzel bir yörede kurulmuş büyük bir köy şeklinde bahsetmiştir⁹². Gümenek'in Osmanlı dönemindeki yerleşimi hakkında bilgi verenlerden birisi de Franz Cumont'tur. 1900'lerin başında Gümenek'i ziyaret eden Cumont, burayı şu şekilde tanıtmaktadır:

“Yukarı doğru genişleyen vadiyi kaplayan otlu çayırlar, müreffeh sürüleri besler. Eskiden asmaların olduğu yamaçlarda şimdi ekinler ve yaşlı ağaçlar görünmektedir. Şimdi çıplak olan tepeler bile bir zamanlar sık ormanlarla kaplıymış. Manzaraya hakkında sert veya kaba bir şey yok; dağların yumuşak dalgalanmaları, nehrin tembel kıvrımları ve bu korunaklı vadideki atmosferin sıcak dokunuşu şehvet ve kayıtsızlık fikirlerini uyandırıyor⁹³.”

tır.” (Erciyas, Tatbul, “15 Yıllık Arkeolojik Araştırmaların Işığında Komana”, s. 51).

88 Erciyas, Tatbul, “15 Yıllık Arkeolojik Araştırmaların Işığında Komana”, s. 52.

89 Demir, *Danışmend Gazi Destanı*, s. 241.

90 Fikri Karaman, *Sivas-Tokat Kozanlı Kazası (1455'ten 2003'e Tapu Tahrir, Ahkâm, Temettuat ve Diğer Arşiv Belgelerine Göre İpsile/Doğanşar (Kaza Merkezi), Hafik, Koyulhisar, Almus, Reşadiye ile Sivas Merkeze Bağlı 113 Yerleşim Yerinin Tarih ve Sosyo Ekonomik Yapısı)*, İstanbul 2003, s. 46-47.

91 Paul of Aleppo, *The Travels of Macarius*, s. 440.

92 Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, s. 54.

93 Cumont, *Studia Pontica II*, s. 253.

Cumont, 15. ve 16. yüzyıllarda Tokat'ta inşa edilen Alipaşa ve Meydan camilerinin ön saçaklarını destekleyen mermer sütunların Hamamtepe Höyüğü'nde bulunan harabe haline gelmiş bir tapınağa ait olduğunu iddia etmiştir. Hatta Tokat'taki taş ustaları için höyüğün bir nevi taş ocağı işlevi gördüğünü belirtmektedir⁹⁴.

Arşivlerde Komanat olarak zikredilen Gümenek, 15. yüzyıla kadar bir şehir görünümünde olmasına karşın sonraki dönemlerde küçük bir köy yerleşimine dönüşecektir. 16. yüzyıla ait arşiv kayıtlarında köy arazisi "*padişah hassı*" olarak geçmektedir⁹⁵. 1455 yılına ait bir tahrir defterinde Şehr-i Komanat⁹⁶ şeklinde kayıt düşülse de sonraki arşiv kayıtlarında iki ayrı idari birim halinde *Nahiye-i Nefs-i Komanat* ve *Karye-i Komanat* şeklinde zikredilmiştir⁹⁷. Tokat'tan Niksar'a kadar olan bölgede yer alan köyleri kapsayan alan Osmanlı idari sisteminde Komanat Nahiyesi olarak tanımlanmıştır. Nahiye sınırları içerisinde aynı isimle karye statüsünde başka bir alt birimin olması Gümenek ile alakalı araştırmalarda kafa karışıklığına yol açmaktadır. Özellikle nüfusla alakalı çalışmalarda nahiye nüfusu ile köy nüfusu birbirine karıştırılmaktadır. Nahiye adının köyle aynı adı taşıması ise ancak Gümenek'in sahip olduğu tarihsel mirasın bir sonucu olabilir.

Gümenek'in Osmanlı dönemindeki etnik yapısı ve nüfus miktarıyla alakalı kaynaklarda birbiriyle uyumsuz çelişkili bilgilere rastlanılmaktadır. Gümenek'e uğrayan seyyahlardan bazıları nüfusun çoğunluğunun gayrimüslim olduğunu iddia ederler. Hatta Tavernier, Gümenek'te yalnızca Hristiyanların yaşadığını iddia etmiştir⁹⁸. Arşiv kayıtları incelendiğinde Gümenek'in nüfusunun *Komanat-ı Müslim* ve *Komanat-ı Zımmî* şeklinde kategorize edildiği görülmektedir. 1455 (H. 859) tarihli ve 2 numaralı tahrir defterine göre; köyde kayıtlı kişi sayısı 107'dir. Bunun 41'i Müslüman 72'si gayrimüslimdir. Müslüman nüfus içindeki mücerret (bekâr) sayısı 6, gayrimüslimlerde ise 16'dır⁹⁹. 1485 (H. 890) tarihli ve 19 numaralı tahrir defterine göre; köyde kayıtlı kişi sayısı 83'tür. Bunun 38'i Müslüman 45'i

94 Cumont, *Studia Pontica II*, s. 247.

95 Refet Yınanç, "Sivas Abideleri ve Vakıfları", *Vakıflar Dergisi*, S. 22, (1991), s. 24.

96 BOA., *TT.d.*, 2, s. 176; "...Komanat'ın mezkûr defterde Vilayet-i Komanat olarak kaydedilmesinin sebebi bu idarî birimin başında bulunan yöneticinin Horus Mehmed Bey oğlu Ahmed Çelebi adlı nüfuzlu bir zatın bulunmasından kaynaklanmaktadır." Bkz. Turan, *age.*, s. 162.

97 Şimşirgil, *Osmanlı Taşra Teşkilatında Tokat (1455-1574)*, s. 226.

98 Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, s. 54.

99 BOA., *TT.d.*, nr. 2, s. 176-178.

gayrimüslimdir. Müslüman nüfus içindeki mücerret sayısı 11, gayrimüslimlerde ise 12'dir¹⁰⁰. Bu tarihlere kadar köyde gayrimüslim nüfusun Müslüman nüfustan kalabalık olduğu görülmektedir. Fakat nüfus dengesi 16. yüzyılın başlarından itibaren değişmiş ve Müslüman nüfus daha kalabalık hale gelmiştir. Nitekim 1520 (H. 926) tarihli ve 79 numaralı tahrir defterine göre; köydeki toplam kayıtlı kişi sayısı 84 olup; bunun 44'ü Müslüman, 40'ı gayrimüslimdir. Her iki kesiminde içinde barındırdığı mücerret sayısı 15'tir¹⁰¹. 1554 (H. 961) tarihli ve 287 numaralı tahrir defterine göre; köydeki kayıtlı kişi sayısı 105'tir. Bunun 54'ü Müslüman, 51'i gayrimüslimdir. Müslüman nüfus içindeki mücerret (bekâr) sayısı 22, gayrimüslimlerde ise 10'dur¹⁰². 1574 (H. 985) tarihli ve 14 numaralı tahrir defterine göre; köydeki toplam kayıtlı kişi sayısı 203'tür. Bunun 121'i Müslüman, 82'si gayrimüslimdir. Müslüman nüfus içindeki mücerret (bekâr) sayısı 65, gayrimüslimlerde ise 15'tir¹⁰³. Söz konusu defterler köyün genel nüfusunu yansıtmaktan ziyade hane sayısını vermektedir. Nitekim kayıtlı isimler vergi mükellefiyeti olan hane reisleridir. Kesin olmamakla beraber hane ortalaması beş olarak kabul edilip bu rakamla çarpıldığında aşağı yukarı köyün genel nüfusu tespit edilebilir. II. Mehmed (Fatih) döneminde başlanan tahrir usulü 16. yüzyılın sonlarında terk edilmiştir. I. Ahmed döneminde tahrir defterleri kadar içeriği zengin olmasa da avarız kayıtları tutulmuştur. Fakat bu kayıtlar genel nüfusu yansıtmaktan son derece uzaktır¹⁰⁴. 1600 ve 1601 tarihli avarız kayıtlarında köyde 20 nefer Müslüman ve 21 nefer gayrimüslim kaydı bulunmaktadır¹⁰⁵. 1682 (H. 1093) yılına ait 1293 numaralı cizye defterine göre ise köydeki gayrimüslim hane sayısı 68'dir¹⁰⁶. 1831 (H. 1246) tarihli ve 2285 numaralı müslim nüfus defterinde Gümenek ahalisi *Tekye-i Komanat* başlığı altında kayıt altına alınmıştır. Sadece erkek nüfusun kaydedildiği bu deftere göre köyde kayıtlı kişi sayısı 83'tür. Toplam hane sayısı ise 18'dir. 17 kişi reft be, 12 kişi nakl, 2 kişi amed olarak kaydedilmiştir¹⁰⁷. 1839 (H. 1254) tarihli ve 2371 numaralı müslim nüfus defterinde ise Gümenek ahali-

100 BOA., *TT.d.*, nr. 19, s. 491-492.

101 BOA., *TT.d.*, nr. 79, s. 51-52.

102 BOA., *TT.d.*, nr. 287, s. 72-73.

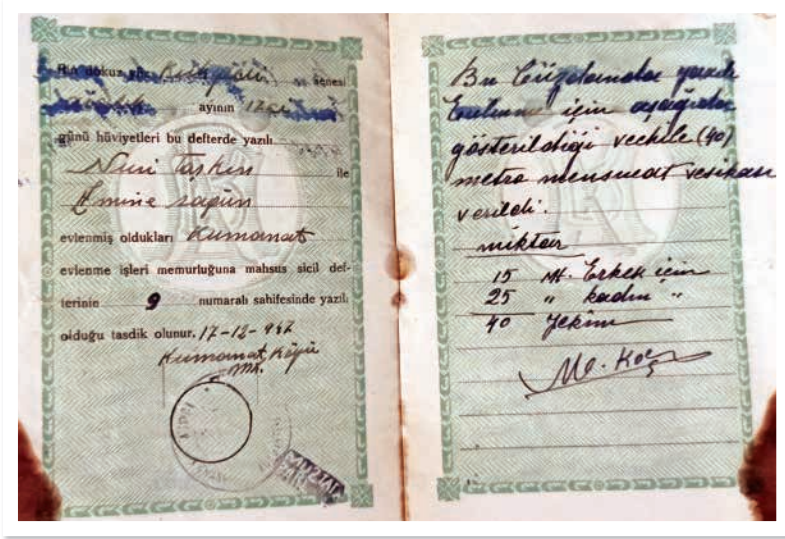
103 BOA., *TT.d.*, nr. 14, s. 155-157.

104 Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Öz, "Tahrir", *DİA*, c. 39, İstanbul 2010, s. 425-429.

105 Açikel, *age.*, s. 300.

106 BOA., *MAD*, nr. 1293, s. 39-40.

107 BOA., *NFS.d.*, nr. 2285, s. 98-100.

si *Komanat-ı Müslim* başlığı altında kayıt altına alınmıştır. Sadece erkek nüfusun kaydedildiği bu deftere göre köyde kayıtlı kişi sayısı 78'dir. Toplam hane sayısı ise 25'tir. 1 kişi reft be, 5 kişi fevt, 3 kişi redif, 4 kişi şabb-ı emred, 2 kişi nakl ve 3 kişi amed olarak kaydedilmiştir. Her iki defterde de köyde ikamet edenlere ait olan aile isimleri şunlardır: Tahtabacakoğlu, Sarı Mehmedoğlu,

Görsel 7:
Gümenek
Köyü'nde
1947 yılına ait
bir evlenme
cüzdanı.

Memişoğlu, Dırazoğlu, Kürünoğlu, Dikicioğlu, Haydaroğlu, Tekye-nîşinoğlu, Atmacaoğlu, Nalcıoğlu, Erzurumluoğlu, İsaoglu ve Eyüboğlu¹⁰⁸. Gayrimüslim nüfusun kayıt altına alındığı 1831 (H. 1246) tarihli 2452 numaralı, 1841 (H. 1256) tarihli 2374 numaralı ve 1844 (H. 1259) tarihli 2375 numaralı reaya defterlerinde Gümenek ile ilgili kayıtlara rastlanılmamaktadır. Yalnızca Komanat Nahiyesi sınırları içerisinde bulunan Kirkoros (Hasanbaba), Bizeri (Akbelen) ve Geksi köylerine ait kayıtlar yer almaktadır¹⁰⁹. Aynı şekilde temettuat kayıtlarında da köyde kayıtlı gayrimüslim ahali bulunmamaktadır. Sadece yukarıda adı geçen köylere ait temettü kayıtları vardır¹¹⁰.

Bölgenin nüfus yapısı hakkında bilgi verecek kaynaklardan birisi de salnamelerdir. Tokat'ın Osmanlı Devleti'nin son dönemlerine ait nüfus bilgilerine Sivas Vilayet Salnamelerinde rastlanılmaktadır. Fakat söz konusu salnamelerde Komanat olarak zikredilen Gümenek'in köy nüfusuna yer verilmemiş olup yalnızca genel nahiye nüfusu bulunmaktadır¹¹¹.

108 BOA., *NFS.d.* nr. 2371, s. 27-30.

109 Bkz., BOA., *NFS.d.* 2452, 2374, 2375.

110 BOA., *ML.VRD.TMT.d.* nr. 14727, 14736, 14748.

111 Bkz. Tablo 1.

Görsel 8:
Gümenek'in
eski
yerleşkesine
ait bir fotoğraf
(1973)

Tablo 1: Komanat Nahiyesi'nin 1871-1881 yılları arasındaki nüfus miktarı¹¹²

Yıl	Müslüman	Gayrimüslim	Toplam
1288/1871	2255	214	2469
1292/1875	3633	370	4003
1293/1876	3644	374	4018
1298/1881	4311	496	4807

Gümenek'le alakalı en doğru nüfus bilgilerine cumhuriyetin ilk yıllarında yapılan sayımlarda rastlanmaktadır. Bu dönemde köyün ismi Türkçeleştirilerek *Kılıçlı* olarak değiştirilmiştir. Ancak buna rağmen bazen Gümenek ve Komanat isimlerinin de kullanılmış olduğu bazı resmi evrakta anlaşılmaktadır. 1935 yılında yapılan sayıma göre Gümenek'in toplam nüfusu 164'tür¹¹³. Zaman içerisinde bölgedeki nüfusun yıllara göre arttığı görülmektedir. Bunda köye yönelik yapılan imar hizmetlerinin ve canlı ekonomik faaliyetlerin etkisi yadsınamaz bir gerçektir. Nitekim 1980 yılında yapılan genel nüfus sayımında köyün nüfusu 350'ye çıkmıştır. Günümüzde ise 400'ü aşkın bir nüfusa ev sahipliği yapmaktadır.

112 *Sivas Vilayet Salnamesi*, (H. 1288, 1292, 1293, 1298).

113 Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Genel Direktörlüğü, *Genel Nüfus Sayımı – Köyler Nüfusu (1935)*, İstanbul 1937, s. 147.

Görsel 9.
Hamamtepe
Höyüğü Kazı
Alanı

dır. Köydeki nüfusun istikrarlı bir şekilde artması ve eski yerleşkenin kapasitesinin yetersiz oluşu nedeniyle köylüler 1970'li yıllardan itibaren aşamalı olarak ana artere yakın olan günümüzdeki yerleşkesine göç etmeye başlamıştır. Bununla birlikte eski yerleşimin sel ve su taşkınlarına karşı korunaksız olması ve engebeli bir arazi yapısına sahip olması da söz konusu göçün nedenleri arasındadır.

Gümenek'in Sahip Olduğu Kültürel Miras

Gümenek'te tamamı harabe halinde olan birçok kalıntı ve anıtsal yapı bulunmaktadır. Bununla birlikte bölgede varlığı bilinen ama günümüze ulaşamamış bazı yapılar da mevcuttur.

Hamamtepe Höyüğü: Hamamtepe Höyüğünde arkeolojik kazılar fiili olarak 2009 yılında başlamıştır. Antik dönemde bölgeye rağbeti artıran *Mâ Tapınağının* bu

höyük içerisinde yer aldığı düşünülmektedir. Fakat tapınağın varlığına dair herhangi bir buluntuya rastlanılamamıştır. Muhtemelen kazının ileriki aşamalarında antik dönemlerle alakalı fikir verecek birçok kalıntı ve buluntuya rastlanılacaktır. Höyüğün bulunduğu mevkiye dışarıdan bakıldığında yerleşkeyi çevreleyen sur yapısına ait kalıntılar dikkat çekmektedir. Kademeli olarak gerçekleştirilen kazılarda Osmanlı, Selçuklu, Beylikler ve Bizans dönemlerindeki yerleşik yaşama fikir sunabilecek birçok yapı ve eşya gün yüzüne çıkarılmıştır. Özellikle höyükte bulunan ve kroniklerle paralellik gösteren bir şapel kalıntısı dikkat çekmektedir. Gümenek regülatörünün inşası sırasında höyüğün bir kısmı tahrip olmuştur. Uzun süre âtil ve korunaksız vaziyette olması nedeniyle defineciler için yağma alanı haline gelmiştir.

Antik Şarapçı Yolu: Günümüzde bölge halkı tarafından şarapçı yolu olarak anılan *Polemonium-Neokaesareia-Komana Pontika-Sebasteia* yol güzergâhı, antik dönemlerde Karadeniz sahillerini birbirine bağlayan üç önemli kara yolu hatından birisidir. Günümüzde yer yer kesik ve stabilize olan bu yol bölge halkı tarafından halen kullanılmaktadır.

Antik Roma Hamamı: Gümenek ve Bula Köyü arasında Roma dönemine ait olduğu düşünülen altıgen bir havuz kalıntısı bulunmaktadır. Söz konusu yapı 1950'lerin ortalarına kadar bölge halkı tarafından aktif bir şekilde kullanılmıştır. Yapı tamamen kesme blok taşlardan oluşmaktadır. Havuzun tek başına bir yapı olmaktan ziyade daha büyük başka bir yapıyla bağlantılı olduğu düşünülmektedir. Hamamtepe Höyüğü ile bağlantılı olabileceği tahmin edilen bu yapının üzerinde de arkeolojik çalışmalara devam edilmektedir¹¹⁴. Bununla birlikte bölge halkı bu yapı dışında modern Gümenek yerleşkesi içerisinde yer alan ve Hamamtepe Höyüğüne yakın bir konumda bulunan başka bir hamam yapısından da söz etmektedirler. Söz konusu hamam birkaç kuşak öncesine kadar bölge halkı tarafından kullanılmaktaydı. Fakat hamama dair herhangi bir buluntunun elde olmaması bu yapının varlığını şimdilik şüpheli kılmaktadır.

Antik Roma Köprüsü: Kaynaklarda *Gümenek Köprüsü* olarak adlandırılan bu yapının tarihçesi Roma öncesine kadar dayanmaktadır. Cumont, köprüünün ilk

114 Yapı hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. D. Burcu Erciyas, Ahmet Çinici, "The Hexagonal Basin at Komana: A Preliminary Architectural Study", METU JFA, 21/1 (2010), s. 281-296.

Görsel 10:
Roma
Hamamı'na ait
kalıntılar

halinin ahşap olduğunu belirtmiştir¹¹⁵. Mithridatis Savaşları sırasında ahşap köprü yıkılmıştır. Bölge Roma hâkimiyetine girdikten sonra ahşap köprünün yerine nehrin iki yakasını birbirine bağlayan kemerli bir taş köprü inşa edilmiştir¹¹⁶. Köprünün antik şehrin girişiyle bağlantılı olduğu kroniklerde yer al-

maktadır. Zaman içerisinde bölgedeki afet ve yağmalardan dolayı yıpranan antik köprü birkaç kez tamir edilmiştir¹¹⁷. Bölgeyi ziyaret eden William J. Hamilton, köprünün iki ucunun sağlam olduğunu ve ortasının ise yıkık olduğu için ahşap döşemelerle takviye edildiğini belirtmiştir¹¹⁸. Regülatörün inşası sırasında köprü yıkılmış ve geriye yalnızca köprüye ait bir taş blok kalmıştır.

Kaya Mezarı: Tokat-Niksar yolunun hemen kenarında yer alan bu yapı, bölgede yaşayan Hristiyanlar tarafından kutsal bir mekân olarak addedilmiştir. Helenistik dönemde bölgede önemli bir kişi için oyulduğu düşünülen bu büyük taş kütesinde biri ön diğeri de arka cephede yer almak üzere iki mezar odası bulunmaktadır. Ön cephede yer alan mezar odasının girişine bir alınlık ve içerisine günümüzde tahrip edilen bir kadın objesi işlenmiştir. Bununla birlikte okunabilir özelliğini kısmen yitirmiş bir yazıt bulunmaktadır. Yazıtta *Teofile* isimli bir kadından bahsedilmektedir. Muhtemelen alınlığın içerisine işlenen kadın objesi yazıtta ismi geçen kadına aittir. Yapı M.S. 1. ve 2. yüzyıllara tarihlenmektedir. Ön cephede bir, arka cephede ise iki mezar oyuğu yer almaktadır. Mimari yapısı itibariyle Amasya'da bulunan kaya mezarlarıyla benzer özelliklere sahiptir. Bölgede yaşayan Hristiyanlar için bu kaya mezarı bolca efsaneye konu olmuştur. Kayanın ilahi

115 Cumont, *Studia Pontica II*, s. 250.

116 Cassios Dio, *Roman History*, s. 10.

117 Cumont, *Studia Pontica II*, s. 250.

118 William J. Hamilton, *Researches in Asia Minor, Pontus, and Armenia: With Some Account of Their Antiquities and Geology*, John Murray, I, London 1842, s. 349-350.

Görsel 11:
Roma
Köprüsü'nün
yıkılmadan
önceki hali
(1903)

bir güçle Hristiyan azizlerinden Saint Gregory Thaumaturgus tarafından buraya nakledildiği anlatılagelen efsanelerdendir¹¹⁹. Saint Chrysostom'un bu kaya mezarında inzivaya çekilmesi ve burada ölmesi ise yapıya anıtsal bir nitelik kazandırmıştır. Hristiyan nüfusun bölgeden ayrılmasıyla birlikte âtil duruma düşmüştür. 2013 yılında defineciler tarafından tahrip edilen bu kaya mezarı koruma altına alınmıştır.

Anonim Tekke-Türbe: Kaya mezarının kuzey cephesine bakan tarafta yer alan bu yapının ne zaman inşa edildiği bilinmemektedir. Mimari özelliklerinden yola çıkarak yapıyı İlhanlı-Selçuklu dönemlerine tarihlemek mümkündür. Yapı kare planlı olmakla beraber doğu ve güney cephesinde birer pencere bulunmaktadır. Türbenin girişi kuzey cephesinde bulunan bir kapıdan sağlanmaktadır. Yapıya ait eski bir fotoğrafta türbenin kuzey cephesiyle bitişik olduğu anlaşılan başka bir yapının kalıntıları görülmektedir. Duvarları moloz, pencereleri ve kapısı kesme taştan yapılmış olup, kubbesi kırmızı pişmiş tuğla ile örülmüştür. İç kısmı eşik durumdadır. Burada bir mezarın bulunduğu ve sonradan söküldüğü tahmin edilmektedir. Bununla birlikte günümüzde türbenin herhangi bir kitabesi bulunmamaktadır. Mehmet Çayırdağ bir makalesinde bugün Tokat Şehir Müzesi'nde

119 Cumont, *Studia Pontica II*, s. 253.

Görsel 12:
Kaya
Mezarının
tahrip
edilmeden
önceki hali

bulunan beş satırlık bir kitabenin bu türbeye ait olduğunu iddia etmiştir¹²⁰. Söz konusu kitabede şu ifadelere yer verilmektedir:

Gazan Han

Merhum, mağfur, ariflerin kutbu, Allah'ın velisi Sultan Mahmud'un Allah kabrini nurlandırсын bu türbesinin yapılmasını şark ve garbın sultanı, büyük hâkan, çok büyük padişah, insanların sığınağı Allah saltanatını devamlı eylesin Gazan Mahmud Han zamanında, zayıf kul Allah'ın rahmetine muhtaç ve onu dileyen Abdullah oğlu Hoca Nasır Allah sonunu hayır eylesin yedi yüzün başı tarihinde emretti.

Arşiv kayıtlarında Mehmet Çayırdağ'ın iddiasını destekler nitelikte bilgiler mevcuttur. 1839 tarihli 2371 numaralı müslim nüfus defterinde *Gaznevi Sultan Mahmud* adını taşıyan bir tekmeden bahsedilmektedir¹²¹. Bu kayıt sözü edilen kitabenin Gümenek'ten alındığı bilgisini doğrular niteliktedir. Fakat bahsi geçen ki-

120 Mehmet Çayırdağ, "Niksar-Tokat-Gümenek ve Kayseri-Palas'ta Üç Kitabe", *Belleten*, 57/218 (1993), s. 85.

121 "Derun-ı karyede dört kıta tarla *Gaznevi Sultan Mahmud tekyesine* merbut olub tekye-nişin Ahmed babası fevtinden üzerine tevcih olunmak babında muacelat nazırı tarafından arzı istihsal ederek Der-i aliyye'ye takdim eylediğini haber vermiş olduğu." Bkz. BOA., NFS.d, nr. 2371, s. 27.

tabenin bu yapıya ait olup olmadığı şüphelidir¹²². Zira Gümenek'te Gaznevi Sultan Mahmud Tekkesi dışında bir de Ömer Zennet adında başka bir tekke ve zaviye daha bulunmaktadır¹²³. Buradan hareketle yapının adı geçen tekke ve zaviyelerden hangisine ait olduğu bilinmemektedir.

Tüm bu varsayımların dışında bahsi geçen yapının tekke ve zaviye olma ihtimali de üzerinde tartışılması gereken bir husustur. Nitekim yapı kaya mezarıyla birbirine çok yakın

mesafededir. Bu durum yapının Saint Chrysostom'un inzivaya çekildiği kaya mezarıyla ilişkili olma ihtimalini güçlendirmektedir. Dahası yapının mevcut atıl durumu bölgedeki Müslümanların burayla yeterince ilgilenmediklerini göstermektedir. Belki de bu ilgisizliğin altında yapının eskiden beri bir manastıra veya bir kiliseye ait olduğu düşüncesi yatabilir. Buradan hareketle yapının mahiyetinin kesinlik ifade etmemesi nedeniyle burayı anonim bir yapı olarak kabul etmek yerinde olacaktır.

Görsel 13:
Gazan Han
Kitabesi
(Tokat Müzesi)

Sonuç ve Değerlendirme

Bugün Tokat Merkez'e bağlı bir köy olan Gümenek, uzun bir tarihsel sürece tanıklık etmiştir. Anadolu'nun en eski yerleşimlerinden birisi olmakla beraber Tokat'ta yerleşik yaşamın ilk izlerine Gümenek'te rastlanmaktadır. Antik dönemlerde popüler bir pagan tapınağına ev sahipliği yapması nedeniyle ziyaret yeri haline gelmiştir. Ticaret gelişmiş ve Yeşilirmak havzasındaki verimli arazilerde tarım ve hayvancılık faaliyetleriyle zenginleşmiştir. Pontus ve Roma dönemle-

122 Burada adı geçen Gazan Mahmud Han, İlhanlı hükümdarlarından biri olup 1304 tarihinde Kazvin'de vefat etmiş ve vasiyeti gereği cenazesi Tebriz'e götürülerek Şenbigazan denilen yere defnedilmiştir. Gazan Han'ın ölüm tarihi ile kitabede verilen tarih birbirini doğrular niteliktedir. Gazan Han'ın ilk Müslüman İlhanlı hükümdarı olması onun İslam coğrafyasında popülaritesini artıran bir özelliğidir. Bu nedenle söz konusu yapının Gazan Han'ın manevi şahsına olan sevginin bir yansıması olarak temsili nitelikte bir türbe-tekke-zaviye olma ihtimali üzerinde durulabilir (Abdulkadir Yuvalı, "Gazan Han", *DİA*, 13, İstanbul 1996, s. 431).

123 BOA. Ali Emiri-III. Ahmed, nr. 154 / 15173.

Görsel 14:
Anonim
türbenin eski
(1906)¹ ve
günümüzdeki
hali

¹ Cumont,
Studia Pontica
II, s. 252.

rinde yüksek imtiyazlara sahip şehir / tapınak devleti statüsüne sahip olmuştur. Böylece dini niteliğinin yanında güçlü bir siyasi yapıya da kavuşmuştur. Paganist inançların bölgede baskınlığını yitirmesine rağmen uzunca bir süre kutsiyetini korumuştur. Erken Roma ve Bizans dönemlerinde yaşanan siyasi ve toplumsal sorunlara bağlı olarak kısmi küçülme yaşasa da etrafı surlarla çevrili korunaklı bir şehir görünümüne sahiptir.

Türklerin Gümenek'e yerleşmesi sancılı bir süreç neticesinde gerçekleşmiştir. Bu süreçte bölgeye yeni yerleşen Türkler ve yerli halk arasında kanlı çatışmalar yaşanmıştır. Aynı hadiselerin daha öncesinde Gümenek'teki paganlar ve Hristiyanlar arasında da yaşanmış olması ilginç ama bir o kadar da kronik olan sosyolojik bir vakıadır. Nitekim Gümenek halkının inanç noktasındaki muhafazakâr tutumu günümüzde de baskınlığını sürdürmektedir. Bu durum halkın inançlarına ve kültürlerine tarihin her döneminde sıkı sıkıya bağlı olduklarını göstermektedir.

Gümenek'e ilk Türk akınlarını Danişmendliler gerçekleştirmiştir. Bölge bir müddet Danişmendli hâkimiyetinde kalmıştır. Daha sonra Selçuklu, İlhanlı ve Kadı Burhaneddin idaresi altına girmiştir. Bu dönemlerde Tokat'tan ayrı bir şehir olarak görülmüştür. Kadı Burhaneddin'in ölümünden sonra Gümenek ve havali-sinde istikrar sağlanamamış ve halkın da talebiyle bölgede Osmanlı hâkimiyeti başlamıştır. Osmanlı döneminde kentsel niteliğini kaybetmiş ve nahiye merkezi olarak köye dönüştürülmüştür.

Türklerin bölgeye gelmesiyle birlikte köyde uzunca bir süre Müslüman ve gayrimüslim nüfus birlikte yaşamıştır. Fakat 20. yüzyılın başlarında gerçekleşen tehcir ve nüfus mübadelesi esnasında gayrimüslim ailelerin köyü terk ettikleri düşünülmektedir. Yalnız bu ailelerden çocuk yaşta birkaç kişi köyde kalmış olup onlar da zaman içerisinde Müslüman halkın içinde asimile olmuştur. Bir dönem köyde muhacir Kürtler bulunsa da bunlar zaman içerisinde köyden göç etmişlerdir. Günümüzde köyün nüfus yapısı homojendir ve halkı da muhafazakâr eğilim içindedir.

Günümüzde köyde canlı bir ekonomik yaşam vardır. Bu durum nüfusa da yansımış ve bölgedeki diğer köylerin aksine son yıllarda Gümenek'te nüfus kaybı yaşanmamıştır. Aksine köyde önemli oranlarda nüfus artışı yaşandığı gözlemlenmiştir. *Gümenek Parkı Mesire Alanı* bölge halkı için rağbet gören bir dinlenme yeri haline gelmiştir. Hamamtepe Höyüğü'nde yapılan arkeolojik çalışmalar köyün ileriye dönük turizm potansiyelini artırmıştır. Bununla birlikte seracılık faaliyetleri sayesinde köyün ürün rekoltesi büyük oranda artmıştır. Köy halkının müşterek kooperatifleşme çabaları sonuç vermiş ve kısa sürede halkın refah seviyesinde iyileşmeler olduğu gözlemlenmiştir. Son yıllarda büyük-küçükbaş hayvancılık faaliyetlerinin yanı sıra arıcılıkla uğraşanların sayısı da oldukça artmıştır.

Tarihsel süreç içerisinde Komana, Komanak, Komanat ve Sisiyye gibi isimlerle anılan Gümenek, Cumhuriyet dönemindeki yerel adları Türkçeleştirme politikasının bir sonucu olarak *Kılıçlı* adını almıştır. Bölgenin doğal afetlere yakınlığı ve yağmalara açık olması nedeniyle yerleşim yerinin konumu birçok kez değişmiştir. Orta Bizans döneminde antik yerleşimi terk eden halk Türklerin bölgeye gelişi ile tekrar eski yerleşkeye taşınmıştır. Osmanlı döneminde de tekrar yer değişikliği yapan halk bu sefer yamaçlara yerleşmiş yakın dönemlere kadar burada konumlanmışlardır. Günümüzde ise halk antik yerleşke ile bitişik konumda yaşamaktadır. Bu gelgitli durum tarihin garip bir cilvesi yahut "*coğrafya kaderdir*" telakkisinin bir tecellisi şeklinde anlaşılabilir.

Zile Müftüsü Arif Kılıç'ın Hayatı ve Tasavvuf Düşüncesine Yön Verenler

EBUBEKİR ULUÇAY
Milli Eğitim Bakanlığı

Giriş

Mutasavvıf ve Müftü Arif Kılıç'ın hayatı ve tasavvufi düşüncelerine yön verenler. Çalışmamız giriş, iki bölüm ve sonuçtan ibarettir. Giriş bölümünde Arif Kılıç'ın hayatı hakkında sosyal, siyasî, ilmî, dinî ve tasavvufî durum hakkında bilgiler verilmektedir. Birinci bölümün konusu Arif Kılıç'ın hayatı, ikinci bölümün konusu ise tasavvufî düşüncelerine yön verenler ve kendisinin etkiledikleridir.

1899 yılında Zile'de dünyaya gelmiştir. Küçük yaşlarından itibaren aile geçmişi, etrafından yönlendirmeler ve kendi isteğiyle dini ilimlerde eğitimine devam etmiştir. Kütüphane memurluğuna tayin edilmesiyle de çok yönlü olarak kendini geliştirmiştir. Memurluğu döneminde İslami çalışmalar devam etmiş. Dönemin idaresi tarafından suçlanarak bir müddet cezaevinde yatmıştır. Beraatına kadar geçen sürede yerine tayin olununca köy imamlığı yapmak zorunda kaldı.1943 yılından itibaren eski görevine geçti.1949 senesinde hayatının dönüm noktalarından biri olan son eğitimcisi Muhammed İhsan Oğuz Beyefendinin talebesiyle tanışıp, hocasına intisap etmiştir.1953 yılında Zile müftüsü olmuştur. Halka örnek olmuş. Onları vaazlarıyla irşat etmiş. Zile'nin gelişmesi için pek çok projeye başkanlık edip halkın hizmetine sunmuştur. Gazete yazılarıyla da halka Zile kültürünü aktarmıştır. Yaşadığı dönemde halk yoksul ve pek çok imkândan yoksun durumdaydı. Okuma yazma oranının düşük, ilmi, kültürel ve dini eserlerin

Türkçe basımının yetersiz olduğu, okul ve okuldaki öğretmenlerin yetersiz olduğu, dini eğitim yasaklanarak baskı altına alındığı dönemde yaşamıştır. Buna rağmen eğitimi ve kendini geliştirmesi hayatı boyunca devam etmiştir. Kendisi İşte böylesi bir dönemde bidat ve bilgisizliğin yaygınlık kazandığını gören Arif Kılıç, toplumda sorumluluk yüklenip pek çok projeye, heyete başkanlık yaparak, vaazlarıyla ilçenin dini ve kültürel yönden gelişmesine çok büyük katkılar sunmuştur. Böylece Arif Kılıç'ın¹ fikir ve düşüncelerinin şekillenmesine dair altyapının daha iyi anlaşılacağı kanaatindeyiz.

Müftü Arif Kılıç'ın Hayatı

1.1. Hayatı

Müftü Arif Kılıç
(1899-1972)

19 Mart 1315 Rumi (19 Zilkade 1316 Hicri, 31 Mart 1899 Miladi) senesi Zile/Tokat dünyaya gelmişlerdir. 1926 yılında alınan Osmanlı Türkçesi ile yazılı hüviyet varakası (nüfus cüzdanı) suretindeki kayıtlara göre; adı Mustafa Arif, babasının adı Abdurrahman Sabit ve doğum tarihi olarak da Rumi 1314 (M: 1898) olarak geçmektedir. 19 Temmuz 1937 yılında alınan Türkçe nüfus cüzdanı suretinde ise adı Arif olarak geçmektedir. Yeni yazı ile olan kayıtlarda Mustafa ismine rastlanmamaktadır. Diyanet İşleri Başkanlığındaki kayıtlarda ve resmi nüfus kayıtlarında doğum tarihi 01 Temmuz 1898 olarak tespit edilmiştir.

Babası ulemadan (din bilginlerinden) ve Rüşdiye (Ortaokul) Mektebi ikinci muallimi, aynı zamanda Kur'an-ı Kerim'i Kıraat-ı Aşere (10 okunuş) ile hatim etmeyi adet haline getiren, çok kuvvetli Hafız-ı Kur'an olan Sabit Efendidir. Annesi ulemadan (din bilginlerinden) Tekkeşin Müsevvid Abdullah Efendi kızı Mer-

¹ Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB), "Tokat Müftülüğü" (Erişim tarihi: 1 Mayıs 2021).

yem Hatundur. Ana tarafından nesebi (sülalesi) meşhur evliyaullahtan Bâyezid-i Bistâmî'ye² ulaşır. Gerek baba, gerek ana cihetinden büyük dedeleri Zile Müftülüğü yapmışlardır.

Çocukluk dönemi yüksek eğitimi, ulemadan bir aile içinde geçmiştir. Ekonomik yönden de dönemine göre orta halli bir ailenin bireyi olarak yaşamıştır.

Sekiz yaşında iken hafızlık eğitimine başlamış ve 1909 yılında babasının ölümü üzerine hafızlık eğitimi yarım kalmıştır. Babasının ölümünden sonra meslek sahibi olmak maksadı ile bir terzinin yanına çırak olarak girmiştir. Bir gün yolda karşılaştığı Şişman Hoca diye bilinen bir tanıdığı halini hatırını sormuş, terzi çıraklığı yaptığını öğrendiği zaman “zeki çocuksun, oku ve âlim ol, sana insanlar Terzi Arif diyeceğine Arif Hoca desinler,” şeklinde tavsiyede bulunmuş.

Kendileri küçük yaşta 1324 Hicri (1906 Miladi) tarihinde Ömer Efendi'nin hafızlık mektebine devam etmiş, babasının vefatı üzerine hafızlık mektebini bırakarak, Zile Numune Rüşdiye'sine kaydolmuştur. Rüşdiye'nin birinci sınıfında iken ayağında çıkan kemik hastalığı sebebi ile tahsilini terk etmiş, ameliyat neticesinde ayağı sakat kalmıştır. Bu tarihten itibaren Tekkeşinlerden Müderris Mehmet Efendi'den Arapça dersi almaya başlamış, bu ders 1920 yılına kadar devam etmiştir. 1920'de (Haziran-Temmuz 1920) Zile Vakasında hocası Mehmet Efendi idam edilmiş, bunun üzerine Topçuzade Latif (Abdullatif) hocadan Arapça dersine devam etmiştir. Sonra Amasya Darul-Hilafe Medresesine gitmiş, birkaç sene okuduktan sonra, medreselerin kapatılmasıyla, yerine açılan İmam Hatip Okuluna devam etmiştir. Bu okuldan birinci olarak diploma almıştır. Sonra Zile'ye gelerek, tekrar Abdullatif Efendiden Arapça derslerine devam etmiştir.

Abdullatif Efendi 1926 yılında kütüphane memurluğundan emekli olmuş, yerine merhum Arif Kılıç tayin edilmiştir. Hocasından 440 cilt kitap teslim almış, kendisi 1953 de kütüphaneden ayrılırken 8000 kitap teslim etmiştir. Benzeri az bulunur hocalarımızdan olup, kendilerini çok iyi bir şekilde yetiştirmişlerdir. Bir ara tarikatçılık yapmakla suçlanmış, üç ay kadar Çorum Cezaevinde yatmış, sonra berat ederek, kütüphane memurluğuna tekrar dönmüştür. Bu görevi 1953 yılına kadar ifa etmiştir. Zile Müftülüğü boşalınca, halkın ısrarı, yapılan sınav sonucu, eğitim ve kariyeri de yeterli görüldüğünden 1953 tarihinde Zile Müftülüğüne tayin edilmiştir.

2 Süleyman Uludağ, “Bâyezid-i Bistamî”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (=DİA), V, 238-241.

Merhumun müftülüğü döneminde, birçok caminin inşası ve onarımı yapılmıştır. Aynı şekilde Zile Devlet Hastanesi, Zile Lisesi ve Zile İmam Hatip Okulu yaptırma derneklerinin başkanlığını yapmak suretiyle, halkımızın desteğiyle bu eserleri Zile'mize kazandırmıştır. Görevi süresince Ramazan aylarında, Cuma ve Bayram günlerinde yaptığı vaazlarla halkımızı irşad³ eylemişlerdir.

Müftü Arif Kılıç'ın sülalesi soyadı kanunundan önce "Hacıvelizade" lakabıyla anılmaktaydı. Aileye, 1934 yılında soyadı kanunu gereğince "Kılıç" soyadı verilmiştir.

Müftü Arif Kılıç birinci evliliğini Nafia Hanım ile 1928 yılında yapmıştır. Bu evliliğinden Hulusi, Ali Galip, Ali Galip ve Muhittin Cenap isminde dört oğlu ile Zehra isminde bir kızı olmuştur. Nafia Hanım 24 Nisan 1962 Tarihinde Zile'de vefat etmiştir. Müftü Arif Kılıç ikinci evliliğini Huriye Hanım ile 29 Haziran 1962 tarihinde yapmıştır.

Merhum 1972 yılında kendi isteğiyle emekli olmuş, takriben üç ay sonra 18 Temmuz 1972 Salı günü Hakk'ın rahmetine kavuşmuştur.

Kabri şerifi, şehrimizin (Zile) Asri Mezarlığında olup, halkımız tarafından ziyaret edilmektedir.

1.2. Eğitim Hayatı

Müftü Arif Kılıç'ın ilim öğrenme hayatı, hem baba tarafının hem de anne tarafının ulemadan olması nedeniyle doğumundan itibaren aile içerisinde başlamıştır.

Sekiz yaşında iken (1907–1908 yılında) Porsuk Ömer Efendinin hafızlık mektebinde hafızlık eğitimine başlamış ve 1909 yılında, babasının ölümü üzerine hafızlık eğitimi yarım kalmıştır. Bir süre terzi çıraqlığını müteakip İptidai Mektebini bitirmiş ve Zile Numune Rüşdiye'sine kaydolmuştur. Rüşdiye'nin birinci sınıfında iken düşme sonucu ayağında oluşan kemik hastalığı sebebiyle tahsilini terk etmiştir. Amasya'da tedavi süresince dayıları (Osman ve Mustafa Efendiler) tarafından hastaneye getirilen gazete, mecmua ve kitapları okumuştur. Bu süre içerisinde yörede bulunan kütüphanelerdeki pek çok kitabı okuyup incelediği rivayet edilir. Sadece tarih konularını ihtiva eden 90 cilt kitabı okuyup inceledi-

3 Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Ankara 2014, s. 318.

ğini ifade etmiştir. 1898 maarif salnamesine göre Zile Hamidiye Kütüphanesinde kayıtlı kitap sayısının 265 olduğu göz önüne alındığında 15–16 yaşında bir gencin o dönemde sadece tarih konusunda 90 cilt kitap okuması dikkate değer bir husustur.

Sıhhatine kavuşamadığı tedaviyi müteakip (tahminen 1915–1916 yılı) Zile'ye dönen Arif Hoca Tekkeşinlerden Müderris Mehmet Avni Efendiden Arapça ve din ilimleri konularında eğitim almaya başlamıştır. Bu eğitimi 1920 yılına kadar devam etmiştir. 1920 yılında vuku bulan Zile Vakasında hocası Mehmet Avni Efendi idam edilmiştir. Yarım kalan eğitimini Topçuzade Latif Efendinin (Abdullatif Efendi) derslerine devam ederek tamamlamış ve icazet (diploma) almıştır. Topçuzade Latif Efendinin vermiş olduğu icazetin orijinali aşağıya çıkarılmıştır.

Sonra Amasya Darul-Hilafe Medresesine⁴ kaydolmuştur. Birkaç sene okuduktan sonra 03 Mart 1924 tarihli Tevhid-i Tedrisat (Eğitimin Birleştirilmesi) Kanunu gereğince Darül Hilafe kapatılmış ve yerine açılan Amasya İmam Hatip Mektebine devam etmiştir. Bu okuldan Aliyyü'l-Ala (Pekiyi) derecesi ile okul birincisi olarak 09 Ağustos 1341 (M: 09 Ağustos 1925) tarihinde mezun olmuş ve diploma almıştır.

Amasya'da eğitimini tamamladıktan sonra Zile'ye dönmüş ve Topçuzade Abdullatif Efendiden ders almaya devam etmiştir. Topçuzade Abdullatif Efendi Kütüphane memurluğundan 1926 yılında emekliye ayrılmış ve yerine Arif Kılıç Hoca 01 Eylül 1926 tarihinde tayin edilmiştir. Kütüphane memurluğu süresince ilmi araştırma ve incelemelerine devam etmiştir.

Müftü Arif Kılıç'ın son ve asli eğiticisi Muhammed İhsan Oğuz Beyefendidir. Kastamonulu Muhammed İhsan Oğuz Beyefendiden aldığı eğitim Müftü Arif Kılıç'ın vefatına kadar devam etmiştir. Bu eğitimin yöntemi Muhammed İhsan Oğuz Beyefendi ile mektuplaşmak, sohbetlerinde bulunmak ve onun eserlerini okuyup incelemek şeklinde olmuştur.

1.3. Mesleki Hayatı

Kütüphane memuru Topçu-zâde Abdullatif Efendinin 1926 yılında emekliye ayrılması üzerine Müftü Arif Kılıç'ın meslek hayatı 01 Eylül 1926 tarihinde Zile

4 Mübahat S. Kütükoğlu, "Darul-Hilafe Medresesi", *DİA*, VIII, 507-508.

Kütüphanesi memurluğuna tayin edilmesiyle başlar. Onun görev yaptığı kütüphane binası Boyacı Hasan Ağa Camii ile Postane arasında bulunan eski ahşap bir binadır.

Müftü Arif Kılıç'ın notlarında Zile Kütüphanesi'nin kuruluşu şöyle anlatılmaktadır: Hicri 1305 (M: Mayıs-Haziran 1888) tarihinde Kayseri ulemasından Hamurcu-zâde Osman efendi, 125 hafız ve hoca ile Ramazan için Zile'ye gelmişlerdir. Şifa-i Şerif okunmuş. O zamanda kitap temin edilmiş ve Zile Kütüphanesi kurulmuştur.

1.3.1. Zile Kütüphanesi

Zile'de kütüphane ilk defa 1888 yılında Hamidiye Kütüphanesi ismi ile açılmıştır.⁵ 1888 yılında Zileli Hacı Süleymanzade Hacı Ahmet Ağa'nın İstanbul'dan getirdiği 500'e yakın kitapla hizmete girdiği rivayet edilmektedir. 1898 Maarif salnamesine göre kütüphanede kayıtlı kitap sayısı 265'dir.

11 Ağustos 1992 tarih, 2968 sayılı ve 04 Temmuz 2000 tarih ve 534 sayılı Bakan Olur'ları çerçevesinde 563 adet eser/yazma eser koleksiyonları Milli Kütüphane Başkanlığı, Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi ve Süleymaniye Kütüphanesine devredilmiştir.

Müftü Arif Kılıç'ın kütüphanede ki birinci dönem görevi 23 Şubat 1933 tarihine kadar sürmüştür. Bu tarihte bir şikâyet üzerine Zile Milli Eğitim Müdürlüğü (Maarif Müdürlüğü) bünyesinde görev yapan Boldacı (Boldacı Tekkesi Köyü) Mualimi Fazıl Efendi ile beraber gözaltına alınarak, Çorum Cezaevine gönderilmiştir.

O tarihte, kütüphaneye kayıtlı bulunan Arapça bir hadis kitabını insanların istifade etmeleri için Türkçe'ye çeviriyordu. Birileri Arif Kılıç'ı tarikatçılık yapmakla şikâyet etmiş. Çorum cezaevine götürmüşler. Cezaevine birkaç kişiyi daha benzer suçlarla içeri almışlar. Cezaevine hangi suçla, neden geldiklerini dahi bilmiyorlardı. Üç ay kadar bir zaman sonra mahkemeye götürmüşler. Hâkim birisi ayağımdan sakat, öteki kör, bir diğeri yaşlı, kendini zor taşıyan kişileri görünce “Bunlar mı hükümeti yıkacakmış,” diye sormuş. Onlar da böylece neyle suçlandığımızı anlamışlar. Mahkeme sonucunda berat kararı verilerek serbest bırakılmışlardır.

5 Kültür ve Turizm Bakanlığı (KTB), “Tokat Zile İlçe Halk Kütüphanesi” (Erişim tarihi: 2 Mayıs 2021).

25 Mayıs 1933 tarihli berat ettiğini bildiren yazı gereğince, Çorum'dan Zile'ye döndükten sonra Kütüphanedeki görevine dönmek üzere müracaat eder, yerine atama yapıldığından ve boş kadro bulunmadığından bu isteği 1943 yılına kadar karşılanamaz. 1933 yılından 1943 yılına kadar geçen dönemde köy imamlığı yaparak geçimini sağlar.

12 Mart 1943 tarihli aşağıda sunulan onay ile 17 Mart 1943 tarihinde Kütüphane Memurluğu görevine tekrar döner. 1953 yılında müftü olarak atanıncaya kadar bu görevine devam eder. 1926 yılında 440 cilt kitapla teslim aldığı kütüphaneyi 1953 yılında 8000 cilt kitapla teslim etmiştir. Bu kitapların tamamını okumuş ve incelemiştir.

Zilelilerin arzuları üzerine münhal bulunan Zile Müftülük makamına, yapılan sınav sonucu, eğitim ve kariyeri de yeterli görüldüğünden 31 Mart 1953 tarihinde müftü olarak atanmıştır. 1953–1972 yılları arasında Zile'de müftülük görevinde bulunmuştur. Müftülüğü esnasında memleketimize ölmez eserler bırakmıştır.

Müftü Arif Kılıç kendi isteği ile 17 Mart 1972 tarihli aşağıda sunulan onay gereğince emekliye ayrılmıştır. Çok kısa emeklilik hayatından sonra 18 Temmuz 1972 Salı günü Hakk'ın rahmetine kavuşmuştur.

1.4. Zile'nin Kültürel Hayatına Etkisi ve Faaliyetleri

1.4.1. Halkın Dini ve Ahlaki Konularda Eğitimi

Müftü Arif Kılıç'ın Zile'nin kültürel hayatına en büyük etkisi, görevinin de gereği olarak halk üzerinde olmuştur. Daima, halkın Allah'a has kul, Peygambere has ümmet, Peygamberimize ve Ehli beytine sevgi beslemesini ve onların Kitap ve Sünnet hükümlerine dosdoğru uymasını istemiştir. Bu amaçla ramazan günlerinde, cuma günleri ve bayram günlerinde halkı vaazlarıyla aydınlatmıştır. Vaazlarının tüm halka ulaşmasını sağlamak için Zile'deki bütün camileri, Zile halkının desteğinde ses yayın sistemi ile donatmıştır.

Zile halkına değişik konularda vaazlar verir; herkesi kardeşliğe davet eder; kul-luk ve ümmetlik yolunu anlatır; İslam dininin uyulması gereken ve yapılması veya uzak durulması zorunlu olan ana kurallarından bahseder; Allah'ın Kitabı, Kur'an-ı Kerimden ayetler okur ve açıklar; dine sokuşturulmuş yanlış inançların

(bidat) ortadan kalkması için halkı uyarırdı. Zile'nin bütün köylerini ayırım yapmaksızın dolaşır ve orada yaşayan insanları da aydınlatırdı.

1.4.2. Vaazlarında Dile Getirdiği Bazı İfadeler

“Hanefi Mezhebi'nin imamı, İmamı Azam; zamanın kadısının verdiği kararın hatalı olduğunu, gerekçesiyle beraber açıklar. Bu açıklama yönetim tarafından tasvip görmez ve İmamı Azam'a fetva vermesinin yasaklandığı bildirilir. Bu yasaklamadan bir müddet sonra, kızı bir soru sorar ve fetva ister. Evde yalnız olmalarına rağmen, devleti tarafından fetva vermesinin yasaklandığını, bu nedenle cevap veremeyeceğini ve başkasına sorup cevabını almasını ister. İşte onun devlete itaat anlayışı budur. Bütün millet devlete böyle itaat etse, devletin sırtı yere gelir mi?”⁶ diyerek devlet yönetimine itaatin önemini vurgulamıştır.

“Müslümanlık içtimai (toplumsal) ahlaka önem verir. Hiçbir şeye karışmayan insan yarım insandır. Müslüman ahiretini Dünya'ya değişmez. Bir köşeye çekilip, sürekli ibadet etmek de Müslümanlıkta yoktur. Bu şekilde yapılan nafîle ibadet vebal (günah) olarak yazılır. Dünya işlerini sekteye uğratmak günahdır. Böyle davranırsan vazifeni noksan yapmış olursun. Ne dünya ahirete, ne de ahiret dünyaya terkedecek. Dünyayı ihtiyacın kadar sev. Nerede ne kadar kalacaksan, orayı o kadar sev. Tapacak kadar sevmeye.”⁷ diyerek orta yollu hareket edilmesi üzerinde durmuştur.

*“Yetim mirasçısı olan ölünün bıraktığı mirastan hayır, hasenat yapılırsa, yetim malı ayrılmalı ve hayır için bu pay kullanılmamalıdır. Yetim payının da bulunduğu mirastan hayır yapan birisi yıllar sonra bu davranışının İslam'a uygun olup olmadığını sormak için müftülüğe geldi. Ben “Bu konuyu birine danıştınız mı?” diye sordum. O “Mahalle Camii imamına sorduklarını ve mirastan hayır yapmamızı uygun olacağını söyledi ve böyle yaptık.” dedi. Sakalı, sarığı olan herkes hoca değildir. Sorulan imamın görevi camisinde namaz kıldırmasıdır. Bu konuların sorulacağı yer müftülük makamıdır.”⁸*Müftü Arif Kılıç Hoca'mız fetva makamının müftüler olduğunu belirtmişlerdir. Dini konularda bilgi edinmek isteyenlerin sorularını müftülük makamına iletmelerinin gerekliliğini önemle vurgulamışlardır.

6 Arif Kılıç, “İnsanı Helak Eden Şey”, “dailymotion.com/video/x1t9pey” (Erişim tarihi: 1 Mayıs 2021).

7 Arif Kılıç, “Büyük Günahlar”, “dailymotion.com/video/x1tpxpw” (Erişim tarihi: 28 Nisan 2021).

8 Arif Kılıç, “İnsanı Helak Eden Şey”, “dailymotion.com/video/x1t9pey” (Erişim tarihi: 1 Mayıs 2021).

“Müslümanlıkta hak ikidir. Birisi Allah hakkı, diğeri kul hakkıdır. Allah'ın hakkı, yükümlü olduğumuz ibadetlerimizdir. İbadetlerimizde eksiklerimiz varsa tevbe ederiz, kaza ederiz. Belki Allah affeder. Mükemmeli zamanında yapmaktır. Kul hakkına gelince... Allah siz aranızda helalleşsin diyor. Ahirette kul hakkının karşılığını sadece sevabınla ödeyebilirsin. Eğer üzerinde kul hakkı varsa hesap yerinde elin boş kalabilirsin. Bu nedenle kul hakkından kaçınız. Şahsın hakkına tecavüz edildiğinde karşında bir kişi vardır. Onu bulup helalleşme, anlaşma imkânın olabilir. Devlet malına tecavüz edilirse (orman arazisinden tarla açmak, merayı zimmetine geçirmek, gibi...) karşındaki hak sahibi milyonlardır. Ahiretten korkmamak için; kul hakkı yeme, kibirli olma, devlet malı yeme. Allah, annenin babasının ardından mevlit okuttun mu, diye sormaz. Ancak borçlu öldülerse, borçlarını ödenip ödenmediğini evlatlarından sorar.”⁹Devlet malını yiyenlerin milyonlarca kulla helalleşme zorunda kalacaklarını belirtip, kul hakkına girilmemesinin önemi üzerinde durmuştur.

1.4.3. Açılmasına Önderlik Ettiği Kurumlar

Zile Devlet Hastanesinin Açılması: Zile Devlet Hastanesi Yaptırma Derneği başkanlığını yapmış veya dernek bünyesinde görev almıştır.

Zile Lisesinin Açılması: Zile Lisesi Yaptırma Derneği başkanlığını yapmıştır. Halkın da desteği ile 1955 yılında lise binası inşaatına başlanmış ve 1959 yılında tamamlanmıştır. 1960 yılında ortaokul olarak eğitim ve öğretime başlanmış,

Zile İmam Hatip Okulunun Açılması: Zile İmam Hatip Okulu Yaptırma Derneği başkanlığını yapmış veya dernek bünyesinde görev almıştır.

1.4.4. Cami İnşası ve Onarımları

Zile’de birçok camilerin inşasını ve onarımlarını halkın desteği ile sağlamıştır. Müftü Arif Kılıç döneminde onarılan, yeni ya da yeniden inşa edilen pek çok cami vardır. Zile’ye bağlı köylerin de cami ve Diyanet İşleri Başkanlığına bağlı Kur’an kursu ihtiyaçlarının karşılanması için gayretlerini sürdürmüştür.

⁹ Arif Kılıç, “Büyük Günahlar”, “dailymotion.com/video/x1tpxpw” (Erişim tarihi: 28 Nisan 2021).

Dostları ile
(Ebubekir
Uluçay)

Ayrıca müftülüğü döneminde memleketimizin ve insanlığın mutluluğu, refahı ve güvenliği için her yıl bir defa “Kırk Hatim” okunması geleneği başlatılmıştır. Bu gelenek devam etmektedir. Kırk Hatim’in ilk defa Birinci Cihan Harbi ve İstiklal Harbi esnasında okunduğu rivayet edilmektedir.

Ulaşılabilen yazılı dokümanları ve notlarından çıkartılanlar yukarıda belirtilmiştir. Yazılarından anlaşıldığı kadarıyla, tercüme ettiği ve kendisinin kaleme aldığı başka eserleri de olması gerekmektedir. Tercüme eserlerinden birisi Zile tarihi ile ilgili eski, elyazması bir tarih kitabının tercümesidir. Bu tercümeden Zile Tarihi¹⁰ ile ilgili makalelerinde bahsetmektedir. Gene, Zile Tarihi ile ilgili makalelerinden, Zile’nin kültürel hayatında büyük etkisi olan kültür adamları hakkında araştırma yapıp, dokümanlara ulaştığı ve çalışmalarını olduğu anlaşılmaktadır. Aldığı eğitim ve yazılarından, çok sayıda dokümana sahip olduğunu tahmin ediyoruz ve tarihe ışık tutacak her şeyin muhafaza edilmesini savunduğunu biliyoruz. Oğlu Muhittin Cenap Kılıç’ta çok sayıda dokümana sahip oldu-

10 Mehmet Yardımcı, “Geleneksel Kültürümüzde Taş, Zile’de Taşlarla İlgili İnanmalar, Uygulamalar ve Oyunlar” *Çukurova Üniversitesi Türkoloji - Makale Bilgi Sistemi* 4472 (04 Şubat 2009), 7.

ğunu ancak vefatından sonra hiç birisine ulaşılamadığını söylemiştir. Ailenin elinde kalan evrak olmadığı gibi, var olanların da ne olduğu veya nerede olduğu hakkında da bilgi yoktur.

Osmanlıca ve Arapça bilen ilim adamlarının (özellikle Zile'den yetişmiş) Zile Kütüphanesinden diğer kütüphanelere gönderilen eski eserlerin ve vakfiyelerin incelemesi halinde Zile tarihinin aydınlanacağı umulmaktadır.

Arif Kılıç'ın Tasavvuf Düşüncesine Yön Verenler

2. 1. Arif Kılıç'ın Üzerinde Etkisi Olan Şahıslar

Müftü Arif Kılıç'ın son ve asli eğitici Muhammed İhsan Oğuz Beyefendidir.¹¹ Kastamonulu Muhammed İhsan Oğuz Beyefendiden aldığı eğitim Müftü Arif Kılıç'ın vefatına kadar devam etmiştir. Bu eğitimin yöntemi Muhammed İhsan Oğuz Beyefendi ile mektuplaşmak¹², sohbetlerinde bulunmak ve onun eserlerini okuyup incelemek şeklinde olmuştur.

Müftü Arif Kılıç son eğitici Muhammed İhsan Oğuz Beyefendi'yi tanıma ve öğrenciliğine kabul edilmesinde daha önce tanımadığım, Ispartalı, orman mühendisi, fitraten yüksek, ruhaniyeti galip, hilmiyyet sâhibi, nûrânî yüzlü ve sevimli bir zât olan Hilmi Turgay Bey (merhum) Kastamonu Orman Bölge Baş Müdürlüğünden Tokat Orman Bölge Baş Müdürlüğüne tayin olmuştur. Hilmi Turgay Bey, 1949 senesinde Arif Kılıç ile tanışıp kütüphanede sohbette sorularını sormuş. Ancak cevaplardan yeterince tatmin olmayan, sorularına kendi cevabının ne olduğunu sorulduğunda, cevapları o güne kadar duymadığım, hiçbir yerde bulamayacağım, mükemmel cevaplardı. Hilmi Bey, "Evet bunları öğrendiğim bir hocam var. İsmi Kastamonu'ya tayin olarak gittiğimdedi. Üzerinde bulunan ve Muhammed İhsan Oğuz Beyefendi tarafından yazılan "Nuru'l İzah" (1919 yılında Kastamonu'da yazılan bu kitap 1997 yılında "Şeriat-Tarikat Kavramları, Zikir ve Tasavvuf Yolları ismi ile sadeleştirilerek yayımlanmıştır.) isimli eseri Arif Kılıç'a vermiştir. Büyük bir heyecanla eseri okuduğunu. Okuduğu şeylere hayran kaldığını. Muhammed İhsan Oğuz Beyefendinin öğrencisi olmak istediğimi ve kabul edilme yönündeki talebimi bildirmesini Hilmi Beyden talep

11 Abdurrahman Memiş, "Muhammed İhsan Oğuz", *DİA*, XXXIII, 321- 322.

12 Muhammed İhsan Oğuz, "Mektuplar", İstanbul 1994, 1/554- 555.

etmiştir. Böyle bir zamanda böyle bir zât-ı şeriften haberdar olduğum ve öğrencisi olarak kabul edildiğim için Allah'a hamd ettiğini her zaman belirtmiştir. Kısa bir müddet sonrada Hilmi Beyle birlikte ziyaretine gittiklerini ve sohbetlerinde bulunma fırsatını yakaladıklarını söylemiştir.¹³

Muhammed İhsan Oğuz Beyefendi'nin, Şeriat-Tarikat Kavramları, Zikir ve Tasavvuf Yolları isimli kitabından tasavvufi yorumlarını yapmıştır.

Şeriat¹⁴, Tarikat¹⁵, Hakikat¹⁶, Ma'rifet¹⁷ Kelimelerinin Özel Bir Tarzda Tanımlanması:

1.Şeriatın, güzel ve ilahi bir ağaç olduğunu bu ağacın çiçekleri Tarikat, meyveleri Hakikat olduğunu söylemiştir. Bu şeriat ağacının meyvelerinin çekirdeklerinde milyonlar, pek çok meyvenin, çiçeğin, yaprak ve dalların öz ve asıl olarak bulunduğunu bilmek, bunları ayrıntılarıyla görmek ve anlamak da Ma'rifet'tir.

2.Şeriat; inanca, amele, ahlaka, ihlusa ilişkin hükümlerin asıl ve esasını teşkil etmektedir. Tarikat, Hakikat, Ma'rifet; bu asıl ve esasların ürünü ve sonuç kısmıdır.

3.Şeriat, her kemal ve hakikatin aslı ve kaynağını teşkil etmiştir. Tarikat, Hakikat ve Ma'rifet; kemal ve hakikatler kaynağı olan bu ilahi şeriatın kemal ve hakikatlerini oluşturur.

2.1.1. Muhammed İhsan Oğuz Beyefendi

Muhammed İhsan Oğuz Beyefendi 27 Ramazan 1304 hicri, 19 Haziran 1887 milâdi tarihinde Kastamonu'da dünyaya gelmiştir. Babasının adı Ataullah, annesinin adı Hacer'dir. İlk Mektep'ten sonra orta tahsilini Kastamonu Askerî Rüşdiyesinde ve yüksek tahsilini Ziyâiyye Medresesi'nde yapan Muhammed İhsan Beyefendi, büyük bir âlim ve müderris olan eniştesi ve hocası Ahmet Ziyaeddin Efendi'den de hususi dersler almış; O'nun genç yaşta vefatı üzerine tek başına ilmi çalışmalarına devam ederek kendisini yetiştirmiştir.

13 Mustafa İnceöz, "Müftü Arif Kılıç" (Görüşmecisi: Ebubekir Uluçay, Ses Kaydı, 3 Mayıs 2021).

14 Cebecioğlu, "Şeriat", 461.

15 Cebecioğlu, "Tarikat", 473.

16 Cebecioğlu, "Hakikat", 188.

17 Cebecioğlu, "Ma'rifet", 318.

Muhammed İhsan Bey, memuriyet hayatına Posta ve Telgraf İdaresi'nde başlamış; bir ara Sultani Mektebi'nde Kâtiplik, Askeri Rüşdiye'de Hüsn-i Hat (Güzel Yazı) ve Türkçe Öğretmenliği görevlerinde bulunmuştur. Posta ve Telgraf İdaresi'nde, Muhabere Memurluğundan Başmüdürlüğe kadar çeşitli kademelerde görev yapmış; İstiklâl Harbi sırasında memleketimiz için değerli hizmetler ifa etmiş; 1938 yılında emekliye ayrılarak ilmi çalışmalarına hız vermiştir.

Muhammed İhsan Beyefendinin tasavvuf hayatı ise çok küçük yaşta başlamış, 7 yaşlarında iken Şeyh Muhammed Evliya Efendi'nin terbiyesine girmiştir. İnsan-ı Kâmil olma yolunda senelerce süren manevi çalışma ve araştırmalardan sonra Harput'ta Seyit Ahmet Çapakçuri Hazretlerini manen bularak kendisine intisap etmiştir. Yazdığı dokuz mektupla ve ruhaniyet yoluyla irşat ettiği bu yüksek yaradılışlı talebesine hicri 1340 (miladi 1921) yılında «İrşat İcazeti» veren Seyit Ahmet Hazretleri, aynı yıl (94 yaşlarında) ebedî âleme göçmüştür. Muhammed İhsan Beyefendi'nin tasavvufi hayatı son nefesine kadar devam etmiş, çocukluğundan itibaren pek çok Allah Dostundan ve Peygamber Efendimizin ruhaniyetinden feyz almış, bütün ilim ve feyzini eserleri, sohbetleri ve mektuplarıyla zihinlere ve gönüllere aktarmıştır.

Bir asrı aşan hayatı “Hak ile hakikatin bilinmesi, yaşanması ve anlatılması” uğrunda geçen Muhammed İhsan Oğuz Beyefendi, 2 Ağustos 1991 (21 Muharrem 1412) de aramızdan ayrılıp ebedi âleme intikal etmiş, hasret ve iştiyakında olduğu Allah ve Resulü'ne kavuşmuştur.

Müftü Arif Kılıç; Muhammed İhsan Bey'in, “Allah'a has kulluk, Peygambere has ümmetlik” cümlesinde toplamış olduğu, Peygamberimize muhabbetin ve bağlılığın oluşturduğu, Kitap ve Sünnet hükümlerine dosdoğru uymanın şart olduğu tasavvuf yolunu örnek almıştır. Bu yol; “Kamil iman, salih amel, faziletli ahlak ve tam ihlas” ile Allah'a kulluk etmek, rızasına, yakınlık ve mağfiretine ermek için Peygamber Efendimizin ruhaniyet ve hakikatine içten bir sevgi ve yönelişle bağlanmayı esas almaktadır. Bu yolda; Muhammed İhsan Oğuz Beyefendi'den öğrendiklerini hemşerilerine, yakınlarına ve etrafındaki beldelerde bulunan gönül dostlarına aktarmak üzere çaba sarf etmiştir.¹⁸Vaktinin çoğunu Muhammed İhsan Oğuz Beyefendinin eserlerini okumakla geçirir. Sık sık mektuplaşırlar. Zihninde beliren soruları mektuplaşarak çözmeye çalışırlardı.

18 İnceöz, “Müftü Arif Kılıç” (Görüşme 3 Mayıs 2021).

“Müftü Arif Kılıç iyi derecede Arapça, Farsça ve Osmanlıca (Türkçe) diline vakıftı. Mütercimliği en yüksek seviyede idi. Kütüphanede birçok eseri tercüme etmiştir. Ancak bunların hiç birine ulaşılammıştır. Muhammed İhsan Oğuz Beyefendi, yaşlı olması nedeniyle, bazı kitapların tercümesini bu yüksek istidatlı talebesine havale etmiştir.”¹⁹

Müftü Arif Kılıç Muhammed İhsan Oğuz Beyefendisini hiç aklından çıkarmamaktadır. Hasret rüzgârları devamlı esmektedir. Bu hasretini Muhammed İhsan Oğuz Beyefendinin el yazmaları kitapları ile geçirmekte ve ondan gelecek mektupları dört gözle beklemektedir.²⁰ Mektup geldiğinde de bir sonrakinin gelişini öne almak için hemen cevaplandırmaktadır. Hep onu görmek, sohbetini dinlemek ister. Fırsat buldukça ziyaretine gider ve sohbetlerinde bulunurdu. Ziyaretlerinin ilki yukarda da belirtildiği gibi intisabının ilk yılında (1949) Hilmi Bey ile gerçekleşmiştir. Son ziyareti ise 1972 yılı içinde vefatından birkaç ay önce torunu Hatice'nin düşme neticesinde kırılan kolunun tedavisini müteakip İstanbul dönüşünde gerçekleşmiştir. Bu aynı zamanda veda ziyareti olmuştur.

Müftü Arif Kılıç'ın ilim öğrenme ve öğrendiklerini halka öğretme arzusu hayatının son gününe kadar devam etmiştir.

2.2. Arif Kılıç'ın Etkilediği Şahıslar

Hayrettin Karaman bir akrabasını ziyaret etmek için gittiği Zile de bir de müftülüğe gidip müftü beyi ziyaret etmiştir. “Müftülüğü buldum, içeri girdim, makamda yaşlı beyaz ve uzunca sakallı bir zat oturuyordu, onun yan karşısındaki tahta koltukta da daha genç, sakalsız, orta yaşlı bir kişi vardı “²¹ Karaman makamda oturan zatın elini öpüp, kendini tanıtmıştır. Bu adam kaş, göz işaretleriyle tahta koltukta oturanı işaret edince gidip onun da elini öpmüştür. Meğer Zile müftüsü o imiş. Makamda oturan ise emekli bir imammış. Büyüğe ikram diye oraya oturtmuş. Sohbet ilerledikçe gizli kalmış bir hazine ile karşı karşıya olduğunu anlamış. Arif Kılıç hoca, Osmanlı devletinin son döneminde açılan mekteplerden başka Amasya müftüsü Allame Sabri Efendi'den de okumuş, Zile kütüphanesine

19 İnceöz, “Müftü Arif Kılıç” (Görüşme 3 Mayıs 2021).

20 Oğuz'un 100 numaralı “Nâsih, Mensûh Mes'elesi ve Hacda Yapılacak Duâ” başlığını taşıyan mektubu bu zata yazılmıştır (I: 554- 555).

21 Hayrettin Karaman, *Bir Varmış Bir Yokmuş Hayatım ve Hatıralar*, İstanbul 2009, 1/124.

memur olmuştur. Memurluğu esnasında bu büyük fırsatı değerlendirerek neredeyse kütüphanedeki kitapların tamamını okumuş.

Benim gibi İmam-Hatip Okullarında okuyan bir öğrenci ile görüşmemiş. İlk sohbetlerinde Karaman'ı tanıdıkça sevmiş, sevinci, ümidi artmıştı. İlk sohbetin sonunda Karaman'a Zile'nin istediği camiinde vaaz etme imkânı vermek istemiş, Karaman teşekkür ettip, Ulu Camii'nde aşır okuyabileceğini söylemiştir. Yayınlamış dini konuşmaları ihtiva eden birkaç kitap hediye etmiştir. Veda için son ziyaretinde evinden getirdiği kitaplardan beğendiğini al senin olsun deyince hatıra amaçlı bir tane Fıkıh usulü kitabı almıştır. Karaman, Müftü Arif Kılıç Hocafendi'den Ferâiz (miras hukuku) öğrenmiştir. 1960 yılından sonra pek çok kere buluşmuş ve sohbet etmişlerdir.

“Arif Hoca bana, Amasya'ya gidersem Hocası Sabri Efendi ile de tanışmamı, elini öpüp dua ve tavsiyelerini almamı söyledi.”²² Karaman, Amasya'da da annesinin teyzesinin kızı Asiye Hanımı ziyaret ederek orada kalırdı. Amasyaya varınca müftülüğe gidip Sabri Efendi'yi ziyaret ettiğinde Sabri Efendi ve ailesinin bir ilim ailesinin olduğunu anlamıştır. Bir kaç kere ziyaret edip, kısa zamanda eski tarz ilim tahsili yapıp, bunların iyi ve eksik yönleri konusunda bilgiler edinmiştir. Daha sonra Arif Hoca'dan dinlediği bir hadise hem gülmüş hemde Sabri hocanın ne kadar bilgili olduğunu anlamıştır.” Osmanlı mektep sistemindeki bir okulda Sabri Hoca Arapça muallimlik yaparken Aksekili Ahmed Hamdi Efendi de müfettiş olarak o okula gelmiş, sınıfa girdiğinde, iri kıyım bir öğrenciyi sözlüye kaldıran Sabri Hoca, öğrencinin yerine oturmuş sorular sorduğu sırada, Aksekili Hoca iri kıyım öğrenciyi muallim sanmış, onunla bir iki konuştuktan sonra öğrencilere birkaç sormak için sınıfa yönelmiş, tesadüf buya ilk soruvu, öğrenci zannettiği kısa boylu ve köse olan Sabri Efendi'ye sormuş, tam cevap alınca biraz zorunu, ona da tam cevap alınca daha zorunu, derken kendi derecesinde soruları sormuş, verilen bu cevaplar karşısında hayretten donakalmış. Soru sorduğu kişinin Muallim olduğunu öğrenmiş oldu. A. Hamdi Akseki Diyanet İşleri Başkan olunca Sabri Efendi'yi ısrarla Amasya Müftüsü yapması olmuş.”²³

22 Karaman, *Bir Varmış Bir Yokmuş Hayatım ve Hatıralar*, 1/ 125.

23 Karaman, *Bir Varmış Bir Yokmuş Hayatım ve Hatıralar*, 1/ 126.

2.3. Müftü Arif Kılıç'ın Kişilik Özellikleri

Merhum Arif Kılıç, uzun boylu, güler yüzlü, yumuşak huylu idi. Kimseye kızmaz, kimseyi incitmez, büyük-küçük herkesi güler yüzle karşılar, onların dertlerini dinler, her konuda onlara yardımcı olurdu. Çok alçakgönüllü idiler. Şöhretten kaçınırlar, kibir ve gururdan nefret ederlerdi. “Ben hocayım, ben âlimim” demezlerdi. Sorulduğu zaman cevap verir, halkın müşküllerini hallederlerdi.

Halinden şikâyetle bulunmazlar, daima Allah'ın verdiği nimetlere şükrederlerdi. Hoş sohbet idiler. Kendileriyle konuşanlar, büyük bir huzur içinde yanından ayrılırlardı. Latife yapmayı severlerdi. Temizliğe çok dikkat ederlerdi. Kendilerini halktan ayrı görmezlerdi. Çok merhametli ve şefkatli idiler. Çok cömerttiler. Velhasıl çok yüksek bir ahlaka sahip olup, meleksima bir insandı.²⁴

2.4. Müftü Arif Kılıç'ın Vaazlarından Özetler

Müftü Arif Kılıç Ramazan ayında, Cuma ve Bayram günleri Dabakhane Camiinde halka, bir Müslüman'ın zorunlu öğrenmesi gereken hususlarda vaaz verirdi. Ramazan ayında verilen vaazlar ikindi namazından sonra 40-50 dakika sürerdi. Sabah namazından önce verilen vaaz ise ikindiden sonra verilen vaazın tekrarı olurdu. Vaazları ses yayın sistemi vasıtası ile bütün camilerden dinlenirdi. 1960'lı yıllarda yayınlanan vaazlarının bazıları merhum Ali Gökay tarafından kayda alınmıştır. Oğlu Cemalettin Gökay tarafından bu ses kasetlerinin “zileweb.com” isimli internet sitesinden tekrar halka sunulması sağlanmıştır. Yaklaşık 50 adet ses kasetinin günümüze kadar gelmesine vesile olan Merhum Ali Gökay'a ve oğlu Cemalettin Gökay beye teşekkür ederiz.

Müftü Arif Kılıç'ın sohbetleri (vaazları) İslamiyet'in temeli olan iman, amel, ahlak ve ihlas konularını kapsamaktadır. Vaazları; ilk 5 dakika içerisinde yazılı olarak önceden bildirilmiş soruları, geneli ilgilendiriyorsa cevaplandırmak ve devamında o günkü konuyu anlatmak şeklinde icra ederdi.

Konuları sade, basit cümlelerle, halkın anlayacağı şive ve terimlerle anlatırdı. Konuyu tarihten verdiği örneklerle açıklar ve halkın zihninde kalmasını sağlardı. Müftü Arif Kılıç'ın kayda alınmış ve elde bulunan “Namaz Bahsi” konulu vaazı örnek olarak sunulmuştur.

²⁴ İnceöz, “Müftü Arif Kılıç” (Görüşme 3 Mayıs 2021).

Namaz Bahsi: Allah'ın Resulü Hazret-i Muhammed'e salat ve selam getirdikten sonra euzu besmele çekti ve vereceği vaazın konusunun namaz olduğunu belirtmiştir.

“Müslümanlıkta her şeyden evvel iman lazımdır. Çünkü iman esastır. İman olmazsa sabahlara kadar ibadet etsen faydası yoktur. Derslerimize imandan başlamamız gerekmesine rağmen Oruç, Zekât ibadetleri Ramazan ayına ait olduğu için ilk defa oradan başladık. Amelden başlamış olduk.

Biliyorsunuz Müslümanlığın beş tane temeli vardır. Sıvı²⁵, Salat, Hac, Zekât ve Kelime-i Şahadet getirmektir. (Yani) Oruç tutmak, namaz kılmak, zekât vermek, hacca gitmek, beşincisi de; beraber söyleyelim “Şahitlik yaparım ki ibadete layık ve müstahak ilah yoktur, Yalnız Allah vardır ve yine şahitlik ederim ki Hazreti Muhammed Allah'ın kulu ve Resulüdür,” demektir. İlk dördü Müslümanlığın temeli, beşincisi de çatısıdır. Bunlar tamam olursa Müslümanın imanı sahih (dosdoğru) olur. Müslüman hakiki mümin ve hakiki Müslüman olur.

Müftülük
Binası
Yanında
Bulunan Eski
Kütüphane
Önünde
Müftü Arif
Kılıç ve
Maiyeti
(Ebubekir
Uluçay)

25 Cebecioğlu, “Sıvı”, 419.

Şimdi biz amelden başladığımızı göre; Müslümanlığın temeli olan namaza başlıyoruz. İmandan sonra en büyük amel namazdır. Hiçbir amel namaza tekabül edemez, eş olamaz. Çünkü namaz bütün amelleri üstünde toplamıştır. Bütün yer gök meleklerinin ibadetleri namazın içindedir. Çünkü meleklerin ibadetleri; kimisi kıyamdadır, kimisi rükûdadır, kimisi secdededir, kimisi de ka'dededir. Namaz ise bunların hepsini içinde toplamıştır. Namazın içinde kıyam, rükû, secde, ka'de olduğu gibi: Kur'an var, Salavat-ı Şerife var. Zikrin²⁶ her çeşidi var. Onun için namaza "Cami-i Cemi-i İbadet" derler. Dinde hiçbir ibadet namaza eş olamaz. Bütün ibadetlerden önde ve üstündür. İmandan sonra gelen namazdır.

Namazın önemi çok fazladır. Namaz Mekke-i Mükerrreme'de, Miraç'ta farz edilmiştir. Biliyorsunuz ki, Resulullah Efendimiz (sav) Allah tarafından davet edildi. Miraç'a gitti. Bunu her Müslüman bilir. Mekke-i Mükerrreme'den Kudüs-i Şerif'e, Mescid-i Aksa'ya kadar gitti. Orada bütün enbiyanın ruhlarına iki rekât namaz kıldırdı. Onlara imamlık etti. Oradan da Miraç'ını yaptı. Mekke-i Mükerrreme'den Kudüs-i Şerif'e kadar gittiğini inkâr eden kâfir olur. Çünkü bu ayetle sabittir. Oradan ötesi "Haber-i Meşhur" ile sabittir. İnkâr eden fasık olur. Fasıkın şahitliği muteber olmaz. İmamlığı, müezzinliği muteber olmaz. Arkasında namaz kılınmaz. Resul-i Ekrem Efendimiz Miraç'a gitti. Miraç'ta bütün âlemleri, bütün kâinatı gördü. Bütün peygamberlerin ayrı ayrı birer şerefi, birer sıfatı vardır. Mesela Musa, Kelimullah'dır. Allah Hazret-i Musa ile konuşmuştur. Fakat Hazret-i Musa Allah'ı görememiştir. Hazreti İbrahim Halil'dir. Hazret-i Nuh Nebiyyullah'tır. Her birinin birer yüksek sıfatları vardır. Hatemü'l Enbiya'ya ge-lince, Allah'ı görmek şerefiyle sadece o müşerref olmuştur. Ondan başka hiçbir peygambere Dünya'da Rabbül Âlemîni görmek nasip olmamıştır. Hazret-i Musa Tur'a (Dağına) vardığı zaman "Kalam-ı Şerifini keyfiyetsiz işitiyorum, sözünü işittiğim gibi yüzünü de görmek istiyorum, Ya Rabbi," dedi. O zaman Cenab-ı Hak buyurdu ki "Ya Musa, Sen beni katiyen göremezsin. Yalnız ben Tur'a tecelli edeyim. Sen Tur'a bak." Cenabı Hak dağa Cemali ile tecelli edince, dağa bakan Hazret-i Musa bayıldı ve düştü. Aylıldığı zaman tövbe istiğfar etti. Görmek Şerefi yalnız Hatemü'l Enbiya'ya mahsustur. Resul-i Ekrem Efendimiz Rabbül Âlemîni gördü. Ondan emir aldı. Bütün âlemleri gezdi. İşte o emir aldığı anda namaz da farz kılındı. Beş vakit namazı ümmetine farz kıldı. Cenab-ı Hak Kur'an-ı Kerim'de her ibadete en az 10 ibadet sevabı ihsan

26 Cebecioğlu, "Zikr", 546.

edeceğini söylüyor. Bir vakit namaza 10 vakit namaz sevabı ihsan edeceğine göre, beş vakit namaz 50 vakit namaza tekabül ediyor. Garip, birde hikâye vardır. Hazret-i Fatıma'yı sıtma tutmuş. Mübarek kadını sıtmanın harareti bunaltmış. Hazret-i Ali'ye canım nar istiyor, gözümde tütüyor, bir nar olsa da yesem diyor. Malum Hazret-i Ali bayat para bulundurmazdı. Gitmiş. Bir Yahudi'nin hayvanlarını sulamış. Ondandır aldığı para ile de çarşıdan bir nar almış. Yolda gelirken sıtmalı bir adamla karşılaşmış. Sıtmanın üşütmesi geçmiş, harareti basmış. Hazreti Ali'nin elindeki narı görünce, elini uzatmış. Allah rızası için şu narı bana ver, demiş. Hazret-i Ali uzatmış narı vermiş ona. Evine gitmiş. Evinin önünde dolanıyor. İçerde Hazret-i Peygamberin gözünün nuru Hazret-i Fatıma nar bekliyor. Başka parası da yok ki nar alsın. O anda Hazret-i Selman elinde bir tabak ve içinde 9 tane nar ile gelmiş ve vermiş Hazret-i Ali'ye. Hazret-i Ali diyor ki; bu 10 tane olacaktı, hani bunun birisi? Hazret-i Selman, yahu hediyeye bakılır mı, bu hediye, bahşiş, Resulullah sana hediye gönderdi, diyor. Hazret-i Ali, olmaz, 10 adet olacak, diyor. O zaman Hazret-i Selman-ı Farisi koynundan bir tane daha nar çıkarmış ve bu onuncu narı senin irfanını tecrübe için sakladım, diyor. Cenab-ı Hak Peygamberimiz'in ümmetinin bir ibadetine karşılık en az 10 ibadet karşılığı olmak üzere 700 ibadet karşılığına kadar sevap vereceğini vadediyor. Yalnız orucunki müstesna, diyor, Cenab-ı Hak. Kulum o orucu benim için tutmuştur. Bütün insani ve şehevi duygulardan feragat etmiştir. Onun ecrini ben vereceğim, diyor. Orucun mükâfatı belli değil, diğer ibadetlerin karşılığına gelince, en az 10 olmak üzere, 700 misline kadar ibadet karşılığı sevaptır.

İşte, namaz Mekke-i Mükerrreme'de iken Miraç'ta farz kılınmıştır. Miraç nasıl olmuş acaba, benim aklım ermiyor. Aklımın ermediğini ben kabul edemem dersin; Senin aklın neye sarıyor ki? Kâinatın karşısında, karınca başı kadar olan aklın neye sarıyor ki? Sen hiçsin. Senin kendine bile aklın sarmıyor. İnsan kendi vücudunun maddesini idrakten acizdir. Nerede kaldı, sen Allah'ın kudretini, azametini idrake kalkışıyorsun. Senin aklın mahlûktur. Allah tarafından yaratılmıştır. O mahlûk olan aklınla Hakk'ın esrarını nasıl keşfedeceksin? Cenab-ı Hak Kur'an-ı Kerim'de Gayba²⁷ inananlar, o muttaki kimselerdir," diyor. Gayba iman edeceksin, inanacaksın.

27 Cebecioğlu, "Gayb", 318.

Zile Kalesi

Muhittin Arabi Hazretlerinin zamanında, 600 tarihlerinde bir vaka rivayet ederler. Mısır Sultanı miraç meselesi ile meşgul olmuş. Mısır'ın en yüksek bilgili âlimlerini sarayında toplamış. 40 güne kadar beni tatmin edecek bir cevap vermezseniz hepinizi idam ederim diyerek, sarayda tutuyor. Âlimler Sultan'ı ikna etmek hususunda yardımı için Allah'a yalvarmaya başlıyorlar. Sadece inanmaya dayalı bir konuda nasıl ikna etsinler? Sultan satranç meraklısıymış. Hizmetlilerine de tembih edermiş. Bir satranç ustası gelirse yatakta bile olsam, o ustayı yanıma getirin, dermiş. O sırada Muhittin Arabi gelmiş ve hizmetlilere, ben satranç ustasıyım, çok iyi satranç bilirim, sultanıma haber verin demiş. Hizmetliler haber vermişler. Sultanın o anda devletle ilgili mühim işleri varmış. Sultan işini bırakmış, bunu yanına almış. Dizmişler satranç taşlarını. Hazret-i Muhittin, taşın birisini ileri itmiş. Birisini de sultan itecek. Hangisini iteceğini düşünürken âlem değişmiş. Bakmış ki kendisi ıpıssız bir çölde. Aç, susuz günlerce yol yürümüş. İflahı kesilmiş. Ayakları parçalanmış. Nihayet bir şehre varmış. Şehrin kenarında bir ihtiyar dolaşiyor. O

ihtiyara selam vermiş. “Beni misafir eder misin, ben açlıktan, susuzluktan, yorgunluktan bitap oldum,” demiş. İhtiyar cevap vermiş; “Ben seni nasıl misafir edeyim? Bu şehrin âdeti vardır. Bekâr adamı kabul etmezler. Benim ailem öldü kapı dışarı ettiler. Şehre ben giremiyorum ki seni misafir edeyim.” Sultan, “Öyleyse ben ne yapayım,” diye sormuş. İhtiyar, “Seninle evlenelim,” demiş. Sultan, kendine bakmış ki kadın olmuş. Zaruret karşısında ihtiyarla evlenmiş. İhtiyarın her tarafı dökülen evine gitmişler. İhtiyar çok fakirmiş. İhtiyar kadının (sultanın) eline bir ip vermiş. Her gün ormana gidiyor. Odun topluyor. Onu satıyorlar ve günlük ihtiyaçlarını karşılıyorlar. Aradan yedi sene geçmiş. Bu arada birkaç tane çocuk doğurmuş. Hala sırtında odun taşıyor. Sırtı yara olmuş. Ayakları parçalanmış, nasır tutmuş. Nihayet gene bir gün odunları toplamış, sırtına alacağı sırada, ormanda ateş görmüş. Koştığı her yerde ateş var. O anda ihlâs ile “aman Ya Rabbi,” diyor. Kendisini satrancın başında görüyor. Şaşırmış. “Ben nereye gittim, ne oldu,” diye etrafına sormuş. Vezirler, “Bir yere gitmediniz. Şu taşı nereye koyacağınızı düşünüyorsunuz. Yarım dakika bile geçmedi,” demişler. O zaman Hazreti Muhittin sultanın kulağına eğilmiş, “Miraç’ı tasdik mi edersin yoksa inkâr mı edersin,” demiş. Tasdik ederek tövbeler olsun bir daha; demiş ve ulemayı göndermiştir.

Bu tür olaylar ancak peygamberlerin mucizesi veya evliyanın kerameti ile izah olan şeylerdendir. Yoksa akılla bulunacak şeyler değildir. Öyleyse iman edeceğiz, “İnandık, iman getirdik,” diyeceğiz. Sonuç olarak; Resul-i Ekrem Miraç’a gitmiştir. Allah’ı Azimüşşanı görmüştür ve o zamanda namaz emredilmiştir. Onun için namaz müminin miracıdır.

Resul-i Ekrem Efendimizin Miraç’tan aldığı manevi zevki, mümin, namazda alır. Fakat biz alamıyoruz... Alırız inşallah... Resulullah Efendimiz, “Bilal ne duruyorsun, çıkıp ezanı oku da beni rahata kavuştur,” derdi. Çünkü o namaza durduğu zaman Miraç’ta aldığı zevki tadardı.

Abdullah ibn-i Abbas (Peygamberimizin amcası Abbas’ın oğlu Abdullah) anlatıyor. 13 yaşındaydım. Eve vardım ki Peygamberimiz Gece Namazı kılıyordu. (Gece namaz kılanlar namaz dualarını isterlerse gizli (sessiz), isterlerse açık (sesli) okumakta serbesttirler. Sabah ya da Yatsı Namazının farzlarında ister gizli, ister açık oku serbestsin.) Peygamberimiz açıktan okuyarak namaz kılıyordu. Ben de yanına durdum, ona uydu ve cemaat oldum. Namaza Bakara Suresinden baş-

ladı. Birinci, ikinci cüz bitti üçüncü cüze başladı. Sureler böylece devam etti... Peygamber Efendimiz devlethanelerinde (evlerinde) yalnız olduğu zaman namazı kıldıkça kıldardı. Kıyamda manevi bir zevk almasa, durulur mu o kadar uzun süre? Resul-i Ekrem'in varisi olan evliyaullah, salih kullar da aynı zevki alıyorlar.

Böylece namaz müminin Miraç'ı oluyor Peki, "Biz Miraç'a çıkamıyoruz" dersenez. Namaz insanı şehvetten ve fenalıktan korur. Namaz kılan insandan fenalık zuhur etmez. Ya ediyorsa? Namaz kılan insan zamanla melek gibi olur. Fenalıkları birden bırakamaz. Vaktiyle salih bir kul varmış. Onun eşine bir adam musallat olmuş. Gayr-i meşru münasebette bulunmak istiyor. Kadın temiz. Durumu kocasına haber vermiş. Kocası, "Sen ona sadece şunu söyle" demiş. "40 gün namazını cemaatle benim arkamda kılsın. 40 gün tamam olunca dediğini kabul ederim," diye söyle. Kadın adama şunu söylüyor. "Evimizin karşısındaki camide kocam namaz kaldırıyor. Onun arkasında cemaatle 40 gün namaz kıl. Ben göreceğim. 40 gün sonra gel" diyor. Adam beş vakit 40 gün cemaatle namaza devam ediyor. 41. gün adam kadına, "Sen artık benim anam, bacım oldun, o iş geçti, ben tövbe, istiğfar ettim, Hakk'a yöneldim" diyor. Namazın hüneri budur.

Namaz kılan Müslümanlar birbirlerine kaynaşır. Birbirlerini severler. İçlerinden biri noksan olduğu zaman, hasta mı, sağ mı diye, hal hatır sorarlar. Birbirlerine karşı manevi muhabbetleri vardır. Zaten her ibadetin faydası kullara aittir. Cenab-ı Hakk'ın bizim ibadetlerimizden ne karı var, ne de zararı var. Kar da, zarar da bize aittir.

Acaba namazdan kurtulma zamanı var mı? Kurtulabilir miyiz? Hayır... Oruç gibi değil. Orucu hasta iken yiyebiliyoruz. Hatta hastanın yanındaki hastabakıcı da yiyebiliyor. Sütü azalan, bir emzikli kadın da yiyebiliyor. Sonra tutmak şartıyla... Fakat namaza gelince, asla!

Kitaplarda şöyle temsili bir şey vardır. Batan bir geminin içinde bulunan Müslüman, parçalanmış gemiden geriye kalan bir tahta parçasının üstünde kalmıştır. Azıcık kımıldasa tahta batacak, kendi de batacak ve mahvolacak. Hiç kımıldamadan tahta üstünde duruyor. Karşıda tahliye sandalları inmiş, adamı kurtarmaya geliyorlar. Fakat karşısında duran sandal gelinceye kadar, namaz vakti çıkacak. Dikkat edin. Kibleyi tayin edemiyor. Abdest de alamıyor. Bu adam abdest almadan ve kımıldamadan temsili namaz kılar. Namazın tehiri hiç caiz değildir. Bir hastanın kafası kımıldayacak halde ise namazı terk edemez. Kafası kımıldamıyor.

Neredeyse koma haline girmek üzere veya koma halinde, işte ondan namaz affedilir. Başka halde namazı terke izin yok. Kur'an-ı Kerim'de "ölüm gelinceye kadar namazı kılın," ayeti de bunu bildiriyor.

Biz şimdi namazın farzını, vacibini, sünnetini, adabını öğreneceğiz ve namazı o şekilde kılacağız. Manevi zevkine nüfuz etmeye gayret edeceğiz. İnşallah o da gelir yakında. Biz edeplerini, erkânını yerine getirerek namazımızı kılsak, Allah lütuf ve keremiyle kabul buyurur.

Müslüman kabre girdiği zaman ilk sorulacak şey namazdır. İlk cevap verilecek soru namazdan olacak. Müfessirler diyor ki (ibni Abbas'tan nakil); namazlar kendine kadar zuhur eden küçük günahları eritir. Büyük günahlar, haram olan fiiller var. Onlar tövbe istiğfar ile erir. Şarap içmişsin, zina yapmışsin, oruç yemişsin bunlar büyük günahlar. Bunlar tövbe istiğfar ile erir. Büyük günahların dışında kalanlara küçük günah deyip geçme. Biriktiği zaman büyür. Dirhemler, gramlar birleşe birleşe okka olur, batman olur. İşte kıldığımız namazlar, her namaz arasında yaptığımız küçük günahları eritir. Namazın hüneri budur.

Resul-i Ekrem Efendimiz amcası Hazret-i Abbas'a diyor ki: "Amca bir insanın kapısının önünden gayet berrak, tatlı bir su aksa, o insan her gün beş defa o suda yıkansa, o adamın kiri kalır mı?"

-Hazret-i Abbas, "Kalmaz ya Resullullah", diye cevap verir.

Peygamberimiz; "O halde bir Müslüman Allah rızası için beş vakit namaz kılsa, vücudunda günah kiri kalmaz, amcacığım. Esasen hakiki namaz kılanlara günah yaklaşamaz. Tertemiz, melek gibi olur. Hakiki namaz kılanın gönlüne Allah korkusu işler. Ne hırsızlık edebilir, ne soysuzluk yapabilir, ne kumar oynar, ne de şarap içer. Günah onun yanına yaklaşamaz. Beş vakit namaz kılanda günah kalmaz amcacığım," diyor. Namaz çok mühimdir. Resul-i Ekrem Efendimiz diyor ki: "Namaz dinin direğidir. Namazını kılan (yalan yanlış kılınan değil, bütün edeplerine riayet edilerek kılınan namaz) dinini yapmış olur. Terk eden de dinini yıkmış olur." Diğer bir hadiste de "Terk eden kâfir olur" diyor. Hanbeli Mezhebi bu hadis esastır. İşin bu kadar ciddiyeti ve ehemmiyeti var. Onun için namazı terk etme. Namazı terk edersen mahvolursun. Dünyan da rezil olur, ahretin de zelil ve rüsva olur. Dinini elinle yıkmış olursun. Namazın edepleri, erkânı, huzuru, huşusu var. Evvela zahiri edeplerini yapmaya mecburuz. Rükû yaparken tam

doğrulmadan secdeye varılmaması, belini doğrultmadan ikinci secdeye varılması gibi dikkat edilmesi gereken böyle ince edepleri vardır. Bunları da inşallah teker teker izah etmek niyetindeyim. Çünkü biz geçen yıllarda namazı bu yönüyle pek anlatmadık. Yalnız namazın farz olduğunu bildirdik ve öneminden bahsettik. Hadiste diyor ki; ezan sesi işitip de camiye gitmeyenler, namaz kılmayanlar keşke kulağına kurşun aksaydı da o sesi işitmeseydi. Onlar için daha iyi olurdu, diyor. Bu gibi üstün özelliklerinden bahsettik ancak erkânına, adabına geçmedik. Gönümüzden dedik ki; insanlar 50 kuruşluk bir ilmihal kitabı alırlar. Evlerinde okuturlar. Kendileri de okur ve öğrenirler. Biz vaazlarımızda İslam ahlakıyla meşgul olalım deyip böyle hareket etmiştik. Fakat namaz kılarken birçok Müslümanda noksanlıklar görüyoruz. Bunlara teker teker söylemekle başa çıkamıyoruz. “Ettehiyyatü” okurken besmele çekenler, salavat okurken besmele çekenler... Bunlara rast geliyoruz. Bu yüzden namazın erkânını da biraz inceleyeceğiz.

Namazın farzı var, vacibi var, sünneti var, müstehabı var, mekruhu var. Namazın 12 tane farzı vardır.

Bunlardan birincisi hadesten taharet, yani abdest almaktır. Abdest ikidir, birisi küçük abdest, diğeri büyük abdesttir. Büyük abdestin diğeri adı gusüldür. Gusül icap eden hallerde gusletmek farzdır. Kadınlar lohusalık halinden kurtulduklarında veya hayız halinden kurtulduklarında gusletmeye mecburdurlar. Bir kadın hayız olduğu müddetçe namaz da kılamaz, oruç da tutamaz, Kur'an da okuyamaz. Hayız hali azami 10 gün sürer. 10 günden fazla devam ederse gusleder. Orucunu tutar, namazını kılar. Lohusalık hali de en çok 40 gün devam eder. 40 günden fazla devam ederse gusleder. Bir de ihtilam hali ve cinsi münasebet halinde gusül farzdır.

Gusülde ağza su vermek, buruna su vermek ve bütün vücudu yıkamak gereklidir. Oruç değilse ağza su şiddetli verilir ve gargara yapılır. Oruç değilse buruna su iyice çekilir. Ondan sonra bütün vücut tepeden tırnağa kadar, tek bir kıl dibi kuru kalmamak kaydıyla yıkanır. Gusleden şahıs geniş bir yerde yıkanıyorsa, göbek ile diz kapağı arası kapatılacak... Guslederken, abdest alırken yıkanan ve meshedilen yerleri de yıkar ve mesh ederiz. Gusleden kişi abdest almış olur. Su bulamazsak teyemmüm ederiz. Su var ancak suya ulaşamıyorsak teyemmüm ederiz. Doktor bir rahatsızlık nedeniyle sudan uzak durmamızı söylemişse teyemmüm ederiz.”²⁸

²⁸ İnceöz, “Müftü Arif Kılıç” (Görüşme 3 Mayıs 2021).

Konunun devamını yarın kaldığımız yerden devam ederiz inşallah deyip Allahu Azimüşşan kusurlarımızı af buyursun dedikten sonra El Fatiha demiştir.

Yukarıda yer verdiğimiz Müftü Arif Kılıç Hocaefendi'nin vaazında da görüldüğü gibi İhlas ve samimiyetle yapılan ibadetler insanı kötülüklerden koruduğu görülmüştür. Bu vaazında da İslam ahlakı üzerine anlatacakları varken ameli ibadet bilgisi hatalı olanları soruları o kadar çok ki çoğunlukla her vaazında bu eksikleri giderdikten sonra vaazlarına başlayabiliyordu. Allah'ın zalim bir yöneticiye bir mutasavvıf eliyle doğruyu gösterdiğini tanıklık etmiş olduk.

2.4.1. İnternette yayına sunulan vaazların isimleri

- 1- Bayram namazı sohbeti (iman-amel-ahlak) 1.bölüm
- 2- Bayram namazı sohbeti (iman-amel-ahlak) 2.bölüm
- 3- Müslümanları Küfre Götüren Haller 1. Bölüm
- 4- Müslümanları Küfre Götüren Haller 2. Bölüm
- 5- İnsanı küfre götüren haller
- 6- Namaz Bahsi
- 7- Ezan ve Kamet Bahsi
- 8- Arif Kılıç Hoca Namaz hakkında
- 9- Namaz (vacip-sünnet-müstehap-mekruh)
- 10- Namazın içindeki farzlar
- 11- Namazı bozan hal ve hareketler.1. bölüm
- 12- Namazı bozan hal ve hareketler.2. bölüm
- 13- Cuma namazının tarifi ve nasıl kılınır?
- 14- Zekât bahsi 1²⁹
- 15- Hac Bahsi sohbet
- 16- Ramazan Arifesi sohbeti
- 17- İslam'da anne-baba hakkı
- 18- Anne ve Babanın Çocuklarına vazifesi
- 19- Aile düzeni (Kadın Hakkı)
- 20- Kul Hakkı Bahsi
- 21- Maiyetindekilere zülüm bahsi

29 Arif Kılıç, "Zekât", "dailymotion.com/video/x1s3mnp" Erişim 1 Mayıs 2021.

- 22- İnsanları helak eden 7 şey (şirk, sihir, adam öldürmek, faiz, yetim malı yemek, harpten kaçmak, rüşvet yemek veya vermek) “
- 23- İslam dininde yapılması yasak edilen ahkâm
- 24- Büyük günahlar (borç-kibir-devlet malı)
- 25- İslam dininin yasak ettiği bidatler
- 26- Ramazanın son günü yapılan vaaz ve dua
- 27- İslam dininin yasak ettiği ahkâm ve gıybet
- 28- Müslümanları helak eden 7 hal³⁰
- 29- Arif Kılıç Hoca içki hakkında
- 30- Peygamber SAV Efendimizin gençliği
- 31- Peygamber SAV Efendimizin evlenmesi
- 32- Peygamber Efendimizin SAV hayatı (hicretten sonra)
- 33- Ashap ve Sahabenin önemi 1. bölüm
- 34- Ashap ve Sahabenin önemi 2. bölüm

Sonuç

Müftü Arif Kılıç'ın hayatı ve tasavvuf düşünceleri üzerindeki tetkik ve değerlendirme- lerimizden sonra, özetleyecek olursak diyebiliriz ki, Özetle, hayatın ilk başından itibaren islam ahlâkı ve düsturu ile hayat sürmeye gayret edildiğinde elde edilmesi gereken bilgilere ulaşmak Allah'ın izniyle mümkün olmaktadır. İlimle kuşandıktan sonra bu ilmi şeriât gereği tebliğ etme durumundayız. Müftü Arif Kılıç ilimle donandıktan sonra bunu layıkıyla yerine getirmiştir. Mutasavvıflar sadece bâtni ilimlerde değil, zâhirî ilimlerde de büyük bir birikime sahiptir. Bu sebeple tasavvufi yaşantılarında şeriâtın hükümlerini uygulamıştır. Şeriâtın zâhirine aykırı olan tasavvufi hal ve yorumlara da karşı çıktıkları gibi ameli açıdan yapılan hatalara, bilgisizliğe de karşı çıktıkları görülmektedir.

Tasavvuf kültürü ile beslenenler, hem bâtni hem de zâhirî ilimlerdeki vukufiyetleri, dini ve tasavvufi hayatı taklit etmekle ile yetinen, genelde günümüz müslümanlarına, özeldede tasavvuf ehline ışık tutacak, yol gösterecek bir örneklik teşkil etmektedir. Tasavvufi hayatta ve tasavvufun toplumsal karşılığında hedef-

30 Arif Kılıç, “İman- Amel- Ahlâk”, “dailymotion.com/video/x1tbd8e” (Erişim tarihi 5 Mayıs 2021).

lenen amaçlara ulaşılması için Kur'an ve Sünnete uygun hayatın canlı örnekleri çoğalacaktır. Tasavvuf adı altında ortaya çıkan ama tasavvufu ve dini istismara yönelik, şeriatın zâhirîne aykırı söylem ve eylemleri olan bazı bid'at, hurafecilere de kimse rağbet göremeyecektir.

Özetle, hayatın ilk başından itibaren İslâm ahlâkı ve düsturu ile hayat sürmeye gayret edildiğinde elde edilmesi gereken bilgilere ulaşmak Allah'ın izniyle mümkün olmaktadır. İlimle kuşandıktan sonra bu ilmi şeriât gereği tebliğ etme durumundayız. Müftü Arif Kılıç ilimle donandıktan sonra bunu layıkıyla yerine getirmiştir. Mutasavvıflar sadece bâtni ilimlerde değil, zâhirî ilimlerde de büyük bir birikime sahiptir. Bu sebeple tasavvufi yaşantılarında şeriatın hükümlerini uygulamıştır. Şeriatın zâhirîne aykırı olan tasavvufi hal ve yorumlara da karşı çıktıkları gibi ameli açıdan yapılan hatalara, bilgisizliğe de karşı çıktıkları görülmektedir.

Tokatlı Âlim Mehmet Emin Saraç'ın Fıkıh Müktesebatı ve Fıkhî Görüşleri

DR. HÜSEYİN KARAKAYA
Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi

Giriş

Osmanlı ilim tarihinde makarr-ı ulema (ulema merkezi) olmayı hak etmiş şehirlerden biri olan Tokat, tarih boyunca hemen her ilim dalında önemli şahsiyetler yetiştiren merkezlerden biri olmuştur. “Göl yerinden su eksik olmaz” atasözünün ifade ettiği hakikat gereği bu ilmi birikim doğal olarak Cumhuriyet dönemine de yansımıştır.

İlim ehli bir ailenin çocuğu olarak 1930'da Tokat'ın Erbaa ilçesinin Tanoba köyünde doğmuş olan Mehmet Emin Saraç da ailesinin yönlendirmesi ile ilim yolculuğuna başlamıştır. M. Emin Saraç ilk eğitimini dedesinden alarak altı yaşında Kur'an'ı hatmetmiş ve akabinde babasında hafızlık eğitimini tamamlamıştır. Küçük yaşta hafızlığını tamamlayan M. Emin Saraç 1940 yılında ağabeyi Bahaeddin Efendi ile birlikte Niksar Arasta Camii'nde, sonraki üç sene de Merzifon Kara Mustafa Paşa Camii'nde mukabele okurlar; burada halktan gördükleri teveccüh ile İslami ilimleri okumaya yönelmişlerdir.

Ağabeyi ile birlikte 1943'de ilim hayatının en önemli safhalarından biri olan İstanbul'a gelerek birçok hocadan İslami ilimleri tahsil etmiştir. Özellikle zamanın önemli fakihlerinden olan Medresetü'l-Kudâd mezunu ve Te'lifi Mesâil heyeti reisi Ahıskalı Ali Haydar Efendi'den *Merâkı'l-Felâh*, *Mutasar-ı Kudûrî* ve *Mir'âtü'l Usul* gibi kitapları okuyarak fıkıh ilmine dair sağlam temelleri burada atmıştır.

1950’de hocası Ali Haydar Efendi’nin o zamanki siyasi atmosfer gereği “bu iş burada tamamlanmaz Mısır’a gidin okuyun” teşviki ile Mısır’a gitmiştir. Mısır’da yapılan imtihanla Türkiye’de almış olduğu eğitim ve Arap diline vukufiyeti sebebiyle hazırlık/dil bölümünü geçip, lise kısmına kaydoldu. Ezher’in lise bölümünü bitirdikten sonra, Külliyyetü’ş Şerîa (İslam Hukuk Fakültesi) için açılan sınavda başarılı oldu ve eğitimini orada devam ettirip mezun oldu. Sonra “Tehassusu’l-kadâ” denilen bugünün yüksek lisans eğitimine benzer iki yıllık bir ihtisas eğitiminin bir yıllık kısmını gördükten sonra Türkiye’ye dönmüştür.

M. Emin Saraç, Ezher diploması Türkiye’de geçersiz kılınmasına rağmen 1950 ve 1958 yılları arasında Mısır’da kalarak eğitimine devam etmiştir. Bu dönemde özel olarak başta Osmanlı’nın son şeyhülislamı olan Mustafa Sabri Efendi ve özellikle onun ders vekili Muhammed Zahid Kevseri olmak üzere birçok Türk zevattan ve Ezher ulemasından bizzat ders almak veya meclislerinde bulunmak suretiyle istifade etmiştir.

M. Emin Saraç, Türkiye’ye döndükten sonra İstanbul İmam-Hatip Lisesi ve Diyanet İşleri Başkanlığı’na bağlı Haseki Eğitim Merkezi’nde dersler okutmuş olmakla birlikte ilmi hayatına daha çok Fatih Camii’nde özel olarak okuttuğu ders halkaları ile devam etmiştir.

Biz bu çalışmamızda M. Emin Saraç Hoca’nın fıkıh müktesebatı ve fikhî görüşlerini merkeze alarak ilim ve fikir hayatına katkılarını sunmayı hedeflemekteyiz. Usul olarak da öncelikle ailesi ve ilk eğitim dönemini verdikten sonra İstanbul’daki eğitim gördüğü hocalarını ve okuduğu kitapları ele alacağız. Daha sonra da Mısır’da görmüş olduğu resmi ve özel eğitim kısmını açıklayacağız. Emin Saraç Hoca’nın almış olduğu bu eğitim safhalarından sonra ilmi ve fikri yönünün tezahür merkezi olan Fatih Camii’nde özel olarak okuttuğu ders halkaları, Hoca’nın iyi tanınması açısından önem arz etmektedir. Bu sebeple Hoca’nın burada okuttuğu ve nezaret ettiği fıkıh derslerini ve kitaplarını da ayrıca ele alacağız. Böylece M. Emin Saraç Hoca’nın “Fıkıh Müktesebatı ve Fikhî Görüşlerini” ortaya koymuş olacağız.

Ailesi ve İlk Eğitimi

İlim ehli bir ailenin çocuğu olarak 1930’da Tokat’ın Erbaa ilçesinin Tanoba köyünde doğmuştur. Anne ve baba tarafı aslen Artvinli olup dedeleri uzun zaman

önce Tokat'a yerleşmişlerdir. Büyük dedesi (dedesinin dedesi) Bekazoğullarından Molla Kadı Ali Efendi İstanbul Fatih Medreselerinde eğitim görmüş ve Batum kadılığı yapmıştır¹. Dedesi Üzeyir Efendi (annesinin babası) zamanın ulemasından olup Niksar Keşfi Camii Medresesi'nde müderrislik yaparken Erbaa'nın Eksel (Koçak) köyünde ikamet eden Nakşibendi tarikatının şeyhlerinden Bahrullah Efendinin daveti ve delaleti ile Erbaa'nın Tanoba köyünde 400 kadar talebeye müderrislik yapmaya başlıyor ve buraya yerleşiyor. Babası Hafız Mustafa Efendi Tokat'ta Tekke dairesi denilen yerde okurken 2. Sultan Abdülhamid Han'ın tahttan indirilmesiyle başlayan iç karışıklıklar sebebiyle tahsiline devam edememiştir. Babası Hafız Mustafa Efendi de Dedesi Üzeyir Efendi gibi Bahrullah Efendiye müntesipti².

M. Emin Saraç ilk eğitimini dedesinden alarak altı yaşında Kur'an'ı hatmetmiş ve akabinde babasında hafızlık eğitimini tamamlamış aynı zamanda babasından Arapça öğrenmek için başlangıç seviyesindeki kitapları okumaya başlamıştır³. Kur'an öğretmenin sıkıntılı olduğu o yıllarda kendisi gibi üç erkek ve bir de kız kardeşi de aynı şekilde babalarında hafızlık yapmışlar. Evini adeta bir Kur'an kursuna dönüştüren babası Mustafa Efendi, uzun ve soğuk kış gecelerinde teheccüde kalkmış, çocuklarını da kaldırarak onlara geceleri Kur'an öğretmiş, böylelikle hepsini hafız yetiştirmiştir. Babaları ve dedeleri Üzeyir Efendi bu yüzden altı ay hapse mahkûm edilmiştir⁴. Emin Saraç Hoca anne ve babasının kendilerini yetiştirmek için göstermiş olduğu bu gayretlerini minnetle şöyle anlatıyor; "Babam, Hafız Mustafa Efendi, (Allah garîk-i rahmet etsin) muazzam bir azimet sahibiydi. Teheccüd, hayatının bir cüzü olmuştu. Hatta geceleri kalkar, bizi de şefkatle ve sevgiyle uyandırırdu. Lambanın önünde Kur'an'ımızı okurduk. Kendisi de kafasını bir battaniyeyle örter ve zikir u evrâd ile meşgul olurdu. Bizden ses çıkmadığını hissedince kafasını kaldırır, tatlı bir şekilde ikaz ederdi. Sabah namazına kadar derslerimizi yapardık ve namazdan sonra uyurduk"⁵ "Babam ve annem bize hafızlık yaptırıldılar. Annem bu hususta öyle ciddi idi ki annelik şefkatini istismar etmemize asla müsaade etmedi. O zaman kahvaltıda çay içilmez;

1 İbrahim Hatipoğlu, "Mehmet Emin Saraç", *Hadis Tetkikleri Dergisi (HTD)*, sayı 19/1 (2021), s. 188.

2 İlyas Karaduman, *İlim Geleneğimizin Örnek Şahsiyeti Mehmet Emin Saraç*, İstanbul 2019, s. 23-26; M. Fetih Kaya, "Emin Saraç Hocaefendi'yle İlimi Yakın Geçmişe Dair -2-", *Rihle*, sayı 9 (Haziran 2010), s. 117-118.

3 İbrahim Hatipoğlu, "Mehmet Emin Saraç", s. 189.

4 İlyas Karaduman, *İlim Geleneğimizin Örnek Şahsiyeti Mehmet Emin Saraç*, s. 26.

5 M. Fatih Kaya, "Emin Saraç Hocaefendi'yle İlimi Yakın Geçmişe Dair -2-", s. 120.

çorba içilirdi. Dersimizi vermeden çorba içmek yoktu. Dört erkek, bir kız kardeş bu şekilde yetiştik ve hafız olduk.”⁶ Bu hikaye aslında bize sağlıklı bir neslin ve ilim adamının nasıl yetiştirilmesi gerektiğini öğretiyor.

İslami ilimlerin ve fıkın/İslam hukukunun en temel kaynağı olan Kur’an’ın baştan sona ezberlenmesi demek olan hafızlık İslam tarihi boyunca her zaman önemsenmiş ve dini bir vecibe telakki edilerek her çağda İslam aleminde milyonlarca hafız yetişmiştir. Zira hafızlık bir taraftan Allah’ın kelamı olan Kur’an’ı ibadet maksadı ile okumayı sağlarken diğer taraftan da onu kıyamete kadar yaşatmak gayesi ile nesilden nesile aktarmanın bir aracı kılınmıştır. Bu anlayışın ve uygulamanın bir sonucu olarak da daha sonradan İslami ilimlerin değişik alanlarında temayüz etmiş olan birçok âlimin çocuk yaşta hafız olduklarını görmekteyiz. Çünkü İslam ilim geleneğinde bütün ilimlerin temeli ve kaynağı Kur’an’ın ezberlenmesi adeta ilk basamak olarak kabul edilmektedir. İlim ehli bir ailenin çocuğu olan M. Emin Saraç Hoca da dedesi ve babasının rehberliği ve destekleri ile bu geleneğe dâhil olmuştur.

Küçük yaşta hafızlığını tamamlayan M. Emin Saraç 1940 yılında abisi Bahaddin Saraç ile birlikte Niksar Arasta Camii’nde mukabele okurlar. Daha sonra Merzifon’a davet edilmeleri üzerine üç sene de burada Kara Mustafa Paşa Camii’nde mukabele okurlar⁷. Buralarda halktan gördükleri teveccüh de İslami ilimleri okuma konusundaki arzu ve gayretlerini artırmıştır. Zira mukabele okuma sünneti Müslüman Türk halkında asırlardır coşku ile takip edilen bir gelenek halini almış ve insanlar özellikle küçük yaşta mukabele okuyan hafızları tebrik ve takdir ederek onları bu sahada yetişmeleri için gayretlendirmişlerdir.

Eğitiminin İstanbul safhası

Babası abisi Bahaddin ile birlikte M. Emin Saraç’ı 1943 senesinde dini ilimleri tahsil için İstanbul’a Ali Haydar Hocaefendi’ye gönderdi⁸. Ali Haydar Hocaefen-

6 İlyas Karaduman, *İlim Geleneğimizin Örnek Şahsiyeti Mehmet Emin Saraç*, s. 17.

7 M. Fatih Kaya, “Emin Saraç Hocaefendi’yle İlmî Yakın Geçmişe Dair -2-”, s. 120; İlyas Karaduman, *İlim Geleneğimizin Örnek Şahsiyeti Mehmet Emin Saraç*, s. 31.

8 Ali Haydar Efendi ve M. Emin Saraç hocanın babası ve dedesinin müntesip olduğu Bahrullah Efendi her ikisi de Nakşi-Müceddidî geleneğin bir temsilcisi olan İsmet Efendinin halifesiydiler (İbrahim Hatipoğlu, “Mehmet Emin Saraç”, s. 188). Ali Haydar Efendi hakkında detaylı bilgi için bkz. İlyas Karaduman, *İlim Geleneğimizin Örnek Şahsiyeti Mehmet Emin Saraç*, s. 51-52; Kamil Şenocak, *İki Devrin Ulu Hocası Ali Haydar Efendi*, İstanbul 2009, s. 17; Yener Dönmez, *Son Devrin Kutup Yıldızları*, İstanbul 2000, s. 12; Cemal Bayak, “Haydar Efendi, Ahıskalı”, *TDV İslam Ansiklopedisi (=DİA)*, c. 17, İstanbul 1998, s. 17-18.

di onları takdir ve memnuniyetle karşılayıp bir hafta misafir etmiş fakat tekkesi gözetim altında olduğu için Fatih Camii Baş İmamı Kastamonulu Ömer Efendi'ye emanet etmiştir⁹. Ömer (Aköz) Efendi onları kabullenip Fatih Camii'nde üç ay misafir ettikten sonra Karagümrük'teki Üçbaş Medresesi'ne yerleştirmiştir. M. Emin Saraç İstanbul'daki eğitimi süresince 1950'ye kadar burada kalmıştır¹⁰. Üçbaş Medresesi, Mimar Sinan'nın yaptırdığı bir eser olup Amasya kadısı Hamza Efendi'nin bekar hocaların kalması şartı ile vakfettiği on beş odalı bir yerdir. Burada öğrencilerin dışında on civarında yaşlı ve bekar olan hocalar da kalıyordu. Böylece M. Emin Hoca burada kalan hocalardan daha fazla istifade etme imkanı bulmuştur¹¹.

M. Emin Saraç 1943'ten 1950'ye kadar İstanbul'daki eğitimi sürecinde Ali Haydar Efendi başta olmak üzere Fatih Camii Baş İmamı Ömer (Aköz) Efendi ve Baş Kayyımı Süleyman Efendi, Gümölcineli Mustafa Efendi, Muhaddis İbrahim Efendi, Arnavut Hüsrev Efendi, Silistreli Süleyman Hilmi (Tunahan) Efendi gibi zatlardan temel İslami ilimlerden akaid, tefsir, hadis, fıkıh, usul dersleri okumuştur. İstanbul'da kaldığı yıllarda M. Emin Saraç Hoca; hadis ilmine dair Buhârî ve Müslîm'in el-Câmi'u's- Sahîh'ini, Tirmizî'nin es-Sünen'ini, Mişkâtü'l-Mesâbîh, Şifâ-i Şerîf, ve Ramûzü'l-Ehâdis adlı kitapları, fıkha dair Merakî'l-Felâh, Muhtasar-ı Kudûrî ve fıkıh usulü Mir'âtü'l-Usul adlı kitapları ve Şerhu'l-Akâid ile Tefsir-i Kadı Beydâvî gibi kitapları okumuştur¹².

M. Emin Saraç Hocaefendi, Fatih Camii'nin Baş İmamı Kastamonulu Ömer (Aköz) Efendi'den Kur'an-ı Kerim, talim ve tashih-i hurûf dersi alıp Arap edebiyatına dair "Telhîs" adlı kitabı okumuştur¹³. Üçbaş Medresesinde ikamet eden ve 65 sene Fatih Camii'nde Baş Kayyımlık yapan Süleyman Efendi'den yatsıdan sonraları Sahîh-i Buhârî'nin birinci ve ikinci ciltlerini okumak suretiyle ilk hadis icazetini almıştır¹⁴. Süleyman Hilmi (Tunahan) Efendi'den kısa süre içerisinde Osmanlı Medreselerinde okutulan Sarf ilmine dair Emsile ve Bina kitaplarını okuyup sonra da O'nun öğrencisi olan Mustafa Çırpanlı'dan Avamil'e başlamış-

9 İbrahim Hatipoğlu, "Mehmet Emin Saraç", s. 190.

10 M. Fatih Kaya, "Emin Saraç Hocaefendi'yle İlmî Yakın Geçmişe Dair -2-", s. 121; İlyas Karaduman, *İlim Geleneğimizin Örneğ Şahsiyeti Mehmet Emin Saraç*, s. 32.

11 İbrahim Hatipoğlu, "Mehmet Emin Saraç", s. 190.

12 İlyas Karaduman, *İlim Geleneğimizin Örneğ Şahsiyeti Mehmet Emin Saraç*, 33; İbrahim Hatipoğlu, "Mehmet Emin Saraç", s. 191.

13 İbrahim Hatipoğlu, "Mehmet Emin Saraç", s. 190.

14 İlyas Karaduman, *İlim Geleneğimizin Örneğ Şahsiyeti Mehmet Emin Saraç*, s. 32, 60.

tır¹⁵. Yine Üçbaş Medresesinde kalan Arnavut asıllı Muhammed Hüsrev (Aydınlar) Efendi'den yatsıdan sonra mukabele ve hadis kitapları Sahîh-i Buhârî, Şifâ-i Şerîf, Râmûzü'l-Ehâdîs ve Sünen-i Tirmizî'yi okumuştur¹⁶. Fatih Camii'nin mahfilinde, ayaklı kütüphane dediği Gümölcineli Mustafa Lütfi Efendi'den Arapça okumuştur¹⁷. Muhaddis İbrahim Efendi'den Müslim'in el-Câmi'u's-Sahîh'ini okumuştur¹⁸.

M. Emin Hocaefendi'nin İstanbul'da sekiz sene devam eden eğitim hayatında Ali Haydar Efendi'nin ayrı bir yeri vardır. Haftada iki üç defa Ali Haydar Efendiye okumaya gidip kendisinden fıkıh, fıkıh usulü, akaid ve hadis ilmüne dair Merâkı'l-Felâh, Muhtasar-ı Kudûrî, Şerhu'l-Akâid, Şifâ-i Şerif ve Mir'âtü'l Usul gibi kitapları okumuştur¹⁹.

Okuduğu Fıkıh Kitapları

M. Emin Saraç Hocanın fıkıh bilgisinin temellerini oluşturan ve İstanbul'daki eğitimi sırasında Ali Haydar Efendi'den okumuş olduğu fıkıh kitapları şunlardır.

Meraki'l-felah bi-ımdadi'l-fettah şerhu nuri'l-izah / Ebü'l-İhlas Hasan b. Ammar eş- Şürünbülali (ö. 1069/1659).

Devrinin en gözde âlimlerinden biri olan Mısırlı Hanefî fakihî Şürünbülâlî, namaz ve oruç konularını anlattığı "Nûrû'l-îzâh ve necâtü'l-ervâh" adlı bir ders kitabı yazmıştır. Bu eser fıkıha yeni başlayanların kolayca anlayabilecekleri bir üslûpla kaleme alındığı, eserde hükümlerin delillerine ve diğer mezheplerin görüşlerine yer verilmediği için Osmanlı Medreselerinde ilk başlangıç kitabı olarak okutulmuştur. Eserde zekât ve hac konuları yer almadığından Şürünbülâlî bu konulara dair kısa bilgileri Merâkı'l-felâh'ın sonuna eklemiştir. Müellif "İmdâdü'l-fettâh şerhu Nûri'l-izah" adı ile Nûrû'l-îzâh'taki kapalı ifadelerin açıklandığı, görüşlerin delilleri ve hükümlerin illetleri üzerinde durulduğu bir şerh yazmıştır. Sonra da yine kendisi "Merâkı'l-felâh bi-İmdâdi'l-fettâh" adı ile İmdâdü'l-fettâh'ı kısaltmıştır. Bu kitap da ilk hali olan Nûr'ü'l-îzâh gibi Osmanlı Medreselerinde

15 İlyas Karaduman, *İlim Geleneğimizin Örnek Şahsiyeti Mehmet Emin Saraç*, s. 64.

16 İbrahim Hatipoğlu, "Mehmet Emin Saraç", 190-191; İlyas Karaduman, *İlim Geleneğimizin Örnek Şahsiyeti Mehmet Emin Saraç*, s. 65-68.

17 M. Fatih Kaya, "Emin Saraç Hocaefendi'yle İlmî Yakın Geçmişe Dair -2-", s. 127.

18 Hatipoğlu, "Mehmet Emin Saraç", s. 191.

19 İlyas Karaduman, *İlim Geleneğimizin Örnek Şahsiyeti Mehmet Emin Saraç*, s. 53.

çokça okutulan kitaplardan biri olmuştur. Süleyman Fâhir, *Merâkı'l-felâh*'ı Türkçe'ye tercüme etmiştir. (*Nurul İzah Şerhi Meraki'l Felâh*, İstanbul 1968)²⁰.

Muhtasar-ı Kudûrî / Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Ebî Bekr Muhammed el-Kudûrî (ö. 428/1037)

Hanefî literatüründe “el-kitâb” dendiği zaman Kudûrî'nin bu eseri kastedilir. Hanefî mezhebinde en çok güvenilen temel metinlerden biridir. Klasik fıkıh eserlerinde olduğu gibi kitap ve bab sistemine göre düzenlenmiş hem ibadet hem de muamelat konularını içermektedir. Özlü muhtevası dolayısıyla eserde delillere çok az yer verilmiş, Hanefî mezhebi dışındaki mezheplerin görüşlerine temas edilmemiştir. Düzenli sistemi ve sade üslûbu sebebiyle Hanefî fıkıh tarihinde yüzyıllarca hem ders kitabı hem temel başvuru kaynağı olarak şöhret kazanmıştır. Türkçe'ye, Farsça'ya ve bazı Batı dillerine tercüme edilmiştir. Eser üzerine birçok âlim tarafından şerh ve haşiye yazılmıştır²¹.

Mir'âtü'l-usûl / Mehmed b. Ferâmurz b. Ali Muhyiddin Hüsrevî (ö. 885/1480)

Osmanlı âlimi ve müftüsü Molla Hüsrev'in fıkıh usulüne dair eseridir. Müellif, önce “Mirkatü'l-vüsûl ilâ 'ilmi'l-usûl” adıyla oldukça kısa bir eser kaleme almış daha sonra anlaşılmasını kolaylaştırmak için bunu “Mir'âtü'l-usûl fi şerhi Mirkatü'l-vüsûl” ismiyle şerh etmiştir. Bir mukaddime ile iki bölümden meydana gelen eserin mukaddimesinde usûl-i fıkıh ve fıkıhın tanımlarının ardından fıkıh usulünün konusu ve faydaları anlatılmaktadır. Birinci bölüm fikhî hükümlerin delillerine ait olup dört ana başlığa ayrılmış ve sırasıyla kitap, sünnet, icma ve kıyas anlatılmıştır. İkinci bölüm de dört ana başlığa ayrılmış ve hükümlerle ilgili olup hüküm, hâkim, mahkûm bih ve mahkûm aleyh konularını içermektedir. Eserin sonunda ictehad meselesi ele alınmıştır²².

M. Emin Saraç Hoca'nın İstanbul'daki eğitimi sırasında fıkıha dair okumuş olduğu bu üç eserden ilk ikisi (*Meraki'l-felah* ve *Muhtasar-ı Kudûrî*) fıkıhın fûrû' kısmı olup hem ibadet hem de muamelat alanında uygulamaya dair konularını içermektedir. Üçüncü kitap ise (*Mir'âtü'l-usûl*) İslam hukukunun delillerinin neler olduğunu ve bu delillerden nasıl hüküm çıkartılması gerektiğini öğreten fıkıh usulü kitabıdır. Her üç eser de Osmanlı Medreselerinde yaygın bir şekilde oku-

20 Şevket Topal, “Şürûnbulâli”, *DİA*, c. 39, s. 274-276.

21 Ferhat Koca, “el-Muhtasar”, *DİA*, c. 31, s. 64-66.

22 Ferhat Koca, “Mir'âtü'l-usûl”, *DİA*, c. 30, s. 148.

M. Emin Saraç

tolmuştur. Bu temel kaynak kitaplarını Ali Haydar Efendi gibi fakih bir hocadan okuyan Emin Saraç Hoca böylece fıkıh ilmine dair sağlam ve köklü bir başlangıç yapmıştır.

Eğitiminin Mısır Safhası

M. Emin Saraç ve kardeşi Osman Saraç, hocaları Ali Haydar Efendi'nin teşviki ile 1950 senesinde daha ileri seviyede İslami ilimleri öğrenmek amacıyla Mısır'a gitmişler orada öncelikli olarak Arapçadan imtihana tabi tutulmuşlardır. M. Emin Saraç Türkiye'de almış olduğu hafızlık, Arapça ve dini ilimlerdeki eğitimi sebebiyle dil/hazırlık bölümünü geçip resmi olarak ilkokul ve ortaokul okumadan lise kısmına kaydolmuştur. Ezher'in üç yıllık lise bölümünü bitirdikten sonra, 1954 yılında Külliyyetü's Şerîa/ İslam Hukuk Fakültesi için açılan sınavda başarılı olup eğitimini orada devam ettirmiştir. O dönemde M. Emin Saraç'ın tercih ettiği Külliyyetü's-Şeria diploması Türkiye'de geçersiz olması sebebiyle Türk öğrencileri tarafından çok tercih edilmeyen bir bölümdü. Türk öğrencileri daha çok Us-

lü'd- Din/ İlahiyat Fakültesini tercih ediyorlardı. Böyle olunca O'nun bu tercihi arkadaşları tarafından yadırganmış, O bu konuda en büyük desteği Mısır'da kendisinden en fazla istifade ettiği Zahid Kevserî'den görmüştür²³.

M. Emin Saraç bu olayı şöyle anlatıyor; “Buradan gidince Ezher’de bizi imtihan ettiler. Lise kısmına kaydettiler. Herkesi lisan öğrenme kısmına alırlarken bizi lise kısmına aldılar. Lise kısmından sonra Külliyyetü’ş-Şerîa’ya imtihanla kabul edildik. Bir ikinci vaktiydi imtihanı kazandığımı işitir işitmez tramvaya bine rek Mısır-ı Cedide’ye gittim. Zahid Efendi’nin kapısını çaldım. ‘Külliyyetü’ş-Şerîa imtihanını kazandım’ dedim. ‘Çok güzel mübarek olsun... Memleketimizde şer’î mahkeme mi var ki bu fakülteye kaydoldun? derler, sakın onlara kulak asma. Sen bu mübarek ilimlere kendini vakfedersen sonunda velev ki bir kimsenin sualine isabetli cevap versen, bu yaptığın tahsilin mükâfatını alacaksın. eş-Şerîa Fakültesi’ni tercih etmekle çok isabet etmişsin’ dedi. Hâsıl-ı kelim Zahid Efendi Hocamız eş-Şerîa Fakültesini tercih ettiğim için beni tebrik ve takdir etti.”²⁴

M. Emin Saraç Külliyyetü’ş-Şerîa’yı bitirdikten sonra iki yıllık “tahassusü’l-kudat” denilen hakimlik yüksek lisansının bir yılını okumuş, fakat 1957’de Mısır’da iktidara Cemal Abdünnâsır’ın gelmesi ile oradaki şartlar zorlaşınca lisansüstü eğitimini yarıda bırakarak 1958’de Türkiye’ye dönmüştür²⁵.

M. Emin Saraç Hoca Mısır’da kaldığı 1950-1958 yıllarında almış olduğu bu resmi eğitiminin dışında birçok Türk ve Arap hocadan da özel dersler alarak kendini yetiştirmiştir. Bunlar; Osmanlı’nın son Şeyh’ul-İslâm’ı Tokatlı Mustafa Sabri Efendi ve özellikle onun ders vekili Düzceli Muhammed Zahid Kevseri, Yozgatlı İhsan Efendi ve arkadaşı Ali Yakup Efendi gibi Türk hocalar ile hadis hocası Muhammed Abdulvehhab Buhayrî, usul-ı fıkıh hocası Ahmed Fehmi Ebu Sünne ve Abdulfettah eş-Şa’şa gibi Ezher ulemasından olan zatlardır. Bunlardan bizzat ders almak veya meclislerinde bulunmak suretiyle istifade etmiştir²⁶.

M. Emin Saraç’ın eğitim hayatında İstanbul dönemindeki Ali Haydar Efendi’nin nasıl özel bir yeri varsa Mısır dönemi için de Muhammed Zahid Kevserî’nin öyle özel bir yeri vardır. Zira kendisi Kevserî’den aldığı icazeti Ezher diplomasından

23 İlyas Karaduman, *İlim Geleneğimizin Örnek Şahsiyeti Mehmet Emin Saraç*, s. 39-40; İbrahim Hatipoğlu, “Mehmet Emin Saraç”, s. 191.

24 Ebubekir Sifil, “Emin Saraç Hocaefendi’yle İlmî Yakın Geçmişe Dair”, *Rihle*, sayı 8 (Mart 2010), s. 98.

25 M. Fatih Kaya, “Emin Saraç Hocaefendi’yle İlmî Yakın Geçmişe Dair -2-”, s. 125; İbrahim Hatipoğlu, “Mehmet Emin Saraç”, s. 192; İlyas Karaduman, *İlim Geleneğimizin Örnek Şahsiyeti Mehmet Emin Saraç*, s. 43-44.

26 İlyas Karaduman, *İlim Geleneğimizin Örnek Şahsiyeti Mehmet Emin Saraç*, s. 40,88.

daha kıymetli görüp İslami ilimleri okuyup okutmaya olan muhabbetinin, bu icazet vesilesiyle intisap ettiği ulema silsilenin bir bereketi olduğu kanaatindedir²⁷. Hal ve hareketleri ve ilme olan muhabbetleri ile üzerinde en fazla tesiri olan bu iki hocasının fıkha olan vukufiyetleri doğal olarak M. Emin Saraç Hoca'yı bu alanda da etkilemiştir²⁸.

Türkiye'ye Döndükten Sonraki Eğitim Faaliyetleri/ Verdiği ve Nezaret Ettiği Dersler

M. Emin Saraç, 1958'de kardeşi Osman ile birlikte Türkiye'ye döndükten bir hafta sonra İstanbul İmam-Hatip Lisesi'nde fahri olarak ders vermeye başlamış ve askere gidinceye kadar üç yıl bu vazifeyi sürdürmüştür. Askerlikte usta birliğine İstanbul İstihkam okuluna gelince Sadabat Camii'nde ikinci namazından sonra İstanbul Yüksek İslam Enstitüsü'nden gelen öğrencilere ders vermiştir. Askerlik sonrası Ankara'da Vakıflar Müdürlüğü'nde işe başlamak için müracaat etmiş, müracaatı kabul edildiği halde bu işe başlamamış kısa süre sonra Hacca gitmiştir²⁹. Hac dönüşü İlim Yayma Cemiyeti'nin Yüksek İslam Enstitüsü öğrencileri için Cerrahpaşa Camii yanında açmış olduğu yaz kursunda ders vermeye başlamış sonra bu dersler devamlı hale gelmiştir.

M. Emin Saraç haftanın her günü değişik mekanlarda Osmanlı medreselerindeki eğitim sistemine uygun olarak İslami ilimlere dair belli kitapları takip ederek tedris hayatını sürdürmüştür. M. Emin Saraç Diyanet İşleri Başkanlığı'na bağlı Haseki Eğitim Merkezi'nde de 1976-1979 yıllarında hadis dersleri okutmuş olmakla birlikte ilmi hayatına daha çok genelde kışın Vefa'daki Ekmekçizade Ahmet paşa Medresesi'nde yazın ise Fatih Camii'nde günün değişik vakitlerinde vermiş olduğu derslerle devam etmiştir. Bu dersleri vefat edinceye kadar devam ettirmiştir³⁰. M. Emin Saraç daha çok Fatih Camii'nde özel olarak okuttuğu ders halkaları ile özdeşleşmiştir³¹.

27 İbrahim Hatipoğlu, "Mehmet Emin Saraç", s. 193; İlyas Karaduman, *İlim Geleneğimizin Örnek Şahsiyeti Mehmet Emin Saraç*, s. 76.

28 Ali Haydar Efendi ve M. Zahid Kevseri'nin hayatı ve görüşleri hakkında detaylı bilgi için bkz: Yusuf Şevki Yavuz - Ebubekir Sifil, "Zâhid Kevseri", *DİA*, c. 44, s. 77-81; Muhammet Beyler, *XX. Yüzyıl Halep Muhaddisleri Ve Abdülfettâh Ebû Gudde*, İstanbul 2021, s. 219-225; Cemal Bayak, "Haydar Efendi, Ahiskalı", c. 17, s. 27-28.

29 İlyas Karaduman, *İlim Geleneğimizin Örnek Şahsiyeti Mehmet Emin Saraç*, s. 44-47.

30 İbrahim Hatipoğlu, "Mehmet Emin Saraç", s. 192.

31 İbrahim Hatipoğlu, "Mehmet Emin Saraç", s. 193; İlyas Karaduman, *İlim Geleneğimizin Örnek Şahsiyeti Mehmet Emin Saraç*, s. 47.

M. Emin Saraç'ın okuyup okuttuğu kitaplara bakıldığında daha çok hadis ilmi ile öne çıktığı görölmekle birlikte aynı zamanda fıkıh, tefsir, akaid ve ahlaka dair eserleri okuyup-okuttuğu da görölmektedir³².

M. Emin Saraç Hoca'nın derslerine 1973'en 1978 senesine kadar katılan Ahmet Efe hoca hocasının fıkıh ile olan münasebetini şöyle anlatıyor:

İlk derse gittiğimde Fatih'te Dölgerzâde Camii'nde bir odada ders okutuyordu. Hocamızın okuttuğu kitabın isminde "tefsir" kelimesi bulunsa da konular fıkıh merkezli idi. Ezher'den de arkadaşı olan Merhum Muhammed Ali Sâbûnî'nin "Ravâiu'l-beyan Tefsîr'u-Âyâtî'l-Ahkam mine'l-Kur'an" adlı ahkam ayetlerinin tefsirine dair kitaptı.

1978'de Yüksek İslam'dan mezun oluncaya kadar derslere devam ettim. O sene hocam bir gurup öğrencisini yüksek tahsil yapmak üzere Mekke'ye gönderdi. Bunlardan birisi de bendim. Giden arkadaşların birçoğu fıkıh, hadis ve kelim gibi alanlarda yüksek lisans ve doktora yapıp döndüler. Bunlar döndükçe hocam artık halkada derslerin taktirini onlara devretmeye başladı. Böylece halka dersleri ihtisas dersleri haline geldi ve orası bir akademi oldu. Ben de fıkıh alanında yüksek lisans ve doktora yapmıştım. Bu görevlendirmede hocam bana da fıkıh derslerini verdi. 1988'den itibaren hocamın ders halkasında fıkıhla ilgili dersleri okutmaya başladım, hala devam ediyorum.

Talebe daha iyi çalışsın daha iyi yetişsin diye hocam çoğunlukla dersleri talebeye hazırlattırır okutur, tercüme ettirir, gerekli yerlerde düzeltmeler ve açıklamalar yapardı. Benim yürüttüğüm fıkıh dersleri de bu minval üzere taktir edilirdi.

Hocam fıkıhta ders kitaplarını seçerken Osmanlı Medreselerindeki ders kitaplarını seçmeye dikkat eder ve kolaydan zora doğru onların okunuş sırasını takip ederdi. Mesela fıkıh derslerinde önce Nuru'l-İzah sonra sıra ile Merakî'l-Felah, Mülteka, Kuduri, El-İhtiyar ve El-Hidaye okunmasını arzu eder ve öyle yapardı. Ben bu usul üzere hocamın halkasında ve onun nezaretinde Mevsilî'nin El-İhtiyar'ını, Damad efendi olarak bilinen Osmanlı aliminin Mecmau'l-Enhur adlı iki ciltlik eserini, Molla Husrev'in Dürer adlı fıkıh kitabını, Hidaye'nin bir kısmını, İbni Melek'in Fıkıh Usulünü ve Feraiz derslerini okuttum.

32 İbrahim Hatipoğlu, "Mehmet Emin Saraç", s. 195.

Hocam fıkha çok önem verirdi. Nitekim Ezher’de diğer Türk talebelerinin genel tercihi Usulü’-d-Din Fakültesi olurken o Şeriat (İslam Hukuk) Fakültesini tercih etmiştir. Hocam fıkhıta sadece lisansla yetinmemiş, fıkhını ilerletmek için “Kadâ” bölümünde yüksek lisansa da başlamış ancak bitirmesine fırsat verilmemiş Türkiye’ye dönmek zorunda kalmış.

Hocam herhangi bir fikhî meseleye cevap verilecekse bunun önce Hanefî kaynaklarda yerinin bulunup oradan nakledilerek verilmesini isterdi. Filan kitabın filan yerinde diyerek yer gösterilmesinden çok memnun olur, kalbi ancak böyle mutmain olurdu.

Ebu Davud’u okutmasının sebebini de orada Hanefîlerin delillerinin daha çok bulunmasına bağlardı. Kaynaklarda yer alan fetvalara aykırı bir şey söylenmesine gönlü razı olmazdı. Bir hadis olarak: “Sizin fetvaya cesur olanınız cehennemde cesur olanınızdır” sözünü çok tekrar eder ve herkesin haddini bilmesi için bu yönde telkin ve tavsiyelerde bulunurdu. Kendisine bir fetva sorulduğunda yukarıdaki hadisi hatırlar ve cevap vermeyip nasihatta bulunmayı tercih ederdi. “Bana göre bu böyle, ben şu sonuca vardım” gibi biraz ilmiye gururu kokan söz ve davranışlardan hoşlanmazdı. Merhum Ahmet Davudoğlu’nun Hanefî fıkhına bağlılığını ve bu yöndeki gayretlerini hep takdir ederdi³³.

Ahmet Efe hocanın ifade ettiği beyandan anlıyoruz ki M. Emin Saraç’ın hayatı boyunca aşk ve şevkle sürdürmüş olduğu dersleri Osmanlı Medreselerindeki usul üzere kitap merkezli olup fıkha dair okuttuğu kitaplar ise yine Osmanlı Medreselerinde en yaygın olarak okutulan “hukuk klasikleri” diyebileceğimiz kitaplardır. M. Emin Saraç’ın okuyup okuttuğu ve okutulmasına nezaret ettiği ve o esnada gerekli açıklamalarda bulunduğu bu kitaplara kısaca bakacak olursak hocanın fıkıh müktesabatının ne derece ileri seviyede olduğunu görmüş oluruz. Amacımız M. Emin Saraç Hoca’nın fıkıh müktesabatını tespit etmek olduğu için okuyup okutmak üzere tercih ettiği bu kitapların detaylarına girmeden sadece fıkıh literatüründeki önemini ve kısaca muhtevasını anlatmakla yetineceğiz.

Nuru’l-İzah / Ebû’l-İhlâs Hasen b. Ammâr b. Alî eş-Şürûnbülâlî (ö. 1069/1659)

Mısırlı Hanefî fakihî eş-Şürûnbülâlî’nin yazmış olduğu bu eser; temizlik, namaz ve oruç konularına dair olup mezhepte âlimlerin sahihliğini kesin bir şekilde

33 Ahmet Efe, M. Emin Saraç hk. (E-Posta 30. Mayıs. 2022, Alıcı Hüseyin Karayaka).

belirttiği görüşler esas alınmıştır. Fıkha yeni başlayanların kolayca anlayabilecekleri bir üslûpla kaleme alınan bu kısa eserde hükümlerin dayandığı delillere ve diğer mezheplerin görüşlerine yer verilmemiştir³⁴.

Yukarıda ifade ettiğimiz üzere **Merakî'l-Felah**, aynı yazara ait olup Nuru'l-İzah'ın şerhidir. Nuru'l-İzah'da zekât ve hac konuları yer almadığından yazar bu konulara dair kısa bilgileri Merâkî'l-felâh'ın sonuna eklemiştir. Her iki kitap da sadece ibadet konularını anlatmaktadır.

Muhtasar-ı Kudûrî/Ebü'l-Hüseyin Ahmed b. Ebî Bekr el-Kudûrî (ö. 428/1037)

Emin Saraç Hoca'nın İstanbul'daki eğitimi sırasında hocası Ali Haydar Efendi'den okumuş olduğu bu kitap yukarıda kısaca tanıttığımız üzere Hanefî mezhebinde en çok güvenilen temel metinlerden biridir.

Mülteka'l-ebhur / İbrâhîm b. Muhammed b. İbrâhîm el-Halebî (ö. 956/1549)

Kudûrî'nin el-Muhtasar'ı Mevsilî'nin el-Muhtâr'ı, Nesefî'nin Kenzü'd-deka'ik'ı ve Burhânüşşerîa'nın Vikayetü'r-rivâye'si gibi Hanefî fikhının meşhur metinlerine dayanan kitap Halebî'nin en tanınmış eseridir. 17.000'den fazla fikhî meseleyi ihtiva eden Mülteka'l-ebhur Osmanlı medreselerinde ders kitabı olarak okutulmuş, aynı zamanda kadıların ve müftülerin başvuru kaynaklarından birini teşkil etmiştir. Molla Hüsrev'in Dürerü'l-hükkâm'ı ile birlikte Osmanlı Devleti'nin yarı resmî hukuk külliyyatı niteliğini taşıyan eser birçok defa basılmıştır³⁵.

Mülteka'l-ebhur, birkaç istisna dışında "mütûn-i erbaa"nın içerdiği meseleleri tamamıyla kapsamaktadır. Kitap, bab ve fasıl tasnifine göre düzenlenen eserin terip bakımından Kenzü'd-deka'ik'i örnek aldığı, ancak metnin işlenişi açısından önceki muhtasar eserlerden çok daha sistematik olduğu anlaşılmaktadır. İbadet konuları ile birlikte muamelat konularını da içermektedir. Birçok şerh, haşiye ve Türkçe ve Fransızcaya tercümeleri vardır³⁶.

Mecmau'l-Enhur fi şerhi Mülteka'l-ebhur / Şeyhîzâde Abdurrahman, Damad efendi (ö. 1078/1667)

Bu eser İbrâhîm Halebî'nin Mülteka'l-ebhur'unun şerhi olup yazarının lakabına nispetle Dâmâd ismiyle tanınmıştır. Yazar Şeyhîzâde Abdurrahman, Şeyhü-

34 Şevket Topal, «Şürûnbulâlî», *DİA* (<https://islamansiklopedisi.org.tr/surunbulali>) (09.08.2022)).

35 Şükrü Selim Has, «Halebî, İbrâhîm b. Muhammed», *DİA*, (<https://islamansiklopedisi.org.tr/halebi-ibrahim-b-muhammed>), (09.08.2022)).

36 Şükrü Selim Has, «Mülteka'l-Ebhur», *DİA*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/multekal-ebhur> (09.08.2022).

İslâm Hoca Abdürrahim Efendi'nin damadı olduğu için Damad Efendi olarak meşhur olmuştur. Geleneksel şerh usulünün takip edildiği eserde Hanefî mezhebine ait görüşlerin yanında zaman zaman diğer mezheplerin görüşlerine de yer verilmiştir. Bu kitap Mülteka'nın en meşhur ve hacimli (2 cilt) şerhlerinden olup Osmanlı döneminin temel fıkıh metinleri arasında önemli bir yere sahiptir. Mecelle'nin hazırlanmasında sıkça başvurulan kaynaklardan olup Mecelle'deki 270 maddenin tamamen ve yaklaşık seksen maddenin kısmen Mülteka ve Mecma'u'l-enhur'dan alındığı belirtilmektedir³⁷.

El-İhtiyar / Ebü'l-Fazl Mecdüddîn Abdullah b. Mahmûd el-Mevsilî (ö. 683/1284)

Hanefî fakihî Mevsilî'nin, Ebû Hanîfe'nin görüşlerini esas alarak kaleme aldığı ve mezhep fıkının temel metinlerinden biri sayılan el-Muhtâr adlı kitabına yine Mevsilî tarafından hazırlanmış şerhi olup Hanefî fıkının orta hacimdeki muteber kaynaklarından biridir. Müellifin ifadesine göre el-Muhtâr'daki hükümlerin illetlerini ve delillerini aktaran, diğer mezheplerin görüşlerini kısaca açıklayan, sıkça karşılaşılan ve sorulan bazı güncel meselelere dair fetvalara yer veren, ihtilafli konularda esas alınan icthadlara işaret eden bir şerhtir³⁸.

El-Hidaye / Ebü'l-Hasen Burhânüddîn Alî b. Ebî Bekr el-Mergînânî (ö. 593/1197)

El-Hidaye; yazarı Merğînânî'nin, Kudûrî'nin el-Muhtasar'ı ile İmam Muhammed eş-Şeybânî'nin el-Câmi'u's-sağîr'inde mevcut meseleleri bir araya getirmek suretiyle kaleme aldığı Bidâyetü'l-mübtedî adlı kitabına yine kendisinin yaptığı bir şerh olup Hanefî mezhebinin en tanınmış ve en çok güvenilen metinlerinden biridir. Hidâye'de el-Câmi'u's-sağîr'in tertibi esas alınmakla birlikte el-Câmi'u's-sağîr kırk bölüm olduğu halde Hidâye elli altı bölümdür. Meseleleri ele alırken önce Ebû Hanîfe'nin, sonra da talebeleri Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'in görüşünü veren müellif zaman zaman İmam Züfer'in görüşüne de temas etmektedir. Yazar tercih ettiği görüşün delilini diğerlerine cevap olması için en sona bırakmaktadır. Üzerinde pek çok şerh, hâşiye ve ihtisar çalışması yapılan kitap çeşitli dillere çevrilmiştir³⁹.

Dürerü'l-hükkâm fi şerhi Ğureri'l-ahkâm / Molla Hüsrev'in (ö. 885/1480)

Osmanlı hukukçusu Molla Hüsrev, önce Hanefî fıkıh kitaplarını esas alarak hukuk metni Ğurerü'l-ahkâm'ı hazırlamıştır. Bu eser, kısa ve özlü hükümleriyle

37 Tahsin Özcan, "Şeyhizâde", *DİA*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/seyhizade> (09.08.2022).

38 Davut Yaylalı, "Mevsilî, Abdullah b. Mahmûd", *DİA*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/mevsili-abdullah-b-mahmud> (10.08.2022).

39 Cengiz Kallek, "el-Hidâye", *DİA*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/el-hidaye> (10.08.2022).

âdeta bir kanun gibi olup kadılar tarafından uzun yıllar resmî olmayan bir kanun metni gibi kullanılmıştır. Daha sonra müellif bu kitabını yine kendisi şerh ederek Dürerü'l-hükkâm fî şerhi Ğureri'l-ahkâm adını vermiştir. Hanefî mezhebindeki muteber görüşler esas alınarak telif edilen Dürerü'l-hükkâm'ın tertibi diğer fıkıh kitapları gibidir. İslâm fikhının ibadet ve muâmelâta dair bütün meselelerini toplayan eserde 55 kitap, 120 bap, 35 fasıl, 3 muhtelif mes'ele bulunmaktadır. Dürer ve Ğurer asırlarca Mülteka'l-ebhur ile birlikte Osmanlı Devleti'nin yarı resmî hukuk külliyesi olarak kabul edilmiştir. Dürer üzerinde birçok şerh ve haşiye yapılmıştır⁴⁰.

Şerhu Menâri'l-envâr, İbn Melek'in (ö. 821/1418'den sonra)

Hanefî fıkıh âlimi ve lugat yazarı İbn Melek'in bu eseri, Ebü'l-Berekât en-Nesefî'nin fıkıh usulüne dair muhtasar eserinin şerhidir. Kitapta Hanefîler'in yanında Şâfiî ve Mâlikî usul alimlerinin görüşlerine de yer verilmiş, zaman zaman Nesefî de tenkit edilmiştir⁴¹.

Emin Saraç Hoca'nın nezaretinde Feraiz derslerini okuttum diyen Ahmet Efe hoca, Muhammed Ali es-Sabuni'nin **el-Mevâris fi ş-şeriatî'l-İslamiyye ala dav'i'l-kitab ve's-sünne** adlı kitabını takip etmiştir. İslam miras hukukuna dair müstakil bir kitap olan bu eser, bir mukaddime ve on muhadara/ders başlığı altında İslam miras hukukunu anlatmaktadır⁴².

Revaiü'l-beyân tefsiru ayati'l-ahkâm mine'l-Kur'ân/Muhammed Ali Sabuni, 1930-2021.

Ahmet Efe hocanın, Emin Saraç Hoca'dan ilk okuduğumuz kitap dediği bu ahkam ayetlerinin tefsiri görüleceği üzere fıkıh merkezlidir. Zira fikhî konuların ilk temel kaynağının Kur'an oluşu, bütün fakihleri Kur'an'ı bu açıdan inceleme yapmaya sevk ettiği bilinmektedir.

Sabuni'nin, 2 ciltlik bu eseri hakkında; "ahkam ayetlerini konu edindiğim geniş kapsamlı ilmi derslerimden oluşan kitabımda geçmişteki sağlam ilmi üslup ile çağımızın kolay üslubunu uzlaştırarak kolay ve yeni bir yol takip ettim." diyen yazar incelemiş olduğu ayetleri on yönden inceleyip değerlendirmiştir. Bunlardan biri fakihlerin ayetlerden çıkardıkları hükümleri delilleriyle birlikte ifade

40 Ahmet Akgündüz, "Dürerü'l-Hükkâm", *DİA*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/durerul-hukkam--molla-husrev> (10.08.2022).

41 Mustafa Bakır, "İbn Melek", *DİA*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-melek> (10.08.2022).

42 Muhammed Ali es-Sabuni, *el-Mevâris fi ş-şeriatî'l-İslamiyye ala dav'i'l-kitab ve's-sünne*, Mekke 1979/1399.

ederken yazar kendi tercih ettiği delilleri de göstermiştir. Bir diğeri ise ahkam ayetlerindeki teşrii hikmetlere işaret etmiştir. Yazarın ifade ettiği diğer özelliklerle birlikte hassaten bu iki husus - esasen kitabın yazılma amacı da budur- bu eserin fıkıh ilmi açısından önemini ortaya koymaktadır⁴³. Eser Mazhar Taşkesenlioğlu tarafından “Kur’an-ı Kerim’in Ahkam Tefsiri” adıyla yine 2 cilt halinde Türkçeye tercüme edilmiştir⁴⁴.

Elli beş yıl boyunca M. Emin Saraç Hoca’nın okuttuğu bütün derslerine katılan önde gelen talebelerinden biri olan Ahmet Yüksek hocanın ifadesine göre “hocam bize ilk derste fıkıh okuttuğu gibi hayatı boyunca da diğer derslerle birlikte sürekli fıkıh okuttu.”⁴⁵ Ahmet Yüksek hocanın beyanıyla M. Emin Saraç’ın okuyup ve okuttuğu fıkıh kitapları şunlardır; Mecelle-i Ahkam-ı Adliyye, Molla Hüsvrev’in Mir’âtü’l-Usûl’ü, Abdülvehhab Hallaf’ın ‘İlmü Usûli’l-fıkh’ı, Abdülkerim Zeydan’ın el-Veciz fi Usûli’l-fıkh’ı, Zâhid Kevserî’nin; Te’nîbü’l-Hatîb’i, en-Nüketü’t-tarîfe’si, Zehebi’nin Menakıb-i Ebî Hanife ve Sahibeyhi’si, Abdülganî el-Meydânî’nin el-Lübâb fî şerhi’l-Kudurî’si, Ebû Yûsuf’un Kitabu’l-Asar’ı. Bunların bazılarını birkaç defa okutmuştur⁴⁶.

Mecelle-i Ahkam-ı Adliyye, Osmanlı Devleti’nde 1868-1876 yıllarında kanun olarak hazırlanıp yürürlüğe girmiştir. İslâm hukukuna dayalı olarak hazırlanan ilk kanun olması dolayısıyla İslâm hukuk tarihi bakımından dikkate değer bir öneme sahiptir. Daha sonra İslâm ülkeleri tarafından hazırlanan kanunlara öncülük ve örneklik etmiştir. Mecelle bir mukaddime ve on altı kitap içinde 1851 maddeden meydana gelmektedir. On altı kitap esas itibariyle borçlar, kısmen eşya ve yargılama hukukunu kapsamaktadır. Sadece Hanefî mezhebi esas alınarak hazırlanmıştır. Mecelle, Mısır ve Arap yarımadası hariç bütün Osmanlı mahkemelerinde yürürlükte kalmıştır. Türkiye’de 1926’da Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye yürürlükten kaldırılmıştır. Osmanlı Devleti’nin sona ermesinden sonra da Osmanlı’nın daha önce hakim olduğu birçok ülkede bir süre daha yürürlükte kalmıştır. Hukuk camiasında uyandırdığı etki ile üzerine birçok şerh yapıldığı gibi birçok doğu ve batı dillerine tercüme edilmiştir. Dolayısıyla hiçbir fakihin/İslam hukukçusunun bigâne kalamayacağı bir eserdir.⁴⁷

43 Muhammed Ali Sabuni, *Revaiü’l-beyân tefsiri ayati’l-ahkâm mine’l-Kur’ân*, İstanbul ts., 1/s. 10-11.

44 Muhammed Ali Sabuni, *Kur’an-ı Kerim’in Ahkam Tefsiri*, çev. Mazhar Taşkesenlioğlu, İstanbul ts.

45 Telefon görüşmemizde şifahi olarak bildirdi (10.08.2022).

46 İbrahim Hatipoğlu, “Mehmet Emin Saraç”, s. 195.

47 Mehmet Âkif Aydın, “Mecelle-i Ahkâm-i Adliyye”, *DLA*, <https://islamsiklopedisi.org.tr/mecelle-i-ahkam-i-adliyye> (10.08.2022).

‘İlmü Usûli’l-fıkh/ Abdülvehhab Hallaf (1888-1956)

Mısırlı âlim ve hukukçu Abdülvehhab Hallaf'ın bu eseri mukaddimeden sonra dört bölüm halindedir. Birinci bölümde şer'î deliller, ikinci bölümde şer'î hükümler, üçüncü bölümde delillerin anlaşılması noktasında dil ile ilgili temel kaideler, dördüncü bölümde ise hukuk kuralları koymadaki maksadı ifade eden hukukun temel kaideleri işlenmiştir. Muhtasar olup üslûbunun kolay olması sebebi ile çokça okunan usul eserlerinden biridir⁴⁸. Hüseyin Atay tarafından giriş bölümü ve bazı notlar eklenerek İslâm Hukuk Felsefesi adıyla Türkçe'ye tercüme edilmiştir (Ankara 1973, 1985)⁴⁹.

el-Vecîz fi usûli'l-fıkh/ Abdülkerîm Zeydân Behîc (1921-2014)

Iraklı fıkıh âlimi Zeydan'ın bu eseri, Hukuk Fakültesi dördüncü sınıf öğrencileri için hazırlanan ders notlarının kitap halidir. Konular mukaddimeden sonra dört bap/ana başlık altında işlenmiştir. Birinci bapta: beş fasıl/alt başlıkta; hüküm, hakim, mahkumun fi, mahkumun aleyh ve ehliyet ve arızaları incelenmiştir. İkinci bapta: on bir fasıl/alt başlıkta asli ve tali deliller incelenmiştir. Üçüncü bapta: iki fasıl/alt başlıkta; dil ile ilgili temel kurallar ile İslam hukukunun maksatları incelenmiştir. Dördüncü bapta ise: üç fasıl/alt başlıkta; ichihat, taklit ve İslam hukukunda ihtilaf konuları anlatılmıştır⁵⁰. Eser Ruhi Özcan tarafından “Fıkıh Usulü” adı ile Türkçe'ye çevrilmiştir⁵¹.

el-Lübâb fi şerhi'l-Kitab/ Abdülganî b. Tâlib b. Hammâde el-Meydânî (ö. 1298/1881)

Hanefî fakihî olan Meydani'nin bu eseri Kudûrî'nin el-Muhtasar'ının en yaygın şerhlerindedir⁵².

Kitabu'l-Asar/ Ebû Yûsuf Yakub b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa'd el-Kûfî (ö. 182/798)

Bu kitap oğlu Yûsuf'un babası yoluyla Ebû Hanîfe'den rivayet ettiği bazı hadisleri ve fikhî görüşleri ihtiva etmekte olup Ebû Hanîfe'nin müsnedi mahiyetindedir⁵³. Ebû'l-Vefâ el-Efganî tarafından neşredilen kitap 268 sayfadır⁵⁴.

48 Abdülvehhâb Hallaf, *İlmü usulî 'l-fıkh*, İstanbul 1968.

49 Abdülmün'im Hallaf, “Abdülvehhâb Hallâf”, *DİA*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/abdulvehhab-hallaf> (10.08.2022).

50 Abdülkerim Zeydan, *el-Vecîz fi usûli 'l-fıkh*, Mûessesetü'r-Risale Naşirun, 2009.

51 Abdülkerim Zeydan, *Fıkh Usulü*, çev. Ruhi Özcan, İstanbul 1993.

52 Davut Yaylalı, “Meydânî, Abdülganî b. Tâlib”, *DİA*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/meydani-abdulgani-b-talib> (10.08.2022).

53 Salim Öğüt, “Ebû Yûsuf”, *DİA*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ebu-yusuf> (11.08.2022).

54 Yakub b. İbrâhîm b. Habîb el-Ensârî el-Kufî Ebû Yusuf, *Kitâbü 'l-asâr*, tashih ve talik Ebû'l-Vefâ el-Efganî, Kahire 1936.

Niksar Yağıbasan
Medresesi

Te'nîbü'l-Hatîb 'alâ mâ sâkahû fi tercemeti Ebî Hanîfe mine'l-ekâzîb/ Muhammed Zâhid b. Hasan el-Kevseri (1879-1952)

Son devir Osmanlı âlimlerinden olan Kevseri'nin bu eseri Hatîb el-Bağdâdî'nin İmam Ebû Hanîfe hakkında ileri sürdüğü asılsız isnatlara karşılık vermek amacıyla kaleme alınmıştır⁵⁵.

55 Muhammed Zahid el-Kevseri, *Te'nîbü'l-hatib ala ma sakahu fi Ebî Hanîfe mine'l-ekazib*, Beyrut 1981.

en-Nüketü't-tarife fi't-tehaddüs 'an Rudûdi İbn Ebî Şeybe 'alâ Ebî Hanîfe/ Kevseri

Aynı yazara ait olan bu eser İbn Ebî Şeybe'nin, 125 ana meselede Ebû Hanîfe'nin sahih hadislere muhalefet ettiğine ilişkin iddiasına karşı yazılmıştır⁵⁶.

Menâkıbü'l-İmâm Ebî Hanîfe ve sahibeyh Ebî Yusuf ve Muhammed b. el-Hasen / Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebi, (748/1348)

Hadis hâfızı, tarihçi ve kıraat âlimi Muhammed ez-Zehebi'nin bu eseri Ebu Hanife ve iki öğrencisinin kısa biyografileridir⁵⁷.

Bu son üç eser fıkıhın fûru' ve usul konularına ait olmamakla birlikte ilk ikisi Emin Saraç Hoca'nın Mısır'dan hocası olan Zâhid Kevseri'nin, Ebu Hanife hakkındaki itham edici iddialara cevap vermek maksadı ile yazmış olduğu eserlerdir. Üçüncüsü ise Muhammed ez-Zehebi'nin Hanefi mezhebinin üç imamının hayatlarına dair bir eserdir. fıkıh tarihi ve fakihlerin hayatları da fıkıh eğitiminin bir parçasıdır. İyi bir fakih olabilmek için bunlara vakıf olmak gerekir. Bu sebeple Emin Saraç Hoca da bunları okumuş ve okutmuştur.

Öğrencilerinden Halil İbrahim Kutlay'ın beyanına göre M. Emin Saraç Hoca Temel İslam Bilimler alanına giren Tefsir, Hadis, İslâm Hukuku, Akaid/Kelam, Tasavvuf, Arap Dili ve Belagatı'na dair zengin bir birikime sahipti. Özellikle Hanefi mezhebinin temel kaynaklarına çok iyi vakıf olmasına rağmen fetva vermekten kaçınır, sorulan soruları fıkıhta uzmanlaşan öğrencilerine havale ederdi. Soru soran öğrencilerinden birisi ise ona bu konuyu kaynaklardan araştırmasını söyler ve temel kaynaklardaki görüşlerin benimsenmesi gerektiğini ifade ederdi. Yine Kutlay'ın beyanına göre 1970'lerde M. Emin Saraç Hoca, bir grup öğrencisine Hamdi el-A'zamî'nin fıkıh uslûne dair el-Mürşid fi ilm-i usulî'l-fıkıh ve tarihi'l-fıkhi'l-İslami adlı eseri ile Muhammed el-Hudârî'nin Tarihu't-teşrî'l-islâmî'sini, Mevlânâ Mehmed İzmirî'nin Haşiye alâ mir'atî'l-usûl'ünü ve Abdullah el-Mevsîlî'nin el-İhtiyâr'ını okutmuştur⁵⁸.

56 Muhammed Zahid b. el-Hasan el-Kevseri, *en-Nüketü't-tarife fi't-tehaddüs an rududi ibn Ebî Şeybe*, Kahire 1365.

57. Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebi, *Menâkıbü'l-İmâm Ebî Hanîfe ve sahibeyh Ebî Yusuf ve Muhammed b. el-Hasen, thk. Muhammed Zahid el-Kevseri, Ebû'l-Vefâ el-Efganî*, Kahire t.y.

58 Telefon görüşmemizde şifahi olarak bildirdi. 10.08.2022.

el-Mürşid fi ilm-i usulî'l-fıkh ve tarihi'l-fıkhî'l-İslami/Hamdi el-A'zami (ö.1391/1971)

Hamdi el-A'zami'nin fıkıh usulü ve İslam fıkıh tarihine dair bu eseri muhtasar bir kitap olup iki bölüm halindedir. Usul kısmında fıkhın asli ve tali delilleri ile hüküm, hakim, mahkumun fihi, mahkumun aley ve sonuç kısmında ictehad konusu işlenmiştir. İkinci bölümde ise fıkıh tarihi dört devir halinde kısaca anlatılmıştır⁵⁹.

Tarihu't-teşrii'l-islâmî/ Muhammed b. Afîfî el-Bâcûrî el-Hudarî (1872-1927)

Mısırlı hukukçu ve tarihçi Muhammed el-Hudarî tarafından ders kitabı olarak hazırlanan bu muhtasar eserde fıkıh tarihi devreler halinde ve ictehad yanlısı bir bakış açısıyla incelenmiş, ayrıca fıkıh eğitiminin daha verimli hale getirilmesi hususu üzerinde durulmuştur. Eser Haydar Hatipoğlu tarafından İslâm Hukuku Tarihi adıyla Türkçe'ye çevrilmiştir (İstanbul 1974)⁶⁰.

Haşiye alâ mir'ati'l-usûl/ Mevlânâ Mehmed İzmirî (ö.1160/1747)

Osmanlı âlimi Mevlânâ Mehmed İzmirî'nin kaleme aldığı bu eser, Molla Hüseyin'in Mir'ati'l-usûl'ü üzerine yapılan en meşhur ve hacimli haşiyelerinden olup özellikle kelâm ve mantık kavramları ile Arap gramerine dair konularda geniş açıklamalara yer verilmiştir⁶¹.

Fıkıh/ İslam hukuku; usul, fûru', İslam hukuk tarihi ve İslam hukukçularının hayatları ve görüşlerinden müteşekkil olan bir bütündür. İyi bir hukukçu bu alanların tamamı hakkında derinlemesine bilgi sahibi olmalıdır. Bu da ancak tüm bu alanlarla ilgili geniş bir okuma ile elde edilebilir. M. Emin Saraç Hoca'nın okuyup okuttuğu ve okunmasına nezaret ettiği kitaplara baktığımızda tüm bu alanlarla ilgili eserlerin olduğunu görmekteyiz. Bu da bize Emin Saraç Hoca'nın fıkıh mükteşebatının ne derece ileri seviyede olduğunu göstermektedir.

Osmanlı Medreselerindeki İslami ilimlerin her alanında temel kaynak eserlerin okutulduğu eğitim sistemi ile yetişen ve bu sistemi iyi bir âlim olabilmek için çok daha sağlıklı bulan Emin Saraç Hoca, kendisi de okutmuş olduğu derslerde bu sistemi takip etmiştir. Bu günkü eğitim sistemi ile iyi bir alim yetiştirmenin zor olduğunu düşünen Emin Saraç Hoca, bu konuda şöyle hayflanmaktadır; “Eski

59 Hamdi el-A'zami, *el-Mürşid fi ilm-i usulî'l-fıkh ve tarihi'l-fıkhî'l-İslami*, Bağdad 1949/1368.

60 Ferhat Koca, “Hudarî”, *DİA*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/hudari> (10.08.2022).

61 Ferhat Koca, “İzmirî, Mevlânâ Mehmed”, *DİA*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/izmiri-mevlana-mehmed> (10.08.2022).

âlimlerimizin tedris usûlünde, 'tekmi-i nüsah' denilen bir tabir vardır. Bugünün hocalarının pek çoğu maalesef bu tedris usûlünden habersiz bir şekilde yetişiyor. Bu usûlden maksat nedir? Talebe bir kitabı aldığı zaman başından sonuna kadar hazmederek, gayet muhkem bir şekilde okur. Gerek sarf-nahiv gibi alet ilimlerini gerek tefsir, hadis, fıkıh, akaid gibi âli ilimleri, sâlih, ilmiyle âmil bir Hocaefendi'nin huzurunda kâmil olarak okur. En sonunda da Şerh-i Akaid okur." ... "Bugün ise mekteplerimizde hiçbir kitabın güzelce baştan sona okunduğuna şahit olamıyoruz. Şahit olduğumuz, eslâfın bakiyesi diyebileceğim âlimlerimizin, Hocaefendilerin yetiştiği medreselerde bundan bin sene evvel yazılmış kitaplar tedris ediliyordu. Bakınız Teftazanî'nin eseri, Nesefî'nin eseri, Sadru's Şerîa'nın eserleri bütün İslâm dünyasının hepsinde aynı şekilde okunmuştur. Her yerde Hanefî fıkıhının Hidaye'si, Kudûri'si ve İhtiyar'ı okunmuştur. Okuyanlar şüphesiz vardır ama yine de sormak isterim bugün müftülerimizin ne kadarı Kudûri'yi okumuş bitirmiştir. Olmayınca da bunlar ne ile fetva veriyorlar!"⁶²

Hayatında her zaman fıkıh ilmini çok önemseyen ve fıkıh olmadan dini hayatın olamayacağını düşünen Emin Saraç Hoca, başka bir mülakatında günümüz eğitim sisteminin İslami ilimleri insanlara yeterince veremediğinden şikayetle şöyle inkisar etmektedir; "Fakat günümüzde cehalet hüküm-fermâ olduğu için insanlar o kitabı (Ömer Nasuhî Bilmen'in *İstılâhât-ı Fıkhıyye Kâmusu*) ve değerini takdir edemiyorlar. Tefsir, hadis gibi ulûm-i şer'iyeyi istisgar ediyorlar. Hele fıkıh ilminden nasipleri pek azdır. Fıkıh ilminden hazzımız ziyadesiyle mefkûddur."⁶³ Olaylara kendi ilmi zaviyesinden bakıp ona göre değerlendiren Emin Saraç Hoca'nın bu ifadelerinden anlıyoruz ki fıkıhın temel kaynaklarından beslenmeden ve ciddi bir fıkhi birikime sahip olmadan iyi bir fakih ve müftü olunamaz.

Ömrünü İslami ilimleri öğretmeye adanmış ve zaman mefhumu gözetmeden haftanın her günü değişik zaman dilimlerinde öğrenci okutmayı kendine şiar eden Emin Saraç Hoca, ilmi birikimini hadis, fıkıh, tefsir, kelam ve ahlak gibi İslami ilimlerin her alanında birçok öğrenci yetiştirerek ortaya koymuştur. Fakat Külliyytü's-Şeria'dan yakinen tanıdığı, ilim ve ahlakı hakkında hüsn-i şehadette bulunduğu Vehbe Zuhayli'nin "el-Fıkhü'l İslami ve edilletühü" adlı eserinin

62 Cennete Götüren Yol Emin Saraç Hocaefendi ile ilim üzerine, Mülakat: M. Necmeddin Attar <https://reyhanderjisi.com/?p=1313>. (Erişim tarihi: 13.08.2022).

63 M. Fatih Kaya, "Emin Saraç Hocaefendi'yle İlmi Yakın Geçmişe Dair -2-", s. 118; İlyas Karaduman, *İlim Geleneğimizin Örnek Şahsiyeti Mehmet Emin Saraç*, s. 172.

bir heyet tarafından Türkçe'ye tercümesine ilmi müşavirliği⁶⁴, bir heyetle Mısırlı alim Seyyid Kutub'un "Fızılali'l Kur'an" adlı tefsirini tercüme etmesi,⁶⁵ birkaç dergide yayınlanan makaleleri ve kendisiyle yapılan mülakatların dışında yazılı bir eser telif etmemiştir.⁶⁶

Sonuç

Henüz altı yaşında çocukken dedesinin kendisine Kur'an öğretmesi ile başlayıp on yaşında babasında hafızlık ve temel Arapça eğitimi ile devam eden Emin Saraç'ın eğitim hayatı, 1943'de İstanbul'a giderek İslami ilimlerin her alanında birçok seçkin hocadan köklü ve ciddi bir eğitim almak suretiyle belli bir seviyeye gelmiştir. Hayatında ciddi bir etki uyandıran ve sağlam fıkıh bilgisinin temellerini atan Hocası Ali Haydar Efendi'nin teşviki ile İstanbul'da İslami ilimlerde edindiği bu birikimini daha ileri seviyeye taşımak maksadı ile 1950'de Mısır'a gitmiştir. Burada dil hazırlık bölümünü sınavla geçerek liseye kaydolmuş ve üç yıllık lise eğitiminden sonra özellikle tercih ettiği Ezher Üniversitesi Külliyyetü'ş-Şeria'nın (İslam hukuk fakültesini) sınavını kazanarak burada okumuştur. Fakülteden sonra iki yıllık hakimlik yüksek lisansı eğitimi için "tasassusü'l- kada" bölümünde bir yıl eğitim aldıktan sonra Türkiye'ye dönmek zorunda kalmıştır. Mısırdaki kaldığı 1950-1958 yıllarında bu resmi eğitiminin dışında Zahid Kevseri ve Şeyhu'l-İslam Mustafa Sabri Efendi başta olmak üzere birçok mümtaz Türk ve Arap hocadan özel dersler alarak İslami ilimlerin her alanında kendisini yetiştirmiştir.

1958'de Türkiye'ye döndükten sonra üç sene İstanbul İmam Hatip Lisesi'nde fahri olarak meslek derslerine girmiş, buradan askere gitmiş askerlikten kısa süre sonra da Hacca gitmiştir. Hac dönüşü İlim Yayma Cemiyeti'nin İstanbul Yüksek İslam Enstitüsü öğrencileri için Cerrahpaşa Camii yanında açmış olduğu yaz kursunda başlamış olduğu tedaris hayatı Fatih Camii merkez olmak üzere değişik mekanlarda devamlı hale gelmiştir. Fatih Camii'ndeki özel derslerini aksatmamak kaydıyla 1976-1979 yıllarında Diyanet İşleri Başkanlığı'na bağlı Haseki Eğitim Merkezi'nde hadis derslerine girmiştir.

64 Vehbe Zuhayli, *el-Fikhü'l-İslâmî ve edilletuhu*, çev. Ahmet Efe vd. İstanbul 1994, s. 6.

65 Seyyid Kutub, *Fızılali'l Kur'an*, çev. M. Emin Saraç - Hakkı Şengüler, ts..

66 İbrahim Hatipoğlu, "Mehmet Emin Saraç", s. 195.

M. Emin Saraç Hoca, haftanın her günü Fatih Camii merkez olmak üzere değişik mekanlarda, vefat ettiği 2021 yılına kadar bir ömür boyu sürdürmüş olduğu tedris hayatında hadis ağırlıklı olmakla birlikte fıkıh, fıkıh usulü, fıkıh tarihi, tefsir, akaid ve ahlak gibi İslami ilimlerin hemen hemen her alanında dersler vermiştir. Yüksek İslam/ İlahiyat öğrencileri başta olmak üzere İslami ilimlere ilgi duyan ve kendisini yetiştirmek isteyen her gruptan binlerce öğrenci yetiştirmiştir.

Tüm bu verilerden anladığımız kadarıyla kadim İslam ve Osmanlı ilim geleneğinin takipçisi olan M. Emin Saraç Hoca, bu geleneğe uygun olarak İslami ilimlerin hemen her sahasında kendisini yetiştirmiş ve ilmi hayatına da bu şekilde devam etmiştir. İstanbul ve Mısır'daki eğitim safhalarında fıkıh ağırlıklı dersler almış fakat sonraki tedris hayatında yani kendi okuttuğu derslerde fıkıh dersleri sürekli olmakla birlikte hadis dersleri daha fazla yer almıştır. Bu sebeple insanlar O'nu daha çok bu yönü ile tanımışlardır.

Okuyup okuttuğu fıkıhla ilgili kitapların listesine ve bu kitapların muhtevasına baktığımızda ve ayrıca öğrencilerinin beyanlarından anladığımıza göre M. Emin Saraç Hoca, özellikle Hanefi mezhebinin fıkıh külliyyatına vakıftır. Böyle olmakla birlikte kendisine bir fetva sorulduğunda kendi görüşü ile cevap vermek yerine o konunun mutlaka temel fıkıh kaynaklarındaki bilgisi ile amel edilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Sorulan fetvaları bazen kendisi cevaplamayıp fıkıhta uzmanlaşan öğrencilerine yönlendirdiği görülmektedir. Eğer soru soran öğrencilerinden birisi ise onu yetiştirmek ve bir usul öğretmek maksadı ile o konuyu kaynaklarından araştırması ve kendisine bilgi vermesini istediğini görüyoruz. s

Çifte Kutsallık Kavramına Bir Örnek: Sebasteialı Kırk Şehit, Kırklar Cemi ve Şeyh Nusrettin Türbesi

ARŞ. GÖR. SETTAR TARMAN - ARŞ. GÖR. ZEYNEP ÖZKAN TEKNECİ
Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Ege Üniversitesi

Giriş

Özellikle 20. yüzyılda, Anadolu'yu gezen ve gördüklerini kaleme alan bazı Batılı araştırmacılar, Hristiyan kült alanlarının Türk hakimiyetiyle beraber İslamlaşmış olsa da kendi dini kimliklerindeki maddi ve manevi unsurlarını barındırmaya devam ettiklerini öne sürmektedir. Friedrich William Hasluck, bu görüşü dile getiren araştırmacılardan biridir. Hasluck tarafından çifte kutsallık şeklinde bahsedilen bu kavramın çıkış noktası, bir mabedin farklı isimlerle anılmasına rağmen hem Hristiyanlar hem de Müslümanlar tarafından kutsal kabul edilerek tıpkı bir hac yeri işlevi görmesidir¹. Çifte kutsallık terimi, bazen Hristiyan bir aziz ile Müslüman bir evliya/derviş arasında kurulan ilişkiyi ifade etmektedir. Bazen ise bu çalışmada odaklanıldığı üzere, aziz ya da evliya kabul edilen bir grup (Kırklar) ile temsil edilmiş ve ana fikri dine bağlılık olan benzer hikayeler şeklinde her iki dini gelenekte de karşımıza çıkmaktadır.

Konunun Zela/Zile'de bulunan Şeyh Nusrettin Türbesi bağlamında ele alınmasının sebebi; bahsedilen bu kült dönüşümünün en açık örneklerinin Müslüman evliya ya da dervişlere ait mezar yapılarında ortaya çıkmasıdır. Kült alanlarında bu dönüşüme olanak sağlayan en önemli husus, Hristiyanlık ve Heterodoks İslam² arasındaki inanç ve geleneklerin benzerliğidir.

1 Frederick William Hasluck, *Christianity and Islam under the Sultans*, Oxford 1929, Vol. II, 564-565.

2 "Heterodoks" ya da "Heterodoksi" kelimeleri Grekçe kökenli olup, "farklı (başka)" anlamına gelen "heteros" ile düşünce anlamına gelen

Şeyh Nusrettin Türbesi'nden bahseden çeşitli kaynaklar incelendiğinde, türbenin de içinde yer aldığı tekkeden aynı zamanda Kırklar Tekkesi olarak bahsedildiği dikkat çekmektedir. Türbeden bu isimle söz eden Hasluck'a göre; yapının bulunduğu yerde geçmişte Sebasteia/Sivas'ta inançları uğruna martır edilen kırk Romalı asker adına yapılmış bir martyrion bulunmaktaydı. Bununla birlikte Hasluck, mevcut yapının mimari özellikleri açısından Bizans etkisinde olduğunu, yapı çevresinde Roma ve Doğu Roma dönemlerine ait birçok mimari kalıntıya rastlandığını belirtmektedir³. Şeyh Nusrettin Türbesi'nin günümüzdeki mimari özellikleri göz önüne alındığında, herhangi bir Bizans etkisinden söz edilmesi mümkün görülmemektedir⁴. Yapının bulunduğu alanda daha önce başka bir anıtsal mezar yapısı olup olmadığı günümüzdeki bilgiler ışığında kesin olarak bilinmemektedir. Ancak buradaki esas tartışma Hristiyanlara ait bir mabedin fiziki olarak varlığı değildir. Asıl önemli nokta, bu kült alanının Kırklar adı ile anılarak Hristiyan geleneğinde sıklıkla karşılaşılan Sebasteialı Kırk Martyr ile Heterodoks İslam geleneğindeki Kırklar Cemi anlatılarıyla ilişkilendirilmesidir. Bu bağlamda Şeyh Nusrettin Türbesi'ni de kapsayan alan, zamanla her iki kültür için de ortak bir inanç merkezi haline gelmiştir.

Çalışmamızda öncelikle Şeyh Nusrettin Türbesi'nin inşa tarihi ve mimari özellikleri üzerinde durulacaktır. Sonrasında Şeyh Nusrettin ve Şeyh Nusrettin Türbesi'nden bahseden kaynaklara değinilecektir. Çalışmanın esas bölümünde ise Hasluck'ın türbeyi de bünyesinde barındıran Kırklar Tekkesi hakkındaki görüşlerinden yola çıkarak Kırklar Cemi (Kırk Evliya), Sebasteialı Kırk Martyr, Kırk sayısının inançlarda ve geleneklerdeki sembolik anlamları, Sebasteialı Kırk Martyr kültürünün Zela/Zile'de ortaya çıkışının sebepleri ve Hristiyanlık inancından kök alan bu kültürün Heterodoks Müslüman gelenekleriyle bağlantısı konularının tartışılması amaçlanmaktadır.

"doks" kavramlarının birleşiminden oluşmaktadır. Bu terim, dini anlamda çoğunluk inancının dışında kalan grupların inançlarını ifade etmek için kullanılmaktadır. Toplumda yaygın bir şekilde benimsenen doğru düşünce anlamına gelen "Ortodoksi" olmadan heterodoksiden de söz edilemez. Bununla birlikte heterodoks olarak bahsedilen grupların hiçbiri aslında kendini heterodoks olarak görmez. Ortodoks olduklarını iddia ederler. Detaylı bilgi için bkz. Halil Saim Parlador, *Heterodoksi Türk Halk İslamı ve Evliya Kültü*, Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2010, 24-25. Ahmet Yaşar Ocak'a göre, Sünni (Ortodoks) ve gayri Sünni (Heterodoks) İslam yorumları, birbiriyle eş zamanlı ve paralel olarak gelişmiştir. Türkler arasında Sünni İslam dışında kalan ve sürekli yer değiştiren göçebe topluluklar arasında ortaya çıkan İslam yorumu birçok kaynaktan "Heterodoks" İslam olarak adlandırılmıştır (Ahmet Yaşar Ocak, *Türkler, Türkiye ve İslam: Yaklaşım, Yöntem ve Yorum Denemeleri*, İstanbul 2013, 48).

3 Frederick William Hasluck, *Christianity and Islam under the Sultans*, Oxford 1929, Vol. I, 49-50.

4 Bununla birlikte, İslam mimarisindeki anıt mezar inşasında hem fikren hem de form olarak Bizans etkileri aramak yanlış bir düşünce değildir. Nitekim İslamiyet'te anıtsal mezar inşası Hristiyan bölgelerdeki örneklere göre çok daha geç tarihlerde ortaya çıkmıştır. İslam mimarisinde anıtsal mezar inşasının bilinen en eski örneği 9. yüzyıla tarihlenmektedir. Samarra'da Halife el-Muntasır için bu anıt mezarın inşa edilmesi, annesinin Hristiyan asıllı olmasıyla ilişkilendirilmektedir. Oluş Arık, bu yapının mimari özellikleri açısından da Erken Hristiyan Mimarisindeki merkezi yapılarının etkisinde olduğunu söylemektedir ("Erken Anadolu Türk Mimarisinde Türbe Biçimleri", *Anadolu (Anatolia)*, 1969, XI, 57-58).

Şeyh Nusrettin Türbesi'nin Mimari Özellikleri ve Yapının Tarihlendirilmesi

Şeyh Nusrettin Türbesi (Şeyh Nasreddin ya da Nusret Türbesi)⁵ Tokat ili, Zile ilçesinin güneydoğusundaki Şeyh Nusrettin Köyü'nde (Tekke Köyü) yer almaktadır. Türbe, batısında yer alan cami ve doğusundaki haziresiyle birlikte küçük bir yapı topluluğu oluşturmaktadır. Türbeyle cami arasındaki bölümün daha geç dönemde duvar örülme suretiyle kapatılarak bir depoya dönüştürüldüğü düşünülmektedir. Caminin minaresi, kaide kısmının doğusuyla türbe duvarına, kuzeyiyle avlu duvarına bitişik olup kaidenin batı ve güney yüzleri sonradan eklenen depo bölümünün içinde kalmaktadır. Doğudan batıya doğru; türbe, minare, depo ve cami şeklinde sıralanan yapılar topluluğunun kuzeyinde yarı açık bir avlu bulunmaktadır⁶.

Şeyh Nusrettin Türbesi kare planlı, kübik bir yapıdır. Ana mekânın üzerini örten kubbe, yapının gövde köşelerinin pahlanarak sekizgen forma dönüştürüldüğü bir kasnak üzerine oturtulmuştur⁷. Kubbe geçişleri pandantiftir. Yapıya giriş kuzey cephe üzerinden sağlanmaktadır. Türbenin güney duvarında iki, doğu duvarında bir adet niş yer almaktadır. İçeride yer alan sandukalar, zeminden yükseltilmiş bir platform üzerine yerleştirilmiştir⁸.

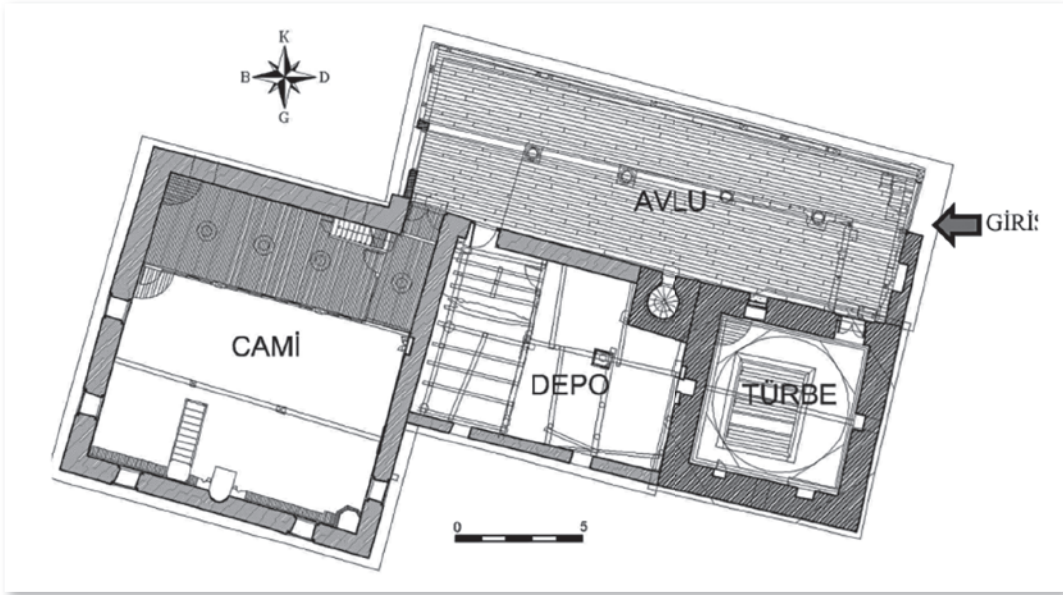
Türbenin kuzey cephesi; doğuda yer alan basık kemerli bir giriş açıklığı ve batıda yer alan derin bir niş şeklinde düzenlenen sivri kemerli alınlığa sahip dikdörtgen bir pencere açıklığı ile düzenlenmiştir. Çift kanatlı giriş kapısının üzerinde sonradan eklenmiş olan Türkçe bir kitabe bulunmaktadır. Yapının bu cephesi, önünde yer alan avluya açılmaktadır. Yarı açık bu avlunun girişi, türbenin doğu cephesiyle birleşen avlu duvarı üzerindedir. Yüksek bir platform üzerine oturtulmuş dört sütunla taşınan revaklı avlu, türbenin ve deponun bir kısmını kapsayacak şekilde doğu-batı yönünde uzanmaktadır. Buradaki sütunların ikisi taş malzemedir olup diğer ikisi ise betonarmedir. Taş sütunların oturduğu ve türbe cephesiyle sınırlanmış kısmın özgün olduğu düşünülürken minare ve deponun

5 Şeyh Nusrettin Türbesi ayrıca "Nasreddin" veya "Nusret" adlarıyla da bilinmektedir (Halit Çal, "Şeyh Nasreddin (Nusret) Türbesi", *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu (2-6 Temmuz 1986) Bildiriler Kitabı*, Ankara 1987, 427).

6 Emine Saka Akın, Aygün Kalınbayrak Ercan & Elif Yaprak Başaran, "Tokat-Zile Şeyh Nusrettin Türbe ve Camisi", *Vakıflar Dergisi*, S. 47, 2017, 69. (Buradan sonra "Emine Saka Akın vd." şeklinde bahsedilecektir.)

7 Beylikler Dönemi türbelerinde kubbeler çoğunlukla gövde üzerine oturtulan ayrı bir kasnak üzerine konumlanmaktadır. Yapı gövdesinin pahlanarak bir kasnak görevi görmesi daha çok 15. yüzyıl özelliğidir. Detaylı bilgi için bkz. Halit Çal, 1987, 444.

8 Emine Saka Akın vd., 2017, 69-70. Burada yer alan sandukaların başuçlarında mermer mezar taşları bulunmaktadır. Mezar taşlarından birinde, Şeyh Nasreddin adı yazmakta; ancak tarih yer almamaktadır. Mezar taşları üzerindeki yazılar hakkında detaylı bilgi için bkz. Halit Çal, 1987, 441.

Görsel 1: Şeyh Nusrettin Yayı Topluluğu¹

¹ Emine Saka Akın vd., 2017, 89.

önünde yer alan kısmın sonradan eklendiği zannedilmektedir⁹. Türbenin doğu ve güney cepheleri benzer özelliktedir. Her iki cephenin orta hattında sivri kemerli, kesmetaş malzemeli dikdörtgen bir söveyle çerçevesiyle birer pencere yer alır. Yapının batı cephesi, günümüzde sonradan eklenen deponun varlığı sebebiyle dışarıdan algılanmamaktadır. Halit Çal, bu cephede pencere bulunmamasıyla birlikte, yaklaşık olarak cephe ortasına rastlayan derin bir niş olduğunu söylemiş; bunun özgünde bir kapı açıklığı ya da pencere olabileceğini belirtmiştir¹⁰. Saka Akın, Kalınbayrak Ercan ve Yaprak Başaran ise bu cephede Çal'ın bahsettiği nişin yerinde, günümüzde türbe içinden görülmeyen ancak depo kısmında görülebilen etrafı taş söveli bir açıklık bulunduğunu ifade etmektedir¹¹.

Minare, türbenin batı cephesinin kuzey ucunda konumlanmaktadır. Minare kaidesi günümüzde depo bölümünün içerisinde kalmıştır. Öncesinde ahşap malzemeyle inşa edilmiş olan minare 1939 tarihli depremde hasar gördüğü için yıkılmıştır. Yapının kaidesinde yer alan kitabeden ise minarenin 1966 yılında yeniden yapıldığı anlaşılmaktadır¹².

⁹ Emine Saka Akın vd., 2017, 69.

¹⁰ Halit Çal, 1987, 430.

¹¹ Emine Saka Akın vd., 2017, 70.

¹² Emine Saka Akın vd., 2017, 71.

Türbenin ana inşa malzemesi moloz taştır. Duvar örgüsünde yer yer tuğla, yapı köşelerinde kaba yonu taş, kapı ve pencere sövelerinde ise kesme taş malzeme kullanılmıştır. Yapıyı örten kubbe; içten sıvalı, dıştan ise kurşun ile kaplı olduğundan inşa malzemesi tespit edilememektedir. Türbenin batısında konumlanan minarenin; kaidesi moloz taş, gövdesi ve petek kısmı tuğla malzemeyle inşa edilmiştir¹³. Şerefe korkulukları kesme taştır. Minare külahı ahşap malzemeyle inşa edilmiş olup dıştan kurşun kaplanmıştır.

Türbe cepheleri, süsleme özellikleri açısından sadedir. Bununla birlikte yapı içerisinde yer alan duvar resimleri, hem Anadolu türbelerinde tasvirin nadiren yer alışı hem de sanatçısının bilinmesi açısından oldukça dikkat çekici bir örnek olarak karşımıza çıkar. Türbenin doğu duvarındaki tamir kitabesinin altında yer alan oval formlu bir pano içerisinde “Arapzade Emin Usta” adı ve 1275 (M. 1858) tarihi yazmaktadır¹⁴. Çal, bu kişinin Zileli Emin olduğunu söylemektedir¹⁵. Şeyh Nusrettin Türbesi’ndeki duvar resimleri; tek cami ya da baldaken tarzında türbe ile Kâbe ve Mekke gibi mimari tasvirler; manzara ya da kent tasvirleri; cen-

Görsel 2: Emine Saka Akın vd., 2017, 79-85; <https://www.turkiyenin tarihieserleri.com/?oku=72> (Erişim tarihi: 15.10.2022)

13 Emine Saka Akın vd., 2017, 68-69.

14 Tamir kitabesinde 1272 (M. 1855) tarihi geçmektedir (Halit Çal, 1987, 439-440).

15 Halit Çal, 1987, 447. Zileli Emin ile ilgili detaylı bilgi için ayrıca bkz. Rüşan Arık, “Anadolu’da Bir Halk Ressamı: Zile’li Emin”, *Türkiyemiz*, 1975, S. 16, 88-113; Gönül Cantay, “Zile’li Emin Usta’nın Bilinmeyen İki Eseri”, *Bedrettin Cömert’e Armağan*, Ankara 1980, 498.

Görsel 3:
<https://www.turkiyenin tarihieserleri.com/?oku=72>
 (Erişim tarihi: 15.10.2022)

net-cehennem ve derviş külahları gibi çeşitli sembolik tasvirler içermektedir¹⁶. Resimler kubbe, pandantifler ve duvarlar olmak üzere yapının tüm iç mekânına yayılmıştır.

Kitabesi bulunmayan türbenin inşa tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Bununla birlikte yapıdan söz eden çeşitli vakfiyeler bulunmaktadır. Çal, 754 H./1353 M., 770 H./1368 M., 792 H./ 1389 M. tarihli üç vakfiyede, Şeyh Nusrettin bin Hamza Zaviyesi'ne vakfedilen yerlerden söz edildiğini belirtir. Mevcut bilgiler ışığında bu vakfiyelerin en erken tarihlisinin M. 1353 olmasından ve yapının mimari özelliklerinin genel anlamda Beylikler Dönemi türbelerine benzemesinden yola çıkarak türbenin 14. yüzyıl ortalarına tarihlenebileceğini söylemektedir¹⁷.

Anadolu Selçuklu ve Beylikler Dönemi türbelerinin genel özelliklerine baktığımızda, bu yapıların gövde formlarına göre gruplandırılmakta olduğunu görmekteyiz. Şeyh Nusrettin Türbesi, form özellikleri açısından kübik gövdeli bir örnek olarak karşımıza çıkar. Bu tip türbelerde, genelde gövdenin üzerinde üst örtüye geçişi sağ-

¹⁶ Bu derviş başlıklarının Bektaşî tarikatını simgelediği düşünülmektedir (Halit Çal, 1987, 438).

¹⁷ Halit Çal, 1987, 427, 445.

layan müstakil bir kasnak bulunur. Kubbeye geçişte kasnak kullanımı, 13. yüzyıl sonlarından itibaren ortaya çıkmış ve kullanımı yaygınlaşmıştır. Bununla birlikte kübik gövdeli türbelerde Şeyh Nusrettin örneğinde olduğu gibi, gövdenin üst köşelerinin pahlanarak poligonal bir kasnağa dönüştürüldüğü örnekler de vardır¹⁸. Örtü sistemi Anadolu türbelerinde genelde kubbe olup 13. ve 14. yüzyılda bu kubbe dıştan piramidal veya konik bir külahlı gizlenmiştir. Beylikler Döneminden itibaren külah yavaş yavaş ortadan kalkmış; yarım küre şekilli kubbe dıştan da görünür hale gelmiştir¹⁹. Malzeme özellikleri açısından da Anadolu Selçuklu türbelerinde, kesme taş malzeme daha yoğun bir şekilde kullanılırken Beylikler Döneminde özellikle gelir seviyesinin daha düşük olduğu küçük yerleşimlerde, türbelerin inşasında moloz taş kullanımı ön plana çıkmaktadır²⁰. Şeyh Nusrettin Türbesi hem form hem malzeme özellikleri göz önüne alınarak değerlendirildiğinde, Çal'ın da ileri sürdüğü üzere Beylikler Devri mimarisinin bir ürünü olmalıdır²¹.

Türbe günümüze kadar birçok onarım geçirmiştir. Yapı içerisinde yer alan kalemişi kitabeden, 1855 yılında İbrahim Dedezaade Hüseyin Ağa tarafından tamir ettirildiği anlaşılmaktadır. Giriş kapısının üzerinde ise 1978 tarihli bir onarım kitabesi bulunur²².

Türbenin batısında yer alan caminin de inşa tarihi bilinmemektedir. 886 H./1481 M. tarihli, Suret Hoca Ali İbne'l Faris'in, Şeyh Nusret Köyü'ndeki Yakup Paşa Camisi'ne vakfedilen yerlerden bahseden bir belgeye dikkat çeken Çal, burada adı geçen Yakup Paşa Camisi'nin değişerek günümüze gelen türbenin yanındaki cami olabileceğini dile getirir²³.

Şeyh Nusrettin ve Türbesi'nden Bahseden Kaynaklar

Şeyh Nusrettin'in kişiliği ve hayatına dair bilgiler oldukça kısıtlıdır. Çal, bu türbe ile ilgili yapmış olduğu araştırmalar sırasında ulaştığı 792 H./ 1389 M. tarihli vakfiyede tam isminin "Şeyh Nusrettin bin Hamza" olarak geçtiğini belirtmektedir²⁴.

18 Oluş Arık, 1969, 76-77, 96.

19 Ertan Daş, *Erken Dönem Osmanlı Türbeleri*, İstanbul 2007, 23.

20 Ertan Daş, 2007, 67.

21 Halit Çal, 1987, 445.

22 Halit Çal, 1987, 428.

23 Halit Çal, 1987, 428.

24 Halit Çal, 1987, 427.

Şeyh Nusrettin hakkında ulaşılabilen erken tarihli kaynaklardan biri İstanbul Laleli Süleymaniye kitaplığı No:1503'te bulunan Şeyh Nusrettin'in menakıbnamesidir. Bu menakıbnamede Şeyh Nusrettin'in yetişmesi, öğrenimi, tarikata girişi, kerametleri, menkıbeleri ve ölümüne kadar geçen yaşantısı anlatılmaktadır. Burada da Çal'ın verdiği bilgiye paralel olarak, babasının Horasan Hükümdarı Hamza Şeyh olduğu belirtilmektedir. Seyyit Umran'ın kızı Belkan Hatun'dan H. 550 (M. 1155) yılında doğmuştur. Şeyh Nusrettin, babası Hamza Bey vefat ettikten sonra Erzincan'da evlenmiş ve Fatma adında bir kızı olmuştur. Fatma da Erzincan mağruf alimlerinden Sıracüddin Efendi ile evlenmiştir. Bu evlilikten Acepşir adında bir oğlu ve Ümmü Gülsüm adında bir kızı olmuştur. Yine burada verilen bilgilerden, Şeyh Nusrettin'in kızı, damadı ve torunlarıyla birlikte, Erzincan'dan Zile'ye geldiği ve bir süre Kazova'da (Cebel-i Ebyaz adı verilen dağ) kaldıkları öğrenilmektedir. Daha sonra Şeyh Nusrettin, günümüzde kendi ismiyle anılan Aksaray Köyü'ne²⁵ yerleşmiş ve burada bir medrese ile zaviye yaptırmıştır²⁶.

Şeyh Nusrettin'den bahseden bir başka kaynak Evliya Çelebi'nin Seyahatnâmesi'dir. Evliya Çelebi, Şeyh Nusret'ten ve Zile Ovası'nda yer alan tekkeden şu şekilde bahseder: “*Hacı Bektaş ile Horasan diyarından gelmiş, atamız Hoca Ahmed Yesevi müritlerinden Horasan erenlerindedir. Zile Ovası'nda bakımlı ve şenlikli, imaret, mescit ve misafirhaneli büyük bir tekkedir. Yalın ayak başı kabak yetmiş adet fukaraları vardır. Bu bölgenin halkı aziz Şeyh Nusret'e çok inanırlar*”²⁷.

Şeyh Nusrettin'in menakıbnamesi, yapı ile ilgili vakfiyeler ve Evliya Çelebi'nin anlattıkları dışında, türbeden bahseden kaynakların başında 20. yüzyılda Anadolu'yu gezen bazı Batılı araştırmacıların yazdıkları gelmektedir. Bunlardan bir Hasluck olup Şeyh Nusrettin'in 14. yüzyılda Buhara'dan Anadolu'ya geldiğini ifade eder. Tekkenin adından, “*Zela/Zile'de yer alan Kırklar Tekkesi*” şeklinde bahseder²⁸. Hasluck'tan önce bölgede çeşitli araştırma yapan Henri Grégoire da yapıdan Kırklar Tekkesi olarak söz etmektedir²⁹.

25 Şeyh Nusrettin'in ölümünden önce Aksaray olan köyün adı, onun ölümünden sonra Şeyh Nusrettin olarak değiştirilmiştir. Bir süre iki ismi de kullanılan köyün adı, 16. yüzyıldan sonra daha çok Tekke ya da Şeyh Nusrettin şeklinde anılmıştır (Halit Çal, 1987, 47).

26 Cahit Öztelli, “Şeyh Nusrettin ve Tekkesi”, *Çağlıt Aylık Kültür ve Sanat Dergisi*, 11, 1974, 14-15'ten aktaran Canan Hanoğlu için bkz. “Tokat/Zile Şeyh Nusrettin Türbesi Haziresi'nde Yer Alan Tarihi Mezar Taşları”, *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi (ODÜ)*, 11/2, 2021, 676.

27 Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Konya- Kayseri- Antakya- Şam- Urfa- Maraş- Sivas- Gazze- Sofya- Edirne*, 3/1, haz. Seyit Ali Kahraman & Yücel Dağlı, İstanbul 2006, 329. Evliya Çelebi'nin bahsettiği imarete dair bir bilgi olmadığını belirten Çal, bununla birlikte günümüzde cami ile türbe arasında kalan ve depo işlevi gören bölümün özgünde zaviyenin imareti ya da misafirhanesi olma ihtimalinin üzerinde durmaktadır (Halit Çal, 1987, 428).

28 Frederick William Hasluck, 1929, 49-50.

29 Henri Grégoire, “Rapport sur un voyage d'exploration dans le Pont et en Cappadoce”, *Bulletin de Correspondance Hellénique*, 1909, Vol. 33, 25

Yapının mimari özelliklerini kapsamlı bir şekilde ele alan çalışmalardan biri Çal'a aittir³⁰. Çal bu çalışmada, vakfiye kayıtlarına dayanarak ve yapının mimari özelliklerinden yola çıkarak, türbe için bir tarihlendirmede bulunmuştur. Aynı zamanda yapının mimari özelliklerini ele almıştır. Saka Akın, Kalınbayrak Er-can, Yaprak Başaran'ın türbeyi ve camiyi ele aldığı çalışması, yapı topluluğunu özellikle mimari açıdan detaylı bir şekilde incelemektedir³¹. Canan Hanoğlu'nun türbe haziresinde yer alan tarihi mezar taşlarını ele aldığı çalışması ise Şeyh Nusrettin ve ilgili yapının yanı sıra türbe haziresinde yer alan mezar taşlarıyla ilgili detaylı bilgiler aktarmaktadır³².

Görsel 4:
Zela/Zile
Kalesi¹

1 Albert Gabriel, *Monuments Turcs D'Anatolie: Amasya-Tokat-Sivas*, Paris 1934, Vol. II, 116.

Bölgeyi Ziyaret Eden Araştırmacılar ve Kırklar Tekkesi Hakkındaki Görüşleri

Türbeden bahseden kaynaklarda en çok dikkat çeken nokta, yapının konumlandığı alandan Roma ve Doğu Roma dönemlerinde de bir ibadet yeri şeklinde bahsedilmesidir. Anadolu'yu gezen ve özellikle Hristiyan-Heterodoks Müslüman gelenekleri açısından değerlendirmeler yapan İngiliz arkeolog Hasluck bu konuda dikkat çekici bilgiler aktarmıştır. Hasluck, Bektaşî geleneklerine bağlı bir kola mensup olan Şeyh Nusrettin'in Zela/Zile'ye gelerek burada bir tekke/zaviye

30 Halit Çal, 1987, 427-461.

31 Emine Saka Akın vd., 2017, 67-98.

32 Canan Hanoğlu, 2021, 675-698.

Görsel 5:
Kırklar
Tekkesi
Çevresinde
Belgelenmiş
Bazı Mezar
Stelleri¹

kurduğunu belirtmiştir. Bahsi geçen tekkenin aynı zamanda Kırklar Tekkesi olarak anıldığını söyleyen Hasluck, yapının bu adını Hristiyan anlatılarında karşımıza çıkan Kırk Martyr kültü ile ilişkilendirmiştir³³.

Hasluck'ın söz ettiği Kırklar Tekkesi, Kırklar Cemi olarak da anılan Kırk Evliyaya işaret etmektedir. Buradan hareketle İngiliz arkeolog, türbenin orijinalde Sebasteia/Sivas yakınlarında martyr edilen Kırk

Şehitlere adanmış eski bir martyrium üzerinde inşa edildiğini ileri sürmüştür. Ayrıca buradaki türbenin bir kısmının da Bizans mimarisi izleri taşıdığını ve hatta bir kriptası olduğunu ifade etmektedir. Yapının çevresinde gördüğü çeşitli devşirme parçalar ve yazıtlar da Hasluck'ın bu konu hakkındaki hipotezini desteklemiştir. Aynı konuya değinen Çal, bahçede gördüğü Latince bir kitabeden buranın eski bir geçmişe sahip olduğunu ancak yapının herhangi bir yerinde Bizans mimarisi izi ya da etkisi bulunmadığını söylemektedir. Çal'a göre türbe, her yönüyle tipik bir Türk kubbeli örneğidir³⁴.

Bölgeyi gezip özellikle pek çok mimari unsur ve yazıtı belgeleyen John G. C. Anderson, Franz Cumont ve Henri Grégoire bu tartışmayla ilgili önemli noktaları aydınlatmaktadır. Araştırmacılar *Studia Pontica*³⁵ adlı çalışmalarında, Kırklar olarak da anılan Sarin Köyü'nde gördükleri Grekçe kitabe ve mezar steli gibi pek çok malzemeyi kaydetmiştir. Araştırmacıların belgelediği eserlerden yola çıkarak, civarda bir Hristiyan yapısına veya mezarlığına ait azımsanmayacak kadar malzeme olduğu anlaşılmaktadır. Buradan hareketle de köyün ve çevresinin Hristiyanlık dönemine dair ciddi bir geçmişinin olduğunu doğrulamak mümkündür.

33 Friedrich William Hasluck, 1929, 49-50.

34 Halit Çal, 1987, 446.

35 Stud. Pont. I/41-43: John George Clark Anderson, *Studia Pontica (Stud. Pont.)*, Bruxelles 1907, Vol. I, 41-43.

İslamiyette Kırklar Cemi (Kırk Evliya)

Hasluck'ın söz ettiği ve Heterodoks Müslüman inancında bahsedilen Kırk Evliya ya da Kırklar Cemi³⁶ hakkında da birbirine benzer çeşitli anlatılar söz konusudur. Yazılı gelenekte ise anlatı şu şekildedir:

“Hz. Muhammed bir gün Kırk Evliyanın sohbet ettiği eve gider. Aralarına katılmak üzere kapıyı çalınca kendisini tanıtmaması istenir; Hz. Muhammed de peygamber olduğunu söyler. Kapının arkasındaki kişi ona, “bizim aramıza peygamber sığmaz” cevabını verir ve kapı kendine açılmaz. Birkaç kez tekrar eden bu olayın üzerine, ilahi bir ses Hz. Muhammed'e “ben de sizden biriyim” cevabını vermesini ister. Bunun üzerine Hz. Muhammed kapıyı çalınca bu cevabı verir; kapı açılır. İçeriye girince Hz. Ali'yi görür ve onun yanına oturur. Fakat Hz. Ali, Hz. Muhammed'i tanımaz. Hz. Muhammed içeriye göz attığında orada 39 kişi olduğunu görür. Kendine o an aralarında bulunmayan kişinin Selman olduğu söylenir. Hz. Muhammed'in onların Kırklar olduğuna inanmaması ihtimaline karşı Kırkları doğrulamak için birinin koluna neşterle vurması söylenir. Hz. Muhammed bunun üzerine Hz. Ali'nin koluna neşterle bir yara açar ve 39 kişinin birden kolu kanamaya başlar. O sırada aralarında bulunmayan Selman'ın akan kanı ise pencereden gelip aralarına dökülür. Kanamanın dinmesi için de Hz. Muhammed, Hz. Ali'nin kolunu bağlayınca aynı anda hepsinin kanaması durur. Böylece Hz. Muhammed bu topluluğunun “birinin kırk, kırkının bir” olduğunu anlar. Daha sonra Selman yanında üzümle eve gelir. Hz. Muhammed Tanrı'nın yardımıyla cennetten getirtilen nurdan tabağın içinde üzümü ezer. Kırklar üzümün suyundan içip mest olur; semaha kalkar. Peygamber de vecde gelir ve o da semaha kalkar. Bu sırada başındaki sarığını yere düşürür. Kırklar bu sarığı kırk eşit parçaya bölerek bellerine bağlar. Cem bu şekilde devam eder³⁷.”

Sebasteialı Kırk Martyr

Olaylar Pagan Roma imparatoru Licinius³⁸ (İ.S. 308-324) devrinde, yaklaşık olarak İ.S. 320'de yaşanmıştır³⁹. Sebasteialı⁴⁰ Kırk Martyr⁴¹ adıyla anılan kırk Roma-

36 Deniz Karakurt, “Kırklar”, *Türk Söylence Sözlüğü*, Türkiye 2011, 185.

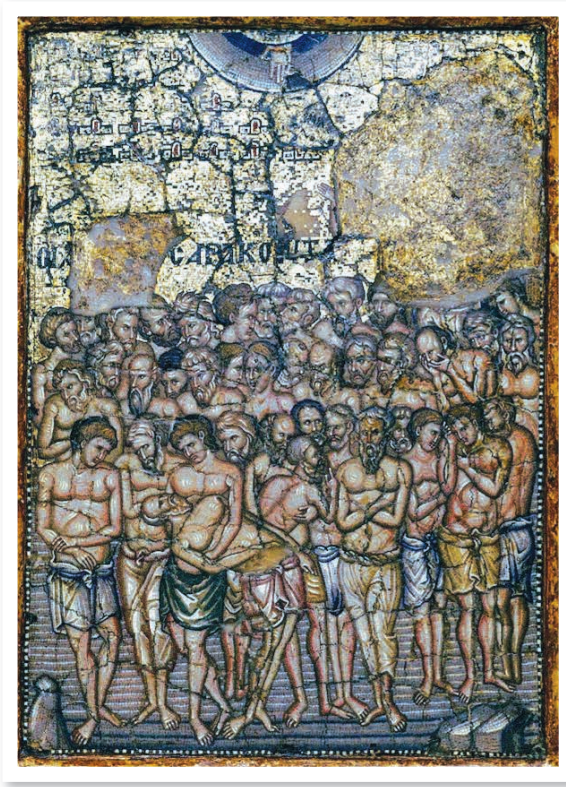
37 Nilgün Çıblak Coşkun, “Anadolu Alevilerinde Cemler ve Bu Cemlerin Sosyokültürel Hayattaki İşlevleri”, *Folklor/Edebiyat*, 2014, C. 20, S. 78, 12.

38 John Hutchins Rosser, *Historical Dictionary of Byzantium*, USA 2001, 246.

39 David Hugh Farmer, “Forty Martyrs of Sebaste”, *The Oxford Dictionary of Saints*, New York 1988, 165-166; Alexander Kazhdan & Nancy Patterson Sevcenko, “Forty Martyrs of Sebasteia”, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, New York 1991, Vol. II, 799-800.

40 HierSyn. 703:1: Hierokles, *Le Synkedemos d'Hierokles (HierSyn.)*, ed. Ernst Honigman, Bruxelles 1939.

41 SynaxCP 521.7: Hippolyte Delehaye, *Propylaeum ad Acta Sanctorum Novembris/Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae (SynaxCP)*,

Görsel 6:
Sebasteialı
Kırk Martyr¹

1 <https://www.doaks.org/resources/bliss-tyler-correspondence/art/bz/BZ-1947-24.jpg/view>
(Erişim tarihi: 13.10.2022).

lı asker, Roma'nın Legio XII Fulminata (Yıldırım Lejyonu) olarak bilinen askeri birliğinde görev yapmaktadır. Hristiyan inancını ve geleneklerini savundukları için suçlanırlar. Sebasteia'nın yerel yönetimi öncelikle askerleri inançlarını inkâr etmek üzere ikna etmeye çalışmışlardır. Ancak kırk asker de inancından dönmemiştir. Bunun üzerine yönetim askerleri işkenceye maruz bırakmış; bu da fikirlerini değiştirmemiştir. İşkenceye rağmen Hristiyan inancında ısrarlı olan askerler bu kez Sebasteia kentinin hemen dışındaki donmuş göle götürülür. Askerler gölün ortasında kıyafetsiz şekilde bırakılır. Karşılıklarına da caydırıcı olması niyetiyle sıcak bir banyo ya da ha-

mam kurulum. Soğuğa dayanamayan askerlerin ısınmak için inançlarını reddetmesi beklenir. Yerel yönetimin tüm uğraşlarına rağmen askerler inançlarından dönmez ve bu uğurda donarak ölürlür⁴². Yaşanan bu olay Aziz Ignatios'un⁴³ ya da Aziz Polykarpos'un⁴⁴ inançları uğruna martır edilmesi gibi Hristiyanlık tarihinde yaşanmış pek çok örnekten biridir.

Sebasteialı Kırk Martyr'in şehitliğinden bahseden en erken kaynak, Aziz Basileios'un⁴⁵ homilyesidir⁴⁶. Homilye'de belirtildiği üzere Sebasteialı martırlar her

Bruxelles 1902.

42 Henri Grégoire, 1909, 24; The Catholic Church, *The Roman Martyrology*, Baltimore 1916, 70-71.

43 Joseph Barber Lightfoot, *The Apostolic Fathers*, London 1889, Vol. I, 1-49; BHG 813-816; François Halkin, *Bibliotheca Hagiographica Graeca (BHG)*, Bruxelles 1957, Vol. II, Edt. III, Subsidia Hagiographica 8a; BHG Nov. Auct. 814-816h; François Halkin, *Novum Auctarium Bibliothecae Hagiographicae Graeca (BHG Nov. Auct.)*, Subsidia Hagiographica 65, Bruxelles 1984; SynaxCP 329.13; Philip Schaff, "Martyrdom of Ignatius.", *Ante-Nicene Fathers*, Ed. Philip Schaff, Edinburgh 1885a, Vol. I, 355-363.

44 Lightfoot, 1889, 434-475; BHG 1556-1560; Philip Schaff, "Martyrdom of Polycarp", *Ante-Nicene Fathers*, Ed. Philip Schaff, Edinburgh 1885b, Vol. I, 108-130.

45 Kappadokialı Kilise Babalarından biri olan Kaisareia piskoposu Aziz Basileios için ayrıca bkz. Ahmet Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi: Plotinos, Yeni Platonculuk ve Erken Dönem Hristiyan Felsefesi*, İstanbul 2020, 430-433.

46 PG XXXI, Hom. XIX: Jacques Paul Migne, *Patrologiae Graecae*, Paris 1857, Tom. XXXI Hom. XIX.

yılın 9 Mart gününde anılmaktadır⁴⁷.

Hasluck'ın Zela⁴⁸/Zile'deki Kırk Evliyayı, Sebasteia gibi oldukça yakın bir bölgede inançları uğruna martyr edilen Romalı kırk asker ile ilişkilendirmesinde özellikle "kırk" sayısına dikkat çekmek gerekmektedir.

Kırk Sayısı ve Anlamı Üzerine

Eski zamanlardan beri çeşitli rakam ve sayılar toplumlar tarafından kutsal sayılar olarak hayatlarında önemli yer edinmiştir. Özellikle bazı sayıların uğur getirdiğine de inanılarak inanç ve gelenekler içinde önemli hale gelmiştir. Bunlardan biri olan kırk sayısı, özellikle Orta Doğu ve Anadolu'dan türeyen mitolojik efsaneler ve folklorik unsurlarla beraber semavî dinlerde de dikkat çekmektedir⁴⁹.

Kırk sayısı ile ilgili olarak: Nuh Tufanı'na neden olan kırk gün süren yağmurlar; İsrailoğlu krallarının kırk yıl hükümdarlık yapmaları ya da kırk yaşında hükümdar olmaları; Hz. Musa'nın dağda kırk gün veya Hz. İsa'nın mezarda kırk saat geçirmesi; Paskalya öncesi 40 gün boyunca perhiz yapılması ya da Hz. Muham-

Görsel 7:
Kırklar Cemî¹

1 <http://dedehankulturevi.com/tr/portfolio/kirklar-cemi/>
(Erişim tarihi: 14.10.2022).

47 SynaxCP 521.7.

48 HierSyn. 701:5.

49 İskender Pala, "Kırk", *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2022, C. 25, 465; Annemarie Schimmel, *Sayıların Gizemi*, İstanbul 2011, 265.

med'in ilk vahyini kırk yaşında alması gibi pek çok örnekten söz etmek mümkündür⁵⁰.

Anlaşılabacağı üzere semavî dinlerde kutsallığı vurgulanan kırk sayısına dair örnekler çeşitlidir. Kırk sayısı Türklerde, Orta Asya kaynaklı destanlarda yiğitlerin yanında kırk er, hatunların çevresinde ise kırk kız bulunması; kırk vezir ya da kırk haramiler gibi halk hikayelerinin anlatılması; kırkı çıkmak, kırklamak, kırk oruç, kırk gün kırk gece, kırk yılda bir gibi pek çok kavram ve deyim olarak karşımıza çıkmaktadır⁵¹. Anadolu'da Hristiyan geleneğinde bahsedilen kırk şehit kavramı ile Heterodoks İslam inancındaki Hz. Ali'nin kırk müridi ya da Türk geleneğinde sıklıkla "Kırklar, Kırk Erenler ya da Kırk Evliya" adlarıyla bilinen topluluklar arasında kült ve inanç etkileşimi söz konusudur⁵².

Sebasteialı Kırk Martyr Kültünün Zela/Zile'de Ortaya Çıkışına Dair Düşünceler

Hasluck, Sebasteialı Kırk Martyr'e ait kültün, Zela/Zile'de söz edilen tekkenin kökenine işaret ettiğini söylemektedir. Bu hipotezin destekleyicilerinden ilki, başta da bahsedildiği üzere tekkenin bulunduğu civarda pek çok Latince ve Grekçe yazıt bulunmasıdır. İkinci gerekçe ise köyün kaynaklarda Kırklar Köyü ya da Tekke Köyü olarak anılmasıdır. Bunun yanı sıra Şeyh Nusrettin Türbesi'nin bulunduğu tekkeden de kaynaklar sıklıkla Kırklar Tekkesi şeklinde söz etmektedir⁵³. Hasluck ve Çal'ın mimari kuruluşu itibariyle tartışmaya neden olan görüşleri Şeyh Nusrettin adıyla anılan türbe hakkındadır. Anadolu'da benzer şekilde bir kültün çifte kutsallık kavramına işaret eder şekilde yeni bir külte dönüşümü de sıklıkla bir mezar yapısı üzerinden karşımıza çıkmaktadır. Buna ek olarak şehir merkezleri dışındaki alanlarda yapı ya da yapıların bulunduğu yerleşimlerin, burada bir tekke ya da zaviye olduğuna işaret etmek amacıyla Tekke Köyü şeklinde karşımıza çıktığı dikkat çekmektedir. Çorum'un Mecitözü ilçesinde bulunan Elvan Çelebi Zaviyesi, Tekke Köyü adıyla bilinen köyde görülürken bu köyden de bazen Elvançelebi Köyü olarak bahsedilmektedir⁵⁴.

50 Annemarie Schimmel, 2011, 265-267.

51 Annemarie Schimmel, 2011, 269-270; İskender Pala, 2022, 466.

52 Celal Beydili, "Kırk Erenler-Kırklar", *Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük*, Ankara 2003, 313; Annemarie Schimmel, 2011, 269.

53 Henri Grégoire, 1909, 25; Friedrich William Hasluck, 1929, 49-50; Stud. Pont. III/243.

54 Semavi Eyice, "Çorum'un Mecitözü'nde Aşık Paşa-oğlu Elvan Çelebi Zaviyesi", *Türkiyat Mecmuası*, 1969, C. 15, 211-212; Semavi Eyice,

Sebasteialı Kırk Martyr kültü hem Sebasteia/Sivas kenti için hem de Pontos ve Kappadokia gibi yakın bölgeler için önemli bir yere sahiptir. Sebasteia/Sivas'a yakınlığı itibarıyla de Zela/Zile kentinde Sebasteialı şehitlerin anısını yaşatmak üzere bir anıt mezar veya dini kompleks yapılması olasıdır. Bilindiği üzere Sebasteialı şehitlerin anısına Thrakai (Trakya) ve Kypros (Kıbrıs) gibi pek çok kent ve bölgede çeşitli kilise ve şapeller yaptırılmıştır⁵⁵. Bu kültürün, Zela/Zile örneğinde olduğu üzere nüfus yoğunluğunun Ortodoks Müslüman geleneklerinin dışında kaldığı bir yerde karşımıza çıkması oldukça anlamlıdır ve tesadüfi değildir. Bölgelerde henüz Hristiyan nüfus çoğunluktaiken, ölümlerinden sonra anıları yaşatılmak istenen Hristiyan büyüklerine birer anıt yapı inşa edilmiştir. Bu bölgeler

Görsel 8:
Elvan Çelebi
Külliyesi
(Çorum)¹

1 Benjamin Anderson, "The Complex of Elvan Çelebi: Problems in Fourteenth-Century Architecture", *Muqarnas*, 2014, Vol. 31, 86.

"Elvan Çelebi Zaviyesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1995, C. 11, 65-67.

55 Friedrich William Hasluck, 1929, 50-51.

Müslüman bir devlet ya da beylik tarafından ele geçirildiğinde ise yapılar sıklıkla bir tekke, zaviye ya da mezara dönüştürülmüş; ayakta kalamadıysa yeni bir tanesi inşa edilmiştir. Yeni yerel yönetim tarafından izlenen politikalar genellikle; sosyal yaşantıyı olumlu şekilde destekleyecek, eğer tarım yönünden zengin bir alansa bunu pekiştirecek ve inanç yönünden değişimin ortak veya benzer geleneklerle sağlayacak yönde izlenmiştir. Bu politikalar özellikle Hristiyan geçmişine sahip költ alanlarının İslami bir kimliğe bürünmesine aracılık etmiştir. Kırklar örneğinde görüldüğü üzere bu transfer, költün Müslüman bir evliya ya da kutsal bir gruba aktarılması şeklinde gerçekleşmiştir. Anlaşılacağı üzere Anadolu'nun İslamlaşmasında Türk evliya ve dervişlerinin ciddi bir rolü bulunmaktadır.

Anadolu'nun İslamlaşmasında Heterodoks İslam Gelenekleri ve Hristiyan İnancına Etkileri

Tekkeler ya da zaviyeler imardan iskana, zanaattan ticarete pek çok alanda etkinlik göstermiş çok yönlü yapılardır. Ömer Lütfi Barkan'ın deyimiyle “kolonizatör Türk dervişleri” kurdukları zaviyelerle Anadolu'nun kısa sürede Müslümanlaşmasını ve Türkleşmesini sağlayıp özellikle de kırsal kesimlerde bu açıdan istikrarlı bir ortam yaratmıştır⁵⁶.

Bir zamanlar Roma'nın çok tanrılı ve Pagan geleneklerine ev sahipliği yapan Anadolu, zamanla Hristiyanlaşmış ve özellikle 11. yüzyıldan itibaren İslamiyet ile tanışmıştır. Yüzyıllar boyunca belli bir költür ve inanca sahip toplulukların çeşitli nedenlerle yeni bir geleneğe alışması zaman alan bir süreçtir. Buna rağmen yine de geçmişin izleri tamamen silinmemiş, yerel halk alışkın oldukları gelenekleri sıklıkla yeni költürlerle harmanlamış ve ortaya yeni bir sentez çıkmıştır⁵⁷. Türk topluluklarının Müslümanlıkla tanışmalarından sonra, bu yeni inancın içerdiği ve kendilerinin eski inançlarında da yeri olan gelenekleri benimsemeleri, daha kolay olmuştur. Benzerlik taşımayan unsurları ise yeni inançtan edindikleri motiflerle pekiştirerek uyumlu bir hale getirmeye çalışmışlardır. Bu sebeple hiçbir Türk topluluğunda eski kök ve geleneklerinden tamamen ilişkisi kesilmiş bir

56 Mehmet Akif Erdoğan, “Karaman Vilayeti Zaviyeleri”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 1994, C. 9, S. 1, 89; Ömer Lütfi Barkan, “Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak – Vakıflar ve Temlikler”, *Kolonizatör Türk Dervişleri ve Süleymaniye Camii ve İmareti Muhasebesi (1585-1586)*, Vakıflar Dergisinden Seçmeler III, Ankara 2013, 62-63.

57 Gustav Mensching, *Sociologie Religieuse*, Paris 1951, 169'dan aktaran Ahmet Yaşar Ocak, *Alevi ve Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*, İstanbul 2000, 53.

İslamlaşma anlayışını düşünmemek gerekir⁵⁸. Bektaşî geleneklerindeki birçok inanç motifinin de kökeninde belirli ölçülerde Şamanizm, Budizm, Maniheizm veya Mazdeizm gibi inançların etkisi bulunmaktadır⁵⁹.

Ahmet Yaşar Ocak, Türklerin İslam yorumunun Orta Asya'dan Balkanlara kadar uzanan geniş bir coğrafyada ve tarihsel süreçte birbiriyle eş zamanlı olarak farklı yorumlarla geliştiğinden söz etmektedir. Bu yorumlardan biri Sünni yani Ortodoks kabul edilen gelenekken diğeri Gayri Sünni yani Heterodoks İslam yorumudur. İslamiyet yorumunun bu kavramlarla birlikte takip edilmesinin bir gereklilik olduğunu ifade etmektedir⁶⁰. Sünni anlayış dışında kalan, göçebe topluluklar arasında ise İslamın farklı bir yorumu gelişmiştir. Bu yorum pek çok kaynaktan Heterodoks İslam olarak adlandırılmıştır. Heterodoks İslam kavramı, Türklerin önceki dinlerinden alıttıkları, eski dinlerin kalıntılarıyla değişime uğrayarak zaman içinde ortaya çıkmış bir senteze işaret etmektedir⁶¹. 10. yüzyılda başlayıp günümüz Alevilik-Bektaşîliğine kadar uzanan Heterodoks Türk İslamının⁶² gelişimi bu şekilde gerçekleşmiştir⁶³. Bunun yanı sıra Heterodoks İslamın önemli özelliklerinden biri de senkretik yapısı, yani ulaştığı her yerde geniş bir inanç yelpazesini özümseyerek bünyesine dâhil etmesidir⁶⁴. Osmanlı fetihlerinde de Kalenderi, Haydari ya da Bektaşî dervişlerinin fethedilen topraklardaki yerel inanç ve ritüelleri özümsemesi, Gayrimüslim nüfusun Müslümanlaştırılması kolaylaştırmıştır⁶⁵.

Anadolu fetihleri sırasında özellikle bazı Hristiyan ibadethanelerinde, mezarlarında ya da kült alanlarında yerel halkın Müslümanlaştırılması amacıyla çeşitli düzenlenmeler gerçekleştirilmiştir. Bunun devamında da var olan Hristiyan cemaatler ile Anadolu'ya yeni gelen Müslüman cemaatler arasında bazı etkileşim-

58 Ahmet Yaşar Ocak, 2000, 53.

59 Ahmet Yaşar Ocak, 2000, 55.

60 Ahmet Yaşar Ocak, 2013, 40.

61 Ahmet Yaşar Ocak, 2013, 48-49.

62 İslamın bu Heterodoks yorumu, daha 11. yüzyıldan itibaren Orta Asya'da Türkler arasında daha çok tasavvufî tarikatlarla kendi gelişimini sürdürmüş ve aynı yüzyıl sonlarından itibaren Türkmen göçleriyle birlikte Anadolu'ya intikal etmiştir. Bu da 13. yüzyılın ilk çeyreğinde Sufilik boyutunda Kalenderilik, Yesevilik, Haydarilik ve Vefailik gibi tarikatlarla Anadolu'da belirginleşmiştir. Bilindik Sufi çevrelerin temsil ettiği Heterodoks İslam, 16. yüzyıl başında Bektaşîlik olarak son biçimini almıştır. Türkler için 16. yüzyıldan sonra Heterodoks İslam yorumunun adına, o dönemdeki adıyla Kızılbaşlık denilmiştir. Bu gelenek Osmanlı belgelerinde en çok kullanılan isimle Rafizilik, bugün ise kendilerinin tercih ettiği üzere Alevilik şeklinde anılmaktadır (Ahmet Yaşar Ocak, 2013, 54-56).

63 Ahmet Yaşar Ocak, 2013, 51.

64 Ahmet Yaşar Ocak, 2013, 52.

65 Ahmet Yaşar Ocak, 2013, 52-53.

ler başlamıştır⁶⁶. Bektaşî tekkeleri Hristiyan geleneklerini hoşgörüyü karşılarken Hristiyan cemaatler de Heterodoks geleneğe bağlı İslami inançları benimsemiştir. Zamanında yerel Hristiyan halkın bağlılıkla uğradı ziyaretgâhlar Müslümanlar tarafından da ziyaret edilmeye başlanmıştır. Bunun en önemli nedenlerinden biri Heterodoks İslam inancına bağlı nüfusun, Hristiyan büyüklerini ve azizlerini benimseyerek kendi inançlarında onlara birer yer bulmasıdır. Özellikle Anadolu'nun kırsal kesimlerinde yerel halk için ibadetlerini yerine getirmek ve inançlarını yaşamak sıklıkla din büyüklerinin mezarlarını ziyaret ederek onları onurlandırma şeklinde gerçekleşmiştir. Bu nedenle inançlı kesimin dinlerini yaşamaları için somut dayanaklara ihtiyaçları olmakla beraber onlara dair çeşitli mucize ve kerametleri bilmeleri inançlarını ve bağlılıklarını pekiştirmektedir. Buna bağlı olarak Bektaşîlerin, yerel Hristiyan halk arasında onları İslamlaştırma açısından en önemli unsur da Hristiyan azizleri yani evliyalarıdır. Sıklıkla karşımıza benzer nitelik veya nicelikteki Hristiyan ya da Müslüman evliya veya azizlerinin çıkmasının en önemli nedenlerinden biri budur. Hasluck'ın işaret ettiği noktalardan biri de Hristiyan ve Müslüman halkın birlikte yaşadığı yerlerde, kerametleriyle öne çıkan kült alanlarının her iki kesim tarafından da ziyaret edilmesidir⁶⁷.

Hasluck'a göre mesele sadece bazı evliyaların Hristiyan ve Müslümanlarca ortaklaşa kutsanması değil, bazı türbelerin İslamlaşmadan önce o bölgenin Hristiyan sakinleri tarafından kutsal kabul edilen mezarlarla örtüşmesidir. Yerel halkın İslamiyeti kabulüyle beraber Hristiyan azizlerine ait bu mezarlar, Müslüman türbeleri olarak hürmet görmeye devam etmişlerdir. H. Tanyu'ya göre bir Müslüman evliya türbesinin yakınında İslam öncesi kalıntıların bulunmasını doğrudan mezarın işlevsel açıdan dönüşümü şeklinde yorumlamak hatalıdır. Bu tür yapı kalıntılarının cami ya da türbe inşasında malzeme olarak da kullanılmış olabileceğini belirten Tanyu, bu sonuçlara ancak arkeolojik araştırmalar sonucu varılabileceğini ifade etmektedir⁶⁸.

Bunların yanı sıra Hristiyan ve Heterodoks Müslüman gelenekleri arasında çeşitli unsurlarda da paralellikler karşımıza çıkmaktadır. Bu unsurların en çok dikkat çekenleri arasında “Allah, Muhammed, Ali” üçlemesi, “On İki İmam inancı”

66 F. R. Haslok, *Bektaşîlik Tetkikleri*, çev. Ragıp Hulusi, Ankara 2000, 49.

67 F. R. Haslok, 2000, 50-51.

68 Suraiya Faroqhi, *Anadolu'da Bektaşîlik*, İstanbul 2003, 19; Ayrıca bkz. Hikmet Tanyu, *Ankara ve Çevresinde Adak ve Adak Yerleri*, Ankara 1967, s. 318-321.

ve Bektaşilerin Hacı Bektaş Veli'den sonra ikinci pirleri olarak kabul ettikleri “Balım Sultan” yer almaktadır. Hristiyan inancının en önemli ifadelerinden biri olup “Baba, Oğul ve Kutsal Ruh”tan oluşan teslis, kavramların içeriği açısından farklılıklar göstermesine karşın yine bir üçleme oluşturması açısından “Allah, Muhammed, Ali” ile benzerlik gösterir⁶⁹. Bektaşi geleneğine tıpkı Hristiyanlıktaki “On İki Havari”yi hatırlatan “On İki İmam” anlayışını kazandıran “Balım Sultan” da önemli bir paralelliğe işaret etmektedir. Anlatıya göre Dimotika’da bir Bulgar Kralı, kızının dokuyup duvara astığı seccade üzerinde kim namaz kılsa, kızını onunla evlendirecektir. Bir gün Seyyit Ali Sultan ve Mürsel Baba evi ziyaret ederler. İzin istemeden seccadeyi duvardan alıp üzerinde namaz kılarlar. İki adam da kralın kızının evlenmek istemeyeceği kadar yaşlı olunca prenses seccadeyi adamların altından çekip alır. Prensesin bir anda iki adamın birden altından seccadeyi çekebilecek gücü, doğuracağı çocuktan aldığına inanılır. Daha sonra Mürsel Baba, çevredekilerden bal ister. Parmağını bal dolu kaba daldırıp prensesin ağzına götürür ve bakire prenses hamile kalır. Balım Sultan ismi de buradan gelir. Anlatıdan da anlaşılacağı üzere benzer bir durum, İsa’nın bakire Meryem tarafından dünyaya getirilmesiyle özdeşir⁷⁰.

HRİSTİYANLIK	HETERODOKS İSLAM
Tövbe/Günah çıkarma	Baş okutma
Aforoz	Düşkünlük
Rahip nikahı	Dede nikahı
On İki Havari	On İki İmam inancı
Baba, Oğul, Kutsal Ruh	Allah, Muhammed, Ali
İsa’nın bakire Meryem’den doğumu	Balım Sultan’ın bakire Bulgar prensesinden doğumu

Tablo 1: Hristiyan ve Heterodoks İslam geleneklerinde paralellik gösteren unsurlar⁷¹

69 John Kingsley Birge, *The Bektashi Order of Dervishes*, London 1937, 217; Bedri Noyan, *Bektaşilik Alevilik Nedir?*, Ankara 1985, 46.

70 John Kingsley Birge, 1937, 56; Ahmet Yaşar Ocak, “Balım Sultan”, *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1992, C. 5, 17-18; Settar Tarman, *Smyrna Piskoposu Aziz Polykarpos’un Hayatı ve Sanattaki Yeri*, Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2021, 87.

71 Settar Tarman, 2021, 87.

Değerlendirme ve Sonuç

Tarihsel süreç içerisinde belli bir kültüre sahip toplulukların, savaş, göç vb. çeşitli sebepler ve olaylar neticesinde başka kültürlerle karşılaşmaları ve bu karşılaşmalar sonucunda birbirleriyle etkileşimleri kaçınılmazdır. Bununla birlikte bu toplulukların, uzun yıllar sonra bile eski kültürleriyle ilişkilerini tamamen kesmedikleri, bazı unsurları olduğu gibi yeni kültüre aktardıkları, bazılarını ise yeni kültürün kalıplarına uydurarak sürdürdükleri bilinmektedir⁷².

Zile'deki Şeyh Nusrettin örneğinde görüldüğü üzere özellikle bir Şeyh ya da Evliya'nın ayak bastığı ve tarikat yapılarının inşasını sağladığı yerleşimlerde, Hristiyan költ alanlarının izlerine bu anlamda daha dikkatli bakmak gerekmektedir. Bununla birlikte her tarikat yapısının ya da Türk dervişine ait bir mezarın altında ya da yapının kendisinde Hristiyan mimarisine dair iz aramak, araştırmacıları objektif bir sonuca ulaştırmamaktadır. Ancak Orta Asya'dan gelenekleriyle gelen Türklerin özellikle Hristiyanlar tarafından büyük bir bağlılıkla ziyaret edilen bilindik költ alanlarına ve çevresine yerleşmeleri tesadüf olmamalıdır. Bilindiği üzere Anadolu'nun İslamlaşmasında en önemli rollerden biri Türk dervişlerine aittir. Türk dervişleri inançlarına bağlı Hristiyan nüfusu önce tanımış ve benimsemiştir. Onların kutsal saydığı pek çok anlayışı; Hristiyan azizlerini ve mabetlerini kabul etmiştir.

Bunun karşılığında Hristiyanlar da Bektaşî geleneklerine ve onların kutsallarına saygı duymuşlardır. Bu hoşgörü politikası Hristiyan költ alanlarını gelenekleriyle birlikte İslamlaştırırken, nüfusun da daha hızlı bir şekilde Müslümanlaşmasını sağlamıştır. Hristiyanlık ve Heterodoks Müslümanlık arasındaki inanç ve geleneklerin benzerliği de költ alanlarının dönüşümünü kolaylaştıran önemli faktörlerdendir. Bu költ dönüşümünün izlerine genelde derviş veya evliyaların mezar yapılarında ya da çevrelerinde rastlanmaktadır. Şeyh Nusrettin Türbesi'ni de kapsayan Kırklar Tekkesinde de Sebasteialı Kırk Martyr anlatısının Heterodoks İslam inancındaki Kırklar Cemine dönüştüğü görülmektedir. Bu dönüşüm, Anadolu'daki pek çok örnekten yalnızca biridir⁷³. Ayrıca kutsallığına inanılan ve

72 Gustav Mensching, 1951, 169'dan aktaran Ahmet Yaşar Ocak, 2000, 53.

73 Bu költ aktarımının Anadolu'daki bir başka örneği İzmir kentinde karşımıza çıkar. Tarih boyunca kutsallığını koruyan Pagos Tepesi'nde Hristiyanlığın ilk zamanlarından beri varlığını sürdüren Aziz Polykarpos költü, bölgenin Türk hakimiyetine girmesiyle yerini Müslüman bir derviş olan Yusuf Baba/Dede költüne bırakmıştır (Settar Tarman, *Smyrna Piskoposu Aziz Polykarpos'un Hayatı ve Sanattaki Yeri*, Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2021. Bir başka örnek, Çorum Mecitözü Elvançelesi (Tekke) köyünde yer alan Elvan Çelebi Zaviyesi'nde karşımıza çıkmaktadır (Semavi Eyce, "Çorum'un Mecitözü'nde Aşık Paşa-oğlu Elvan Çelebi Zaviyesi", *Türkiyat Mecmuası*, 1969, C. 15, 211-244).

pek çok yerde uğurlu kabul edilen kırk sayısının çeşitli kullanımlarına semavi dinlerde sıkça rastlanmaktadır.

Sonuç olarak; öncesinde Pagan kültürünün hâkim olduğu Anadolu, zamanla Hristiyanlaşmış sonrasında ise İslamlaşmıştır. Dolayısıyla birçok kültüre ev sahipliği yapan Anadolu coğrafyasında, her dönemde benzer inanış ve gelenekler ortaya çıkmıştır. Hristiyanlıkla pek çok ortak âdete sahip olan Heterodoks İslam anlayışının, bir zamanlar Hristiyan olan bölgenin İslamlaşma sürecine etkisi olduğu ve Türk dervişlerinin de bu dönüşüme katkı sağladığı dikkat çekmektedir. Farklı inanışlardaki benzer unsurlar, Şeyh Nusrettin Türbesi örneğindeki kült aktarımında olduğu gibi, kutsal mabetlerin saygınlığının devam etmesini de sağlamıştır.

Tokat'ta Hızır Kültüne Bağlı İnançlar, Hıdırellez Gelenekleri ve Hıdırlık Mekânları

DR. ÖĞR. ÜYESİ MUHAMMED AVŞAR
Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi

Giriş

Bayramlar milletlerin birlikte kutladığı ortak sevinç günleri, birlik ve beraberliğin ortaya konduğu günler olarak değerlendirilir. Divânü Lügati't-Türk'te bayram, “*Bedhrem*” olarak adlandırılmış ve “*Halk arasında gülme ve sevinme, bir yeri ışıklarla ve çiçeklerle bezenmesi ve orada sevinç içinde eğlenilmesi*” şeklinde ifade edilmiştir¹. Tabiatdaki değişiklik, tarih boyunca birçok milletin hayatında birer dönüm noktası olmuş; mevsimler pek çok bayramın ve törenin temelini oluşturmuştur. Bayram günlerinin zaman kavramıyla tespitinden sonra insanlar bu günlerde çeşitli törenler, ayinler ve eğlence şekilleri ortaya koymuşlardır. Öyle ki bayramlar dini, mitolojik, folklorik bir özellik kazanmış ve milletlerin vazgeçilmez adetleri arasına girmiş;² millî ve dinî duyguların, inançların, örf ve adetlerin uygulandığı, sergilendiği, bir toplumda millet olma şuurunun şekillendiği, kuvvetlendiği günler haline gelmiştir. Bayramlar etrafında oluşan gelenekler kültürel mirasımızın önemli hazineleri olup Türk kültüründe Nevruz ve Hıdırellez gibi mevsimlik bayramların da asıl işlevi kültürün yaşatılması ve geleceğe aksettirilmesidir. Her canlanışı, her düze çıkışı, iş bitimini, bir bayramla ya da bir eğlenceyle kutlayan Türk milleti, zor geçen ve çile ayları adı verilen kışı geçirdikten sonra baharın müjdesiyle kutlamalar, eğlenceler düzenlemiştir. Bu kutlamalar sadece Türk milletine mahsus olma-

1 Kaşgarlı Mahmud, *Divan-ı Lügat-it Türk*, çev. Besim Atalay, Ankara 1986, s. 263.

2 Abdülhaluk Çay, *Türk Ergenekon Bayramı Nevruz*, Ankara 1991, s. 15.

yıp özellikle toprağa bağlı yaşayan bütün milletler bu tür mevsimsel törenlere sahiptir. İşte bu bayramlardan biri de Hıdırellez olup 6 Mayıs'ta kutlanan bu bayram; birlik beraberliği, bolluğu, bereketi, doğanın canlanışını, yeşilliği, tazelenmeyi ve yaza geçişi ifade eder. Bu açıdan Hıdırellez baharın kutlandığı, yazın karşılandığı bir bayramdır. Ancak bu bayram mevsimlik tören olmanın dışında inanca dayalı pek çok unsuru da barındırmaktadır.

Türk halk kültüründeki genel inanç; Hızır'la İlyas'ın abıhayat içtikleri, Hızır'ın karada zorda kalanlara, İlyas'ın ise denizde zorda kalanlara yardım ettikleri, her yıl 6 Mayıs'ta buluştukları yönündedir. Türklerin Hıdırellez olarak kutladıkları bu gün; Gregoryen takvimine göre 6 Mayıs, Rumi takvime göre ise 23 Nisan'dır. Senenin 6 Mayıs'tan 8 Kasım'a kadar olan kısmına Hızır günleri; 8 Kasım'dan 6 Mayıs'a kadarki kısmına ise Kasım günleri³ denir. Osmanlı Devletinde Hızır inancı etrafında zengin bir Hıdırellez kutlama kültürünün varlığı dikkat çekmektedir. Osmanlı Devlet Arşivlerinde, Hıdırellez'de halkın Haydarpaşa, Fener, Kağıthane taraflarında toplanıp gezinti yaptığı⁴, Saray-ı Hümayun tarafından yapılacak kutlamalar için kuzu alındığı, dağıtıldığı ve ziyafetler düzenlendiğiyle⁵ ilgili belgeler mevcuttur. Bu durum Osmanlı döneminde Hıdırellez'in toplumsal bir bayram olduğunu ve devlet tarafından bizzat desteklendiğini göstermektedir.

Hıdırellez Hızır ve İlyas'ın buluştuğu günü ifade etmekle birlikte Hıdırellez'in asli unsuru Hızır'dır. Geçmişten günümüze kadar hangi adda ve şekilde olursa olsun darda kalanların duası olan Hızır; bereketin, kurtuluşun, sağlığın, canlanışın, yeniden doğuşun sembolü olarak değerlendirilir. Hızır adına kutlanan bir bayramın varlığı yanında onun adına kurban, oruç, semah gibi pek çok ritüelin varlığı da Hızır'ın toplumdaki kutsiyetini belgeler. Hızır, manevi şahsiyetiyle bütün Türk toplumunun en fazla önem verdiği kültlerden biri olmakla birlikte özellikle Alevi- Bektaşî toplumunda daha büyük bir saygı görür. Osmanlıda toplumsal bir bayram olan Hıdırellez'in yakın zamana kadar bir zümrenin bayramıymış gibi aksettirilmesi de büyük bir soru işaretidir. Boz Atlı Yol İyesi/Tanrısı düşüncesinden İslamiyet'ten sonra Hızır'a dönüşen bu inancın binlerce yıldır varlığını devam ettirmesi kültürel sürekliliğin önemini göstermektedir.

3 Ahmet Yaşar Ocak, *İslam-Türk İnançlarında Hızır yahut Hızır- İlyas Kültü*, Ankara 2007, s. 145.

4 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Evrakı, Arzuhal-Jurnal (Y.PRK.AZJ), nr. 40-39; BOA, Zabtiye (ZB), nr. 383-32.

5 BOA, Cevdet-Dahiliye (C.DH), nr. 286 – 14283; BOA, İrade, Dahiliye (İ. DH), nr. 13- 606; BOA, Cevdet, Saray (C.SM), nr. 25-1266; BOA, Maneyn-i Hümayun Evrakı, İradeler (M.Bİ), nr. 22-4; BOA, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı (TS.MA.e), nr. 629-56 vd.

Bütün ümitlerin tükendiği anda yardıma çağrılan ve semavi bir kurtarıcı sayılan Hızır'ı Türk toplumu peygamber olarak da değerlendirir. Türk toplumunda her ne kadar gösterdiği özellikler bir peygamber imgesinden çok değişik olsa da Hızır Peygamber, Hızır Nebi ve Hızır Aleyhisselam⁶ ya da ledün ilmüne hâkim, Hak makamı sahibi, ab-ı hayat sırrına ermiş bir İslam velisi olarak nitelendirilir. Türk- İslam inancındaki Hızır kültüne karşılık Hristiyanlıkta da Saint Georges/Aya Yorgi kültü yaygındır. Hıdırellez'le aynı tarih olan 6 Mayıs'ı Hristiyanlar da Aya Yorgi/Saint Georges günü olarak kutlamaktadır⁷.

Bu çalışma; özellikle Tokat bağlamındaki Hızır kültü, Hıdırellez uygulamaları ve Hıdırlık mekânları ekseninde teşekkül etmiştir. Tokat'ın tarihi- kültürel pek çok niteliği yaşatmaya devam eden bir şehir olması, Alevi- Bektaşî inancının merkezinde yer alması, Hızır inancına ait pek çok uygulamanın varlığını koruduğu bir coğrafya olması ve geleneğin pek çok yönüyle canlılığını sürdürmesi bu çalışmanın temelini oluşturmuştur. Çalışmamızda öncelikle Türk- İslam inancında Hızır kültürünün temelleri ve Hıdırellez hakkında bilgi verilmiş; daha sonra başlıklar halinde Tokat'ta Hızır kültüne bağlı inanç ve uygulamalar, Tokat'ta Hıdırellez ve Hıdırlık mekânları hususları ele alınmıştır. Literatür taramalarından elde edilen veriler, görüşme yöntemiyle zenginleştirilerek konuyla ilgili kapsamlı bir araştırma ortaya konmaya çalışılmıştır.

Türk-İslam İnancında Hızır

Hızır'la ilgili inançların İslam düşüncesindeki ana kaynağı Kur'an-ı Kerim'de El Kehf suresidir. Surede her ne kadar Hızır ismi geçmese de Hz. Musa'nın görüşmek üzere yola çıktığı Allah'tan rahmet verilmiş, ilahi bir ilimle kuşatılmış ulu zatın⁸ Hızır olduğuna inanılır. Özellikle Alevi Bektaşî geleneğinde Hızır çok üstün bir makamı temsil eder hatta kimi zaman Hz. Ali'yle, Hacı Bektaş-ı Veli'yle ve geleneğe kutsal sayılan kişilerle ilişkilendirilir. Onun peygamber olduğu görüşü yanında peygamberlerin dahi sırrına erişemediği ilahi bir şahsiyet olduğu düşüncesi yaygındır. Hz. Musa'nın dahi Hızır'a tabi olarak onun ilminden faydalanmak istemesi, Hızır'ın bir peygamberin bile sahip olmadığı mistik güçlerle donatılmış üstün bir kişi ve irşat makamında bir veli olduğunun göstergesidir.

6 Ahmet Yaşar Ocak, *İslam-Türk İnançlarında Hızır yahut Hızır- İlyas Kültü*, s. 118.

7 Ahmet Yaşar Ocak, *İslam-Türk İnançlarında Hızır yahut Hızır- İlyas Kültü*, s. 149-150.

8 Kur'an-ı Kerim, El Kehf, 65

Tasavvufi düşüncede Hz. Musa ile Hızır'ın buluştuğu Mecmau'l Bahreyn, Hz. Musa'nın temsil ettiği zahir ilminden bir denizle (şeriat), Hızır'ın temsil ettiği batın ilminden bir denizin (hakikat) birleştiği yer olarak değerlendirilir⁹. Mecma'ul Bahreyn zahir ile batının, ruhla beden, görünen ile görünmeyen bir araya gelerek bütünleşmesini temsil eder.

Türk-İslam inanç sistemi içerisinde Hızır'a duyulan saygı halk kültürüne de yoğun bir şekilde aksetmiştir. Hızır özellikle zor durumda kalanların umudu olmuş imkânsız gibi düşünülen her kurtuluşun arka planında Hızır'ın varlığına inanılmıştır. Öyle ki insanımız yardımına koşan her kişiyi ya da varlığı Hızır donuna girmiş mistik bir kurtarıcı olarak telakki etmiştir. Hiçbir iyiliğin ve yardımın karşılıksız kalmayacağı düşüncesinin toplum psikolojisinde yer etmesinin en önemli kaynaklarından biri Hızır'a yüklenen ilahi güçte gizlidir. Aynı zamanda Hızır; iyilik yapma, yoksula yardım etme ve muhtacın ihtiyacına cevap verme hususlarında insanların imtihanıdır. Hızır beklenen olma özelliğine sahiptir ve gelişinde ilahi bir sır aranan kişidir. Efsanelerde, menkıbelerde sırra dönüşmüş pek çok olayın başkahramanıdır. Türk toplumunda kapıya gelenin boş çevrilmemesi, gelen kişinin Hızır olabileceği düşüncesinden mütevellittir. Hızır yardıma muhtaç olanın yardımına koşan, Manas Destanında olduğu gibi çocuklara ad veren, dileği olanların dileklerini yerine getiren, hastalara derman olan, uğradığı yere bolluk getiren ilahi bir şahsiyettir. Uğradığı yere farklı kılıklarda; özellikle de fakir, zavallı, meczup donlarında gider. Kendisine teveccüh gösterenlere karşı cömert, güler yüzlü ve yardımseverken; kendisini hor gören, kötü davranan, yardım etmeyen kişilere karşı da cezalandırıcı ve serttir. Bu bağlamda Hızır hem saygı duyulan hem de incitmekten korkulan kişiliğiyle Türk toplumunun en yaygın kültürlerinden biridir.

Hızır, özellikle Alevi- Bektaşî inanç felsefesinde Hz. Ali'yle ilişkilendirilen sır, ilahi bilgi, batın, ilmi ledün, hakikat gibi kavramları sembolize etmektedir. Öyle ki Alevi Bektaşî düşünce sisteminde Allah- Muhammed- Ali inancından sonra Hızır inancının önemli bir yer tuttuğu hatta zaman zaman Allah-Muhammed-Ali inancıyla birleştirildiği görülür. Alevi- Bektaşî inanç sisteminde Hızır cemi, Hızır orucu, Hızır Lokması, Hızır kurbanı, Hızır semahı gibi ritüellerin varlığı Hızır'a duyulan saygı ve sevginin sonucudur. Hızır'ın Kur'an-ı Kerim'de ismi telaffuz edilmeyen ulu kişi olarak kabul edilmesi onun kimliğiyle bütünleşmiş

9 Ahmet Yaşar Ocak, *İslam Türk İnançlarında Hızır yahut Hızır- İlyas Kültü*, s. 51.

olan gizemi açıklar mahiyettedir. Toplumda mucizevi sayılan pek çok hadisedeki yardımına inanılan ilahi kahraman Hızır'dır.

Hızır kültüyle ilgili olarak en yaygın inançlardan biri de onun ölümsüzlük suyunu içmesiyle ilgilidir. Gerek Türk sözlü kültüründe gerekse başka kültürlerde abıhayatı elde etmeyle ilgili pek çok mitolojik anlatı mevcuttur. Gılgamış, İskender (Zülkarneyn), Köroğlu ve Hızır bu hususta en çok dikkat çeken ve tartışılan isimlerdir. Hızır'ın abıhayatı içmesiyle kesin bir bilgi yoktur. Ancak Kehf suresinde balığın canlanması hadisesinden hareketle gerek sözlü gelenekte gerekse İslam âlimlerinin yorumlarında Hızır'ın ölümsüzlük suyunu içtiği inancı hâkimdir. Türk mitolojisinde İduk Yer-Sub inancına bağlı olarak su asli hayat kaynağıdır ve evrende var olan ilk nesnedir. Radloff'tan derlenen yaratılış mitinde dünyanın yaratılması da sudan alınan toprak sayesinde gerçekleşir¹⁰. Hanne'ye'deki Zülkarneyn hikâyesinde Hızır ölümsüzlük suyunu içer, Zülkarneyn ise ölümden kaçmanın mümkün olmadığına inanır. Öyle ki Hanne'ye'de Hızır'a Zülkarneyn'den daha fazla önem verilir¹¹. Hızır yanında İlyas'ın da abıhayat içerek ölümsüzlüğe kavuşması tasavvufi birçok anlatıda yer almakla birlikte; özellikle Alevi- Bektaşî deyişlerinde, söylenmelerinde Hızır'ın kutsiyeti daha çok dikkat çeker.

Bunun yanında Türklerde eskiden beri bir çocuklara ad koyan, yardım isteyen yardımına yetişen yardımcı ulu kişi inancı vardır. Türk kültüründeki *aksakallı* ve *gök sakallı kocalar* Hızır ile özdeşleştirilir. Kırgızlarda Manas Han'ın oğluna isim veren Hızır için Gök sakallı deyimi kullanılır¹² ve Manas'ın oğluna isim koyan Hızır ak boz atlı ve eli asalı olarak tasvir edilir¹³.

İslamiyet öncesi Türklerde *aksakallı* ve *gök sakallı kocalar* yanında *boz atlı yol iyisi*¹⁴ ve *alaca atlı yol tanrısı*¹⁵ kavramları mevcut olup bunlar, İslamiyet'ten önce Türklerde yola çıkanların dua ettikleri, kurban sundukları, ölümsüzlük iksirine sahip koruyucu iyi ruhlardır. İslamiyet öncesi döneme ait bu iyeler ve tanrılar İslamiyet sonrası Hızır inancına dönüşmüştür¹⁶. Yaşar Kalafat, bugün hâlâ Altaylar,

10 Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi I*, Ankara, 2003, s. 452.

11 Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi I*, s. 387-388.

12 Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi I*, s. 42.

13 Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi I*, s. 10.

14 Doğan Kaya, *Türk Halk Edebiyatı Terimleri Sözlüğü*, "Boz Atlı Hızır", Ankara, 2007, s. 170.

15 Jean Paul Roux, *Eski Türk Mitolojisi*, Bilgesu Yay. Ankara, 2011, s. 46.

16 Bkz. Çulpan Zaripova Çetin, "Tatar Türklerinde Mitolojik Varlıklarla İlgili Mitler ve İnanışlar", *Bilgi*, sayı 43, (2007), s. 1-32; Jean Paul Roux, *Eski Türk Mitolojisi*, s. 46; Doğan Kaya, *Türk Halk Edebiyatı Terimleri Sözlüğü*, "Boz Atlı Hızır", Ankara 2007, s. 170.

Hakasya, Tuva’da boz atlı yol iyesi inancına bağlı olarak ovo, obo adı verilen yol kenarlarındaki taş yığınlarının tekin olmayan yerlerin koruyucu ruhu olduğuna ve bunlara kansız kurban olarak bilinen saçılar yapıldığına değinir¹⁷.

İsmet Çetin de kut veren, kutlu kılan, ilahî kaynaklı varlık ve şahısların Türkistan sahasında ortak adının Kıdır olarak bilindiğine; Altay, Kazak ve Kırgız Türkçesinde “*kıdıruv*” kelimesinin gezmek, seyahat etmek anlamına geldiğine dikkat çeker¹⁸.

Hıdırellez, eski Türk inançlarındaki yol iyelerinden İslam inancındaki Hızır’a kadar halkın koruyucusu olduğuna inanılan kutsal bir gücün etkisiyle ortaya çıkmış, eski Türk kültüründeki atalar kültü, ıduk yer- sub, dağ kültü, ateş kültü, ağaç kültüyle zenginleşerek varlığını devam ettirmiştir. Çalışma sahamız olan Tokat ve çevresinde özellikle de Alevi- Bektaşî Türkmenler arasında Hıdırellez gelenekleri canlı bir şekilde yaşatılmaya devam etmekte ve Hızır kültüne bağlı zengin bir inanç silsilesi görülmektedir.

Tokat’ta Hızır Kültüne Bağlı İnançlar ve Hıdırellez Gelenekleri

Tokat’ta Hızır kültü çok zengin bir içeriğe sahiptir ve Hızır inancına bağlı olarak çok çeşitli uygulamalara başvurulmaktadır. Hızır kültüne bağlı olarak çeşitli sözler, inançlar, görevler ve yasaklar yüzyıllardır nakledilerek günümüze kadar ulaşmıştır. Burada dikkat çeken unsur Hızır kültüne bağlı takvimdir. Özellikle Anadolu Aleviliğinde Hızır’la ilgili iki farklı takvim karşımıza çıkmaktadır. Birincisi Hızır orucuna bağlı olarak gelişen Hızır cemi, Hızır semahı, Hızır kurbanı, Hızır lokması gibi ritüellerin yer aldığı şubat dönemidir. Bu dönemle ilgili olarak Ahmet Yaşar Ocak, Türkiye’deki Alevîler ve İran’daki Kızılbaş Karakoyunlu Türkmenleri (Çihiltenler) arasında şubat ayı ortalarında “*Hızır Nebî Bayramı*” adıyla Hıdırellez’den bağımsız ve oruçla geçirilen bir bayramın kutlandığından bahseder¹⁹. İkinci takvim ise 6 Mayıs’ta kutlanan Hıdırellez Bayramı’nın kutlandığı gündür. Bu iki takvimin uygulamaları birbirinden farklıdır. Birinci takvim daha çok Hızır kültüne bağlı gelişen sadece inanç merkezli pratikleri içerirken ikinci takvim ise hem eğlence hem de ritüellerin iç içe olduğu bir bayram olarak kutlanmaktadır. Ancak her iki takvimde de Hızır’ın veli kişiliğine duyulan saygı merkezde yer alır.

17 Yaşar Kalafat, *Türk Kültürlü Halklarda Hz. Hızır’dan Sultan Nevruz’a*, Ankara 2011, s. 25.

18 İsmet Çetin, “Türk Mitinde Kut İyesi Kıdır ve Medeniyet Değişikliğinde Kıdır’dan Hızır’a Geçiş”, *Milli Folklor*, sayı 54 (2004), s. 33.

19 Ahmet Yaşar Ocak, “Hıdırellez”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul, 1998, c. 17, s. 314.

6 Mayıs'ta kutlanan bayrama Tokat'ta “*Eğrice, Evrice, Eğrilce, Hızır Günü, Hızır İlyas, Hıdırellez*”²⁰ denir. Bunun yanında “*Evrice Günü*”, “*Evrüce*” adlandırmaları da Tokat'ta yaygındır. İhtilafli olsa da Zile'de Sıraç Türkmen aşiretleri arasında kutlanan Ficek Bayramı bizim araştırmalarımıza göre Hıdırellez'den farklı bir bayram değildir. Hıdırellez yerine kullanılan “*Eğrice*” adının kökeniyle ilgili bilgiler sınırlı olmakla birlikte neden Hıdırellez yerine kullanıldığı hakkındaki bilgiler de kısıtlıdır. Hıdırellez'den evvel ekilen ekinlerin eğri çıkacağı inancından²¹ hareketle bu kavramın halk belleğine yerleştiğine dair bir görüş mevcuttur. Tokat Almus'ta Hıdırellez zamanı; hamilelerin kolay doğum yapması, hayvanların sağlıklı, toprağın verimli olması için “*eğrice büğrüce*” adı verilen mısır ekimi yapılmasından ötürü bayrama “*eğrice büğrüce*” dendiğine dair edindiğimiz bilgi de özgünlük taşımaktadır²². TDK Tarama Sözlüğünde “*eğrice*” kelimesi; “*Hıdırellez*”, “*Hayvanlara dadanan, eğri belli, boz renkli bir çeşit sinek, sığır sineği, büğelek*”, “*Hayvan yavrularının kusursuz doğması inancıyla, kadınların 16 Şubat günü duvara çaktıkları çivi*”, “*Bir çeşit koyun hastalığı.*”²³ şeklinde tanımlanmıştır. Bu tanımlardan hareketle tabiatla ilgili olumsuz durumların bertaraf edilmesi adına Hıdırellez'e “*Eğrice*” adının verildiği sonucuna ulaşılabilir.

Bolluk, bereket, birliktelik, canlanma ve birlikte yazın gelişini kutlama bayramı olan Hıdırellez; Tokat'ta geleneğin güncellenmesi bağlamında coşkulu bir şekilde kutlanmaya devam etmektedir. Kimi uygulamalar unutulmuş olsa da üniversitenin, belediyelerin, valiliğin katkılarıyla Tokat'ta Hıdırellez etkinlikleri yapılmakta, toplumsal kaynaşmanın ve birlikteliğin sağlanmasına dönük programlar düzenlenmektedir. Ancak bayramın geleneğe uygun kutlanma mekânları köyler olup yüzlerce yıldır süren gelenek Hızır kültü etrafında yaşatılmaya devam etmektedir.

Tokat'ta Hızır Kültüne Bağlı İnançlar

Tokat'ta Hızır kültüne bağlı inançlar ve ritüeller; Hızır'ın kimliği, tasavvuru ve ona toplumun bakış açısı temelinde ortaya çıkmıştır. Tokat Almus merkezli Hubyar talipleri arasında Hızır; aksakallı, duası kabul olan, tayy-i mekân-tayy-i zaman niteliklerine sahip, darda kalanların yardımına koşan, ölümsüz olduğuna

20 Emine Meltem Cingöz, “Tokat'ta Hıdırellez”, *Türk Halk Kültüründe Derlemeler*, Hıdırellez Özel Sayısı (1990), s. 45.

21 Yaşar Kalafat, *Türk Kültürlü Halklarda Hz. Hızır'dan Sultan Nevruz'a*, s. 29.

22 Mevlüde Durmuş, (18 Nisan 2013 tarihli görüşme).

23 TDK Tarama Sözlüğü, “Eğrice” (Erişim 8 Ekim 2022)

inanılan, istediği yaşta ve donda görülebilen ve belli bir tasviri olmayan veli ya da peygamberdir²⁴. Keçeci Babalılarda Hızır; ilmi ledün sahibi, nur yüzlü, ölümsüz, müşküllerin çaresi bir veli ve rehberdir. Her beş yüz yılda bir tazelenir, hastalanmaz, don değiştirerek insanlar arasında gezer ve onları dener²⁵. Yine Keçeci Baba, Hubyar, Bostan Kolu, Hasan Halife ve Zayıf Yusuf Ocağı mensubu dedeler Hz. Ali'nin ölümü ve vasiyeti üzerinden Hızır'ı Hz. Ali'yle bütünleştirir ve aynı kişi olarak kabul ederler²⁶. Tokat'ta cem yürüten Ereni mahlaslı Cebrail Dede, Hızır'ın kimliği ve Hızır kültürüne bağlı olarak toplumda yüzyıllardır süregelen inançlarla ilgili olarak şu bilgileri vermiştir:

“Hızır; boz atlı, aksakallı, nur yüzlüdür ama herkese farklı görünür. İyilik edeceği kişiye güler yüzlü, merhametli cezalandıracağı kişiye ise heybetli, sert ve gayet öfkelidir. Hızır; fakirlerin yardımcısı, dertlilerin devası, hastaların çaresi, yolda kalmışların rehberidir. Hz. Musa'nın bile sırrına eremediği ilahi hikmetlere mazhar bir kişidir. Ledün ilminin piridir, zahirde değil batındadır. Olmaz deneni oldurur, imkânsız deneni Allah'ın izniyle başarır. Peygamber veya veli olarak bilinir. Avrupa ve Asya'yı fetheden Zülkarneyn'in teyzesinin oğlu ya da komutanıdır. Abıhayatı bulmaya beraber gitmişler ancak sadece Hızır sudan içip yıkanabilmiştir. Asıl ismi Belya'dır, künyesi Ebu'l Abbas olup soyu Nuh oğlu Sam'a dayanır. Hz. İlyas'ın kardeşidir. İkisi de abıhayatı içmiştir. Ayağının değdiği yere bereket ve yeşillik getirir. Kimin kapısına hangi şekle girerek uğrayacağı bilinmez. O yüzden, 'Her geceyi Kadir, her geleni Hızır bil' sözü söylenmiştir. O yardım edeceği insanı bilir. Hızır kutsal bir kişi olarak Alevi-Bektaşî geleneğinde Hz. Ali'yle, Hacı Bektaş-ı Veli'yle bir değerlendirilir. Uğradığı yere bereket, sağlık ve huzur getirir. Tokat'ta Hubyar dışındaki ocaklarda şubat ayınının 13-14 ve 15. günlerinde Hızır orucu tutulur. Bu orucun temeli Hz. Muhammed'le Hz. Fatıma arasında geçtiğine inanılan bir diyaloga dayandırılır. Bir gün Hz. Muhammed Hz. Fatıma'ya gelir ve Hasan ile Hüseyin'i sorar. Hz. Fatıma çocukların sıtmaya yakalandığını ve hasta olduklarını söyler. Peygamber efendimiz onlar için adak adamasını söyler. Fatıma, 'Ne adayalım imkânımız yok.' deyince Hz. Muhammed, 'Oruç adayın' der ve üç gün oruç tutmalarını ister. Birinci gün tam iftar yapacakken bir fakir gelir ve bütün yiyeceklerini ona verip orucu sadece suyla açarlar. İkinci gün yine tam iftar sofrasındayken yaşlı biri gelir ve bütün yiyecek-

24 Melike Tepecik, “Tokat Aleviliğinde Hızır İnanç”, *Tokat'ta İlmî ve Kültürel Hayat Sempozyumu Bildiri Kitabı*, ed. Hanifi Vural vd., Tokat, 2018, c. 1, s. 63-84.

25 Melike Tepecik, “Tokat Aleviliğinde Hızır İnanç”, s. 75-76.

26 Melike Tepecik, “Tokat Aleviliğinde Hızır İnanç”, s. 78.

lerini ona verip orucu sadece suyla açarlar. Üçüncü gün de tam iftar vakti bir köle gelir ve bütün yiyeceklerini ona verip orucu suyla açarlar. Üçüncü gün sonunda Hz. Muhammed Hz. Fatıma'ya ne yaptığını sorunca Hz. Fatıma başından geçenleri anlatır. Hz. Muhammed üç gün boyunca farklı donlarda gelenin Hızır olduğunu söyler ve bu olay sonunda Hz. Hasan ve Hüseyin iyileşir. Bundan mütevellit Alevilerde şubat ayında tutulan üç günlük Hızır orucu son derece önemlidir. Hızır orucu tutulurken bu orucun cemi de yapılır. Cemde Hızır semahı dönülür. Şah Hatayi, Pir Sultan, Kul Himmet, Virani'den deyişler okunur. Hızır menkıbeleri anlatılır, Hızır kurbanı kesilir ve Hızır lokması dağıtılır. O günlere has kavut yapılır. Dualarımızda mutlaka Hızır'a yer verilir. 'Ali haldaşın Hızır yoldaşın olsun. Artsın eksilmesin, dolsun taşmasın, sofranıza Allah Hızır bereketi uğrasın. Bozathlı Hızır tüm canların lokmalarını kabul muratlarını makbul eylesin. Duası bizden kabulü Allah'tan olsun. Şu gelen Bozathlı Hızır dediler, nerede çağrılrsa hazır dediler, Hızır yâr ve yardımcınız olsun. Boz atlı Hızır dilde dileklerinizi gönülde muratlarınızı versin. Bir lokmanız bin kadanızı belanızı def eylesin' duaları bunlardan sadece birkaçıdır. İncancımıza göre bütün insanlar ölümlüdür ama Allah'ın sonsuz hikmetiyle Hızır ölümsüzdür. Hatta peygamber efendimizin naaşı yıkanırken Hızır da batın âleminde gelip orada bulunmuştur.”²⁷

Tokat'ta Hubyar Ocağı mensupları Hızır'la ilgili ritüeller hususunda diğer ocaklardan biraz farklılık gösterir. Tokat Almus'a bağlı Hubyar Köyü Alevi- Bektaşî geleneğinin önemli inanç merkezlerindedir. Hubyar'da ve bu ocağa bağlı yerleşimlerdeki talipler arasında Hızır orucu ve buna bağlı ibadetler yedi gün sürer²⁸. Tokat merkeze bağlı Karakaya köyünde Hubyar talipleri yaşamakta olup köyde Hızır adına yedi gün oruç tutulur yedi gün cem yapılır. Dokuzuncu gün kurban kesilir ve tevhit yapılır. Boz Atlı Hızır adına cemlerde dualar edilir, menkıbeler anlatılır²⁹. Günümüzde pek işlevselliği kalmamış olsa da eskiden köyde Hızır orucu bittikten sonraki günün bayram gibi kutlandığı bilinmektedir. O gün çocuklar temiz kıyafetleriyle büyüklerini ziyaret edip ellerini öper ve günü bayram coşkusuyla kutladıklarını³⁰. Halk arasında Hubyar Sultan, Hızır Hubyar ismiyle de bilinmektedir ki³¹ bu Hubyar Sultan'ın Hızır'la ilişkilendirilmesinin bir sonucu olarak değerlendirilebilir.

27 Cebrail Özer, “Mülakat”, (Görüşen: Muhammed Avşar), Tokat, 11.09.2022.

28 Veli Yüksel, “Mülakat”, (Görüşen: Muhammed Avşar), Tokat, 13.09.2022.

29 İbrahim Doğan, “Mülakat”, (Görüşen: Muhammed Avşar), Tokat, 17.09.2022.

30 Ali Ulukan, “Mülakat”, (Görüşen: Muhammed Avşar), Tokat, 02.10.2022.

31 Abdülhalim Durma, *Evlîyalar Şehri Tokat*, Ankara 2010, s. 76.

Tokat'ta Hubyar Ocağına bağlı olmayan diğer Alevi-Bektaşî Türkmenler arasında Hızır'la ilgili ritüeller büyük oranda birbirine benzerken bunların Hubyar Ocağındaki uygulamalardan farklılık arz ettiği gözlenir. Hubyar Ocağı dışındaki tabiipler arasında genellikle üç gün Hızır orucu tutulur ve Hızır kültüne bağlı ritüeller bu üç günde gerçekleşir. Sadece merkeze bağlı Ballıdere köyü, Hızır adına dönülen bir semah türünün varlığı açısından diğer yerleşimlere göre farklılık arz eder³². Araştırmalarımızda Hızır adına dönülen ayrı bir semah türünün varlığına pek rastlanmadığı için bu özgün örneğe çalışmamızda yer verilmiştir.

Merkez ilçeye 40 km. uzaklıktaki dört haneli bir Alevî köyü olan Halilalan Köyünün yukarıdaki yamaçta bulunan yatır Ayak Bastı ismiyle anılır. Buradaki bir taşta atın ayak izine benzeyen bir iz vardır ki, bunun Hızırın atının ayağının izi olduğuna inanılır. Köylüler, emekleme çağına gelen çocuklarını buraya getirdiklerinde, daha erken yürüyeceğine inanır³³. Bu örnekte Hızır, Boğaç Han Hikâyesinde en belirgin örneğini gördüğümüz hastalıklara şifa olma işleviyle karşımıza çıkar.

Niksar'ın Asar, Yazıcık, Muhtardüzü, Aydoğmuş köylerinde Hızır uğrar diye sofraya daima fazla kap ve kaşık konur³⁴. Almus'un Kınık beldesinde uzun yaşayan kişilere, "Hz. Hızır'ın asası değmiş." denir³⁵.

Tokat'ta 13. yüzyılda Anadolu Selçukluları zamanında Tokat'ta inşa edilmiş olan Pervane Hamamı'nın girişinde yer alan "Ennezafetü minel iman (Temizlik imandandır). Her seherde Besmele ile açılır hamamımız/ Hazret-i Hızır İlyas'tır ilk gelen mihmanımız" şeklindeki Osmanlıca dizeler Tokat'ta Hızır kültürünün önemini ortaya koyan bir vesika niteliği taşır. Bu dizeler Hızır'ın ilk misafir olarak mekânı ziyaret etmesi dileğini ve beklenen olma özelliğini ortaya koyar.

Tokat'ta eve ya da dükkâna gelen ilk misafirin uğruna inanılır. Yine toplumsal belleğe aksetmiş şekilde Tokat'ta: "Her geceyi Kadir, her geleni Hızır bil." sözü herkesçe düstur edinilir ve kapıya gelenler boş çevrilmez. Bunun dışında: "Gözüler isen yazı, bekle Hıdırellez'i; Hızır yardımcın olsun; güz geçe, yaz gele; Hıdırellez tez gele; kesene (sofrana) Hızır uğrasın; bin ismi var, biri Hızır; nereye çağrılrsa orada hazır; Hızır bereketiyle bereketlenesin; Allah Hızır'a yoldaş eylesin; Hızır

32 Melih Gündüz, "Mülakat", (Görüşen: Muhammed Avşar), Tokat, 19.09.2022.

33 Abdülhalim Durma, *Evlialar Şehri Tokat*, s. 67.

34 Yılmaz Melikoğlu, "Tokat ve Çevresinde Hıdırellez Geleneği", *Tokat Kültür Araştırmaları Dergisi*, sayı 2 (1991), s. 33-35.

35 Melike Tepecik, "Tokat Aleviliğinde Hızır İnanç", s. 77.

yoldaşın Kamber kılavuzun olsun; kul daralmayınca, Hızır yetişmezmiş; Hızır gibi yetişmek” gibi kalıp sözler hemen hemen bütün Türk coğrafyasında olduğu gibi Tokat'ta da yaygındır. Umay Günay'ın Hızır için “*Tanrı'nın yeryüzünde dolaşan güçlü ve yardımsever elçisi*”³⁶ ifadesi halk dilindeki kalıplaşmış bu sözlerle karşılık bulur. Altay, Kazak, Kırgız, Karakalpak, Doğu Türkistan Türklerinde de sürekli halk arasında gezen, kalbi temiz insanlara yardım eden, onları destekleyen, çeşitli kötülüklerden koruyan varlık kut iyesi sayılır ve Kıdır adıyla adlandırılır³⁷. Hızır kültü, Hızır'ın kimliği ve buna bağlı inançlar dışında Tokat'ta edebiyat ve müziğe de yansımıştır. Almuslu halk şairi Eşref Tonbuloğlu'nun meşhur türküsünde geçen:

*“Yola yolladım seni
Yollar yormasın seni
Hızır elinden tutsun*

Bana yollasın seni” dizeleri; Hızır'ın halk kültüründe duaları, dilekleri yerine getirmede başvurulan en önemli ilahi makamlardan biri oluşunu ortaya koyar.

Bu bilgiler Alevi- Bektaşî söylencelerinin kaynaklık ettiği Hızır kültüne bağlı ritüellerin kökenlerini açıklamak adına önemlidir ve daha çok 6 Mayıs'taki Hıdırellez takvimi dışında Hızır'a genel olarak verilen değeri gösterir. Hızır'ın ilahi kişiliği üzerinden yazın gelişini, yeşilliği ve bereketi sembolize eden Hıdırellez, Tokat'ta geçmişten günümüze akseden birçok uygulama, söz ve inanışla yaşatılmaya devam eder.

Tokat'ta Hıdırellez ve Hıdırellez'e Bağlı Uygulamalar

Tokat, Hızır kültüne bağlı olarak Hıdırellez kutlamalarının Türk dünyası içerisinde geçmişten bugüne en canlı şekilde kutlandığı coğrafyalardan biridir. Bu canlılığın korunması ve kültürel bir sürekliliğe dönüşmesinde Tokat'ın tarihi, kültürel ve sosyal yapısının rolü büyüktür. Kültürel, sosyal ve inanca dayalı çeşitlilikler; Tokat'ta Hıdırellez gibi kutlamaların ritüellerle zenginleşerek yüzyıllardır yaşamaya devam etmesini sağlamıştır. Özellikle Alevi- Bektaşî Türkmenler arasında Hıdırellez ve buna bağlı uygulamalar büyük önem arz eder. Tokat'ta Hıdırellez gelenekleriyle ilgili olarak Selahaddin Adıgüzel eserinde şu bilgilere yer verir:

36 Umay Günay, “Ritüeller ve Hıdırellez”, *Milli Folklor*, sayı 26, (1995), s. 3.

37 İsmet Çetin, “Türk Mitinde Kut İyesi Kıdır ve Medeniyet Değişikliğinde Kıdır'dan Hızır'a Geçiş”, s. 33.

“Hıdırellez’in yaklaşmasıyla Tokat’ta birçok hazırlık yapılır. Evler temizlenir, Hızır’ın uğraması ve eve bereket getirmesi için bazı yiyeceklerin ağzı açık bırakılır. Halk en şık ve temiz elbiselerini giyer. Durumu iyi olanlar yeni kıyafetler alır. Genç erkek ve kızlar bu konuda daha dikkatli davranır. Bazı ilçe ve köylerde (Reşadiye-Sazak, Niksar-Geyran) Hıdırellez günü kuzu ve oğlak kesilerek büyük sofralar kurulur. Tokat merkez, Reşadiye, Almus Niksar ilçelerine bağlı bazı köylerde hâlâ Hıdırellez’den bir gün önce oruç tutulur. Hıdırellez günü Hıdırlık denilen mesire yerinde çeşitli eğlenceler, oyunlar, yarışmalar, ziyafetler yapılır. Erkekler ateş etrafında eğlenirken köyün genç kızları da evleri gezerek tarak, yüzük, iğne, çaka, çakmak vs. toplayarak bir evde bir araya gelirler. Toplanan eşyaları içi su dolu çömleğe atarlar. Kızlar gözleri kapalı olarak çömlekten eşya çekerler. Manici başı burada maniler söyler.”³⁸

Tokat merkez, Reşadiye, Almus, Niksar ilçelerine bağlı bazı köylerde hâlâ Hıdırellez’den bir gün önce oruç tutulur. Bütün hazırlıklar bittikten sonra en yakın, bol ağaçlı, gürül gürül akan pınarları çağlayan, yemyeşil bin bir çiçekle süslenen mesire yerlerine giden halk ideolojilerden uzak olarak Hıdırellez’in tadını çıkarır. Hıdırellez eğlencelerinin, kutlamalarının yapıldığı bir hatıraya konu olan bu mekânlara Tokat’ta Hıdırlık ismi verilir. Tokat’ta Hıdırellez günü doğan çocuklara İlyas, *Ellez*, *Hıdır* isimleri verilir³⁹.

Niksar’da Hıdırellez geleneği zengin uygulamalarla karşımıza çıkar. Her ne kadar günümüzde şehir merkezindeki etkinlikler geleneği tam olarak yansıtmasa da Niksar’ın bazı köylerinde Hıdırellez coşkusu hâlâ canlı bir şekilde varlığını devam ettirmektedir. Hıdırellez kutlamaları özellikle Çatak, Güvenli, Özdemir, Kaşıkçı, Asar, Aydoğmuş, Yazıcık gibi Alevi- Bektaşî Türkmenlerin yaşadığı köylerde yaygındır. Günümüzde pek çoğu işlevini yitirmiş olan Niksar’daki Hıdırellez uygulamaları hakkında kaynak kişimiz Yılmaz Celepoğlu şu bilgileri aktarmıştır:

“Eskiden Hıdırellez gecesi dilekler bir kâğıda yazılıp gül dalına asılırdı. Evi olmayan, çocuğu olmayan, evlilik isteyen daha değişik istekleri olanlar, isteklerini sembolize eden bir eşyayı asardı. Çocuğu olmayan bir emzik veya oyuncak bir beşik, ev isteyenler anahtar veya küçük bir ev maketi, evlilik isteyenler yüzük veya gelin teli bağlardı gül dalına. Bir gün öncesinden hazırlıklar yapılır çeşitli yiyecek-

38 Selahaddin Adıgüzel, *Geleneksel Tokat Kültürü*, İstanbul 2022, s. 140.

39 Yılmaz Melikoğlu, “Tokat ve Çevresinde Hıdırellez Geleneği”, s. 34-35.

ler poğaçalar, çörekler olmazsa olmazı mutlaka nohut mayalı çörekler yapılır, kış hazırlığı için yapılan pekmez ve reçellerden tatlı içecekler hazırlanırdı. Kızılıcak şerbeti, gül suyu şerbeti, zambak kokulu şerbetler hazırlanırdı. Ya evlerin yeşil çiçekli bahçelerinde ya da yaşam alanında yüksek tepelere çıkılır eğlenceler yapılırdı. Bu alanlara daha önceden mutlaka salıncak, tahterevalli, çevirme çıkırıklar kurulurdu. Şarkılar, türküler eşliğinde eğlencelere devam edilirdi. Bu şenliklerde yumurta tokuşturma âdeti başta gelirdi. Büyüklerimiz tencerede kuru soğan kabuğu ile yumurtaları haşlayınca yumurtalar kahverengi olurdu. Bu yumurtalar baharda açan dağ sümbülü ile boyanırsa mor olurdu. Bunlar külle ovarak üzerine desenler işlerdi. Evde herkesin 3-5 yumurtası olurdu. Bunları karşılıklı tokuşturularak eğlence ortamı meydana getirilirdi. Eğlence yapılan tepelerde çoğu kez salıncak tahterevalli ve çevirme çıkırıklar kurulur ve o mekânlar bir panayır alanına dönüşürdü. Eğlenceler gençler arasında yapılırdı. Yaşlılar, orta yaşlılar ev bahçelerinde martaval çekerek bayramı kutlardı. Mahalli tabirle 'coştar' dediğimiz ağzı laf yapan, güzel konuşan veya güzel şiir okuyan birisi onlara çeşitli mâniler söyler bu maniler kişinin o yılki bahtı sayılırdı. Hıdırellez günü, küskünler barışır veya barıştırılır hep güler yüzlü ve tatlı bir ses tonuyla konuşulur; yeşil bir şey koparılmaz, çok mecbur kalınmadıkça kesici alet (bıçak, matkap, balta, tırpan, orak vb. gibi.) kullanılmazdı. Pişirilen şeyler genelde kesilmezdi elle bölünürdü.”⁴⁰

Niksar'da Hızır kültü ve Hıdırellez gelenekleri üzerine görüştüğümüz diğer kaynak kişimiz Merdin Yıldırım ise şu bilgileri vermiştir:

“Alevi İslam inancının ana esaslarından biri Hızır İlyas'tır. Hızır Nebi ve İlyas Nebi ab-ı hayat (ölümsüzlük suyu) içmişlerdir. Hızır karada İlyas da denizde insanların yardımına koşar, kimsesiz ölenleri hangi dinden ise o dinin geleneklerine göre defnederler. 6 Mayıs'ta Kâbe'de her yıl buluşurlar. O gün, Hızır ile İlyas'ın buluşması inancıyla Aleviler bunu kutlarlar. Alevi İslam inancı genelde sürekli yönetilenler tarafından zayıf ve öteki görüldüğü için Hızır Alevilerce hep bir araç veya kurtarıcı olarak görülür. Hz. Ali'nin bile Hızır olduğuna inanılır. Hz. Ali Hızır olarak gelecek ve bizi kurtaracak inancı dahi vardır. 'Hızır yoldaşın olsun, gideceğin yolda yolunu açık etsin' duaları çok yaygındır. Hızır fakir donunda gelen, nasıl geleceği bilinemeyen bir ulu zattır. Hızır adına Aleviler oruç tutar, kurban keser, cem yaparlar. Eskiden Niksar'da Hıdırellez bayram havasında kutlanırdı. Ancak bu kutlamalar

40 Yılmaz Celepoğlu, “Mülakat”, (Görüşen: Muhammed Avşar), Tokat, 26.09.2022.

genellikle Aleviler tarafından sahiplenilirdi. Sünniler bu bayramı bilmez hurafe olarak görürlerdi. Niksar’da Hıdırellez sabahında sabah gün doğmadan kalkılır, erken kalkmayanın başına uğursuzluk geleceğine inanılırdı. Erkekler tıraşlarını olur, kadınlar en güzel kıyafetlerini giyerler, kokularını sürerlerdi. O gün eğlenmeler düzenlenir, güreşler yapılır, kurbanlar kesilir, mezarlık ziyaretleri yapılır ve dualar edilirdi. Daha sonra hep birlikte Hıdırellez meydanına gidilirdi. O gün inanişâ göre yeşile zarar verilmez, çiğ yumurta kırılmaz, bıçak tutulmazdı. Mesele ekmek kesilmez bölünürdü. Ağaç kesilmez, işe gidilmez, çalışılmazdı. Gençler kırlara, yeşil sulak yerlere gider eğlenirdi. Ateşten atlama, salıncağa binme, güreş gibi etkinlikler yapılırdı. Ateşten atlamanın günahlardan arındıracağına, salıncağa sallanmanın dertleri yok edeceğine inanılırdı. Sallanırken ‘Derdim aşığâ kendim yukarı’ denirdi. Tekkelere gidilir, dua ederek dilek tutulur, Hızır adına adak adanır, kurbanlar kesilirdi. Önceden eğlenmeler çevredeki Alevilerin de katılımıyla Ataköy’ün yakınlarındaki Sağırlar köyündeki Çamlık mevkiinde büyük bir katılımıyla yapılırdı. Daha sonra orası yetmeyince Adalgöl adlı mekânda Hıdırellez kutlanmaya başlanmış olup her yıl bu gelenek yaşatılmaya devam etmektedir”⁴¹.

Niksar’ın Asar, Yazıcık, Muhtardüzü, Aydoğmuş köylerinde Hıdırellez günü genç erkekler ardıc ve çam ağaçlarının dallarını toplayarak köyün meydanında ateş yakarlar. Bu ateşin üzerinden atlayarak yiğitliklerini gösterirler. Bu atlayışta bazı maniler söylerler:

“Ey Hızır baht getir,
Sen ey yiğit ateşe pür getir.
Haydi, atla Hızır seninle, ser getir.
Bugün Hıdırellez salavat getir”⁴²

Ateş üstünden atlama, gerek Nevruz gerekse Hıdırellez’in en yaygın uygulamalarından biri olarak dikkat çeker. Eski Türk inanç sisteminde yer alan belli başlı kültlerden biri olan ateş kültüne bağlı bu uygulamanın kötülükleri kovduğuna ve hastalıkları yok ettiğine inanılır. Bu inanca paralel olarak hastaların alazlanması, tütsü yakılması, kurşun dökülmesi, üzerlik yakılması da hastalıkları kovmak için yapılan adetlerdendir.⁴³

41 Merdin Yıldırım, “Mülakat”, (Görüşen: Muhammed Avşar), Tokat, 25.09.2022.

42 Yılmaz Melikoğlu, “Tokat ve Çevresinde Hıdırellez Geleneği”, s. 34.

43 Abdülhaluk Çay, *Hıdırellez Kültür-Bahar Bayramı*, Ankara 1990, s. 21.

Tokat'ta Hıdırellez geleneğinin en canlı şekilde yaşatıldığı yerlerin başında Almus ilçesine bağlı Ataköy (Kızıldere) beldesi gelir. Her sene Hıdırellez, Ataköy'ün Adalıgöl mevkiinde Türkiye'nin dört bir yanından gelen binlerce kişinin katılımıyla kutlanır ve beldedeki Hıdırellez kutlamalarının tarihi çok eskilere dayanır. Beldenin en yaşlılarından yakın zamanda vefat eden Mevlüde Durmuş, 2013 yılında yapılan görüşmemizde eskiden günümüze Almus'ta Hıdırellez'le ilgili şu bilgileri vermiştir:

“Beldede Hıdırellez gelmeden önce hazırlıklara başlanır. İnsanlar en güzel kıyafetlerini hazırlar. O gün için etkinlikler planlanır. Cecimler dokunur ve evler Hıdırellez'e kadar tertemiz edilir. Hıdırellez gecesi genelde uyumaz, uyunursa bile erkenden kalkılır. O gün iş yapılmaz, yeşillik alanlara gidilir, şenlikler yapılır, semah dönülür, oyunlar oynanır. Gecenin sabaha döndüğü vakitlerde gül diplerine dilekler bırakılır, bereket ve sağlık duaları edilir. İnsanlar dileklerini yazarlar ya da resmini, maketini yapıp gül dibine koyarlar. Hıdırellez'de kötülüklerden arınmak için ateşten atlanır. Haşlanmış yumurta ile yumurta dövüşü yapılır. Eskiden gelen bir gelenek olarak o gün ele bıçak alınmaz, hiçbir şey kesilmez, dikiş dikilmez, tarlaya gidilmez. Bunları yapmanın uğursuzluk getireceğine inanılır. Harmanlarda ya da tekkenin olduğu yeşillik alanda kurban etleriyle pilav pişirilir. Fakir zengin herkes davet edilerek orada yenir. Pilav ve et pişene kadar harmanda halay çekilir, güreş yapılır ayrıca 'tahtalı' adı verilen bir salıncak kurulur. O gün giyilen giysilerin renkli olmasına dikkat edilir. Yeşil olan hiçbir şeye zarar verilmez. Eğrice büğrüse adı verilen mısır ekimi yapılır ki bunun amacı hamilelerin sağlıklı doğumlar yapması, hayvanların da yine sağlıklı, verimli olması içindir”⁴⁴.

Emine Meltem Cingöz tarafından yapılan çalışmada Tokat'taki Hıdırellez uygulamaları üzerine pek çok tespitte yer verilmiştir⁴⁵. Bu uygulamaların büyük kısmı Türk dünyasının müştereği olmakla birlikte özgünlük gösteren bazı pratikler de görülür. Ancak çalışmada Reşadiye'den derlenen “Hıdırellez günü erken kalkılıp bolluk için ot kesilir” ifadesi “Hıdırellez günü yeşile zarar verilmez, kesici alet tutulmaz, ağaç kesilmez, çiçek koparılmaz” şeklindeki genel kabul ile çelişmektedir.

Tokat'ta Hızır kültünün ve Hıdırellez geleneklerine bağlı pratiklerin eskiden beri yaşatılmaya devam ettiği yerlerden biri de Zile'dir. Tarihi ve kültürüyle Anadolu'nun en eski şehirlerinden olan Zile'de farklı düşünce, mezhep, kültürden insan-

44 Mevlüde Durmuş, “Mülakat”, (Görüşen: Muhammed Avşar), Almus/Ataköy, 11.04.2013.

45 Ayrıntılı bilgi için bkz. Emine Meltem Cingöz, “Tokat'ta Hıdırellez”, s. 45-49.

ların bir arada yaşama kültürü ve hoşgörü iklimi dikkat çekicidir. Bu iklimi ortaya çıkaran ana unsurlar içerisinde Hıdırellez gibi mevsimlik törenlerin ve inanca saygının önemli bir rolü vardır. Çalışmamızın konusu olan Hızır inancı ve Hıdırellez geleneklerinin çeşitliliği Zile’de zengin bir kültürün varlığını göstermektedir. Günümüzde özellikle Aleviler arasında Hıdırellez geleneği devam ettirilirken ve Sıraç Türkmenlerinin yaşadığı köylerde adı Hıdırellez olmamakla birlikte baharın ve yazın gelişi Hızır kültü etrafında şekillenerek varlığını sürdürmektedir.

Mehmet Yardımcı “*Zile’de Hıdırellez*” başlıklı çalışmasında Zile’deki Hızır inancı ve Hıdırellez uygulamalarıyla ilgili önemli bilgiler ortaya koyar. Hıdırellez’e Zile’de “*Ruz-ı Hızır, Hızır Günleri*” adları verilmekte olup Hıdırellez, “*Çiçeklerden örülmüş hırkalı, kırmızılı pabuçlu ve aksakallı Hızır ile keçi derisinden uzun gömlekli, uzun değnekli ve uzun boylu İlyas’ın buluşma gecesidir*”⁴⁶. Yardımcı’nın çalışmasında Hıdırellez’le ilgili bilgilerin pek çoğu geleneğin ortak unsurları olmakla birlikte Zile’ye özgü pek çok uygulamaya da yer verilmiştir.⁴⁷

Tokat çevresindeki Hıdırellez uygulamaları içinde Türk dünyasının ortak değerlerinden olan mantuvar geleneği de oldukça yaygındır. Mantuvar, Türklerin yaşadığı geniş coğrafya içerisinde farklı adlarla bilinmektedir⁴⁸. Adları farklı farklı olsa da bu gelenekteki uygulamalar hemen her yerde büyük benzerlikler gösterir.

Mantuvar yerine Zile’de yerleşik Sıraçların Anşabacı koluna ait Türkmenlerde “*ficek*” kavramı kullanılır. Hatta inanca göre “*ficek*” başlı başına yüzlerce yıllık geçmişini olan bir bayramdır. 6 Mayıs’ta kutlanan Hıdırellez’e benzeyen ancak Hıdırellez olarak ifade edilmeyen bu bayram; Acısu, Kervansaray, Üçkaya, Karacören, Karşıpınar, Sofular, Davutevi, Kuzualan, Yaylakent, Elmacık (kirenlik) gibi köylerde, Beydilli Sıraç Türkmenlerinin Anşabacı kolunda 23 Nisan gecesi ve 24 Nisan günü kutlanır. Bunun sebebi, Gregoryen takvimine göre 6 Mayıs’a tekabül eden Hıdırellez’in Rumi (Jülyen) takviminde 23 Nisan’a tekabül etmesi⁴⁹ olarak değerlendirilebilir. Köyde 23 Nisan’ı 24 Nisan’a bağlayan geceyle yazın başladığına inanılır ve buna da “*Ficen*” ya da “*Ficek Bayramı*” adı verilir. Bu kavram Almus, Akbelen, Nıksar taraflarında *Micek* olarak kullanılır. *Ficek*’in, TDK Tarama Sözlüğü’nde “*ku-*

46 Mehmet Yardımcı, *Türk Halk Bilimi ve Edebiyat Araştırmaları*, Ankara 1999, s. 335.

47 Mehmet Yardımcı, *Türk Halk Bilimi ve Edebiyat Araştırmaları*, s. 335.

48 Abdülhaluk Çay, *Türk Ergenekon Bayramı Nevruz*, s. 44; Ayşe Duvarcı, “Manili Fallar Türk Dünyasında Moncukattu, Vaf-ı Hal ve Martıfâl Uygulamaları”, *Kazakistan ve Türkiye’nin Ortak Kültürel Değerleri Uluslararası Sempozyumu*, Almatı 2007, s. 84.

49 Ahmet Yaşar Ocak, *İslam-Türk İnançlarında Hızır yahut Hızır-İlyas Kültü*, s. 145.

ra, yazı tura, mektup, mani, şiiir” gibi anlamları mevcuttur⁵⁰. Ficek Bayramı, Acısu köyünde ve Zile’de yerleşik diğer Beydilli Aşiret (Sıraç) Türkmenleri arasında geniş bir halk katılımıyla kutlanır. Ficek; yöredeki Sıraç Türkmenleri arasında birlik beraberliği, bereketi, mutluluğu, baharı ve en önemlisi de kısmeti temsil eder. Sıraç Türkmenleri arasında yaygın bir kanaatle, bu bayramın Orta Asya’dan beri var olduğu ve özellikle Sıraç-Alevi toplumlarında yaşatıldığı düşüncesi hâkimdir. Tokat Valiliği, internet sitesindeki “Orta Asya’dan günümüze bayram (Ficenk Bayramı) ulaştırılan tek şehir.” ifadeleriyle⁵¹ resmi bir kaynak olarak bu görüşü destekler.

Ficek Bayramı gençler arasında eğlenmeye ve kısmete dönük bir bayram olarak kutlanmakla birlikte bünyesinde birçok ritüeli ve kültü de barındırır. Türk mitolojisinde önemli yer tutan atalar kültü, Hızır kültü, veli kültü, dağ kültü, su kültü, ateş kültü, sayı ve renk motifleri gibi birçok unsura bu bayramda yer verilir. Bu bayram, kimi araştırmacılar⁵² ve köydeki belli bir kesim tarafından Hıdırellez’den tamamen bağımsız olarak değerlendirilirken köyde yaşayan diğer bir kesime göre ise Hıdırellez ve Hızır eksenli bir bayramdır. Bu konuda yaptığımız çalışmadan elde ettiğimiz tespitlere göre bu bayramın temelinde Hıdırellez inancına ait çok belirgin izler mevcuttur. O nedenle Ficek Bayramını, Hızır kültü ve bu külte bağlı uygulamalardan hareketle Hıdırellez başlığı altında değerlendirmenin yerinde olacağı kanaatindeyiz.

Ficek’in Hıdırellez’le ve Hızır kültüyle ilişkisi tarafımızca yapılan alan araştırması sonucunda hazırlanan makaleden⁵³ hareketle maddeler halinde şu şekilde sıralanabilir:

1. Ficek Bayramı, Türk dünyasında özellikle Nevruz ve Hıdırellez Bayramlarında karşılaştığımız mantuvar geleneğini yansıtmaktadır. Bayram kızların tabiatan topladıkları çiçekleri bir kazanda birleştirmesi, kazana el değmemiş yedi pınar ya da dereeden getirilen sudan koyulması, kızların kendilerine ait bir takıyı kazana atması, kazanın el değmeden bir gün bekledikten sonra tören alanına taşınması ve kazandaki her takıya bir mani söylenmesi esasına dayanır. Takının sahibine söylenen mani bir yıl boyunca onun kaderi sayılır.

2. Ficek Bayramı’nın en temel unsurlarından biri de çiçek ve yeşilliktir. Kutusal sayılmakta olan bu çiçeklerden ötürü bu bayram “çiçek bayramı” olarak da

50 TDK Tarama Sözlüğü, “ficek” (Erişim Tarihi: 5 Ekim 2022)

51 <http://www.tokat.gov.tr/ficenk> (Erişim Tarihi: 8 Eylül 2022)

52 Orhan Yılmaz, *Sıraçlar (Anşabacı ve Hubyarlar) Beydili Alevi Türkmenleri*, Tokat 2009, s. 140.

53 Muhammed Avşar, “Zile’de Kutlanan Mitik Bir Bahar Bayramı: Ficek”, *AKRA Kültür-Sanat ve Edebiyat Dergisi*, 10 (2016), s. 218- 236.

adlandırılır. Bayram iki gün sürmekte olup bayramın öncesinde bütün evlerde temizlik yapılır. Herkes yıkanır, temizlenir ve en güzel kıyafetlerini hazırlar. Hızır'ın uğrayıp bereket ve nasip getireceği inancıyla herkes daha hassas davranır, hiçbir canlıya zarar verilmez.

3. Köyde çiçek toplanacak olan yerin adı köyde “*Fidit*” olarak bilinir ve bu mekân, her yıl gençlerin çiçek toplamak amacıyla kullandığı mekândır. Türlü ağaçların, çiçeklerin, yeşilliğin, derelerin olduğu bu mekân halk tarafından *Hızır* eli değmiş olarak değerlendirilir. Bu mekânın takdis edilişinin temelinde Hıdırellez mekânlarını (Hıdırlık) andırmasının etkisi vardır.

4. Hızır'ın elinin dokunacağına olan inançtan ötürü toplanan çiçeklerin konduğu sepetin yere düşürülmesi, bırakılması, çiçeklere başka birinin dokunması pek hoş karşılanmaz. Ağaçlardan çiçekler koparılırken çok hassas davranılır ve dalların incitilmemesine özen gösterilir. Bu uygulama Hızır'a duyulan saygının onu çağrıştıran nesnelere de aktarılmasına örnektir.

5. Gençler toplanan çiçekleri bir kazanda birleştirerek üzerine yedi farklı kaynaktan, pınardan ya da dereden getirilen el değmemiş suyu eklerler. Suların getirilip kazana koyulmasından sonra evin sahibi ya da bir büyük tarafından dualar edilerek kazanın üzeri bir cecimle örtülür ve kazan bir odaya kilitlenir. Anahtar da evin kızının kuşağında saklanır. O odaya bir kişinin girip çıkmasına, çiçeklere dokunmasına izin verilmez. Kazana Hızır elinin değeceğine ve baht getireceğine olan inanç bu uygulamanın temelini oluşturur.

6. Bayramdaki dualar Allah- Muhammed- Ali ve Hızır adına yapılır. *Allah- Muhammed- Ali bu bayramı hayırlı uğurlu eylesin. Bereketi artırsın. İnsanlara birlik, beraberlik getirsin. Gençlere hayırlı kısmetler nasip eylesin. Hızır eli dokunsun ve Hızır bereketiyle köy bereketlensin, Allah gelecek seneye de huzurla kavuştursun, hiçbir şeye zarar ziyan gelmesin...* gibi dualar edilir. Kazana ya da çiçeklere insan eli değmesinin Hızır'dan geleceğine inanılan mistik gücün zayıflamasına sebep olacağına inanılır.

7. Bayram yerinde saflığından ötürü küçük bir kız tarafından söylenen;

*Ben anamın ilkiyim,
Derelerde tilkiyim,
Beni soran olursa,*

Ben ficek açıcıyım şeklindeki ilk manide geçen tilki motifinin temelinde bazı Sıraç Türkmenlerinde ve kimi Bektaşî kollarında tilkinin Hızır olarak telakki edilmesi ve kutsal kabul edilmesi yatar. Bu konuyla ilgili olarak Kayseri Bektaşîleri üzerine yapılan bir çalışmada⁵⁴; Kayseri’de yaşayan Bektaşîler arasında tilkinin Hızır olabileceği inancının yaygın olduğu, uğurlu bir hayvan sayıldığı, Bektaşîlerin bu inancın kökenini Orta Asya kültürüne dayandırdığı bilgisi mevcuttur. Zile’deki Anşabacılı Sıraç Türkmenler de tilkiyi Hızır olarak telakki eder ve uğurlu sayarlar. Ficek manileri içerisinde de Hızır adı sık sık geçer.

8. Ficek Bayramında Hızır’la ilgili bir diğer uygulama da “*misafir sinama*” adı verilen gelenektir. 24 Nisan günü asıl bayram günü kabul edildiği için dışarıdan da köye birçok misafir gelir. Sıraç Türkmen kültüründe misafire büyük önem verildiğinden “*misafir sinama*” adı verilen uygulama yapılır. Buna göre o gün eve ilk gelen misafir bütün senenin uğuru sayılır. Hızır’ın bereket ve kısmet dağıtacağına inanılan bu günde misafirler “*Her geleni Hızır bil*” anlayışıyla ağırlanır.

10. Bir sevinç bayramı olan Ficek’te sevinç duygusu yanında bazen hüznün de hakim olmaktadır. Günümüzde pek görülmemekle birlikte eskiden evladı askerde olan anneler, Ficek Bayramları’nda evlatlarının bayramda yer alamayıştan duydukları hüznünle ve asker anası olmanın verdiği gururla aşağıda bir dörtlüğüne yer verdiğimiz türküyü söyler ve evlatlarını Hızır’a emanet ederlermiş:

*Sanmaki benim bir tek oğlum var,
Vatan illerinde bin bir oğlum var,
Saçları kınalı o can yavrular,
Emaneti sana Boz Atlı Hızır,*

Bizzat sahada yaptığımız çalışmalar sonucu derlenen bu bilgilerden de anlaşılacağı üzere Hızır, Ficek Bayramının merkezinde yer almaktadır. Hızır; koruyucu, kısmet açıcı ve bereket sağlayıcı nitelikleriyle karşımıza çıkmaktadır. Yeşilin, bolluğun, baharın, temizliğin ve saygının temsilcisidir. Bu bağlamda Ficek adının binlerce yıllık Türk kültürünü ve geleneğini muhafaza etmek adına kullanıldığı ancak bu bayramın Hıdırellez Bayramı’ndan farklı bir kutlama olmadığı düşüncesindeyiz.

54 Raşan Özen- Erhan Yüksel, “Kayseri Folklorunda Hayvanlarla İlgili İnanışlar Üzerine Bir Değerlendirme”, *EÜVF Dergisi*, 11/1 (2014), s. 26.

Tokat'ta Hıdırlık Mekânları

Tokat, Hıdırellez geleneklerinin canlılığı bağlamında Türkiye'de örnek sayılabilecek kültürel zenginliğe sahip şehirlerden biridir. Zira Hıdırellez gibi milli nitelikli mevsimlik bayramlar Türk kültürünün İslam düşüncesiyle birleşerek canlı bir şekilde yaşatılmaya devam ettiğinin somut göstergeleridir. Her ne kadar yeşil alanlar, kırlar, harmanlar, su kenarları, türbeler geleneksel Hıdırellez kutlama mekânları olsa da Anadolu'da birçok yerde Hıdırlık olarak adlandırılmış özel mekânlar da mevcuttur. Tokat'ta da Hıdırlık, Hızırılık, Hızır-İlyas adı verilen mesire alanı, köprü, cami, zaviye ve türbelere rastlamaktayız. Ölümsüzlüğüne ve yüceliğine inanılan kutsal bir şahsiyet olan Hızır etrafında teşekkül eden Hıdırellez'in tarih içerisinde Tokat'taki kutlama alanlarının başında Yeşilirmak yanındaki Hıdırlık mesire alanı gelmektedir. Burada eskiden insanların hep birlikte eğlenceler düzenlendiği, buranın önemi bir mesire yeri olduğu Evliya Çelebi'nin "*Seyahatname*" adlı eserinde geçer. Türk-İslam coğrafyasındaki diğer Hıdırlıklarda olduğu gibi Tokat'taki Hıdırlık da Hızır'ın bolluk ve bereket getireceği inancıyla Hıdırellez zamanı halkın bir araya geldiği kutsal mekânlardan biridir. Hıdırlık mesire alanının hemen yanında aynı ismi taşıyan tarihi Hıdırlık Köprüsü vardır. Hıdırlık Köprüsü, Yeşilirmak (Tozanlı Çayı) üzerine inşa edilerek Tokat'ın iki yakasını birbirine bağlayan Selçuklular zamanına ait bir köprüdür. Karadeniz'den gelen yolları Orta Anadolu'ya bağlayan ve kervanların geçmesi için yapılmış olan köprü 773 yaşındadır. Evliya Çelebi'nin "*Seyahatname*" adlı eserinde Tokat'taki Hızırılık (Hıdırlık) ve hemen yanında yer alan Kömse (Kümsük) Sultan, Açıkbaş Tekkesi ve Hızırılık Tekkelerinden bahsedilir. Çelebi, günümüzde hâlâ adı Hıdırlık olan bu alanı, "*Bütün âşıklar Hıdırlık Irmağı kenarında çadırlarıyla ve kulübeleriyle can sohbetleri ederler.*"⁵⁵ şeklinde anlatır. Hıdırlık yanındaki Kömse Baba Sultan Tekkesiyle ilgili olarak da *Seyahatname*'de: "*Eski tekkedir gah Bektaşî fukaraları gah halveti tarikatı fukaraları kahrlar, evkafı yoktur.*"⁵⁶ ifadelerine yer verilir. Eserde Hızırılık Tekkesinin *Bektaşî hüzmün tekkesi* olduğu yazılıdır⁵⁷. Açıkbaş Tekkesi (Bilinen adıyla Şeyh Mekkun/Bektut) de Hızırılık (Hıdırlık) yanında yer alır ve Hacı Bektaş-ı Veli Tokat'a konuk olduğunda burayı Bektaşî tekkesi haline getirmiştir⁵⁸. Tokat'ta Cisri Kebir (Hıdırlık

55 Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, haz. Seyit Ali Kahraman, 5. Kitap 1. Cilt, İstanbul 2007, s. 105.

56 Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, s. 94.

57 Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, s. 92.

58 Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, s. 92.

Köprüsü) yakınında olduğu belirtilen yerde de haydarîhâne bulunmaktaydı. Bu zaviye haydarîhâne adının yanında Hızır İlyaslık diye de bilinmekteydi⁵⁹. Sadullah Gülten'in tahrir defterlerinden yaptığı tespitlere göre Tokat merkezde Hızırlık Mescidi, merkeze bağlı Hızır-İlyas adlı bir köy ve Sonisa kazasında Hızır-İlyas isimli bir zaviye mevcuttur⁶⁰.

Tokat'ta Hıdırellez kutlamalarında türbelere, tekkelere gidip dua etmek; sağlık, bolluk, bereket ve dilek dilemek; Hızır'a ve cümle ululara niyazda bulunmak adettendir. Geçmişten günümüze kadar Hıdırellez geleneğinin Alevi- Bektaşî Türkmenler arasında daha fazla önem verilerek yaşatıldığı da gerçektir. Bu durum Şii inancının yeşile (El Hızır) verdiği önemden kaynaklanmaktadır. Alevi Türkmenler Tokat'ta Hıdırellez'de ocaklar arasında farklılık göstermekle birlikte aynı'l cemler düzenler, kurban keser, küskünleri barıştırır, oruç tutarlar. Bu yönüyle Hıdırellez, Tokat'ta milli, kültürel olma özelliği yanında dini ve içtimai bir nitelik taşır.

Adı Hıdırlık olmasa da Tokat il merkezinde mesire yeri olan, Hıdırellez Bayramlarında halkın yararlanıp ziyaret ettiği, birlikte eğlendiği mekânların sayısı azımsanamayacak ölçüdedir. Ancak konu üzerine görüştüğümüz pek çok kişi Hıdırellez'in inanç yönünü eğlencenin önünde değerlendirmiş ve özellikle türbe ziyareti hususuna değinmiştir. Zira Tokat'ta Hıdırellez'de türbe ziyareti temel ritüellerden biri sayılır. Sentimur Türbesi'nde Hıdırellez günleri mumların yakılarak dileklerin tutulduğu bilinir⁶¹. Yine Hıdırlık Tekkesini (Açıkbaş Türbesi), Kümsük Baba Türbesini ve Gıjgıj Baba Türbelerini buna örnek verebiliriz⁶². Gıjgıj Hasan Dede Ahmet Yesevi müritlerinden olup Hasan Dede'nin Tokat'a nazır yüksekte bir türbesi mevcuttur.

Gıjgıj Hasan Dede Alevi- Bektaşî Türkmenlerin önemli ziyaretgâhlarındanır. Hıdırellez zamanı Gıjgıj'daki Kızlar Çayırı mevkiî genç kızlar, kadınlar ve çocukların kutlama mekânıdır. Bir gün önce hazırlanan yiyecekler Hıdırellez günü Kızlar Çayırında hep birlikte yenir ve orada eğlenceler düzenlenir. Gıj Gıj Hasan Dede'nin mezarı ziyaret edilir, adaklar adanır. Dileklerin gerçekleşmesi için türbe yanına üst üste taşlar dizilir. Gıjgıj Hasan Dede ve Hızır'dan dilekte bulunulur⁶³.

59 Sadullah Gülten, "Tahrir Defterlerine Göre Anadolu'da Kalenderîler ve Haydarîler", *AÜ DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXXI/52 (2012), s. 35-53.

60 Sadullah Gülten, "Hızır-İlyas Zaviyeleri, Aya Yorgi ve Bektaşîler", *TKHBV Araştırma Dergisi*, sayı 83 (2017), s. 86.

61 Mehmet Emin Ulu, *Alperenler Cenneti Tokat*, İstanbul 2004, s. 101.

62 Mehmet Emin Ulu, *Alperenler Cenneti Tokat*, s. 103.

63 Selahaddin Adıgüzel "Mülakat", (Görüşen: Muhammed Avşar), Tokat, 15.09.2022.

Tokat merkeze bağı Kızılköy'de Keçeci Baba ocağına bağı talipler Erenler Bayırını mevkiindeki tekkeye Hıdırellez dönemlerinde çıkararak hem Hıdırellez'i kutlar hem yağmur duası yapar hem de kada bela kurbanı keserler⁶⁴. Merkez ilçeye beş km uzaklıktaki bir Alevî- Bektaşî Köyü olan Akyamaç Köyünün zirvesinde, ağaçlarla çevrili küçük bir düzlük içerisinde, kocaman bir mahlep ağacının altında, etrafı taşlarla çevrili yarıda yatan zatın kim olduğu bilinmez. Buna rağmen, Ayır Ziyareti diye anılan zatın köy halkı tarafından, bir Alevî dedesi olduğuna inanılır. Burası özellikle 6 Mayıs Hıdırellez gününde çevre Alevî köylüleri ile beraber ziyaret edilir ve kurbanlar kesilir. Ayır Ziyareti çocuğu olmayanlar, bacağı çarpık olanlar ve felçliler tarafından da ziyaret edilir. Burada çıkan su ve etrafındaki ağaçlar kutsal sayılır; halk buradaki zatın su ve ağaçlarını vermediğine inanır. Bu yüzden, alıp götürmek yerine suyun burada içilmesi gerektiği inancı yaygındır⁶⁵.

Merkeze bağı Kemalpaşa köyünde Evrice gününde Gölcük Baba Tekkesine ziyarette bulunulur ve o gün kurbanlar kesilir. Eskiden Hıdırellez günü Hızır cemi de yapılmış ancak günümüzde bu ritüel işlevselliğini yitirmiştir⁶⁶. Merkeze bağı Çöreğibüyük köyünde Hıdırellez zamanında Dede Kayası ve Çöreğibüyük Tekkesi topluca ziyaret edilir ve o gün Hıdırellez cemi yapılır⁶⁷.

Niksar'ın Yazıcık beldesindeki Laldız Tekkesi, Laldız Yaylası'nda kime ait olduğu bilinmeyen tek bir mezar olup, etrafı çam ağaçları ile çevrilidir. Her türlü dilek için (özellikle yayla göçü esnasında) ziyaret edilir, dilekler dilenir ve buradaki ağaçlara çaputlar bağlanır. Ayrıca Tekke Hıdırellez gününde ve yağmur duasına çıkıldığında da ziyaret edilir. Tekkeden alınan toprak (cöher) şifa niyetine yenir. Bazen üzerinde bir ışığın (nurun) yandığını gördüğünü iddia edenler vardır⁶⁸.

Niksar'a bağı Kuyucak beldesindeki Dolaşı Tekkesi de önemli Hıdırellez mekânlarından. Dolaşı Mevkii denen yerde üstü açık, etrafı taşlarla çevrili bir mezar vardır. Burada yatan kişi rivayete göre Canik Dağlarında küffara karşı savaşırken, ordu bozguna uğrayınca bırakıp kaçmış ancak düşman tarafından tuzağa düşürülerek şimdiki mezarının olduğu yerde öldürülmüştür. Bunun üzerine Melik Gazi, "Allah onu tuzağına dolaştırdı." demiş ve bu yüzden ismi Dolaşı kalmıştır.

64 Ceyhun Safa, "Mülakat", (Görüşen: Muhammed Avşar), Tokat, 18.09.2022.

65 Abdülhalim Durma, *Evlialar Şehri Tokat*, s. 64.

66 Ali Ulukan, "Mülakat", (Görüşen: Muhammed Avşar), Tokat, 02.10.2022.

67 Kemal Polat, "Mülakat", (Görüşen: Muhammed Avşar), Tokat, 27.09.2022.

68 Abdülhalim Durma, *Evlialar Şehri Tokat*, s. 64.

Tekkeye her türlü dilek için gelinir, adaklar adanır ve yanı başındaki pelit ağaçlarına çivi çakılarak bez bağlanır. Buradaki ağaçlardan tek bir dal bile vermediğine inanılan Tekke, ayrıca köy halkı tarafından Hıdırellez'de ve yağmur duasına çıkıldığında ziyaret edilir ve burada cemaatle namaz kılınır⁶⁹.

Niksar'da Harmancık, Kolak Tekkesi, Kale, Melik Gazi Türbesi, Dönekse- Şadoğlu arasındaki Bolat Dede Tekkesi önemli Hıdırlık mekânlarıdır⁷⁰. Bunun yanında eskiden Güççük Ata adı verilen bir mekân da yine Hıdırellez mekânı olarak kullanılmış ancak sonradan işlevini yitirmiştir⁷¹. Bu mekânlar dışında Niksar'da Çatak, Güvenli, Özdemir ve Kaşıkçı köylerinde Hıdırellez geleneksel şekilde kutlanmaya devam eder. Bu köylerde tekke ziyaretine, su kenarlarına gidilerek kutlamalar yapılır.

Almus'ta en fazla bilinen Hıdırlık mekânı Ataköy (Kızıldere) Adalığöl mevkiidir. Öncelerde Sağırlar köyünde kutlanan bayram yoğun ilgiden dolayı talepleri karşılayamayınca Adalığöl'e alınmıştır. Hıdırellezlerde Ataköy'de tekke ziyaretleri yapılır. Tekke ziyareti ve kurban halkın en fazla özen gösterdiği Hıdırellez uygulamalarıdır. Köydeki tekkenin adı "*Hacı Kızı Tekkesi*" olup halk buraya Hıdırellezlerde ve diğer zamanlarda gelip dua eder, kurban keser⁷². Adalığöl'deki etkinliklerde binlerce insan gönlünce eğlenir; semahlar dönülür, halk oyunları oynanır ve konserler verilir. Ataköy'deki Hıdırellez Şenlikleriyle ilgili ilk fotoğraf 1970'li yıllara aittir. Ataköy'de şenliklerin bir halk eğlencesi ve kutlaması haline getirilmesi 1996 yılı Mayıs ayında yağmurda düzenlenen Sanatçı Ali Ekber Eren ve Ataköy Derneği'nin halk oyunları ekibinin katılımıyla gerçekleşmiştir. Bu büyük kültürel şenliği başlatan ve sürekliliğini sağlayan Ataköy (Kızıldere) Beldesi Kültür ve Dayanışma Derneğidir⁷³.

Ataköy dışında Alevi- Bektaşî Türkmenlerin yaşadığı birçok köyde Hıdırellez etkinlikleri coşkuyla kutlanır. Sağırlar köyü, Akarçay beldesi ve Hubyar köyü bunlara örnek gösterilebilir. Akarçay'da Hıdırellez geleneğiyle ilgili olarak Emin Ulu şunları belirtir:

"Akarçay'da, Bahar bayramı nedeniyle Hıdırellez'de topluca tekkelere giderler. O gün köylerin hemen hepsi boşalır. Herkes bayramlık elbiselerini giyip güle oynaya

69 Abdülhalim Durma, *Evlîyalar Şehri Tokat*, s. 129-130.

70 Yılmaz Celepoğlu, "Mülakat", (Görüşen: Muhammed Avşar), Tokat, 26.09.2022.

71 Merdin Yıldırım, "Mülakat", (Görüşen: Muhammed Avşar), Tokat, 25.09.2022.

72 Ömer Bayrak, "Mülakat", (Görüşen: Muhammed Avşar), Tokat, 01.04.2013.

73 Deniz Gökçe, "Mülakat", (Görüşen: Muhammed Avşar), Tokat, 19.03.2013.

Ataköy
Belediyesi
Hıdırellez
Şenliklerine
ait ilk fotoğraf

tekkeye giderler. Tekkenin başına vardıklarında toplu dua ederler. Daha sonra tekkenin çevresine piknik kurup kurban keserler. Kurbanlar pişerken gençler saz çalıp oynar, beraber yenip içilir. Hoşça bir vakit geçirilir. Böylece Hıdırellez hem dini bir gün hem de bahar bayramı olarak kutlanır. Bu bayramı yönetenler dedelerdir⁷⁴”.

Yine Akarçay Kasabasında ayrıca ağaçlarını kestirmedeğine inanılan Hızır İlyas Tekkesi mevcuttur⁷⁵. Bu mekân da köylüler tarafından Hıdırlık mekânı olarak kabul edilir.

Tokat'ın Zile ilçesi de Hıdırlık mekânları açısından son derece zengindir. Hıdırellez günü özellikle Hıdırlık denilen mevkiye, Esvap Çayı denilen çayırık alana, Gezir mevkiine, Hüseyin Gazi'ye, Aslan Dede'ye, Meydanlık, Çakırkaya ve

74 Mehmet Emin Ulu, *100. Yılında Almus*, İstanbul, 1987, s. 183.

75 Abdülhalim Durma, *Evlialar Şehri Tokat*, s. 72.

Emirören'e gidilir ya da bir evin bahçesinde komşu kadınlarla toplaşılıp eğlence tertip edilir. Ayrıca Zile'de bazı üzüm bağlarında çok üzüm olması nedeniyle Hızır Bağları adıyla anılan bağlar hakkında Hızır menkıbeleri anlatılır⁷⁶.

Zile'de "Hıdırlık" adı verilen Hıdırellez'in kutlandığı yeşil ve sulak özellikleri olan bir mesire yeri yanında Kurşunlu köyünde de "Hızır Dede" adı verilen bir türbe mevcuttur. Her iki mekân da Hıdırellez kutlamalarının yapıldığı mekânlar olarak dikkat çeker. Kurşunlu Köyü'nde bulunan "Hızır Dede" ziyaret edildiğinde, işlerin rast gidip bol kazanç elde edileceğine inanılır. Köy halkı tarafından o yıl bolluk ve bereket olması dileği ile Hıdırellez günü topluca gidilen ziyaret yeridir⁷⁷. Yine Zile'de Kepez Köyü yakınında her türlü dilek ve istek için ziyaret edilip, adak adanıp kurbanlar kesilen Şeyh Ahmet adlı bir ziyaret yeri mevcuttur. Bu ziyaret yeri genellikle Hıdırellez'de o yıl bolluk ve bereket olsun diye yöre halkı tarafından ziyaret edilir⁷⁸. Bir zamanlar Zile'de Hıdırellezlerin kutlandığı bir mekân olan Zile merkezdeki Ağbaba ziyareti günümüzde bu özelliğini yitirmiştir.

Sonuç

Tokat, Hızır kültü etrafında teşekkül eden Hıdırellez geleneğinin Türkiye'de en canlı olarak yaşatıldığı şehirlerden biridir. Özellikle Tokat çevresinde Alevi- Bektaşî geleneği içerisinde Hızır kültünün çok büyük önemi vardır. Alevi Türkmenlerin Anadolu'da en yoğun yaşadığı yerlerden biri olması yanında Hubyar Sultan, Kul Himmet, Anşa Bacı gibi geleneğin önder isimlerinin varlığı Tokat'ı bir inanç merkezi haline getirmiştir. Hızır'a duyulan saygı, sevgi yanında onun merhametinden ve yardımından faydalanma isteği her yerde olduğu gibi Tokat'ta da yaygındır. Toplum hafızasına nakşedilmiş olan menkıbelerde Hızır; değişik donlara girerek insanların imtihanı olan, kendisine karşı takınılan tavra ödül ya da ceza ile karşılık veren ilahi bir kişiliktir. Bu açıdan Hızır hem saygı duyulan, hem yardım istenen hem de incitmekten korkulan bir kişi olarak külte dönüşmüştür.

Çalışmamızda öncelikle Hızır'ın Türk-İslam inancındaki yerine, İslamiyet öncesinde Türklerde Hızır kültüyle benzerlik gösteren hususlara ve Hıdırellez uygulamalarına değinilmiş; daha sonra Tokat'ta Hızır kültüne bağlı inançlar, Hıdırel-

76 Mehmet Yardımcı, *Türk Halk Bilimi ve Edebiyat Araştırmaları*, s. 335.

77 Mehmet Yardımcı, *Türk Halk Bilimi ve Edebiyat Araştırmaları*, s. 346.

78 Mehmet Yardımcı, *Türk Halk Bilimi ve Edebiyat Araştırmaları*, s. 348.

lez uygulamaları ve Hıdırlık mekânları gerek yazılı kaynaklardan gerekse sözlü kaynaklardan elde edilen verilerle ele alınmıştır.

Hızır kültünün ve Hıdırellez uygulamalarının Tokat'ta özellikle Alevi Türkmenler arasında yaygın olduğu görülmüş, bu durumun kökenleri araştırılmıştır. Buna göre Hızır kültünün hem İslamiyet öncesi Türk inançlarından hem de İslam kaynaklarından beslenerek günümüze kadar varlığını sürdürdüğü anlaşılmıştır. Hızır kültünün dağ kültü, atalar kültü, ateş kültü, yer- su inancı, veli kültü gibi pek çok kültle münasebetinin olduğu tespit edilmiştir. Yine Hızır ekseninde ortaya çıkan Hıdırellez geleneklerine ve inançlarına dair pek çok veri kayıt altına alınmıştır. Eski bir Türk bayramı olarak kabul edilen; bazı araştırmacılar ve Acısu köyünde yerleşik bazı kişilerce Hızır kültünden ayrı düşünülen Ficek Bayramı'nın, gerek takvimi gerek içeriğindeki uygulamaları gerekse Hızır adının geçtiği sözlü kültür ürünleri açısından Hıdırellez'i yansıttığı kanaati oluşmuştur. Bu nedenle Ficek Bayramı da Hıdırellez ve Hızır kültü içerisinde ele alınmıştır.

Özgün niteliklere sahip olan ve binlerce yıllık geçmişi olduğuna inanılan Ficek Bayramı, Ataköy Hıdırellez şenlikleri, Hızır kültüne bağlı pek çok inanç ve pratikle birlikte Hıdırlık mekânlarının çokluğu açısından düşünüldüğünde Tokat'ta Hızır kültü etrafında güçlü bir geleneğin varlığına rastlanmıştır. Özellikle sözlü kültür ortamlarındaki pek çok söylencede, menkıbede, inançta, şiirde, türküde, deyişte, atasözünde, hikâyede vs. Hızır inancının tespiti yapılmıştır. Hızır etrafında şekillenen bu toplumsal hafızanın canlılığı bize geçmişten bugüne uzanan çizgide Tokat'ın kültürel değerlerini, geleneklerini muhafaza etmede örnek bir şehir olduğunu göstermiştir. Bu gelenekler her ne kadar eski canlılığında olmasa da yaşatılmaya devam etmektedir. Ataköy ve Acısu Ficek Bayramı örneğinde olduğu gibi bayramlar hâlâ geniş kitlelerin katılımıyla kutlanmaktadır. Bu da kültürel aktarımın toplumsal kabulü sayesinde Tokat'ta kültürel sürekliliğin sağlandığını ortaya koymuştur.

Tokat'ta sadece Alevi kültür çevrelerinde değil Sünni kesimlerde de Hızır'a büyük saygı duyulmaktadır ancak Alevi- Bektaşî geleneğinde Hızır'ın kutsiyetinin çok daha üst boyutlarda olduğu görülmüştür. Elde ettiğimiz verilere göre Tokat Alevi- Bektaşî geleneğinde Hıdırellez takvimi dışında oluşan Hızır cemi, Hızır orucu, Hızır Lokması, Hızır kurbanı, Hızır semahı gibi ritüeller Hızır kültü etrafında teşekkül eden bir inançlar silsilesi meydana getirmiştir. Ocaklara göre

uygulamalarda bazı farklılıklar olsa da Tokat'ta Alevi Türkmenler arasında Hızır, Allah- Muhammed- Ali inancıyla bütünleşmiştir. Çalışmamız Tokat'ın farklı bölgelerinde Hızır kültü etrafına oluşan inançları, Hıdırellez kutlamalarını ve Hıdırlık mekânlarını ortaya koyarak kültürel sürekliliğe katkı sağlamış; unutulmuş ya da unutulmaya yüz tutmuş birçok Hıdırellez geleneğinin kayıt altına alınarak gelecek nesillere aktarılmasında köprü vazifesi görmüştür.

Son zamanlarda bütün Türkiye'de olduğu gibi Tokat'ta da devlet kurumlarının Nevruz ve Hıdırellez gibi milli bayramlara ilgisi üst seviyededir. Bu canlanma, tazelenme bayramının Tokat örneğinde görüldüğü üzere kitlelerin uzlaşıp kaynaşmasında ve toplumsal birlikteliği sağlamada katkısı büyüktür. Almus Ataköy beldesi, Alevi- Sünni karışık bir yerleşim olmasına rağmen her yıl yapılan Hıdırellez etkinlikleri orada yaşayan insanların ortak değeri halini almıştır. Bütün bunlar gösteriyor ki milli, dini ve mevsimlik bayramların birlik olma şuuruna önemli katkıları vardır ve bu alanda yapılacak çalışmalar toplumsal birlikteliğin sağlanmasında önemli bir rol oynayacaktır.

Kaynak Kişiler

KOD	ADI-SOYADI	YAŞ	EĞİTİMİ	MESLEK	BİLGİYİ EDİNME ŞEKLİ
KK.1	Mevlüde Durmuş	89	Tahsili yok	Ev Hanımı	Büyüklerinden
KK.2	Cebrail Özer	58	Ortaokul	Dede	Gelenekten
KK.3	Veli Yüksel	50	İlkokul	Dede	Gelenekten
KK.4	İbrahim Doğan	61	İlkokul	Zakir	Gelenekten
KK.5	Ali Ulukan	68	İlkokul	Zakir	Gelenekten
KK.6	Melih Gündüz	30	Üniversite	Öğretmen	Büyüklerinden
KK.7	Yılmaz Celepoğlu	67	Üniversite	E. Öğretmen	Büyüklerinden
KK.8	Merdin Yıldırım	54	Lise	Serbest	Büyüklerinden
KK.9	Cuma Demirel	61	İlkokul	Muhtar	Büyüklerinden
KK.10	Selahaddin Adıgüzel	65	Üniversite	Emekli	Araştırarak
KK.11	Ceyhun Safa	33	Üniversite	Zakir	Gelenekten
KK.12	Kemal Polat	50	Lise	Çiftçi	Büyüklerinden
KK.13	Ömer Bayrak	45	Lise	Memur	Büyüklerinden
KK.14	Deniz Gökçe	35	Üniversite	Denetçi	Büyüklerinden

Almus Yöresinde Ziyaret Fenomeni İle İlgili İnanç ve Uygulamalar

DOÇ. DR. HASAN COŞKUN • ÖĞR. FEYYAZ OĞLAKÇI
Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Milli Eğitim Bakanlığı

Giriş

Din, kutsalla olan bağlantıyı dindarlık ise dini yaşantıyı ifade etmektedir. Halk dindarlığı toplumların hayatlarında teknik gelişmelerden başlayarak doğumdan ölüm kadar her türlü etkinliklerde yer almaktadır. Gelenek, görenek, töre, adet, örf, teamül, anane ve moda gibi kavramlar halk dindarlığında önemli yere sahiptir¹.

Ziyaret fenomeni yaşadığımız köy, kasaba veya şehir tüm mekanlarda kendine yer bulmuş ve toplumlar yaşadıkları sosyo-kültürel çevrenin şartları ne olursa olsun kendi dini sosyal gerçekliklerine uygun kutsal mekanlar yeni kutsallıklar inşa etmişlerdir. Bu bazı yörelerde dallarına dilek çaputları bağlanan asırlık bir çınar ağacı, bazı yerlerde üst üste düzensiz şekilde zamanla birikmiş Anadolu'da "düşek" adı verilen taş yığını, kimi kasabalarda eski bir tekke ya da dergâh kalıntısı, bazı dağ başlarında sessiz sedasız, ıssız bir kaya kovuğu ya da halk arasında veli, evliya, eren, seyyid, zahit, derviş, şeyh, mürşit, pır, dede, baba, molla olarak bilinen tarihi şahsiyetlerin medfun buldukları yatır, türbe olarak tezahür edebilir².

Türk dünyasındaki türbe, adak ve ziyaret yerleri, Türk halk dindarlığı içerisinde, toplumun dini ve sosyal yaşantısı ve kültürü ile iç içe bütünleşmiş bulunmakta-

1 Sedat Veyis Örnek, *Türk Halk Bilimi*, Ankara 1977, s.123-129.

2 Hasan Coşkun, "Altınyayla Yöresinde Ziyaret Fenomeni ile İlgili İnanç ve Uygulamalar", *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/2 (2016), s.97.

Almus, Tokat

dır³. Anadolu’da “veli kültü” menşeli halk dindarlığının veya Türk halk Müslümanlığının da en önemli dayanaklarından olan türbe ve mezarlar Anadolu’nun birçok yöresinde yaygın olarak mevcuttur. Halk inançlarının doğumdan ölüme kadar hayatın tüm safhalarını kucakladığını söyleyebiliriz. Ziyaret fenomeni de halk inançlarının en önemli bölümlerinden birisidir diyebiliriz. Ziyaret fenomeni bulunduğu bölgede yaşayan toplumların inanç ve uygulamaları, sosyal, kültürel ve ahlaki değerlerine şekil vermektedir⁴.

1. Almus’un Tarihi ve Kültürü

Almus Osmanlı döneminde “eyalet-i Rum’da Gavurni-Kafirni seraskerliği” içinde kaldığı anlaşılmaktadır. Eyaleti Rum’daki 15. asır kalelerinden bahsedilirken Tozanlı Nahiyesinde bir kale kaydı bulunmaktadır⁵. Bu kalenin Akarçay (Meğelli)

3 Ünver Günay, “Türk Halk Dindarlığının Önemli Çekim Merkezleri Olarak Dini Ziyaret Yerleri”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 15 (2003), s. 27.

4 Hasan Coşkun, “Altunyayla Yöresinde Ziyaret Fenomeni ile İlgili İnanç ve Uygulamalar”, s. 121.

5 Tayyip Gökbilgin, “15 ve 16. Asırlarda Eyalet-i Rum”, *Vakıflar Dergisi*, sayı 6 (1965), s. 55.

Kasabası yaylasının üzerinde bulunan ve “Akıncı Kalesi” diye adlandırılan yer olması kuvvetle muhtemeldir.

Almus önemli tarihi yerleşim merkezlerindedir. Ormandibi merkez camiiinin çeşme yalağında bulunan mermer lahit, tipik bir Bizans eseridir. Almus merkezdeki “Mal Kayası” bir Pers tapınağıdır. Görümlü Kasabası’nda bulunan Kul Himmet türbesi, bulunduğu yere adını da veren Hubyar Türbesi de tarihi açıdan önem arz etmektedir⁶.

Almus; Türküleri, giyim tarzları, düğünleri, kına geceleri, düğün hazırlıkları, oyun havaları, halayları, cenaze törenleri, ağıtları, manileri, konuşma şiveleri, yemekleri, festivalleri, yazarları, halk ozanları ile bir kültür bölgesidir. Almus; Kul Himmet’i, Hamza Abdal’ı, Hubyar Sultan’ı, Pir sultan oğlu Pir Mehmet’i, Çilehane Baba’sı, Derviş Ali’si gibi birçok evliya ve erenlere kabir misafirligi yapmaktadır.

Almus Kültür dünyasını şekillerden en önemli unsurlardan birisi de halk ozanları, aşıklardır. Almus’un en meşhur halk ozanı Aşık Eşref Tombuloğlu’dur. “To-

⁶ Ahmet Kapusuz, *Tarihi, Sosyal ve Kültürel Yönleriyle Tokat İlçelerimiz ve Bölgemiz*, Ankara 1994, s. 80-81.

kat'tan mı geliyon yar sen Almus'lu musun" türküsü ile hem Almus'u hem de Almus kültürünü geniş kitlelere tanıtmıştır. Aşık Eşref'in binlerce şiiri, yüzlerce bestesi vardır. Merhum Aşık Selmani de Almus'un ve Almus kültürünün çok kıymetli bir parçasıdır. Alevi-Bektaşî geleneğinde yazdığı eserler halen dilden dile gönülden gönle dolaşmaktadır. Aşık Selmani birçok ödüller almıştır. Bunların dışında Kınıklı Aşık Hasan, Gevrekli Ozan Çağdaş, Filtiseli Aşık Sadık gibi birçok halk ozanı bulunmaktadır.

2. Almus'ta Ziyaret Yerleri

1. Abdal Ali Türbesi

Abdal Ali Türbesi Ormandibi köyünde bulunmaktadır. Türbenin üzerindeki mezar taşı yazısını okumak mümkün değildir. Abdal Ali'nin hayatı hakkında kesin bilgi yoktur. Halk arasında Yunus Emre dervişlerinden birisi olduğu düşünülmektedir⁷.

2. Çilehane Baba Türbesi

Çilehane baba türbesi Almus'un Çilehane köyünde bulunmaktadır. Çilehane köyünden insanlarla yaptığımız mülakatlarda köylülerin Çilehane baba türbesi ile alakalı çok fazla bir bilgilerinin olmadığına rastladık. Karaçay Türkü olan Çilehane köylüleri, köye gelmeden türbenin orada var olduğunu bilmektedirler. Ayrıca türbede günümüzde mezar kalmamış sadece bir kırık bir ağaç bulunmaktadır. Ama o ağaç bu kadar büyümeden önce orada mezarın olduğu bilinmektedir. Ağaç zamanla büyüyerek mezarı görünmez hale getirmiştir. Türbelere, mezarlara ağaç dikmek bizim kadim bir geleneğimizdir. Bu yüzden çilehane baba türbesine diki-len ağaç zamanla mezarın kaybolmasına vesile olmuştur⁸.

Çilehane baba türbesine Almus'ta önemseyen bir başka köy ise Serince köyüdür. Serince köyünde yaptığımız mülakatlarda ise şu verilere ulaştık; Çilehane köyünde yatan zat Hacı Bektaş Veli'den halifelik almış olan Zayıf Yusuf'tur. Zayıf Yusuf ve beraberindeki 15-20 kişilik heyet halifelik beratından sonra şu an Reşadiye'ye bağlı olan Gök Köyüne yerleşmişlerdir. Daha sonra 1860'lı yıllarda

⁷ Emin Ulu, *Alperenler Cenneti Tokat*, İstanbul 2004, s. 113.

⁸ K1, Kişisel Görüşme, 20 Temmuz 2019.

Derviş Ali
Türbesi

Osmanlı-Rus mübadelesinde Kafkaslardaki Çerkez ve Türk toplulukları Osmanlının değişik yerlerine iskân edilmiştir. Eskiden Gök köyü sınırlarında olan ve Zayıf Yusuf'ta çilehanesi olan yere yani bugünkü Çilehane köyüne Karaçay Türklerini yerleştirmişlerdir. Zayıf Yusuf'un akrabaları ve Karaçay Türkleri arasında çıkan anlaşmazlık sebebi ile de Zayıf Yusuf'un akrabaları ve beraberinde gelenlerin yakınları bugünkü Serince köyüne ve değişik yerlere göç etmişlerdir⁹.

Çilehane baba türbesi bugün çocuğu olmayan kişiler tarafından sıklıkla ziyaret edilmektedir. Çocuğu olmayanla türbe etrafında 3 veya 7 tur dönerek kurban keser namaz kılarlar. Türbede bulunan taşın üzerine sadaka olsun diye şeker ve bozuk para bırakırlar¹⁰.

9 K2, Kişisel Görüşme, 27 Temmuz 2019.

10 K5, Kişisel Görüşme, 20 Temmuz 2019.

3. Delikli Tekke Türbesi

Delikli Tekke Akarçay kasabasının yakınlarında bulunmaktadır. Halk arasında çocuğu olmayan kadınlar, bu kazanın yanında bir gece yatarlar. Oraya yiyecek bırakarak adaklar adarlar. Böylece çocuklarının olacağına inanmaktadırlar. Burada hiçbir mezar yoktur. İçi oyuk bir kaya parçasıdır. Burası sonradan tekke kimliğine bürünmüştür¹¹.

4. Derviş Ali Türbesi

Derviş Ali Türbesi Cihet köyü içerisinde bulunmaktadır. Köyün üst tarafındaki dedeler mahallesine yakın bir mevkide bulunmaktadır. Derviş Ali'nin kitabesi türbesinin içinde bulunmaktadır. Kitabe de Derviş Ali'ye verilen icazetname bulunmaktadır. Bu icazetname yaklaşık 10 sayfadan oluşmaktadır. İcazetnamenin verilmiş tarihi olarak kitabede; *“bu şecere Hicri 1170 (yaklaşık miladi 1757) Cemaziyel-Ahir ayını cuma günü yazılmıştır. Bu şecere (icazetname) yazımında hazır bulunanlar şahitler şunlardır...”* ifadeleri yer almaktadır. Kitabe hem günümüz Türkçesi hem de eski yazı ile tekke içinde bulunmaktadır. Derviş Ali Ehli Beyt soyundan gelmektedir. Ayrıca fakir fukara dostu Şeceresi türbenin içinde bulunmaktadır. İbadetlerini yapan bir zattır. Bu türbe yanında bir de dilek taşı bulunmaktadır. İnsanlar çeşitli dilek ve isteklerde bulunmaktadırlar. Derviş Ali Türbesinin hemen üzerinde bir de Derviş Veli Türbesi bulunmaktadır. Derviş Velinin mezar taşında ise 1210 tarihi yazmaktadır. Derviş Veli'nin kabri zamanla tahrip olmuş ve günümüzde yeni bir mezar yapılmıştır¹².

5. Er Musa Tekkesi

Er Musa Türbesi Eğri Dere Köyünde bulunmaktadır. Tekke ile alakalı kesin bir bilgi bulunmamaktadır. İnsanlar çeşitli hastalıklara ve dileklere şifa niyeti ile ziyaret etmektedirler.

¹¹ Emin Ulu, *Alperenler Cenneti Tokat*, s. 113.

¹² K7, Kişisel Görüşme, 04 Ağustos 2019.

6. Garip Kaygusuz Abdal Türbesi

Garip Kaygusuz Abdal Türbesi Çambulak köyünde bulunmamaktadır. Orada yatan kişi ve geçmişi ile alakalı kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Köyün içinde bulunan türbe çok bakımsız durumdadır. Evlerin arasında, yolun kenarında ismi ile müsemma garip şekilde bulunmaktadır.

7. Gösün Ana Türbesi

Gösün Ana Türbesi Gevrek köyü sınırları içindedir. Gevrek köyünün yayla mevkiine yakın bir yerde bulunmaktadır. Almus merkez ve Almus barajını tepeden bakan bir konumda bulunmaktadır. İnsanlar buraya yağmur duası için gelmektedirler. Gösün Ana türbesine “Yağmur Tekkesi” de denilmektedir. Türbe çobanlar ve defineciler tarafından tahrip edilmiş olsa da köy halkı onarmıştır. Mezar taşında “*Hacı Bektaş Veli ocağına bağlı Gösün Ana yağmur tekkesi doğum ve ölümünden bin asır geçmiştir*” şeklinde yazmaktadır. Ayrıca Gevrek köyünde; Ali Dede Türbesi, Hafız Dede Türbesi, Ağca Dede Türbesi, Çöreğibüyük Türbesi, Hazer Tellik Türbesi, Ağma Şart Türbesi, Topuzlu Türbesi, Sııklı Türbeleri de bulunmaktadır¹³.

8. Hahı Baba Türbesi

Hahı Baba Türbesi Akarçay kasabasının Kelkit mevkiinde bulunmaktadır. Horsa erenlerinden olduğu söylenmektedir. Çift sürece öküzü olmadığı halde tarlalarını geyiklere sürdürdüğü söylenmektedir. Hastalıklara şifa bulmak maksadı ile ziyaret edilmektedir¹⁴.

9. Hamza Abdal Türbesi

Hamza Abdal Türbesi Armutalan köyünde bulunmaktadır. Rivayete göre; Hamza Abdal Armutalan köyünün eski büyüklerinden biridir. Koca Sümbül ve İmam Gazi gibi Gümenek savaşında gazi olmuşlar. Yaralı halde yollara düşmüşler ve şimdi baraj altında kalan yere geldiğinde ruhunu teslim etmiş ve oraya da gömül-

13 K9, Kişisel Görüşme, 28 Temmuz 2019.

14 Emin Ulu, *Alperenler Cenneti Tokat*, s.114.

müştür. Halk Hamza Abdal Türbesini baraj yapımından dolayı yüksekçe bir yere taşımak istemiş fakat çeşitli olaylarla karşılaşmışlardır.¹⁵ Bugün Almus barajının kenarında bulunan Hamza Abdal Türbesine özellikle de evlenmek isteyen gençler gelmektedir. Türbenin yanında bulunan ağaca isimlerinin yazdığı tahta, bez ve kağıtları asmaktadırlar.

10. Hubyar Sultan Türbesi

Hubyar Ocağı, Anadolu'da bulunan Alevi Ocakları içerisinde bulunan 12 büyük ocaktan birisidir. Hubyâr Sultan Almus'un Hubyâr köyünde türbesi bulunmaktadır. Hubyâr Sultan; Bugünkü Kazakistan'ın Türkistan bölgesinden Oğuz-Beydili boyu oymakları ile Anadolu'ya geçerek; Tokat'ın Almus yöresinde Gürgen Çukuru denilen ormanlık bir semte yerleşen Hoca Ahmet Yesevi halifelerindedir¹⁶.

Hubyar Köyü'nde tarihsel olarak Beydili Sıraç topluluklarına ve Hubyar Dede Ocağı'na damgasını vuran Hubyar adında iki zat vardır. I. Hubyar Sultan 13.yüzyılda, II. Hubyar Abdal 16.yüzyılda yaşamıştır. Bu iki Hubyar'ın yaşam öyküsü, rivayetleri, menkıbeleri, kerametleri, ozanların deyişleri birbirine karışmıştır. I. Hubyar Sultan'ın yerleştiği ve mezarının da burada olduğuna inanılan Ormanlık yöresi kutsal kabul edilmektedir. Kendi adıyla anılan bugünkü Hubyar Köyü'nü kuran II. Hubyar Abdal ise Horasan'dan gelen Hubyar Sultan'ın torunlarından-
dır¹⁷.

Hubyar Sultan, Ahmet Yesevi ekolü mensubu Horasan Alp-Erenlerinden olup, Türkmen Alevi Dede Ocağı kurucusudur. Hubyar Sultan'ın yaşam öyküsü daha çok menkıbeye dayanmaktadır. Yazılı kaynak olarak halen Hubyar Ocağı postnişin Şeyhi olan Mustafa Temel'de bulunan şeceresi ve soyundan gelen Hubyar Abdal/Derviş ve evlatlarına ait Osmanlı dönemi belgeleri vardır¹⁸.

Ahmet (Hubyar Sultan) küçük yaşta Ahmet Yesevi'nin dergahında eğitilir ve onun halifeleri arasında yer alır. Bir gün Hak-Muhammed-Ali Meydanı'nda Ah-

15 Emin Ulu, *Alperenler Cenneti Tokat*, s.114.

16 Hasan Coşkun, *Anadolu Aleviliği'nde Dedelik Kurumu Tokat Yöresi Örneği*, Ankara 2019, s. 68-69.

17 Ali Kenanoğlu, İsmail Onarlı, "Hubyâr Sultan Ocağı ve Beydili Sıraç Toplulukları", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaşî Veli Araştırma Dergisi*, sayı 23 (2002), s. 3.

18 Hasan Coşkun, "Anadolu Alevi-Bektaşî Toplumunun İnanç ve Değerlerinde Ahmet Yesevi İzleri (Hubyâr Sultan Ocağı Örneği)" II. *Uluslararası Hoca Ahmed Yesevi Sempozyumu Bildirileri (2018a)*, s. 119-132; aynı yazar, "Tokat'ın Manevî Mimarlarından Hubyâr Sultan" *Uluslararası Geçmişten Günümüze Tokat'ta İlmî ve Kültürel Hayat Sempozyumu Bildirileri (2018)*, s. 28-44.

met Yesevi cem yürütürken öğrencisi Ahmet dara durur, sitemden geçer, aklanır, pür-ü pak olur. Bunun üzerine Ahmet Yesevi talebesi Ahmet'e bundan böyle senin adın "**Hubyar**" olsun der: Ve Cemevi ocağında yanmakta olan "Çam Köseği"ni "Tügünük" deliğinden göğe doğru fırlatarak; bu köseğinin düştüğü Rum diyarındaki "Balhşih" yöre senin yurdun, git orayı irşat et ve "Sultan" lığını kur der. Hubyar (Ahmet)'de hazırlıklarını yaparak, Hocasının hayır duasını alır, elini öperek; Rum (Anadolu)'ya doğru yola koyulur. Bugünkü İran-Irak-Suriye güzergahıyla Fırat-Dicle havzasında kona göçe Kemah-Sivas üzerinden mücadeleler sonucu yöreye gelir. Köseği; Tozanlının başında Tekeli yaylası altında eski ismi Balışih (Balhşih), şimdiki ismi Hubyar köyü denen yere düşer. Bu ulu ucu yanık çam köseği, Hubyar Sultan gelip niyaz ettikten sonra yeşerir ağacı olur dal budak salar. Buranın adını Hubyar Sultan'a mihmandarı olan Hızır Sersem'in ismini koyarlar. "Sersem" ve "Kul" gibi bazı lakaplar Alevi terminolojisinde Allah'a yakın Abdal anlamında kullanılmaktadır. Burada kullanılış anlamı olarak Hızır Aleyhisselam'ı da çağrıştırmaktadır¹⁹.

11. İmam Gazi Türbesi

İmam Gazi Türbesi Bakımlı Köyünde bulunan Mamu dağının zirvesine yakın yerde bulunmaktadır. İmam Gazi'ye Serince köylüleri her yıl şenlikler düzenlemektedirler. İmam Gazi'nin Melik Gazi'nin komutanlarından olduğu da rivayet edilir. Savaşırken bu tepede şehit düştüğü ve oraya defnedildiği söylenmektedir.

12. Kenter Mustafa Türbesi

Kenter Mustafa Türbesi Kınık Köyünün merkezinde bulunmaktadır. Kınık köyü kurulunca insanlar Alevî hizmetleri için ocakzâde olan birini getirmek istemişler. Hubyar köyünden ocakzâde olan Kenter Mustafa'yı köye davet ederek getirmişlerdir. Kenter Dede Kınık köyünde evlenmiş, iki kızı ve bir oğlu olmuş. Oğlu çocuk yaşta vefat etmiştir. Kızlarını Hubyar dan ocakzâde birisi ile evlendirmiş ve kızlarının soyundan köyde kalanlar bulunmaktadır.²⁰

19 Ali Kenanoğlu, İsmail Onarlı, "Hubyâr Sultan Ocağı ve Beydili Sıraç Toplulukları", s. 5.

20 K3, Kişisel Görüşme, 27 Temmuz 2019.

Kul Himmet
Türbesi

rında vefat ettiğini belirtmektedir.²² Kul Himmet'in Türbesi yıllardır ziyaretgâh olarak kullanılan ardıç ağaçlarının arasında tespit edilerek 1966 yılında yaptırılmıştır.²³

Torunları halen aynı köyde yaşamakta ve Kul Himmetliler diye anılmaktadır. Şâhinli aşireti Kul Himmet'in ocağıdır. Bir şiirinde, "Dedem Hıdır Abdal pîrim Ocağı" diyerek soyunun Kemaliye'nin Ocak köyündeki Hıdır Abdal Tekkesi'ne bağlı olduğunu ima etmiştir.²⁴ 16. yüzyıl ile 17. yüzyılın ilk yarısında Osmanlılarla İran Safevîleri arasındaki siyasî gerginlik esnasında Pîr Sultan Abdal, Kul

13. Kul Habib Türbesi

Kul Habib Türbesi Görümlü köyünde bulunmaktadır. Kul Himmet ile aynı dönemde yaşadığı ve köye yerleştiği konusunda bilgiler bulunmaktadır.²¹

14. Kul Himmet Türbesi

Kul Himmet Almus'un Görümlü (Varzıl) kasabasında türbesi bulunmaktadır. Fuat Köprülü, Kul Himmet'in doğumu ve ölümü ile alakalı bir bilgi olmadığını belirtmektedir. Cahit Öztelli 1650 ile 1700 yılları arasında yaşadığını belirtmektedir. Kul Himmet'in 1660 yıllarında yazılan "Menâkıb-ı Evliyâ" da şiirleri mevcuttur. İrfan Çoban ise Görümlü (Varzıl) Kasabasından edindiği bilgiler ışığında Kul Himmet'in 1550 yıllarında doğup 1620 yıllarında vefat ettiğini belirtmektedir.²²

21 Emin Ulu, *Alperenler Cenneti Tokat*, s.118.

22 İrfan Çoban, *Kul Himmet*, Tokat 2000.

23 Emin Ulu, *100. Yılda Almus*, İstanbul 1987, s. 341.

24 İbrahim Aslanoğlu, *Kul Himmet: Yaşamı, Kişiliği ve Şiirleri*, İstanbul 1997, s. 3, 119.

İbrâhim ve Kul Hüseyin gibi Kul Himmet de Alevî topluluğunu Osmanlı Devleti karşısında yer almaya teşvik eden şiirler yazmıştır.²⁵ Pir Sultan gibi Safevî şahlarına bağlılığını ve özlemini dile getiren Kul Himmet, Safevî şahlarından Şah Abbas ve Şah Tahmasb dönemlerinde yaşadığını ve bu kişilere bağlılığını şiirlerine taşımıştır.²⁶ Hayatta iken Alevî-Bektaşî çevrelerinde büyük şöhret kazanan Kul Himmet'in şiirleri halk tarafından çok sevilmiş ve birçok cönkte yer almıştır. Nefesler, destanlar, Kerbelâ şehidleri için ağıtlar ve taşlamalar söyleyen Kul Himmet'in şiirlerinde İslâm tarihi, evliya menkıbeleri, Hz. Ali ve on iki imam sevgisiyle bilhassa Alevî-Bektaşî inancı doğrultusunda dinî-tasavvufî duyarlılığın bulunması onun kuvvetli bir tarikat terbiyesi aldığını ortaya koymaktadır²⁷.

Kul Himmet Türbesini insanlar özellikle yaz aylarında çokça ziyaret etmektedirler. Yazları Varzıl köyünde Kul Himmet adına anma etkinlikleri düzenlenmektedir. İnsanlar Kul Himmet adına kurbanlar kesmekte, deyişler söylemekte, dualar etmektedirler. Kul Himmet Almus ve çevresinde en etkin ve faal ocaklardan biridir. Almus'un kültürüne inancına yaşam tarzına çok etki etmiş önemli bir şahsiyettir. Görümlü (Varzıl) de "şahin" soyadında olanlar dede sülalesi olarak bilinmektedir. Bazı dedeler Tokat merkezde bazıları İstanbul da yaşamaktadırlar. Birçoğu da köyde yaşamaktadır. Köyde yaşayanlardan bazılarını; Şahin Dede, Tombul Dede, Ahmet Dede olarak sayabiliriz.

15. Mehrap Tekkesi

Mehrap Tekkesi Akarçay kasabasında bulunmaktadır. Bu türbede adaklar adanır, kurbanlar kesilir, askere gidecek gençler bu türbeden yolcu edilir²⁸.

16. Peyik Türbesi

Peyik Türbesi Alan ve Cihet köyleri sınırları içinde yer almaktadır. Köylüler tarafından yağmur duası için ziyaret edilen bir türbedir²⁹.

25 Nureddin Albayrak, "Kul Himmet", *Türkiye Diyanet Vakfı Dergisi*, sayı 26 (2002), s. 352.

26 Cenksu Üçer, *Tokat Yöresinde Geleneksel Alevilik*, Ankara 2015, s. 198.

27 Nureddin Albayrak, "Kul Himmet", s.352.

28 Emin Ulu, *Alperenler Cenneti Tokat*, s.121.

29 Emin Ulu, *Alperenler Cenneti Tokat*, s.121

17. Pir Hasan Türbesi

Pir Hasan Türbesi Akarçay Kasabasında bulunmaktadır. Pir Hasan'ın Pir Mehmet ve Pir Ali isminde iki kardeşi daha vardır. Bunların Pir Sultan Abdal'ın çocukları olduğu söylenmektedir. Pir Mehmet'in Türbesi Çambulak Köyünde bulunmaktadır³⁰.

18. Pir Mehmet Türbesi

Pir Mehmet Türbesi Çambulak Köyünde bulunmaktadır. Pir Mehmet'in Pir sultan Abdal'ın Oğlu olduğu düşünülmektedir. Pir Mehmet atı ile gider iken şu anda türbesinin bulunduğu yerde vefat etmiş ve oraya türbesi yapılmıştır. Pir Mehmet Türbesi'nde Kurbanlar kesilmekte, adaklar adanmakta ve çeşitli hastalara ve sorunlara şifa bulmak için ziyaret edilmektedir³¹.

19. Mal Kayası

Almus merkez Gaziosmanpaşa meslek yüksek okulunun altında bulunmaktadır. Baraj suları yükselince barajın altında kalmaktadır. Baraj suları çekilince açığa çıkmaktadır. Doğu yakasında 5-6 basamaktan meydana gelen bir merdiven vardır. Son yıllardaki kazılarda yer altı geçidi bulunmuştur. Mal Kayasının Ateşpe-restlere yani Pers dönemine ait bir tapınak olduğu düşünülmektedir.

Sonuç

Ülkemizin çeşitli yerlerinde ziyaret fenomeni ile ilgili alan çalışmaları yapılmaktadır. Biz de Tokat'ın Almus ilçesindeki ziyaret yerlerini tespit etmeye çalıştık. Almus'ta yaptığımız bu çalışmada ziyaret inancının canlı bir şekilde devam ettiği tespit edilmiştir. Almus ilçesinde bulunan ziyaret yerlerinin genel çoğunluğu türbe niteliğinde bulunan mezarlardır. Bu türbelere insanlar çeşitli kutsiyetler yüklemişlerdir. Birçok sorunları bu türbedeki zatların engellediğine ve çözdüğüne inanılmaktadır. Her bir türbe bulunduğu köydeki insanların kutsal ile bir bağlantı kurmasına, kutsal ile olan ilişkisini canlı tutmasına yardımcı olmaktadır.

30 Emin Ulu, *Alperenler Cenneti Tokat*, s.121

31 K4, Kişisel Görüşme, 03 Ağustos 2019.

Bu türbelerin ziyaret edilmesi; bir hastalığa derman aramak, yağmur yağması için meftun kişiyi aracı kılmak, çocuğu olmayanlar, bir sebepten dolayı adak adanması ve o adağı türbede kesilmesi ve çeşitli dini anlam arayışları ve kaygıları gibi nedenlerden dolayı ziyaret edilmektedir.

Mal Kayası taş kültürüne bağlı ziyaret yeri özelliği taşımaktadır. En yoğun olarak ziyaret edilen yerlerin Hubyar Sultan ve Kul Himmet türbelerinin olduğu tespit edilmiştir. Almus ilçesi ve çevresinde Kul Himmet, Hamza Abdal, Hubyar Sultan, Pir Mehmet, Çilehane Baba, Derviş Ali gibi birçok evliya kültürüne bağlı ziyaret bulunmaktadır. Çoğunlukla her köyün veya birkaç köyün bir türbesi bulunduğu tespit edilmiştir. Bazı ziyaret yerlerinin çeşitli istekler için kullanıldığı tespit edilmiştir.

Kaynak Kişiler

Ek: Kaynak Kişiler Tablosu

Kişiler	Yaş	Cinsiyet	Meslek	Görüşme Tarihi	Yerleşim
K1	78	Erkek	Çiftçi/Emekli	20 Temmuz 2019	Çilehane Köyü
K2	65	Erkek	Çiftçi/Emekli	27 Temmuz 2019	Serince Köyü
K3	65	Kadın	Ev Hanımı	27 Temmuz 2019	Kınık Köyü
K4	59	Erkek	Çiftçi/Emekli	03 Ağustos 2019	Çambulak Köyü
K5	65	Kadın	Ev Hanımı	20 Temmuz 2019	Çilehane Köyü
K6	51	Erkek	Köy Muhtarı	21 Temmuz 2019	Üçgöl Köyü
K7	65	Erkek	Çiftçi/Emekli	04 Ağustos 2019	Cihet Köyü
K8	65	Erkek	Çiftçi/Emekli	03 Ağustos 2019	Çambulak Köyü
K9	80	Erkek	Çiftçi/Emekli	28 Temmuz 2019	Gevrek Köyü

Tokat'ın Kütahya Seramiklerinin İhracatı Konusunda Stratejik Önemi

ALTAN A. MARÇELLİ • PROF. DR. SELÇUK EREZ • KAYKAN KALFAZADE
Işık Üniversitesi Bilgi Üniversitesi

Bu çalışmada 18. yüzyılda Tokat'ın Kütahya seramiklerinin ihracatına etkisi, bu üretim zamanındaki ekonomik durum, gümrük olgusu, ticaret ağları, yerel ve uluslararası talebin belirlenmesi, ulaşım, nüfus hareketleri açılarından çok-diplinli bir yaklaşımla irdelenmiştir.

Kütahya seramik üretimi kalitesini kentin bulunduğu coğrafyada mevcut olan beyaz hamur imalatında kullanılabilecek toprağın varlığına borçludur. Bu toprak daha ince cidarlı ürünlerin sır altı boya tekniği ile üretimini kabil kılar. Halk çömlekçiliğine kıyasla daha gelişmiş olan yüksek kaliteli bu üretim sonucunda Kütahya seramikleri yurt dışında rağbet görmüştür. Rağbetin nedeni Kütahya seramiklerinin porseleni andıran bir kalite ve görünüme sahip olmasıdır.

Son 50 yılda yurt dışında ve içinde gerçekleştirilen müzayede satışları karşılaştırıldığında 18. yüzyıl Kütahya seramiklerinin çoğunlukla Batı ülkelerinde satışa çıkarıldığı gözlenmiştir. Batı'da satışa arz edilen çok sayıda Kütahya seramiğinin kalitesi ülkemizde satışa çıkarılan sayıca az Kütahya seramiğinin kalitesiyle kıyas kabul etmeyecek derecede üstündür. Londra ve Amsterdam limanlarındaki gemi batıklarında yapılan arkeolojik kazılarda bulunan kahve fincanları ve tabakları 18. yüzyılda Kütahya mamullerinin dünyadaki tanınmışlığına işaret eder¹.

1715'te tüccar Paul Lucas'ın Kırım'dan Fransa'ya gönderdiği Kütahya çömlekle-

¹ Yolanda Crowe, "Kütahya patterns: out of the blue?", *Transactions of the Oriental Ceramic Society*, vol. 71, 2006-2007, s. 2.

Taşhan'dan
Tokat Kalesi
(Hasan Erdem
Arşivi)

rinin envanterinde bir düzine kahve fincanı ve tabağı, bir tas, iki gülabdan, iki rıhlık ve iki hokka takımı yer almaktaydı². 1753'te Fransa'nın Kırım Konsolosu olan Claude Charles de Peyssonnel ise her yıl Kırım'da alıp satılan mallar içerisinde, aralarında çömlekler, boy boy vazolar, şerbet ve kahve fincanları, ve benzerlerinin bulunduğunu yaklaşık iki yüz adet çeşitli Kütahya çinisini sıralamıştır³."

Kütahya seramik üretimini Tokat şehrinden bağımsız bir olgu olarak ele almak hatalıdır. Kütahya seramik üretiminin en önemli ihraç yollarından biri Tokat üzerinden Samsun ve Sinop⁴ limanlarına uzanan, oradan da Kırım üzerinden Doğu ve Batı Avrupa'ya giden yoldu. Tokat, uzun bir dönem boyunca Kütahya seramiklerinin pazarlanması ve ihracatı konularında belirleyici bir şehir olmuştur. Şehrin çeşitli etnik gruplardan oluşan nüfusu yüzyıllar boyunca olduğu gibi 18. yüzyılda da ahenk içinde kentin uluslararası bir imalat ve ticaret noktası olmasına katkıda bulunmuşlardır. Bunun yanında büyük çoğunluğu Ermeni olan Kütahya seramik imalatçılarının imparatorluğun Doğu vilayetlerinde yaşayan soydaşlarına gönderdikleri ürünler de Kırım'a doğru yol alan seramiklerle birlikte Tokat Kara Gümrüğü'nden geçirdi. Tokat'ta Kara Gümrüğü 1706 yılında kurulmuştu⁵.

Kervanların, resmen saptanan güzergahları izlemek zorunda olmaları eninde sonunda gümrük merkezinden geçmeleri demektir. Yüklerini bu merkezler dışındaki yerlere götürüp indirmeleri yasaktı⁶. Bu bağlamda Tokat kenti vazgeçilemez bir geçiş noktasıydı. Mutlu Özgen "Tokat'ın Ticaret Mekanları" başlıklı önemli makalesinde Tokat'ın önde gelen bir ticaret ve gümrük merkezi olduğunu çok sayıda alıntıya dayanarak belirtir⁷. Lane'e göre 1700'lü yıllarda ve sonrasında Tokat gümrüğünde Kütahya fincanları gümrüklenecek ürün listesinde yer almaktaydı⁸.

2011 yılında Tokat'ta Haç Dağında (Koşakavak) gerçekleştirdiğimiz yüzey taramasında rastladığımız Kütahya, Çin, Japon, Hint ve İran seramik parçaları bize bu bölgenin büyük bir ihtimalle Tokat Kara Gümrüğü'nü içerisinde barındırdığı-

2 Henri Omont, *Missions archéologiques française en Orient aux XVIIe et XVIIIe siècles*, Imprimerie Nationale, Paris, vol.1, 1902, ss. 358-59.

3 John Carswell, "Kütahya Seramikleri", *Sadberk Hanım Müzesi Türk Çini ve Seramikleri*, İstanbul 1991, s.53.

4 <http://bluenetworks.weebly.com/armenian-merchant-network.html> (Erişim tarihi 02.03.2023).

5 Selçuk Erez-Altan Marçelli, *Tokat Seramikleri Ceramics of Tokat*, Tokat 2013, s. 55.

6 Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, 1300- 1600*, C. 1, İstanbul 2001, s. 245.

7 Mutlu Özgen, "Tokat Kenti'nin Ticaret Mekanları 19.20. Yüzyılda Meydan Semtinde Ticari Yaşam", *Vakıflar Dergisi*, Sayı 31 (2008), s. 143-203.

8 Yolanda Crowe, "Kütahya and caravans", file:///Users/imac/Downloads/Kutahya_and_caravans.pdf, 2007, s. 2, (Erişim tarihi: 05.03.2023); Hülya Bilgi-Şebnem Akalın, *Delights of Kütahya*, İstanbul 1997, s. 15. A. Lane, *Later Islamic Pottery Persia, Syria, Egypt, Turkey*, 1957, s. 63 için bkz. Yolanda Crowe, *Kutahya and Caravans...*

nı göstermekteydi⁹.

Bizler Tokat 18. yüzyıl boyunca merkezi İsfahan'ın karşı yakasında yer alan Yeni Culfa Ermenilerinin oluşturdukları Çin, Hindistan, İran, Osmanlı, Rusya ve en batıda Hollanda, hatta Meksika'ya kadar uzanan geniş bir ticaret ağının önemli bir durağı olduğuna inanmaktayız. Bu şehirdeki ve diğer Osmanlı şehirlerindeki Ermeni nüfusun adı geçen ülkelerdeki ırkdaşları ile sürekli ve yakın ilişkileri mevcuttu. Bu ilişkiler özellikle Osmanlı ithalatı ve ihracatı için gerekli olan bilgi akışı, bilgi alışverişi, nakliye düzenlemeleri, imalat öncesi ürün niteliklerinin tayini, imalat kalite kontrolü ve ödemeler gibi konularda doğru ve etkin kararların alınmasında yararlı oluyordu¹⁰. Bu organizasyonun belkemiğini Yeni Culfa'daki ticaret okulundan mezun olup dünyanın birçok yerine gönderilen ve görevlendirilen Ermeniler oluşturuyordu¹¹.

Kütahya'daki seramik üretiminde sözü geçen ticaret ağının rolü çok önemliydi. Bu ağdan kaynaklanan siparişlerin miktarı, çeşidi, formu, estetik süslemesi ve kalitesi sevk edildikleri yabancı ülkelerde bu konuda görevli kişiler tarafından ağın Kütahya ayağına bildirilmekteydi¹².

Yolanda Crowe'a göre, seramik pazarı konusunda bilgi sahibi olan Avrupa'daki Ermeni cemaatlerinin mensupları, Kütahya atölyelerine kahve fincanı ve kahve tabakları formları konusunda, bu kıtada geçerli olan tercihleri aktarmışlardı¹³. 16. yüzyıldan başlamak üzere Osmanlı ve Batı dünyasında yaygınlaşan kahve tüketimi Kütahya'da 18. yüzyıldan itibaren çok sayıda kahve fincanı ve tabağı, kendinden zarflı kahve fincanı ve kahve tüketim kültürü ile ilişkili diğer seramiklerin üretilmesine yol açmıştır.

17. yüzyıl sonlarında (1683/84), Kırım'daki hanlarda kalan toptancı Acemli Ermeniler, Anadolu yakası (muhtemel Sinop ve Kastamonu), Tokat yakası ve Acem ülkesinden getirdikleri bezleri Kırım'da pazarlamaktaydılar¹⁴. O dönemde tüm dünyanın sınai üretiminin en önemli kalemi dokumaydı. Kırım'a Anadolu'dan

9 Selçuk Erez- Altan Marçelli, *a.g.e.*, s. 55.

10 Alberto Baena Zapatero, Xabier Lamikiz: "Presencia de una diáspora global: comerciantes armenios y comercio intercultural en Manila, c. 1660-1800", *Revista de Indias*, LXXIV/262 (2014), ss. 693-722.

11 <https://hyetert.org/2016/07/13/gercek-91->, (Erişim tarihi: 06.03.2023).

12 Yolanda Crowe, "Kütahya and caravans", file:///Users/imac/Downloads/Kutahya_and_caravans.pdf, 2007.

13 Yolanda Crowe, "Kütahya patterns...", 2006-2007, s. 5.

14 Necmettin Aygün, "Güney Karadeniz Yerleşimleri ile Kırım ve Çevre Yerleşimler Arasındaki İktisadi İlişkiler (1683-1802)", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 11/61 (2018), s. 221-240.

çok yüklü miktarda işlenmiş bez gönderilmekteydi. Kırım ticaretinin Anadolu'daki bağlantı noktalarından biri Tokat şehriydi¹⁵. Culfa tacirlerinin Avrupa'ya ihracat yapmak için tercih etikleri Rus ticaret yollarının Kütahya mamullerinin Batı'daki yeni pazarlara Tokat üzerinden ulaşmasında rol oynadığını düşünmekteyiz.

17. yüzyıldan 1740'lara kadar Yeni Culfa'nın tüccarları Doğu-Batı ticaretinde -özellikle Hindistan, İran ve Avrupa arasında ipek, tekstil, değerli taşlar ve diğer ürünlerin ticaretinde- önemli bir rol oynadılar. Ticaret ve iletişim ağları İran'dan Hindistan'a, Güneydoğu Asya'ya, Manila, Kanton ve Tibet'e ve Orta Doğu, Anadolu ve Akdeniz'in Avrupa limanlarına, Rusya, İsveç, Hollanda ve İngiltere'ye hatta Meksika'ya kadar uzanıyordu. Yeni Culfa'daki idari, ekonomik ve entelektüel ve kültürel merkeze ek olarak ayrıca çok sayıda ticari şubeye veya koloniye sahipti¹⁶.

Tüccarların ve Ermeni din adamlarının bu ağın merkezi ile çevre odakları arasındaki düzenli yazışmaları, sadece mevcut piyasa durumu ve yerinde siyasi durum hakkında bilgi vermekle kalmayıp, aynı zamanda diğer tüccarlar ve ağın her odağının en üst düzey yöneticisi olan commendalar hakkında da bilgi aktarmaktaydı¹⁷.

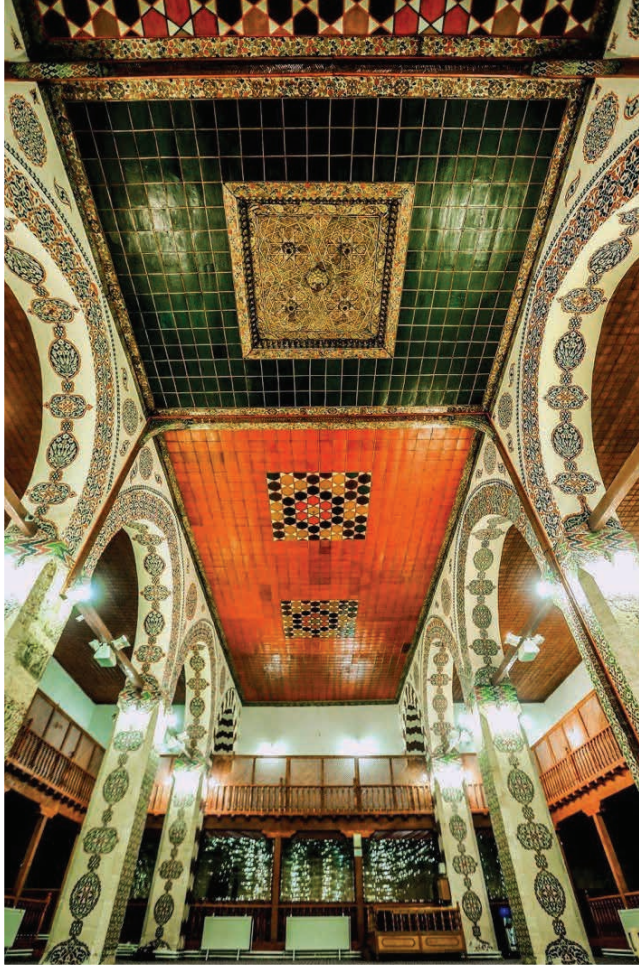
Bahis konusu Ermeni ticaret ağının en önemli ayağı olan Yeni Culfa 1745 yılında İran'a o sıralarda hakim olmuş olan Afşar Hanedanı'ndan Nadir Han tarafından ekonomik ve politik baskılara uğratıldı: Yüksek vergiler, Ermeni cemaatının önde gelenlerinin Isfahan Büyük Meydanı'nda yakılarak öldürülmesi, yağmalamalar sonucunda Ermeniler bölgeyi terk etmeye başladılar. 1747'de Nadir Şah'ın iç çatışmalarda öldürülmesinden sonra durumun daha da vahimleşmesi sonunda Ermenilerin varlıklı kesiminin tamamı şehri terk etti. 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Yeni Culfa'nın artık Ermeni Ticaret Ağını yürütecek gücü kalmadığından bahis konusu ağ hızlı bir şekilde çözüldü.

Çok merkezli ve yabancılarla ortaklık kurmaya elverişli bir ticaret ağı oluşturmuş olan Yahudilerin aksine Ermeniler kapalı ve tek merkezli bir ticaret ağı oluştur-

15 Necmettin Aygün, *a.g.m.*, s. 221-240.

16 Bkz. Tamara Ganjalyan, <http://ieg-ego.eu/en/threads/european-networks/economic-networks/tamara-ganjalyan-armenian-trade-networks>, (Erişim tarihi: 01.02.2023).

17 Sebouh Aslanian, *From the Indian Ocean to the Mediterranean The Global Trade Networks of Armenian Merchants from New Julfa*, University of California Press, 2011, ss. 86-120, 178-181; Aynı yazar, "The Salt in a Merchant's Letter: The Culture of Julfan Correspondence in the Indian Ocean and the Mediterranean", *Journal of World History*, 19/2 (2008), s. 127-188.

muşlardı. Bu ağda, yabancılarla teması ancak düzenin en tepesinde yer alan ve “comenda” olarak adlandırılan kişiler sağlayabiliyordu¹⁸. Bu ağın Yeni Culfa’da yaşayan “comenda”ları bölgedeki çalkantıların neticesinde ekonomik etkinliklerini yitirdiklerinde ağın çoktüğünü, işlevselliğini kaybettiğini anlamaktayız. 18.yüzyılın ikinci yarısında Kütahya seramiklerinin imalatında önemli bir kalite düşüklüğü görülür¹⁹. Kanımızca bu durum yukarıda bahsi geçen ağın çöküşünün sonucudur.

Ayrıca 1774 tarihinde Küçük Kaynarca Antlaşması sonucunda Kırım’ın yitilmesi Tokat üzerinden Karadeniz üstünden Avrupa’ya yapılan ticareti büyük çapta kısıtlamıştır. 18. yüzyıl sonlarında Osmanlı yönetim kademesinde tezkireci, baş muhasip vb. görevlerde bulunan ve 1768-1774

Osmanlı Rus Savaşını izleyen barış görüşmelerinde bulunan heyette yer alan²⁰ Süleyman Penah Efendi bu anlaşma sonucunda Kırım’ın kaybının Kütahya Seramik üretimi üstünde olumsuz etkisini iyi kavrayanlardan biriydi. Bu nedenle Kütahya’da seramik üretimini korumayı içeren bir sanayileşme politikasını imparatorlukta savunmuş, Kütahya ürünlerinin iç tüketimini artırmak için padişahın

18 Olivier Raveux, “Entre réseau communautaire intercontinental et intégration locale : la colonie marseillaise des marchands arméniens de la Nouvelle-Djoulfa (Ispahan), 1669-1695”, *Revue d’histoire moderne & contemporaine*, 59/1 (2012), s. 83-102.

19 John Carswell, *a.g.e.*, s. 54.

20 Yılmaz Kurt, “Süleyman Penah Efendi ve 1770 Mora İhtilali”, *Sonsöz Gazetesi*, 19 Eylül 2019.

ferman buyurmasını istemiştir²¹. Kırım'ın kaybı Tokat üzerinden yapılan seramik ihracatını önemli boyutta etkilediğinden Süleyman Penah Efendi bu teşebbüste bulunmuş olmalıdır. Bu teşebbüs Kütahya'nın Tokat üzerinden gerçekleşen seramik ihracatının boyut ve önemi hakkında yeterli bir fikir verir.

Tokat ile Kütahya seramik üretimi arasındaki ilişki söz konusu olduğunda bazı seramiklerin arkasında yer alan bir ibare ile ilgili tartışmalar gündeme gelir. 1923 yılında, Sévres Müzesi'nde 18. yüzyıl Kütahya imalatı kiremit, mavi, sarı ve patlıcan renkli bir seramiğin arkasında yazılı olan "Sivaz" ibaresi, bu parçanın Gaston Migeon ve Armenag Bey Sakızyan tarafından Sivas'ta üretilmiş olduğu şeklinde yorumlanmıştır²². Bu yorumda Sivas kelimesinin son harfinin Ermenilerin telaffuz ettiği şekilde 's' ile değil 'z' ile yazıldığı vurgulanmıştır.

18. yüzyıl Kütahya imalatı seramiklerin bir bölümünün altında görülen bu ibare 2006 yılına kadar konuyla ilgili yayınlanmış yerli ve yabancı birçok yayında "Sivaz" olarak okunmuş ve/veya yorumlanmıştır. Konunun en önemli üç uzmanından birisi olan K. Otto-Dorn Tokat şehri sınırları içerisinde Kütahya tarzı işlerin varlığını işaret etmiş, diğer uzman John Carswell bu ibarenin Sivas'ta Kütahya tarzı bir imalatın varlığını işaret edebileceğini belirtmiş²³, üçüncü uzman Jean Soustiel de Carswell'in hipotezinin incelenmeye layık olduğunu söylemiştir²⁴.

Kürkman hem Türkçe yayımlanan hem de İngilizceye çevrilmiş olan eserinde Kütahya seramikleri ile Sivas şehri (vilayeti) arasında herhangi bir ilişki kurmanın mümkün olmadığını iddia etmektedir²⁵. Her iki dildeki eserde de Kürkman "Sivaz" ibaresinin esasında "Ayvaz" olarak okunması gerektiğini ileri sürmüştür. Eserin İngilizce çevirisinde "Ayvaz" ibaresinin bir kişi adı veya daha büyük bir ihtimalle bir seramik atölyesinin adı olduğunu iddia edilmektedir. Buna karşılık Kürkman aynı eserin Türkçesinde "Ayvaz" ibaresinin aslında bu malları sipariş etmiş olan Ayvaz adlı İstanbullu bir tüccara ait olması gerektiğini ifade etmiştir²⁶. Bu son iddiayı destekleyecek herhangi bir belgeye rastlanmamıştır.

21 Vedit İnal, "Evolution of Economic Thought in the Ottoman Empire and early Republican Turkey", *Middle Eastern Studies*, 57/1 (2021), s. 14-36.

22 Garo Kürkman, *Magic of Clay and Fire-A history of Kütahya pottery and potters*, Suna and İnan Kıraç Foundation Publication, 2006, s. 231; Gaston Migeon-Sarmmenag Sakızyan, *Revue de l'Art Ancien et Moderne*, 1923, s. 140.

23 John Carswell, *Kütahya Tiles and Pottery From the Armenian Cathedral of St. James, Jerusalem*, vol. 2, 1972, s. 34.

24 Jean Soustiel, *La Céramique Islamique*, Office du Livre S.A., 1985, s. 347.

25 Garo Kürkman, *Magic of Clay and Fire...*, s. 229.

26 Garo Kürkman, "Toprak, Ateş, Sır", *Tarihsel gelişimi, atölyeleri ve ustalarıyla Kütahya çini ve seramikleri*, s. 239.

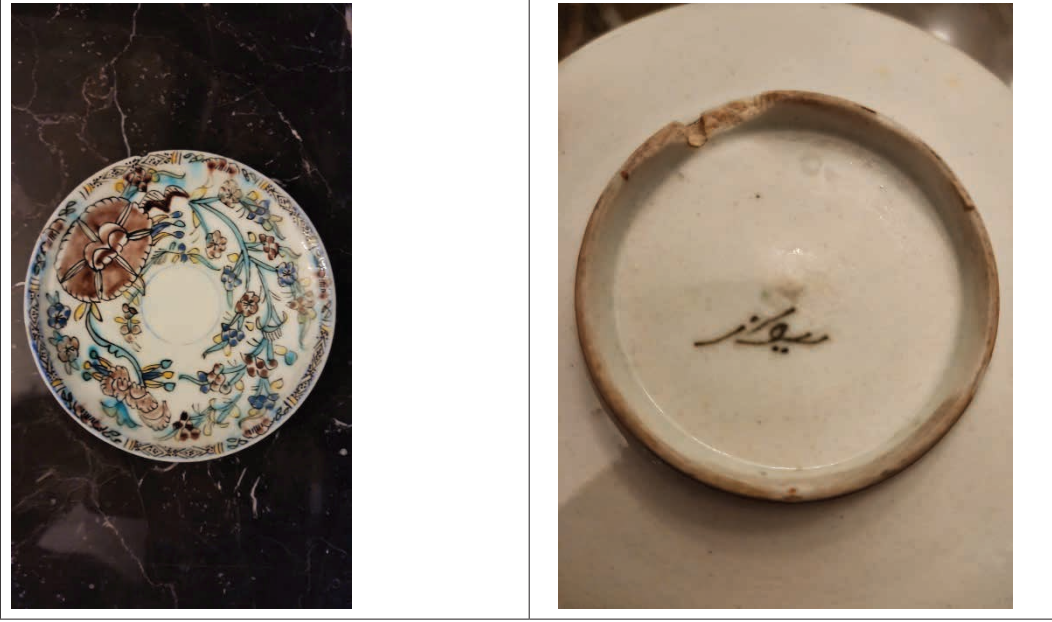
Bu konudaki tezlerin hangisinin geçerli olduğunu saptamak şu an için olası değildir. Tezlerden ibarenin “Sivaz” olarak okunması gerektiğini ifade edenin geçerli olması halinde bunun Tokat’ın Kütahya seramiklerinin ihracatında oynadığı rol ile uyumlu olacağını düşünmekteyiz. Zira tartışmanın kapsadığı yıllarda Tokat Sivas vilayetine bağlı bir sancaktı.

Çalışmamızda ayrıntılı olarak belirtmiş olduğumuz gibi Samsun veya Sinop’a, Kırım’a yollanmak üzere, sevk edilecek seramiklerin arka yüzüne, ilk önce Tokat gümrüğüne yollandıkları için, Tokat’ı da kapsayan “Sivaz” ibaresinin yazılmış olması olasıydı.

Son olarak, yazımızın başında belirttiğimiz gibi, Tokat’ın Kütahya seramiklerinin ihracatında oynadığı rolü gereğince değerlendirmek için yapılması gerekenin konuya interdisipliner bir bakış açısıyla yaklaşmanın verimli olduğu inancımızı bir kez daha vurgulamak istiyoruz.

EKLER

Ek 1: Kayhan Kalfazade Koleksiyonunda Yer Alan Sivaz İmzalı Tabak

Ek 2: Hasan Erdem Koleksiyonu'nda Yer Alan ve Tokat Koşavak'ta Bulunan Bir Fincanın Görselleri

USKUDAR
BELEDİYESİ